

UBAS

Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter

Sentralbygd, tettsted, knutepunkt, by.

Bosetningshierarkier og sentraldannelser på
Vestlandet fra jernalder til middelalder

Helge Sørheim

UNIVERSITETET I BERGEN

10
2018

Sentralbygd, tettsted, knutepunkt, by.

Bosetningshierarkier og sentraldannelser på Vestlandet fra jernalder til middelalder

UBAS

Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter

Sentralbygd, tettsted, knutepunkt, by.

Bosetningshierarkier og sentraldannelser på
Vestlandet fra jernalder til middelalder

Helge Sørheim

UNIVERSITETET I BERGEN

10
2018

UBAS – Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter 10

Copyright: Forfatteren 2018

Universitetet i Bergen
Universitetsmuseet i Bergen
Postboks 7800
5020 Bergen

ISBN: 978-82-90273-91-5 UBAS 10

UBAS: ISSN 089-6058

Redaktør for denne boken

Søren Diinhoff

Redaktører for UBAS-seien

Nils Anfinset
Knut Andreas Bergsvik
Søren Diinhoff
Alf Tore Hommedal

Layout

Omslag: Arkikon, www.arkikon.no
Christian Bakke, Kommunikasjonsavdelingen v/Universitetet i Bergen

Trykk

AiT Bjerck

Papir: 130 g Galerie Art Silk H
Typografi: Adobe Garamond Pro og Myriad Pro

Utarbeidet og trykket med støtte fra Det faglitterære fond, Arkeologisk museum, UiS,
Forskerforbundet ved UiS og Møre og Romsdal fylkeskommune.

Forord

For mange år siden leste jeg Stine Pedersens hovedoppgave Sentrumsdannelse i jernalder og middelalder i Vestfold og Grenland. Et forskningshistorisk perspektiv. Tanken slo meg at jeg også kunne gjøre noe tilsvarende for Vestlandet, en landsdel der jeg gjennom oppvekst og arbeid er godt kjent og hvor jeg har tatt del i, eller drevet formidling ut fra flere av de arkeologiske undersøkelsene, objektene og registreringene som bli nevnt i denne fremstillingen. Først tenkte jeg å legge hovedvekten på by- og kaupstedsoppkomst i middelalderen ut fra det min generasjon arkeologers virke har gitt grunnlag for å trekke nye konklusjoner. Imidlertid fant jeg fort ut at spørsmål omkring jernalderen var vel så interessante slik at gjennomgangen av og diskusjonen omkring middelalderens steder ble tonet kraftig ned. Med dette ble fokuset rettet mot noe helt annet enn de noe uklare problemstillingene, inspirert av denne hovedoppgaven, jeg startet arbeidet med.

Spørsmålet omkring sentralsteder og kaupsted/byoppkomst er velkjente forskningsobjekter innen arkeologifaget. Særlig har forskningen omkring sentrumsdannelser i forhistorisk tid vært omfattende i Sør-Skandinavia. Selv om jeg ikke har kunnet påvise de samme konkrete sentraene fra jernalderen som mine kollegaer her har funnet, håper jeg gjennom dette å ha fokusert på områder eller bygder, eller i beste fall gårder som gjennom tidene har skilt seg ut som betydningsfulle i sin samtid. Var det kontinuitet eller brudd i utviklingen? Særlig markert har jeg funnet overgangen fra forhistorisk til historisk tid der det jeg vil kalle et radikalt systemskifte på mange plan la grunnlaget for at urbane steder, kaupsteder og byer kunne vokse frem. Noe av verdien i dette arbeidet mener jeg ligger i at jeg har behandlet stoffet i et langtidsperspektiv, gjennom ca. 1000 år. Videre krysser jeg faglige grenser; «museumsgrenser» og kulturvern-administrative grenser som etter min mening til tider kan virke begrensende på faget.

Jeg vil takke Bjørn Myhre som leste gjennom og kom med gode forslag til retting og endringer av tidlige utkast til innledende og eldre jernalders kapitler. Særlig vil jeg takke ham for at han lot meg bruke sine upubliserte funnlistene over eldre jernalders prestisjefunn. Brit Solli og Frode Iversen skal også ha takk for å ha lest og kommentert utvalgte deler av arbeidet. En takk for støtte går også til Lotte Hedager. Til uvurderlig hjelp var Søren Sindbæks gjennomlesning og konstruktive kritikk av det nesten ferdige opprinnelige manuset. Han ga meg, ikke minst, troen på at dette etter noe omarbeiding kunne leveres inn til bedømmelse for en doktorgrad. Takk skal også tidlige forskningsleder Mads Ravn ved Arkeologisk Museum/UiS ha som formidlet denne kontakten. Sidene med litteraturhenvisninger er mange. Dette arbeidet kunne ikke vært gjort uten et godt fagbibliotek og en meget hjelpsom Gro Hansen som har vært svært behjelpelig med å finne og bestille aktuell litteratur. Jeg vil også takke Ingund Svendsen for tålmodig instruksjon i bruk av tegneprogrammer og Theo Giil for hjelp med kartmaterialet. I arbeidet har jeg blant annet benyttet resultatene fra flere nyere doktorgradsavhandlinger og ikke minst utallige hovedfags- og masteroppgaver fra de siste årene, som har tatt for seg ulike aspekter og ofte omhandlet spesialundersøkelser innenfor mindre områder av den landsdelen jeg behandler. Til tider har jeg vært ganske imponert over hva disse studentene har prestert i en stadig kortere studietid.

Det opprinnelige manuset ble lagt frem til bedømming for dr. philos.-graden ved Universitet i Bergen i 2010 (Sørheim 2010). Gjennom dette fikk jeg meget nyttige tilbakemeldinger som jeg har forsøkt å innarbeide i manuset. Bl.a. er kapittelet om de rurale sentraene i middelalderen, kap. 11.2, nytt. Jeg vil takke opponentene professorene Johan Callmer og Hans Andersson for meget gode kommentarer og forslag til forbedringer. I særdeleshet vil jeg takke sistnevnte for god hjelp også etter disputasen. I tillegg har jeg innarbeidet nye vesentlige funn og ny forskning siden doktorgradsarbeidet var ferdig i 2009. Flere gode innspill har jeg også fått i forbindelser med faglige vurderinger i forbindelse med professorsøknader og -opprykk. Refereebehandlingen i forbindelse med publiseringen har også vært til uvurderlig hjelp.

John F. Smedstad Moore har språkvasket den engelske teksten.

Det har av ulike årsaker tatt lang tid fra den opprinnelige doktorgradsavhandlingen var ferdig til denne publikasjonen foreligger. Til gjengjeld har jeg fått med noen nye, interessante utgravingsfunn som var verdt å ta med i foreliggende bok. Til god hjelp var det imidlertid å motta noen måneders arbeidsstipend fra Det faglitterære fond i den innledende fasen med dette arbeidet. Jeg takker også for 3 måneders ekstra forskningsfri fra museet som gjorde at jeg kunne fordype meg i en lengre periode med stoffet. I tillegg takk for bidrag til trykking fra Arkeologisk museum, Forskerforbundet ved UiS og Møre og Romsdal fylkeskommune.

Sist men ikke minst vil jeg takke redaksjonen i UBAS ved Søren Diinhoff som fant å ville utgi denne boka.

Stavanger 27.11.2017

Helge Sørheim
Arkeologisk Museum
Universitetet i Stavanger

INNHold

1 Innledning	13
2 Undersøkellesområdet, naturgitte forhold	15
3 Sentrum – periferi	21
3.1 Sentralsted, tettsted, knutepunkt	24
3.2 Senter – periferi som system	28
3.3 Gården, tettsted, sentrum. Sentralstedet – sosiale og politiske hierarkier. Regioner.	30
3.4 Byen – det urbane konseptet – definisjon	36
3.5 Byen i norsk forskningshistorie	41
3.5.1 Strandstedsteorien	42
3.5.2 Kongelige anlegg (kongesagatradisjonen)	43
3.5.3 Kirkens rolle som byskaper og byutvikler	44
3.5.4 Oppsummering, diskusjon av byen i norsk forskningshistorie	45
3.6 Periferiarkeolog – sentrumsarkeolog. Et faglig og organisatorisk dilemma	47
4 Påvise sentra gjennom arkeologiske kilder	49
4.1 Påvise forhistoriske sentra og sentralbygger	50
4.2 Påvise historiske sentra. Arkeologien og de skrevne kildene	57
4.2.1 Hvordan påvise og tolke middelaldersentra gjennom arkeologiske metoder	58
5 Metode og mål for det videre arbeidet	61
6 Jernaldersamfunnet	63
6.1 Resurser, samfunn og økonomi i jernalderen	63
6.1.1 Landbruket	63
6.1.2 Marine ressurser	64
6.1.3 Fjellet	64
6.2 Vareutveksling, handel, økonomisk system	66
6.3 Sosial lagdeling, territorial ledelse, tidlige statsdannelser	67
7 Lokalisere jernalderens sentra – Metoder	71
7.1 Sentra, indikert gjennom «rike» gravfunn.	72
7.2 Sentra indikert ut fra kvantitative analyser av gravfunn	79
7.3 Sentra indikert av faste fornminner	84
7.3.1 Store gravminner – storhaugsentra	85
7.3.2 Bygdeborger	95
7.3.3 Nausttuffer	96
7.3.4 Ringformete tun	100
7.3.5 Hallen	109
7.4 Nomenklatur og senter	112
7.4.1 Huseby og utskylsrike	112
7.4.2 Kultiske sentra	114
7.5 Grunnlag for den videre jernalderundersøkelsen	115

8 Eldre jernalder	117
8.1 Innledning	117
8.1.1 <i>Bosetnings- og befolkningsutvikling</i>	117
8.1.2 <i>Samfunnsorganisasjon</i>	118
8.2.1 <i>Rogaland</i>	120
8.2.2 <i>Ryfylke</i>	138
8.2.3 <i>Nord-Rogaland</i>	142
8.2.4 <i>Karmsund eller Jæren? Vurdering av makt og velstandsforhold i Rogaland</i>	145
8.3 Hordaland	148
8.3.1 <i>Sunnhordland og Hardanger</i>	148
8.3.2 <i>Midhordland – Bergensområdet</i>	154
8.3.3 <i>Voss og Vossestrand</i>	154
8.3.4 <i>Nordhordland</i>	156
8.4 Sogn og Fjordane	157
8.4.1 <i>Sogn</i>	157
8.4.2 <i>Sunnfjord</i>	168
8.4.3 <i>Nordfjord</i>	169
8.5 Møre og Romsdal	176
8.5.1 <i>Sunnmøre</i>	176
8.5.2 <i>Romsdal og Nordmøre</i>	184
8.6 Sammenfatning og tolkning av eldre jernalders sentrale steder	186
8.6.1 <i>Sentra på bakgrunn av produksjon og omsetting landbruks- og naturressurser</i>	189
8.6.2 <i>Sentralsteder basert på religiøs virksomhet</i>	191
8.6.3 <i>Sentralsteder basert på kontroll av farleder og ferdseisveger</i>	192
8.7 Storbonde eller kriger?	
Om sosial posisjon og krigsmakt som grunnlag for sentraldannelser.	193
9 Yngre jernalder	205
9.1 Innledning	205
9.1.1 <i>Samfunnsforhold</i>	209
9.1.2 <i>Kongsgårder på Vestlandet</i>	211
9.1.3 <i>Produksjon – økonomi – varedistribusjon</i>	212
9.1.4 <i>De nye byene</i>	215
9.2 Rogaland	218
9.2.1 <i>Bakgrunnsmateriale, gjennomgang</i>	218
9.2.2 <i>Dalane</i>	219
9.2.3 <i>Sør-Jæren</i>	221
9.2.4 <i>Midt-Jæren</i>	223
9.2.5 <i>Nord-Jæren med øyene i søndre del av Boknafjorden</i>	224
9.2.6 <i>Ryfylke</i>	229
9.2.7 <i>Nord-Rogaland</i>	232
9.2.8 <i>Rogaland: Diskusjon – konklusjon</i>	237
9.3 Hordaland	242
9.3.1 <i>Sunnhordland og Hardanger</i>	242
9.3.2 <i>Midhordland</i>	250
9.3.3 <i>Voss og Vossestrand</i>	253
9.3.4 <i>Nordhordland</i>	255
9.3.5 <i>Hordaland – Diskusjon, konklusjon</i>	258

9.4 Sogn og Fjordane	259
9.4.1 Sogn	259
9.4.2 Sogn – diskusjon, konklusjon	273
9.4.3 Sunnfjord	275
9.4.4 Nordfjord	277
9.4.5 Nordfjord – Diskusjon, konklusjon	289
9.5 Møre og Romsdal	291
9.5.1 Sunnmøre	291
9.5.2 Sunnmøre – Diskusjon, konklusjon	296
9.5.3 Romsdal	296
9.5.4 Nordmøre	301
9.5.5 Møre og Romsdal – Diskusjon, konklusjon	303
9.6 Yngre jernalder på Vestlandet. Oppsummering – Diskusjon – Konklusjon	304
9.6.1 Kongs- og adelsgårder og administrative sentra kjent fra skriftlige kilder	308
9.6.2 Sentralsteder basert på religiøs virksomhet	309
9.6.3 Sentra på grunnlag av råstoff og spesialisert produksjon	311
9.6.4 Handelsveier og knutepunktfunksjoner	312
9.6.5 Sentralsteder basert på makt og kontroll over farleier	313
9.6.6 Vikingtogene og internasjonale kontakters betydning for senterdannelser	315
10 Fra eldre til yngre jernalder – diskusjon, konklusjon	319
11 Middelalder	327
11.1 Innledning	327
11.1.1 Fra forhistorisk tid til middelalder	327
11.1.2 Folkeøkning og ekspansjon, produksjon og handel	329
11.1.3 Tørrfisk – den første storskala eksportvaren fra Norge.	332
11.1.4 Kongens rolle for varehandel og byoppkomst	336
11.1.5 Religionsskiftet og kirkens roll som «byskaper» og «byfyller»	338
11.2 Middelalderens administrative, sakrale og økonomiske rurale sentra	340
11.2.1 Kongs- og lendmannsgårder på Vestlandet	341
11.2.2 Kirkelige sentra	350
11.2.3 Diskusjon og sammenlikning på grunnlag av tidligere sentraldannelser og middelalderens administrative og kirkelige rurale sentra	354
11.3 Byer og kaupsteder på Vestlandet. Bakgrunn for utvelgelse.	361
11.3.1 Egersund	362
11.3.2 Stavanger	363
11.3.3 Notow/Gloppe	368
11.3.4 Bergen	370
11.3.5 «Lusakaupangen»	378
11.3.6 Borgund	384
11.3.7 Veøy	394
11.3.8 Diskusjon byer og kaupsteder	400

12 Gjennom forhistorisk tid til middelalder – fra storgårder og sentrale bygder til byer og kaupsteder	405
Summary	417
Forkortelser	431
Litteratur	432
Appendiks 1	457
Graver med våpen mellom 400 og 600 e.Kr.	457
Appendiks 2	464
Våpengraver, merovingertid, Rogaland.	464
Appendiks 3	466
Insulære vikingtidsfunn	466
Appendiks 4	475
Yngre jernalders båtgraver	475
Stedregister	479

1 Innledning

Begrepe sentralsted (Central Place), tettsted, knutepunkt er velkjente i arkeologisk forskning. Spørsmål omkring sentrums- og bydannelse har vært diskusjonstema blant historikere og arkeologer i lang tid. Utallige registreringer og undersøkelser på landsbygda samt store arkeologiske undersøkelser, særlig gjennom de siste 50 årene, har gitt ny informasjon om sentrale steder, betydningsfulle bygder og urban bosetning og aktivitet gjennom forhistorisk og historisk tid.

Formålet med denne fremstillingen er å finne og undersøke sentrale steder eller bygder og senere kaupsteder og byer på Vestlandet, dvs. dagens fylker Rogaland, Hordaland, Sogn og Fjordane og Møre og Romsdal, gjennom en periode på omkring 1000 år, fra ca. yngre romertid til og med første del av middelalderen. Denne perioden favner om hele, eller deler av flere hovedperioder i norsk forskningstradisjon, eldre og yngre jernalder i forhistorisk tid og de første par hundreårene av middelalderen som henføres til historisk tid. Med utgangspunkt i skriftlige kilder, arkeologiske registreringer, funn og utgravninger m.m. tar jeg for meg de ulike hovedperiodene og er særlig interessert i å se likheter og ulikheter; endringer og utvikling, kontinuitet eller brudd over tid. Fortsatte f.eks. bosetningen i samme omfang i den påfølgende hovedperioden, var det endringer som f.eks. økt og rikere bosetning, markert med større opphopninger i «rikdom» i form av edelmetaller, glass, stasgjenstander eller andre prestisjeprodukter, monumentale gravminner, økte tegn på eksterne kontakter osv.; eller motsatt: Kan funnene og registreringene, eller mangel på dette, fortelle om nedgangstider og avfolkning? Kan funn og registreringer fortelle om kontinuitet eller endringer i ervervsliv, kommunikasjon og omgang med andre områder i inn og utland? Kan dette ha påvirket bosetningsmønsteret på Vestlandet?

I den grad jeg finner det mulig vil jeg prøve å forklare hvilke drivkrefter, «energi», det være seg naturgitte, økonomiske, politiske eller andre årsaker som ligger bak det at enkelte steder, bygder eller områder synes å være viktigere eller bli mer markert som sentrale steder enn andre i undersøkelsesområdet. Utgangspunktet blir altså å finne og om mulig forklare bosetnings- og bebyggelseshierarkier fra den sentrale og i samtiden betydningsfulle gården eller område, til det urbane stedet, byen, innenfor det valgte undersøkelsesområdet og studere dette i et langtidsperspektiv. Med dette blir det et viktig poeng å se på overgangen, ulikheter og sammenheng gjennom eldre og yngre jernalder og, ikke minst, mellom forhistorisk og historisk tid, et tidsskille der arkeologene som oftest i oversiktsverkene behandler «forhistorisk tid», mens historikerne tildeles «historisk tid».

Samtidig som jeg krysser grensene mellom ulike tidsepoker, beveger jeg meg også over grensene mellom tre arkeologiske «museumsdistrikt» og fornminnevern-administrative grenser som til tider virker begrensende og hemmende på arkeologisk forskning.

Når det gjelder de forhistoriske sentraene samt middelalderens rurale sentra, blir den første oppgaven å påvise disse. Det første spørsmålet blir «hvor». Middelalderens byer og tettsteder er i utgangspunktet mer eller mindre kjente gjennom skriftlige kilder. Utgangsspørsmålene her blir da stikkord som «hvordan» og «hvorfor». Når det gjelder landsbygden mangler vi skikkelig tilfang på arkeologisk materiale, noe som ikke minst skyldes manglende gravfunn som følge av religionsskiftet. Samtidig mangler de eldste skriftlige samtidskildene fra vikingtid/tidlig middelalder eller de er svært mangelfull. Det er derfor ikke mulig å benytte de samme undersøkelsesmetodene som for eldre og yngre jernalder. Jeg gjør likevel et forsøk ut fra hovedsakelig skriftlige kilder som omtaler kirkesentra og stormannseter.

Jeg skulle helst ha gått gjennom de tilgjengelige funnene og registreringene selv i detalj, men dette ville blitt en for omfattende oppgave. Jeg bygger derfor i hovedsak på tilgjengelige forskningsresultater og, i en noe mer begrenset grad, egen gjennomgang av funn og fornminner ut fra museenes kataloger for å supplere og oppdatere disse. Fordelen med dette er at jeg kan trekke vekslers på et større antall spesialistvurderinger og spesialarbeider som har gått mye dypere i sine enkeltundersøkelser enn det jeg selv kunne ha gjort. Ulempen er at disse dekker bare deler og til dels forskjellige deler av området jeg behandler. Dette har jeg forsøkt å rette opp ved å gå grundigere inn i originalmaterialet, funn og registreringer i de områdene dette var nødvendig.

Jeg har valgt å bruke dagens kommunegrenser som referanseområder. Dette har blant annet sammenheng med at museenes arkiver nå er ordnet kommunevis. Kommunegrensene i dag er til dels lagt med hensyn til landverts forbindelser, ut fra bilen som kommunikasjonsmiddel, mens det var sjø og fjord som tidligere bestemte kommunikasjonsforholdene og dermed kommunegrensene. Muligens ville det vært bedre å benytte eldre heradsgrenser eller prestegjeld slik man gjorde det tidligere, f. eks. i Per Fetts store registreringsverk. Imidlertid har dette vist seg å skape mindre problemer da de mest sentrale områdene viste seg å ligge i gode geografisk avgrensede enheter. Unntaket er Flat-Jæren der kommunegrensene går gjennom lite naturdefinerte områder. I praksis har det valgte grensealternativet kun gitt ett vesentlig utslag, nemlig i den gamle kommunen Leikanger som lå på begge sider av Sognefjorden. Dette har betydd at Leikanger, som man da gjerne forbinder med stedsnavnet Leikanger på nordsiden av fjorden i enkelte sammenhenger har blitt fremhevet som et viktig område, til tross for at flere av de vesentlige funnene og fornminnene må henføres til sørsiden av fjorden som i dag er innlemmet i Vik kommune. Med dette synes f.eks. ikke lenger stedet Leikanger lenger å inneha den samme vesentlig posisjonen i denne avhandlingen. Jeg har justert funn- og fornminnstedene i de benyttete eldre arbeidene til dagens kommunegrenser.

På grunnlag av dette vil jeg prøve å knytte disse sammen og trekke noen konklusjoner ut fra en samlet oversikt over materiale.

2 Undersøkelsesområdet, naturgitte forhold

Jeg har valgt Vestlandet ut fra vår tids geografiske forståelse, fra og med Rogaland i sør til og med Romsdal og Nordmøre i nord, som område for min gjennomgang, se kart fig. 1. Avgrensingen til det vi i dag forstår med Vestlandet skyldes ikke minst at dette er et område jeg er godt kjent i, hvor jeg har deltatt i arkeologiske undersøkelser og gjennom forskning og formidling har arbeidet med flere av de aktuelle objektene som blir berørt. Et viktig aspekt er det også at Vestlandet er et område som kan belyse mange av de generelle problemstillingene som kan være interessante i en slik undersøkelse. Spørsmålene og interessante emner kan imidlertid være mange, og kjente og sikkert ukjente lokaliteter som kunne vært brakt frem i lyset kan fort bli for tallrike. For ikke å gape over for mye kan jeg derfor ikke love at alle de steder og alle problemstillingene som kanskje for mange kunne synes like, eller enda mer interessante, kan tas med i denne fremstillingen.

Forutsetningene for bosetning ligger i landskapet, ut fra de til enhver tid og rådende kunnskap og teknologi, tilgjengelige og utnyttbare ressurser, samt et bredt spekter av aktører med varierende og skiftende målsetninger og strategier. Rom og landskap skapes av de topografiske forutsetningene, kulturelle ytringer samt de sosiale relasjonene. Dannelse av sentrale punkter eller tett bosatte bygder er et resultat av denne prosessen (jf. Anglert og Larsson 2008:304). Ser man på Vestlandets opprevne og ville natur kan man imidlertid av og til få inntrykk av at folk bosetter seg ikke i naturen men på tross av denne. Gjennom tidene har man stått overfor ressursmangler og -tilgjengelighet, befolkningspress og annet som har gjort at folk har ryddet sine åkerflekker og reist sine hus på steder som i dag synes ubegripelig for det moderne mennesket. Når man ser en gård «hengende» på en hylle langt oppe i fjellsiden i en sunnmørsfjord eller en bosetning på en liten holme mange kilometer ut i havet, er det ufattelig å forstå dette for oss moderne mennesker som setter oss i bilen for å kjøre 200 meter til nærmeste supermarked. Det vi ikke ser er fjelldalene med godt sommerbeite som ligger ovenfor disse fjellgårdene, eller fisken i havet rundt disse holmene eller det befolkningsmessige, økonomiske og teknologiske grunnlaget som på det angjeldende tidspunkt lå til grunn for å søke til disse stedene. Det vi også – og i særdeleshet – skal huske er at det var sjøen som var hovedferdselsvegen på Vestlandet inntil for ganske få år siden. Mens kommunegrensene i dag gjerne følger fjordene, var den tidligere herreds- eller prestegjeldsinndelingen gjerne slik at fjorden lå i midten. Det var med få unntak, som vi skal se, først og fremst fjorden som var kommunikasjonsåren fra grend til grend, det var leia som skapte muligheten for transport av folk og varer langs norskekysten.

Undersøkelsesområdet, Vestlandet, fra og med Rogaland i sør til Trøndelags grense i nord, kan karakteriseres som et kystområde, oppdelt med mange øyer og dype fjorder inn mot høye fjellvidder. Det dyrkbare området er begrenset til smale landbrekker langs fjordene og mot havet samt i de normalt trange dalene opp fra fjordene. En av de få rene innlandsbygden

av noe størrelse, uten kontakt med sjøen, er Voss i Hordaland. Bare i sør finner vi en større lavlandsslette, Jæren. Låg-Jæren utgjør, takket være sin særegne geologiske bygning med fruktbar moreneleire med svært stor dyrkningsprosent, en særstilling på Vestlandet. Ved maskinell rydding gjennom siste generasjon er dyrkingsarealet økt betraktelig. Før denne maskinryddingen ble på sitt mest intense, var det i 1957 her 21 % dyrket jord, i visse deler av Låg-Jæren helt opp til 50 %. Klimaet er utpreget marint. Jordbruket karakteriseres i dag av en intensiv produksjon av animalske næringsmidler og produksjon av fôrvekster.

De fruktbare fyllittskiferøyene i ytre del av Boknafjorden minner med sitt intensive jordbruk om Jæren. Dyrkningsmulighetene er imidlertid her begrenset og det er mangel på beitemark. I dag sendes sauene på beite i de indre fjordbygdene.

Vestlandets øyer med nærmeste deler av fastlandet, danner et særskilt område. Fjellgrunnen er i de sørligste delene av samme art som lenger sør, men består for øvrig mest av ufruktbare krystallinske bergarter bare ubetydelig dekket av løse avsetninger. Først på Nordmøre er det større områder med løse avleiringer. På de flate områdene som inngår i strandflaten er det i dag, eller har vært, torvmyrer. Bare 4,1 % er dyrkbar jord. Klimaet er utpreget kystklima og det var derfor mye naturlig eng i forhold til det dyrkede areal. Devonkonglomeratstrøkene mellom munningen av Nordfjord og Sognefjorden hører til de minst fruktbare delene av Sør-Norge. Kystområdet preges av lyngheier.

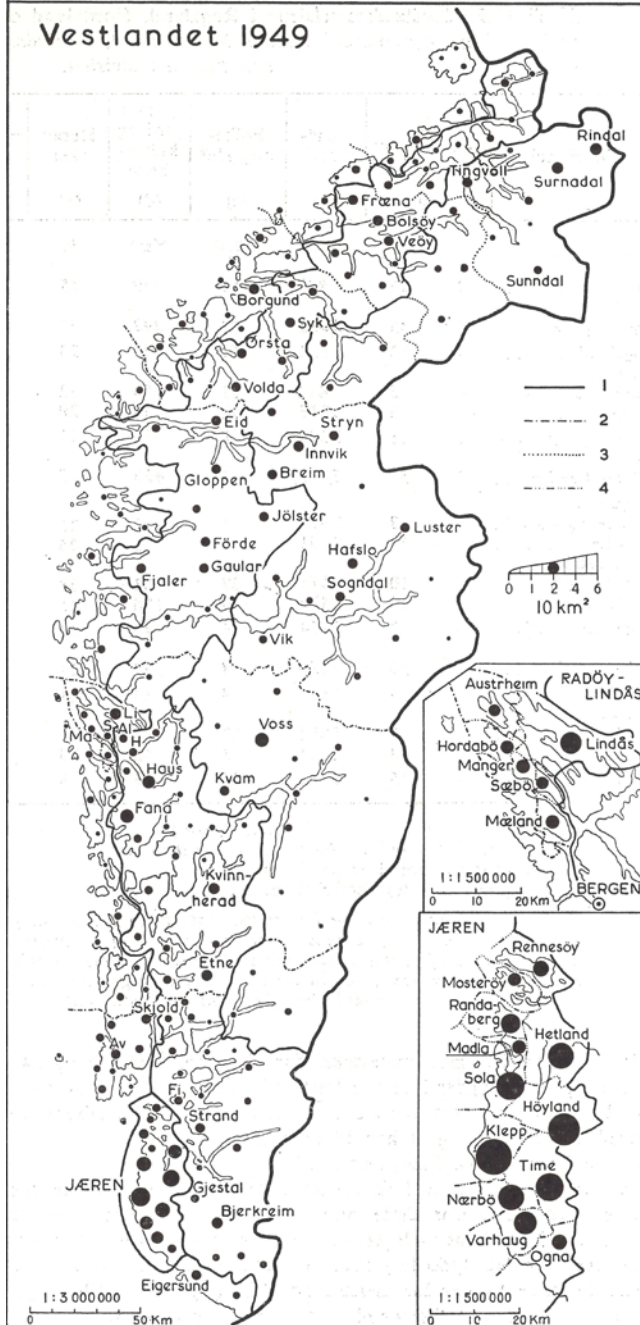
Blant de indre bygdene på Vestlandet kan en skjelne mellom området på nordvestsiden av Hardangerfjorden, indre Sogn og Bergensdalen med omdannede kambrosiluriske bergarter og de strøk som består av krystallinske bergarter. De førstnevnte har mykere topografi og mer fruktbar jord. I de andre distriktene er fjord- og fjellsidene oftest for bratte til å pløyes, og dyrkingsjorda er derfor begrenset til dalbunnen, selv om de løse avsetningene der er utvasket av rennende vann og derfor er mindre fruktbare. Bare i Voss, Dalane og Røldal er det omfattende arealer med dyrket jord. Østover mister klimaet raskt sin maritime karakter. Høyt til fjells er nedbøren opp i 3–6000 mm i året, men kan i dalene i nærheten være så lav at kunstig vanning blir nødvendig. Intensiv jordbruk kan derfor vanskelig drives og seterbruket er ennå utbredt. (Ahlmann 1957:154).

Vestlandet kan deles i tre soner som først og fremst er betinget av nedbøren som veksler med avstanden til havet, for eksempel langs Sognefjorden fra vel 1 m i ytterste havbrynet til 3 m i regnbeltet og 400 mm i Lærdal, 155 km i luftlinje fra de ytterste bebodde holmer og øyer. Nedbøren er større sør for Stad enn nord for i samme avstand fra havet. Vestlandet strekker seg gjennom 4 breddegrader, men likevel avtar sommertemperaturen sør for Stad mye mer fra fjordbunnen og utover enn den synker fra sør til nord. De regionale variasjonene i det naturgitte grunnlaget for jordbruket beror mest på berggrunnens beskaffenhet. Kambrosiluriske skifrer og kalksteiner gir den best jord. Disse finnes for eksempel i Sunnhordland. (Sømme 1954:156).

Selv om jordbruksforholdene ikke helt kan sammenliknes, gir Axel Sømmes kart over dyrket jord og kulturbeite på udyrket jord på Vestlandet i 1949, et visst oversiktsbilde over, eller i det minste potensialet for landbruk også i jernalder og middelalder. Vi merker oss i særdeleshet Jæren. Videre nordover bygder som Etne og Kvinnherad, tidligere Fana og Haus kommune i Midhordland, Radøy-Lindås i Nordhordland og innlandskommunen Voss. Lenger nordover viser kartet herreder med mer begrenset jordbruksareal til vi kommer opp til Surnadal og Rindal med noe større dyrket areal og kulturbeite. Kartet viser også grensene mellom ytre, midtre og indre strøk av Vestlandet, mens når det gjelder de naturgitte vilkår for jordbruk

er Jæren, som står i en særstilling, markert som en egen sone. Storskala jordbruk på Jæren er imidlertid av nyere dato, skapt i løpet av det 20. århundre med bruk av dynamitt, steinbukk, kunstgjødsel og kraftfôr og, særlig etter at Sømme tegnet sitt kart, med hjelp av gravemaskin og bulldoser.

Figur 1

Dyrket jord og kulturbeite på udyrket jord 1949 på Vestlandet. Sirklene viser arealet av dyrket jord og kulturbeite for hvert herred i samme målestokk som kartunderlaget. Navn bare for herreder med minst 10 km² dyrket jord og kulturbeite. 1: Områdegrensar, 2: Fylkesgrense, 3: Fogderigrensar (bare i Møre og Romsdal fylke) og 4: Herredsgrense (bare på bikartene). Bikartene har dobbelt så stor målestokk som hovedkartet, og navn på alle herreder. Alle herreder på Jæren og 3 av 6 herreder i området Radøy-Lindås har over 10 km² dyrket jord og kulturbeite. Sirkelmålestokken gjelder bare for hovedkartogrammet. (Sømme 1954:157)

Arable land and improved permanent grassland in 1949 in West Norway. The circles show such areas to scale for each rural district. Names are given only when the area of arable land and improved permanent grassland exceed 10km². 1: Boundary of the outer, middle and inner regions and the Jæren plain; 2: county boundaries; 3: old tripartite division of the county of Møre og Romsdal; 4: Rural district boundaries (only on inset maps). The inset map of the Jæren plain and a small region north of Bergen are on double scale of the main map, and have names for all rural districts, though three of those in the Radøy-Lindås area have less than 10km² of arable land and improved permanent grassland. (Sømme 1954:157)

De førindustrielle næringsveiene synes å ha tilpasset seg ulike naturgitte vilkår på en god måte. I de indre fjordbygdene var det opp til vår tid fruktavlen som hovedinntekten i jordbruket, mens de ytre bygdene levde hovedsakelig av sjøen – av fiske, fangst og sjøfart (Sømme 1954:156). Forholdene i forhistorisk tid må ha vært annerledes. Først utover i middelalderen kan vi for eksempel snakke om et kommersialisert fiske, med omsetning av fiskeprodukter til et marked i så stort omfang at fiske kunne bli hovednæringsvei. Dette ga grunnlag for bosetning på de ytterste øyene der mulighetene var for dårlige til å livnære seg av jordbruk alene (Sørheim 2004b:107–8). Dette var med på å gi grunnlag for omsetning av varer med derav følgende knutepunktsetablering i form av handelsplasser, tettsteder og byer i et helt annet omfang enn tidligere.

Kommunikasjonsmessig er Vestlandet begunstiget i og med at sjøvegen var den mest hensiktsmessige trafikkbåren. Sjøen og fjordene gjorde det lett å bevege seg over store avstander og var også gunstig når det gjaldt å frakte gods. Et unntak som imidlertid særskilt må nevnes, er innlandsbygda Voss.

Undersøkellesområdet avgrenses i sør med et, fra jordbrukshold lite produktivt område sørøst for Egersund, hvor også den ubeskyttede kystlinjen forbi Lista og Jæren skaper kommunikasjonsproblemer. I nord går grensen over fjellområder ut til kystleia. I vest danner Nordsjøen og Atlanterhavet grensen, mens Langfjella danner grensen i innlandet i øst. Betrakter en kartet, ser vi at landet kan deles omkring de store fjordsystemene og med til dels skarpe geografiske formasjoner (fjell, havstykker) som grenser. I sør avgrenses Jæren mot Boknafjorden, et bredt fjordsystem med mange store øyer. På nordsiden finner vi Haugalandet og inne i fjordsystemet Ryfylke. Det neste fjordsystemet er Hardangerfjorden som ytterst er splittet opp og går over i Sunnhordland med mange og store øyer, fjorder og sund. Selve Hardangerfjorden skjærer seg dypt inn med flere sidefjorder mellom stupbratte fjellsider mot Hardangervidda i øst. Nord for dette finner vi de mange mindre fjordene og øyene omkring Bergen, før vi ved en markert overgang kommer nord til munningen av Sognefjorden. Sognefjorden er verdens lengste fjord. Den strekker seg 200 km fra øyriket Solund og Gulen i vest inn mellom høye, stupbratte fjell til Flåm, Lærdal, Årdal og Skjolden i bunnen av sidefjorder møt øst. Nord for dette finner vi jordbruksbygder i Sunnfjord og rundt Nordfjord.

Nord for Nordfjord er sjøvegs forbindelse skarpt og særlig vinterstid, effektivt avgrenset mot Sunnmøre av det framstikkende Stadlandet. Stadhavet er sammen med Hustadvika på Romsdalskysten lenger nord, en av de mest beryktede og utsatte havstrekningene langs leia, Nordvegen, der både vind og havstrømmer skaper problemer, selv for dagens skipstrafikk. «*Aatte næte ò vinternatt, Inkji meir um Stim aa Statt*» skrev Sivert Aarflot om et gammelt primstavmerke. Dette må bety at 8 dager etter vinternatt (14. oktober) skulle en ikke seile over Hustadvika (Stem) eller rundt Stad (Aarflot 1949 etter Standal 1995:11).

Over Stadlandet finnes det flere eid, blant annet Drageid der navnet forteller at her har en kunnet trekke båtene og frakte gods over land.

Sunnmøre kranser seg omkring flere store fjorder, hvorav Storfjorden er den mest markerte. Ytterst ligger en rekke store øyer med bremmer av dyrkbar jord rundt. Fjellområder skiller Sunnmøre fra Romsdalsfjorden mens nok et farlig havstykke, Hustadvika, skiller sjøvegs kommunikasjon mot dagens Nordmøre der Sunndalsfjorden og Surnadalsfjorden går parallelt inn i landet mot sørøst. Over Tiltreidet, mellom Eidsvåg i Romsdal og Eidsøra ved

Figur 2–3

Landskapskontrastene er store fra det flate Jæren (øverst) til bosetning i bratte dalsider og på trange landbremmer mellom sjøen og stupbratte fjell lenger nord (Ottnes i Aurland, Sogn). Foto forf. Øverst fra Jæren; Hå gamle prestegård ved utløpet av Håelva, med strandgravfeltet i forgrunnen. Foto T. Tveit, Am/UIS.

The contrasts of the Western Norway landscape are great: from the flat moraine terrain of the Jæren plain in the south to farms along narrow ridges and on steep hills along the narrow fjords further north. Below: Ottnes in Aurland, Sogn. Photo: the author. Above: Jæren; Hå old vicarage at the mouth of the Hå River. Iron Age graveyard close to the shore in front. Photo: T. Tveit, Am/UIS.

Sunnalsfjorden er det registrert en kavlveg der en fraktet gods og dro båter over. Derved unngikk en den lange og farefulle omvegen rundt Hustadvika (Smestad 1988:57–63, 2001:84–86).

Kommunikasjonsmessig finnes det flere overganger over land lenger inne, mellom fjordsystemene på Vestlandet. Viktig er også de mange ferdselsveiene over fjellet mot Østlandet, men disse landevogs transportsystemene kan på langt nær gi mulighet for effektiv kommunikasjon og tyngre varetransport slik sjøvegen kunne det etter hvert som handelsskipene ble utviklet.

I det følgende vil de bli redegjort for og diskutert nærmere omkring naturforholdene og mulighetene for livberging og økonomi under innledning til de ulike områdene eller bygdene som blir behandlet.

3 Sentrum – periferi

«Arkeologer har åpenbart ment at 'sentrum' og beslektede begreper som 'by', i betydelig grad kunne diskuteres for seg, uten referanse til de omgivelser senteret var sentralt i. Men dette er naturligvis uakseptabelt» var de formanende åpningsordene til Arne B. Johansen på den nordiske arkeologkongressen «Sentrum – periferi» i Trondheim i 1989 (Johansen 1989:23).

Det er omlandet/periferien eller landsbygda som er senterets motstykke når det er bosetningsgeografi det er snakk om, hevdet han videre.

Slår man opp i leksikon finner man oppslagsordet sentrum forklart matematisk, i politisk og statsvitenskapelig sammenheng og i «sosiologisk tale». En geografisk forklaring mangler, men sosiologisk defineres sentrum som det positive. Det sosiale sentrum har en rekke privilegiekjennetegn, som høy utdanning, høy inntekt, tilhøre den religiøst eller etnisk dominerende gruppe osv. Tilsvarende finnes det en sosial periferi. Under oppslagsordet periferi, finner man at dette ofte betegner utkantstrøk eller emner som ligger utenfor det som er interessant og som derfor er av underordnet betydning (Aschehoug og Gyldendal 1999). Vi ser her at sentrum og periferi gis henholdsvis positive og negative forklaringer. Tilsvarende kan vi se det innen arkeologisk forskning. Mange problemstillinger, for eksempel i diskusjonen om kulturendringer og utvikling tar utgangspunkt i et sentralt område i motsetning til et perifert. Sentrum-periferi-prosesser blir som regel diskutert med utgangspunkt i senteret. Dette er kilden til nye produkter og ideer, innovasjoner eller der senteret blir et diffusjonsknutepunkt. I sistnevnte tilfelle kan dette senteret bli sett på som periferi i forhold til et annet større eller mer betydningsfullt senter.

Som regel er definisjonen avhengig av problemstillingen eller situasjonen man undersøker.

Motsetningene sentrum og periferi har ofte blitt brukt i forbindelse med økonomiske systemer. I moderne økonomisk sammenheng, blir disse termene først og fremst brukt i nedvurderende sammenhenger i forbindelse med jordbruksprodukter, fisk, mineraler og andre råvarer i motsetning til foredlede, bearbejdede varer. Senteret, sier M. Rowlands (1977:225), har blitt definert som de områder som kontrollerte mer utviklet kunnskap og produksjonsprosesser, hadde bedre organisering av arbeidet og en sterk statsideologi som kunne forsvare sine interesser. På samme måte sier Ericka Engelstad at senteret ofte betraktes som en mer kompleks kultur eller samfunn «I det minste er senteret, det komplekse samfunnet, antatt å være hierarkisk eller lagdelt. I periferien må det, per definisjon, være mindre komplekse, ofte egalitære samfunn. Disse er da plassert i et rammeverk av motsetninger som stat vs ikke-stat, industrielle vs jordbrukssamfunn, jordbrukssamfunn vs veidesamfunn, stratifiserte vs egalitære samfunn, høvdingedømme vs «band» samfunn osv. osv.» (Engelstad 1991:126). Som vi ser er det altså snakk om et evolusjonistisk system der de mest utviklede er på et høyere stigtrinn enn de mindre utviklede. Vi kan med andre ord betrakte senteret både i forhold til omlandet; fiske- og jordbruksprefieren og det samme senteret som periferi i forhold til et annet senter

på et høyere nivå. Selv om vi da rangerer sentraene ovenfra og nedad og de mindre avanserte gruppene, per definisjon, befinner seg i periferien, skal vi ikke glemme at et senter av høyere «rang» er avhengig av de mindre avanserte sentraene av lavere rang på stigen eller periferien, for sin eksistens.

Definisjonen av senter i en økonomisk sammenheng forutsetter at i en organisert gruppe, særlig innen den styrende eliten, blir forbrukere av resurser fra andre grupper gjennom en rekke nytterelasjoner. Hva som blir konsumert er mindre viktig enn hvordan det blir konsumert. Vi har å gjøre med konsumerings sirkelen, – produksjonen må bli så etterspurt at prosessen skal bli gjentatt. Slike systemer oppstår sjelden i enkeltstående samfunn, selv om konkurransen om det grunnleggende lederskapet kan føre til en lik situasjon. Vanligvis finner vi grupper av organiserte samfunn av omtrent samme størrelse, bundet sammen i dynastiske bånd og avtaler for å regulere relasjoner seg imellom for å minske muligheten for interessekonflikter. Rowlands (1998:226) viser til eksempler som Sumererne (Larsen 1979), Valley of Mexico (Brumfield u. å.) og Maya (Marcus 1984). Det kan være nettverket av slike allianser og befolkningsmessig og topologiske form som best kan definere et senter. Strid mellom rivaliserende kjernesamfunn og tendenser mot ekspansjon av kjernen er sannsynlige resultater av konkurranse om minskende ressurser eller tap av kontroll over ressurser (Rowlands 1998:226).

Rowlands, som ser forholdet sentrum – periferi først og fremst ut fra et økonomisk synspunkt, hevder at for å snakke om periferi må man identifisere en organisasjon og elite som er avhengig av etterspørsel etter overskuddsprodukter. Denne spesielle etterspørselen kan involvere overførsel mellom forskjellige herskende eliter til fordel for dem begge (op. cit.:226).

I sin analyse, «Modellenes tyranni», av Stein Rokkans anvendelse av en sentrum-periferi modell på norsk historie, fant Jens Arup Seip (1983:34–35) at Rokkan så på sentrumet på fire måter:

- 1) «Sentrumet er for det første territorielt å forstå: hovedstaden, byer, urbaniserte distrikter motsatt 'provins' eller landsbygd.»
- 2) «Dernest står sentrum for sosial klasse: byråkratiet og det næringsdrivende borgerskap med bøndene som motpart.»
- 3) «Sentrum i kulturell betydning»...«motsatt bondekultur»
- 4) «Sentrum i institusjonell betydning om sentrale politiske og økonomiske organer.»

Seip som advarer mot at skifte i betegnelser er farlig fordi slutninger ut fra sentrum i en betydning av ordet uforvarende kan bli gitt gyldighet for ordet i en annen betydning, sier at det ikke behøver å være noen motsetning mellom disse fire typer kjennetegn.

Innad, blant arkeologene, har flere kritisert den arkeologiske forskningens holdning til sentrum kontra periferi. Det er nærliggende å trekke frem eksempler fra den nevnte nordiske Sentrum – periferi konferansen i 1989. J. Friedman sier at «Det som karakteriserer de menneskene der ute i periferien blir definert ut fra avstanden til oss her i sentrum. Med andre ord, kulturene i periferien er definert og beskrevet kun på grunnlag av kriterier tatt fra kulturene i sentret. I dette tilfellet blir da den såkalte objektiviteten et produkt av en politisk relasjon» (Friedman 1986:16–17, oversatt av Engelstad 1991:126). Erica Engelstad kommenterer dette med

at «Det er lett å se hvordan denne politiske relasjonen påvirker, til og med dominerer, vår forståelse av visse aspekter av forhistorien.» Vi ser det i det faktum at hva som er regnet for å være sentralt og perifert i dagens Norge, simpelthen er forskjøvet bakover i tiden. Engelstad som var professor ved Universitet i Tromsø så dette naturligvis i forholdet mellom Nord- og Sør-Norge. På denne måten blir arkeologisk forskning brukt til å undersøke diverse aspekter av «introduksjonen» av sentrale, det vil si sørnorske, sosio-økonomiske, politiske systemer i periferien hevdet hun. (Engelstad 1991:126–27).

Et annet eksempel kan hentes fra lengst sør i Norge og i relasjon til andre land, slik L. Myhre bemerker: «southwestern Norway has been considered as a periphery and even a colony of centres in Denmark. For that reason monuments and landscapes have never been studied in their own terms.» ... «Southwest Norway has been given a marginal position, partly because of its geographical location on the northern edge of the ‘South Scandinavian Bronze Age Culture» (Myhre, L. 2004:20). Det er ikke vanskelig å finne eksempler på dette også i senere perioder. Gjennom nyere postkolonial teori har arkeologer funnet inspirasjon til å forklare det mangfoldet som har funnet sted når det gjelder kulturkontakt. Det gjelder å bryte opp og nyansere stereotype, ensidige forståelser mellom de involverte kulturer og forholdet mellom disse, der særlig den ukjente (nye verden, kolonien etc.) ble forklart ut fra forståelsen av den kjente (gamle verden). Peter van Dommelen (2006:109) hevder at «Archaeology»... «has been much slower to wake up and own up to its colonial baggage.» Han skriver at «Despite the recognition that postcolonial theory suggest radically new ways of looking at colonial situations, there have been relatively few archaeological or anthropological studies that have really engaged with these ideas and that have placed them at the heart of their approach; and even fewer have made the explicit connection between the material culture and the postcolonial theory» (op. cit.:110). Han viser hvordan postkolonial tenkning og materiell kultur kan utfylle hverandre. Det materielle kan gi mulighet til å finne informasjon om grupper som vanligvis ikke kommer til syne gjennom skrevne kilder. Det er her arkeologisk forskning har sin styrke og som denne fremstillingen for en stor grad må bygge på. Han påpeker imidlertid videre at «Alternative histories do not follow naturally from archaeological evidence, however, as much archaeological research is often heavily biased towards written evidence and works of art as well as guided by an elite perspective» (op. cit.:115). Nettopp dette arbeidet rammes av van Dommelens karakteristikk, noe som må legges på minne i det følgende arbeidet. Postkolonial tenkning gir god mulighet til å komme nærmere inn på de alternative historiene, samt vise hvordan de marginaliserte gruppene ikke er homogene og statiske, men at det forekommer hybridiseringer (op. cit.:118–120). Som eksempel på slik hybridisering ut fra «postkolonial tenkning» kan jeg nevne J. Bergstøls (2004) tolkning av fangstmarkgraver der det sammensatte gravmaterialet, gravform og økonomisk tilpasning tyder på et samspill mellom og kontakter til både samisk jakt-fangstsamfunn og norrøne bondesamfunn. Et annet eksempel er I. M. Bruuns tolkning av gravskikk og etniske forhold i Nord-Norge gjennom jernalder og tidlig middelalder. Materialet viser etter hennes mening en blanding som forteller om samspill mellom folkegrupper (Bruun 2007:80).

Jeg kan på en enkel måte illustrere hvordan vår oppfatning av samfunn og kommunikasjon i dag påvirker vårt syn på en lokalitet innen undersøkelsesområdet. Albanus-klosteret på Selje synes for de fleste av oss i dag å ligge på et særdeles avsidesliggende og *uveisomt* sted. De færreste av har vært, eller vil få anledning til å komme til dette unike stedet. For oss som lever i bilismens, og – nettopp – *veiens*, tidsalder er fjorden eller sjøen et hinder. Vi skal ikke gå

langt tilbake i tid før det motsatte var tilfelle. Sjøen var bindeleddet og transportveien. Ferden over land var problematisk. Dette skal vi huske på og komme flere ganger tilbake til i denne fremstillingen. For samtiden lå Selje kloster midt i allfarveien, ved Nordvegen, på et sted der mange søkte inn for å vente på godt vær og høvelig bøl for den vanskelige seilasen nord om Stad.

3.1 Sentralsted, tettsted, knutepunkt

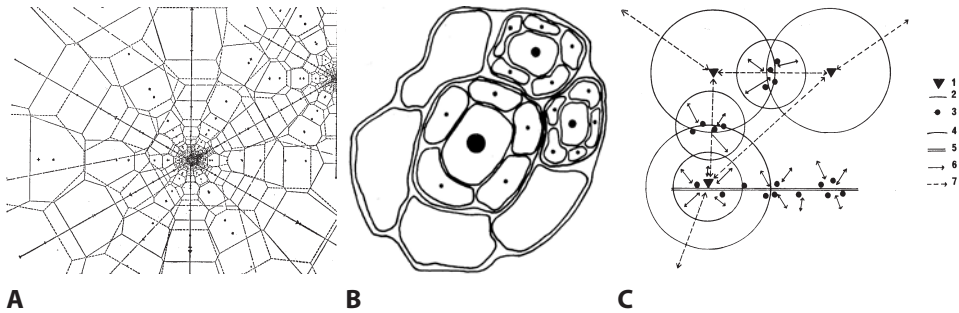
Spørsmålet omkring det sentrale stedet, tettstedet – byen, har en lang historie. Dette gjelder spesielt innen geografiske fag. Særlig har diskusjonen vært ført på grunnlag av den såkalte «*Central Place Theory*» som ble etablert av Christaller (1933) og Lösch (1941). The Central Place Theory er en av de økonomisk baserte lokaliseringsteoriene og forsøker å forklare den geografiske spredningen av bebyggelser, d.v.s. det romlige mønsteret for urbanisering. Dette bebyggelsesmønsteret kan best forstås med et sentralsted og dets markedsområde. Sentralstedet er spesialisert i å selge forskjellige varer og tjenester. Markedsområdet er omgivelsene med deres konsumenter som reiser til senteret, som igjen er en del av et hierarki med andre sentralplasser. Et sentralsted som har et mindre markedsområde tjener som en underavdeling av et annet sentralsted som betjener et større markedsområde. Rangen av sentralsteder er definert ved deres funksjon, slik som antall, priser, varetilbud og servise (Koo 2002).

De modellene som ble utviklet innenfor denne tradisjonen var i stand til å generere og forklare tettstedsstrukturer satt inn i et hierarkisk system av likeverdige gårder, landsbyer og små og store byer i enkle konstruerte geografier. De har imidlertid begrenset evne til å finne troverdige forklaringer på observerte mønstre i mer komplekse, faktisk eksisterende geografier. Blant annet er det lite tilfredsstillende for mange formål å forutsette at konsumentene, og etterspørselen er jevnt fordelt utover geografien. Likevel, til tross for sin begrensning, har også mange arkeologer fattet interesse for konseptet og nyttiggjort seg dette i arkeologisk teoridannelse (jf. Hodder & Orton 1976).

Blant dem som har funnet bruken av Central Place teorien mangelfull er Paul M. Hoenberg og Lynn Hollen Lees (Hohenberg & Lees 1996:4) som påpekte at byer er mer enn punkter som man spinner tråder av regional enhet rundt. Byene binder også regionen til verden utenfor, tillater dem å forene fordelen av spesialisert aktivitet med den berikende erfaringen av mangfold. I dette perspektivet blir byene en del av handelsnettverk, informasjonsflyt og påvirkning som rekker langt utover landets grenser. Dette kaller de et *Network System*.

De påpeker videre at ikke bare rikdoms- og maktimpulser følger disse kanalene som forbinder by til by. Også kulturelle strømninger følger disse kanalene (op. cit:5). Hoenberg & Lees konsentrerer seg om nettverk mellom byer i historisk tid hvor særlig markedsøkonomi er det mest fremtredende. Disse systemene kan imidlertid fungere også ut fra andre behov, mellom mindre befolkede eller utviklede steder, som mellom mer eller mindre sentrale/betydningsfulle boplasser, gårder, grender og bygder til andre sentrale steder i andre regioner, landsdeler osv. Sistnevnte gjelder i den grad det finnes organiserte enheter som kan omtales som «land». I tillegg til disse to økonomisk baserte hovedsystemene Central Place og Network system, trenger vi også å legge til en politisk dimensjon. Sammenhengen mellom byer og sentralisert politisk makt var ambivalent. Den urbane eliten kunne både være alliert og fiende til styrende makter. Byene kunne både være springbrett til nasjonal styrke og senter for motstand mot dette.

Figur 4

A) Modifikasjon av Christaller og Lösch's heksagonale territoriummodell (Isard 1956:272 etter Hagget 1969:53) og arkeologers ulike anvendelser av slike territoriummodeller.

B) Et hypotetisk mønster av forbundne sentra og tilhørende arealer (Hodder 1978:236).

C) En modell for eksterne impulser for markedsutvikling: 1: Stammens marked (sentralt marked). 2: Stammeområde. 3: Lokalt markedssentrum. 4: Markedsområde. 5: Økologisk grense. 6: Lokal markedsbevegelse. 7: Nær kontakt i ekstern handel (Hodder 1978:237).

A) Löschian system of hexagonal territories as modified agglomeration and examples of archaeologists' different use of such models.

B) A hypothetical pattern of nested centres and dependent areas (Hodder 1978:236).

C) A model for the external impulse to market development. C1: Tribal market (central market). 2: Tribal area. 3: Local market centre. 4: Market area. 5: Ecological boundary. 6: Local market movements. 7: Close contact in external trade (Hodder 1978:237).

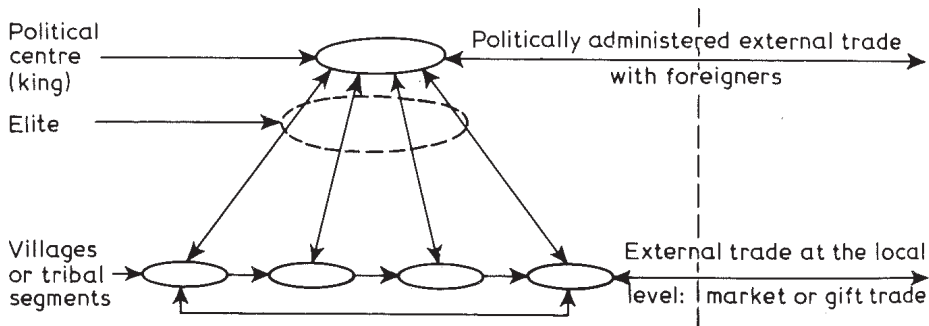
Som Hohenberg og Lees også påpeker (op. cit.:5–6) var det ikke bare rikdom og makt som fulgte forbindelseslinjene fra by til by. Kulturelle strømninger fulgte den samme vegen, og byene har alltid vært sentra for kulturell fornying og formidling. Byetableringen kom sent til Vestlandet, men vi kan også se de sentrale gårdene, tettbygde grendene eller bygdene som nodale punkter i slike systemer. Det som imidlertid er av spesiell betydning i vårt undersøkelsesområde er de geografiske forholdene der naturen er den viktigste utgangsfaktor for etablering av sentrale steder og knutepunkt.

Arkeologenes utgangspunkt er å studere menneskene og deres samfunn ut fra de spor de har etterlatt seg. Til rådighet har vi først og fremst (eller helst: Er vi først og fremst begrenset til) sporene etter den materielle kulturen. Om vi ønsker å studere disse dataene ut fra geografiske faktorer og ut fra andre spørsmål om samfunnet, kan det være nyttig å benytte modeller eller andre retningslinjer. Detaljerte etnografiske studier er det eneste grunnlaget vi har for å lage slike modeller omkring sosial organisasjon, utvekslingsmekanismer og utbredelse av materiell kultur, men dessverre finnes det ingen slike retningslinjer fordi etnografene ikke har vært interessert i å gjengi direkte og detaljerte opplysninger om prosessene de observerer når det gjelder materielle kulturbetingelser, sier Ian Hodder (1978:199). Dette er nok riktig om en utelukkende ønsker å studere forhistoriske, førkapitalistiske systemer, men for senere tid bør man også kunne dra veksler på modellbygging på grunnlag av fag som geografi, økonomi, sosiologi, psykologi m.fl. i forsøket på å rekonstruere det historiske landskapet og mellommenneskelig atferd.

Det finnes flere årsaker til at mennesker møtes. Dersom dette skjer innen et system, kan dette for eksempel skyldes behov for å utveksle varer og tjenester – et økonomisk aspekt, det kan være begrunnet i en eller annen form for *religiøs* handling, det kan være for å avgjøre felles anliggender, løse tvister osv. – et *juridisk* aspekt, det kan være for å finne beskyttelse eller å oppnå noe gjennom et sterkere, *organisert fellesskap*. I et sosialt ordnet og hierarkisk samfunn kan det være for å møte og betjene en *overordnet makt*, en autoritet som f. eks. en høvding, en landeier el. l. eller motsatt, det behov disse har for å møte sine underordnede.

Med utgangspunkt i Polanyi's (1957) tre såkalte «interaksjonsformer»: Reciprositet, redistribusjon og markedsutbytte, og med referanser til studier og observasjoner av forskere som Mallinowsky (1922), Sahlins (1965), Dalton(1967) m.fl., har Ian Hodder etablert modeller for mekanismer for primitiv vareutveksling og sosial organisasjon. Han skiller for det første mellom *gjensidig utveksling* (reciprocal exchange), varebytte «mann mot mann» både av varer og gjennom giftemål (Hodder 1978:202–6). Gjennom et slikt system er det ikke behov for sentra. Her trenger man kun mer eller mindre tilfeldige møteplasser.

Det neste skritt er *redistributiv utveksling* (redistributive exchange). Dette kan bli sett på som en gjensidig utveksling der bytte, gaver og sjenerøsitet er sentralisert rundt en lokal eller regional autoritet. Dette kan gjelde overfor lokal gjensidig utveksling og det kan inngå i andre lokale nettverk i et større system.

Figur 5

Overføringer innen et sentralisert politisk autorativt system. (Dalton 1969:74 etter Hodder 1978:206).

Transactions within a centralised political authority system. (Dalton 1969:74 from Hodder 1978:206).

Dette systemet fordrer sosialt fellesskap og sentralisering. I vår sammenheng kan dette være det første grunnlaget for senter og tettstedsdannelse. Det finnes mange typer høvdingdømmer og redistributive systemer. Innen et system med varestrøm og byttemønster må høvdingen, den lokale autoriteten eller hva man skal kalle vedkommende, være sjenerøs med fester, religiøse seremonier og liknende. Han gir hjelp i knappe tider og redistribuerer diverse lokale produkter. Han sørger for spesialister, organiserer eksternt handel og forsvar mot krigslystne naboer. Til gjengjeld mottar han varer og arbeid fra sitt samfunn (Hodder 1978:206–8). For lokalsamfunnet vil denne autoritetens oppholdssted, vi kan først og fremst tenke oss gården, fremstå som et sentralsted, et senter, og dette senteret kan utvikle seg til storgård, med hus for høvdingen og hans huslyd; arbeidsfolk, krigere, spesialister osv. Her kan det være hus for spesielle funksjoner som kan være et resultat av fellesskapet og bygget for å betjene dette, ut over det behov en ellers har på en vanlig gård. Her kan det være hus for samlinger og fester (jf.

«hallen», se Herschend 1993). Her kan det ha vært område, kanskje egen bygning for religiøs utøvelse osv. Storgården blir et økonomisk, politisk og religiøst senter som i sin ytre form, med mange hus kan få fysisk form som et tettsted.

Ved *markedsandel* møtes de som har noe å bytte på visse plasser til fastsatt tid. Det poengteres at utvekslingen av varer kan oppstå uten bruk av penger slik vi kjenner det. En har antatt at markedene vokste opp som resultat av en lokal forespørsel og et naturlig ønske om byttehandel. Ifølge B. J. L. Berry (1967:10) starter markedet med et agrart samfunn der overskudd oppstår og som tillater en grunnleggende form for arbeidsdeling. Dette er en følge av individuelle forskjeller som igjen fører til byttehandel. Videre fører dette til etablering av spesialister (smeder, tømmermenn, hjulmakere) som slår seg ned i landsbyer, sentralt i forhold til gårdbrukerne de betjener og som de handler med. Landsbyen blir også det mest hensiktsmessige stedet for handel mellom jordbrukerne og oppnår status som periodisk marked. Videre spesialisering fører til interregional handel. Vi kan imidlertid ikke fullt ut overføre dette til norske forhold der landsbyfunksjonen ikke har vært særlig utbredt og hvor de ulike gårdene, slik vi i det minste kjenner det fra historisk tid, har vært selvforsynt når det gjelder de fleste håndverksbehovene. En viss spesialisering har nok likevel funnet sted, for eksempel spesialister i tjeneste på de ledende gårdene eller hos aristokratiet, eller omreisende håndverksspesialister, noe jeg vil komme tilbake til.

Hodder kommenterer dette med at alternativt kan vi ha et omvendt system der eksterne impulser til veksten av lokale markeder kan ha oppstått. For det første kan det være innvirkningen av langdistansehandel. Lokale knutepunkt kan oppstå for redistribusjon til omliggende områder. Markeds plasser og tettsteder som oppsto langs karavanrutene nevnes som eksempel her. I debatten om byoppkomsten her hjemme, har flere kommet inn på kongen eller kirkens mulige rolle som byetablerer eller grunnlegger. Også disse kan vi regne som en slik ekstern impuls. Videre kan grensen mellom stammegrupper være et sted der handel oppstår, eller ekstern kontakt oppstår på grensen mellom forskjellige økologiske soner og dette fører igjen til at møteplasser etableres og tettsteder oppstår.

Dette siste skal vi gi særskilt akt på i den videre diskusjonen. Foruten de økologiske ulikhetene mellom fjellstrøk, daler, kystsoner, jaktområder versus jordbruksområder osv. som gir ulike produksjonsforhold og ulike behov for å møtes, utveksle varer og tjenester, giftemål, høre nytt, utøve religiøse ritualer, avgjøre tvister, søke beskyttelse eller makt, organisere felles anliggender osv., har vi også markante geografiske forhold som er vesentlige når det gjelder lokaliseringen av disse møtestedene. Den mest markante forskjellen finner vi i overgangen mellom land og sjø. Her finner vi for det første et møtepunkt mellom fiskeren og hans produkter og bonden m.fl. og deres produkter. For det andre er overgangen mellom land og sjø et knutepunkt i transportsystemet i form av en omlastingsplass mellom ulike transportformer.

D. Harrison skriver at faren med å konsentrere en studie til sentra og sentralsteder er at man risikerer å støte på en teoretisk låsning som eliminerer mange mentalitetshistoriske vesentlige elementer. For å eliminere dette problemet bruker han begrepet *mentalt centrum* for å beskrive en hendelse eller et fenomen som menneskene selv anså å være av romlig betydning. «Vi måste komma ihåg att rummet liksom tiden uppfattades som en materiell storhet; olika platser och olika tider hade speciella betydelser, vilka påverkade människornas agerande – ett välkänt exempel er kyrkorummets status som fristad. Om man studerar dessa mentala kategorier är det mycket möjligt att det uppstår en diskrepans mellan vad vi anser vara centrala orter

och vad våra forskningsobjekt ansåg vara centrala orter.» Gjennom sine studier i 700-tallets Italia fant han at folk la stor vekt på *grenser*. Porter, murer og til og med usynlige murer av helgenkraft blir mer betont enn torg og palass inne i byene. «En studie av centralorter bör därför i görligaste mån även inkludera försök att rekonstruera folkligt tänkande, t.ex. genom att ta reda på vilka rumsliga tabuföreställningar som tycks ha funnits, vilka byggnadsverk som gav social status åt bygghärran/donatoren samt hur man bosatte sig i förhållande till infrastrukturella element (t.ex. murar, flodar, broar, etc.). I annart fall riskerar de centralorter vi lägger inn på våra kartor at bli 1900-talsprojektioner av et politisk landskap, vars egentliga betydelse har undgått oss.» (Harrison 1997:28).

Skal vi følge Harrisons krav fullt ut, står vi arkeologer foran en vanskelig oppgave. I vårt arbeid og med de metodene vi anvender, er vi avhengig av de fysiske etterlatenskapene for å tolke det som virkelig skjedde. Vi har bare mulighet til å få føling med en brøkdel av den egentlige historien. Mentalitetshistorien er det vi minst har mulighet til å nå fatt i med mindre dette har gitt seg uttrykk i fysiske levninger som vi kan gjenfinne og, ikke minst, tolke på riktig måte. Denne enorme begrensingen må vi være oss bevisst. Dette gjelder fullt ut for forhistorisk tid, men også i historisk tid. De få og gjerne upålitelige skriftlige kildene er som regel til begrenset hjelp.

3.2 Senter – periferi som system

Innen generell systemteori har det vært vist interesse for biologi- og adferdsforskning. Det har vært gjort forsøk på å introdusere systemteori innen geomorfologi og fysisk geografi, og hvorfor ikke utvide systemkonseptet til også å gjelde human geografi sier P. Haggett (1965:17). En noe overfladisk beskrivelse av hva et system er kan være er ...«a set of objects together with relationships between the objects and their attributes» (Hall and Fagen 1956:18, etter Haggett op. cit.:17). Haggett illustrerer dette som et varmtvannssystem som består av et sett objekter (varmtvannstank, varmeelement, rør, osv.) som har det sirkulerende vannet felles, med forsyning av energi i form av varme. I geomorfologi snakker man om et «erosjonssystem» der objektene (vannskille, høydeforskjeller, elver) er forbundet gjennom sirkulasjonen av vann og sedimenter med tilførsel av energi i form av regn. I humangeografien, sier Haggett, er den nærmeste ekvivalenten *knutepunkt-regionen* der et sett objekter (byer, tettsteder, gårder, etc.) er forbundet gjennom sirkulerende bevegelser (penger, forflytninger, varestrøm, etc.) mens energien kommer fra det biologiske og sosiale behovet i samfunnet. Denne ideen ligger til grunn for de fleste *Central Place* teoriene.

Vi kan ha lukkede systemer som er omgitt av grenser som energien ikke krysser, men disse er svært sjeldne i geografiske studier. Her skal vi derfor konsentrere oss om åpne systemer.

Mitt utgangspunkt i denne studien er senter- og bydannelse innen et valgt område; Vestlandet. Forutsetningen for dette er at det er et system (på mange plan) i bevegelse langs visse kanaler, for eksempel ferdselsveier eller skipsleder, og at det oppstår knutepunkt der disse kanalene møtes.

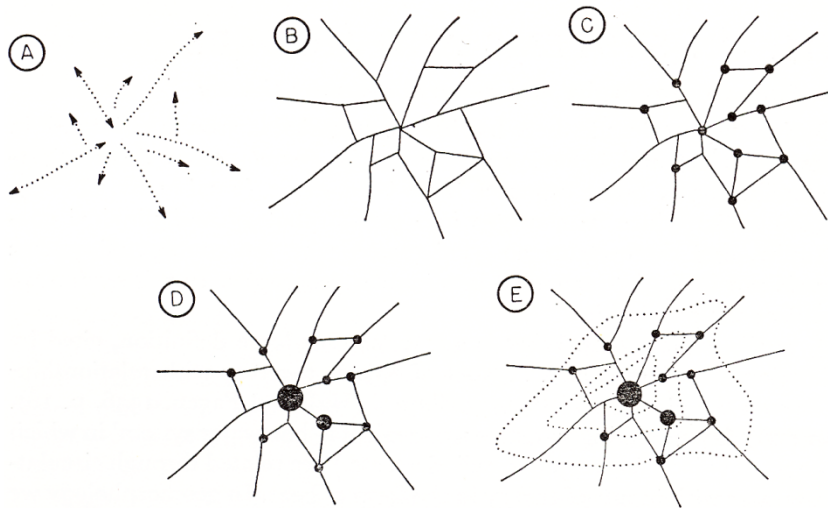
Skal vi studere knutepunkt-regioner som åpne systemer er det ifølge R. J. Chorley (1962:3–8 etter Haggett 1969:18–19) visse karakteristiske trekk som må være til stede: 1) tilførsel av energi for å forsyne og opprettholde systemet, 2) stabile omgivelser hvor import og eksport av energi

og varer er sikret gjennom ro og orden, 3) regulere seg selv gjennom menneskelig likevekt, 4) oppnå optimal størrelsesorden over en tidsperiode, 5) oppnå organisering og form over tid heller enn å utvinne maksimalt utbytte over kort tid, og til slutt: 6) må oppnå «like-avsluttende» i den betydning at forskjellige grunnlagsbetingelser må føre til det samme sluttresultat. Disse betingelsene er satt opp for et moderne samfunn, men vi kan forsøke å se gjennom eksempler om ikke noen av disse trekkene også kan finnes igjen i et regionalt system som på Vestlandet i tidligere tider: Regional organisering trenger konstant sirkulasjon av mennesker, varer, penger (betalingsmidler/byttevarer) og informasjon. En økning i bevegelsen fører til forandringer som økt sentrumsdannelse og byoppkomst. På den andre siden vil nedgang i bevegelsene føre til stagnasjon og ødelegging. Når det gjelder Bergen, som på mange måter fikk sin utvikling som stapelplass og handelsby gjennom tørrfiskhandelen og behovet for korn og andre knapphetsvarer her hjemme, er det etterspørselen på kontinentet som kan regnes som den viktigste energien som driver og opprettholder systemet. Forutsetningen for at varestrømmen kan gå uhindret er at de ytre betingelsene for dette er til stede. For eksempel kan en si at et samlet kongedømme med regulerte, fredelige og stabile forhold, både når det gjelder handelslovgivning, sikret transportrute og ordnede tollforhold ga varehandelen bedre betingelser. Når det gjelder punktene 3 og 4 kan vi illustrere dette med fiske: Forutsetningen for et stabilt fiskerisamfunn, som Vestlandet, med alle sine ringvirkninger i form av tilvirkning, handel, skattlegging osv. må være en likevekt mellom antallet fiskere, deres teknologi, og den mengde fisk som er tilstede i havet. Tømmer man havet er også forutsetningen for dette samfunnet vekke. Når det gjelder siste punkt kan vi si at forskjellig utgangspunkt, som i et fiskedistrikt ett sted, i et jordbruksamfunn eller et annet råvaresentrum et annet sted, kan føre til sentrumsdannelse med den samme, liknende ansamlingen av hus, veier, torg, mennesker osv.

Tar man utgangspunkt i hvordan menneskene – og varene – beveger seg i et område (energifyt) får man et nettverk av bevegelsesveier. Der transportårene møtes får vi krysnings- eller knutepunkt. Noen kan være viktigere enn andre og det bygges et hierarki i form av sentrale plasser, landsbyer, små og store byer med en integrering av mellomliggende soner som vi ser som flater.

Hagget (op. cit.:19) konkluderer med at fordelene med å betrakte en region som et åpent system er at vi retter vår oppmerksomhet mot sammenhengen mellom prosess og form og viser humangeografien på samme måte som biologisk og sosial vitenskap som organiserer sin lære på denne måten.

Spørsmålet, som vi skal se på etter hvert, er om det innen et mer eller mindre selvforsynt, egalitært bondesamfunn finnes energi nok til å skape den nødvendige energifyten som skal til for at nettverk og knutepunkt kan oppstå.

Figur 6

Stadier i analysen av regionale systemer, fra energiform til gjenkjennelige landskapsformer: A: Bevegelse. B: Nettverk. C: Knutepunkt. D: Hierarkier. E: Flater (Hagget 1969: Fig. 1.5). Disse geometriske elementene kan erstattes av geografiske uttrykk som bevegelse, ferdselsveger, bebyggelse, urbant hierarki og bosetnings- og utnyttelsessoner.

Stages in the analysis of regional systems. A: Movements. B: Networks. C: Nodes. D: Hierarchies. E: Surfaces (Hagget 1969: Fig. 1.5). These geometrical elements can be replaced by geographical expressions such as movements, roads/paths/routes, settlements, urban hierarchies and settlement and utilisation zones.

3.3 Gården, tettsted, sentrum. Sentralstedet – sosiale og politiske hierarkier. Regioner.

Historikeren Knut Helle går ut fra at det i forhistorisk tid fantes sentra, mens det i middelalderen ble utviklet byer. Han skiller mellom to typer sentra, det periodiske med sesongmessige kjøpstevner og det permanente tettstedet (Helle 1980:17). Det må imidlertid være vanskelig å identifisere de sesongmessige handelsplasser gjennom tilgjengelig kildemateriale så lenge disse ikke har hatt en permanent bebyggelse som har etterlatt seg spor, men i Norge peker en del av kaupang-navnene mot slike periodiske handelsplasser, sier han (Helle & Nedkvitne 1977:199–200).

Helle, som forsøker å se forholdet mellom handelsplass og by diakront, som en utvikling over tid, antar at det har vært sentrumsområder i vikingtiden. I middelalderen har disse utviklet seg videre og til dels fått bykarakter. Han påpeker selv (1980:18) at han først (1974:164) etterlyste «klare sambandslinjer mellom vikingtidens handelssentra og de 6 eldste byene» mens han i 1977 likevel kom til at «Det totalbildet en i den nåværende kildesituasjonen kan danne seg av den tidligste urbaniseringsprosessen i Norge, antyder da en ganske høy grad av kontinuitet fra vikingtid gjennom 1000-tallet til tidlig 1100-tall.» (Helle og Nedkvitne 1977:217). At vikingtidskaupangen Skiringssal opphørte på 900-tallet regner han som et unntak (Helle 1980:19). I det følgende vil jeg bl.a. undersøke om det virkelig var en slik kontinuitet innen det valgte undersøkelsesområdet Vestlandet.

Helle bruker uttrykket *sentrumsområde* fra vikingtiden bevisst. Med utgangspunkt i det han visste – og ante, om Skiringssalområdet i Vestfold peker han på muligheten for at forskjellige periodiske sentrumsfunksjoner – kultiske, rettslige, økonomiske – kunne ivaretas noe spredt innenfor et bygdeområde som også rommet et høvdingsete. De var ennå ikke samlet i ett og samme urbane knutepunkt (Helle 1980:19). Dette er en modell som kan være mer generell anvendbar på de tynt folkesatte norske regionene i vikingtiden, uten noen sterk og samlende politisk organisasjon, sier han videre og viser (med referanse til Þorlákson 1977:172–76, 181–82) til at det ligger en viss støtte for en slik modell i at vi ennå på Island i høy- og seinmiddelalderen møter slike sentrumsmodeller spredt over et større sentrumsområde. Her er handelsplass, tingplass, høvdingsete, kirke/kloster/bispesete.

Denne tanken blir fulgt opp 16 år senere av stedsnavnforskeren Stefan Brink, bl.a. eksemplifisert med samme område; Skiringssal. Han sier at da arkeologene for en tid tilbake begynte å interessere seg for arealbruksteorier på grunnlag av geografenes såkalte «*Central Place Theory*» var også dette til fordel for utviklingen av arkeologisk teori (jf. Hodder & Orton 1976). Brink har også problemer med å definere det sentrale stedet. Han foretrekker derfor en enklere og for ham mer brukbar definisjon. Det han er ute etter er steder eller små bosetningsområder som har hatt en eller annen slags *funksjon eller betydning ut over selve stedet*, sagt med andre ord, en slags «makt» over et større område. Disse sentral-, fokal- eller knutepunktstedene har, som også Helle var inne på, en eller flere offisielle funksjoner, slik som administrative, religiøse, juridiske, merkantile etc. funksjoner. Det generelle bildet, sier Brink med henvisning til boka «*Sacred sites, sacred places*» (Carmichael & al. 1994), er at i tidligere tider er det en positiv og kjennelig sammenheng mellom religiøs aktivitet på et sted og de mer profane manifesteringene av makt (Brink 1996:237).

Arkeologen Stine Pedersen (2000:5) oppfatter et sentrum som et sted der man kommer sammen til faste tider. Dette stedet kan ha vært gården til den mektigste familien i distriktet, eller et område/landskap som folkene i området hadde et spesielt forhold til, for eksempel et sted som ble oppfattet som hellig, eller av andre grunner var knyttet til folks bevissthet. Her holdt man ting, utførte religiøse ritualer eller omsatte/byttet verdi- og/eller bruksgjenstander. Det kan ha vært bygninger til innkvartering der, men ikke nødvendigvis. Et sentrum kan ha hatt en eller flere funksjoner. Fordi sentrumet trolig var et fast samlingspunkt for et større område, ville man benytte sjansen og utføre de handlingene som krevde at folk var samlet. Av den grunn er Pedersen av den oppfatning at det er sannsynlig at sentrumet, begrenset til et definert område hadde flere funksjoner, i motsetning til hva Helle forutsatte når han brukte begrepet sentrumsområde,

En mer konkret variant av begrepet sentrum er det omtalte *sentralstedet* (Central Place). Dette begrepet har blitt mye brukt de siste tiårene. «A place of this kind is considered to have a number of functions, which are common to a region of some size. According the definition of the concept of central place put forward by Harrison, it is: 'a place where one or more social functions are concentrated in such a way that the place has become the dominating room of the region' (Harrison 1997:25)» (Hårdh 2003:27. Min kursivering). Som vi ser er de siterte forskerne, historikerne, språkforskerne og arkeologene i hovedsak enige om hovedkriteriene om hva et sentralt sted kunne beskrives som når det gjelder funksjonene: Økonomi, politisk/administrativ, religiøse og kulturelle aktiviteter. *Også jeg velger å legge Harrisons definisjon av sentralstedet til grunn i dette arbeidet*

Senere skal jeg gå nærmere inn på drivkreftene og samspillet her, spesielt når det gjelder forhistorisk tid. Det disse forskerne er noe uenige om er lokalisering av de forskjellige funksjonene. Pedersen sier at disse fant sted samlet, der folk møttes, mens andre også åpnet for muligheten for at de ulike funksjonene kunne finne sted innenfor et større, men geografisk definert område. Jeg ser for så vidt ingen motsetninger i dette og er åpen for at begge alternativer har kunnet forekomme, først og fremst i forhistorisk tid der organisering og politisk makt var mer flytende og flyktig enn i middelalderen. Derimot ser jeg en ulikhet mellom begrepene *tettsted* og *senter*. Et tettsted forutsetter, etter min mening, en *fysisk opphopning* – fortetning, av bygninger og/eller andre konstruksjoner som skiller seg ut fra den omliggende, hovedsakelig agrare, bebyggelse. Et senter må sees i en videre forstand, for eksempel en møteplass som ikke nødvendigvis behøver å ha hatt noen form for permanente fysiske konstruksjoner. Dette kan for eksempel ha vært en tingplass, en markeds plass eller et sted der folk møttes for å utføre religiøse handlinger, altså et sted som i samtiden ble oppfattet som et gjentakende møtested for å utføre felles anliggender – altså et *senter* for handlinger. I et fag som arkeologien, som hovedsaklig arbeider med en tid hvor kildematerialet er menneskenes etterlatenskaper, er det nærmest umulig å påvise samlingssteder hvor slike fysiske konstruksjoner ikke har vært tilstede.

Som det skal vise seg i denne undersøkelsen er det vanskelig å finne konkrete tettsteder eller sentralsteder som gir seg til kjenne gjennom markerte, avgrensede funnlag eller svartjordslag slik det er blitt påvist i Sør-Skandinavia. Jeg kan blant mange mulige illustrere dette gjennom for eksempel Uppåkra i Skåne der et avgrenset senterområde er påvist gjennom registrering av bl.a. kulturlag (Stjernquist 2003: Fig. 7) eller gjennom metalldetektorfunn (Helgesson 2002: Fig. 11). Vi må derfor for Vestlandets del utvide sentralbegrepet til også å gjelde større områder som kan omfatte flere gårder eller en hel bygd. Jeg vil derfor i det følgende også se om det er enkelte bygder e.l. som skiller seg ut som mer markerte (sentrale?) fremfor andre i et geografisk område eller en region.

Det er nærliggende å tenke seg at slike sentra ble knyttet til tidens ledende personer, deres handlinger og oppholdssteder. Ulla Lund Hansen tar utgangspunkt i gravgodset i sin analyse av «Centerdannelser i yngre romersk jernalder»: ...«udstyret i gravene symboliserer, hva der her benevnes et 'center' og en 'elite', svarende til den i det arkæologiske materiale øverste erkjenbare samfunnsgruppe inden for et hierarkisk opbygget samfund. Et center oppfattes som sæde for en elite (høvdingeslækt) med tilhørende oppland. Nødvendige tjenesteydelser som hirdens blev godtgjort ved gaver af en karakter, der symboliserede modtagerens rang i relation til høvdingen. Også slægtskabsbånd har ofte knyttet centret og undercentrene sammen. Tilsvarende gjelder fjernere centre» (Hansen 1995:461). En slik oppfatning forutsetter at en høvding, eller en elite hadde styringen med, og et «eieforhold» til alle former for aktivitet som foregikk innenfor et sentrumsområde, enten dette var en fysisk avgrenset plass eller et noe mer desentraliserte funksjonsområder. På samme måte som Lund Hansen bruker fremstående gravfunn som indikator for et senter, vil også jeg bl.a. bruke de rike gravfunnene i min søken etter Vestlandets forhistoriske sentra.

Videre kan vi se at også C. Fabech bruker begrepet «The archaeological concept *central place*» (forfatters understrekning) (Fabech 1999:455). For henne betyr dette bosetninger med rikt og variert materiale og det dekker steder som hadde ulike funksjoner. «However, we can assume that a centre of this kind served as the residence of the paramount leader and his or her

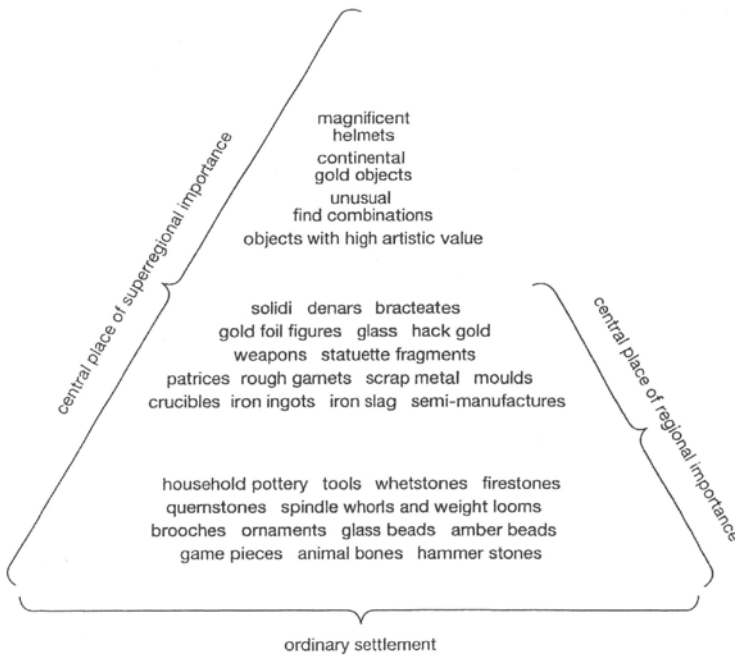

attached specialists. They would have had a variety of functions including monopoly of force, economic management and ceremonial legitimisation of power. Those in power in such places served strategically to unite and link together as well as to control society, economically as well as symbolically» (op. cit. 1999:456–7). Status og funksjon til en sentral plass kan bli indikert ut fra en kombinasjon av flere fenomen. Dette kan være funn som symboliserer makt og religion, for eksempel sverdskjefter med gull, gullbrakteater, gullfoliefigurer, bronsestatuetter, dyrestatuetter, mynter etc. Stedsnavnene viser ofte til sakrale forhold (op. cit.:457).

På grunnlag av arkeologiske boplassfunn har Fabech og Ringtvedt (1995) utarbeidet et sosialt og politisk bebyggelseshierarki for Sør-Skandinavia i jernalderen (Early Middle Age). De skiller mellom tre nivåer: Lokalt, et regionalt og et overregionalt nivå, se fig. 7. Fabech 1999:457 viser videre til Mats Widgren (1998) og Dagfinn Skre (1999) som gjennom analyser av agrarsamfunnet har påvist store godssamlinger allerede i det første årtusen. Jeg vil også føye til F. Iversens senere arbeide (2004) som er aktuelt for vårt undersøkelsesområde. Disse godsdannelsene er strukturert rundt en stor gård, som ofte ligger dominerende i landskapet. Ressursene ble utnyttet av et hierarki av små og større gårder, drevet av frie bønder, løysinger og treller. Widgren har foreslått en modell basert på bosetningsstrukturen, som består av et hierarkisk system i fire nivåer for det Sørskandinaviske samfunnet: På bunnen finner vi A) små gårder som drives av ufrie og arbeidere i hytter og huler. I midten B) frie eiere av middelstore gårder. Her kan det ha vært treller. Deretter har vi C) storgårder med 18–20 dyr og store hushold, gjenkjennelig i det arkeologiske materialet med større antall bås plasser, med flere hus og ofte med separat festhall. Fra dette sjiktet av storgårder skiller det seg ut en mindre del D) som gjennom skattefunn, rike gullfunn, og forekomst av omfattende håndverksaktivitet hever seg over de andre. Disse kan ha hatt en sentral rolle i militær beskyttelse, kult, håndverk og handel. Det er etter hans mening lett å se at de må ha blitt båret oppe av avhengighetsforhold som trakk inn alle de øvrige kategoriene (Widgren 1998:290–91). På bunnen av slike samfunn finner vi altså ufrie og undergivne, på toppen lederne av elitefamiliene, stormennene/kvinnene – *domini* eller *patroni*. Sammen dannet de et nettverk av sosiale relasjoner i et samfunn i konstant endring (Fabech 1999:457). Selv om denne fremstillingen ikke befatter seg særlig med boplassfunn, som var utgangspunktet for Fabech og Ringtvedts hierarkipyramide, legger jeg likevel prinsippene om sosiale og politiske bebyggelseshierarkier ut fra vurdering av kvalitet etc. på det arkeologiske funnmaterialet til grunn når det tas utgangspunkt i for eksempel gravmaterialet.

Bruken av begrepet *sentralplass* er ikke uten problemer. Det brukes ofte på en ganske ukritisk måte. En vanlig måte er å anvende begrepet om en plass eller et område der verdifulle eller mange spesielle funn har kommet for dagen. Det blir også brukt om steder der det er funnet spesielle bygninger. Når man karterer verdifulle funn, spesielle fornminner eller andre eliteindikasjoner, slik det også blir gjort i denne fremstillingen, kan effekten bli at en ikke klarer å utskille større, mer spesifikke konsentrasjoner. Dette har særlig blant svenske og danske arkeologer, hvor sentralplassbegrepet har vært mest aktuelt, medført en diskusjon der man mener at sentralplassens funksjoner har vært spredt utover i landskapet (for eksempel Helle 1980:19, Lundquist 1996, 1997, 2000, Brink 1998, Fabech 1999:42f.). A. Lihammer (2007:81) skriver at «Centralplats er et besvärligt begrep, i sig implicerande en hierarkisk syn på makt och rumslighet. De kvalitativa och kvantitativa kriterierna för vad som egentligen är en centralplats varierar. Det bör dock krävas mera än en enkel koppling till det arkeologiska fyndmaterialet. Värdefulla föremål innebär inte per definition centralitet, utan de måste hela

tiden bedømmas i forhold til sin kontekst. Vidare är inte alla platser med speciella funksjoner centralplatser». Som Lihammer vil jeg se sentralitet koplet til det omliggende landskapet og vi kan på linje med Foucaults maktsystem og Bourdieus teorier tenke oss et landskap der beboerne gjennom ulike strategier strever etter eksempelvis å forbedre sine egne posisjoner eller forandre verden i overensstemmelse med sine idealer. «De centrala platserna har varit aktiva och betydelsesfulla komponenter i ett mångdimensjonellt socialt landskap och det är i detta centraliteten består, inte i deras egenskaper som objekt» (op. cit.:82).

Figur 7

Forsøk på nivåinndeling av et boplassmateriale fra yngre jernalder. De senere års metalldetektorundersøkelser i Danmark har brakt nye boplasser fra yngre jernalder frem. Karakteristisk for plassene er mange metallfunn. Ut fra dette kan vi konstruere et hierarki av bebyggelser, for eksempel med en oppdeling i flere nivåer (Fabech & Ringtved 1995: Fig. 2).

Attempt to assign levels for settlement materials from the Late Iron Age. The detector searches of recent years have brought to light new settlements from the Late Iron Age, characterised by many metal finds. From this, we can construct a hierarchy of settlements from the small households at the bottom to the farms at the upper tier, where splendid finds and the presence of workshop debris can be supposed to have held a central position within military organisation, cult, craft and trade, etc. (Fabech & Ringtvedt 1995: fig. 2).

Til diskusjonen omkring sentrale steder og sentralitet i jernalderen hører også begrepet regionalitet (jf. «flater»). En region defineres som et «område, distrikt, strøk, trakt; større område med hovedsakelig likeartede forhold; belte, sone; luftlag, sfære (de høyere regioner); nærmere angitt del av legemet (hjerteregionen)» (www.snl.no/region [12.3.2009]). Som B. Helgesson (2002:16) påpeker, har spørsmålet om hvordan Norden har vært oppdelt i ulike sosiale, politiske og kulturelle enheter i jernalderen blitt ulikt oppfattet. Det er ulike geografiske regioner som beskrives og disse gis ofte ulike benevnninger: Brink (1998) bruker

uttrykket bygd, Myhre (1987): Territorium, Fabech (1993): Område eller bygd, Ramquist (1991): Folkland småkongedømme, Callmer (1991): Social aggregate (sosial enhet?), Näsman (1998): Region eller kulturområde, Ringtved (1999): Region og Svanberg (1999): Område med gravtradisjoner. Forskjellen i terminologi, sier Helgesson, bygger for en stor del på de ulike utgangspunktene og innfallsvinklene som de ulike forskerne hadde for sine analyser (Helgesson loc. cit.).

En «arkeologisk region» fremstår ofte som et temmelig statisk og geografisk begrenset område, men regionaliteten kan variere etter hvilket utgangspunkt man velger. Velger man et naturgeografisk utgangspunkt (slik jeg for en stor grad gjør det i denne fremstillingen) finnes det mange små og vel avgrensede bebyggelsesområder i tillegg til mer åpne slettelandskap der geografiske grenser er vanskeligere å definere. Slike enheter kan til tider ha vært autonome enheter og dermed likeverdige med andre områder, eller de kan ha vært underlagt evt. overordnet andre enheter. Ofte oppfattes disse områdene som politiske enheter i et jernaldersperspektiv, men karakteren av slike politiske konstellasjoner kan være svært vanskelig å si noe sikkert om ut fra et arkeologisk materiale. En annen måte å nærme seg regional oppdeling er å undersøke den materielle kulturen. Helgesson (2002:17) eksemplifiserer dette med K. Høylund Nielsens (1991) undersøkelse av dyreornamentikk og kvinnesmykker. Disse viser en oppdeling av Sør-Sverige og Danmark i tre regioner i yngre germansk jernalder. En slik tilnærming behøver imidlertid ikke gjenspeile den politiske inndelingen eller rangeringen innen en eller mellom flere regioner. Helgesson (loc. cit.) nevner også en tredje type av regionalitet som utgjøres av områdenes kontaktmønstre: Eksempelet hans er vestre Skåne som gjennom vikingtiden hadde et kontaktmønster rettet mot Vest-Europa, eller de kontaktene med slavisk område som er belagt fremfor alt i søndre Skåne på 900- og 1000-tallet. Tilsvarende kan for vår egen landsdel nevnes kontakten til Irland, Skottland og Vest-England samt Vesterhavsoyene og Island, uten at jeg vil gi disse områdene en regionsbetegnelse eller på et utelukkende arkeologisk grunnlag si noe om relasjonene dem imellom.

I dag er «Vestlandsregionen» et mye nyttet begrep. Det er opprettet et eget «Vestlandsråd» for fylkene Rogaland, Hordaland, Sogn og Fjordane og Møre og Romsdal som særlig skal «arbeide med interessehevdning og politikkdrøfting om viktige politiske saker for Vestlandet, med sikt på å påvirke nasjonal og internasjonal politikk» (www.vestlandsraadet.no [16.3.2009]). Jeg vil imidlertid ikke i dette arbeidet omtale Vestlandet som en region, men heller se Vestlandet som en landsdel. Jeg er imidlertid klar over at en slik definisjon hviler på en definert landsbetegnelse, i dette tilfelle staten Norge som knapt var definert som politisk enhet før mot slutten av den tidsrammen jeg behandler i dette arbeidet (mer om dette i kapittel 11.1.1). Jeg vil i den følgende gjennomgangen arbeide ut fra dagens fylkesgrenser og innen dette benytte geografisk definerte områder som Dalane, Jæren, Ryfylke og Haugalandet eller Nord-Rogaland i Rogaland; Sunnhordland, Hardanger, Midhordland, Vosseområdet og Nordhordland i Hordaland; Sogn, Sunnfjord og Nordfjord i Sogn og Fjordane og Sunnmøre, Romsdal og Nordmøre i Møre og Romsdal. Med unntak av Nordmøres grense som så langt tilbake vi kan se det gjennom skriftlige kilder, synes å ha vært kyststrekningen opp til Namdal i Nord-Trøndelag, er disse i hovedsak geografisk definerte områder, som jeg heller vil oppfatte som *regioner* (for eksempel «Jærregionen» brukt i Farsund og Heinzerling 1997), og som er et egnet arbeidsredskap i denne fremstillingen. Grensene for slike geografisk definerte områder eller regioner kan vi regne med har vært relativt stabile opp til vår tid. Som jeg imidlertid senere vil komme tilbake til, har dagens moderne kommunikasjonsmønstre, der fjord og sjø

som tidligere var den viktigste kommunikasjonsvegen men som nå oppfattes som et hinder for moderne landbasert transport, endret vår oppfatning av tidligere tiders geografiske skillelinjer. Dette ser vi for eksempel gjennom siste tiårs endringer av kommunegrenser. Om det opp gjennom tidene har forekommet andre former for regioninndelinger basert på maktforhold, interesseområde, økonomi osv., vil dette også bli diskutert i det følgende. En fornuftig tilnæringsmåte, er om vi studerer, tolker og rangerer arkeologiske funn og fornminner og ser disse i sammenheng med naturlige geografiske skillelinjer og datidens kommunikasjonslinjer.

3.4 Byen – det urbane konseptet – definisjon

I det 7., 8. og 9. århundre vokste det frem et betydelig antall tettsteder over hele Nordvest-Europa, men i svært mange tilfeller har de ingen påviselig tilknytning til eldre bosetning. I tysk forskning har de fått fellesnavnet «Wik-Orte» (Vogel 1935). Samtidige betegnelser i frankiske og angelsaksiske kilder er (L) *vicus* og *portus*. Adam av Bremen omtaler ca. 1075 en by i Oslofjord-området som *Vik* (Oslo, Tønsberg?). Det eneste tettstedet vi har skriftlig belagt fra vikingtiden i Norge er Skiringssal som er nevnt i Ottars beretning (et av den engelske kong Alfreds tillegg til hans oversettelse av Orosius' *Historia adversus paganos*, stedsnavnet er bevart i et 1000-talls-manuskript: Brit. Mus. Cott. Tib. B i). Tettstedet har i beretningen den angliserte form *Sciringes heal*, og det betegnes som *án port* (portus). Den samme betegnelsen brukes her også om det danske tettstedet Hedeby. En *port* var en havn med bebyggelse, hvor det foregikk laste- og lossevirksomhet, og ofte handel (Andersen 1977:223).

Spørsmålet om hva et tettsted og i enda større grad hva en by er, altså en klar og entydig definisjon av begrepene, har opptatt mange både innen historiske vitenskaper og forskere som studerer dagens tettsteds- og urbaniseringsutvikling. Noe av det paradoksale ved å studere byer er at det å definere hva som er en by har vist seg å være like vanskelig, om ikke enda vanskeligere, enn spørsmålet om hvordan byen skulle studeres. «*The city is a complex, multifaceted social organization. Little wonder, then, that how they have been studied has inevitably reflected different theoretical and disciplinary perspectives. A similar conclusion can be drawn to the question as to what constitutes a city*» skriver geografiprofessoren Ronan Paddison (2001:11). En by kan ha mange «ansikter». Hva som gir byen dens kjennetegn, særegenhet forskjellig fra andre typer sosio-romlige organisasjoner, har blitt ulikt vektlagt.

Mange er, som vi så, opptatt av å identifisere byen som et symbol på sivilisasjon og kultur. Populært blir byen og tettstedet ofte definert i forhold til omlandet. Altså hva byen er, eller ikke er. Slike definisjoner sier oss imidlertid ikke alltid så mye. Paddison understreker

at urbane og rurale omgivelser er forskjellige i form av deres romlige ulikheter, altså forskjellig utnyttelse av området. Det er tettheten av byen som etter hans mening skiller den ut fra de rurale omgivelsene. Med tetthet menes ikke bare av mennesker, men også tetthet av aktiviteter når det gjelder økonomi, kultur og fritidsaktiviteter. Han sier også at byen er karakterisert av ulikheter, som sammenblandingen av kulturer og raser (Paddison 2001:11–12).

Innen de historiske fagene (her i den vide betydningen; fag som studerer forgangen tid: Historie, arkeologi, paleobotanikk osv.), ser vi også at en på forskjellig vis har benyttet disse romlige og sosiale termene i forsøk på å definere tettstedet og byen. For å forklare og beskrive et senter har man behov for å avgrense senteret mot omlandet. Dette gjelder både den

fysiske strukturen og når man skal forklare hvordan et senter avviker fra omlandet i sosial og økonomisk sammenheng. Det største problemet har imidlertid vært å avgrense senteret mot byen, altså gjennom ulike definisjoner slå fast når et sted er blitt en by. Begrepene som omtaler sentrumsdannelser har vært mange og ulike. Her kan eksempelvis nevnes høvdinggård eller sentralgård, marked, kaupang, urbane sentra, tidlig by, periodisk sentrum kontra permanent tettsted, tettsentra, kaupstad, kaupang, tidlig by, middelalderby, byer og bylignende sentra osv. D. Skre (2005:1) hevder at det har «with a few exceptions, been an unwillingness to use the term town connected to trading-sites from the Early Viking Age. The reason for this seems to be that most scholars working on early urban societies have addresses the towns of the 11th century onwards. This is the time when towns had bishops and cathedrals, royal presence, and their own laws and privileges. When comparing these towns of the High Middle Ages with the urban societies of the 9th century, there are obvious differences and many scholars have conceived the earliest ones as preliminary stages in the development of proper towns. Consequently, terms like Wicks, proto-towns, semi-urban settlements, emporia's etc. have been used to characterise them» (Skre 2005:1).

Tilnæringsmåten har også vært ulik når det gjelder forhistorisk tid og middelalder, noe som skyldes både kildetilfang og type kilder (skriftlige – ikke skriftlige) og det faktum at de egentlige (historiske) byene i Norge først oppsto i overgangen mellom forhistorisk og historisk tid. Denne ulikheten kommer som tidligere nevnt også til å prege denne fremstillingen. Forskningen har også vært preget av ulikhet når det gjelder hvem, ut fra forskerens faglige bakgrunn, som har arbeidet med problemstillingene. Selv om by- og tettstedsforskning har vært et felt der «history and archaeology meet», har diskusjonen som oftest vært at arkeologen svarer på spørsmål fra historikeren uttalte Reidar Bertelsen i 1998 (1998:98).

Det finnes ingen absolutte kriterier for å fastslå hva som er en by. Kravene varierer med tid og sted, men jeg vil likevel gjøre et forsøk som kan være til hjelp i denne fremstillingen.

Innledningsvis kan vi se på de kriteriene man bruker for å definere dagens byer. Her er det ifølge Paddisons 'Handbook of urban studies' (Frey & Zimmer 2001:26) tre elementer som kan nevnes for å fastslå det «urbane konseptet»: Først har vi et økologisk element: Målbare betraktninger omkring moderne urbanisering dreier seg i første rekke om faktorer som befolkningsstørrelse og tetthet. I dagens målestokk regnes for eksempel et område i USA med en befolkning på 2500 eller mer for urban. I Danmark er en befolkning på 250 eller mer å regne for urban, mens i India er tallet 5000. Dette illustrerer de relative forskjellene mellom folketettheten i ulike deler av verden og må for vår del tas i betraktning om vi skal sammenlikne et sparsomt befolket område i nord med de mer folkerike områdene i England og på kontinentet. Overført til en historisk situasjon med betydelig mindre totalbefolkning måtte eventuelt tallene reduseres tilsvarende.

Det andre er et økonomisk element som forteller om funksjonen til det urbane området og den aktivitet som finner sted innenfor dette arealet. Sammenliknet med det rurale området er hovedsaken av den økonomiske aktiviteten i et urbant område konsentrert omkring ikke-jordbruksmessig produksjon. Imidlertid må vi være klar over at også i urbane strøk, slik vi betraktet det under det første elementet, kan det finnes et stort antall jordbruksarbeidere og/eller fiskere. Dette viser den store variasjonen i økonomiske funksjoner som finnes i urbane strøk, noe vi også kan føre tilbake til våre eldre byer der det godt inn i forrige århundre ble drevet utstrakt jordbruksaktivitet i og i byens umiddelbare nærhet. Vi kan se dette av gate- og

løkkenavn i det som vi oppfatter som byens sentrum i dag (Koengen i Bergen, Tullinløkka i Oslo osv.). I middelalderen var byens takmark også så romlig at det var mulig å drive jord- og februk innenfor byens område. I alle byene langs kysten har også innbyggerne drevet med fiske, noen som hovedlevevei, som tilleggsnæring eller som tilfeldig matauk.

Et viktig beslektet konsept for byen er «agglomerative economies» som er en konsentrasjon av økonomiske funksjoner som opererer utenfor selve den primære bedriften eller virksomheten, men som har fordel av den virksomhet som finnes her. I moderne sammenheng kan dette være banker, transport- og lagringsselskaper o.s.v. som finnes i og omkring urbane sentra. Mange slike tilsvarende funksjoner fantes også i de mest utviklede forhistoriske sentraene og i middelalderbyene. Her kan vi nevne som eksempler militære, smeder og annen håndverksvirksomhet, bakste- og ølkoner, huseiere som leide ut lokaler, osv. Slik agglomerativ virksomhet øker befolkningen og tettheten i området.

Det tredje elementet er Den urbane befolkningens natur: Den *sosiale karakteren* som skiller den urbane befolkning fra den rurale. Det er vanlig å anta at det er forskjeller i hvordan folk lever, deres karakteristiske væremåte, verdier, hvordan de oppfatter omgivelsene og hvordan de forholder seg til andre folk og ideer. Jeg har for eksempel selv hevdet at det var de nye (norske middelalder-) «byene, med sin nye sosiale og fysiske struktur» som var den viktigste årsaken til at man ble åpen, eller moden for nye ideer og skikker. Derved tok de ferske byborgerne i bruk en ny, men lenge kjent bygningsteknikk; laftingen, omkring overgangen mellom vikingtid og middelalder. Bymannen sto overfor en ny og annen virkelighet. Han hadde andre og nye behov og var mer åpen for impulser utenfra enn den tradisjonsbundne bonden eller fiskeren (Sørheim 1999:420, 2016:196-198).

Frey & Zimmer (2001:27) sier at styresmakter og demografer tenderer mot å definere byer ut fra en kombinasjon av disse elementene; slik som størrelse, tetthet, funksjon og grad av urbanisme. Imidlertid minner de om at disse definisjonene sikter på å tjene ulike formål, slik som administrative versus forskning og politikk. Når vi nå skal studere tettsteder og byer fra en tid som ligger svært langt tilbake for den tid disse forskerne er opptatt av, har vi andre behov og må gjerne reise andre spørsmål enn det en demograf, sosiolog, human-geograf etc. som studerer dagens samfunn interesserer seg for. Jeg vil likevel forsøke å ta disse tre elementene med som bakgrunn for den videre diskusjonen.

Historikeren Edward Bull skrev i 1920 at ingen av samtidens forskere har gjort noe forsøk på å definere begrepet «by» (1920:65). Selv fulgte han den tyske nasjonaløkonomen Werner Sombarts definisjon: «*En samling mennesker som for sitt underhold er henvist til produktene av andres jordbruksarbeid*» (op. cit.:70). Oskar Albert Johnsen (1929:64-5) mente imidlertid at mange byboere delvis har levd av eget jordbruk og fiske. Sombarts definisjon passer derfor ikke for norske forhold, men dersom man forklarer begrepet *by i økonomisk forstand som en bosetning der mennesker som helt eller delvis er henvist til å leve av andres jordbruksarbeid*, ville den kunne anvendes. I tillegg krevde han at det skulle forefinnes en egen jurisdiksjon, noe bare kongen og hans styringsapparat kunne iverksette.

Sverre Steen stilte i 1947 spørsmålet «hva var en by i middelalderen» (1969:436). Etter hans mening er en by i *topografisk forstand* en «tettbebyggelse som tydelig skiller seg ut fra den vanlige bebyggelsesform i landet ellers». Han ga imidlertid ingen mål for dette. En by i *juridisk forstand* var en slik tettbebyggelse som var utskilt fra bygdene omkring som egen rettskrets

med egen lokal myndighet: En kongelig ombudsmann, gjaldkeren, dessuten bæjarmót, bymøtet som var en lokal folkeforsamling av huseiere og leiere på lang frist (de «husfaste menn»). Steen var kritisk til den økonomiske definisjon av byen. Sombarts og Bulls definisjon var for vid etter hans mening. Også i et fiskevær er innbyggerne henvist til produktene av andres jordbruksarbeid, og et fiskevær er ingen by, sier han (op. cit.:438). Med Steens ulike tilnæringsmåter for bydefinisjonen ble resultatet at Oslo som topografisk enhet måtte være *mer enn 900 år gammel*, mens den som juridisk enhet måtte være *omkring 900 år*.

Det samme problemet som Steen påpekte; problemet med å definere et sted som en by alt etter hvilket kriterium man skulle vektlegge, så også historikeren Henri Pirenne allerede i 1925, men både Steen og Pirenne var klar over det Frey & Zimmer (2001:27) senere poengterte, at en definisjon skal og kan brukes til å forklare ulike forhold og kan brukes til ulike behov

I rapportene fra det svenske prosjektet Medeltidsstaden ble det lagt til grunn en bydefinisjon som prosjektlederen Hans Andersson utformet for å passe til nordiske forhold. Han bygget på en rekke strukturelle og funksjonelle kriterier som er utviklet innenfor tysk byhistorisk forskning: «*En by (stad) er et sted med flere eller færre sentrumsfunksjoner (centralort) for et større omland. Den fullt utviklede middelalderbyen er samtidig by i juridisk forstand (rådsstad), dvs. der er rettslig-administrativt skilt ut fra omlandet*» (etter Helle 1980:16, jf. Andersson 1979:6). På et seminar i prosjektets regi i 1979 kommenterte Knut Helle (1980:16–17) denne definisjonen. Han sa seg enig i å operere med strukturelle og funksjonelle kriterier på samme tid, men ville gjøre det enklere i det han foretrakk å regne den tredje gruppe topografiske kriterier som en undergruppe av de strukturelle. De strukturelle kriteriene gjelder da alltid byen som helhet, slik den eksisterer innenfor sine egne grenser – med fysisk, økonomisk sosial, rettslig-administrativ struktur. Å regne med interne funksjonelle kriterier i tillegg til de strukturelle er i grunnen overflødig. Selve strukturbegrepet betegner jo en helhet av deler eller elementer som kan fungere i forhold til hverandre, påvirke hverandre og derigjennom også endre hele struktursystemet. De funksjonelle kriteriene kan da etter Helles mening reserveres for byens funksjon utad, som ledd i større strukturer. Her blir omlandet, som kan variere fra sentrumsfunksjon til sentrumsfunksjon, trukket inn.

Helle satte også et spørsmålsteget ved om det er vitenskapelig fruktbart å gjøre belagt juridisk bystatus til et nødvendig kriterium for en middelalderby. Først og fremst er dette på grunn av at kildematerialet ikke alltid tillater oss å avgjøre en slik status. Det fører til at en rekke viktige tettsteder som det har vært naturlig å kalle by ikke har vært slike byer i juridisk forstand. En slik bruk av juridiske kriterier kan være nyttig for europeiske byer, men kan ikke brukes som et nødvendig kriterium for nordiske forhold. Derimot kan det brukes som et tilstrekkelig kriterium. Helle påpekte også at på grunn av det sene kildematerialet lar stort sett vurdering av bystatus grunnet på skriftlig kildemateriale, seg ikke anvende før fra 1200-tallet og utover. Dette kan da skygge for tidligere byutvikling. Konklusjonen, hevdet han, er at vi må være beredt til å regne med byer ut fra to nødvendige kriterier *tettstedsstruktur* og generell *sentrumsfunksjon* alene (Helle 1980:16-17). Tilbake står vi da med disse to vilkårene for å regne et sted for en by:

- Det må fungere som et sentrum i forhold til et større eller mindre omland;
- Det må være et tettsted i forhold til distriktene omkring.

«Det første, funksjonelle kriteriet innebærer en eller flere former for spesialisert virksomhet i forhold til et overveiende agrart omland – økonomisk, rettslig, administrativt, religiøst og kulturelt. I vesentlig grad vil det være slik virksomhet folk i byen livnærer seg av.» Det andre, strukturelle kriteriet innebærer en varig konsentrasjon av bebyggelse og mennesker i forhold til bygdene omkring (Helle & Nedkvitne 1977:190–192).

Et annet viktig og tilstrekkelig bykriterium er klar samtidig urban terminologi. Gjennom samtidens terminologi kan vi, slik vi så det i Frey & Zimmer tredje urbaniseringsselement 'sosial natur', spore samtidens bevissthet om bestemte steders status. Her vil jeg, som også Helle var inne på, påpeke de problemene man har gjennom mer eller mindre tilfeldig skriftlig kildeutvalg, noe vi skal se et eksempel på under omtalen av Borgund og Veøy.

Axel Christophersen ser de tidlige byenes fremvekst i lys av kongemaktens forsøk på å sentralisere handelen og håndverket til visse transport- og kommunikasjonsmessig gunstig beliggende lokaliteter. Han kaller dette den «genetiske» oppfatningen av den eldste byutviklingen, formulert av Erik Cinthio i 1972 og 1975, i motsetning til den «evolusjonistiske modellen» som har vært dominerende i arkeologisk og historisk forskning (for eksempel Schück 1926, Koht 1919, Steen 1947, Blom 1956, Herteig 1966) (Christophersen 1982:104). Christophersen ser da også på det politiske aspektet i bydannelsen. Han påpeker også et viktig moment som allerede flere av de over nevnte forskerne har vært inn på: Når det gjelder å definere et historisk problem «setter man gjennom de moment definisjonen inneholder selv grensene for det historiske fenomen man undersøker: Ulike definisjoner kan utvide, begrense eller sågar bringe frem en ny struktur i det fenomen man har valgt å studere.»...«Måten man definerer et historisk fenomens grenser må derfor ha sin forankring i en eller annen apriori, oppfatning av hva en by egentlig er, dvs. i første omgang hva som er dens ytre kjennetegn (regulert bebyggelse, kongsgård, kirke, gatenett etc.) og hva som er dens samfunnsmessige funksjon (produktivt håndverksentra, sentra for merkantil aktivitet – handel, administrativt sentra, sentra for religiøse aktiviteter etc.)» (op. cit.:105). «Forskjellen mellom den evolusjonistiske og genetiske oppfatningen av urbaniseringsprosessens eldste fase blir da verken kronologi eller definitoriske finesser. Dypest sett vil da diskusjonen bygge på forskjellige oppfatninger av «1) hvilke faktorer som må betraktes som dynamiske og primære i forklaringen av byens oppkomst, og 2) hva som må betraktes som byenes samfunnsmessige funksjon på det tidspunkt de ble etablert.» (op. cit.:105).

Ser vi disse forsøkene på å definere den historiske byen på bakgrunn av de tre urbane «konseptene» som jeg innledet dette kapittelet med, ser vi at flere har vært inne på de samme kriteriene som her settes opp. De fleste er enige om at man må ha et økologisk element i form av tettbebyggelse og befolkningsskonsentrasjon som skiller seg fra det agrare omlandet. Med visse modifikasjoner finner vi også enighet om et økonomisk element i form av funksjon som overveiende skiller seg ut fra omlandet. Viktig her er det som Frey & Zimmer kalte «agglomerative economies» som er særegent, eller mer utviklet i et urbant område, en by. Det tredje elementet er den *sosiale karakteren*. Det er blant annet dette Helle var inne på når han viser til bruken av en klar samtidig urban terminologi. Vi kan vel si at et sted må kunne kalles en by når de som bodde der selv følte at de bodde i en by. Altså så seg selv bo og virke i omgivelser, et miljø og innenfor en økonomisk, næringsmessig virkelighet som de oppfattet som ulik den omliggende rurale befolkningen. Det kan ikke settes noen absolutt historisk målestokk for hva en skal kreve av sentrumsfunksjoner og tettstedsdannelser for å kunne kalle det en by. «Kravene varierer med tid og sted, og historikerne gjør klokt – i den grad det er

mulig – å holde seg til den samtidige oppfatningen i et område av hvilke steder som skilte seg ut som urbane» formaner Helle og Nedkvitne (1977:192).

Jeg vil likevel forsøke, med sistnevnte formaning fra Helle og Nedkvitne i tankene, å presisere hva jeg i dette arbeidet legger til grunn for å vurdere hvorvidt man kan kalle et sted for en by på grunnlag av disse «urbane konseptene»:

- 1) *En by må inneha et økologisk element av tettbebyggelse og varig befolkningskonsentrasjon som skiller seg fra det agrare omlandet.*
- 2) *Byen må ha en funksjon som skiller seg fra omlandet*
- 3) *Byen må representere en sosial karakter som skiller seg fra omlandet*

I tillegg bør byen fungere som et *senter* for et større oppland.

Senere vil jeg komme tilbake til hvordan vi ut fra vårt tilgjengelige kildemateriale, i første rekke av arkeologisk og skriftlig art, skal kunne forsøke å vurdere et steds grad av urbanisering i lys av denne definisjonen.

3.5 Byen i norsk forskningshistorie

Forskningsstatus og kunnskapsnivå omkring oppkomsten av de eldste norske byene, før arkeologiske undersøkelser kunne bistå i særlig grad med ny kunnskap, kan oppsummeres slik historikeren Edvard Bull gjorde det i 1933:

«Noget tilsvarende til Birka og Hedeby som en slags 'forløper' for det middelalderlige byvesen finnes ikke i Norge. Skiringssal i Vestfold, som er omtalt i Alfred den stores gjengivelse av hålogalendingen Ottars beretning fra den senere del av det 9. årh., er en havn, ikke en by. Ingen arkeologiske byfund gir nogen brukbare dateringer som fører tilbake til en så tidlig tid. Snorre Sturlassons ord om Tønsberg som by i Harald Hårfagres tid er teori og ikke bygget på gammel tradisjon, liksom den islandske sagalitteraturen fra det 12.–13. årh. i det hele bygger på teori når den tenker sig de fleste norske byene 'grunnlagt' av konger i det 10.–11. årh.» (Bull 1969:412)

De første samtidsetterretningene vi har om eksistensen av norske byer, tilhører tiden ca. 1070 – 1100. Det er to skaldekvad – Gisle Illugesons arvekvede om Magnus Berrfødt som nevner *Oslo*, men ikke sier uttrykkelig at Oslo var en by (Steen 1969:435) og Stein Herdisarssons på Olav Kyrres tid. Begge kvadene nevner *Kaupang* i Trøndelag. Fra omkring 1100 har vi også en rekke andre vitnesbyrd om byer i Norge, og ca. 1130 kjenner den engelske historiker Ordericus Vitalis 6 byer i landet: Konghelle, Borg, Oslo, Tønsberg, Bergen og Kaupang; den siste ble i annen halvdel av det 12. årh. mer kjent under navnet Nidaros. (Op. cit.:412).

«Hvor gamle disse byene kan ha vært ved år 1100, har vi ingen brukbare holdepunkter til å bestemme, liksom vi heller ikke vet noget sikkert om hvad det er for nye forhold i landet, som har skapt dem i det 11. årh. Det eneste vi kan hevde med atskillig kraft, er at de vokser så sterkt i det 12. årh., at de vanskelig kan være stort eldre.» hevdet Bull videre (op. cit.:412-13).

I forskningen omkring middelalderbyens fremvekst i Norge er det to hovedsyn som har vært dominerende. I tillegg har enkelte lagt vekt på den rollen kirken har hatt for byutviklingen:

3.5.1 Strandstedsteorien

Det første er «*Strandstedsteorien*» som ble lansert av P. A. Munch i 1849. De fleste norske byene skulle ha hatt sin opprinnelse i handels- eller markedsplasser og fiskerleier. Senere ble de støttet og regulert av kongemakten. Handel, håndverk og fiske var den drivende kraften i byutviklingen. Sentral plassering og en god havn var viktig forutsetning. Stedet måtte ha et agrart omland, og stedsnavn og arkeologiske funn skulle gi antydning om sentrumsfunksjoner.

Dette synet ble støttet bl.a. av Halfdan Koht i et tilsvaret til et foredrag Edvard Bull publiserte i 1918 (se nedenfor). «Eg vil freiste syne at det er rett, det som dei eldre granskarar har meint, at byen har opphavet sitt i kaupangen, i marknadstemna, og at kongane har hjelpt til å skipe byen;» (Koht 1965:110ff.). Koht tok utgangspunkt i stedsnavnene: Vi har hatt mange markedsplasser. Minne om disse finner vi i gårder som heter *Kaupang* (i Østerdalen, på Romerike, i Hallingdal, i Numedal, Vestfold og i Sogn). Videre har vi *Torg*-navn i Elverum, Sunnhordland og på Helgeland samt Sandtorg i Troms. Vi har også en rekke *Bjarkøy*-navn. Alle disse navnene, som settes i samband med handelsplasser, vil han regne at skriver seg fra 8. til 10. århundre, men de har ikke blitt byer. Det må ha vært særskilte vilkår til om markedsplassen skulle bli en by. En av årsakene ser han i beliggenheten: De eldste byene vi hører om, Konghelle, Sarpsborg, Tunsberg, Oslo, Bjørgvin og Nidaros ligger alle et sted der veiene møtes, ved sjøen eller innenfor en elveos. «so ein kann segje at dal og fjord møtes» (op. cit.:110).

Koht viser til forstavingen *Tun* i Tunsberg som Magnus Olsen mener har betydningen by eller borg, lik det galliske dunnum. Tilsvarende eksempler henter han fra Sverige der tun kom i bruk som navn på markedsplasser et stykke ut i jernalderen. Med dette finner han en forklaring på flyttingen fra Skiringssal til Tunsberg: «– det er at kongen har vilt ha marknadstemna nær atmed kongsgarden sin» (op. cit.:111). Denne kongen var Bjørn Kaupmann, «handelskongen» på Sem like innenfor Tunsberg. Nidaros skulle være grunnlagt av kongen fra først av, men Theodricus monachus forteller at det i forveien sto noen få kjøpmannshus her. Koht trekker da inn jarlesetet Lade. *Lad* betyr opplagsplass, et losse- og lastested, og viser derfor til handel. Det er kortere vei fra Lade til Nidaros enn fra Skiringssal til Tønsberg. Dessuten skulle en huske på at det eldste lagtinget for Trøndelag, åtte-fylkerstinget på Øyra, hørte til på Nidarnes og siden dette tinget er eldre enn Olav Tryggvasson må det ha vært et samlingssted der alt før bygrunnleggelsen, mente han. Tilsvarende eksempler finner Koht i Sarpsborg der vi har gården Tune rett ved. Om Konghelle viser han til sisteleddet «*helle*» som er et vanlig navn om lastesteder rundt kysten, ikke minst i sammensetningen Ladhelle. For Oslo sin del viser han til det gamle Oslo-markedet og tilbakeviser Gustav Storm sin gjetning om at dette markedet var bundet til kirkemessen for Halvardskirken. Koht vil heller koble markedet sammen med Disetinget i februar eller begynnelsen av mars, og at markedet med dette var mye eldre enn det Snorre vitnet om; at Harald Hardråde grunnla Oslo.

Det som Koht ville ha frem er at for alle de gamle norske byene har vi særskilte ting som peker mot at det har vært marked eller handelssted der før selve bygrunnleggelsen. Noe slikt kan han imidlertid ikke ettervise i de skriftlige kildene for Bjørgvin, selv om det i nærheten finns navn som har tilknytning til skipsfarten: Skuteviken, Hellen, Kongshavn, Sørehavnen, Håkonarhella og Strusshamn. Vi har ikke noe som forteller om handel her tidligere, og vi vet ingenting om byen «fyrr vi høyrer at Olav Kyrre 'sette kaupstad i Bjørgvin'. So for denne byen må eg la spursmålet stå ope. Men på alle dei andre stadene har vi ein fast marknad kjent på fyrehand.» (op. cit.:116)

Til innlandsmarkedene kunne folk komme til fastsatt tid, men til markedsplassene der folk kom sjøvegen var det annerledes. Der kunne en ikke alltid komme til selve markedet. Hit måtte de føre varene til en annen tid og da samlet det seg straks opplag. Her måtte det da være noen som tok imot varene og selge dem for eiermannen, eller varene ble bearbeidet på stedet. Om sommeren ville det bli ganske jevn skipsferdsel på slike steder «So reiste 'bryggene' seg; der la skutene til, og der lossa dei varene sine. Og 'bryggene' var hovudsaka i dei gamle norske byane; dei var sjølve grunnlaget for byen» hevdet Koht. «Soleis trur eg marknaden naturleg kunde skape by der som sjøvei og landvei møttes, – der som rike landsbygder bytte varene sine ikkje berre innbyrdes, men med sjøfarande folk», konkluderte han (op. cit.:118).

3.5.2 Kongelige anlegg (kongesagatradisjonen)

Det andre hovedsynet var kongesagatradisjonen. Bortsett fra Tønsberg og Konghelle som begynte som markedsplasser, hevdet Gustav Storm i 1899 at de viktigste byene var grunnlagt av kongen på kongelig grunn, noe som er i tråd med de gamle sagaenes beretninger. Med utgangspunkt i Nidaros er de anlagt etter et felles mønster, etter nye ordninger fra staten, med brygger langs elv eller strand, med en parallellgate til bryggen «stræte», med tverrgater fra gate til bryggen «allmenninger», med et torv ved stræte, med en eller flere kirker og med en kongsgård (Storm 1969:389–93).

Også Alexander Bugge legger bystrukturen til grunn når han hevder, som Snorre og Storm, at byene er kongelige anlegg. «Vi tør da tro at kongerne, som eide grunden, har fjernet den tidligere uregelmæssige bebyggelse, anlagt gater og brygger og utstukket tomter. Samtidig har de gjort byerne til kjøpsteder og git dem markedsrett» (Bugge 1969 [1916]:398). Om Nidaros, Bergen og Oslo gir han sagaene rett i at Olav Tryggvesson, Olav Kyrre og Harald Hardråde anla disse byene (op. cit.:399). Siden den eldre Gulatingsloven § 120 skjelner mellom *kaupangrsmenn* («bymenn») og *heraðsmenn* («folk på landet») og det heter at «om alt som er gjort i kaupangen (Bergen), skal det dømmes etter kaupangsret» (*Allt þat er i kaupangre er gort. Þa skal þat at kaupangrs rette skipta*), ser han begrepet kaupang synonymt med by.

Selv om det var kongen som grunnla byen gjennom reguleringer og rettigheter, gir han også P. A. Munch rett i at det på byenes grunn forut var små handelsplasser eller strandsteder. Vi er med dette tilbake til spørsmålet om definisjonen av bybegrepet. Det som skiller Bugge fra Munch er at han definerer bygrunnleggelsen ut fra kongegitte rettslige og topografiske krav dokumentert i historiske kilder, men samtidig er han enig med Munch i at det kunne være bebyggelse og aktivitet (strandsted, markedsplass) på stedet fra før.

På bakgrunn av de arkeologiske utgravningsresultatene, «må sagaens og vår egen oppfatning av Bergen som kongelig nydannelse, revideres. Materialet synes å underbygge teorien om en forutgående bosetning og gir grunnlag for å skissere et fullstendig nytt bilde av den første bosetning, idet utgravningene har påvist at de topografiske forutsetningene for alle tidligere teorier ikke eksisterte» uttalte Asbjørn E. Herteig om Bergen i 1964 (Herteig 1969a:454). Likevel understreker han 15 år senere kongens rolle i grunnlegging og utvikling av byene. I motsetning til småkaupangene «ble de viktigste byene anlagt på kongelig grunn, ofte i nærheten av en kongsgård eller et veitslesenter, det vil si et sted kongen med visse mellomrom besøkte med sin hird. Det ble bygget kongsgårder, hvor kongen satt til visse tider. Man må videre regne med at kongen søkte å legge forholdene til rette slik at handelen i størst mulig grad kunne samles i byene.» (Herteig 1979:51). Handel og håndverk er så nær knyttet til

hverandre i den tidligste byskapingsprosessen at undertiden har en villet gi håndverket rang som primær byskapende faktor, men her er det vanskelig å skille årsak fra virkning. «Søker man imidlertid kimen til den norske handels- og byutvikling i den foran påpekte opphopning av landskyldsvare (oppebørselsvarer), er det rimelig å tro at håndverkeren først etter hvert ble trukket inn i bydannelsen», mente Herteig videre (op. cit.:58–59).

Også senere arkeologer trekker frem kongen som byskaper. Axel Christophersen og Anders Andrén oppfatter byene som kongelig anlagte, regionale makt- og administrative sentra (Christophersen 1982:105). Dette er hva Christophersen kaller en mer utbygget variant av den genetiske forskningsmodellen. Selv om Christophersen presiserer at «det ikke finnes noen enhetlig og presisert forklaring av byenes oppkomstfase som det kan oppnås en intersubjektiv enighet om», ligger Christophersens utgangspunkt «(i øyeblikket)»...«klart på linje med» denne oppfatningen (op. cit.:105). Med dette setter han strukturelle og funksjonelle kriterier i samband med årsak. Han knytter bydannelsen sammen med feudaliseringsprosessen av samfunnet. De tidlige byene blir dermed et redskap for den overregionale kongemakten til å kontrollere en region militært og politisk, samtidig som de blir sentrum for administrasjonen av kulturelle, økonomiske og juridiske funksjoner på vegne av overkongedømmet i samme region.

Christophersens definisjon vektlegger dermed det politiske aspektet ved byens funksjon mer enn det økonomiske, kommenterer A. Jan Brendalsmo (1994:31). Brendalsmo (op. cit.:33 f.) på sin side sier at en by er noe helt annet enn et kaupsted på en høvdinggård. Det viktigste er den kvalitative forskjellen. Dette må reflekteres i byens karakter både funksjonelt og strukturelt. Byene ble multifunksjonelle sentra som betjente primært kongens interesser i regionen: En kongsgård med stedfestet administrasjon for skatteinnkreving, jurisdiksjon og konvertering av kongens del av det samfunnsmessige merprodukt, samt et kongelig militært anlegg med fast garnison. Videre måtte byen inneholde kristne kultsentra som formidlet kongedømmets legitimerede ideologi, samt avgrensede områder for den øvrige samfunnselite hvor de kunne lagre og konvertere sin del av merproduktet, hvilket samtidig ga kongen mulighet til å ha kontroll med og kreve avgifter fra denne gruppen og fra tilreisende kaupfolk. De første byene fremsto ikke som fullt utviklede i den første fasen, men Brendalsmo definerer med dette byene som kongelige anlegg. Samtidig understreker han, i motsetning til Christophersen, at «Det vesentligste kriteriet for en by må søkes i den økonomiske siden ved dens kvaliteter, og dermed blir utparselleringen det grunnleggende strukturelle kriterie» (op. cit.:33). Spørsmålet om tomter og utparsellering, slik de har kunnet etterspores ved arkeologiske undersøkelser, har vært sentralt i diskusjonen de senere årene, for eksempel når det gjelder Ribe (Bencard og Bender Jørgensen 1960:160), Sigtuna (Tesch 1989:13) og senest Bergen (Hansen 2005)

3.5.3 Kirkens rolle som byskaper og byutvikler

Enkelte forskere har søkt å forklare byenes oppkomst og fremvekst i de sentralkirkelige institusjonenes, særlig bispestolenes, konsolideringsbidrag til mer permanent bosetning. Edvard Bull fremhevet kirkens rolle i byutviklingen i sin undersøkelse av Oslo. Bull, som støttet seg på Werner Sombarts definisjon av en by: «en større bebyggelse av mennesker som for sit underhold er henvist til produktene av andres jordbruksarbeide» (Bull 1920:71, 1969[1933]:412), bemerket at de 6 byene Ordericus nevnte, alle ligger ved viktige kommunikasjonsentra. En slik beliggenhet viser ikke noe om hvorfor en gammel markeds- eller handelsplass gikk over til å bli en virkelig by. For så vidt støtter han med dette strandsteds- eller markedsteorien, mens han derimot ikke har særlig tro på kongens rolle som byutvikler: «Kongene var ikke i

det 11.–12. årh. fast bosittende i den grad at de kunde skape et økonomisk grunnlag for en befolkning som støttet til dem skulde kunne leve i en by.» Derimot ser han kirken som en av de drivende kreftene for bydannelsen: «Kirken vokser først fra slutten av 11. og begynnelsen av det 12. årh. frem til en så stor eiendom og inntekt, så sterk organisasjon at den i høi grad kan virke bydannende; kirken er sikkert en av de mest drivende krefter for byens fremvekst i det 12.–13. årh., men neppe for deres opkomst i det 11.» (Bull 1969[1933]:413).

Bare i meget liten utstrekning kan Bull se at politisk hensyn har gjort seg gjeldende når det gjelder bygrunnlegging. Nå kan vi vel bemerke at kirken i høyeste grad drev med politikk, men det er vel først og fremst utenriks- og forsvarspolitikk han har i tankene, for det eneste unntaket han tenker seg er i så fall Konghelle der kong Sigurd Jorsalfar anla et kastell for å støtte sine interesser mot sør og øst.

Også Andreas Holmsen understreket kirkens rolle i byfremveksten, men da som jordeier. Han uttalte at «På et enkelt unntak nær hadde de gammelnorske byene sitt viktigste økonomiske grunnlag i landskyld fra distriktene rundt om. Det var jordegodseierne som skapte dem. I første rekke sto her de kirkelige sentralinstitusjonene; dernest kongen og hans folk og andre verdslige stormenn. Alle disse jordeierne fikk det meste av sitt behov for jordbruksprodukter dekket gjennom landskylda; det var den som i det hele gjorde det mulig for dem å bo i en by uten å drive tilstrekkelig jordbruk selv. Men ganske mye av leilendingsavgiftene kunne også bli omsatt i andre verdier: i håndverksarbeid og importartikler, som vin, hvetemel, finere tøy og lignende. Og særlig kirken brukte en hel del av sine jordegodsinntekter til å sette i gang store byggearbeider. På den måten skapte jordeierne levevilkår for både arbeidsfolk, håndverkere og handelsmenn – altså for den slags mennesker som vi ut fra vår innstilling gjerne vil regne for de typiske elementer i en bybefolkning.» (Holmsen 1961:225–6).

Holmsen understreker at først når bøndene i et distrikt gjennom leilendingsforhold var blitt tvunget til å gi fra seg en del av sin avling og avdrått som regelmessig avgift, først da kunne markedsplassen for det distriktet utvikle seg til en by. Her ser han et unntak, Bergen, som vokste fram som det naturlige møtestedet mellom skreifiskerne fra Nord-Norge og tørrfisk-kjøperne fra Vest-Europa fra alt før 1100. Men da Bergen først var blitt by, trakk den snart jordegodseiere – kirkelig og verdslige – til seg og ble et like viktig samlingssted for landskyldvarer som f. eks. Trondheims-kaupangen og Oslo. Holmsen poengterer jordegodset, men ser med unntak av Bergen og tørrfiskhandelen ikke til den verdien og aktiviteten som for øvrig skapes langs kysten. For eksempel må også Trondheim ha tatt del i tørrfiskhandelen på et tidlig tidspunkt, noe som Sverres saga forteller om da kong Sverre møtte nordlandsflåten med 40 byrdinger som hadde kommet fra Vågan (Sverre-soga 1941:23). I denne fremstillingen skal vi være åpne for at det kan ha skjedd produksjon og omsetning også av andre produkter enn det vi først og fremst oppfatter som primære jordbruksvarer. Jeg tenker da i første rekke på marine produkter.

3.5.4 Oppsummering, diskusjon av byen i norsk forskningshistorie

Ser en nærmere på de ulike hovedoppfatningene av hvordan en by oppsto, er det i bunn og grunn liten uenighet. De fleste er enige om at det på stedet kunne være mindre strandsteder eller markedsplasser og at kongemakten på et eller annet tidspunkt grep inn og hjalp stedene frem på forskjellige måter. Bulls understrekning av kirkens rolle for byutviklingen, sier heller ikke noe om den tidligste urbaniseringsprosessen og er vel langt på vei forenlig med de to

eldre hovedhypotesene. Jeg kan derfor konkludere med å sitere Helle og Nedkvitne som sier at: «I virkeligheten er det utbredt enighet blant forskerne om at de fleste norske byene vokste fram på steder med eldre sentrumsfunksjoner, at kongemakten tidlig grep fremmede inn i byutviklingen, og at kirken som mer selvstendig bydannende faktor gjorde seg gjeldende fra omkring 1100» (spørsmålet om kontinuitet fra eldre sentrumsfunksjoner vil bli gjenstand for diskusjon i dette arbeidet). «Den reelle uenigheten gjelder den relative betydningen av de forskjellige bydannende faktorene og hvor langt urbaniseringen var kommet i forskjellige faser. Også på det siste punktet kan det være at det har rådd en del skinnuenighet ved at forskerne, uten å være eksplisitte, har lagt ulike kriterier til grunn for å regne med byer.» (Helle & Nedkvitne 1977:208).

Forskningsfokus og forklaring når det gjelder senter og byoppkomst flyttes på 1980-tallet, fra handel til makt og kontroll. Den økonomiske siden av vareutvekslingen tones ned til fordel for den politisk-ideologiske verdien varene representerte: Axel Christophersen var i 1989 av den oppfatning at vesteuropeisk forskning omkring byoppkomst og byutvikling bærer et sterkt preg av noe han kalte «samtidsrelativisme». Med dette mener han at debatten har hatt en nasjonaløkonomisk forestilling om eksistensen av en markedshandel, som nærmest av seg selv fremtvang urbane sentra. Dette har medført at forklaringen på oppkomsten av middelalderske bysentra i Norden – gjennom lang tid – er blitt «reduert til et moment i varesirkulasjonens historie» (Christophersen 1989:113). På 1980-tallet synes han å registrere at forskerne i større grad beveger seg bort fra dette synet. Man søker ikke lenger forutsetningene for byoppkomsten i 900-tallets handelsekspansjon og handelsruter, men vektlegger interne endringer i samfunnet, som religionsskiftet og etableringen av sentralkongedømmet. Man kan, «for å tydeliggjøre problematikken hevde at de *analytiske utgangspunktene for å finne frem til den eldste bydannelsens historiske forutsetninger er flyttet fra den økonomiske sfæren til den politisk/ideologiske*» (Christophersen 1989:113).

Vi kan til en viss grad si at den norske forskningen om sentrumsdannelser i jernalderen har endret seg på samme måte. Man forutsatte at det fantes selvgrodde handels- og markedsplasser i jernalderen som delvis nevnt foran. Det var helst deres rolle som grunnlag for senere bygrunnlegging som ble diskutert. (Munch 1849, Koht 1919/1969, Johnsen 1929, Bull 1933, Blindheim 1960 m. fl.). Det diskuteres handelsruter, hvilke varer som ble handlet med osv. På 1980 og -90-tallet fremheves i større grad det sosiale aspektet ved handel, prestisjevarer, makt og kontroll. Felles for dette er oppfatningen om at eliten hadde behov for steder der de kunne bytte til seg prestisjevarer (Christophersen 1982, Blindheim 1992, Brendalsmo 1994, Myhre 1994, Skre 1998 m.fl.).

Pedersen (2000:94–96) sier at hun kun i liten grad har kunnet se at de teoretiske strømningene som prosessualismen og postprosessualismen har påvirket middelalderarkeologien. Hun finner likevel, gjennom Jonatan Friedman og Mikael Rowlands arbeider, likheter med dette i den forskning som har foregått omkring sentrumsproblematikk (Friedman & Rowland 1977:224–26). De innførte begrepet «prestisjevarer» og ved å gi politiske aspekter forrang fremfor økonomiske forklaringer, argumenterte de for at maktfordelingen i det førkapitalistiske samfunnet bygget på kontroll over ressurser og rikdom. Friedmann og Rowland hentet sine ideer fra Karl Polanyi. Han kritiserte forskere allerede på 1950-tallet for ikke å ta hensyn til handelens sosiale dimensjon. Handelen er en del av det sosiale systemet og hadde ikke til formål å øke den materielle rikdommen, men å øke den sosiale statusen til eieren (Polanyi 1957).

At Polanyi's ideer fikk tilhengere på slutten av 1970 og begynnelsen på 80-tallet kan ha sin bakgrunn i de nye teoretiske retningene som vokste frem på denne tiden. På 1960- og 70-tallet var det den teoretiske retningen «New Archaeology» eller «prosessuell arkeologi» som var toneangivende. Positivism, funksjonalisme og systemteori var stikkord. På 1980-tallet får man en reaksjon på dette. Mens den prosessuelle arkeologien la stor vekt på mennesket som en avhengig variabel av samfunnssystem og økologi og med små muligheter til å påvirke forandringer, la den «post-prosessuelle» vekt på menneskenes egne intensjoner og motiver som kunne føre til samfunnsendringer.

Pedersen ser resultatet av dette i forskningen omkring gravhauger. «Enkelte forskere lar gjenstanden i graven være et speilbilde på det de skal fortolke», sier hun. Her nevner hun som eksempler bl.a. arbeider vi også skal bruke i den videre fremstillingen her (Ringstad 1987b:75 og Myhre 1992:165). Etter at postprosessuelle tanker slapp til, tolker man nå haugene mindre som graver og mer som symboler som vil formidle noe om sin samtid. Haugene er en kilde til forståelse av fortidens samfunn, men fordi vi ikke kan sette oss inn i fortidens normer og regler er det vanskeligere å tolke kildematerialet enn man før har antatt (Gansum 1995:15).

3.6 Periferiarkeolog – sentrumsarkeolog. Et faglig og organisatorisk dilemma

Arne B. Johansen sa i 1989 at den arkeologiske undersøkelsen av senteret automatisk må følges opp av en tilsvarende undersøkelse av omlandet eller periferien. Men slik har arkeologer normalt ikke gjort, beklaget han. Den mest uttalte sentrumsarkeologi i Norden er byarkeologien, som har fått så stort omfang, spesielt etter siste krig. De besøk som byarkeologen har gjort ute på landsbygda, er imidlertid både sjeldne og usystematiske påsto han. Forresten er det nesten like uvanlig at landsbygdarkeologer praktiserer sin vitenskap i byen. Landsbygda er den tradisjonelle, forhistoriske arkeologiens arbeidsmark. De virkelige storsentrene, nemlig middelalderbyene, har i deres arbeid praktisk talt ikke hatt noen plass (Johansen 1991:24).

Det problemet Johansen påpeker skyldes i stor grad den faglige utvikling og spesialisering arkeologifaget har gjennomgått her hjemme etter krigen. Tradisjonelt har arkeologene beskjeftiget seg med forhistorisk tid. Middelalderforskningen var overlatt historikere og arkitekter. En av de mest markante «middelalderarkeologene» var arkitekt Gerhard Fischer som nærmest utelukkende var opptatt av bygningsarkeologi. Med utgravningene på Veøy og i Borgund og senere de store Bryggen-gravningene i Bergen på 1950-tallet, var det «jernalderarkeologen» Asbjørn E. Herteig som mer eller mindre tilfeldig ble pioneren som skulle legge grunnlaget for den interessen som etter hvert ble skapt for middelalderarkeologien, men da først og fremst by- eller sentrumsarkeologien. Fra 1960- og på 1970-tallet, da byundersøkelsene for alvor kom i gang i de øvrige middelalderbyene, fantes det ingen organisert undervisning i arkeologi som beskjeftiget seg med tiden etter vikingtiden. Vi få studentene som etter hvert valgte emner fra middelalder for våre magistergradsoppgaver var overlatt til oss selv. Middelalderspesialiseringen kom nærmest på toppen av en «forhistorie»-arkeologieksamen, mens «forhistorikerne» fremdeles satte punktum med vikingtiden. Dette ga seg også utslag i mangel på fagfolk til bygravingene. En måtte ty til utlandet. I Trondheim ble det for eksempel engelsk dominans og faggrunnlag, mens i Tønsberg hevdet svenskene seg.

Middelalderarkeologien, som stort sett bare var byorientert, opererte i «periferien» av forhistorifaget. Betegnende er det at da en av nestorene i arkeologifaget, professor Anders Hagen i 1997 ga ut en bok med den forpliktende tittelunderskriften «Hovedtrekk i Norsk arkeologi», var ikke middelalderarkeologien nevnt med et ord. Middelalderpioneren Asbjørn E. Herteig er sågar kun nevnt for sitt magistergradsarbeid om jernalderens bosetningshistorie på Toten (1955).

Reidar Bertelsens utsagn under arkeologmøtet i Trondheim i 1989, illustrerer med enkle ord forholdet mellom det faglige «sentrum»; forhistorien og «periferien»; middelalderen den gang: «Jeg regner meg som mellomalderarkeolog, ikke 'ordentlig' førhistoriker.» (Bertelsen 1991:52). Først utover på 1990-tallet ble middelalder, eller det videre begrepet «historisk tid», en del av det generelle arkeologifaget gjennom opprettelse av lærerstillinger og med likeverdig pensumlitteratur fra alle perioder arkeologien som fag beskjeftiger seg med. Det første professoratet i middelalderarkeologi ble opprettet i Bergen i 1993. Nå skrives det hovedfags- og mastergradsoppgaver som også omhandler historisk tid, med emnevalg like så vel om periferien, landsbygda, som om mer sentrumsrelaterte emner. Et av målene med denne fremstillingen er nettopp å se utviklingen innen den valgte problemstilling gjennom lengre tid og over den tidsmessige grensen mellom forhistorisk og historisk tid.

Organiseringen av kulturminnevernet har imidlertid samtidig dradd i motsatt og uheldig retning. I dag er det, som følge av statens ønske om en effektiv fornminneforvaltning, fremfor et arkeologisk forskningsbehov, et skarpt skille mellom NIKU (Norsk Institutt for Kulturminneforskning) som har lov- og regelfestet enerett til å drive arkeologiske undersøkelser i byer og kirkelige anlegg mens de fem arkeologiske forvaltningsmuseene skal ta seg av resten. Dette gir oss dessverre et effektivt skille som forsterker de problemene Johansen påpekte. Selv om undervisningen av arkeologistudenter omfatter både forhistorisk og historisk tid, har vi som resultat nå fått rendyrkede sentrums- og periferiarkeologer i yrkeslivet.

4 Påvise sentra gjennom arkeologiske kilder

Denne fremstillingen beskjeftiger seg med deler av to hovedperioder av vår historie, jernalder og middelalder. Ulikhetene mellom disse to periodene blir ofte fremhevet. Det var i overgangstiden mellom disse to tidsaldrene at grunnleggende trekk i det som har formet vår egen samtid ble skapt. Viktige deler av vårt kulturlandskap vokste frem, slik som byer, veinett og stedsnavn. Kristendommen ble innført og det var da mange av våre kirker som fremdeles står og er i bruk ble oppført. De første nordiske rikene begynte å ta form. Det vokste frem en ny handel og økonomi, skrift- og pengeøkonomi kom etter hvert i bruk. Fisken ble en handelsvare og først og fremst torskefisket og produksjonen av tørrfisk gjorde det mulig å livnære seg i langt større grad langs norskekysten.

Det som i størst grad har vært avgjørende for vår historiske kunnskap er bruken av skrift. Med skrivekunstens gjennombrudd kan vi på den ene siden snakke om den skriftløse *forhistorien* og den skriftbærende *historien*. Overgangen fra det skriftløse til det skrivende samfunnet blir med dette også et skjæringspunkt mellom to ulike emner eller fag og deres metoder, noe som også preger denne fremstillingen. Mens vi er avskåret fra skriftlig kunnskap fra forhistorisk tid, kommer skriftlige kilder oss til hjelp i historisk tid. Likevel, som jeg nevnte innledningsvis, er de skriftlige kildene sparsomme og selektive. Kunnskapen vi kan få om de første historiske sentraene og byene er begrenset. Det er de arkeologiske metodene som har, og kan bringe ny kunnskap om emnet. Her er det imidlertid ikke et spørsmål om enten eller, men både og. De ulike kildetyperne må utfylle hverandre og nye spørsmål må stilles. «I takt med det arkeologiske materialets eksplosive vekst – har vi fått et nytt værktøy i hænderne, som vi endnu ikke helt ved, hvordan vi skal anvende og utnytte» sa Klavs Randsborg i 1989. Med det mente han «naturligvis ikke, at arkeologer er dårlige vitenskapsmænd eller -kvinder, men faget er langt mer komplekst og krævende, end det ofte erkjendes. De almindelige metodiske spørgsmål og problemer har altid været mange, og vanskelige at klare. Hertil kommer så den eksponentielle vækst i datamængden, en vækst der i sig selv kræver en meget betydelig arbejdsinnsats. Sidst, men ikke minst, må den moderne udvikling inden for teori, metode og praksis pointeres.»... «De såkaldt 'stumme' materielle kilder er begyndt at tale, og ofte med et sprog som klassiske skrifthistorikere ikke altid har kunnet tage til sig, selv om det må tilføjes, at forståelsen mellem fagene i disse år øges betydelig.» (Randsborg 1989:11)

Selv om en ikke har hatt den samme veksten i datamengden for forhistorisk tid som det en har fått gjennom utallige og omfattende undersøkelser i middelalderbyene de siste 50 årene, har likevel datamengden og kunnskapen om de sentrale forhistoriske stedene i Skandinavia økt betydelig de seneste årene. Vi kan bare nevne stikkord som Ribe, Sorte Muld på Bornholm, Gudme/Lundeborg, Lejre, Nørre Snede, Stentinget, Dejbjerg, Kaupang (Trondheim), Borre, Kaupang (Skiringssal), Åker (Hamar), Slöinge, Birka, Sigtuna, Fornsigstuna, Gamle Upsala,

Högom, Adelsö, Vendel, Valsgärde, etc. (Anderson 1972, Medeltidsstaden 1980, Mikkelsen & Larsen 1992, Hvass & Storgaard 1993, Christophersen og Nordeide 1994, Lund Hansen et al. 1995, Skre 2007, m. fl.).

Mange av disse Sørskandinaviske sentraene synes å ha blitt etablert så tidlig som i Romertid (0–400 e.Kr.). De ser ut til å ha hatt en levetid på flere århundrer. Noen av dem ser også ut til å ha fungert som sentra inn i middelalderen, slik som Gudme og Gamla Uppsala. I noen tilfeller ser det ut til å ha vært suksessjon mellom nabosteder som ved Helgö – Birka – Sigtuna, Dankirke – Ribe og Kaupang (Skiringssal) – Tønsberg. Andre steder ser det ut til at nabosteder har fungert samtidig slik som Birka – Adelsö, Gudme – Lundeborg, Hög – Tuna i Hälsingland. Noen av de viktigste stedene er etablert senere slik som Ribe, Jelling, Birka, Kaupang (Skiringssal), Trondheim etc. (Brink 1996:237–9).

De fleste av disse stedene kan knyttes til mennesker og familier i de øverste sosiale lagene, og er blant de mest betydningsfulle vi kjenner, men vi har også hatt mange mindre sentralsteder som kan knyttes til mer lokale nivåer. Problemet er å kunne påvise dem og i neste omgang tolke dem som sentral- eller knutepunktsteder.

4.1 Påvise forhistoriske sentra og sentralbygger

I mangel av skriftlige overleveringer er vi henvist til fysiske etterlatenskaper. Her har vi flere muligheter som kan benyttes. For eksempel: (1) ansamlinger av *spesielle monumenter* (store gravhauger, bautasteiner etc.), (2) funn av *spesielle gjenstander*, normalt fra graver (verdigenstander som gull- og sølvgenstander, braketeater, båter, spesielle våpen, hesteutstyr etc.), (3) *Spesielle bygninger* (haller, kirker) eller store ansamlinger av bygninger, gjerne i kombinasjon med andre kulturlevninger som graver, veier, gjerder, åkrer etc. I tillegg til disse «arkeologiske» kildene kan vi også spore eller få antydning om tidligere sentra gjennom (4) *navn* (Tuna, Huseby, Bo, Kaupang, Torg mm.) og gjennom (5) *retrospektive slutninger* fra historisk kildemateriale.

Et felles problem for alle disse punktene er å forstå hva samtiden selv la i disse begrepene, enten det nå var fysiske konstruksjoner eller symbolske manifestasjoner.

Et annet problem som må påpekes er representativiteten av de ulike arkeologiske funnene. Eksempelvis er dette svært tydelig i forbindelse med de omfattende arkeologiske flateavdekkingsundersøkelsene som har vært utført de siste årene i pressområdet rundt Stavanger. Statistisk sett vil for eksempel husfunn (ut fra stolpehull etc.) under flat mark være svært overrepresentert her i forhold til en landsens bygd der det ikke har vært foretatt så mange og omfattende undersøkelser. Det er også ganske tilfeldig hvor det har vært foretatt undersøkelser men siden museene har foretatt betydelige utgravinger i 150 år i hele undersøkelsesområdet, burde det foreligge et materiale som skulle være relativt representativt for denne undersøkelsen. Et annet problem som også skal nevnes er at svært mange av de funnene som denne undersøkelsen omfatter ble gravd ut for lenge siden slik at dokumentasjon og gravemetode ikke helt er av den standard man skulle ønske i dag. Med enkelte unntak i Romsdal og på Nordmøre er registreringene ganske likeverdige over hele området.

1) Spesielle monumenter

Blant kulturlevningene fra forhistorisk tid er det først og fremst de synlige gravminnene som har vært gjenstand for dokumentasjon og tolkning. Mange og ulike forsøk på å tolke antall og utbredelse for derigjennom å etterspore bosetning, sentra osv. har vært foretatt. Gravhaugen har opp gjennom tidene hatt en særskilt posisjon i folks bevissthet. Først og fremst er gravhaugen et minne om forfedrene og tidligere tider, med andre ord et symbol på ætten og beskytter for gården ætten var knyttet til. Gjennom den kristne kirkens misjonering ble imidlertid de tidligere så høyt aktede og tilbedte forfedrene etter hvert detronisert og omgjort til stygge og farlige vetter og troll. Selv om en har gjort mange forsøk på å finne meningsinnholdet i det synlige gravminnet kan vi imidlertid aldri, som dette eksempelet på betydningsendring viser, fullt ut forstå nå i ettertid hvilke innerste motiver våre forfedre hadde for å bygge disse monumentene.

I et hvert samfunn finnes det forskjeller mellom mennesker. Av dette følger det en større eller mindre grad prestisje for det enkelte individ og med det en rangering eller status i flokken. Alder og kjønn kan opprinnelig ha vært det viktigste grunnlaget for rangering, men med et mer komplekst samfunn blir også kriteriene for rangeringen mer komplekse. Som jeg tidligere har vært inne på er rangering og stratifisering av samfunnet en viktig bakenforliggende årsak til sentrumsdannelse. Begravelsesritualet kan sees på som kommunikasjonssystem hvor spesielle symboler er anvendt for å gi informasjon om den døde. Etnografisk materiale viser at statusposisjon til de enkelte medlemmene i samfunnet symboliseres med variasjon i begravelsesritualet (Saxe 1980, Binford 1971). Siden mye av begravelsesritualet er bevart i det arkeologiske materialet, kan en analyse av begravelmønsteret være et potensial for å gi detaljert informasjon om den sosiale organiseringen i et forhistorisk samfunn (Tainter 1975:1). Utgangspunktet for slike analyser har vanligvis vært den dodes gravutstyr, mens det i mindre grad har vært tatt hensyn til gravmonumentets form, størrelse, oppbygging, beliggenhet. Her vil jeg imidlertid understreke at det finnes store geografiske og tidsmessige variasjoner i begravelsesritualet som kan komplisere en slik analyse.

Særlig i bosetningshistoriske undersøkelser har de synlige fornminnene og da spesielt gravhaugene, blitt hyppig brukt. Konsentrasjoner av fornminner *kan* gi informasjon om befolkningsskentrasjoner eller senterdannelser. Det er også fremholdt at i et stratifisert samfunn vil den energi eller arbeidsmengde som har vært lagt ned i å bygge selve gravmonumentet også være en indikasjon på den avdødes posisjon. Vi kan lett vise til de egyptiske pyramidene eller kinesiske keisergravene, men dette blir også støttet av analogier til etnografisk materiale. J. A. Tainter som testet påstanden om koblingen mellom nedlagt energi og den avdødes rang mot 103 etnografiske tilfeller, fant at dette ikke ble motsagt en eneste gang (Tainter 1978:126). På den annen side vil likhet og fellesskap stå sentralt innen et egalitært samfunn. De store megalittgravene fra neolittisk tid i Vest-Europa blir gjerne satt i sammenheng med slike samfunn. Dette forklares med at megalittgravene har karakter av å være massegraver og at gravutstyret synes å være ensartet. I vår sammenheng kan vi imidlertid også se en slik grav som et uttrykk for et religiøst fellesskap og en felles sentral møteplass.

Antallet graver fra dokumenterte ødegårdsanlegg, indikerer at bare få mennesker ble begravd med synlige gravminner. Muligens var markerte begravelser forbeholdt personer øverst i et bestemt hierarki. I en vanlig gårdssammenheng kan dette ha vært husbonden, evt. husfruen dersom disse ikke selv var underordnet en jordherre. F. Iversen påpeker at «For det vestnorske

gravmaterialet tegner det seg et mønster i plasseringen av gravhauger ved at de i all hovedsak er lokalisert nær bosetningen på den enkelte gård, og sjelden er samlet på store fellesgravfelt for hele bygder eller bygdelag. Dette forekommer bare få steder i indre fjordstrøk, og særlig ved kommunikasjonsknutepunkter for ferdselen øst-vest (for eksempel Sognnes 1973; 1979; Fønnebø 1988; Jensen 2001)» (Iversen 2004:17). Hovedmønsteret indikerer likevel at gravminnene i stor grad kan knyttes til bestemte eiendommer. Iversen har knyttet eiendomsforhold til senere matrikkelgårder og finner at gravminnene kan indikere å antyde en slags råderett, muligens ikke ulikt det som fra yngre kilder er definert som odelsrett. Ut fra dette slutter han at et systematisk fravær av gravminner i forhold til senere kjent godsstruktur indirekte kan sees som uttrykk for mangel på slik rett for brukeren og tyde på former for overherredømme siden monumenter i form av gravhauger trolig blir oppfattet nettopp som synlige symboler på råderett over jord (Iversen 2004:17). Motsatt kan en da hevde at tilstedeværelse av synlige gravminner viser eiendomsrett og kapitaloppbygging som er det første skrittet på veg til sentralfunksjoner. Til dette vil jeg innvende at når et større område er fattig på fornminner over lenger tid, for eksempel gjennom mange århundrer, og det heller ikke kan påvises sentrale gårder med fornminner eller gravfunn av en slik kvalitet at dette kan fortelle om verdiopphopping som man burde kunne forvente seg i et overherredømme, må det være grunn til å stille spørsmål ved en slik forklaring. I dette arbeidet opererer jeg med lange tidsperioder, eldre jernalder – yngre jernalder – tidlig middelalder. Fravær av gravminner både i eldre og yngre jernalder kan vanskelig forklares ut fra eiendomsstrukturer da disse neppe har vært konstante gjennom en så lang periode.

Jeg vil også stille spørsmål ved holdbarheten i å bruke middelalderens gods-dannelser til å forklare eiendomsforhold i forhistorisk tid fordi det særlig i rikssamlingstiden foregikk omfattende endringer som også rokket (til dels vesentlig) ved de gamle eiendomsforholdene. Rikskonge- og kirkemakt er nye momenter som kommer inn her. Nye økonomiske samfunnsstrukturer i det samme tidsrommet er et annet moment som skapte endringer. I det følgende vil jeg derfor også se etter andre forklaringsmodeller for fravær av fornminner (i hovedsak gravminner/gravfunn og da i særdeleshet synlige gravminner som i størst grad har gitt funn som kan legges til grunn her) som grunnlag for mine tolkninger.

Med utgangspunkt i den store arbeidsmengde som ligger bak byggingen av de største gravminnene, kan vi si at disse monumentene er et uttrykk for en maktutfoldelse. Det faktum at få personer hadde mulighet til å få bygget et slikt monument til minne om seg selv, forteller at gravhaugene også var et redskap til å markere sosial og materiell posisjon for individet eller slekten. Ved byggingen av gravhaugen signaliserer man et budskap. Mottakerne av dette budskapet kan være: a) grupper som ligger lavere på den sosiale rangstigen i samfunnet, b) konkurrerende grupper på samme nivå, innenfor samme bosetningsområde og c) utenforstående grupper, – andre bygder eller bosetningsterritorier, sier Bjørn Ringstad (1987b:33).

Når en nå går ut fra at en høyt rangert person, som regel kalt høvding, sin gård eller bosted også er et sentrum i et lagdelt samfunn, vil slike monumentale gravmonumenter kunne være et synlig tegn på en sentrumsfunksjon.

2) Funn av spesielle gjenstander; normalt fra graver (verdigenstander som gull- og sølv-gjenstander, brakteater, båter, spesielle våpen, hesteutstyr etc.)

Den vanligste metoden innen bosetningshistoriske undersøkelser om forhistorisk tid, har vært å se på utbredelsen av ulike oldsaker. Finner man en opphopning av graver og gravgods innen et begrenset område og som tilhører den samme tidsperioden, kan dette være en indikasjon på en intensiv utnyttelse av området. Som regel ligger et gravfelt på eller i nærheten av den tilhørende bebyggelsen. Gjennom utbredelsesanalyser av gravgods kan en derved påvise bebyggelses- og sentrumsdannelser.

Liksom ved analyse av gravmonumenter, kan en analyse av selve gravgodset fortelle om likheter og ulikheter som kan være sosialt distinkte eller fortelle om type aktivitet. Ulik gravskikk gjennom tidene, det være seg den nevnte form og størrelse på gravmonumentet, eller som her i omfang, variasjon og type av gravgodset, gjør at vi bare kan påvise at det til visse tider finnes befolkningsskonsentrasjoner eller sosiale ulikheter. Vi kan ikke bruke dette negativt, til å postulere at det ikke har funnet sted sosiale ulikheter i en tid da det for eksempel ikke var skikk å gi med gravgaver eller normen fortalte at gravgodset skulle være ensartet. Ut fra ensartethet i gravgodset i de nevnte neolittiske megalittgravene hevdet man at disse tilhørte et egalitært samfunn. Sammenlikner vi dette med dagens kristne gravskikk hvor gravgodset mangler helt og man i ettetid knapt kan skjelne levningene fra de døde fra ulike samfunnslag fra hverandre, kan man jo stille spørsmål med en slik argumentasjon.

Gravritualet er et spørsmål om symbolisering. Symbolene i seg selv er av en slik natur at sammenhengen mellom symbolets form og det den skal symbolisere er vilkårlig eller i beste fall formålstjenlig. Ut fra dette behøver det ikke være sikkert at sosial distinksjon skal bli symbolisert i begravelsesassosiasjoner. Det finnes også etnografiske data som trekker i tvil bruken av gravmateriale til å fastslå den avdødes sosiale posisjon. J. A. Tainter (1978:121) fant for eksempel at i en amerikansk etnografisk undersøkelse var det bare overensstemmelse mellom status og gravmateriale i mindre enn 5 % av 93 undersøkte tilfelle.

For vårt formål *kan* likevel, med visse forbehold, en analyse av gravgods gi data for å påvise sosiale ulikheter og derved påvise lederne eller elitens sentrale steder. Utvelgelsen av data for slike gravanalyser må utgå fra den mening disse kan ha for å si noe om sosial posisjon eller aktivitet: På den ene siden kan vi ha gravgaver som direkte sier noe om yrke; den økonomisk-teknologiske sfære. Det kan for eksempel være smedens eller krigerens utstyr. Det kan være skålvecter, vektlodd, betalingsølv og handelsvarer som forteller om handelsvirksomhet, eller det kan være andre gjenstander som skiller den dødes liv og levnet ut fra det man ellers kunne forvente i det alminnelige agrarsamfunnet. På den andre siden kan vi ha gjenstander som direkte forteller noe om den sosiale eller politiske posisjon, for eksempel regalie-objekter som ringsverd eller signeter m.m. Et tredje aspekt er funn av importgjenstander som enten kan fortelle om handel/varebytte eller om krigs- og plyndringferder (vikingtog). I en klasse for seg er mosefunn i Danmark der utstyret til hele hærer synes å være ofret. Et sted må disse hærene ha kommet fra, blitt samlet og trent.

Ofte ser man at antallet gjenstander og gjenstandstyper, «kvalitetsgjenstander» eller såkalte «verdigenstander» blir brukt for å vise at den døde tilhører de øvre sosiale og økonomiske sjikt. Kostbare gjenstander som smykker av edelmetall, glassbegre, forseggjorte og dekorerte sverd og spydspisser, dekorerte drikkehorn osv. forteller om velstand, men også om lokalisering av sentra og maktmanifestering (Myhre 1987, Stene 1989, Sørheim 1997, Kristoffersen 2000

m.fl.). Båter og skip, i hvert fall de av en viss størrelse blir, regnet ut fra en verdibetraktning, uten videre forbundet med de øvre sjikt i samfunnet. Vi skal for øvrig ikke glemme at bruken av de ulike «verdigenstandene» kan ha variert gjennom tidene. Gull var særlig populært eller benyttet i en viss periode. Sølv var vikingenes «favoritt». De fleste båtgravene tilhører også vikingtiden på samme måte som de insulære funnene også viser til en tidsbegrenset aktivitet osv. I opplistingen av «ledegjenstander» har jeg i denne fremstillingen i stor grad benyttet tilgjengelige oversiktsarbeider. Av denne grunn er utvalget noe styrt av de kilder som på denne måten har vært tilgjengelige. Grundigere søk i museenes databaser på grunnlag av dette har forhåpentligvis eliminert litt av den skjevheten som kunne forekomme med et slikt utgangspunkt.

Antall gjenstander, gjenstandstyper og verdi og kvalitet på disse, forteller først og fremst om velstand, men man kan også trekke slutninger om måten denne velstanden har blitt samlet på og hvordan den døde har vært et samlende og herskende element i sin samtid og innen sitt geografiske område. «Tiden synes således at være inde til at ændre mer radikalt ved bosættelsehistorien i det 1. årtusinde og til at give en mere differensieret version både med hensyn økonomi og sociale/politiske forhold» hevdet Charlotte Fabech og Jytte Ringtved om sørskandinaviske forhold i 1995 (Fabech & Ringtvedt 1995:13–15). Tidligere antok man for eksempel at løsfunnene smykker og våpentilbehør stammet fra ødelagte graver. De mange løsfunn av bronse, sølv og gull som amatørarkeologer finner med metalldetektor i Danmark stammer imidlertid hovedsakelig fra boplasser, så i dag vet vi at hovedparten av funnene faktisk representerer bebyggelse, sier de. Tilveksten av slike funn har medført at luksusproduksjonen og de politisk betydningsfulle miljøene har vært i fokus i den sørskandinaviske jernaldersforskningen. De første skritt er også tatt mot en arkeologisk identifikasjon av slike miljøer. Men, hevdet de, ennå manglet man mye i en forståelse av disse rike miljøenes funksjon og innbyrdes relasjoner. Et vesentlig første skritt ville være å utarbeide en sosial og politisk nivådeling av de arkeologiske lokalitetene på grunnlag av deres innhold og funksjon.

Fabech og Ringveds hierarkisk inndelte pyramide som strukturerer materialet, i hovedsak metallgjenstander (Fig. 7), illustrerer det enkle forhold at det fantes svært få av de formodete overregionale, betydningsfulle lokalitetene. Det var flere gjennomsnittlig rike miljøer og en bred basis av bebyggelser med bare spor etter produksjon av dagligvarer. Fellesnevneren for innholdet i pyramidens topp, sier Fabech og Ringtvedt, er at det dreier seg om tidens ypperste symboler på makt og prestisje. De betydeligste skandinaviske miljøene bruker i denne forbindelse de samme symbolene som de europeiske fyrstemiljøene. De viser til eksempler som fyrstelige funn i gravene fra Aphaida i Romania og Blučina i Slovakia, samt frankerkongen Childerich I's grav i Tournai i Belgia (Fabech & Ringtvedt 1995:14–15). Elementer av slikt fyrstestyr kjennes fra flere lokaliteter i Sør-Sverige og Danmark (Fabech 1994:178ff) samt i Norge (for eksempel Snartemo (Magnus 2003:33–53)). Våpendeler av gull inngår bl.a. som en markant del av dette miljøet. Slike funn er et naturlig utgangspunkt for en diskusjon av de rike miljøers funksjon og arkeologiske begreper som handelsplass, rikdomssenter, sentralplass, elitemiljøer osv.

Det er også mulig å kombinere arkeologiske gjenstandsfunn og historiske kilder: Antallet våpentyper i en vikinggrav kan bli sammenliknet med bevæpningsbestemmelsene for de ulike samfunns lag i de eldste norske lovene og derigjennom fortelle direkte om sosial status.

Funn av gjenstander og lokaliteter som viser til spesiell økonomisk virksomhet, for eksempel brynestein, kvernsteins- eller annen råstoffutvinning kan fortelle både om selve produksjonsstedet, produksjonen og veier produktene kunne ta.

I det følgende legger jeg til grunn Fabech og Ringtveds pyramide for det sosiale og politiske bebyggelseshierarkiet med de anvisningene som ligger i denne pyramiden. Selv om denne pyramiden i utgangspunktet er beregnet på å tolke boplassfunn finner jeg det hensiktsmessig å legge prinsippene i denne metoden til grunn selv om denne undersøkelsen, for forhistorisk tid, i hovedsak tar for seg gravfunn og gravmonumenter. Jeg vil bruke arkeologiske funn og registreringer for å finne spor etter dette hierarkiet. Jeg legger da til grunn for gjennomgangen av det forhistoriske samfunnet i denne fremstillingen at *der vi finner gjenstander, gravmonumenter, bustufter og annet som kan henføres til det øverste sosiale, religiøse, politiske og økonomiske sjiktet, der er også samtidens sentra*. Som jeg viste er det imidlertid ikke alle typer sentra som kan påvises gjennom arkeologiske funn. Denne typen sentra er det umulig å komme på spor etter så lenge vi ikke har andre kilder å støtte oss til. I historisk tid kommer skriftlige kilder oss til hjelp og dette gir oss mulighet, i det minste til en viss grad, å utdype bildet. Til gjengjeld mister vi da mye av det arkeologiske kildematerialet. I andre del av denne fremstillingen der skriftlige kilder kan hjelpe oss, blir da også som alt nevnt, tilnæringsmåten til stoffet og behandlingen av dette en annen.

3) Spesielle bygninger og andre faste fornlevninger som kan fortelle om sentrumsdannelser.

Gjennom eldre registreringer og undersøkelser av synlige tufter, og ikke minst ved nye funn av husrester under markoverflaten som har blitt registrert ved maskinell flateavdekning (Løken et. al 1996), særlig i Rogaland de seneste årene, har en fått et stort og nytt materiale som forteller om en atskillig mer intensiv utnyttelse av jordbruksarealet enn tidligere antatt.

Mange steder i Norden har man funnet intensiv, sentralisert bebyggelse med mange gårder samlet på et begrenset område. Vårt foreløpig beste eksempel her hjemme er Forsand i Rogaland som blir omtalt som et landsbyanlegg (Løken 1992). Kanskje er ikke dette så unikt. Nye registreringer kan antyde at det kan ha vært flere slike konsentrasjoner av gårder og mulighetene burde være mange i avgrensede jordbruksbygder på Vestlandet. Vi har imidlertid problemer når vi skal tolke disse ansamlingenes sentrumsfunksjon. Er dette en tilfeldig opphopning av gårder eller har disse hatt noen funksjon som et sentralt sted for et større område?

En særegen fornminnetype er de ringformete tunanleggene. Funksjonen er omdiskutert, men bare ut fra den spesielle formen og antall hus kan vi lese at her har det bodd mange mennesker som har levd og virket på en annen måte enn de på de vanlige gårdsbrukene rundt om.

«Hallen» fremstår i de skriftlige kildene som det sentrale bygget på høvdinggårdene. Det nye er at hallen begynner å opptre i arkeologisk kontekst. Som ventet blir disse funnene gjort på typiske sentrale steder og i konger og høvdingers gårder (Herschend 1993).

Fornminner og funn som kan knyttes til kommunikasjonsmessige knutepunkt, f. eks i et dalmøte eller i overgangen mellom en ferdselsvei og sjøen kan også settes i forbindelse med sentrumsfunksjoner. Synlige spor kan være kulturlag med kaianlegg og bygningsfunn. Funn av store nausttufter er forsøkt satt i sammenheng med leidangsordningen, altså det militære senteret for et område.

4) Stedsnavn

Som vi så innledningsvis i kapittel 3.5.1, har tolkning av stedsnavn vært sentral når det gjelder å lokalisere sentra, markedsplasser og andre tidlige gryende urbaniseringsstillinger. Disse er knyttet til navnesammensetninger som torg, kaupang, tun, helle, Husaby osv. Stefan Brink sier at i denne forbindelse er det også nødvendig å gi særskilt akt på et annet aspekt, nemlig nomenklaturen, altså de samtidige navnene for sentralplasser. Dette, sier han, leder naturlig til en analyse av ord brukt for 'ledere, høvdinge, hersker, konger' etc., og for andre prominente personer – lik prester, krigere osv. i en sosial kontekst av dette slaget. Dette leder igjen videre til dannelsen av nye politiske «stater» eller kongedømmer i Skandinavia gjennom vikingtiden og tidlig middelalder. Disse nye rikene hadde sin opprinnelse i personlige forbindelser og allianser, likeså vel som makt over folk og opprinnelig over territorier. Senere ble imidlertid *rikene* territorialisert gjennom middelalderen. Den nye utfordringen er derfor å diskutere prosessen fra en omvendt synsvinkel, ikke retrospektivt, men fra de rekonstruerte samfunnene som gikk foran dem (Brink 1996:235–7).

5) Retrospektive slutninger, bruk av analogier

De eldste historikerne (R. Keyser, P.A. Munch, A. Bugge m.fl.) ga ut oversiktsverker med tyngdepunkt i den politiske begivenhetshistorien, vesentlig basert på sagaer og skaldekvad samt fremmede annaler og kroniker. Når disse er kommet mer i bakgrunnen er ikke dette bare på grunn av den alminnelige skepsisen overfor berettende kilder, særlig sagaene, men også som en konsekvens av en sterkere interesse blant historikerne for sosiale massefenomener, sier Per Sveaas Andersen (1977:11–12). Denne interessen for rekonstruksjon av periodens samfunnsforhold førte også til metodisk fornyelse. Ved *retrospeksjon* eller ved bruk av den *regressive metode*, søker historikeren med utgangspunkt i mer veldokumenterte forhold å trenge inn i eldre, kildefattigere perioders hendinger. Også arkeologer og andre tilgrensende fag benytter retrospeksjon eller analogislutninger i sine forsøk på å slutte fra, eller forklare det ukjente med det kjente, enten fra nyere tid eller fra det bedre belyste i samtiden. Fallgruvener er imidlertid her mange og bruken av analogier er ofte blitt kritisert. I de fleste undersøkelsene hvor analogislutninger blir trukket inn, bruker man analogien i et forsøk på å direkte forklare de arkeologiske fenomenene. En analogi bør tjene som en modell som man kan bruke som grunnlag for å fremsette visse postulat. Fra disse postulatene kan man så fremsette hypoteser som må testes mot det arkeologiske materialet. Det er denne testen som skal avgjøre om hypotesen skal forkastes eller verifiseres (Sørheim 1981).

I bosetningshistoriske arbeider ser en gjerne tettheten av funn og fornminnemateriale i forhold til de historiske gårdene. Bosetningstettheten på Vestlandet er svært varierende. Fjord og fjell skaper ulikheter og dette må en ta hensyn til. Mengden av funn og fornminner kan bli «veid» mot bosetningens tetthet slik Kalle Sognnes har gjort det i sin studie av Vestlandets vikingtid (1979:62ff.). Her bruker han den historisk kjente gården, med utgangspunkt faktisk så langt opp i tid som i matrikkelen fra det første tiåret av 1900-tallet. Han argumenterer for at dette er et relevant utgangspunkt for analysen. Man bruker altså informasjon fra vår egen tid til å måle fenomener som ligger 1–2 tusen år tilbake. Verdiene kunne også vært veid mot antallet kjente forhistoriske gårder f.eks. gårder med navn tilhørende forhistoriske navneklasser (-vin, -heim m.fl.) og usammensatte naturnavn, eller mot andre faktorer som arealet av dyrket mark eller folketall etc., men med den manglende kunnskap man har om den forhistoriske situasjonen vil muligheten for feilslutninger her kunne være minst like stor eller større enn ved bruk av nyere informasjon.

4.2 Påvise historiske sentra.

Arkeologien og de skrevne kildene

De fleste tilnæringsmåtene som kan brukes for å etterspore de forhistoriske sentraene er også aktuelle når det gjelder å spore sentra fra historisk tid. Det som først og fremst mangler er de synlige gravhaugene og andre graver med sitt gravgods. Til erstatning har vi fått kirker og kirkegårder. Videre får vi skriftlige overleveringer som en ny kilde til kunnskap. Store og langvarige bebyggelseskonsentrasjoner har gitt betydelige arkeologiske levninger som kan fortelle om stedet. Slike store kulturlagsakkumuleringer ser vi lite av i Norge fra forhistorisk tid.

Man kan spørre om ikke de skrevne kildene gir tilstrekkelige opplysninger om de eldste byene og andre urbane steder i historisk tid. Få byer opptrer imidlertid mer enn tilfeldig i skrevne kilder eldre enn det 13. århundre. Likevel har det urbane livet i mange av våre byer funnet sted siden det 10. og 11. århundre. «Historikerne har for vane å søke mest mulig av sin innsikt i fortiden gjennom skriftlige kilder, og i nyere historie kan slike kilder hjelpe dem til å finne svar på de fleste spørsmål de stiller om fortidige foreteelser. Prinsipielt bør de likevel være interessert i alle kilder til de fenomener de studerer, dvs. alle spor som ennå finnes etter dem, også ikke-skriftlige kilder» sier historikeren Knut Helle (1978:23).

De skriftlige kildene er selektive. De dreier seg i første rekke om stats- og kirkeanliggender eller arveoppgjør og eiendomstransaksjoner. Når det gjelder handelsaktivitet kommer skriften sent i bruk. Enda mer tause er de skriftlige kildene omkring forhold som har med håndverk, fiske og jordbruksvirksomhet. Alminnelige kvinner og barn glimrer så godt som totalt med sitt fravær i middelalderkildene.

Arkeologenes kilder er de fysiske etterlatenskapene og gjennom disse kildene studerer arkeologene aktiviteten i landskapet der menneskene virket. Gjennom arkeologiske metoder kan man få opplysninger om stedets begynnelse og utvikling og eventuelle ødelegging. Særlig har man muligheter til å spore utviklingen i den fysiske utforming, utstrekning, topografi, vekst, handelsforbindelser osv., men vi kan også, i motsetning til historikeren som helst får et innblikk i de øverste, skriftbrukende klassene, komme hverdagsmenneskene nærmere inn på livet gjennom studie av deres etterlatenskaper. Ved å ta i bruk naturvitenskapelige metoder som botanikk, zoologi, osteologi etc. som byundersøkelsene kan gi rikelig materiale til, kan man trenge nærmere inn i spørsmål om kosthold, helse og hygieniske forhold, levesett, etc.

Arkeologisk metode er relevant for alle perioder i en by eller et tettsteds historie. De fysiske levningene er ofte den eneste kilden man har til begynnelsen og den tidligste tiden av urbant liv. Disse levningene, kulturlagene, fra den forgagne tiden er stedets arkiv. Vi kan heller ikke si at arkeologisk metode og resultater mister sin betydning etter som de skriftlige kildene blir mer tallrike. Først helt opp i våre egne århundrer er de skriftlige kildene, billedmateriale m.m. så rikholdige og varierte at de kan gi et noenlunde tilfredsstillende bilde av det totale samfunnet.

Faget er hele tiden i utvikling. Metodene blir stadig bedre og mer raffinerte. Særlig innen de naturvitenskapelige fagene har utviklingen vært enorm. De ulike dateringsmetodene, ¹⁴C-metoden, dendrokronologi, DNA-analyser mv., som har blitt utviklet de siste 50 årene, kan bare nevnes som eksempler på stikkord her.

4.2.1 Hvordan påvise og tolke middelaldersentra gjennom arkeologiske metoder

De mest betydningsfulle middelaldersentraene er omtalt og kjent gjennom de skriftlige kildene. Det vi ut fra dette vet mindre om, er deres fysiske form og fysiske utvikling. Vi får ingen opplysninger om hva som eventuelt var der før de skriftlige kildene forteller gir stedet til kjenne. Er det for eksempel riktig at Olav Kyrre grunnla Bergen bokstavelig talt på «bar mark» eller var det bebyggelse og aktivitet på stedet fra før, jf. strandstedsteorien?

Ved siden av de opplysningene skriftlige kilder kan gi, vil jeg vil ta utgangspunkt i de «operasjonelle» problemstillingene Brit Solli har satt opp for å se om mulighetene for å se om et sted kan ha vært en by ut fra generelle bykriterier (Solli 1989:137) for så senere teste disse mot det arkeologiske materialet der dette er nødvendig. Her er disse punktene sitert i kursiv med mine utdypninger og kommentarer under:

1: «Kan man påvise en bygningsmessig fortetning?»

For å tolke graden av urbanisering må vi her vurdere om en tettere bebyggelse skiller seg fra det som en ellers ville kunne forvente seg fra et samtidig gårdstun, og da spesielt et vestnorsk klyngetun slik vi kjenner dem fra senere tid.

2: «Virker bebyggelsen å være anlagt etter en plan?»

Dette punktet er ført opp med den hensikt å se om det er en overordnet myndighet (konge?) som kan ha parsellert ut tomter og trukket opp gatenettet (jf. Christophersen 1982:104 m. fl.). Her må vi være oppmerksom på det som ser ut som en regelmessig bebyggelse, men som likevel er sjølgrodd, for eksempel naustrekker med bakenforliggende, tilhørende boder slik vi kjenner det fra nyere tid på Vestlandet.

3: «Er kulturlagsakkumulasjonen sterk?»

Erfaringene fra undersøkelser i middelalderbyene viser at kulturlagsakkumulasjonen særlig i tidlig og høymiddelalderen, er sterk. Kulturlagsakkumulasjonen indikerer intensiv utnyttelse av området med bl.a. stor tilvekst av søppel. Særlig er tilveksten stor i forbindelse med branner, både i form av brannlagsrester, arrondering av de nye byggetomtene over de brente restene, og av byggeflis og annet avfall fra gjenoppbyggingen. Bevaringsforhold spiller her inn, men tykke kulturlag som holder på fuktigheten i grunnen vil i seg selv virke konserverende. Der organisk materiale er lite bevart, vil en i alle fall se rester etter kulturlagsakkumulasjonen gjennom ikke forgjengelig materiale, der spesielt keramikk og kleber, som er hyppig til stede i byenes kulturlag vil fortelle om fortidig aktivitet.

4: «Er innslaget av artefakter/økofakter av ikke-regional proveniens relativt betydelig?»

Punktet forteller om handel og kontakt med omverdenen ut over det man kan forvente seg i et gårdstun eller liknende.

5: «Kan man påvise større kai- og bryggeanlegg?»

Dette viser til aktivitet og økonomi som går ut over vanlig gårdsøkonomi.

6: «Viser artefaktmaterialet tegn på standardisering?»

Dette kan for eksempel vise til god kommunikasjon med utenverdenen og dermed god oppdatering i forhold til gjeldende motesvingninger. Videre kan det fortelle om lokalt håndverk og spesialisering i forhold til omlandet.

7: «Kan man påvise bygninger som har hatt klare spesialistfunksjoner.»

Dersom dette ikke kan knyttes til bygninger som finnes i en vanlig gårdsbebyggelse vil dette være et klart urbant-indikerende moment.

8: «Er innslaget av steinarkitektur relativt betydelig?»

Dette må sees på bakgrunn av at tre så godt som utelukkende har vært benyttet på landsbygden i middelalder-Norge og at det bare var kongen og en håndfull stormenn, foruten kirken som bygget i stein gjennom det meste av middelalderen.

9: «Antyder økofaktsammensetningen at livsmiljøet på stedet er betydelig preget av mennesker?»

Dette viser til ulikheten i befolkningstetthet og forholdet i antall dyr/mennesker i henholdsvis en by eller på en gård. Mikroartefakter som billeskall, frø, pollen osv. vil kunne gi klare indikasjoner om ulike betingelser.

Hensikten med disse punktene var for Solli å finne kriterier for å gjennom arkeologisk materiale definere byen ut fra Helle og Nedkvitnes bybegreper om at: A) Stedet må fungere som et *sentrum* i forhold til et større eller mindre omland (et *funksjonelt* kriterium som innebærer spesialisering i forhold til omlandet; økonomisk, rettslig, administrativt, religiøst og kulturelt). B) Stedet må være et tettsted i forhold til distriktene omkring (et *strukturelt* kriterium som innebærer varig befolknings- og bebyggelseskonsentrasjon i forhold til omlandet).

Solli (op. cit.:138) konkluderer med at positivt svar på 1, 2, 3 og 9 antyder at det strukturelle kriteriet som innebærer varig befolknings- og bebyggelseskonsentrasjon i forhold til landsbygden er oppfylt. Positivt svar på 4, 5, 6, 7 og 8 antyder at det funksjonelle kriterium som innebærer spesialisering i forhold til omlandet er oppfylt. Positivt svar på punkt 2 kan, med den betenkning jeg satte over, tolkes som indikasjon på at stedet ble administrert ut fra en gjennomtenkt plan. Betydelige innslag av steinarkitektur sier oss noe om i hvilken grad stedet var en arena for elite-kommunikasjon. Jeg vil også tilføye at det kan fortelle noe om økonomisk evne til stedet eller de som reiste disse bygningene.

Ovenfor satte jeg opp tre kriterier for at man kunne kalle et sted for en by.

- 1) En by må inneha et økologiskelement av tettbebyggelse og varig befolkningskonsentrasjon som skiller seg fra det agrare omlandet.
- 2) Byen må ha en funksjon som skiller seg fra omlandet
- 3) Byen må representere en sosial karakter som skiller seg fra omlandet

Av Sollis «operasjonelle problemstillinger» vil positivt svar på punkt 1, 2, 3, og/eller 9 fortelle at stedet innehar det som kreves for at mitt kriterium 1 er opp fylt. Positive svar på punkt 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8 og/eller 9 kan si noe om ulik funksjon i forhold til det agrare omlandet. Positivt svar på punkt 4, 7 og/eller 8 kan fortelle om at den sosiale karakteren kan være annerledes enn omlandet.

Ut fra det jeg tidligere har anført om forholdet mellom sentrum og periferi, og ikke minst Rokkans kriterium om kommunikasjonsnettverk, er spørsmål omkring topografi og geografisk beliggenhet også viktig i denne sammenheng. For å forstå byenes og sentraenes oppkomst og utvikling må vi studere ikke bare sentrum men også periferien. I denne sammenhengen er det først og fremst byens nære omland. Vi ønsker således å undersøke en regions potensial for å forsyne en by med fødevarer, arbeidskraft, bygningsmateriale etc. hevder Solli. Til dette kan jeg også tilføye det behovet en region har for et senter, for eksempel til administrasjon av regionen, som religiøst senter, som møteplass for befolkningen, som avtaker for regionens varer eller stapelplass og forbindelsesledd for de varer som skal sendes videre ut til et marked og vise versa, varer som skal utenfra og inn.

Regionens kommunikasjonsnettverk spiller en vesentlig rolle for hvor stor byens naturlige oppland kan ha vært. Solli foreslår mulige undersøkelsesområder som: Topografisk kartlegging (spesielt bonitet), mulige ferdselsårer og bosetningsmønster. Men, slike studier omkring våre eldste byers periferi er for en stor del upløyd forskningsmark. Det er derfor ikke umiddelbart lett å formulere operasjonelle problemstillinger, det er langt enklere å peke på problemområder det bør satses på i fremtiden, hevder Solli i 1989 (:138).

5 Metode og mål for det videre arbeidet

Det følgende arbeidet er inndelt i tre tidsavsnitt: Eldre jernalder, yngre jernalder og (tidlig) middelalder.

Innledningsvis vil det bli gitt en generell oversikt over jernalderens samfunn: Ressurser og økonomi, vareutveksling/handel, sosiale og politiske forhold. Det redegjøres for hvordan jeg vil forsøke å lokalisere jernalderens sentra. Her bygger jeg i stor grad på ulike, til dels nyere og relevante oversikter og vil kort redegjøre for å diskutere metoder de ulike forskere har benyttet og de hovedresultatene disse har kommet frem til. Det ville muligens ha vært en fordel om jeg selv hadde gått gjennom museenes tilvekstkataloger, fornminneregistre osv. og søkt systematisk etter visse fastlagte kriterier. Med det ville jeg ha fått en mer enhetlig og bedre etterprøvbar oversikt. Dette ville imidlertid ha vært en oppgave som den begrensede tiden og ressursene jeg hadde til rådighet for dette arbeidet ikke tillot, særlig da de elektroniske katalogene ikke er tilstrekkelig tilgjengelige og oppdaterte. Ved å benytte meg av ulike arbeider, skrevet av spesialister innenfor hvert sitt felt, eller avhandlinger som går i dybden både innholdsmessig og geografisk, slik jeg har gjort det her, får vi til gjengjeld verdifulle og detaljerte innspill som er nyttig å ta med i oversikten og diskusjonen i dette arbeidet. I og med at jeg har brukt disse arbeidene kun som et utgangspunkt eller ledetråd for å finne de ønskete stedene og ut fra dette selv har gått dypere inn i grunnlagsmaterialet i form av studier av fornminneregistreringer, funnkataloger osv. tviler jeg på om jeg ville ha funnet flere og vesentlige geografiske punkter i min behandling av stoffet enn om jeg skulle ha gjort alt grunnlagsarbeidet selv.

I det neste kapitlet om eldre jernalder vil jeg, etter å ha gitt en nærmere oversikt og diskusjon om eldre jernalders samfunnsforhold, gå nærmere inn og studere de enkelte geografiske områdene. Jeg begynner med Rogaland i sør og går nordover. For hvert nytt geografisk område gir jeg en detaljert beskrivelse av geografi og naturvilkår som er av betydning for bosetningen, som et supplement til den innledende landsdelsbeskrivelsen i kapittel 2.

Jeg benytter de nevnte oversiktene slik jeg har rubrisert dem i oversiktstabell 2, som første ledetråd til å finne mulige sentralsteder. Disse supplerer jeg med opplysninger fra mer lokale og spesialiserte arbeider, samt nærmere vurderinger av enkeltfunn og registreringer ut fra museenes kataloger og registreringer. Dette skal føre frem til at jeg finner geografiske steder eller områder som ut fra de benyttede kriteriene skiller seg ut fra omgivelsene som spesielt rike og betydningsfulle. Jeg vil for hvert enkelt sted eller område vurdere om dette kan oppfattes som et sentrum (i min vide definisjon av ordet) for et større område, og forsøke å finne naturgitte, økonomiske, politiske eller andre mulige årsaker til dette. Deretter vil jeg se og diskutere dette i et mer overordnet perspektiv.

I det neste hovedkapittelet vil jeg gjenta denne prosessen for yngre jernalder. Jeg vil deretter undersøke spørsmålet om kontinuitet eller brudd i utviklingen fra den ene hovedperioden til den andre og mellom det som arkeologene og andre tradisjonelt har sett på som perioder med vekslende aktivitet; vekst- eller nedgangstider.

Når vi kommer til middelalderen og det som for oss må betegnes som historisk tid, vil jeg etter å ha gitt en generell innføring i og diskusjon av tidsperioden, benytte en annen angrepsvinkel og metode. Bortsett fra byene og kaupstedene har vi svært lite arkeologisk materiale som kan benyttes i denne undersøkelsen. Her må vi i stedet ta de skriftlige kildene til hjelp. Når det gjelder oppkomsten av de urbane sentraene, vil det være av interesse å kunne måle graden av urbanisering. I et forsøk på å definere et sted som en by, eller graden av urbanisering ut fra arkeologiske funn og registreringer, vil jeg som hjelpemiddel ta utgangspunkt i B. Solli (1989:137) sine «operasjonelle problemstillinger» slik jeg har referert dem i kapittel 4.2.1.

Til sist vil jeg også her diskutere endringer og eventuelt kontinuitet mellom forhistorisk og historisk tid og særlig se om det er endringene i tiden som er grunnlaget for at vi nå får de første egentlige byene. Det hele avsluttes med en generell oppsummering av resultatene og diskusjon omkring årsaksforhold og fordeling av de ulike stedene gjennom den tiden jeg behandler.

6 Jernaldersamfunnet

6.1 Resurser, samfunn og økonomi i jernalderen

Jernalderen må først og fremst karakteriseres som et høstings- og jordbruksamfunn. Vi må tenke oss at det økonomiske livet først og fremst har dreid seg om det daglige forbruket innen egen husholdning. Gave/varebytte utad må ha vært relativt beskjedent, men likevel ikke fraværende og en slik økonomisk aktivitet må ha vært i utvikling utover i jernalderen, først og fremst drevet frem av en sosial og økonomisk elite.

6.1.1 Landbruket

Forskerne er stort sett enige om hvilke redskaper, vekster og dyrkningsmetoder som ble benyttet i åkerbruket og hvilke driftsformer som fantes i husdyrbruket, men det er ulik oppfatning om den relative betydning og omfanget av de ulike komponentene, samt om kronologi og endringer kontra statiske forhold med mer.

Forskere som Brøgger, Hagen, Hasund, Johnsen, Skappel og Stigum mente at det allerede i eldre jernalder utviklet seg faste driftsmåter som i hovedtrekk holdt seg opp til 17. og 18. århundre. Landbruket gjennomgikk etter deres mening få kvalitative nydannelser i denne tiden. Senere forskere har satt spørsmålsteget ved denne oppfatningen. B. Myhre, Rønneseth, Sandnes og Schreiner mente det hadde funnet sted driftsendringer i landbruket i tiden 600–1350. Åkerbruket ble intensivert samtidig som arealet ble innskrenket. På samme tid økte husdyrproduksjonen (Øye 1976:22–23). Dette er senere bekreftet av Øye (2002:329ff).

Det egentlige Jæren, flatlandet fra Ognå og halvøya nord mot Boknafjorden har takket være sin særegne geologiske bygning med fruktbar moreneleire, og de fruktbare skiferøyene i ytre del av Boknafjorden, spilt en nøkkelrolle i den tidlige vestnorske jordbrukshistorien.

Allerede i siste del av steinalderen og bronsealderen må en regne med at det har eksistert en fastboende befolkning med landbruk som hovednæring. Funnene fra denne tid er særlig knyttet til gårder med navn som blir regnet blant de eldste (Myhre 1976:260). De siste års forskning har vist at mange kjente gårdselementer fantes allerede i slutten av yngre jernalder og eldre bronsealder. Flere forskere vil forskyve gårdens historie tilbake til denne tiden. Det er imidlertid først i romertiden at fullstendige boplasskomplekser med alle gårdens viktigste elementer, slik som tun med hus for mennesker og dyr, bosetting og plasskontinuitet, innmarker med åkrer og slåtteland, fegater og gjerder mellom innmark og utmark er kjent, sier Myhre. «Men det andre og viktigste argumentet», sier han videre, «er at det i romertid og folkevandringstid oppstår en samfunnsform som minner om den vi kjenner fra vikingtid og tidlig middelalder, og at boplassen nå utvikler seg til en økonomisk og sosial institusjon av liknende type som den historisk kjente gården» (op. cit.:121).

6.1.2 Marine ressurser

Ved siden av det utkomme jorda ga, må utnyttelse av havets ressurser ha utgjort vesentlige økonomiske verdier. Vi må ta det som en selvfølge at alle gårder som har ligget nær sjøen til enhver tid må ha hentet en betydelig del av sitt utkomme fra marine ressurser. Dette gjelder så vel gårdene ytterst ved havet som inne i fjordene. En rekke tufter og anlegg, datert tilbake fra romertid, langs ytterkysten av Vestlandet er undersøkt. Det diskuteres bl.a. om noen av disse som var i bruk i merovingertid/vikingtid, kan knyttes til en fastere organisering av fiske og fiskeværstradisjon (Johannessen 1998).

Spor av båt og båtbruk for eksempel i de mange nausttuftene som er registrert, særlig i Rogaland og på Nordmøre forteller også om utnyttelse av havets ressurser og om sjøen som kommunikasjonsvei. Vi finner båtgraver selv langt oppe på land, gjerne på de betydeligste jordbruksseiene som for eksempel på Jærgårder langt fra sjøen. Dette viser båtens posisjon også på de antatt mest jordbruksbaserte eiendommene. Når båten eller skipet har fått en posisjon i religiøs sammenheng, speiler dette tilbake til den betydning båt og båtbruk har hatt i det opprinnelige samfunnet der denne religiøse ytringen oppsto. Bosetning på øyene forteller i seg selv at båten og kontakten med sjøen og utnyttelse av de ressursene som fantes der var uunnngåelig. Båten var ikke bare et redskap til bruk i kampen om det daglige brød, den var også det viktigste transportmiddelet på disse kanter. Ikke minst var båten et avgjørende element når det gjaldt kontakten ut i verden, enten det nå gjaldt fredelige handelstokter eller mer krigerske ferder. Ulikheter i ressurstilgang mellom kyst og innlandsgårder skapte grunnlag for vareutveksling og dermed økonomisk aktivitet som kunne skape knutepunkter og sentrumsfunksjoner.

6.1.3 Fjellet

Fjellet bød også på rike økonomiske ressurser. Først og fremst når det gjaldt jakt og fangst, men også som beiteområder for tamdyr. Undersøkelser f.eks. i Årdal i Sogn, viser at aktiviteten i fjellet ble intensivt betraktelig fra midten av romertiden. Undersøkelse av omkring 30 hustufter viser at de første husene ble reist omkring 200 e.Kr. og deretter har det vært sammenhengende bebyggelse i mange av stølsområdene gjennom jernalderen og høymiddelalderen (Bjørge et al. 1992). Slike funn og andre undersøkelser i vestnorske fjelldaler er bakgrunnen for hypotesen om den stølsdrift vi kjenner fra historisk tid, ble etablert i romertiden (Myhre 2003:149–151).

En viktig ressurs som var lett tilgjengelig i fjellet var myrmalm til jernutvinning. Særlig har man i Trøndelag oppdaget og undersøkt spor etter betydelig virksomhet når det gjelder jernutvinning, men også på Vestlandet har en påvist jernutvinning i fjellet allerede fra så langt tilbake som omkring 100 f.Kr. i Møre og Romsdal (Tveiten 2005:30–43) og i Sogn og Fjordane og Hordaland (Bjørnstad 2003:37–60). I Rogaland var det frem til 1996 opplysninger om 45 lokaliteter der det er funnet reduksjonsslagg i så store mengder, eller i en slik kontekst, at det er rimelig å anta at det har funnet sted jernframstilling på stedet. Den eldste dateringen går her tilbake til 410–190 f.Kr. (T-7770) (Haavaldsen 1997:70–76).

I Sysendalen på Hardangervidda, opp for Hardangerfjorden, ligger et stort jernvinneanlegg med oppimot 1000 kubikkmeter slagg (Myhre 1976:228). Den tidligste jernvinna her var fra sen førromersk jernalder (Bjørnstad 2003:10). Virksomhet i slikt omfang som dette forteller om organisert samarbeid. Utvinning, transport og handel av de ferdige produktene, som i det

forhistoriske samfunnet må regnes som en spesial- og knapphetsvare, er noe som gir særlig grobunn for økonomisk virksomhet, markedsplasser, sosial lagdeling osv.

R. Bjørnstad har analysert jernvinna i forhold til den økonomiske, sosiale og symbolske konteksten den har inngått i samfunnet på Vestlandet i eldre jernalder. Jernvinna, sier han «har vært en produksjonshenhet i en desentralisert gårdsstruktur. Ved oppdeling i forskjellige produksjonshenheter med hovedgård i lavlandet, og jernvinne, beitebruk og fangst i fjellet, har denne formen for gårdsstruktur åpnet for en fleksibel utnyttelse av ressursene i lavland og fjell» (Bjørnstad 2003:101). Ut fra studier av teknologi og arbeidsoperasjoner forbundet med jernsmeltingen har man kommet fram til at det var nødvendig med 10–12 mann for å holde produksjonen i gang samtidig i fire ovner slik man gjennom flere funn i Trøndelag har funnet det vanlige (Stenvik 1991:416). Bjørnstad argumenter også for at jernvinna økonomisk sett har vært viktig, både i forhold til den videre foredlingen av jernet til redskaper, våpen og statusobjekter, og muligens også i forhold til et alliansesystem. Jernproduksjonen kan derfor ha vært styrt av den sosiale eliten.

Mange har hevdet at de som drev jernvinna i eldre tider var spesialister. Med en yrkesmessig spesialisering følger også en sosial differensiering. Bjørnstad hevder på grunnlag i analogier til etnografiske studier i Afrika, at ved å stigmatisere de som fremstiller jern i samfunnet, oppnår en sosial kontroll med produksjonen og distribusjonen av jernet. En sikrer seg tilgang på spesialister, samtidig som en hindrer disse individene å oppta andre sosiale identiteter. Disse mekanismene ser en også i Nepal hvor smedene er lavest på den sosiale rangstigen. Yrkesspesialisering blir på denne måten nært knyttet til sosial identitet, og smedene står i et tilnærmet klientforhold til aktører i de øvre sosiale lagene. At dette også er relevant for situasjonen i Norge i jernalderen viser han med eksempler fra Eddadiktningen (Sagnet om smeden Volund og gudenes avhengighet av dvergene for å skaffe seg prestisjeobjekter, slik som Tors hammer *Mjølner* og Odins ring *Draupnir*). Denne sosiale stigmatiseringen blir legitimert gjennom ritualer, myter og religion.

Når det gjelder omfanget av jernproduksjonen på Vestlandet mener Bjørnstad at det er «grunn til å tro at det har foregått en overskuddsproduksjon av jern i avgrensede områder på Vestlandet i romertid, men sammenligna med Trøndelag kan ikke produksjonen på Vestlandet ha vært stor» hevder Bjørnstad (2003:76).

Et annet eksempel på organisert virksomhet i fjellet er de store mengdene med reinsdyrbein fra folkevandringstiden som for eksempel er funnet ved Sumtangen og Langevatnet på Hardangervidda (NOU 1974:30B:138, Blehr 1973, Indrelid 2007 og 2011, Hufthammer et al. 2011). Slike konsentrasjoner av bein er det rimelig å tolke som uttrykk for drivfangst, en fangstform som krever mange mennesker og organisering av jakten. Særlig reinsdyrgevir var en verdifull råvare som ble et handelsprodukt også utenfor landets grenser.

Spesialisering og kontrollen over denne virksomheten av en sosial elite, gir grunnlag for sentrumsdannelse, spesielt i økonomisk henseende og gjennom organisering og styring av mange utøvere, men også i sosial og politisk henseende fordi ressurser fra sjø, skog og fjell kan omgjøres til ideologisk og politisk makt. Gjennom de nevnte ritualer, myter og religionsutøvelse styrt av et lederskap, vil en også få en sentralisert virksomhet til dette lederskapet. Også denne virksomheten kan betraktes innen et systemnett der lederens, «produksjonseieren» eller

organisatorens oppholdssted, for eksempel gården, ble et viktig knutepunkt i et slikt nett. Et slikt knutepunkt, der det sannsynligvis har funnet sted en reell og mental «kapitaloppbygging», vil kunne gi seg til kjenne i et arkeologisk materiale i form av verdifunn, gravmonumenter og annen materialisering av lederskapet.

6.2 Vareutveksling, handel, økonomisk system

Sosiologen Ernest Mandel slår fast at «*En vare er*»... «*et produkt som ikke er blitt skapt med direkte konsumpsjon som mål, men for å bli byttet på markedet. En hver vare må på samme tid ha en bruksverdi og en bytteverdi*» (Mandel 1963:11). Han påpeker at «da vareproduksjonen oppsto og ble allmenn, forandret den radikalt menneskenes arbeidsmåte og deres samfunnsorganisering.» Dette er et viktig poeng som vi skal huske på i den videre fremstillingen. Med en *kommersiell produksjon* forstår jeg en produksjon av en vare som var ment for omsetning, altså ikke til eget konsum.

De mange funn av for eksempel importerte verdisaker som er funnet i jernalderens graver som jeg skal komme nærmere tilbake til senere, vitner om et overskudd som er generert i den daglige økonomien. Enkelte gårder har fremstått som ledende økonomiske knutepunkt i denne virksomheten. Näsman og Roesdahl sier i sin omtale av Borg i Lofoten:

«It is very difficult to estimate the available resources of the local society but, generally speaking, production in 'barbaric' societies took place in a self-supporting domestic economy with a limited surplus. Most resources were consumed by internal reproduction of society.

We may assume that the resources of the Borg family included a significant contribution from the surplus from surrounding farmsteads, produced by stock raising and fishing. The centre probably procured such resources as gifts and tributes in a redistributive system, or as tributes as part of an incipient market economy (cf. the economic model for West Norway suggested by Odner 1974; see also Berglund 1995 for an analysis of another Hålogaland centre at Tjøtta)» (Näsman og Roesdahl 2003:290).

En slik beskrivelse kan også overføres til å gjelde for fremstående, sentrale gårder som utviklet seg på Vestlandet i jernalderen.

Den historiske utviklingen av vareomsetningen i Sør-Skandinavia som til dels også kan gjøres gjeldende for Vestlandet kan røft bli delt i fire faser (Näsman og Roesdahl 2003:291-4):

Før det 3. århundret dominerte gjensidig (reciprocal) gavebytte med luksusgjenstander i Skandinavia, lokalisert til høvdingresidensene.

Gjennom 3. til 7. århundre fortsatte varebyttet og gaveøkonomien med luksusgjenstander, men flere spesialiserte sentrale steder av pre-urban karakter oppsto og mye av den lokale produksjonen og varebyttet fant sted der. Luksusvarer dominerte fortsatt. En mer administrert handel synes sannsynlig, og eliten som ofte residerer på slike plasser hadde kontroll over den.

Gjennom 8. og 9. århundre utviklet det seg en handel med forbruksvarer. Regulære handelsplasser eller «proto-byer» (emporia) utviklet seg i Sør-Skandinavia. Disse hadde forbindelser med Dorestad og liknende byer i Vest-Europa. Ribe og Hedeby ble de første tidlige byene i Skandinavia. Kaupang i Skiringsal vokste frem. Både Skiringsal og Hedeby er nevnt i Ottars beretning. Et tegn på at mer utviklede former for handel nå forekom er

forekomsten av nordvesteuropeisk mynt, *sceattas*, og av Godfreds omorganisering av handelen i søndre Danmark i begynnelsen av 800-tallet med utmynting i Hedeby. Noen utbredt myntøkonomi forekom imidlertid ikke. Spesielt ikke på Vestlandet.

Den fjerde fasen som omfatter midtre del av vikingtiden, fra slutten av 800-tallet til slutten av 900-tallet, karakteriseres av arabisk sølv som veid betalingsmiddel, noe også funn av vekter og lodd forteller om. Regional mellomdistansehandel øker og nye urbane samfunn dukker opp.

Sent i det 10. århundret ble arabisk sølv erstattet av det europeiske. Danske mynter ble slått i økende omfang. De første byene oppsto og middelalderens markedsøkonomi utviklet seg. Dette kommer jeg tilbake til i det neste hovedkapittelet. Det vi imidlertid skal merke oss er at handelen, slik vi får den beskrevet av Ottar fra Hålogaland (Batley & Englert 2007), blir utført av høvdingen, eller handelsmannen som selv reiser med sine egne varer dit han finner de varene han ønsker å bytte til seg. Dette gir i seg selv begrensinger for en effektiv vareomsetning og kommersiell virksomhet. Først fra de siste tiår av 900-tallet får vi de første få skattefunnene med sølvmynter av noen betydning i Norge. Ut fra disse funnene og antallet vekter fra undersøkelsesområdet vil jeg ikke tro at sølv som betalingsmiddel (jf. punkt 4) var særlig utbredt i jernalderen.

6.3 Sosial lagdeling, territorial ledelse, tidlige statsdannelser

Likhet i hustyper, boplasser, levemåte, gravskikk og religion kan tolkes som materielle tegn på at det fantes relativt egalitære og fredelige samfunn i yngre bronsealder og tidlig førromersk jernalder. Men det var også en samfunnsorganisasjon som hadde kimen i seg til sosial og politisk endring, skriver Bjørn Myhre. Gjennom økt jordbruksproduksjon kunne enkelte bondefamilier tilrive seg mer jord og beitemark og derved en overordnet posisjon. Når våpen ble vanlig som gravgaver i mansgraver i tiden rundt Kristi fødsel, forteller dette at militær makt var blitt en viktigere faktor i samfunnet. Det var tiden for entreprenører som gradvis sikret seg større overskudd også av jakt, jernutvinning og andre utmarksnæringer. Og som inntok ledelsen og kontrollen over vareutvekslingen og prestisjevarehandelen med metaller og ferdigprodukter fra de keltiske stammene i Mellom-Europa. Det var disse stammehøvdingene og stormannsfamiliene som kunne utnytte og videreutvikle sine posisjoner da romerne bygde ut sitt kontakt- og handelsnett nordover mot Skandinavia (Myhre 2003:118). Enkelte kunne hevde seg over andre, for eksempel i kraft av egen dyktighet, initiativ, makt eller myndighet; dvs. fremstå som ledere av andre. Noen kunne komme i ledende posisjoner fordi de disponerer spesielle ressurser (for eksempel økonomiske eller militære), kunne kontrollere handelsveger eller knutepunkt (for eksempel havner) osv. Enkelte kunne få posisjoner som religiøse ledere. Med slik bakgrunn kunne de og deres slekter få makt over større territorier. Dette kan utvikle seg videre. Bjørn Myhre viser til at «Det er utallige historiske og antropologiske belegg for at tidlige stater etableres gjennom en føderasjon eller samling av flere politiske enheter i én region, og det er mulig å peke på flere fellestrekk ved tidlige statsdannelser (sml. f.eks. Renfrew 1984, Service 1975, Friedmann og Rowlands 1977, Claessen og Skalnik 1978, Cohen og Service 1978).»...«I tidlige komplekse samfunn finner en ofte at et landområde er delt opp i flere omtrent like store geografiske territorier som alle har egne sentra med en politisk ledelse, lik økonomisk og sosial organisasjon, og med likeartet forhold når det gjelder språk, kultur og etnisitet» (Myhre 1992b:165). Til grunn for denne tankegangen kan jeg minne om «Central

Place Theory» som ble beskrevet foran. Lederens eller de ledende slekters gård, eller gårder vil da kunne fremstå som et senter i det angjeldende territoriet både i religiøs, økonomisk og politisk forstand.

«Det er jevnlig kontakt mellom de ledende slekter innen hver politisk enhet, enten gjennom fredelig vareutveksling eller gjennom konkurranse, ufred og krig. Allianser mellom slike småriker etableres gjennom giftermål, gjensidig oppfostring, gavebytte eller ved betaling av tributt. Nye tanker og ideer sprer seg derfor hurtig, noe som kan leses i det arkeologiske materiale gjennom f.eks. likheter i smykker, våpen, klesdrakt, stil og ornamentikk», sier Myhre. Videre hevder han at i lengre perioder kan det være likeverdighet mellom småriker. Endringer i styrkeforhold kan imidlertid føre til at noen tar kontroll over andre. En overkonge kan samle flere småriker i en føderasjon eller til et større rike for kortere eller lengre perioder. Inntil den politiske organisasjonen blir tilstrekkelig kompleks og utbygd, vil en ofte finne ustabile forhold med vekslning mellom begynnende rikssamling og politiske sammenbrudd med påfølgende fragmentering i småriker. Det er nettopp en slik begynnende rikssamlingsprosess Snorre Sturlasson beskriver for Øst-Norge i 8–9. årh. (Myhre 1992b:165).

H. Steuer (1989:100ff) legger mer vekt på de personlige relasjonene, det han kaller «Personenverbandstaat» (personforbundsstat). Denne samfunnsorganisasjonen representerer en distinkt germansk tradisjon og skiller seg fra klassisk antikk samfunnsstruktur. Modellen er basert på skriftlig materiale fra frankisk område. En personforbundsstat er ikke territorialt tilknyttet, og den har ikke faste grenser. Den reflekterer skiftende personlige relasjoner og står i motsetning til den senere institusjonaliserte staten. Personforbundsstaten er etablert gjennom individer, deres bosetninger og deres begravelser. Høytstående medlemmer av de ledende gruppene ervervet vidt spredte eiendommer («*Streubesitze*») i områder som i sin helhet ikke var under lederens dominans» (Kristoffersen 2000:38). I den eldste utgaven av *Lex Alamannorum* fra begynnelsen av 600-tallet, fortelles det om en sammenslutning av Allemannerne som besto hovedsakelig av kongens tjenere som hadde sine maktsentra spredt over hele territoriet lik et nett. Disse kom fra ulike etniske grupper. De var av varierende rangklasser og de var svært mobile (Steuer 1989:101). Steuer sier at «A number of interesting problems are posed in attempting to use archaeological methods to trace territorial leaders who were participating in a power system based on mobility and personal relations. Regional chiefdom territories, as suggested for southern Norway in the post-Roman period (Myhre 1987) and also for Danish islands in the late Roman period (Hedeager 1980) are – in my opinion – not so obvious. Social structures based on dispersed retinues were certainly introduced into Gaul under the Frankish king Chlodwig, since they are documented in the written records; but among the Germanic tribes they are probably older» (Steuer 1989:102). Dette er Myhre i ettertid enig i (personlig meddelelse).

På grunnlag av distribusjon av visse statusvarer, bygdebosger og nausttuffer argumenterer Myhre, som jeg skal komme tilbake til nedenfor, for at området fra Telemark til Nordfjord var inndelt i 8–9 småriker som hadde sin interessesfære fra kyst til høyfjell (se fig. 8). «Hvert senter lå i gode jordbruksbygder ved utløpet av større vassdrag eller sentralt i fjordene der det var et stort befolkningsgrunnlag, og det var gunstige forhold for transport mellom fjell og kyst. Ressurser fra fjell, daler og kystområder må vi tro ble kanalisert inn til sentra og dels konvertert til prestisjevarer, dels redistribuert til befolkningen» hevder Myhre videre (loc. cit.).

Samfunnet i eldre jernalder har utvilsomt vært preget av ustabile forhold. De bånd som ble knyttet gjennom personlige allianser holdt samfunnet sammen, men disse var ustabile. I denne perioden hvor samfunnet utviklet seg fra et stammesamfunn til en tidlig statsstruktur må en regne med ustabile og skiftende forhold. Dersom vi legger en økonomisk-politisk modell til grunn for utvikling av sentra og handelsknutepunkt, forutsetter dette at det finnes en politisk styring med ledere som kan sikre fred og stabile forhold som er nødvendig for gode handelsmuligheter, og som selv kan ta del i, initiere til, og føre an i økonomisk virksomhet. Ottars handelsferd på slutten av 800-tallet, kunne for eksempel ikke ha funnet sted uten problemer om den ikke foregikk i en tid da det var fredelige forhold langs norskekysten og langs seilingsruten til Hedeby. Fredelige forhold kan ha vært forårsaket av dansk dominans i Nordsjøregionen på denne tiden. Ulike styreforhold og manglende sikkerhet ville for eksempel gjøre en handelsferd langs norskekysten problematisk. En kan også tenke seg at det ble inngått avtaler og allianser mellom høvdingene langs kysten som garanterte for fri ferdsel for utvalgte personer og at de lokale herskerne i egen interesse la forholdene til rette for kjøpmennene slik vi ser det på kontinentet under karolingerne og i England fra 700-tallet (Duby 1981:106–121).

Først med etablering og stabilisering av et rikskongedømme mot slutten av vikingtiden lå de politiske forholdene bedre til rette for at det i Vest-Norge kunne utvikle seg handelsaktivitet som kunne skape økonomiske sentra av noen størrelse.

Også andre forhold hadde viktig betydning i en tiltagende urbaniseringsprosess: Først og fremst gjaldt dette internasjonal økonomisk utvikling, men også kirkens påvirkning og økonomiske aktivitet samt riksdannelsen med den urbaniseringsfremmende virksomheten som fulgte med et sterkt kongedømme (skattlegging, militær organisasjon, administrasjon etc.) var viktige elementer i en slik prosess. Dette er imidlertid bakgrunnsemnet for den siste hovedperioden. Her skal vi se om vi kan spore sentra eller sentrumsfunksjoner innen de mindre og skiftende politiske, religiøse og økonomiske forholdene som utviklet seg i løpet av jernalderen på Vestlandet.

7 Lokalisere jernalderens sentra – Metoder

Dersom jeg selv hadde gjennomgått og vurdert og systematisert museums kataloger og fornminneregistre innenfor undersøkelsesområdet ville denne fremstillingen muligens blitt noe mer enhetlig og grundig. En slik omfattende gjennomgang og systematisering ville imidlertid vært umulig å gjennomføre med den tid og de ressurser jeg hadde til disposisjon. Flere forskere har imidlertid, ved hjelp av ulike metoder, gjort forsøk på å lokalisere sentra eller sentrumsfunksjoner på Vestlandet i forhistorisk tid, eller på annen måte laget oversikter som kan være til nytte i mitt arbeid. Jeg har derfor i stedet valgt å bruke disse oversiktspublikasjonene, supplert med ulike lokale undersøkelser, der særlig nyere hovedfags- og masteroppgaver har vært til stor hjelp, som utgangspunkt for min søken og systematisering. Fordelen med dette er at de ulike spesial- og lokalarbeidene går mye grundigere inn i sitt spesialfelt eller område enn det jeg kunne ha gjort med en overgripende funn- og fornminnegjennomgang.

I det følgende vil jeg gjøre rede for noen de viktigste arbeidene jeg vil benytte meg av, samt supplere noe ut fra egne undersøkelser. Det hele sys sammen i en oversiktstabell (tabell 2) som jeg bruker som *utgangspunkt* for min søken etter Vestlandets sentrale steder eller knutepunkt. Gjennom supplerende søk i tilvekstkataloger og fornminneregistreringer vil jeg søke etter og analysere de ulike stedene, bygdene eller regionene nærmere. I denne forbindelse vil jeg benytte anledningen til å gi førstekonservator Per Fett en uforbeholden honnør for det enorme registreringsarbeidet han utførte og den publiseringsform som foreligger i form av heftene «Førhistoriske minne», med oversiktlig og systematisk tekst og illustrerende kartmateriale innenfor Bergen museums distrikt. Jeg har tillatt meg å bruke flere av hans kart som grunnlag her.

De geografiske grensene for de ulike undersøkelsene jeg har brukt som utgangspunkt varierer. Ingen er i overensstemmelse med det området jeg har valgt som mål for denne undersøkelsen. Enkelte undersøkelser har dagens arkeologiske museers ansvarsområder som utgangspunkt, dvs. Rogaland som ligger inn under Arkeologiske museum, Universitetet i Stavanger; Hordaland, Sogn og Fjordane og Sunnmøre som sorterer under Bergen museum, mens Romsdal og Nordmøre sorterer under Vitenskapsmuseet i Trondheim. Grenseområdet i sør, Rogaland og Agderfylkene har flere forskere sett i sammenheng, noe som i denne forbindelse her kan oppfattes som positivt, da dagens geografiske oppfatning av en deling mellom Sørlandet og Vestlandet er av ny dato. I nord derimot, er det gjort lite når det gjelder å se sammenhenger og ulikheter mellom Sunnmøre og distriktet sørover og området nordover, Romsdal og Nordmøre. Disse gamle fogderiene er i dag samlet i Møre og Romsdal fylkeskommune, men kulturelt sett kan vi, i hvert fall i nyere historisk tid, se et markert kulturelt skille mellom Sunnmøre og Romsdal/Nordmøre, for eksempel i dialekt og byggeskikk.

Det skal ikke bli gjort noen vesentlige forsøk på å utvide geografisk de utførte undersøkelsene, med sine ulike metoder, til å gjelde hele undersøkelsesområde her, men jeg vil heller forsøke, så langt det er mulig, å sy de ulike delundersøkelsene sammen til et hele gjennom den sammenfattende tabellen for å dekke vårt undersøkelsesområde. Jeg vil deretter diskutere lokalisering, årsak, virkning, utvikling osv.

Jeg gjennomgår først de ulike regionale undersøkelsene og vil deretter se disse i sammenheng for å finne områder, bygder eller gårder som skiller seg ut. For de enkelte lokaliteter eller områder vil jeg også trekke inn lokale undersøkelser og registreringer der dette er mulig og av interesse for å underbygge mine konklusjoner. I den grad jeg har funnet det hensiktsmessig har jeg også gått nærmere inn i museenes hovedkataloger for å se om det var gravfunn som kunne gi supplerende informasjon av betydning. Jeg vil også se nærmere på de enkelte lokalsamfunns geografi og antatte muligheter for økonomisk virksomhet i angjeldende tidsrom.

Gjennom sine studier har Pierre Bourdieu vist sammenhengen mellom materielle strukturer og dannelsen av bestemte habitus som igjen skaper en eksistensiell stabilitet i menneskenes liv (Bourdieu 2005). Det er dette som ligger til grunn for at jeg kan ta utgangspunkt i undersøkelser som spenner vidt, fra stedsnavn, «rike funn», størrelsen på gravminner med mer. Jeg vil vurdere hvilken relevans slike undersøkelser har for mitt formål, og diskutere hvilken mulighet for eksempel rike funn, store gravhauger etc. kan ha å si for å postulere at en gård, et område eller en bygd kan regnes som sentral i forhold til den omliggende geografien og samfunnet.

7.1 Sentra, indikert gjennom «rike» gravfunn.

Gravfunn, og spesielt rikt utstyrte graver, har spilt en viktig rolle for studiet av kultur og samfunn i jernalderen. Interessen har imidlertid hovedsakelig dreid seg om gravskikk og de enkelte funnene i begravelsen. *Bjørn Myhre* (1987:169–187) ville imidlertid fokusere på de rike gravfunnenes rolle som kildemateriale som kunne hjelpe til å kaste lys over den sosiale og politiske organisasjonen i sen romertid og folkevandringstid, særlig 4.–6. århundre.

Innledningsvis vil jeg bemerke at det nå i ettertid er vanskelig å uttale seg med sikkerhet om hvilke gjenstander som ble betraktet som særlig verdifulle og dermed kunne markere makt og status i forhistorisk tid. Mange gjenstander kan ha hatt symbolsk betydning, en betydning som kan ha forandret seg over tid. Noen gjenstander som for oss ser ubetydelige ut, kunne for samtiden ha representert noe helt spesielt. Gjenstander som har vært laget av råstoff det har vært knapphet på må vi imidlertid kunne anta å ha representert stor verdi. Det kan for eksempel være gjenstander av edelmetaller som må ha vært kostbare den gang som nå. Importerte glassgjenstander som drikkebegre eller beholdere må vi også kunne regne med at har vært kostbare. Likeledes må vi kunne anta at gjenstander som det har krevd stor kunnskap, dyktighet og arbeidsinnsats for å fremstille, for eksempel bronsekjeler eller rikt dekorerte smykker og våpen, har vært regnet som særlige status- og verdigjenstander. Også båter, som var noe av det ypperste håndverksmessige produktet som ble skapt på denne tiden, og da særlig båter eller skip som var større enn en vanlig bruksbåt og for øvrig forsynt med rikt gravgods, må markere både velstand, makt og status.

Vi må kunne anta at det var samtidens elite som hadde anledning til å skaffe seg slike verdifulle gjenstander. Ved å bruke rike funn som lokaliseringsfaktor for å finne forhistoriske sentra, forutsetter vi at disse indikerer hvor de øvre lag av samfunnet var etablert. Altså at

sentraene i videste forstand: Politisk, økonomisk, sosialt og i datidens bevissthet, var lokalisert til oppholdsstedene til dette øvre lag.

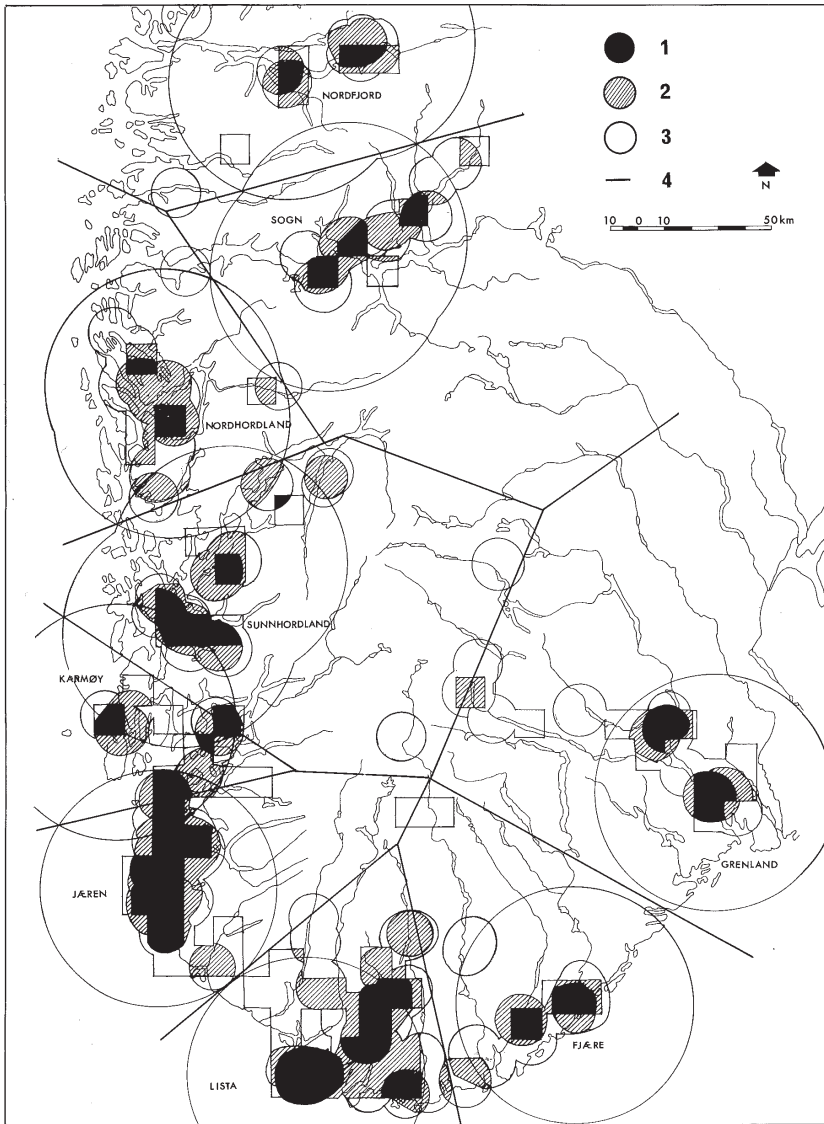
Det skal bemerkes at til bruken av gravfunn som indikator for bosetning, sentrumsdannelser mv. hefter det flere mulige fallgruver. En av disse er at innsamlingen av grunnlagsmaterialet er helt tilfeldig og at man derved ikke kan stole på resultatene fullt ut. Dette problemet kan illustreres fra min egen undersøkelse av en gravhaug på den tidligere storgården Egge i Steinkjer. Gården er særlig kjent som et betydelig og sentralt vikingtids høvdingsete gjennom Snorres kongesagaer. I sin undersøkelse «Inn-Trøndelag i jernalderen» der E. Stene (1989) prøvde å rangere gårdenes posisjon i samtiden ut fra nærmere definerte «verdifulle» gjenstandsfunn, viste det seg at Egge ikke kom med på listen over yngre jernalders storgårder fordi det på dette tidspunktet tilfeldigvis ikke hadde foregått arkeologiske undersøkelser i den delen av det store gravfeltet på gården som inneholdt vikingtids graver. Heller ikke i K. Sognnes (1988) sin kvantitative analyse av gravmaterialet fra yngre jernalder i boken «Sentrumsdannelser i Trøndelag» kommer Egge og Steinkjærområdet til syne ved spesielle funnkonsentrasjoner i yngre jernalder. En enkelt undersøkelse av en liten gravhaug som ga utrolig rike vikingtidsfunn, snudde imidlertid opp ned på dette bildet (Sørheim 1997). Dette viser at selv om vi har et stort kvantitativt gravmateriale til disposisjon, kan tilfeldighetene gi uønskede utslag. Som arkeologer må vi imidlertid forholde oss til de kildene vi har tilgjengelig uten å kunne garantere oss fullt ut mot slike tilfeldigheter. En annen problemstilling er at der de forhistoriske sentraene fortsetter som sentra opp gjennom middelalderen og videre opp i vår tid, vil sporene etter bebyggelse og gravfunn ofte ha blitt bygd ned, dyrket opp eller ødelagt på annen måte slik at analyser av funn- eller gravkonsentrasjoner ikke fungerer.

Myhres hypoteser, som bygger på teoretiske arbeider av bl.a. I. Hodder og C. Orton (1976) og C. Renfrew (1984), er at lokaliseringen av de best utstyrte gravene, sammenliknet med geografiske og topografiske data, kan gi oss informasjon om lokaliseringen av politiske sentra, deres økonomiske fundament og muligens området de kan ha kontrollert. Han foretok en distribusjonsanalyse over objekter som antas å kunne si noe om økonomisk overskudd. Dette gjelder gjenstander av gull, smykker og romersk import, og monumenter av militær karakter som bygdeborger og naust (Myhre 1987:169). Jeg er takknemlig for at Myhre har stilt sine upubliserte grunnlagslister til min disposisjon for dette arbeidet.

For å definere «rikt utstyrte graver», valgte Myhre (1987:170) i sin undersøkelse at gravene skulle inneholde minst to av de tre funngruppene *importert glass* (perler unntatt), *bronsekar* og/eller *gullgjenstander*. Undersøkelsesområdet omfattet fra og med Telemark i øst til og med Sogn og Fjordane i nord. De fleste gravene var datert innenfor tidsrommet 300–550 e.Kr.

Myhre skriver at «The distribution of gold, bronze vessels and glasses may indicate areas of wealthy settlements found close to the centres of the social and political leaders» (1987:171). Han konkluderer med en deling av Sørvest-Norge i flere store økonomiske og politiske enheter i sen romertid og folkevandringstid. Langs kysten er 9 geografiske enheter spesielt markert ut fra konsentrasjoner av rike graver og rike gjenstander. Når han viser til at de fleste av disse områdene har eksistert som samtidige sterke politiske enheter gjennom den tidlige tiden, mens en sentralisering av makt synes å ha utviklet seg i løpet av siste del av perioden (Myhre 1987:186), snakker han om større områder, ikke nærmere geografisk definerte steder eller gårder. Innen vårt undersøkelsesområde er dette Jæren, Karmøy, Sunnhordland, Nordhordland, Sogn og Nordfjord. Han viser imidlertid til at mange av de rikeste gravene

kommer fra de samme gårdene som var sete for de tidligste middelalderkongene eller deres administrative ledere, som Bratsberg i Grenland, Huseby på Lista, Avaldsnes i Rogaland, Halsnøy i Sunnhordland, Seim i Nordhordland og Husabø i Leikanger (Myhre 1987:186). Det er verre å finne klart definerte sentrumsgårder i for eksempel det rikeste funnområdet, Jæren ut fra denne undersøkelsen.

Figur 8

Sentra med funn av bronsekar, glass og gullgjenstander. 1) Tre kategorier objekter, 2) to kategorier objekter, 3) en kategori objekt. Hypotetiske territorier av sentra indikert med midtlinjer (Myhre 1987: Fig. 7).

Centres with finds of bronze vessels, glasses and items of gold. 1) Three categories of objects, 2) two categories of objects, 3) one category of objects. Hypothetical territories of centres indicated by mid-lines (Myhre 1987: Fig. 7).

Myhres forklaring har blitt kritisk revurdert når det gjelder Vest-Agder. Myhre påviste overveldende betydning av Listaområdet. F-A. Stylegar (2002:61–64) har imidlertid vist at det må være flere sentra i dette området og at disse sentraene skifter over tid og at det kan være enkelte sentra som dominerer over andre til ulike tider. Andre «makt-indikasjoner» bør også brukes, for eksempel konsentrasjoner av store gravhauger sier O. Grimm, men til tross for disse kritiske bemerkningene mener han at Myhres hovedresultater fremdeles synes å holde stikk. For eksempel er det ikke tvil om at vi finner svært markerte rikdomssentra på Nord-Jæren som også er karakterisert av den største konsentrasjonen av naust i hele landet (Grimm 2002:111). Slike innvendinger kan også rettes mot enhver undersøkelse som trekker konklusjoner ut fra forekomster av visse gjenstandsgrupper eller fornminnetyper. I dette arbeidet vil jeg derfor, som Grimm anbefaler, gå gjennom de ulike delundersøkelsene som er gjort i nyere tid, og prøve å trekke noen konklusjoner ut fra den helheten disse arbeidene i fellesskap kan gi.

Myhre ser videre i sin undersøkelse også på fordelingen av bygdeborger, sett i sammenheng med disse rike funnene. Dette vil jeg komme tilbake til i forbindelse med andre undersøkelser. Likeså vil jeg trekke inn hans forklaringer og konklusjoner omkring territorier og økonomiske ressurser i min senere diskusjon og konklusjon.

I sin avhandling «Sverd og spenne» berører også *Siv Kristoffersen* (2000) elementer som er aktuelle i vår sammenheng. Geografisk tar hun for seg det samme område som Myhre. Hun tar utgangspunkt i den sosiale konteksten som forutsetter en kontrollert produksjon og bruk av ornamentikk. Dersom den forekommer i sentrale individers og velstående slekters begravelser, «burde den forekomme i tettere konsentrasjoner eller fortetninger i områder som på andre måter fremstår som sentrale politisk sett» (Kristoffersen 2000:147). Hun undersøker sammenhengen mellom produksjon, spredning av ornamentikk og den sosiale konteksten, og ser om dette kan kobles mot maktinnflytelse og derigjennom formingen av politiske enheter i folkevandringstiden. Ut fra dette finner også hun at Jæren markerer seg med en klar konsentrasjon av funn. Her er markante arbeider og lokal tradisjon. Kystområdet i Vest-Agder, Lista-Lyngdal samt Bjelland-Hægebostad i innlandet markerer seg også. Hun konsentrerer derfor sin videre undersøkelse om dette området.

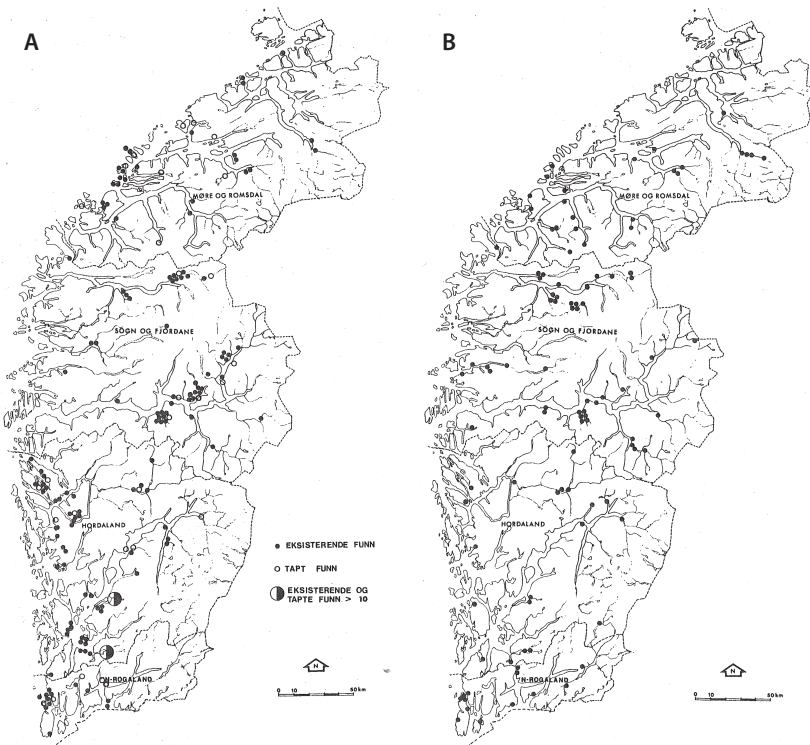
Ornamentsfunnene korrelerer Kristoffersen mot gullforekomster og våpengraver. Hun finner at «Jæren har en kraftig konsentrasjon med ornamentikk innenfor et enhetlig og avgrenset område. Her er et ressursmessig høyt potensial som sammenfaller med mange og store gullfunn og et anselig antall våpengraver. Det er god sammenfall mellom ornamentikk og kvantitative og kvalitative trekk ved våpengravene i Klepp rundt den sentrale Hauge-gården» (Kristoffersen 2000:187).

På samme måte som Myhre, benytter også *Bjørn Ringstad* (1987b) kvalitativt funderte analyser ved å se på utbredelse og funnkonsentrasjoner av gull og importgjenstander som kriterium til å skille ut de rikeste områdene på Vestlandet. Dette knytter han sammen med forekomster av storhauger, noe jeg senere skal komme tilbake til. Importmaterialet innbefatter gjenstander av bronse (kar, øser, siler, vekter) og glass (beholdere og spillebrikker). Gullforgylte gjenstander og perler av gullblikk og glass er ikke tatt med. Han vurderer også tapte gjenstander der han har gode funnopplysninger. Da forholdet mellom funn av gullfunn fra eldre, henholdsvis yngre jernalder er 10:1, regner han at disse tapte gjenstandene høyst sannsynlig må stamme fra eldre jernalder. Det funnmaterialet han har valgt ut er særlig fremhevet som karakteristisk for de rikeste gravene fra denne perioden. Ringstad anser derfor materialet som godt egnet i en analyse av maktsentra i eldre jernalder. Enkelte av gjenstandene kan likevel forekomme i graver lenger

ned i den sosiale pyramiden (jf. Näsman 1984:21), men han regner dette som unntak (Ringstad 1987b:282). Ringstad bruker begrepet «*maktsentra*». Med det mener han en konsentrasjon av økonomisk, religiøs eller befolkningsmessig overskudd innenfor et geografisk begrenset område (op. cit.:5).

Ringstads kart og funnlistene er utarbeidet på grunnlag av en rekke tidligere publiserte arbeider frem til 1984 og er supplert med nye funn og opplysninger hentet fra Per Fetts «Førhistoriske minne» 1950–78. Undersøkellesområdet hans er Vestlandet, fra Boknafjorden i Rogaland til grensen mot Sør-Trøndelag. Med unntak av Midt- og Sør-Rogaland er Ringstads undersøkelsesområde det samme som i dette arbeidet. Han behandler både eldre og yngre jernalder.

Ingen av de utvalgte gjenstandene kan dateres til *førromersk jernalder*. Noen få er fra eldre romertid, mens de fleste kommer fra *yngre romertid og folkevandringstid*. Utbredelseskartet gir derfor i hovedsak et bilde av den økonomiske situasjonen i dette tidsrommet. Utgangspunktet for Ringstads analyse var forekomsten av storhauger. 6 av disse 8 funnene er gjort i slike storhauger og med noen få unntak ligger alle de øvrige rike funnkonsentrasjonene i eldre jernalder tilknyttet slike hauger. Foreløpig skal vi la denne problemstillingen hvile. Her skal vi bare se på fordelingen og konsentrasjoner av «utvalgte rikdomskriterier» slik vi kan lese det ut fra Ringstads utbredelseskart (op. cit.: Fig. 165) fig. 9.

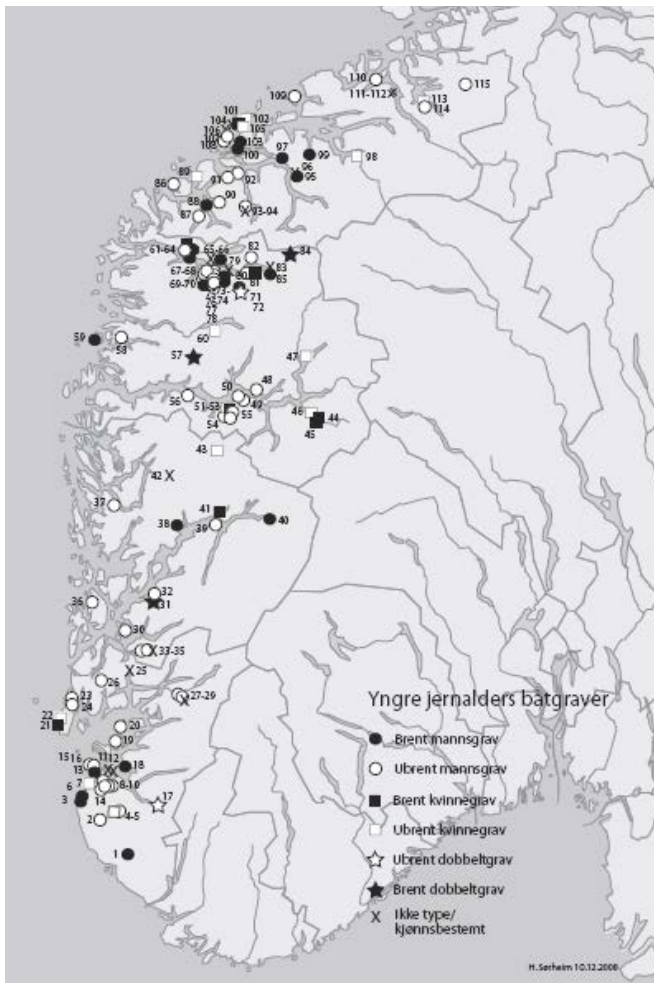
Figur 9

Ringstads utvalgte rikdomskriterier fra eldre jernalder til venstre og yngre jernalder til høyre (Ringstad 1987b: Fig. 165 og 166).

Selected criteria of wealth. Early Iron Age to the left and Late Iron Age to the right (Ringstad 1987b: Fig. 165 and 166).

Som kriterium for rikdom i *yngre jernalder* valgte Ringstad ut gjenstander av gull og funn med importmateriale av bronse (kar og vekter), glassbeholdere, relikvieskrin og irske, franske eller angelsaksiske smykker og beslag. De fleste funnene kommer fra graver. Alle gullgjenstandene er markfunn med unntak av armringsen fra «Storhaug» på Gunnarshaug Karmøy og en ring fra Gutdalen i Stryn. Funnene som kan tidfestes ligger innenfor tidsrommet 750–950 e.Kr., de fleste tilhører 800-tallet (Ringstad 1987b:291–2).

Båter og skip hører med til det ypperste av hva som kan presteres av samtidens håndverkskunst. Båten i seg selv representerer en stor økonomisk verdi og en kan anta at det var de økonomisk best stilte som fikk med seg en båt i graven. Jeg vil derfor også se forekomster av båt og skipsgraver som «verdifunn» på linje med øvrige verdifunn nevnt over. På utbredelseskartet fig. 10 er *sikre* båt- og skipsgravfunn fra yngre jernalder inntegnet. Da det bare finnes noen

Figur 10
Yngre jernalders båtgraver. Se Appendiks 4
Late Iron Age boat graves. See Appendix 4

få eldre båtgraver utgjør dette flertallet av det totale antallet. Kartavmerkningene bygger på Müller-Willes oversikt (1970) supplert med senere funn, samt korreksjoner for nye dateringer (se fig. 10 og Appendiks 4).

Jeg tar også utgangspunkt i Per Fetts funnlistor i avhandlingen *Arms in Norway between 400–600 A.D.* (Fett 1938, 1940), som jeg har supplert med senere funn gjennom søk i museenes tilvekstkataloger der disse er elektronisk tilgjengelig (Appendiks 1). Videre har jeg benyttet diverse arbeider som omfatter *insulære vikingtidsfunn* (Wamers 1985, Jåtten 2006 m.fl. med suppleringer av nyere funn, se fig. 46 og Appendiks 3). Dette blir i den videre gjennomgangen supplert med en rekke lokale og mer spesialiserte arbeider, samt med egne søk i museenes tilvekstkataloger.

En foreløpig konklusjon ut fra disse forskernes kartfesting av like og ulike typer såkalte «rike funn» er at visse områder eller bygder markerer seg som særskilt funnrrike. Så lenge man bruker ulike funngrupper i undersøkelsene, ja til og med kan se at de ulike forskere av og til kan tolke og rubrisere de samme funnkonstellasjonene ulikt, må vi forvente at de enkeltes resultater ikke er fullt ut samstemmende. Som nevnt er det også problemer med at vi ikke opererer innen de samme geografiske områdene. Her må vi derfor se på hovedtendensene som kommer frem.

Opp gjennom jernalderen ser vi at tallrike gjenstander som regnes som importerte blir lagt i gravene. De fleste av disse er verdifulle statusgjenstander som blir betegnet som «rike» i litteraturen som ligger til grunn for dette arbeidet. Romertidsmaterialet utmerker seg ved tallrike gjenstander som er innført. Dette kan være mynter og kostbare luksusvarer i sølv, bronse og glass. Ved siden av at dette importmaterialet har vært oss til hjelp for datering av funnmaterialet gir det oss kunnskap om vareutveksling og andre typer kontakt med Romerriket og – etter dets fall – med tidligere provinsialromersk område.

Folkevandringstiden har særlig gitt funn av bronsekar og glass. (Solberg 2000:78 og 136).

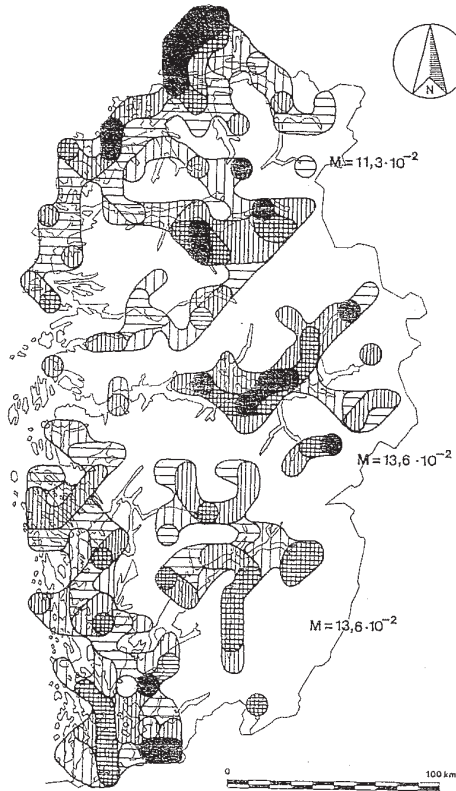
Selv om slike gjenstander blir mer sjelden i den kommende perioden, merovingertiden, er også slike gjenstander fra denne tid gjenfunnet. Derimot er importerte rav- og glassperler mer vanlig. Også våpen, scramasaxer, det vil si eneggete sverd med buet rygg, og noen spyd- og skjoldbuletyper regnes som importfunn. Tveeggete sverd med dekor i karolingisk stil og innskrifter i latinske bokstaver regnes også som importsaker (op. cit.:188–190). I vikingtiden utgjør importfunnene et markant og karakteristisk innslag. Det dreier seg om bronsekar og trespann dekorert med bronseblikk, drikkehornbeslag, glass og perler, bisler og seletøybeslag samt smykker. Den alt overveiende delen av dette er fra de Britiske øyer eller Irland, for enkelthets skyld benevnt som insulære funn. Enkelte av smykkene er også av frankisk opphav. Svært mange av smykkene er omgjort fra tabernakeldekor, skrin- eller alterdekorasjon og relikvieskrin. Sverd utgjør også en betydelig gruppe blant importfunnene, for eksempel Petersens type K og L med dekor i ikke nordiske stiler. Bare mynter utgjør større samlinger. Spørsmålet som kan stilles er hvordan disse gjenstandene har kommet til landet. Er det snakk om fredelig handelsvirksomhet, eller kan det være medgift som en ung kvinne fikk med seg fra Dublin til giftermålet i en Vestlandsbygd? Kan det være en ung mann som har søkt eventyr som leiesoldat i de romerske provinsene eller er det utbyttet han har fått med seg fra et vellykket vikingtokt?

Felles for alle funnene er at disse gjenstandene markerer stor verdi og status. De er resultat av initiativ til å søke rikdom, eventyr og anseelse. Helst må dette ha vært noe av det jordiske godset til samfunnets fremste menn og kvinner. Sammen med annet rikt hjemlig utstyr kan de importerte sakene fortelle om initiativ og lederskap eller nedarvede posisjoner. Dette gir indikasjon på at den døde innehadde betydelige og samlende funksjoner i det levende live, noe som igjen forteller om sentraldannende elementer. Slike funn gir dermed en god pekepinn om sentra jeg prøver å etterspore i denne fremstillingen. Nå skal vi være klar over at importerte gjenstander, for eksempel vikinggods, kan ha blitt omsatt videre her hjemme. Når vi finner så markerte konsentrasjoner i visse landsdeler som vi gjør med for eksempel de insulære vikingtidsfunnene, må dette likevel fortelle oss om aktivitet som kan ha utgått nettopp fra disse områdene. I alle fall, og det er det viktigste i denne sammenhengen, viser det hvor rikdom ble samlet og ut fra en enkel økonomisk betraktning kan dette fortelle om hvor makt og rikdom var konsentrert.

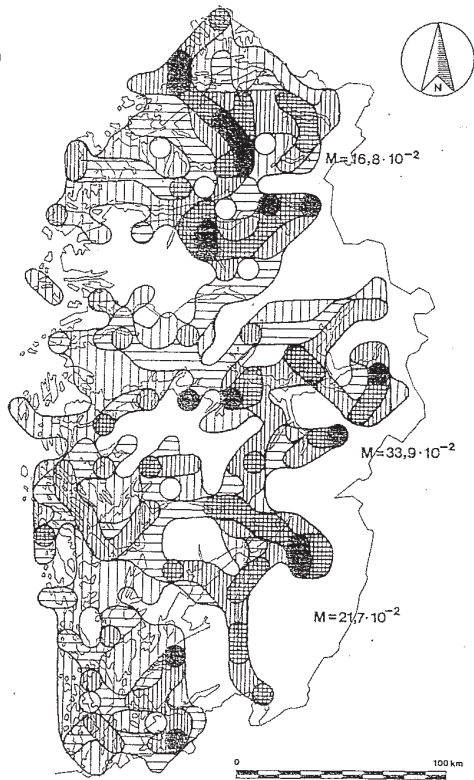
7.2 Sentra indikert ut fra kvantitative analyser av gravfunn

I sin bok «Arkeologiske modeller for Vestlandets vikingtid», gir Kalle Sognnes (1979) en oversikt over jernalderens funn og graver. Hans undersøkelsesområde omfatter Bergen museums distrikt, dvs. Hordaland, Sogn og Fjordane og Sunnmøre. Datamaterialet hans er hentet fra Per Fetts registreringer av førhistoriske minne på Vestlandet, supplert med data fra Historisk museums tilvekstlister frem til 1970. Analysen er kvantitativ, ikke kvalitativ som undersøkelse av spesielt fine eller kostbare gjenstander som vi så i de foregående refererte undersøkelsene. Det er den totale mengden av funn og fornminner som ligger til grunn for de fleste slutningene som blir trukket.

Som grunnlagskart ble NGOs serie M 515 benyttet. Cellene i dette kartets rutenett, på 10 x 10 km, ble benyttet som analyseenheter (Sognnes 1979:61–62). Sognnes har utarbeidet flere isaritmekart som viser fordelingen av funn og fornminner fra jernalderen. Med funn går jeg ut fra at han i hovedsak mener daterte gravfunn. Ved uttegning av isaritmekartet er celleverdien tenkt konsentrert til cellens midtpunkt. Isaritmene blir dermed jevnt avrundet. Det er tegnet isaritmer for følgende verdier: Gjennomsnittsverdien (M), to ganger (2M) og fire ganger gjennomsnittsverdien (4M). Dette er områder med positive anomalier, også kalt pleion (jf. Hägerstrand 1953:35 og Malmer 1957:175, sitert i Sognnes 1979:62). I tillegg er isaritmen for 1/2M trukket. Områder som har mer enn fire ganger gjennomsnittsverdien (4M) kaller Sognnes kjerneområder. Hvert av de fire fylkene er regnet for seg slik at gjennomsnittsverdien (M) er regnet ut separat for Hordaland, Sogn og Fjordane og Sunnmøre (Sognnes 1979:62).

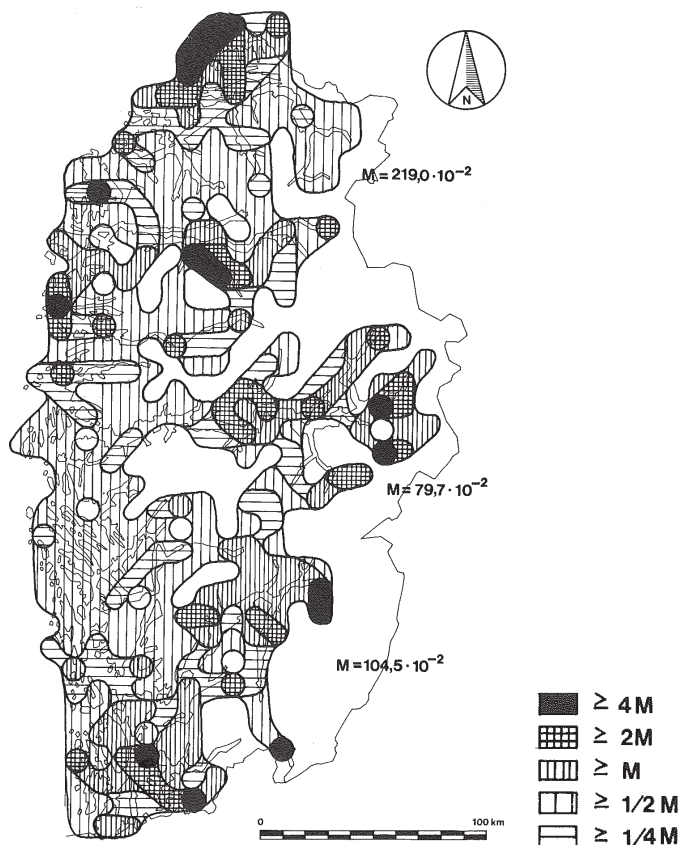

Figur 11
Isarithmekart som viser mengden av funn fra eldre jernalder. Tegnforklaring se fig. 13 (Sognnes 1979: Fig. 11).
Isarithmic map showing Late Iron Age finds. Legend see fig. 13 (Sognnes 1979: Fig. 11).

Figur 12
Isarithmekart som viser mengden av funn fra yngre jernalder. Tegnforklaring se fig. 13 (Sognnes 1979: Fig. 9).
Isarithmic map showing Early Iron Age finds. Legend see fig. 13 (Sognnes 1979: Fig. 9).

Figur 13

Isaritmekart som viser fordelingen av gravminner på Vestlandet (Sognnes 1979: Fig. 10).

Isarithmic map showing grave monuments (Sognnes 1979: Fig.10).

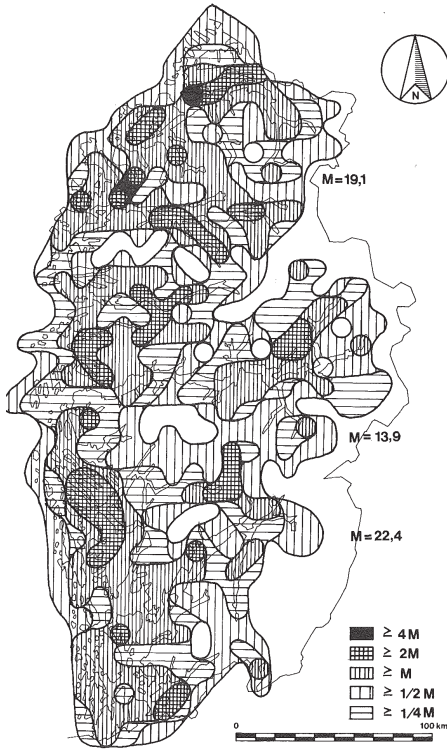
Sognnes finner at det er fire større, isolerte funnområder som markerer seg for funn fra eldre jernalder. Dette er et på kysten av Hordaland, et i Hardanger og Voss, et i indre Sogn og et som dekker indre Nordfjord og Sunnmøre. Det er et gap mellom Sunnhordland og Hardanger, noe vi vel kan forklare med topografi og bosetningsforhold. Mer påfallende er de funntomme områdene i ytre Sunnfjord, noe som han også ser av isaritmekartet (fig. 13) for fordeling av gravminner. Det er til sammen elleve kjerneområder: To i Sunnhordland (Etne og Kvinnherad [Fjelberg]), fire i Sogn (Vik, Sogndal, Luster og Årdal), to i Nordfjord (Gloppen og Stryn) og tre på Sunnmøre (Sande, Ørsta og Giske/Haram) som jeg siden kommer tilbake til. Sognnes sitt tilsvarende kart for *ynge jernalder* (fig. 12) viser, liksom for eldre jernalder, en påfallende funntomhet i ytre deler av Sogn og Fjordane, særlig i Sunnfjord.

Verdien er høyest pr. celle i Sogn og Fjordane, der det gjennomsnittlig er dobbelt så mange funn som på Sunnmøre. Hordaland inntar en mellomstilling (Sognnes 1979:65). Kartet viser en rekke pleionområder, men de fleste er små, og mange består av en enkelt celle. Dette gir Sognnes

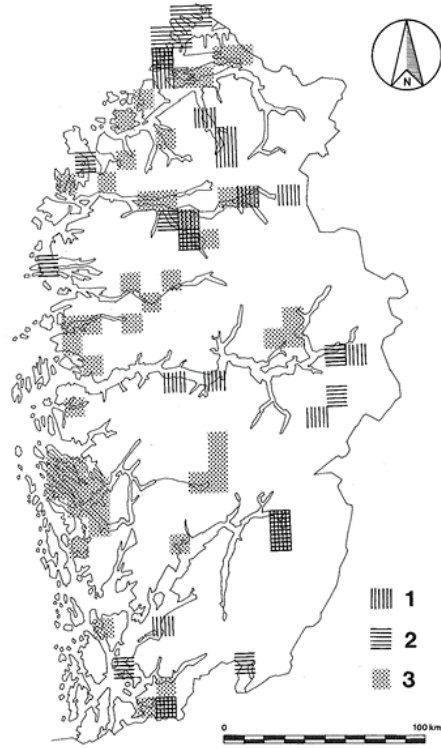
grunn til å være varsom med å trekke slutninger. Det er imidlertid to store pleionområder som strekker seg langs hele indre del av undersøkelsesområdet, fra Hardanger til Voss til indre Sogn og indre Nordfjord samt de indre Sunnmørsfjordene og det ytre kystområdet på nordre del av Sunnmøre. Av de mindre pleionområdene peker ett område seg ut i Nordhordland og ett i Sunnhordland. Sognnes kan påvise 12 yngre jernalders kjerneområder med verdier større enn 4M som jeg kommer tilbake til i den videre behandlingen.

Det er nokså god overensstemmelse mellom utbredelseskartene fra eldre og yngre jernalder. Sognnes viser til umiddelbar overensstemmelse mellom flere av pleionområdene som Hardanger/Voss, indre Sogn og indre Nordfjord, men han viser også til påfallende avvik, i første rekke på Sunnmøre, der funnene fra eldre jernalder er mye sterkere knyttet til kysten og øyene enn tilfellet var for yngre jernalder. Et liknende mønster synes også å være i Sunnhordland, selv om det i de indre bygdene der er god overensstemmelse mellom kartene fra eldre og yngre jernalder. Sognnes bemerker også overensstemmelse mellom pleionområdene for gravminner og funn fra eldre jernalder på Sunnmøre. Han mener dette kan bety at de mange gravene her helst kan knyttes til eldre enn til yngre jernalder. I deler av Sunnhordland synes forholdene å være de samme, og muligens også for ytre del av Fjordane, et distrikt som stort sett er funntomt i yngre jernalder, men som har bortimot sammenfallende utbredelsesområde for gravminner og eldre jernalders funn (Sognnes 1973:71).

Sognnes vil være forsiktig med å bruke forminnematerialet som indikator for sentra i vikingtid, men postulerer likevel følgende mulige sentra: Etne, Kvinnherad, Røldal og Eidfjord i Hordaland; Lærdal, Årdal og Gloppen i Sogn og Fjordane. Han vil imidlertid her se vekk fra Årdal da de høye verdiene her skyldes lave absolutte tall. Han regner også med at ytre Sunnmøre fortsatt hadde sentrumsfunksjoner.

Figur 14
Matrikkelgårder på Vestlandet (Sognnes 1979: Fig. 8).
Recent farms in West Norway (Sognnes 1979: Fig. 8).

Figur 15
Sammendrag av Sognnes 1979, fig. 8–10. Yngre jernalders funn (1) og gravminner (2) flere enn 4M, samt flere enn 3M matrikkelgårder (3) (Sognnes 1979: Fig. 12).

Summary of data from Sognnes 1979 figures 8–10. More than 4M of Late Iron Age finds (1) and grave monuments (2) and more than 3M of recent farms (3) (Sognnes 1979: Fig. 12).

Til sist forsøker Sognnes å se de kvantitative funndataene han gikk gjennom i sammenheng med matrikkelgårdene. Disse tar han med fordi de må antas ikke bare å være et mål for tettheten av bosetningen som var knyttet til jordbruket, men også var et mål for produksjonsevnen innenfor analysecellene, selv om dette er et mål som er beheftet med en rekke feilkilder. Han finner ingen analyseceller som har både mange gårder, og relativt mange funn og fornminner i umiddelbar nærhet av områder med tett bosetning. I tre bygder er det sammenfall mellom høye verdier for funn og fornminner i umiddelbar nærhet av områder med tett bosetning. Det er Etne i Sunnhordland, Gloppen i Nordfjord og Giske på Sunnmøre. Disse tre bygdene skiller seg så langt klart ut som mulige økonomiske sentra på Vestlandet i yngre jernalder. I tillegg tar han med Eidfjord i Hardanger og Stryn i Nordfjord. I Eidfjord mangler de mange gårdene men det er sammenfallende kjerneområder for funn og fornminner. I Stryn mangler de mange gravminnene men det er sammenheng mellom høyt antall gårder og relativt mange funn.

Bare ett av disse mulige sentraene ligger ved leia langs kysten. Det er Giske. Stryn og Eidfjord som ligger i skjæringspunktet mellom andre viktige ferdselsårer, der Vestlandets «vannveier» fjorden, møter eldgamle ferdselsveier over fjellet til Østlandet. Gloppen og Etne kan ikke knyttes til ferdselsårer på samme måte. Her synes det å være bygdenes eget økonomiske potensial, i første rekke jordbruket, som må ha dannet basis for deres status som eventuelle økonomiske sentra, konkluderer Sognnes. Videre trekker han også frem Vik i Sogn som blir fordelt på to ruter i kartene. Hadde rutenettet ligget annerledes ville også Vik kommet med blant de tett befolkede områdene. Vik må derfor føyes til på listen over mulige økonomiske sentra, på linje med Gloppen og Etne der jordbrukspotensialet var avgjørende lokaliseringsfaktor. (Sognnes 1979:73–74).

7.3 Sentra indikert av faste fornminner

I forrige kapittel nevnte jeg så vidt Sognnes sine registreringer av gravminner. Hans oversikt omfatter bare gravminner som er eller var synlige over bakken – hauger, røyser, steinlegninger m.v. Sunnmøre har høyest gjennomsnittsverdi, med mer eller mindre dobbelt så mange gravminner pr. gård som Hordaland, mens Sogn og Fjordane bare har litt over en tredjedel av gjennomsnittet på Sunnmøre.

Gravminnene (fig. 13, Sognnes 1979: fig. 9) har ikke de samme sammenhengende pleionområdene som funnene fra yngre jernalder (fig. 12, op. cit. fig. 10), selv om også de fleste av disse finnes i indre strøk. I Hordaland er det to større pleionområder: Et i Sunnhordland, Etne og Kvinnherad (Fjelbergområdet) og et på Voss og nordre del av indre Hardanger. I Sogn er det tre pleionområder, alle i indre del, mens det er ett i ytre Sunnfjord og ett indre Nordfjord. På Sunnmøre er det ett stort sammenhengende pleionområde som dekker det meste av ytre del.

Det er til sammen ti kjerneområder som alle, med unntak av Røldal, ligger innenfor større pleionområder. Ellers i Hordaland finner vi to i Sunnhordland, Etne og Halsnøy og et i Eidfjord i Hardanger. Det er to kjerneområder i Sogn, i Årdal og Lærdal, mens det er tre i Fjordane, i Flora og Selje på kysten og i Gloppen i indre Nordfjord. Kjerneområdet på Sunnmøre er det største og omfatter de nordlige øyene i Giske og øyene i Haram kommuner. Tre av kjerneområdene er fremkommet som resultat av lave absolutte tall, nemlig Årdal, Flora og Selje. (Sognnes 1979:69).

De enkelte gravminnene er ikke datert og kan like gjerne være fra bronsealder som jernalder. Sognnes har derfor som nevnt ovenfor sett antallet graver i sammenheng med daterte gravfunn.

Det er svært mange usikkerhetsmomenter i å bruke antallet graver pr. gård som indisium på senterdanning. Ulikheter i gravskikk opp gjennom tidene sett i forhold til tidspunkt for en eventuell sentrumsfunksjon kan være et av de usikkerhetsmomentene. I denne undersøkelsen mangler vi for eksempel funn og fornminner fra eldre romertid og førromersk jernalder, slik at dette tidsrommet ikke kan behandles i denne undersøkelsen. At det likevel, tross manglende gravfunn, har vært omfattende bosetning her på den tid, vitner ikke minst de mange bosetningssporene, for eksempel i form av stolpehull og ildsteder fra hus og ¹⁴C-daterte korn med mer fra dette tidsrommet, som særlig har dukket opp gjennom flateavdekkingsundersøkelser, først og fremst i Rogaland, men også etter hvert i andre landsdeler de siste tiårene.

Dersom det er riktig, slik flere har hevdet, at «retten» til å bli begravd i et synlig gravminne bare tilkommer enkelte personer og dette settes i sammenheng med eierforhold til gården, gir også dette et skjevt bilde av bosetningen. I vår sammenheng er dette uten betydning da det nettopp er de sentrale personene og bebyggelse vi er på jakt etter.

Kristningsprosessen var også ulik i de forskjellige delene av landet, slik at tidspunktet for når forhistorisk gravskikk ble påvirket eller erstattet av den kristne, varierer fra landsdel til landsdel. Dette spiller særlig en rolle om en skal se utvikling over tid. Tettheten av gravminner gir oss likevel en viss pekepinn om folketetthet og arealutnyttelse med eventuelle konsentrasjoner når vi ser dette i sammenheng med andre former for bosetnings-, makt- og verdilokalisering.

7.3.1 Store gravminner – storhaugsentra

Mange forskere har sett på de store gravminnene som et mål på maktpolitiske sammenhenger.

Begrepet «storhauger», også ofte kalt kongshauger, er hyppig benyttet i den arkeologiske litteraturen (jf. Gansum 2004). Ved å skille ut de områdene som har hatt de fleste og de aller største av disse fornminnene forsøker Bjørn Ringstad å finne fram til visse maktsentra. Disse sentrene kaller han «storhaugsentra». Ulike definisjoner på hva en storhaug er, er fremsatt. Ringstad valgte et volum på mer enn 400 m³ som nedre grense etter en totalvurdering av det totale gravmaterialet i undersøkelsesområdet. I en rekke tilfelle var opprinnelig høyde ukjent og her ble et tverrmål på 22 m satt som nedre grense (Ringstad 1987b:6).

Grunnlaget for Ringstads analyse er at bak byggingen av de store gravminnene ligger en stor arbeidsinnsats, en organisering og en plan. I et hvert samfunn eksisterer det forskjeller mellom medlemmene. Dette er forskjeller som viser til større eller mindre grad av prestisje for enkelte individ (Fried 1960:464). Måten å uttrykke denne prestisjen, ens posisjon eller status på, er betinget av den form og kompleksitet som er karakterisert for organisering av samfunnet, sier Ringstad. En analyse av de fysiske levningene etter begravelseritualer vil således gi informasjon om de dodes status eller posisjon og det samfunnet han eller hun levde i (Ringstad 1987b:15). Generelt, hevder han, kan en si at dess større gravminnet er, dess større ressurser ligger det bak byggingen. For å sannsynliggjøre om det er berettiget å kalle et storhaugsentre for et maktsentere, gir han eksempler og gjør beregninger av den arbeidsinnsatsen som ligger bak byggingen av de store gravminnene. Med maktsentrum mener han en konsentrasjon av økonomisk, religiøs eller befolkningsmessig overskudd innenfor et geografisk begrenset område som skiller seg sterkt ut fra distriktene omkring (op. cit.:5).

Ringstad (op. cit.:26 ff.) diskuterer også storhaugenes rolle som ledd i en kommunikasjonsprosess: Haugene er en del av den menneskelige tilværelsen som vi har vitnemål om fra forhistorisk tid. De er synlige levninger etter sosiale handlinger, nemlig begravelseritene. Det mest interessante i denne sammenheng er kanskje likevel ikke de døde i gravene, men de levende som bygde dem. Han ser derfor graven som et ledd i en kommunikasjonsprosess, en overføring av et budskap fra en «sender» til en «mottaker». Budskapet kan være ulikt i et egalitært samfunn mot i et lagdelt samfunn. For det tidsrommet han arbeider med går han ut fra at samfunnet var lagdelt. De store gravminnene kan i et slikt lagdelt samfunn ha blitt utført av folk fra de lavere sosiale lag, for eksempel træler som under påbud og tvang fra eliten bygde disse monumentene. Det kan være at haugene ble bygd i hele folkets interesse, at de døde ble oppfattet som velgjørere, til og med kanskje ble oppfattet som en gud, slik som faraoene i Egypt. Tanken om at kongen eller høvdingen er av gudeætt og forestillingen om at han kan

bringe lykke eller gode år, er trekk som er karakteristisk for det germanske kongedømmet. Vi behøver ikke nødvendigvis anta at storhaugene er blitt bygget over «småkonger» eller andre guddommelige vesener, men en spesiell posisjon i samfunnet har de utvilsomt hatt.

Tanken eller ideologien bak det å reise slike storhauger blir også diskutert. Egypterne bygde pyramider og romerne reiste mausoleer. En skulle tro at noe av symbolikken bak monumentaliseringen var ens. I flere skriftlige overleveringer får vi høre at det var viktig at monumentet skulle sees. Foruten å være et gravgjemme skulle haugen også være et minnesmerke over de døde. Ringstad (1987b:31) mener at det ikke bare var hensynet til den døde som gjorde at en bygde store gravmæler. Gravene var like mye et monument for de levende som for de døde, og det er deres tanker som ligger bak byggingen av disse minnesmerkene. Ringstad siterer F. Hiorth (1975:164) som skriver at «Det er lite effektivt å styre ved vold. Selv om en vinner makten ved vold, søker en etter et ideologisk grunnlag for maktutøvelsen som, et ideologisk grunnlag som de fleste i samfunnet kan godta» (etter Ringstad 1987b:32). De som oppnår makt er derfor tilbøyelig til å institusjonalisere den i form av ritualer, få den til å bli en del av tingenes naturlige orden. Disse ritualene er særlig aktuelle ved legitimering av det sosiale hierarki. Dødsituasjonen er en arena hvor en må uttrykke de sosiale rollene og opprettholde den sosiale struktur. Den makt som manifesteres i de store gravmonumentene viser også til arvtakerne og er med på å befeste deres posisjon i samfunnet.

Mottakerne av dette budskapet kan for det første være grupper som ligger lavere på den sosiale rangstigen. Her skal en vise makt og sosiale forskjeller, hvem som er de ledende i samfunnet. Mottakerne av budskapet kan også være konkurrerende grupper på samme sosiale nivå innenfor samme bosetningsområde, og for det tredje kan det være viktig å markere avstand og styrke i forhold til utenforstående grupper. Ringstad mener at gravmonumentene her nærmest har funksjon som territoriemarkering. Han viser også til en fjerde mottakergruppe, nemlig dem som bygde de store gravmonumentene. Ved å markere avstand til andre grupper i samfunnet, styrker en også det indre fellesskapet og samhørighetsrollen.

I den norrøne sagalitteraturen er det beretninger som viser at visse betydningsfulle personer ble tillagt naturlige evner. De kunne skaffe samfunnet gode år, fred eller seier. Andre derimot fulgte det bare dårlig tider med. I de norske lovene finner vi utsagn som viser at det var vanlig å ofre på gravhaugene i hedensk tid (Ringstad 1987b:35–36). Funn i gravhauger av kristne middelalderkors med exorsistiske inskripsjoner, viser at selv den kristne kirken mente at gravhaugen kunne inneholde en form for makt som en måtte kontrollere eller overvinne (Sørheim 2004a:224). Det er naturlig å se på de handlinger og holdninger som kommer til uttrykk i folketroen, som en refleks av gammel gravkult som nok har vært basert på forestillinger lignende dem vi hører om i forbindelse med Halfdan Svarte og om Frøy i Ynglinge-sagaen som ble gjenstand for en kultus etter sin død. Tilbedelsen ble satt i direkte forbindelse med gravhaugene deres. Mens det på hver gård kunne være en gravhaug som det ble ofret til for å få gode år, er det naturlig å sette de største gravminnene inn i en større kultisk sammenheng sier Ringstad (1987:37) med referanse til A. W. Brøgger. I disse lå nemlig «storbøndene» og «høvdingene» gravlagt, personer som hadde betydning langt ut over den enkelte gårdens grenser. «Menigheten som sognet» til disse gravminnene var større enn tilfellet var for de vanlige gårdshaugene. Det er derfor fristende å stille spørsmålet om det kanskje var i tilknytning til de største gravminnene at «bygdas» felles kultiske handlinger fant sted? noe som Magnus Olsen har pekt på i forbindelse med de religiøse og politiske

sammenslutningene han mente har eksistert i Trøndelag i slutten av forhistorisk tid. (Brøgger 1926:270 etter Ringstad 1987b:37).

Mange av de store gravmonumentene ligger i tilknytning til viktige middelalderkirker. Det er pekt på at dette skyldes kultkontinuitet, for bl.a. å nøytralisere de hedenske anleggene ved å inndra dem i den kristne helligdom (Andersen 1951:99). Oluf Olsen mener forholdet heller bør betraktes i lys av stormennenes rolle ved de første kirkegrunnleggelsene. Jeg har selv hevdet en mer praktisk forklaring: De gamle hedenske samlingsplassene som var utviklet til religiøse, geografiske, økonomiske og politiske samlingspunktene i hedensk tid, fortsatte å være det også i kristen tid av praktiske årsaker (Sørheim 2004a:221). Poenget her er at Ringstad gjennom flere eksempler, som jeg bare har referert noen av her, viser at de store gravminnene har hatt andre funksjoner ut over det å bare være gravgjemmer. «Gravminnene er vurdert som kultsted, odelshaug, høysete, tingsted, samlingsplass, forsvarspost og territoriemarkering. Disse funksjonene er med på å vise den sentrale stilling og betydning som storhaugene har hatt i samfunnet» (Ringstad 1987b:46). Dette er momenter som særlig A. Opedal poengterer i sin avhandling om skipsgravritualer i Avaldsnesområdet og aspekter ved konstituering av kongemakt og kongerike 700–950 e.Kr. (Opedal 2005).

I sin avhandling «Kongens død i et førstetlig rike» gjennomgår og diskuterer Opedal sosialantropologisk, sosiologisk og religionshistoriske studier av ritualer generelt og særlig kongelige gravritualer. Jeg viser til hennes gjennomgang, med videre henvisninger (op. cit.:20), for nærmere redegjørelse for dette, men vil ta med noen av hovedpunktene som ytterligere kan belyse hvordan monumentale gravminner kan fortelle noe om herskermakt og sentraldannelser: «Det er kjent samfunn der kongen ble begravd med utstudert enkelthet. Motsatt finnes eksempler på hvordan kongens død satte i gang rystelser av rituell aktivitet» (op. cit.:24). Ved å bruke ritualene som innfallsvinkel kan en trekke veksel på den store innsikt sosialantropologien, sosiologien og religionshistorien kan fortelle om «det rituelle drama» som kunne utspille seg ved kongens grav. Dette må ha vært politisk-religiøst drama som i enkelte samfunn og bestemte situasjoner kunne ha spesiell betydning for herskerdynasti og rike. Opedal sin undersøkelse behandler skipsgravritualer i Avaldsnes-området og aspekter ved konstituering av kongemakt og kongerike fra 700 til 950 e.Kr., men vi kan også se på disse ritualene mer generelt i forbindelse med mindre høvdinge- og lederposisjoner og stamme- eller høvdingdømmer.

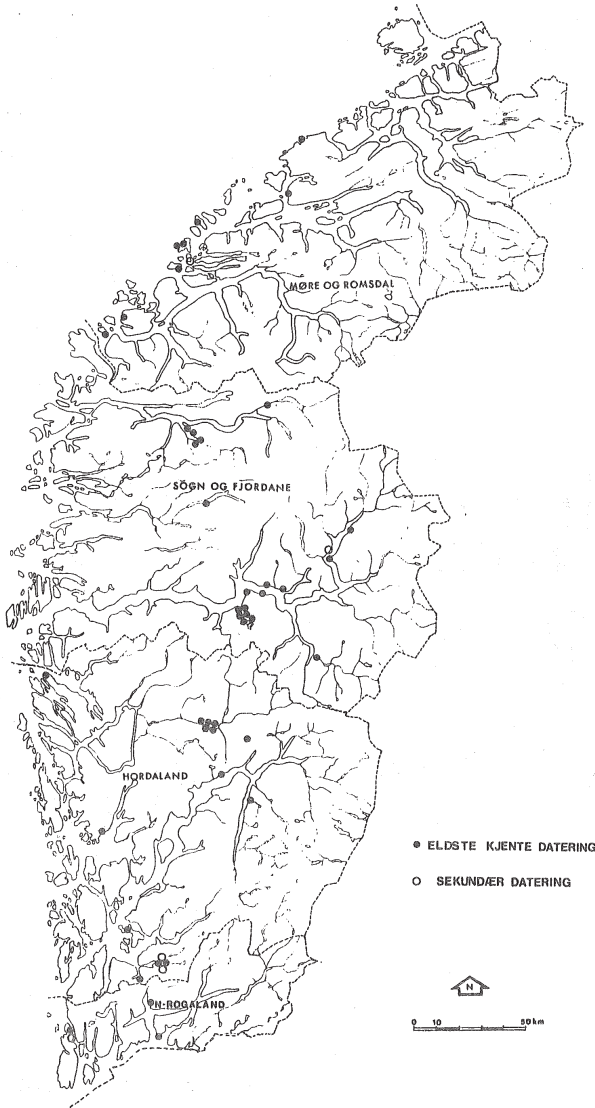
Ritualer utført i det sosiale livet i forbindelse med endringer når en person beveget seg fra en status eller en sosial rolle til en annen kunne gjøres gjennom tre stadier i et ritual kalt «rites de passage» – «overgangsritere» (Gennep 1999 [1909]). Overgangsritere er ritualer som markerer skifte av sted, status, sosial posisjon og alder. De utgjør en sammenhengende bevegelse som van Gennep delte inn i tre faser: adskillelses-, terskel- og integrasjonsfasen (Gilhus 1999:9). Gravritualet var et av de viktigste ritualene ifølge van Genneps modell. Et storslått gravritual kunne ha en dobbel overgangskarakter. Det kunne bety transformasjon til en annen form for tilstand, og samtidig være av essensiell betydning for de gjenlevende medlemmene av familien, den sosiale gruppen eller samfunnet som helhet. Gjennom ritualer befestet man den dødes autoritet samtidig som man opprettholdt og skapte autoritet. Når ritualer er et vesentlig medium for å konstituere maktgrunnlag, blir makten vanligvis oppfattet å komme fra kilder utenfor umiddelbar kontroll, fra noe guddommelig, og oppnår en mytisk karakter. Opedal (2005:27–28) sier at «Gluckman (1962, 1963) synes å mene at sosiale roller og relasjoner er

mer ritualisert i samfunn med sterke spenninger og der sosiale roller er lite institusjonalisert.» Storslåtte herskerbegrovelser kan inngå i konstitueringen av maktgrunnlaget/autoriteten. Dette kan vi i ettertid se spor etter i form av monumentale gravminner eller særlig rikt gravgods. Det er derfor etter min mening legitimt å bruke slike levninger som indikatorer på sentraldannelser i form av makt, lederskap og rikdomsoppbygging.

Ringstad har skilt ut 296 gravmonumenter innenfor undersøkelsesområdet som oppfylte de kriteriene han satte for et «stort gravminne». De fleste av disse har ligget i de sentrale jordbruksbygdene og mange er fjernet i årenes løp. 106 er i dag borte, mens 18 ligger igjen som små rester. De aller fleste er likevel kommet med i de eldste registreringene og har kunnet komme til nytte i Ringstads materiale. Ringstad foretar en grundig gjennomgang av de ulike gravminnene og funnene som er gjort. Han skiller ut 61 gravminner som kan vise til funn fra eldre jernalder. Bare to, muligens tre gravminner kan dateres til førromersk jernalder. For romersk jernalder, inntil ca. 325 e.Kr. (periodene B1–2, C1-2), har han skilt ut 9 gravminner. Fra sen, yngre romertid – folkevandringstid (per. C3, Fvt. I–IV) har han registrert hele 49 gravminner.

I 41 av de store gravminnene er det funnet gjenstander som kan dateres til yngre jernalder (Ringstad 1987b:187ff.). Størstedelen av disse er gjort sekundært i eldre gravminner. 13 av dem inneholder funn fra eldre jernalder mens 28 gravminner kan vise til yngre jernalder som eldste datering av graven. Det er 5 store gravminner med funn fra merovingertid, mens det fra overgangen sen merovingertid – tidlig vikingtid er skilt ut 6 gravminner. Fra vikingtid kjennes 21 gravminner. På samlekartet over storhauger med funn datert til yngre jernalder, merker vi oss Karmsundet og Halsnøy i sør samt Vossebygdene. Vi ser igjen konsentrasjoner omkring midtre del av Sogn, med Vik, Vangsnes (i dag i Vik kommune på sørsiden av Sognefjorden) og Leikanger. Gloppen og Eid er markert i midtre Nordfjord, mens det ellers er enkelte røyser spredt i Sunnmørsfjordene, ytre Romsdal og på Nordmøre.

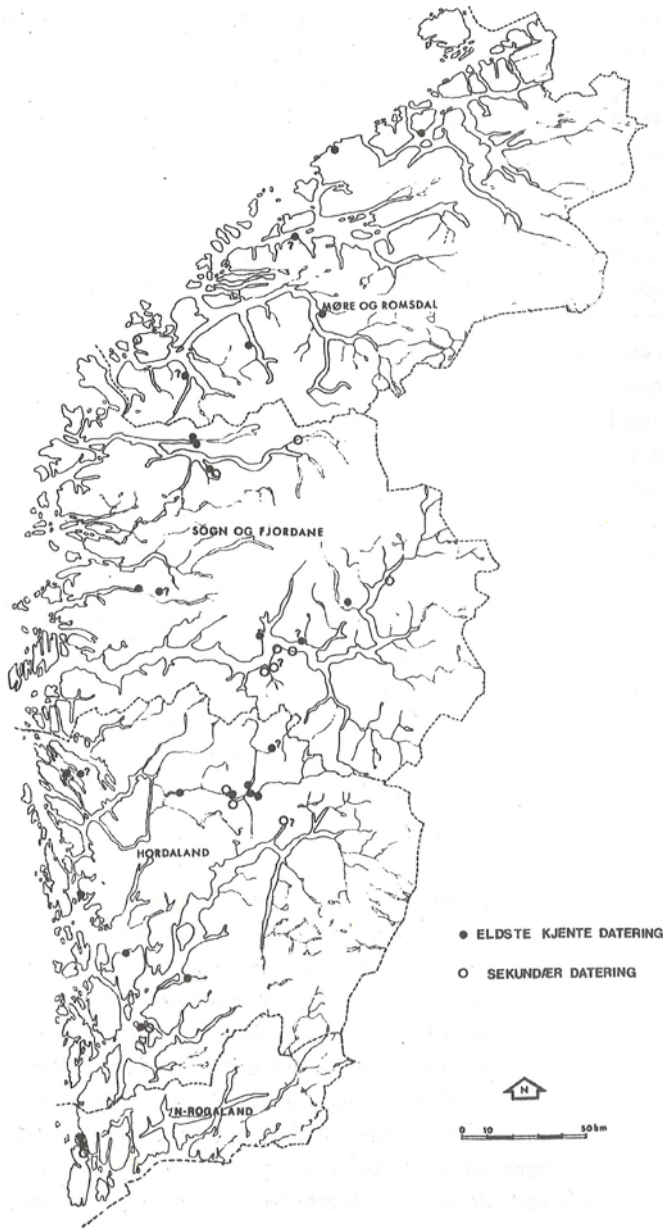

Figur 16

Storhauger med funn fra romertid/folkevandringstid (C3-Fvt. IV) (Ringstad 1987b: Fig. 119).

Big grave mounds containing finds from the Roman and Migration Periods (Ringstad 1987b: Fig. 119).

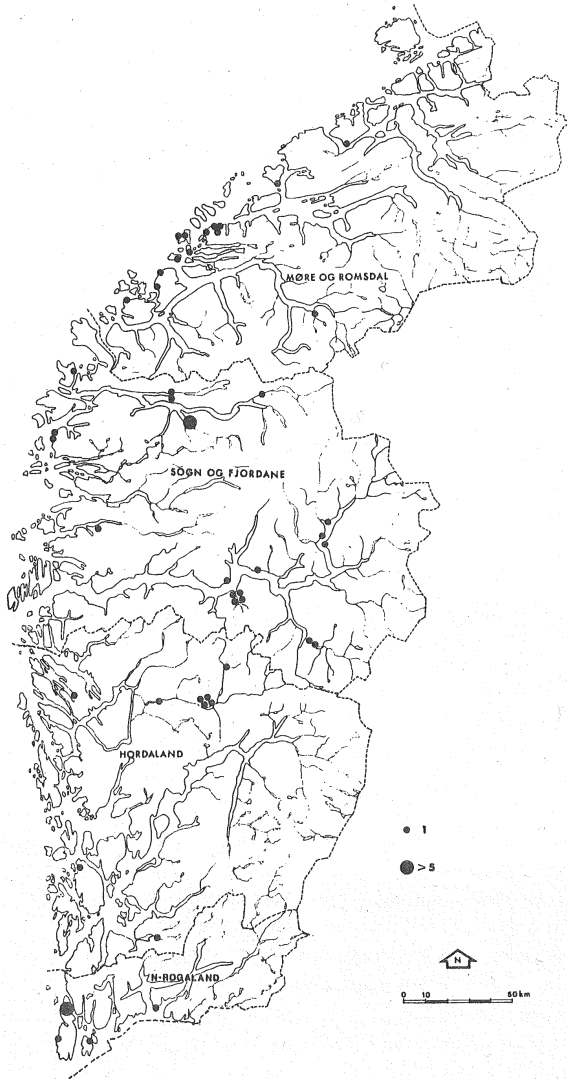
Figur 17

Storhauger med funn fra yngre jernalder (Ringstad 1987b: Fig. 133).

Big grave mounds containing finds from Late Iron Age (Ringstad 1987b: Fig. 133).

Her er det på sin plass å skyte inn at det hefter seg visse usikkerhetsmomenter ved å bruke en spesiell gravtype, her storhauger, som indikator på politiske og sosiale forhold, bosetningstetthet og sentraldannelser. Særlig må vi, som før sagt, være oppmerksom på at man kan ha hatt ulik begravelsskikk opp gjennom tidene. Ulik begravelsskikk kan kanskje være en av de mulige årsakene til de bruddene Ringstad finner i bruk av storgraver fra midt i yngre bronsealder til inn i romersk jernalder og tilsvarende i første del av merovingertiden, eller som Ringstad sier, at en for den første perioden er i en tid der jernet ennå ikke har slått igjennom for fullt (1987b:207). De funntomme periodene, som for eksempel i begynnelsen av merovingertid, kan også forklares med mulig befolkningsnedgang. Bruddet faller sammen med den generelle nedgangen i funnfrekvensen på Vestlandet i tidlig merovingertid (Magnus & Myhre 1976:398–408). Det kan imidlertid ikke være snakk om et brudd i tradisjonen da tidsrommet er relativt kort, 100–150 år. Mot slutten av merovingertiden tar skikken seg opp igjen før den går tilbake og opphører rundt midten av 900-tallet. Skikken med storhauger blir imidlertid aldri så vanlig i vikingtiden som den var i yngre romertid og folkevandringstid. En stor del av funnene fra yngre jernalder er også gjort sekundært i hauger fra eldre jernalder. Kun seks gravminner kan en si med sikkerhet er bygd i yngre jernalder innenfor Ringstads undersøkelsesområde (Ringstad 1987b:207–8).

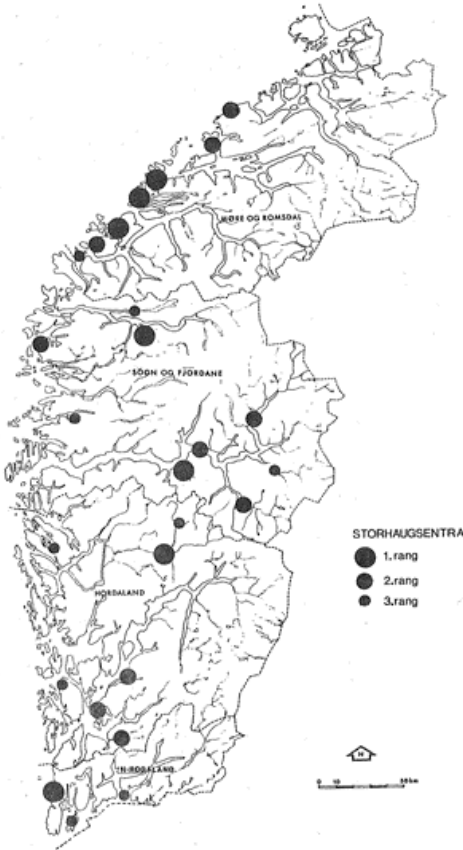
Ringstad (1987b:211–219) har også plukket ut de aller største storhaugene, de med et volum på over 1000 m³. Igjen er det Karmsundområdet på Karmøysiden, Voss, Vik, Gloppen, Nordfjordeid og Sunnmørsøyene som skiller seg ut. For å finne ut hvilke gravminner som det er naturlig å gruppere sammen til konsentrasjoner, er avstanden til hvert av de store nabogravminnene målt (1987b:231ff.). Avstandene varierer fra 5–6 m til over 30 km. De fleste, 58 %, ligger mindre enn en km. fra nærmeste nabo. Heller ikke her er tidsperspektivet tatt med som kriterium. Etter en del testing med forskjellige avstander setter han grensen for avstanden mellom store gravminner som hører til samme senter til 5 km. Han tar også hensyn til geografi og topografi slik at de enhetene som dannes, skal utgjøre relativt naturlig avgrensede områder som skiller seg ut med storhauger. Det vil stort sett si at skog og fjellområder danner hindringer, mens sjø og vann binder området sammen. Gamle sokn og prestegjeldsgrenser er også et viktig hjelpemiddel til lokalisering av sentraene. Med noen små geografiske justeringer skilte han da ut 26 områder som han gir betegnelsen storhaugsentra.

Figur 18

Storhauger med et volum på minst 1000 m^3 (Ringstad 1987b: Fig. 146).

Big grave mounds, volume at least $1,000\text{ m}^3$ (Ringstad 1987b: Fig. 146).

Figur 19
Storhaugsentrene (Ringstad 1987b: Fig. 154).
Centres with big grave mounds (Ringstad 1987b: Fig. 154).

På grunnlag av et diagram over antall storhauger sett mot samlet byggemasse i m³ (Ringstad 1987b: Fig. 153) får han frem klare grupperinger av sentraene med hensyn til den samlede byggemassen:

Gruppe 1:	over 9000 m ³
Gruppe 2:	4200–6300 m ³
Gruppe 3:	2800–3550 m ³

Disse gruppene gir han betegnelsen storhaugsentra av 1., 2. og 3. rang. Han mener at dette ifølge arbeidsberegningene for innsatsen med å bygge haugene og det teoretiske grunnlaget som han tidligere hadde gjort rede for, avspeiler denne tredelingen også en rangering i maktforhold sentrene imellom.

Senter	Samlet volum	Antall gravminner	Største gravminne	De to største gravminnene
N-Karmøy	Ca. 22 000 m ³	16	5 000 m ³	8 000 m ³
Voss	21 260 m ³	17	4 260 m ³	7 760 m ³
Gloppen	20 470 m ³	14	7 000 m ³	11 250 m ³
Giske/Ålesund	17 710 m ³	11	6 800 m ³	9 550 m ³
Haram	10 420 m ³	10	2 470 m ³	4 370 m ³
Vik	10 070 m ³	12	2 010 m ³	3 260 m ³
Ulstein	9 000 m ³	8	4 670 m ³	5 830 m ³

Tabell 1

Storhaugsentrene av første rang (Ringstad 1987b: Tabell 17). For sentra av 2. og 3. rang vises til kart fig. 19.

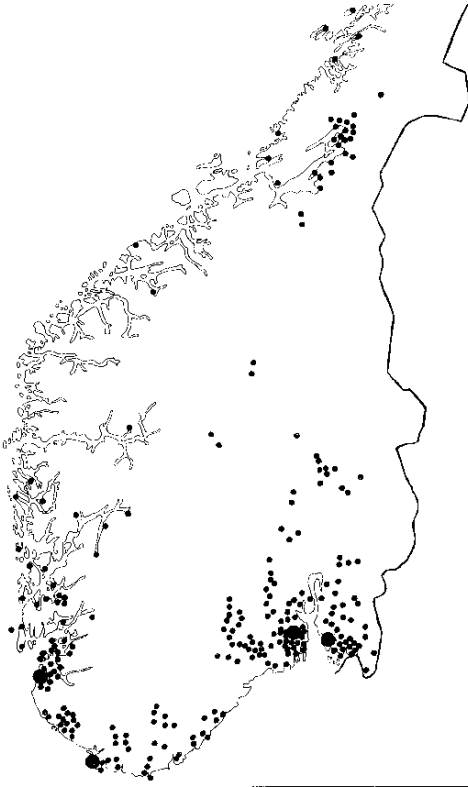
Big gravemounds centres of first degree (Ringstad 1987b: Tabell 17). For centres of 2. and 3. degrees, see map fig. 19.

Til sist oppsummerer Ringstad (1987:304–310) sine registreringer. Ved å samordne spredningen av importgjenstander med dateringen av storhaugsentrene, er det mulig å datere storhaugsentrene, samt å finne ut når disse områdene sto i en gunstig maktpolitisk posisjon.

17 storhaugsentra kan dateres direkte til eldre jernalder, hovedsakelig til yngre romertid og folkevandringstid. Dette er Hebnes, Karmsund, Etne, Halsnøy, Voss, Aurland, Leikanger, Luster, Vik, Gloppen, Kvamsøy, Gurskøy, Ulsteinvik(?), Giske/Ålesund, Haram, Aukra og Hustad. Voss, Vik, Gloppen og Giske/Ålesund fremhever seg spesielt. Ved ytterligere datering på grunnlag av importfunn (hovedsakelig fra 300–550 e.Kr.), kan ytterligere fem sentra tas med: Kvinnherad, Lindås, Vossestrand, Lærdal og Fjaler. Blant disse fremhever han spesielt Kvinnherad og Lindås (Ringstad 1987b:305–6).

9 av storhaugsentrene er tidfestet til yngre jernalder på grunnlag av daterte funn fra storhauger: Karmsund, Kvinnherad, Halsnøy, Voss, Lindås, Leikanger, Gloppen, Eid og Hustad. Dateringene ligger hovedsakelig innenfor tidsrommet 750–950 e.Kr. Ved indirekte datering på grunnlag av importfunn kan han føye til Bokn, Etne, Fitjar, Lærdal, Aurland, Vik, Fjaler, Ulstein og Giske/Ålesund. Av disse mener han at Aurland og Vik skiller seg særlig ut med mange funn. Totalt er det da 18 storhaugsentra som han karakteriserer som maktområder i yngre jernalder (Ringstad 1987b:307).

7.3.2 Bygdeborger

Figur 20

Bygdeborger i Norge (Ringstad 1991: Fig. 1).

Hill-top fortifications in Norway (Ringstad 1991: Fig. 1).

Som en viktig faktor i argumentasjonen for at det i romertid og folkevandringstid skal ha funnet sted en økende sentralisering av økonomisk og politisk makt, er bygdeborgene trukket inn. Noen har forsøkt å sette grupper av bygdeborger inn i et forsvarssystem for hele bygder eller større distrikt som for eksempel de fire bygdeborgene rundt Etnebygda (Lillehammer 1972:36).

Bjørn Myhre har forsøkt å se bygdeborgene i sammenheng med kartlegging av økonomiske og politiske sentra i eldre jernalder. Befestede topper har vært i bruk i flere perioder av forhistorisk tid, men de fleste undersøkte borgene synes å ha vært brukt i yngre romertid og folkevandringstid. Et kart med alle kjente bygdeborger i Sør- og Vest-Norge, viser regionale konsentrasjoner. Innen vårt område gjelder dette Dalane og søndre del av Jæren, Nord-Jæren med øyene i søndre del av Boknafjorden, Karmøy og Sunnhordland, der vi særlig skal merke oss Etne med de fire (tre?) bygdeborgene. Ellers finnes det spredte forekomster rundt Hardangerfjorden og i Nordhordland. Generelt for hele Myhres undersøkelsesområde, ser han en sammenheng mellom konsentrasjonene av bygdeborger og områder med rike

funn (Myhre 1987:171 og 182 samt fig. 9). Vi kjenner påfallende få bygdeborger lenger nordover på Vestlandet. Bygdeborgen på Borgarholt, Årøyna, ligger innenfor det sentrale bosetningsområdet i Sogndal i Sogn, på overgangen til Hafslø. Aslaksteinen ligger ved det markerte senteret på Hustad ytterst på Romsdalskysten, mens en borg på Hovdekollen inne i Romsdalsfjorden ikke kan knyttes til noen markerte funn- eller fornminnesentra (Ringstad 1991:188–192). Den ligger imidlertid strategisk plassert som vakt- og utkikkspunkt langs en utvilsomt viktig ferdselsrute inn Romsdalsfjorden og opp gjennom Romsdalen mot Gudbrandsdalen.

Innenfor søndre del av vårt undersøkelsesområde ser vi til en viss grad sammenhengen mellom forekomsten av bygdeborger og områder som skiller seg ut som sentrale områder gjennom funn og fornminner. Dette gjelder i første rekke nordre del av Jæren med øyene i Rennesøy kommune samt Etne. Rundt midtre del av Jæren, der særlig Kristoffersen påpekte sentrale funn omkring Haugegårdene i Klepp, finner vi derimot ingen bygdeborger. De mange bygdeborgene på øyene i Boknafjorden kan vi derimot ikke relatere i særlig grad til rike funn og forekomster av fornminner. I tilknytning til nordre del av Karmsundet finnes det en bygdeborg, og de fire bygdeborgene rundt Etnebygda er alt nevnt. En bygdeborg er registrert i nærheten av Seim i Nordhordland. For øvrig er det påfallende at ingen bygdeborger er registrert i tilknytning til de mest funn- og fornminnerike bygdene i Sogn, Nordfjord og på Sunnmøre.

7.3.3 Nausttuffer

De store naustene har muligens blitt brukt til krigs- og handelsskip, sier Myhre. Han vil derfor forsøke å bruke stornaustene til å lokalisere økonomiske og politiske sentra og se om deres lokalisering kan indikere en endring i flåte- og politisk organisering fra folkevandringstiden til middelalderen (ca. AD 400–1350) (Myhre 1985:36). I Sør-Norge er det særlig blitt funnet nausttuffer med veggvoller av stein og torv langs kysten mellom Lindesnes og Bergen. Per Fett (1950–1977) har registrert svært få nausttuffer lenger nordover på Vestlandet til og med Sunnmøre. I Romsdal er det derimot registrert 16 lokaliteter med små og store naust (Bergsvik 2003:44–46,165–167). Det er videre registrert et stort antall nausttuffer i Nord-Norge.

Denne fordelingen synes underlig og jeg vil derfor diskutere dette nærmere: De middelalderske lovtekstene refererer til bygging av naust for krigsskip over hele landet (Stigum 1967:251–2). Man kan ikke skylde på ulik arkeologisk registrering i Bergen museums distrikt, idet Myhre bygger på Per Fetts registreringer av «førhistoriske minne» som er ens for kysten fra og med Hordaland til Romsdal. Myhre (1985:50) forsøker å forklare dette med at naustene kan ha blitt bygget uten ytre vegger av stein og torv, men diskuterer dette lenger nede på siden idet han der skriver at den ujevne utbredelsen muligens ikke skyldes forskjeller i gammel byggeskikk. Forklaringen må heller søkes i samfunnene som reiste disse naustene (Myhre 1985:50). Dette forklarer imidlertid ikke forskjellen mellom Per Fetts registreringer og registreringene i Romsdal som for en stor del er registrert av Nils Parelius (se Bergsvik 2003:45)

Jeg vil fokusere på ulikheten i byggeskikk. En tuft uten veggvoller vil i dag knapt være synlig på overflaten. Skal en komme på spor etter slike må det foretas flategravinger. Jeg kjenner imidlertid ikke til sikre funn av slike nausttuffer som er lokalisert ved flategravning på Vestlandet. Det nærmeste er en nausttuft på Nordbø på Rennesøy i Rogaland som ble registrert i 1989 som «to voller – ikke lett synlige –». Ved utgravningen viste det seg at vollene ikke var veggvoller,

men utkastet masse fra tomten. De takbærende stolpene var satt opp innenfor disse «vollene». Bredden på naustet var på det bredeste midt på 12,5 m, lengden må ha vært 29,5 m. Naustet har ifølge ¹⁴C-dateringer vært benyttet mellom 980–1395 e.Kr. (Auestad 1995:233–244). Dette viser at en også bygde naust uten senere erkjennbare veggvoller, eller med voller som var så unnselige at de lett kunne forsvinne gjennom tidens løp – også i Rogaland.

Naust med jordgravde stolper, som hustuffer ellers, kan påvises gjennom arkeologisk flateavdekking. Problemet er at etter at man tidlig i middelalderen tok i bruk avstivede grindverkskonstruksjoner, der stolpene ikke behøvde å være nedgravde men sto oppå bakken, finnes det i verste fall ikke konstruksjonsspor bevart i det hele tatt etter bygningene. Jeg har selv sett at nærmest alle spor forsvant da man på 1990-tallet rev et grindbygd storbåtnaust ved Gjørund på Vigra i Giske kommune. På dette stedet var det lite stein i fjøra og det manglet derfor en tydelig ryddet båtstø. I en rullesteinstrand vil en kunne spore ellers usynlige nausttuffer på ryddete båtstøer og båtøpptrekk. Naust som er gravd inn i bakken, som for eksempel to nausttuffer ved Katevågen i middelalderkaupstaden Borgund på Sunnmøre, er det også mulige å gjenfinne. Ved siden av disse to naustgropene ble det for øvrig avdekket parvise stolpererrekker som ble tolket som sjøhus, men som ut fra størrelsen like gjerne kunne ha vært naust, skjønt de er for smale som naust i forhold til lengden (Sørheim 2004b:111 og fig. 3). Vi må også anta at de senere naustene, der landhevingen har vært minimal, ligger på samme sted som de eldre, og at båtstøer som fremdeles er i bruk, kanskje ble ryddet tilbake i middelalderen eller før.

Fra utallige flateavdekkingsundersøkelser de siste tiårene, vet vi at det side om side med de synlige jernalderstufte er funnet, spesielt i Rogaland, mengder av stolpebygde hus uten veggvoller. Likeledes kan det, slik vi så det i det nevnte naustet på Rennesøy, ha blitt reist tilsvarende naust som ikke umiddelbart lar seg erkjenne og som kan forklare mangel på registreringer på bl.a. Nordvestlandet. Det er derfor med en viss skepsis jeg tar med naustfunn i denne undersøkelsen, men da målet er å *påvise* sentra, ikke fornekte slike, vil jeg likevel ta med disse som grunnlagsmateriale for de deler av Vestlandet der det er registrert slike tuffer.

Naustene er en viktig kilde for å lokalisere tidlige politisk og administrative sentra. Den største konsentrasjonen av naust kan indikere de viktigste sentraene, sier Bjørn Myhre (1985:53). Det har blitt antatt at flere høvdingdømmer eksisterte langs kysten fra Telemark til Sogn (Odner 1972, Myhre 1978 og 1987) og høvdingene måtte kunne mobilisere mange krigere for å bemanne skipene. Myhre bruker også registreringene av nausttuffer som grunnlag for å hevde at den marine organisasjonen i eldre jernalder i Sørvest-Norge var annerledes enn den i middelalderen. På grunnlag av argumentasjonen over mener jeg at disse påstandene må sees på med visse forbehold. De registrerte nausttufte kan umulig utgjøre et fullstendig bilde og Myhre har heller ikke vurdert områdene lenger nord på Vestlandet. Også her, for eksempel i Nordfjord og på Sunnmørsøyene, er de rike gjenstandsfunnene og andre indikatorer av en slik art at de gir mulighet for å postulere mulige høvdingdømmer på samme måte som Myhre og andre gjør lenger sør. Mangel på naustfunn er i hvert fall ikke noe argument mot dette.

De store forhistoriske naustene finnes i sentrale deler av Rogaland og sørlige del av Hordaland. Myhre fremhever Fana–Os, Rosendal, Åmøy, Strand og spesielt Nord-Jæren. I tillegg er det senere funnet et mulig stornaust ved Avaldsnes som er datert til yngre Romertid (Elvestad & Opedal 2001:39). Dette er lange og smale naust, i motsetning til middelalderens brede, rektangulære naust. Myhre mener at naustene her hovedsakelig stammer fra romertid og

folkevandringstid (1985:50). De er øyensynlig ikke bygget for bønder og fiskere, men passer til samtidige store skip av typer som Kvalsundskipet, Nydambåten og Sutton Hoo-skipet.

Det er av interesse å se at konsentrasjonene av forhistoriske naust er funnet like ved sentrene for de lokale middelalderske «skipreidene», for eksempel på Sola på Jæren eller Skåla i Kvinnherad. Ved flere andre skipreidesentra er det funnet et eller to naust som sannsynligvis er fra eldre jernalder: Mæle i Årdal skipreide, Hetland i Hetland skipreide, Gjerde i Etne skipreide og Bjelland i Føn skipreide. Et utgravd naust på Stend ligger i Skjold skipreide. Slik kontinuitet fra folkevandringstiden til middelalderen vises best på Finnøy, hvor et 35 m langt, mulig eldre jernalders naust, og et 25 m langt mulig middelaldernaust ligger like ved den middelalderske steinkirken (Myhre 1985:52–3). I tillegg er det senere funnet et romertids naust samt et udatert naust i middelalderhavnen Gloppe ved Avaldsnes kirke. Det er for øvrig ikke lett å se kontinuitet fra eldre jernalder til middelalder da det er kjent få daterte nausttuffer fra yngre jernalder.

Mens Perry Rolfsen i sitt arbeid om båtnaustene på Jærkysten også fokuserer på handels- og fiskeaktivitet (Rolfsen 1974:132:ff), fokuserer Myhre på politisk og militær virksomhet: En ansamling av store naust kan ikke bare indikere høvdingens senter, men kan også gi en mulighet til å estimere størrelsen av området høvdingen kontrollerte. Med å regne 20–30 naust på Jæren og sammenlikne dette med romertids- og folkevandringstids båt-typer finner Myhre at det trengs 600–800 mann for å bemanne krigsskipene, forutsatt at naustene er samtidige. Når han regner med at det på Jæren på denne tiden fantes rundt 440 gårder, ser man at man måtte rekruttere krigermannskap også fra større områder. Jærhøvdingene må derfor i det minste også ha kontrollert fjelldalene og de innerste fjordene i Ryfylke for å kunne bemanne krigsskipene (Myhre 1985:54–55).

På grunnlag av fyrtøy- og kamfunn i krigsofferfunnene i Illerup i Danmark fra omkring 200 e.Kr., hevder Jørgen Ilkjær at det er nærliggende at krigere fra Sør- og Vest-Norge har deltatt i krigstoktet mot Øst-Jylland, men ut fra den store funnmengden i Illerupfunnet må man også gå ut fra at krigere fra et større område har deltatt. For yngre del av Vimose gjelder de samme argumentene som for Illerup. Også en del av funnene fra Porskjær og en jevngammel del av Nydam, sammensatte etlags kammer, stammer fra den skandinaviske halvøy, men ikke nødvendigvis fra vestsiden (Ilkjær 2000:70–73). Claus von Carnap-Bornheim (1997:231) vil med bakgrunn i Myhres arbeider se de store romertids nausttuffene i sammenheng med disse krigsofferfunnene. Han mener det er mulig å sette de store naustene inn i en overregional militær forklaringsammenheng. Naustene er en del av en logistisk og sosial organisasjon som er en vesentlig forutsetning for de krigshandlingene som de danske krigsofferfunnene vitner om.

Ifølge Heimskringla og Fagrskinna innførte kong Håkon den gode leidangen, en sjømilitær forsvarsordning. Selv om Snorre skriver om den leidangsordningen han kjente fra sin egen tid, er de fleste historikerne enige om at disse sagaopplysningene inneholder en historisk kjerne. Asgaut Steinnes konkluderte med at «Me kann tolleg visst gå ut frå at det er Håkon den gode som hev ført inn leidangsskipnaden i Gulatingslag, anten i året 955 eller noko seinare» (Steinnes 1929:65). I andre halvpart av 1100-tallet gikk en sannsynligvis over til større skip, fra 20-sesser til 25-sesser (Bull 1920b:38). Niels Lund (1996:72) er imidlertid skeptisk til en landsomfattende tidlig leidangsordning. Han skriver at «hvis man endelig vil tage Bull på betraktningen af ledingen som indikator paa den norske stats dannelse, er det måske mere

frugtbart at vende spørsmålet om. Den gamle tro på Norge som et principielt samlet rige siden Harald Hårfages såkalte rigssamling er ved at være oppgivet til fordel for en betraktning af Norges samling som en langvarig proces, der i vidt omfang var afhengig af danske konger og deres muligheder for i praksis at hævde deres traditionelle krav på overhøyhed over Norge.» Han mente at æren for samlingsverket neppe kunne tillegges noen tidligere hersker enn Harald Hardråde. Hans forgjengere kunne kun slå seg opp som herskere i de tider den danske kongemakt var svak og en landsomfattende leidangsordning i deres tid kunne derfor neppe ha omfattet hele riket. Selv innen de områdene hvor det før midten av det 11. århundret var gjennomført en ordning «har den ikke kunnet have nogen lang levetid og næppe nogen forbindelse med den leding, som beskrives i de senere love.» (Lund 1996:72–73).

Flere forskere har forsøkt å finne mulige leidangnaust fra middelalderen. Så tidlig som i 1917 forsøkte historikeren Edvard Bull å finne mulige leidangnaust i Hordaland. Han så særlig på et naust på Hamn, Strandebarm i Hardanger der en skogsteig i nærheten hadde navnet «Skiprei(d)teigen», men var mer skeptisk til andre nausttuffer i Øystese og Kinsarvik fordi skipreider i Hardanger ikke kjennes fra de skriftlige kildene i middelalderen. «De mange gamle nausttomtene i Ryfylke derimot, på Hausken, Ask, Gard, Leiranger o. fl. st. og muligens også nogen av de som Schönning omtaler fra Sunnmør og Nordmør kan godt ha været skipredehavner.» (Bull 1918:19–23). Perry Rolfsen konkluderer med at ingen av de nausttuffene han kjenner i sitt undersøkelsesområde, Jæren, kan ha vært middelalderske leidangnaust. Myhre (1997:176) viser til at 7 middelaldernaust har blitt funnet på gårder som er nevnt som skipreidesenter i skriftlige kilder 1380 eller senere. Det er: Kårevik, Stord i Kårevik skipreide; Våge, Tysnes i Våg sk.r.; Kinsarvik i Kinsarvik sk.r.; Vik, Kvam i Øystese sk.r.; Hamn, Kvam i Hamn sk.r.; Hesby, Finnøy i Finnøy sk.r. og Leiranger i Leiranger sk.r. Til dette skal vi føye til naustet på Nordbø, Rennesøy i Hauskje sk.r., på nabogården til Sørbø, der et av de 14 kongelige kapellene ligger. På Sørbø er det imidlertid registrert ikke mindre enn 5 naust (Auestad 1995:244). Syv andre store naust som også er registrert i kjente skipreidesentra er ødelagt, men ut fra beskrivelsen ser også disse ut til å være av middelaldertypen. Dette er: Vollum, Lindås i Alenfit sk.r.; Sæbø i Radøy sk.r.; Haus, Osterøy i Mjelde sk.r.; Hausken, Rennesøy i Ask sk.r.; Sunnanå og Vikedal i Goa sk.r. (Myhre 1997:176).

Går vi til Møre og Romsdal finner vi flere naust og båtstøer i Borgundkaupangen, senter i Oxe skipreide. Disse tilhører nok i hovedsak til den økonomiske aktiviteten som foregikk her i middelalderen. Umiddelbart vest for svartjordsområdet er det imidlertid opplysninger om en nå overgrodd nausttuff øst for Skotteberget (Fett 2001:Borgund).

Problemet med å bruke nausttuffer som indikator på leidangssentra er nettopp en overveiende manglende sikker datering av naustene og hvorvidt de skriftlige kildene kan fortelle noe om leidangen i de aktuelle tidsrom. Lovverket som omtaler leidangsordningen er i det store og hele nedskrevet i en tid helt i slutten, eller senere enn det denne fremstillingen omfatter. Videre er den ujevne fordelingen av nausttuffer langs Vestlandskysten, som nevnt, så ulik at dette også skaper tolkningsproblemer. Aktuelle funn av nausttuffer vil likevel ble nevnt og diskutert i den videre gjennomgangen.

7.3.4 Ringformete tun

En fornminnetype som er verdt å nevne i vår sammenheng og som skiller seg ut fra den vanlige gårdsbebyggelsen fra samme tid, er de ringformete tunanleggene. Dette er en samling hus som ligger i stjerneform med en «åpen» gavl inn mot en sentral plass. I alt er det kjent henimot 30 slike tunanlegg i Norge: 2(?) i Vest-Agder, 7 i Rogaland, 1 i Hordaland, 2 i Sogn og Fjordane, 1 i Møre og Romsdal, 3 i Nord-Trøndelag, 11 i Nordland og 1 i Troms (Møllerop 1971, Kalhovd 1994:9 og fig. 1, Grimm 2007, Olsen 2003, Iversen 2015, Strøm 2007). Jeg er imidlertid ikke enig i klassifiseringen som ringformet tunanlegg ved en del av disse, som for eksempel en samling tufter på Oddernes i Kristiansand. Tuftene her ligger ikke «organisert tilnærmet radiært» (Olsen 2003:80), men på rekke, mens bare rester av en femte tuft som ikke synes å passe inn sammen med de andre, ligger noe skjevt i forhold til denne husrekken (Rolfsen 1976:67, 72). Andre er så små og består av så få hustufter at det like gjerne kan være tilfeldige plasseringer av husene, gjerne til ulike tider, som gjør at de minner om et slikt anlegg.

Innenfor vårt undersøkelsesområde finner vi med smått og stort 10 ringformete tunanlegg, med en påfallende konsentrasjon i Rogaland. Fra sør er dette:

Rogaland:

Leksaren ved Vårhaug i Hå kommune, med 15 tufter på 7–16 x 3–5 m. (Møllerop 1971:152–154). Datering: 1. årh. f.Kr.–7. årh. e.Kr. (Kalhovd 1994:134)

Klauhauane i Hå kommune, med 21 tufter (Grimm 2007:191–201) på 10–12 x 5 m. Datering: 0–400 e.Kr.

Håvoll i Time kommune med 5 tufter på ca. 10 x 5 m. (Møllerop 1971:155–159). Datering: Folkevandringstid – tidlig merovingertid. Eldre aktivitetsspor under. Nå fjernet. (Personlig meddelelse Per Haavaldsen, Arkeologisk museum, UiS.)

Dysjane, Hauge i Klepp. 16 tufter på 10–20 m lengde. Datering: Romertid (Olsen 2003:86).

Øygarden på Vestre Åmøy, Rennesøy kommune. 10 tufter på 8–10 x 3,5–4,5 m. Datering: Folkevandringstid (Møllerop 1971:163–5). Folkevandringstid – 700-tallet (pers. informasjon Frode Iversen, etter nye foreløpige upubliserte C14-dateringer [Iversen 2017 i trykk]).

Ritland, Suldal kommune. Rest av mulig ringformet tun. 2 tufter og en tuftrest. 10–12 x 5–6 m. Datering uviss (Bang-Andersen 1976:21–24).

Kåda, Randøy, Hjelmeland kommune. 4 synlige tufter. 9–10 x 5–6 m. Datering uviss. (Topografisk arkiv Arkeologisk museum, UiS)

Hordaland:

Sausjord, Vossestrand, Voss. 12 treskipete tufter, 3,75–4,7 x 7,75–12,35 m (uten veggoller), samt et mindre hus. Datering 350–550 e.Kr. (Olsen 2013).

Sogn og Fjordane:

Gjerland, Førde kommune. 4 hustufter. 8,5–9,5 x 4,5 m. Datering romertid. (Randers 1989)

Hjelle, Stryn kommune. 3 tufter «som ligger slik at de sannsynlig representerer et segment av ett ringtunanlegg». Datering rundt 800-tall (Olsen 2003:84).

Møre og Romsdal

Hustad. 7 tufter på rekke med åpen gavl mot nord. (Binns 2006, Strøm 2007:66–68). Registrert som utkastete gravrøyser i Askeladden ID 16770 pr. 26/1 2017. Udatert.

Noen av disse er så små og av en slik art at de, selv om de i litteraturen/arkivalia er benevnt som ringformete tunanlegg, knapt kan kalles et ringformet tunanlegg i egentlig forstand. I dette arbeidet er det også bare de store anleggene som kan ha noen betydning når det gjelder å lokalisere forhistoriske sentra.

Hva slags funksjon slike anlegg har hatt har vært diskutert uten at man har kommet til noen endelig konklusjon. «To hovedsyn har vært framsatt. Med utgangspunkt i Rogalandsmaterialet har det vært hevdet at en har å gjøre med jordbruksbosetning, en slags klyngetun eller landsbyer. Mens det nordnorske materialet har vært utgangspunkt for hypotesen om at tunanleggene har vært knyttet til høvdingseter, at de har fungert som militærforlegninger» (Johansen og Søbstad 1978:12). Disse skillelinjene er imidlertid mer eller mindre opphevet i løpet av de senere år (jf. Storli 2001:88–89).

Funksjon som samlingsplasser eller tingplasser er også foreslått. En slik tolkning ble bl.a. fremsatt av Morten Olsen (2003:126) som tolker disse anleggene som folkeforsamlingsplasser og herredssamlingsplasser, som for slutten av jernalderen sin del blir sammenliknet med alltingssituasjonen på Island; alltinget og vårtinget.

Til støtte for en tolkning som «militærforlegning» kan man vise til de danske krigsbytteofringene. Kan en tenke seg at de store ringformete tunene i Rogaland har vært militærkaserner der krigere har bodd og trent før store krigstokt? Oliver Grimm (2001:61) vil forklare det ringformete tunanlegget på Åmøy i Rogaland i lys av tilsvarende anlegg i Nord-Norge. Han ser at tunanlegg, store gravhauger og store naust, som forbindes med makt, svært ofte finnes på samme sted. Jeg vil imidlertid ikke være enig i en slik hypotese bygd på slike kombinasjoner når det gjelder Åmøy. Her ligger det ringformete tunet på nordvestsiden av øya, med gode muligheter til å anlegge naust i beskyttet farvann ved sjøen like nedenfor. De registrerte nausttuftene ligger på sørøstsiden av øya, sammen med en bygdeborg, 3–5 km unna og kan vanskelig forklares til å ha en nær sammenheng til en sjømilitær forlegning unødvendig langt unna.

Ser en på de fire store tunanleggene på Jæren, lå disse i rike jordbruksbygder med rike gravfunn og i nærheten av storhauger. De lå imidlertid langt fra sjøen. Dette er også tilfelle for det mulige tunanlegget på Ritland i Suldal. Jeg kan derfor ikke tolke disse anleggene som

militære anlegg i forbindelse med en sjømilitær krigsorganisasjon. Birgitta Berglund har også gjort tilsvarende vurdering omkring ringtunet på Skei i Nord-Trøndelag som ligger i liknende jordbruksmiljø som disse anleggene i Rogaland. Hun skriver at «En tolkning av ringtunene som har vært hevdet er at leidangsmennene skulle være samlet på disse (Johansen & Søbstad 1978). Beliggenheten til ringtunet på Skei taler mot dette, da tolkningen forutsetter nærhet til sjøen.» (Berglund 1996:341).

Det strenge mønsteret i bygningsstrukturen som vi særlig ser på Dysjane og Klauhauane gjør at det er lett å oppfatte disse som primitive borganlegg som vi til en viss grad kan sammenlikne med de senere og langt større danske vikingtids ringborgene. Dette forutsetter imidlertid at det må ha vært for eksempel en palisadevegg rundt husene. Rester etter noen slik har ikke blitt funnet, men man har vel heller aldri lett etter noen slik. En maskinell flateavdekking av et mindre område utenfor hustuftene, slik vi i dag bruker ved undersøkelse av ikke synlige hustufter, ville kunne gi svar på dette.

«Mye tyder på at forholdet mellom ringtunet og den historisk kjente garden er slik at det er selve ringtunet som har vært garden» hevder Berglund (1996:342) som konklusjon på sine undersøkelser på Helgeland i Nordland. Så mange hus samlet på ett sted som vi har på de største tunanleggene på Jæren, forutsetter at her har det bodd og virket mange mennesker, enten de nå var bønder eller krigere. Dette gjør at vi uten videre kan karakterisere dem som «tettsted» eller et senter. Berglund ser en sammenheng mellom storgård og ringtun på Helgeland og i Trøndelag. Det samme kan også sies om tunanleggene i Rogaland. Tuftene på Ritland i Suldal ligger i et av fylkets største fornminneområder med gravhauger av anselig antall og størrelse som etter Ringstads klassifisering ville blitt klart klassifisert som storhaugsenter. Gravfeltet har stort sett fått ligge urørt og det finnes derfor ikke funn som har fanget Myhre eller Kristoffersens interesse. Øygarden på Vestre Åmøy er det eneste anlegget som ligger nær sjøen og derfor kanskje kan tolkes i forbindelse med sjømilitær virksomhet. Tunet ligger imidlertid, som nevnt, langt fra registrerte nausttufter. Man kan regne med minst to bosetningsfaser, den eldste med begynnelse i det 4. århundre og en yngre i 6. århundre, altså senere enn de tilsvarende anleggene på Jæren (Møllerop 1971:163). Nye C14-dateringer gir i tillegg dateringer til 700-tallet (personlige opplysninger F. Iversen). Også ringtunene på Jæren ligger i fornminnerike jordbruksdistrikter.

Hypotesen om at disse anleggene kan ha forbindelse med gamle tingplasser understøttes av at Dysjane ligger ved Tinghaug og Klauhauane ved tingstedet Kvia, men som Møllerop (1971:165) påpekte: «det er liten avstand mellom anleggene, og at de synes unødige store og forseggjorte til slikt bruk ved de sannsynligvis ganske få anledninger i året hvor det var tingsamlinger.»

Vanlig bosetning er antydnet av Jan Petersen og Odmund Møllerop for de rogalandske tunanleggene. Utgravningene av de fire store anleggene på Jæren i 1930-årene kunne avdekke flere felles trekk ved de undersøkte husene: flere faser, tykke kulturlag, ildsted langs midtaksen og en gjennomsnittlig størrelse på husene på omkring 10 x 3–5 m. Observasjonene tydet på en intens og langvarig bruk og øyensynlig var husene utelukkende benyttet som bolighus, ikke for dyr eller løefunksjon (Grimm & Stylegar 2004:115). Dersom disse anleggene har vært gårdsanlegg ville det innesluttede gårdsrommet gi et godt og beskyttet hegn for dyr nattetider der udyr var en trussel mot buskapen, men skulle disse anleggene ha tjent som gårdsanlegg – som en landsby, hvor var da driftsbygningene?

Vi vet ikke sikkert om de enkelte husene har vært bebodd på samme tid, men den regelmessige plasseringen og likheten husene imellom tyder på at hele anlegget, i hvert fall i en viss tid var benyttet samtidig. Skal vi følge Berglunds forklaring for anleggene på Helgeland og i Nord-Trøndelag, ser hun sammenhengen mellom tun og storgård klart. Derfor må forklaringen være at nettopp ringtunet hadde spesielle funksjoner i kraft av storgårder eller maktsentra (Berglund 1995:343). Berglund sier videre at beliggenheten ved viktige kommunikasjonslinjer synes å være nøkkelen til å skjønne hvorfor ringtunene/maktsentraene ligger hvor de ligger. Med utgangspunkt i en hypotese om at den økonomiske makten er meget viktig for maktsentraene, ser hun at ringtunene kunne beherske ressursene som fantes i nord, både de på ytterkysten og de som kom fra innlandet. Ringtunene i Nord-Trøndelag ligger imidlertid inne i landet, men også disse ligger gunstig til i forhold til å kontrollere produksjon og varestrøm av for eksempel jern eller andre produkter i Trøndelagsbygdene. Posisjonen for de ringformete tunanleggene her var derfor gunstig for å «kontrollere ressursene gjennom handel, varebytte, skattlegging og/eller plyndring enten maktsenteret med ringtunet lå på Helgelandskysten eller ved Trondheimsfjorden» (Berglund 1995:333-4). De største sørvestnorske anleggene Leksaren, Klauhaugene og Dysjane kan best sammenliknes med innlandsanleggene i Nord-Trøndelag, mens Øygarden med sin kystnære beliggenhet også kan sammenliknes med de nordnorske anleggene.

Hovedskillet når det gjelder tolkning av ringtunenes funksjon som gikk mellom de som mente at tunanleggene var en form for landsbyer og de som mente dette var militærkaserner/tingsteder/kultsteder på høvdingseter er altså noe utvirket. Flertallet av dagens arkeologer slutter seg til oppfatningen om at tunanleggene så vel i Rogaland som i Nord-Norge har sammenheng med en høvdingorganisasjon. Berglunds konklusjon er en form for mellomløsning: «Ringtunet er selve boplassen på maktsenteret og ettersom maktsentret hadde flere funksjoner som krevde mange hus foregikk virksomheten som ting, kult, samling av mannskap og varebytte på ringtunet» (Berglund 1995:344). Inger Storli hevder imidlertid et motsatt syn: Det er «ikke slik at anleggene entydig kan knyttes til bestemte gårder, slik det tidligere er hevdet (Johansen og Søbstad 1978). Tvert imot, i mange tilfelle ligger tunanleggene i sentrale jordbruksbygder som domineres av flere stormannsgårder. Det er også et påfallende trekk ved samtlige anlegg at de er plassert i utmarka. Ofte i myrområder flere kilometer fra nærmeste storgård»...«Jeg tolker dette som indikasjon på at tunanleggene var anlegg som den jordeiende eliten rådde over i fellesskap, og at de dermed ikke skal tillegges bestemte gårder. Tunanleggene var etter mitt syn møtesteder på nøytral grunn der medlemmene av eliten møttes som likemenn» (Storli 2001:90). De store anleggene på Jæren ligger imidlertid sentralt i områder som er karakterisert av tett jordbruksbebyggelse med betydelige gårder. Storli (2010) som har gitt en samlet fremstilling av anleggene i Hålogaland har underbygget tingtolkningen grundig. Hun ser nedleggelsen av ringtunene i sammenheng med oppkomsten av større politiske enheter knyttet til hæløyjarlene

En av de senere, nærmest altomfattende konklusjonene når det gjelder funksjonen til de sørvestnorske tunanleggene, klargjør på ingen måte spørsmålet: «The court sites were multifunctional. They probably served as gathering places for social activities like games, things, and ritual, as production sites, and maybe as temporary accommodation for chieftains' retinues playing a role in intra-Norwegian or perhaps Scandinavian confrontations» (Grimm & Stylegar 2004:129). Imidlertid ser det ut som om flere forskere, som Storli, nå samler seg om «ting-tolkningen», bl.a. som følge av funn av nye lokaliteter:

Sausjord i Voss, Hjelle og det mer usikre Bø i Stryn (Iversen 2015:175). Frode Iversen ser en sammenheng mellom ringformete tun og tingordingen i Rogaland. Han undersøkte tre elementer: a.) det administrative landskapet i Rogaland, b) den historiske praksisen angående representasjonsmøter i Ryfylke og c) ringtunet Øygarden som han mente kastet lys over den kongelige innvirkningen på representasjonstingene under fremveksten av statsdannelsen. Iversens hypotese er at ringtunene er eldre enn statsdannelsesprosessen, slik Storli også mente. De tilhører en periode da militær jurisdiksjon ble utført av en «kommunal elite» og var sete for representasjonstingene (Iversen 2015:178). Han fant også at det var samsvar mellom antall hus i de fleste av ringformete tunene i Hålogaland og antallet jurisdiksjoner i den gitte historiske regionen. Det var også samsvar mellom størrelsen på anleggene og området de var tingsteder for (2015b:104). Det samme finner han ved ringtunet Øygarden i Rogaland der antallet hustufter, 10, korresponderer med antallet skipreider. Dette mener Iversen styrker en tolkning av ringtunene som representasjonsting på regionalt nivå (a.a.:106), noe også denne forfatteren vil se som en overbevisende tolkning.

De ringforemte tunene man tidligere har kjent til har blitt registrert ut fra synlige veggvoller, noe som forteller om bygninger med torv og steinvegger. Når det nå ved en tilfeldighet, gjennom maskinell fleteavdekning, ble funnet et nytt anlegg på Sausjord i Vossetrand der bygningene besto av reisverk som ikke har etterlatt seg synlige spor over marken, står vi over for en ny situasjon. Kan dette bety at slike tun var vanligere enn tidligere antatt, at flere slike tun, konstruert i reisverk, har vært i bruk men som i dag er vanskeligere å finne uten gjennom tilfeldige fleteavdekninger? Kan i så fall byggemåten forklare den ulike funnfordelingen med konsentrasjoner til Rogaland og Nordland?

Det er ikke mulig her å gå dypere inn i spørsmålet om form funksjon, men at dette er anlegg som klart skiller seg ut fra den samtidige gårdsbebyggelsen er helt klart. For de største anleggenes del, Leksaren, Klauhauane, Dysjane og Øygarden er det klart at disse inneholder et meget stort bo- eller driftsareal og må ha rommet så mange mennesker og eventuelt dyr at de i seg selv, uansett funksjon, må karakteriseres kan karakteriseres som et sentralt sted eller møteplass. De tre første ligger innenfor samme område som Myhre og Kristoffersen fremhevet som markante områder, mens Øygarden ligger nær område som Myhre markerte.

Tabell 2

Fylkes og kommunevis oversikt over funn og forminner som legges til grunn som utgangspunkt for søken etter sentrale steder/områder:

Artefacts and monuments used for finding central places/areas.

ROGALAND

Kommune	Eldre jernalder								Yngre jernalder					J.a. gen.								
	Verdi, kvalitet						Kvantitet		Verdi, Kvalitet		Kvantitet											
	Myhre 1	Myhre 2	Myhre 3	Myhre 4	Myhre 5	Kristoferssen	Folketid våpengraver	Ringstad rike gjenstander	Sognes gravminner	Ringstad store gravminner	Bygdébøgger	Ringstad storhaugsentra	Ringstad rike gjenstander		Vakter	Insulærne funn	Bålggraver	Ringstad gravminner	Sognes funn	Sognes gravminner	Sognes funn	Ringstad storhaugsentra (kat.)
Dalane																						
Lund							3															
Sokndal										2					2							
Eigersund	1						1	2		10				2	1							
Bjerkeim							1	3		1				1								
Jæren																						
Hå	5	1	1			9	18			2			1	7								
Klepp	12	2		2	1	8	14			1			1	5	1							
Time	2	1	1			4	6			1				2	3							
Sandnes	6	1	1	1	1	2	8			5				8	1							
Sola	2						3			3					1							
Stavanger	1						1			4			1	6	6							
Randaberg				1										1	2							
Rennesøy	1		1							2				2								
Gjesdal							4							1	1							
Ryfylke																						
Forsand							1							2								
Strand						1	2			2					1							
Hjelmeland						1	3			3												
Finnøy	1									4			1		2							
Kvitsøy																						
Suldal	1	1				2		2	1	2	●	3		4	3						●	
Sauda																						
Haugaland																						
Vindafjord (m. Ølen)	1					2	1	6	2	1	●	2+	1	1	2	1						
Tysvær							2						1	1	1							
Haugesund	1						1						1									
Karmøy	6	1		1	1	1	11		5	3		5		3	4	●					●	●
Bokn												1		1		●						●

HORDALAND

Kommune	Eldre jernalder							Yngre jernalder					J.a. gen.					
	Verdi, kvalitet					Kvantitet		Ringstad storhaugsentra	Verdi, kvalitet			Kvantitet		Ringstad storhaugsentra (kat.)	Sognes funn			
Myhre 1	Myhre 2	Myhre 3	Myhre 4	Myhre 5	Kristofferesen	Folketid våpengraver	Ringstad rike gjenstander		Sognes gravminner	Ringstad store gravminner	Bygdeborg	Ringstad rike gjenstander	Væker			Insulære funn	Båtgraver	Ringstad gravminner
Sunnhordland																		
Sveio						2	1			1		1		1	1			
Bømlo										1				1				
Stord	2						3							1				
Fitjar						1				1		1	1	1	•			•
Etne	3				6	13	14	•	5	4	•	2	2	3	•	•	•	•
Kvinnherad	4		2	2		10	21	•	3	1	••	2	3	3	••	•	•	•
Tysnes						1	1			1								
Hardanger/Voss																		
Jondal	1				1		3											
Kvam						6			1	1				1				
Granvin						2			2			1	1	1				
Ulvik						2					1	1	1	1				
Eidfjord							1			1		1	1	2		•	•	
Ullensvang	2						3		1	1		1	1	1				
Odda						1				1		1	1	2				
Voss					3	17	5		5		••	4		4	2	•		•
Midhordland																		
Austevoll										1								
Fusa																		
Sotra																		
Fjell																		
Øygarden																		
Os						1	3	2		1								
Bergen						2	3	6				1	2	1				
Askøy							2			1								
Osterøy	3					1	6	7		1			1					
Vaksdal							1					1	2					
Nordhordland																		
Radøy	2						3						1					
Meland							1					1	1					
Lindås	5			2	1	3	8		1	•	1	1	1		•			•
Modalen/Vaksdal																		
Masfjord																		
Austrheim/Fedje	1						1		1									

SOGN OG FJORDANE

Kommune	Eldre jernalder								Yngre jernalder						J.a. Gen.				
	Verdi, kvalitet						Kvantitet		Ringstad storhaugsentra	Verdi, kvalitet			Kvantitet			Sognes funn	Ringstad storhaugsenter (kat.)		
	Myrne 1	Myrne 2	Myrne 3	Myrne 4	Myrne 5	Kristoffersen	Folkv. tid våpengraver	Ringstad rike gjenstander		Sognes gravminner	Ringstad store gravminner	Bydeboger	Ringstad rike gjenstander	Vekter	Insulære funn			Båtgraver	Ringstad gravminner
Sogn																			
Gulen											1			1					
Solund																			
Hyllestad																			
Høyanger							2	1				2		1	1		•		
Balestrand							3							1					
Vik	4			1		3	13	9	•	7	•	7	1	10	7	•	•	•	•
Leikanger	1	1		1		1	3	4		2	•	2		1	1	•	•	•	•
Aurland							2	1			•	4	1	5	3	•	•	•	•
Lærdal							2	1		?	•	1		1		•	•	•	•
Ardal																	•	•	•
Luster	5			1		2	6	9	•	5	•	2		2	1			•	•
Sogndal	3					3	6	9	•	1	1			3				•	•
Sunnfjord																			
Askvoll												1		1	2				
Gaular												2	1	2	1				
Fjaler							5	1		•	3			1	3	•			•
Førde							2	2											
Flora																			
Naustdal	1																		
Jølster							1	1		1					1				
Nordfjord																			
Vågsøy																			
Bremanger							2												•
Selje												1		1					
Eid							1					3	1	5	6	•			•
Gloppen	1		1			2	6	3	•	5	•	10	4	9	12	•	•	•	•
Stryn	6				2	1	13	8	•	1		5	1	5	7		•	•	•

MØRE OG ROMSDAL

Kommune	Eldre jernalder							Yngre jernalder					J.a. gen.								
	Verdi, kvalitet					Kvantitet		Verdi, kvalitet			Kvantitet		Sognes funn	Ringstad storhaugsent(er) (kat.)							
	Myhre 1	Myhre 2	Myhre 3	Myhre 4	Myhre 5	Kristoffersen	Folkev.tid våpengraver	Ringstad rike gjenstander	Sognes gravminner	Ringstad store gravminner	Bydeborgere	Ringstad storhaugsentra	Ringstad rike gjenstander	Vekter	Insulære funn	Bålggraver	Ringstad gravminner	Sognes funn	Sognes gravminner	Sognes funn	Ringstad storhaugsent(er) (kat.)
Sunnmøre																					
Vanylven							1														
Sande								•	2		•				1					•	2
Volda															1	2					
Ørsta												6									
Ørsta							1							2	3						
Hjørundfjord							2	1	•	•		1	5	2			•		•		
Hærøy							1				•										
Ulstein							3		1		•	2		1	1		•				1
Hareid														1			•				
Giske							7	7	•	6	•	2	1	2	3		•	•	•	•	1
Haram							5	•	1		•				6			•	•	•	1
Ålesund							2					1									
Skodje																					
Ørskog															1						
Stordal							1								2						
Stranda							1							1							
Norddal												2		1							
Romsdal																					
Sandøy																					
Midsund																					
Vestnes												1		1							
Rauma							4	3		1	•	2	2	3	1						2
Aukra							2		1		•				1						2
Fræna							1		1	1	•			2		•					2
Molde							1	2				1		1							
Neset							2														
Nordmøre																					
Eide														1							
Averøy							2														
Gjemnes															3						
Sunnal							1	2				4	1	3							
Kristiansund/Frei															1						
Tingvoll							1					1		1	2						
Tustna								1													
Halsa																					
Surnadal																1					
Rindal																					
Smøla/Aure																					

Forklaring:

Ingen data

Tall: Angir antall objekter: Funn, gjenstander, gravminner etc.

- Angir til stede
- Tilstede i to markert atskilte områder i kommunen

Myhre 1–5. Utrykte lister. Pers. meddelelse B. Myhre:

Myhre 1: Vestlandskjeler, fat, Østlandskjeler, Hemmoorkar, kanner, sil-øse, bøtte, kar ukjent type/tapt, glass

Myhre 2: De rikeste funn fra romertid og folkevandringstid; Graver med gull, glassbeger og bronsekar

Myhre 3: De rikeste funn fra romertid og folkevandringstid; graver med gull og glassbeger

Myhre 4: De rikeste funn fra romertid og folkevandringstid; graver med gull og bronsekar

Myhre 5: De rikeste funn fra romertid og folkevandringstid; graver med bronsekar og glassbeger

<i>Kristoffersen:</i>	Kilde: Kristoffersen 2000:294–374
<i>Folkevandringstids våpengraver:</i>	Kilder: Fett 1940a og b, Bemman & Hahne 1994 og søk i www.dokpro.uio.no/arkeologi/bergen/hovedkat.html m.fl. Se Appendiks 1
<i>Ringstad gjenstander:</i>	Kilde: «Utvalgte rikdomskriterier» fra eldre jernalder. Ringstad 1987b:284–286.
<i>Bygdeborger:</i>	Kilder: Myhre, pers. oppl. Fett: Div. førhistoriske minne. Ringstad 1991
<i>Ringstad storhaugsentra:</i>	Kilde: Ringstad 1987b:305–6
<i>Ringstad gjenstander:</i>	Kilde: «Utvalgte rikdomskriterier» fra yngre jernalder. Ringstad 1987b:290–291
<i>Insulære gjenstander:</i>	Se Appendiks 3
<i>Båtgraver:</i>	Se Appendiks 4
<i>Ringstad storhaugsentra:</i>	Kilde: Ringstad 1987b:306–7
<i>Sognnes funn y.ja.:</i>	Kilde: Sognnes 1979:65–67
<i>Sognnes funn e.ja.:</i>	Kilde: Sognnes 1979:71
<i>Sognnes gravminner ja.:</i>	Kilde: Sognnes 1979:69
<i>Vekter:</i>	Kilde: Jondell 1974 med noen tilføyelser
<i>Ringstad storhaugsenter:</i>	<i>Kategori 1, 2, 3.</i> Kilde: Ringstad 1987b:239

7.3.5 Hallen

Et vanlig begrep i de tidligste skriftlige kildene for et hus med en spesiell funksjon var *hallen*, gammelnorsk *hollf.*, oversatt av Fritzner som et stort hus, Latin: *Palatium*. Ordet har ekvivalenter i andre germanske språk slik som gammelengelsk *heall*. Stefan Brink (1996:251) viser til det gammelengelske diktet Beowulf fra det 8. århundre der ordet *heall* er vanlig brukt for kongen eller høvdingens hall eller bankethall. Synonymt er også ordet *sal*, gammelengelsk *sele*, brukt. Brink reiser imidlertid tvil om autensiteten til ordet hall i skandinavisk språk. Her viser han til diskusjonen omkring forståelsen av stedsnavnet *Skiringssalr* og navneformen *Scirings heal* som er brukt i Ottar beretning i kong Alfreds appendiks til Orosius' verdenshistorie. Han synes ikke dette er et ord av skandinavisk opprinnelse, men kanskje er det et tidlig lån fra vestgermansk språk. Det gamle skandinaviske ordet for bankettsal er *salr* (Brink 1996:255).

Inspirert av den norrøne litteraturen har begrepet hall i arkeologiske publikasjoner vært knyttet til særlig store hus fra yngre jernalder, men har også vært knyttet til andre perioder. I senere tid har hallbegrepet vært brukt om spesielle rom: «festhall» i en stor bygning på Ullandhaug i Stavanger (Myhre 1980:260) eller «gildehallen» på Borg i Lofoten (Munch 1991:47).

Gårder som besto av to hus, eller når det var snakk om store gårder, et hovedhus og noen sekundære bygninger, ble mer vanlig fra 2. århundre e.Kr. i Sør-Skandinavia. I det 4. århundre ble et tredje hus introdusert på store gårder. Disse husene er ikke vanlige, men de former et mønster som Frands Herschend sier inneholder en eller flere av de følgende karakteristikkenes i det arkeologiske materialet:

- 1) De tilhører store gårder.
- 2) De består av ett rom med et minimum av stolper.
- 3) De skiller seg ut ved sin plassering på gården.
- 4) Ildstedet er ikke brukt verken til matlaging eller for håndverksaktiviteter.
- 5) Gjenstandene funnet i disse husene er forskjellig fra de som er funnet i boligdelen av hovedhuset på gården. (Herschend 1993:181–3).

Trond Løken (2001) har forsøkt, med bakgrunn i Herschends arbeid, å sannsynliggjøre forekomsten av hallen eller salen i Rogaland for bl.a. å styrke tolkninger om sosial stratifisering og politisk maktoppbygging. Innledningsvis peker han på at det foreløpig er funnet to store bygninger fra bronsealderen periode II–IV, med en stor lengde, bredde, avstand mellom stolpene og med funn av kornoffer i en ende av huset. Husene fra Forsand og Hundvåg i Stavanger, skiller seg fra de vanlige mindre, smalere husene med motstående innganger som dele mellom bolig og fjøs (Løken 2001:56 og fig. 2). Mens disse bygningen går ut av bruk på Forsandmoen mot slutten av bronsealderen, fortsetter bygningstradisjonen med mindre smale hus uavbrutt gjennom hele førromersk jernalder og inn i romertid. Husene når i eldre romertid opp i en størrelse på 20–24 m. I tillegg har det allerede i flere hundre år vært en annen type langhus med lengder på inntil 50 m. Disse husene har motstilte innganger i den vestligste delen og et ildsted omtrent ved midten av huset. I denne delen av huset er ofte to og to par stolper satt tett sammen og med lang avstand til det neste par. Helt spesielt er det at stolpeparene som sto nærmest ildstedet var trukket lenger ut mot veggene enn de andre. Dette medførte at en fikk et større rom omkring ildstedet. Hustypene som dateres fra ca. 200 f.Kr. til 300 e.Kr. representerer en ny byggeskikk hvor inngangen til boligdelen er skilt fra kvegets adkomst og lagt til hver sin ende av husene. Tre av disse husene, et hus for hvert hundreår, ligger i det sentrale boplassområdet på moen, mens det fjerde og største av dem ligger for seg selv helt østligst på moen. Løken konkluderer med at «på Forsand i yngre førromersk jernalder og eldre romertid finnes det en gruppe bygninger hvor en hall for særskilte aktiviteter, beskrevet av Herschend, har foregått». Etter Løkens mening ble hallen som politisk, sosialt og religiøst rom etablert allerede omkring Kr.f., altså vesentlig tidligere enn det Herschend beskriver. Liknende bygninger fra samme tid finner Løken også på Austbø på Hundvåg i Stavanger og på Veien i Buskerud (Løken 2001:60–61). Det er verdt å merke seg at huset med hallrom sentralt i huset på Austbø som må ha vært skilt ut fra Husabø, tilhører et gårdsmiljø som var av de største i Rogaland. Gården skal ha tilhørt et nett av Husabøgårder med administrative oppgaver innen et mulig sørvestnorsk rike (Steinnes 1955)

som jeg skal komme tilbake til nedenfor. Også Veien tilhører et av de rikeste arkeologiske funnmiljøene i det indre Øst-Norge.

Løken konstaterer at det eldre romertids gårdskomplekset med en mulig hall ved Forsandmoens SØ-hjørne, både i størrelse, beliggenhet og med en undergitt liten gård i nærheten kan sammenliknes med gårder i Sør-Jylland fra samme tid som er tolket som høvdinggårder. Men også andre hus har rom som kan tolkes som hall, og når vi går noe lenger opp i tid, i yngre romertid og folkevandringstid, ser det ut som om alle hus blir bygget over dette skjemaet. «Konklusjonen blir at det sannsynligvis gjennom yngre romertid og folkevandringstid er vanlig at de store gårdshusene har et område som i hvert fall for en del brukes til de funksjoner som tidligere er blitt beskrevet som knyttet til hallen på gården.»...«Det kan altså se ut til at den sosiale utviklingen i samfunnet på denne tiden er kommet dit at hver enkelt bonde har behov for å ha et rom for spesielle anledninger, men at rommet nok kan ha tjent mer dagligdags boligfunksjoner, i hvert fall for bonden og hans nærmeste familie» sier Løken (2001:75–6). I så fall kan vi ikke bruke slike bygninger som retningsgivende i vår sammenheng.

Løken spør også om vi i det sørvestnorske husmaterialet kan finne bygninger som «vitner om eksklusiv bruk som fest- og religiøst rom i denne tiden, slik som Herschend har påvist i Sverige og Danmark?» (Løken 2001:76). På Forsandmoen er forholdene tolket slik at det gjennom yngre romertid og folkevandringstid var to bosetningsenheter til enhver tid med til sammen mellom 12 og 16 gårdsenheter. I sørskandinaviske terminologi kan vi kalle disse landsbyer. Den største av disse enhetene besto av inntil 13 gårder bestående av to langhus som var plassert i faste tun bygget på samme sted i inntil fire faser. En av gårdsenhetene avvek imidlertid fra dette mønsteret idet gården besto av 3 hus. I tillegg til de to vanlige husene på henholdsvis 35 og 21 m lengde, lå det mellom disse en helt enestående bygning, knapt 31 m lang. Fosfatkartering viser at det ikke har vært noen funksjonsdeling mellom en bolig- og en økonomidel i huset. Omkring ildstedet var det et spesielt stort, stolpefritt rom. Med en bredde på 9,1 m, tilhører huset en liten gruppe hus som for det meste er knyttet til makt- eller rikdomssentre, som Åker på Hedemarken, Gudme og Lejre i Danmark og Gene i Sverige. Løken (2001:81) konkluderer med, etter sin gjennomgang av dette og andre liknende hus i Skandinavia, at dette huset inntar en spesiell plass i bebyggelsen som er så viktig at det er grunnlag for å tolke dette huset som hallen, fortrinnsvis kalt sal, i gården til den ledende sosiale eliten.

7.4 Nomenklatur og senter

«In searching for this kind of central place and centre of power, where political, cultic, mercantile and juridical activities took place, it is of importance to find out the contemporary nomenclature for these nodal places» (Brink 1996:248).

7.4.1 Huseby og utskylsrike

Det mest aktuelle begrepet her er «Huseby»; på gammelnorsk *Húsebjr* eller *Húsabær* som i skiftende form er kjent først og fremst fra Sverige og Norge med henholdsvis 70 og 52 bebyggelser med slikt navn. I Danmark finnes det åtte husebyer, i Schlesvig-Holstein to og på Orknøyene fire. Navnet finnes ikke på Færøyene, Shetland og Island. (Steinnes 1955:1, Brink 1999:283). De norske Husebyene finnes først og fremst på Østlandet og i Trøndelag og med spredte forekomster i Agder og Jæren, i Nordhordland, Sogn og på Nordmøre, samt i Nordland.

Første leddet av *Húsabýr* eller *Húsabær* er *Húsa-*, genitiv flertall av ordet *hús*. I flertallsformen ligger at det til begrepet huseby hørte til flere hus. Andre ledd, *bjr* eller *bær*, no. *by*, svarer til svensk og dansk, men ble i tidlig tid, etter det gårdsnavnene viser, bare brukt på Opplandene og i Trøndelag. *Bær*, no. *bø*, ble brukt i resten av landet, men alt i gammelnorsk tid har *bjr* trent ut *bær* i hele Viken og det meste av Nord-Norge. Ordet henger etymologisk sammen med *búa*, no. *bo* og betyr opprinnelig noe slikt som «bosted» (Steinnes 1955:8).

Historikere og arkeologer var tidlig klar over at navnet husaby hadde en sentral posisjon av antakelig administrativ art. O. Rygh skrev om det norske navnet *Húsabýr* at det «Sikkert med største Sandsynlighet forklares om en vel bebygget Gaard, der har mange, gode eller prægtige Huse» (Rygh 1897, Indledning:57. Etter Steinnes 1955:6). Magnus Olsen mente at navnet hadde en spesiell betydning som tar sikte på administrative forhold. Steinnes har hevdet at tre norske gårder, Huseby på Lista og i Egersund samt Husabø på Hundvåg, Stavanger har vært hjørnesteinene i organiseringen av et gammelt rike i Sørvest-Norge (Steinnes 1955:6–7). Gårder med slike navn skulle ha vært forbundet med kongelige gårder, etablerte steder i forbindelse med et *veitzlu* system.

Spredningsmønsteret, der Husebygårder mangler på de nordatlantiske øyene, med unntak av Orknøyene, antyder at navnegivingen er senere enn koloniseringen av disse, men tidligere enn 1263 da skottekongen fikk overherredømmet over Orknøyene (Westerdal og Stylegar 2004:101). Brink (1999:290) poengterer imidlertid at det er umulig å datere selve bebyggelsen ut fra Husebynavnet fordi dette normalt har erstattet eldre navn. En antar at husebyene kan være konfiskert gods, ha blitt kjøpt eller mottatt i gave og derved ha overgått til å utgjøre en del av *bona regalia* (i Danmark *kongeleiv*, i Sverige *Uppsala öd*). Vi kan se husebyfenomenet i forbindelse med rikssamlingsprosessen: «et utslag av intern eksploatering. I tillegg oppviser fenomenet alle tegn til en tvangsmessig konfiskering av langt tidligere etablerte jordegods.» (Westerdal og Stylegar 2004:105). Vikingtidens lederskikt baserte sin økonomiske makt på egne og alliertes jordegods. Plyndringsgodset var nødvendig for å beholde makt gjennom gaver og underhold av krigere. I middelalderen får vi et nytt system hvor systematiserte skatter blir tatt mer i bruk, men skattene skrives bare ut i ekstreme situasjoner. Kongens økonomi var fremdeles basert på jordegodset han disponerte.

Westerdal og Stylegard (2004:116–7) diskuterer en mulig sammenheng mellom rikssamlingen under Harald Hårfagre omkring 900 og konfiskerte husebyer i Viken og Trøndelag, med kongens eroblingsprosess fra Vestlandet og østover og nordover. Imidlertid argumenterer de for at fenomenet er en del yngre enn Haralds rikssamling. De kunne i stedet tenke seg at prosessen kan ha utgått fra Danmark som en del av den leidangsordningen som kan ha blitt etablert her da området sorterte under danske konger.

Den spredte fordelingen av husebyer på Vestlandet kan for vårt behov også sees i sammenheng med Harald Hårfagres kongsgårder på Vestlandet: *Alrekstaðir* (Årstad ved Bergen), *Avaldsnes*, *Fitjar*, *Utstein*, *Søheim* (Seim). Husebyene er en parallell organisasjon til disse kongsgårdene, men ingen av disse kalles Huseby.

Innenfor vårt undersøkelsesområde finner vi bl.a. *Huseby* i Egersund og *Husabø* på Hundvåg ved Stavanger. Sammen med Huseby på Lista skulle disse gårdene være kjernen i et postulert «utskyldsrrike», et småkongedømme som Asgaut Steinnes antok strakte seg fra Tromøya ved Arendal i øst til Ryfylke i vest. Utskyld var en avgift som var knyttet til et fåtall gårder i dette området. Steinnes mente at utskyldsgårdene og kongsgårdene, Husabø i Egersund, Huseby på Lista, en gård på Otranaset ved Kristiansand og en gård på Tromøya var sentrale gårder i et «utskyldsrrike». Han kom frem til at utskylden hadde opphavet i en ordning med årvisse veitsler, og at denne ordningen var eldre enn tiden omkring år 1000. I tillegg var det en rekke dominerende kongseiendommer nord for Stavanger. Dette var foruten den nevnte Husabø på Hundvåg, Sørbø på Rennesøy, Hesby på Finnøy og Harald Hårfagres residensgård Utstein som de mest sentrale. Disse gårdene var administrative støttepunkt for kongen og kan naturlig plasseres innenfor et veitsle- og ferdslssystem som utskyldsgårdene peker ut. Et annet poeng som Steinnes pekte ut var sammenhengen mellom utskyldsgårdene og kongsgårdene og den hedenske kultus (Steinnes 1952–53). Hypotesen har senere blitt diskutert av flere (bl.a. Bjørkvik 1967:388, Helle 1987) og møtt motstand, bl.a. av Jens A. R. Gjerløw (1988) som mente at utskylden var en kirkelig avgift som på ingen måte kan føres så langt tilbake som det Steinnes hevder. J. H. Larsen (1978) finner heller ingen arkeologiske vitnesbyrd som skulle kunne støtte opp under Steinnes sin forklaring

Videre viser Steinnes til at 11 av 13 gårder i Norge som på gammelnorsk het *Landir* (flertall av Land), på en eller annen måte har vært knyttet til gårder som må ha vært kongsgårder eller stormannsseter. Innenfor vårt undersøkelsesområde kan jeg for eksempel nevne *Landa*, Finnøy sammen med Hesby, det gamle stormannsetet Hestbær, *Landa* ved Avaldsnes og ved Fitjar, Harald Hårfagres kongsgårder og *Landås*, Bergen, ved kongsgården Alrekstad m.fl. som jeg også vil komme tilbake til. Steinnes argumenterer for at flere storgårder har vært kongsgårder selv om man ikke har opplysninger om dette, og får da ti kongsgårder i Hordaland og nordre Rogaland, hvorav syv har Landir-gårder i nærheten. Kongsgårdene i dette distriktet har nok vært veitslegårder, men Steinnes tror nok de også har vært sete for den lokale administrasjonen. Også de tre siste gårdene lenger nord har etter Steinnes sin mening vært knyttet til det administrative apparatet som ble skapt under Harald Hårfagre (Steinnes 1955:209–221). Han konkluderer med at det er noe som taler for «at ymse gamle kongsgårder har gått over til husebyar – og demed fått Huseby-namnet – etter kvart som kongane heldt opp med å nytta di til hovudsæte og sette ombudsmenn på dei i staden» (Steinnes:1955:220). Andre kongsgårder fortsatte som kongelige residensgårder og ble aldri kalt husebyar. Av dette

kan vi slutte at husebyane var kongsgardar av andre rang. «Kongane sat nok på Husebyane når dei flytte ikring og tok veitsler, men ville snaut nytta ein huseby til hovudresidens» (Steinnes 1955: 221).

Noen av Steinnes sine konklusjoner bygger på begrunnede antakelser. Jeg skal overlate til andre å ta stilling til dette, noe som også er gjort. Det som er viktig for oss er at gjennom dette arbeidet og senere diskusjoner, er gårder og steder satt på kartet slik at jeg kan ta disse med i den videre undersøkelsen i dette arbeidet.

7.4.2 Kultiske sentra

Gjennom Magnus Olsens forelesning Hov og Horg (Olsen 1926:227–288) får vi en første innføring om steder som ved sitt navn forteller at det har vært utført gudsdyrkelse på stedet. I den grad denne gudsdyrkelsen har vært felles for et større område, ut over selve gården handlingen har vært utført på, og særlig om handlingen var en gjentatt foreteelse, blir dette stedet et samlingspunkt og derved også et sentralt sted som er av interesse i denne fremstillingen. Diskusjonen har gått om hvorvidt denne gudsdyrkelsen foregikk på særskilte kultsteder, i friluft, i særskilte bygninger eller om man brukte gårdens vanlige hus som åsted for disse handlingene. Så lenge disse stedene ikke ble markert med fysiske konstruksjoner som etterlot seg levninger som kan tolkes som tegn på slike handlinger og som vi i ettertid kan erkjenne, er det vanskelig å påvise slike steder. Noen få unntak har vi likevel. Dette er der vi finner gjenstander som tolkes som vitnesbyrd om religiøse handlinger. Innen vårt undersøkelsesområde kan jeg illustrere dette med et eksempel: Funn av 16 såkalte gullgubber i en mulig hustuft på gården Tu i Klepp kommune. Når dette er sagt må jeg jo også tilføye at enhver begravelse inneholder et viktig element av religiøs handling. Som jeg kommer inn på flere steder, kan også et gravminne og da særlig de monumentale eller de med spesielt rikt gravinnhold, inneha et sentraldannende element også i andre sammenhenger enn de rent religiøse.

Til sammen kjennes noe over 600 norske stedsnavn som tilkjenner at her har det vært utført religiøse handlinger i forhistorisk tid. Det vil føre for langt å gå grundig inn i de aktuelle stedsnavnene og diskusjonen omkring disse her. Med den beskjedne kunnskap innen navneforskning jeg innehar, vil jeg ikke bruke stedsnavn som første kilde i å finne sentralsteder eller områder. Jeg vil imidlertid så langt jeg finner det mulig, bruke stedsnavn som supplerende kilde og forklaring. Særlig der andre arkeologiske vitnesbyrd forteller om sentrale funksjoner blir sakrale navn interessante i tolkning og forklaring av stedet eller området.

7.5 Grunnlag for den videre jernalderundersøkelsen

Undersøkelsene jeg her har gjennomgått viser til dels overensstemmelse når det gjelder å finne funn og spesielle fornminner eller steder med «rike» eller «verdifulle» funn. En ser umiddelbart at enkelte bygder skiller seg særlig ut. Andre steder blir bare markert på grunnlag av ett arbeid. Enkelte steder som en skulle forvente at var en sentral plass i forhistorisk tid, kan være lite synlige i de ulike undersøkelsene. Jeg tenker da på kommunikasjonsmessige knutepunkt, først og fremst der ferdelsesveger over land møter sjøveien. Dette kan være innerst i en av de store fjordene der historisk kjente ferdelsesveger, for eksempel fra Østlandet, kommer ned, eller ytterst i noen av de store fjordene der fjordvegen møter kystleia. Et annet problem er at de enkelte undersøkelsene jeg legger til grunn i dette arbeidet bare dekker deler av mitt undersøkelsesområde slik at jeg ikke har et ens og sammenliknbart grunnlagsmateriale til rådighet. Forskningsintensiteten når det gjelder geografi og interesseområder har også vært ulik langs Vestlandet. Søndre og særlig midtre del er best dekket, mens Romsdal og, særlig, Nordmøre har blitt viet mindre oppmerksomhet i de tilgjengelige og siterte oversiktsarbeidene.

I det følgende vil jeg sammenholde de ulike undersøkelsene og se nærmere på de enkelte punktene som kommer frem. Dette suppleres med søk i museenes online funnkataloger og fornminneregistre. Per Fetts registreringer som gjelder Bergen museums distrikt, i serien «Førhistoriske minne» – den trykte utgaven som også inneholder kart, har vært til uvurderlig hjelp så langt opp i tid som disse er a jour.

Videre vil jeg forsøke å se nærmere på enkelte steder som av andre årsaker, for eksempel kommunikasjons og næringsmessig, kunne tenkes å ha vært sentrale steder. Det er også aktuelt å supplere med ytterligere informasjon fra andre mer detaljerte og geografisk mer konsentrerte undersøkelser.

Jeg tar først for meg eldre jernalder, i hovedsak fra yngre romertid og folkevandringstid, deretter yngre jernalder for å avslutte med middelalder. Innledningsvis vil jeg redegjøre for økonomi og samfunn som er spesifikke for disse periodene. Jeg vil også redegjøre for endringene som skjer i samfunnet i tidsrommet omkring overgangen fra en hovedperiode til den neste.

8 Eldre jernalder

8.1 Innledning

8.1.1 Bosetnings- og befolkningsutvikling

Det er alminnelig antatt at folketallet økte sterkt over hele landet i løpet av yngre romertid og folkevandringstid. Dette er sist diskutert av B. Myhre i Norges landbrukshistorie, som på grunnlag av to lokale undersøkelser trekker den slutning at befolkningen i landet omkring 500 kan ha vært omtrent like stor som den var omkring 1200 eller 1700 (Myhre 2002:159). En av de undersøkelsene han bygger denne slutningen på er sin egen undersøkelse om gårdsantallet på Jæren, publisert i 1983 (Myhre 1983:155). Forutsetningene han bl.a. legger til grunn for sin analyse er at «antallet gårder på Jæren i 4.–5. årh. er kjent» (op. cit.:152). Det Myhre den gang hadde som utgangspunkt var registreringer av *synlige* tufter, gardfar, rydningsrøyser, åkerreiner og gravrøyser som Jæren var så rik på. Ved systematisk registreringer og utgravninger ved hjelp av maskinell flateavdekking siden den tid, er det gjort et meget stort antall registreringer og utgravninger av nye gårdsanlegg som ikke var kjent på forhånd. Forsand er hyppig nevnt som eksempel på dette, et annet eksempel jeg har vært innom er Hundvåg. Et tredje eksempel kan vi hente fra Gausel i Stavanger. I et område der T. Helliesen i 1900 registrerte 4 gravminner, som alle var vekke fra overflaten i 1997, ble det ved de arkeologiske undersøkelsene i 1997–2000 påvist minst seks gårdsenheter: To i førromersk jernalder, en i romertid, en i folkevandringstid og det som trolig er minst to samtidige gårder i merovingertid (Børshheim & Soltvedt 2002:14–17). Altså var det her en til to gårder i bruk samtidig som ikke på forhånd var kjent i det registrerte materialet av synlige gårdsanlegg. Da denne problemstillingen ligger noe på siden av det som behandles i dette arbeidet, annet enn at dette har innvirkning på folketall og økonomisk virksomhet, vil jeg her nøye meg med å konstatere muligheten for at vi kan ha hatt en mye større bosetning på Jæren og kanskje i de øvrige jordbruksbygdene på Vestlandet enn det en tidligere har antatt ut fra synlige fornminner.

Et annet poeng som er mer relevant for det metodiske grunnlaget for denne fremstillingen er den tidsmessige fordelingen av disse nye funnene. Den til nå allmenne oppfatningen som senest Myhre (loc. cit.) viste til, er den befolkningsøkningen som man mener har funnet sted i yngre romertid. Denne antatte folkeveksten er stipulert på grunnlag av et økende antall graver, funn og fornminner på denne tiden. Særlig har man langt vekt på økningen av gravfunn fra dette tidsrommet. Faren er derved stor for at man på grunnlag av en evt. endret gravskikk, der flere gravgaver har fulgt den døde, har blitt brukt som argument for en befolknings- og bosetningsmessig ekspansjon. Det viser seg at et meget stort antall av de nyfunne gårdsanleggene kan dateres til tiden før den påståtte befolkningsekspansjonen fant sted. Jeg nevnte funn fra førromersk jernalder på Gausel i Stavanger, vi har sett det på Forsand og en rekke andre steder i Rogaland. For Hordaland, Sogn og Fjordane samt Sunnmøre har S. Diinhof summert opp resultatene når det gjelder nyfunne jordbruksbosetninger fra «et tiår

med fladeafdækninger på Vestlandet»: Av 36 opplistede undersøkelsesobjekter har hele 23 anlegg dateringer som er eldre en yngre romertid (Diinhof 2005:76). Dette viser at det var et betydelig antall bosetningsområder som vi bare så vidt har kjennskap til også i tiden før denne ekspansjonsperioden. Vi bør derfor tone ned denne påståtte befolkningsveksten i yngre romertid og heller anta at det har vært en jevnere utvikling i bosetnings- og befolkningsvekst opp gjennom bronsealder og eldste jernalder enn tidligere antatt.

Dette viser problemene med å bruke synlige kulturminner og gravfunn som indikatorer på historiet utviklingen. Noe som jeg allerede innledningsvis har bemerket rammes denne fremstillingen av dette. Foreløpig finnes det for lite materiale til å trekke inn den eldste del av jernalderen ut fra kunnskap vunnet ved flateavdekning i fullt mon. Jeg har derfor valgt, i full visshet om denne feilkilden, å konsentrere meg om det tradisjonelle funnmateriale, men selvfølgelig bruke flateavdekkingsmaterialet i den grad de er mulig, der dette kan være til nytte. Når dette er sagt skal vi likevel ikke se bort fra at det likevel kan ha vært en ekspansjonsperiode rundt overgangen mellom eldre og yngre romertid. Vi så for eksempel at bosetningen på Forsandmoen vokste betydelig. Frem til 200 e.Kr. var det 7–10 enheter. Fra omkring Kr.f. øker husene kraftig i størrelse, noe som må sees på som en intern bosetningsekspansjon, kanskje knyttet til økt kveghold. Pollenanalyse tyder på økende beiting og åkerbruk mot slutten av førromersk jernalder. Deretter utvides dette og i yngste romertid og folkevandringstid, 300–500 e.Kr. skjer det en omstrukturering og bebyggelsen når sitt maksimum med 16 gårder (Løken et al 1996:71–72). Et annet eksempel på en indre ekspansjon kan vi hente fra Gausel: I løpet av romertid foregår det også her en endring av gårdens bygninger. De to store hovedbygningene blir dobbelt så store som de tidligere bygningene, noe R. Børsheim tolker som at det blir flere mennesker på gården og at det ble endringer i familiestrukturen (Børsheim & Soltvedt 2002:280). Gårdens vekst vitner om at det foregikk en ekspansjon på Gausel i romertid. Blant annet gjør spor etter gjødsling (pollen fra gjødslingsindikatoren meldestokk) seg nå gjeldende, noe som indikerer at jordbruksproduksjonen er effektivisert (op. cit.:282). Disse eksemplene kan vise at vi i stedet for en brå befolkningsvekst i overgangen til yngre romertid, slik bl.a. gravfunnene kan vitne om, kan ha hatt en jevnere vekst over et mye lenger tidsrom, men folketallet kan likevel fortsatt antas å ha vært høyest i det 4.–5. århundret.

8.1.2 Samfunnsorganisasjon

Vi skal se litt nærmere på hypotesene omkring samfunnsorganiseringen i romertid-folkevandringstid:

H. Shetelig så for seg at det hadde blitt etablert småriker i på Sør- og Vestlandet i folkevandringstiden. Dette baserte han på en innvandringshypotese der germanske stammer fra Danmark og kontinentet skulle ha etablert seg i dette området (Shetelig 1925). W. Slomann viser til A. Steines sine, nå omdiskuterte, utskyldsriker og sier det «er fristende å tenke seg at disse går tilbake til folkevandringstiden, og da må de være begynt alt på 300-tallet» (Slomann 1956:75). Begrepet *rike* hadde imidlertid ikke den samme betydningen den gang som det vi i dag legger i ordet. *Rike* må på denne tid og helt inn på 1100-tallet forstås i sin grunnbetydning *makt*. Ennå i sagetekster fra tidlig middelalder benyttes ordet i en slik betydning. Det skrives for eksempel om krigere som for frem med rausn ok *riki*, dvs. med prakt og makt. I Saga Hákonar góða (avsn. 20) får vi høre at da Eriksønnene dro fra landet omkring 860, fikk de føle kong Hákon's *rike*, som måtte bety hans hærmakt (Brøgger 1933:138–148). «Rike betegner

altså ikke det institusjonaliserte styret, nok fordi det knapt fantes, men selve evnen til å utøve makt, som var grunnlaget for høvdingens eller kongens herredømme» (Skre 1998:257).

E. Service's evolusjonistiske samfunnsmodell ble sentral innen den prosessuelle arkeologien på 1970 og -80-tallet. På Vestlandet var det særlig Knut Odner (1969, 1973) og Bjørn Myhre (1987) som fulgte opp dette. Odner tok for seg de økonomiske strukturene i samfunnet, særlig med utgangspunkt i undersøkelsene i Valldalen i Odda kommune. Myhre forsøkte, som tidligere nevnt, å avgrense politiske og økonomiske enheter i Sør- og Vest-Norge. Forskningen har i de senere årene til en viss grad opprettholdt fokuset på samfunnet i yngre romertid og folkevandringstid som bestående av regionale eller lokal enheter. En har imidlertid gått vekk fra den ensidige vektleggingen av økonomisk-deterministiske faktorer som grunnleggende for maktrelasjoner i samfunnet. I stedet har fokuset blitt rettet mot slektskaps- og personlige relasjoner som grunnleggende strukturelle prinsipper i samfunnet som grunnlag for makt. Påvirkning fra postprosessuell arkeologi og antropologenes samfunns teorier, fremfor alt av Anthony Giddens og Pierre Bourdieu, har også fått arkeologene til å se på den gjensidige påvirkningen mellom strukturer og individer som grunnlag for samfunnsutviklingen (Bjørnstad 2003:15).

Bjørn Myhre som argumenterte for at Sørlandet og Vestlandet i folkevandringstiden kan ha vært oppdelt i politiske enheter som han kalte småriker, så at de hypotetiske grensene han satte mellom 8–9 småriker har en viss likhet med fylkesgrenser som historikerne mente eksisterte i vikingtiden. Han presiserer imidlertid at det ikke er sikkert at smårikene i folkevandringstiden har hatt faste territorielle grenser. En vel så rimelig hypotese er det at mennesker i regionen har hatt en økonomisk og sosial binding til lederne i sentralbygdene. Den sosiale organisasjonen kan ha vært styrket gjennom religiøs og militær makt, og den kan også ha en basis i eldre stammeinndeling» (Myhre 1991:15).

Samfunnet i eldre jernalder har utvilsomt vært preget av ustabile maktforhold. De bånd som ble knyttet gjennom personlige allianser holdt samfunnet sammen, men disse var ustabile. I denne perioden hvor samfunnet utviklet seg fra et stammesamfunn til en tidlig statsstruktur må en regne med ustabile og skiftende forhold. Kristoffersen hevder på grunnlag av Evans (1997) at det sannsynligvis har vært «et bredt spekter av germanske kongedømmer med variasjon i så vel geografisk størrelse som kompleksitet, styrke, velstand og status (Evans 1997, 23). De har alle vært en del av en pågående prosess med sammenslåing og konsolidering til færre og større enheter (ibid., 26). De har også hatt hærfølgeinstitusjonen felles» (Kristoffersen 2000:37). Hun vil nettopp vektlegge H. Steuers (1989:100ff) begrep «Personenverbandstaat». Kristoffersen konkluderer ut fra dette at «Det er likevel rimelig å anta at det har vært en viss territorial tilknytning mellom lederne og det Myhre kaller maktsentra, noe også bygdeborgene, og nausttuftenes plassering nær disse, tyder på. Den territoriale tilknytningen har også vært vesentlig for å få jevn og sikker tilgang på produkter fra primærjordbruket (Evans 1998, 121, «...»). Slike områder vil være området nærmest ledernes slektsgårder, der de sannsynligvis også ble begravd, områder som her vil bli betegnet maktpolitiske tyngdepunkt. Utenfor disse er den territoriale betydningen liten. Likevel er det ikke umulig at de eldre administrative grensene til en viss grad kan fungere som avgrensning av interessesfærer rundt de maktpolitiske tyngdepunktene. Det er imidlertid ikke nødvendigvis noen reell sammenheng eller kontinuitet i dette, men kan forklares ved undersøkelsesområdenes topografi og de mange naturlige grensene» (Kristoffersen 2000:38–39).

På samme måte som hos Kristoffersen er det disse maktpolitiske tyngdepunktene som vil bli gjenstand for min undersøkelse. Disse kan som tidligere nevnt være av ulike typer: Det kan være militære tyngdepunkt, økonomiske, politiske eller religiøse eller en kombinasjon av en eller flere av disse. Disse tyngdepunktene eller sentraene er av dynamisk karakter. Noen steder kan maktinnflytelsen være mer stabil, mens andre steder er den mer flyktige. De er avhengige av en aktiv opprettholdelse som grunnes på makt og økonomi i fellesskap; økonomi som følge av at man i et personforbund er avhengig av gaver til sine forbundsfeller eller undergitte for å opprettholde makten. Med det, tross alt, begrensede arkeologiske materiale som er til rådighet for denne sammenstillingen er det ikke mulig å gjøre en fullstendig analyse av disse svingene over kortere perioder. Innen dette hovedkapittelet kommer jeg derfor bare stedvis inn på slike svingninger, mens jeg i de følgende kapitlene vil prøve å se grundigere på forskjeller mellom de tre hovedperiodene jeg her i hovedsak behandler: Overgangen fra eldre til yngre jernalder, og overgangen til kristen middelalder.

Der det ikke var stabile allianser mellom områdene, var potensialet for konflikter store. Grenseområdene mellom slike innflytelses- eller maktområdene ble konfliktområder. Som Myhre fremhever, ligger denne konflikten i konkurransen om ressurser og kommunikasjonslinjer, noe som må forstås i relasjon til kampen om gode plasseringer i forhold til nettverket.

I den videre fremstillingen tar jeg for med de punktene som jeg ut fra en sammenstilling av de nevnte, ulike forskernes oversiktsresultater, supplert med mer lokale eller spesialiserte undersøkelser ser trer frem som særlig markante. Jeg gir også en oversikt over de aktuelle landsdelenes topografi og jordbruksforhold med mer, tillike med en mer detaljert oversikt over dette for de enkelte bygder eller sentrale steders vedkommende. I beskrivelsen av landskap og jordbruk støtter jeg meg til A. Sømmes *Jordbrukets geografi i Norge*, Bergen 1954. Årsaken til at jeg velger et så gammelt arbeid, er at dette beskriver et jordbruk som ikke er alt for påvirket av tung maskinell drift som, for eksempel på Jæren, har endret jordbrukslandskapet og -metodene radikalt de siste 50 årene.

8.2.1 Rogaland

Dalane og Jæren

«Mellom Sørlandet og det egentlige Vestland – de store fjordenes land – ligger to områder, Dalane og Jæren som er noe for seg» (Sømme 1994:150). Dalanes særpreg skyldes berggrunnen som består av labradorstein (anorthosit) og beslektede bergarter som gir et nakent kollet landskap. Labradorsteinen forvitrer seint og gir lite og dårlig jord. Lyngen brer seg over alt hvor beiting av sau holder skogen borte. Jæren har vært kalt et stykke Danmark hengt utenpå Norge. På en bred hylle i den faste fjellgrunnen har her Skagerakbreen under den nest siste istid lagt opp store morenemasser av en liknende beskaffenhet som Danmark. Jordbruket, slik Axel Sømme så det midt på 1900-tallet, minner også på mange måter om Danmarks. Mens Dalane har dårlige jordbruksforhold, står de naturgitte forholdene for jordbruket på Jæren i en særstilling. En skjelner mellom det egentlige Jæren, Lågjæren og Jærens «fjellbygd», et heilandskap lenger øst, sånn noenlunde over 120-meterskoten, som etter hvert går over i ekte vestlandsk fjord- og dal-landskap.

Figur 21

Rogaland med de fleste navn nevnt i teksten inntegnet. Kartgrunnlag: Kartverket.

County of Rogaland with most of the place names mentioned in the text.

Jærens særpregete jordbruk er likevel av forholdsvis ny dato, skapt det siste hundreåret av dynamitt, steinbukk, kunstgjødsel og kraftfôr og, etter Sømmes tid, utstrakt bruk av tungt maskinelt utstyr. «Jærbuen møtte våronna med enkle hjelpemidler i tiden rundt 1800. På mange måter var han den mest typiske representant for det norske spadebruket.» Slik karakteriserer E. Valen-Sendstad det før-maskinelle jordbruket på Jæren. Som kulturell grunnform hadde spadebruket sine grenser fra Agder i sørøst, gjennom kystbygdene nordover Vestlandet til og med de ytre bygdene i Sogn og Fjordane. Selv med et enkelt spadebruk hadde Jæren den gang ry for å være et «kornland» med overskuddsproduksjon. Avlinger på opp til 7 fold imponerte

landøkonomiske eksperter på denne tid. (Valen-Sendstad 1964:28–29). Vi må anta at dette spade- og hakkebruket ikke hadde utviklet seg stort fra jernalderens jordbruksteknikk, men arkeologiske spor viser likevel at også arden var i bruk.

Fornminnene ligger tett på Flat-Jæren og landskapsformen gjør at det er vanskelig å sette grenser for sentrale bygder eller gårder. De rike funnene og mange fornminnene på Jæren må uten tvil sees i lys av at Jæren er et av landets beste jordbruksområder. Selv om dagens jordbrukslandskap er av forholdsvis ny dato, var den steinrike morenen og det gode klimaet også gunstig for et forhistorisk landbruk. De fleste forhistoriske gårdsbrukene finner vi da også på selvdrenerende høydetrak, men også i skråninger eller svake forhøyninger i lavere terreng. Selv ganske lave forhøyninger, 20–30 cm over omgivelsene har vært attraktive å plassere husene på (Løken et al 1996:18–20).

I området sør for Jæren, i Dalane og i nord, samt på øyene nord for Stavangerhalvøya, er det i motsetning til Jæren ellers, registrert påfallende mange bygdeborger. Selv om vi vet lite om alderen på disse anleggene, er det antatt at de fleste kan ha hatt sin brukstid i eldre jernalder. Kan dette bety at Jærområdet har vært en samlet og fredelig landsdel over lenger perioder av eldre jernalder og at disse anleggene tjente som beskyttelse for uroligere områder mot nord og sør? Kan også nausttuftene fra samme tid, som til dels finnes i de samme områdene, ha tjent dette samme formålet dersom vi setter dem i sammenheng med en «sjømilitær» anvendelse? En slik, i hovedsak fredelig landsdel, ville gi de beste vilkårene for en økonomisk samfunnsoppbygging og utvikling som kunne gi grunnlag for den velstand vi kan ane gjennom gravfunnene.

Midt i dette området finner vi de tre store ringformede tunanleggene *Leksaren*, *Klauhaugane* og *Dysjane*. Dateringene på disse settes noe ulikt, men synes alle å være i bruk i romertid og til dels folkevandringstid. I nord, på vestre Åmøy, finner vi tunanlegget *Øygarden* som er datert noe senere, til folkevandringstid/første del av merovingertid. Dette siste ligger i den nordre «buffersonen» der vi finner naust og bygdeborger. En av forklaringsmodellene for slike anlegg er at de har tjent militære formål. Dette kan være for innkvartering og trening av en krigerstyrke som kan ha hatt ansvar for ro og orden innen et slikt territorium. En annen forklaring er at en her har samlet og trent hærer som skulle brukes ute i kriger og røverferder, for eksempel til Danmark der store myrofferfunn er tolket som restene etter overvunne hærstyrker som bl.a. kunne ha kommet fra Vestlandet, men her er andre tolkninger som jeg kommer tilbake til. Uansett hvilken tolkning man velger for bruken av disse anleggene, ser vi at disse ligger i eller i nærheten av områder som peker seg ut med rike og forseggjorte funn.

Sør-Jæren

Både Myhre og Kristoffersen finner funnkonsentrasjoner fra eldre jernalder på Jæren ut fra sine gjenstands/fornminnekriterier. Myhre skriver at «The distribution of gold, bronze vessels and glasses indicate areas of wealthy settlements found close to the centres of the social and political leaders. As for the richest graves, some of the central areas have most finds from the 4th century, while objects from the 5th and 6th centuries come mostly from Jæren and Lista and the northern fjords» (Myhre 1987:171). På Myhres samlekart over «Centres with finds of bronze vessels, glasses and items of gold», fig. 8 (Myhre 1987:fig. 7), dekker signaturen for tre kategorier objekter hele Jæren fra sør til nord, samt på de nærmeste øyene i Boknafjorden, i dag Rennesøy kommune.

Kristoffersen (2000) ser på produksjon, spredning av ornamentikk og den sosiale konteksten. Jæren markerer seg med en klar konsentrasjon av funn. Funnkonsentrasjonene ligger tett på Sør-Jæren, nær sjøen i flate jordbruksområder i de tidligere herredene Oгна, Varhaug og Nærbø. Hun viser til at her var det havnemuligheter ved Horr og i Selvåg ved Håelvas utløp. Ferdselsvegen fra Vest-Agder går gjennom deler av funnområdet. Området er svært rikt på fornminner. Hå kommune antas å ha den tetteste konsentrasjonen av registrerte, synlige hustufter/gårdsanlegg i landet. Her finner vi også Leksaren og Klauhaugane som er to av de største ringformede tunanleggene på Vestlandet.

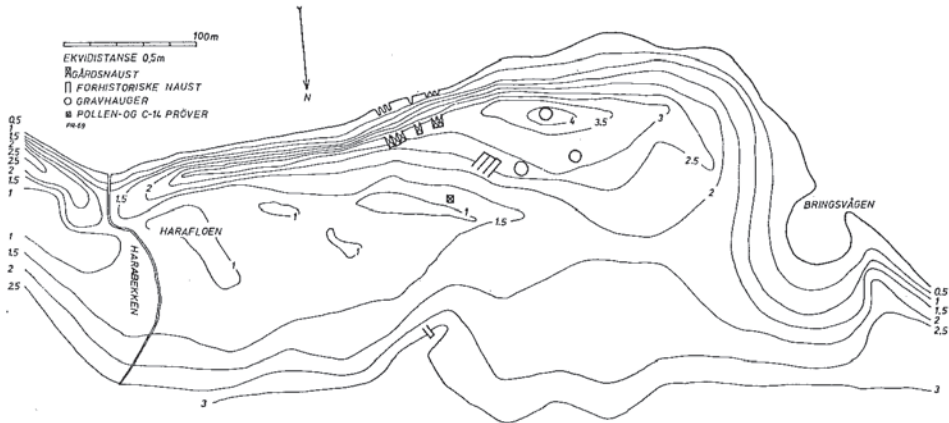
For kyst-Norges del regner jeg det som en forutsetning for intern og ekstern kontakt over større avstander, enten det nå gjaldt fredelig handel eller mer ufredelig virksomhet, at man brukte sjøvegen. Selv om båtene en brukte i eldre jernalder ikke var større enn at de lett kunne trekkes opp på stranda, ville de langgrunne sandbankene på Jærekysten med brytende dønninger, til tider kunne være problematiske for landing og sjøsetting selv sommerdag. En var derfor avhengig av sikre landingsforhold i beskyttede vik eller elvemunninger. Sør for Flatjæren er det flere muligheter, men bosetningen i dette karrige strøket var ikke så stor at det gir seg utslag i dette materialet. Havneforholdene langs selve Jæren var ikke mange og vi må regne med at de få havnemulighetene som fantes ble benyttet av mange av de innenforliggende gårdene. Jeg skal først ta utgangspunkt i mulige havneplasser for å finne antatte sentrale steder på Sør-Jæren, men først vise til at langs stranden i Hå kommune, fra Kvasseheim i sør til Håelva i nord ligger det en nesten sammenhengende rekke med gravfelt, såkalte strandgravfelt. Av disse vil jeg særlig fremheve de store strandgravfeltene på Kvasseheim, ved det forhistoriske havneområdet Øyren på Horr (Lillehammer 1996) og Hå ved havneområdet i Selvåg.

Allerede i 1955 tenkte Wencke Slomann seg en rekke mindre oppsamlingssentra i Norge i forbindelse med handel, bl.a. ett eller flere steder innen strekningen Kvasseheim-Reve på Jæren. Dette ser hun på bakgrunn av mengden av funn på denne kyststrekningen. Hun mente det var en fast oppbygget handelsorganisasjon som lå til grunn for den rikdom og kraft vi ser i den indre og ytre ekspansjonen som var virksom allerede fra romertiden. Senest i løpet av 4. århundret må man ha organisert denne handelen. Som nærmeste kontaktzone utenfor Norge ligger Jylland, men herfra er det bare nok funn til at man kan konstatere en forbindelse særlig til Agder. Går man lenger bort viser hun til kontakt med området mellom Elben og Rhinens munning alt fra 300, og videre til Britannia. «Denne forbindelsen varte sikker til midten av 6. årh.» (Slomann 1955:71–2).

Kvasseheim, Øyren

Det mest fremtredende stedet på Sør-jæren jeg kan vise til hvor det er registrert forhistoriske naustufter, er den gamle havnen *Øyren* på *Horr* (fig. 22). En høy subrecent strandvoll går fra «Harabekken», grensen mot Kvasseheim, nord mot en grunn vik, «Bringsvågen». Strandvollen ligger som en molo foran et myrlendt område bak denne. Ved flom gikk bekken langt inn over myra, Harafloen. Ved noe høyere vannstand og uten myrlaget må dette søkket ha vært en utmerket havn. På to forskjellige steder ved den gjengrodde lagunen ligger fire naustufter. Innenfor strandvollen ligger tre naustufter, fra øst henholdsvis 15,9, 18,4 og 12,8 m lange. Den fjerde ligger på nordsiden av myra og er 12,2 m lang. Oppå vollen ligger dagens gårdsnaust (Rolfsen 1974:33). Både Albert Myhre (1959) og Perry Rolfsen antydte at tuftene kunne skrive seg fra folkevandringstiden. Palynologiske undersøkelser viser at lagunen var vokst igjen omkring 1300 e.Kr. og var gått ut av bruk som havn lenge før dette (Simonsen

1970:46). Dette utelukker ikke at naustene kan være så gamle som antatt, men de kan også være fra yngre jernalder og tidlig middelalder. Konklusjonen i vår sammenheng må bli at man før denne tid hadde en god havn i tilknytning til et meget rikt oppland, dokumentert med store gravfelt, med rike gravfunn og spor etter mange forhistoriske gårder.

Figur 22

Nausttuffer, gårdsnaust og gravhauger på Øyren, Horr, Hå kommune, Rogaland (Rolfsen 1974: Fig. 44).

Boat houses and barrows at Øyren, Horr, Hå county, Rogaland (Rolfsen 1974: Fig. 44).

Området har også senere vært nyttet som havne- og naustplass. I historisk tid soknet gårdene *Horr, Voll, Haugland, Vigrestad* og *Haugstad* til denne havnen. Gårder og grenser i forhistorisk tid var utvilsomt ikke de samme og A. Myhre diskuterer derfor hvilke av disse og andre gårdsbruk som kan ha eksistert i forhistorisk tid og som soknet til havnen. Her ser han tilbake til «dei fjerne tider da strandrettane ikkje var delte fordi dei» på «Horr sat aleine og rådde, med romsleg gardsvald og storbølt tun, men skifte med 'oppkomlingane' etter kvart som dei steig fram» (Myhre 1959:17). Myhre vurderte imidlertid ikke gårdene på sørsiden av Kvasshemåna med de store fornminnefeltene på *Kvasshem*. Jeg vil tro at også disse gårdene hadde bruk for havnemulighet i Øyren. Tilbake står vi da med en havn midt i et særdeles fornminnerikt område med mange og store gårder som også eksisterte i eldre jernalder. Øyren kan derfor ha vært et «kommunikasjonssenter» for disse gårdene og også ha tjent som en landliggeplass for ferdsele langs Jærkysten.

G. Lillehammer ser ikke bort fra at det store gravfeltet på Kvasshem kan ha vært et felles gravanlegg for en grend eller en stor gård (Lillehammer 1988:377). Hun sier at det er ingenting i materialet som motsier at gravfeltet avspeiler en kystbefolkning allerede i keltertid. «Når først bosetningen begynner å tydeliggjøre seg i yngre romertid, gjennom å markere stranda som reviområde ved å gravlegge befolkningens døde der, må dette være et uttrykk for noe av betydningen for samfunnet å synliggjøre.» «Utover i romertid vokser gravfeltet både nord og sør for elva, og funnmaterialet når toppen i folkevandringstid med graver av høy kvalitet» (op. cit.:376). Hun tenker seg, ut fra enkeltstående og spredte begravelser i den tidlige fasen, en mer spredt bebyggelse av mindre omfang først, mens det i løpet av romertiden skjer et skifte til et annet mønster med framvekst av et stort samlegravfelt som kan avspeile en tettere bebyggelse eller økt bosetning i romertid (op. cit.:376–7).

Lillehammer mener at havnen ved Kvasseimfeltet kan ha vært både «landingsplass for båter og et oppsamlingssted for varer og tjenester fra denne delen av Jærkysten. Kvasseimfellsiden kan ha spilt en aktiv og sentral rolle i denne trafikken. Det gjør det mulig å tenke seg en økonomi som har flere bein å stå på. Det er nærliggende å foreslå en flersidig økonomi basert på jord- og februk i sammenheng med fiske og ikke minst sjøfart og handel» (Lillehammer 1996:107). Lillehammer bekrefter i sin undersøkelse av Kvasseimfeltet den handelsmessige forbindelsen som W. Slomann antydte allerede i 1955: «Den tidlige perletiden og fibulamaterialet som er nedfelt i gravene på gravfeltet, vitner om kontakter utover lokalsamfunnets grenser. Det samme inntrykket gir det bevarte tekstilmaterialet i form av pepitarutete stoffer i kvinnegraver fra yngre romertid og overgangen til folkevandringstid. Stoffenes utbredelse i Norden er tatt til inntekt for varebytte i Vest-Skandinavia eller import fra Sentral-Europa (Bender Jørgensen 1986:157ff)» (Lillehammer 1996:108).

Umiddelbart innenfor de sjøbundne gårdene Horr og Kvasseim, finner vi gårder der det er registrert et stort antall ødegårder og gravminner. Jeg vil her nevne de nærmeste av dagens gårder: *Friestad*, *Haugland*, *Vigrestad*, *Voll* og *Valdeland*, alle med ødegårdsanlegg eller andre fornminner innenfor gårdsgrensene. På Valdeland ligger det sågar et ødegårdsanlegg med en delvis bevart hustuft som opprinnelig var nesten 90 m lang. I tillegg til disse gårdsanleggene med synlige tufter må vi regne med, ut fra erfaringene med flateavdekking i Rogaland de siste tiårene, at det i tillegg har vært en rekke gårdsanlegg/bruk her i eldre jernalder som i dag ikke gir seg til kjenne med synlige tufter.

Området som naturlig sokner til denne havnen og muligens gravstedet, må kunne regnes som et sentralt tettbygd bosetningsområde i eldre jernalder. Det er imidlertid ikke lett å se hvor langt nordover vi skal trekke dette området. Strandgravfeltene ligger tett langs kysten nord til Hå, og innenfor er det registrert mange gårdsanlegg som var i drift i eldre jernalder. Vi skal også rette oppmerksomheten mot det sørligste av de store ringformete tunanleggene *Leksaren*. Dette ligger i dag ved Varhaug, 5 km nord for Øyren. Det spørres også om dette tunanlegget kan ha sognet til havnen i Øyren da det på «Bodlestrondo» som ligger mye nærmere tunanlegget, er registrert en annen 17 m lang nausttuft, 109 m fra dagens strand med åpningen 6,5 m o.h. (Rolfen 1974:36).

I et område der det er registrert så mange gårdsanlegg, gravfelt og øvrige fornminner, de fleste fra romertid-folkevandringstid, er det vanskelig å peke ut en bestemt gård eller mindre område som kan skilles ut som et senter for et større område. Gårdene, både i nærområdet og lenger unna, kan imidlertid ha hatt felles interesser i denne gode havnen i området. Kvasseimgravfeltet kan ha tjent som et felles gravfelt for flere gårdsbruk eller en stor gård like ved havnen. De eller den gården som hadde kontrollen over havnen var derfor i en sentral maktposisjon i forhold til de omliggende gårdene, som vi ser kom til uttrykk i det omfattende gravfeltet. Både gravfeltet og havnen må derfor sees på som sentrale bruksområder i romertid og folkevandringstid for et større eller mindre oppland, med gårder som benyttet seg av havnen og gravfeltet, samt at havnen var en mulig havn for ferdsele langs kysten.

Konklusjonen blir at havnen i Øyren har vært et felles samlingspunkt for en rekke gårder innenfor som tilkjennegir seg med store og mange gravfelt, som for eksempel Kvasseimfeltet og svært mange gårdsregistreringer med til dels meget store hus som f.eks. på Hagan; 45 m og på Valdeland med et hus som må ha vært over 90 m (Myhre 1959:14). Noe mer konkret senter enn det felles havneområdet og muligens en felles gravplass, kan vi imidlertid ikke

snakke om. Her er det snakk om en samling av en rekke til dels store og mindre gårder. A. Myhre argumenterer for at Horr, som har havnen innenfor sine grenser, har sin rang fremfor den bakenforliggende Voll (Myhre 1959). Jeg vil imidlertid ikke forsøke å rangere gårdene her, nærmere enn å vise til dagens Horr og Kvasseheim sin dominans fremst mot havet.

Håelva og gårdene innenfor

Går vi til den neste gode havnemuligheten lenger nord, merker vi oss først og fremst gravfeltet på Hå, på landtungen opp for sørsiden av munningen av Håelva. Bortsett fra dette store gravfeltet, samt noen mindre felt litt lenger sør langs stranda, er det er ikke like tett med registrerte fornminner fra eldre jernalder som i området rundt Horr. Vi skal imidlertid merke oss gården *Njarheim* (Skrevet Nairdheme DN. III 568, 1445. Nerem. Nerdym NRJ. [II 487] III 240. Nerym NRJ. III 277. Nierem, Nerem 1536. Nierem 1567) som ligger innenfor Hå på nordsiden, av elva. Her er det registrert et forhistorisk gårdsanlegg og stedet ble sentralt som kirkested i historisk tid. O. Rygh mener navnet kommer av «*Njarðheimr* (ældre maaske *Njarðrheimr, *Njarðareimr*), af Gudenavnet *Njǫrð*» (1915:103). Gården har derfor blitt oppfattet som et førkristent helligsted. Dette har imidlertid blitt trukket i tvil av P. Vilmundarson. Han argumenterer for at de nordiske *Njarð*(ar)-stedsnavnene undertiden eller ofte har deres røtter i beliggenhetsbetegnende ord i stedet for å ha sammenheng med gudenavnet *Njard*. *Nær-* er opprinnelig komparativt, urnordisk *nāhwiR. Grunnstadiet er *nā°, jf. tysk *Nahe*. Forandringen *Nær-* > *Njarð-* har funnet sted i oldnorsk tid, etter at *nāhwiR ble til *Nær* (ca. 700). Adverbet *nær* nevnes ofte sammen med *fjar*. Norske forskere har ment at enkelte norske *Fjer-* og *Fjør-*navn opprinnelig har vært adverbet *fjar*, (eks.: *Fjærbu* i Aust-Agder, og *Fjørtoft* på Sunnmøre). *Nær-* og *Fjar-*navn forekommer imidlertid sjelden sammen. Derimot gjengir han en rekke andre sammenstillinger, hvorav jeg her bare refererer noen få eksempler, som *Nerheim* i *Fjelberg* i *Hordaland* som ligger like ved bunnen av *Ølenfjorden*, i motsetning til *Oppheim* høyt oppe i dalen. Vi har også en rekke *Nærøyer* som ligger nærmere enn *Ytterøyane* (*Kinn*, *Fjordane*) eller nærmest hovedbygda av en eller flere andre øyer. (Vilmundarson 1992:35–51.)

Vårt *Njarheim* i *Nærbø* ligger litt vekk fra kysten, nord for (og *nær*) den gamle storgården *Hå* som ligger ute ved havet. Vilmundarson sitt forsøk på nytolkning av nordiske stedsnavn er omdiskutert (op. cit.: 1992:53–54). En viss støtte for at *Njarheim* er et gammelt kultsted, og dermed et sentralt sted i vår sammenheng, er at det står steinkors her og det ble reist en kirke i tidlig kristen tid. Dette forutsetter da kultkontinuitet, noe som er mulig. Dersom vi følger Vilmundarsons hypotese, er det Hå som må ha vært den sentrale gården (senere prestegård) omkring Håelvas utløp, der det var mulighet for havn på en ellers ugjestmild kyststripe. Dette kan underbygges med at det er Hå som har satt navn på elva og det er her det betydningsfulle eldre jernalders gravfeltet ligger. Villmundarson nevner ikke nabogården nord for *Njarheim* og Hå, *Nærland* som ligger nærmest sjøen, i det han ikke diskuterer -land-navn. Jeg vil imidlertid tro hans nytolkning heller kan brukes for denne gården. På denne gården er det registrert svært få fornminner fra jernalderen.

4,5 km sørøst og opp for Håelvas utløp, må vi stoppe opp ved det rike fornminneområdet på *Auda-Motland* og *Kvia*. Vi merker oss først og fremst det store ringformete tunanlegget *Klauhagane*, men også en rekke ødegårder og andre fornminner i tilslutning til dette. Også på gårdene lenger opp mot nordøst er det registrert omfattende fornminner. Kristoffersen viser

til rike funn på gårdene rundt *Nerbø, Skjerpe, Torland* og *Rimestad*. Særlig forseggjort var et glassbeger som hadde båndformede beslag av sølv med relieffdekor i pressblikk (Kristoffersen 2000: Pl.17). Dessuten viser hun til et funn fra *Skretting* ved Varhaug som ligger mellom dette området og Kvasheim (op. cit.:178). På gårdene *Bø* og *Motland* er det funnet vestlandskjeler (B1862 og C162689). På *Rimestad* lenger nord er det funnet to glassgjenstander (B2132 og S4268). Dette, sammen med det ringformete tunanlegget Leksaren lenger sør, samt tallrike registreringer av fornminner også utenfor de nevnte sentrale områdene, hvorav de fleste må henføres til yngre romertid-folkevandringstid, viser dette områdets styrke i denne perioden.

Mens kystleden var viktig, poengterer også Kristoffersen at ferdselsvegen fra Vest-Agder kommer ned ved Anisdal og går innenfor de nevnte gårdene Voll og Kvasheim, for så å fortsette gjennom hennes funnområde, nær Skjerpe, Skretting, Torland og Rimestad (op. cit.:178). Ut fra dette er det ikke lett å plukke ut en enkelt sentral plass i dette området. Havnemulighetene i Håelva må, liksom for Øyren ved Kvasheim, ha vært viktig, selv om stedet ikke gir seg så tydelig til kjenne med relevante funn og fornminner, for eksempel med nausttufter, som ved Øyren. Selve gården Hå kan ha vært en storgård sett ut fra det store gravfeltet og havnemuligheten, men Håelva kan ha vært seilbar et stykke oppover og havnemulighetene kan ha blitt litt mer spredt. Jeg synes også det er grunn til å fremheve, Kvía – Auda-Motlandsområdet som et sentralt sted ut fra omfattende spor etter bosetning og med det store ringformete tunanlegget som et dominerende fortidsminne, men også de nevnte gårdene lenger nordøst må ha vært vesentlige gårder i romertid og folkevandringstid.

Midt-Jæren

Den vestligste delen av Midt-Jæren betegnes som sletteland, mens lenger inne er det grusbakker og enkelte mindre høyder. Sett fra sør, fra dagens tettsted Bryne, fremstår blant annet Tinghaug for enden av Særheim-Anda-høydedraget som en markert terrengformasjon. Dette er Klepp kommunes høyeste punkt, 93 m o.h. Øst for denne kommunen finner vi Time, der landet stiger opp mot runde bakker og lave fjellformasjoner som avgrenser selve Jæren i øst. Alt fra gammel tid er særlig Klepp blitt regnet blant Jærens beste kornbygder. Det finnes ikke gode havner ut mot kysten, selv om enkelte bukter, som ved Orre kirke i historisk tid ble benyttet av småfartøy, bl.a. fra Hardanger og Ryfylke (Strøm 1888:233–34). Jærens rev, den langgrunne sandbanken utover i sjøen, som utgår fra områdets vestligste del, hører med til de farligste havstykkene langs norskekysten. Det er ikke registrert nausttufter på denne kyststrekningen, mellom Nord-Varhaug i Hå kommune og helt nord til Kirkesola i Sola kommune (Rolfsen 1974:34). De nordøstligste gårdene på Midt-Jæren kan også ha hatt sjøvegs forbindelse i Gandsfjorden (nå Sandnes) 8–10 km mot nord.

I *Klepp* kommune er det funnet minst 16–17 bronsekjeler og kar, bronsebeslag til 6–7 trekar og 9 glassbegre datert til eldre jernalder, fordelt på 14 av de 50 gårdene i kommunen. Av disse er en bronsekjel datert til mellom 150/160–250/260 e.Kr., 2 bronsekjeler til mellom 250/60–310/320 e.Kr. og 10–11 bronsekjeler, 6 bronsebeslag til trespann og 9 glassbegre til etter 310/320 e.Kr. (Holand 2001:201–3). I samme periode få man også tilgang på gull, både i form av gull som råvarer og som smykker tilhørende det øvre sosiale sjikt (Fuglesang 1981:41–42. Kristoffersen 2000:180–2, Hedeager 1999:56–63). Bare i Klepp kommune finnes det gullfunn fra romertid/folkevandringstid på minst 20 gårder, hvor funn av relieffornerte spenner og knapper er lokalisert til 7 gårder (Olsen 2003:112).

De rikeste gravfunnene fra romertid og folkevandringstid på Midt-Jæren, med både gull, glassbeger og bronsekar er funnet på *Tu* (S1476–93) og *Hauge* (B2269), begge fra 5. årh., i Klepp kommune. Fra *Vestly* i Time kommune kommer et funn med gull og glassbeger (B1849). Også dette er fra det 5. årh. Jeg vil også nevne et annet rikt gravfunn fra Vestly med et liknende glassbeger som ble funnet på *Rimestad* i Hå, med beslag av forgylt sølv med relieffdekor i pressblikk (S8635). Dette dateres til 6. årh. Et tredje funn fra denne gården er en grav som inneholdt bl.a. hele 17 bronsespenner (B2528–2554/2557?). På *Sør Braut* er det gjort et funn med gull og bronsekar fra en grav fra omkring 500 (S2452). Tilsvarende funn fra 4–5 årh. er gjort på *Midt-Salte* (S7990), begge i Klepp kommune. Fra *Vasshus* i Klepp er et gravfunn med både glassbeger og bronsekar (C3302).

Haugegårdene – Tinghaug

Kristoffersen finner den tetteste konsentrasjonen av ornamentikkfunn rundt *Haugegårdene* på Tinghaug, men også enkelte funn lenger mot nord, samt noen lenger sør (Kristoffersen 2000:179). Hun ser et ressursmessig høyt potensial som sammenfaller med mange og store gullfunn og et anselig antall våpengraver. Det er «godt sammenfall mellom ornamentikk og kvantitative og kvalitative trekk ved våpengravene i Klepp rundt den sentrale Hauge-gården» (op. cit.:187). Allerede i Slomanns periode D1, «skal det ha vært en ekspansjon i gang her med utvikling sentralt og utvidelse av maktområdet». Sør-Vestlandet fremhever seg enda sterkere i den seneste fasen av folkevandringstiden. «Her er forholdsvis store funnmengder, og det fremkommer lokale tradisjoner, hvorav enkelte kan knyttes til kjerneområder.» «Forbindelseslinjene som knytter sammen Sør-Vestlandet og sprer seg ut over dette området som et nett, kan i stor grad knyttes til Jæren og en initiativtaker her. Haugegården ligger sentralt i konsentrasjonen, og det ble ovenfor argumentert for en indre maktregulering mot denne gården i D1» (op. cit.:190–1).

Morten Olsen (2003:121) er i sin detaljundersøkelse fra Klepp kommune noe kritisk til Kristoffersens bruk av tolkning av maktsentra ut fra våpengraver. Kristoffersens argumentasjon for å tolke maktkonsentrasjoner ut fra våpengraver er at «bruk av våpensymbolikk i gravritualene viser til krigsideologiens sentrale stilling i området og kampens og krigerens betydning i det sosiale sjiktet og høye anseelse i dette samfunnet generelt» (Kristoffersen 2000:183 med henvisning til Hedeager 1992 og Steuer 1987). Når analysen av våpengravene blir utført på gårdsnivå i stedet for på kommunenivå som i Kristoffersens tilfelle, blir resultatet annerledes, sier Olsen. Det er ikke funnet noen våpengraver på selve Haugegården. Rikt utstyrte våpengraver finnes derimot på nabogårdene *Tu* og *Sør Braut*. Ut fra dette antar han at Kristoffersen regner med området rundt Haugegården. Olsen ser videre på en rekke ulike funngrupper som innen arkeologifaget har blitt tolket som visuelt uttrykk for høvdingen og høvdingmakt. Dette gjelder funn av bygningsmateriale, eldre jernalders gull- og importfunn, våpengraver belagt med edelmetaller og/eller levninger av hester og hesteutstyr, samt symbol for høvdingen som religiøs leder (op. cit.:122). Slike prestisjevarer finner han ved minst 17 av 50 gårder i Klepp kommune, noe som etter hans mening tyder på at det har vokst frem en jevnstilt sosial elite. Dette er med på å underbygge et større område i Klepp som et særskilt område i eldre jernalder. Jeg vil likevel vende tilbake til Haugegården og Tinghaug. Geografisk inntar denne markerte ryggen en sentral posisjon som det høyeste og sentrale punkt på denne delen av Jæren. De mange og til dels store fornminnene her og på nabogårdene på det samme høydedraget, er med på å underbygge dette. Kristoffersen har da også andre funnkategorier

som sitt utgangspunkt for å fremheve akkurat dette området enn bare våpengravene. Hun sier at «Det er mye som tilsier at det er i Klepp man kunne ha forventet å finne det ornamenterte sverdet, kanskje fortrinnsvis på Hauge med praktfulle graver med relieffspenner av særlig høy kvalitet. Det er mulig at man på Hauge har oppnådd en viss kontinuitet i maktforholdet i løpet av folkevandringstid. Likevel har det vært nødvendig å manifestere dette gjennom kvinnegraven fra D2b» (Kristoffersen 2000:189). Graven Kristoffersen viser til er fra *Revhusaugen* som ligger i skråningen sørvest og ned for Tinghaugen. Haugen er 30 m i diameter og 5 m høy. Her ble det ifølge ØK-registreringen funnet 3 gravkamre, men Kristoffersen oppgir en kiste på 4,4 x 1,5 x 1,5 m med to individer i graven. I graven ble det bl.a. funnet en relieffspenne av forgylt sølv, et vevsverd, to gullbrakteater, perler, glass, nøkkelring av bronse, 3 spinnehjul, beltestein, leirkarskår m.m. (B4000). Oppe på høyden er det også en kvinnegrav som har fått mer omtale, *Krosshaugen*. Navnet har denne gravrøysa fått av et steinkors som står midt i haugen, et tegn på at området har vært et sentralt punkt også i tidlig kristen tid. Kristoffersen daterer graven, en kvinnegrav til D1 (Kristoffersen 2000:313). Her var det en relieffspenne og fragmenter av to mindre relieffspenner, alle av forgylt sølv. Videre fantes fragmenter av en korsformet spenne av sølv, fragmenter av figurer av sølv, del av vevsverd, skjoldformet smykke av gull, hektet av sølv, mulig sølvbarre, perle, diverse jerngjenstander, glassbeger, trespann, diverse leirkar, bronsekar, bjørneklør, hår og tekstiler m. m. (B2269–82, 88–92, 94–99).

Noe av det mest spektakulære funnet som er gjort i området er 16 gullgubber som ble funnet i *Tuvbakken* i nærheten av det som kan ha vært tuftvoller (B5392). Slike gullgubber settes gjerne i forbindelse med helligsteder.

Det fornminnet som etter min mening er et av de fremste, ved siden av disse praktgravene, for å postulere et senter på Hauge, er det store ringformete tunanlegget *Dysjane*. Dette er noe sparsomt datert ut fra en tredje århundres sølvfibula (Møllenus 1971:159) og leirkarskår fra eldre og yngre romertid (Petersen 1936:69). Anlegget ligger like ved Tinghaugen og er omgitt av store gravhauger, med *Krosshaug*, med den nevnte rike kvinnegraven, som en av de nærmeste. Dysjane er det største ringformede tunanlegget i Sør-Norge. Som nevnt er det fremsatt ulike tolkningsforsøk for disse anleggene. Enten vi nå skal tolke dette anlegget som et «landsbyanlegg» som for eksempel Petersen (op. cit.:70) antyder, som et borganlegg eller militærleir – bl.a. sett i sammenheng med de danske mosefunnene; anta at det hadde en funksjon i forbindelse med tinget som bl.a. Olsen har foreslått (2003:126), eller som Stylegar og Grimm foreslo: Hatt en multifunksjonell funksjon som samlingsplass for ulike formål, er det klart at dette er et anlegg som klart skiller seg ut i sin samtid. I kraft av sin størrelse – mange hus og plass til mange mennesker, er dette et sentrum i seg selv, uansett om det nå var for midlertidige samlinger eller fast bosetning. Jeg vil derfor ikke nøle med å si at Hauge med nabogårdene Tu og Braut var sentrale steder, kanskje med vekslende styrke, i romertid og folkevandringstid. Samtidig er det flere gårder på Midt-Jæren som også kan beskrives som fremtredende i form av sin velstand, i den grad dette kan leses ut fra funn og fornminner. En av disse er det nevnte Vestly av Lye i Time med rike funn, omfattende gravfelt og gårdsanlegg.

Figur 23

Ringformet tunanlegg Dysjane ved Tinghaug i Klepp. Foto: R. Jonsrud, AmS.

Ring-shaped courtyard site, Dysjane at Tinghaug in Klepp County. Photo: R. Jonsrud, AmS.

Erga

O. Grimm skriver at «det finnes to våpengraver fra det tredje århundret i Rogaland som skiller seg spesielt ut: det ene ligger på *Erga*, fem km. sørvest for Dysjane, det andre på Avaldsnes». Dette må være S1911 fra et røvet gravkammer i en haug. Av det som gravrøverne hadde etterlatt seg kan bl.a. nevnes en fingerring av gull på 21g, to ornerte beslag av forgylt sølvblikk, to spyddeler, stykke av et håndtak m.m. Grimm konkluderer med at den begravde var småkonge over området, med Tu-høyden i sentrum (Grimm 2006:8–9). På grunnlag av de gjenværende funnene i graven er det dristig å sammenlikne Erga med Avaldsnes. Like dristig er det å sette den døde som hersker over Tu-området selv om en slik tanke selvfølgelig ikke er umulig. Jeg vil nøye meg med å si at det gjenværende fra en røvet grav forteller at her må det ha blitt begravd en rik og mektig mann, slik at vi også kan sette den ellers funn og fornminnerike Ergahøyden på kartet som et sentralt sted på Midt-Jæren.

Nord-Jæren med øyene i søndre del av Boknafjorden

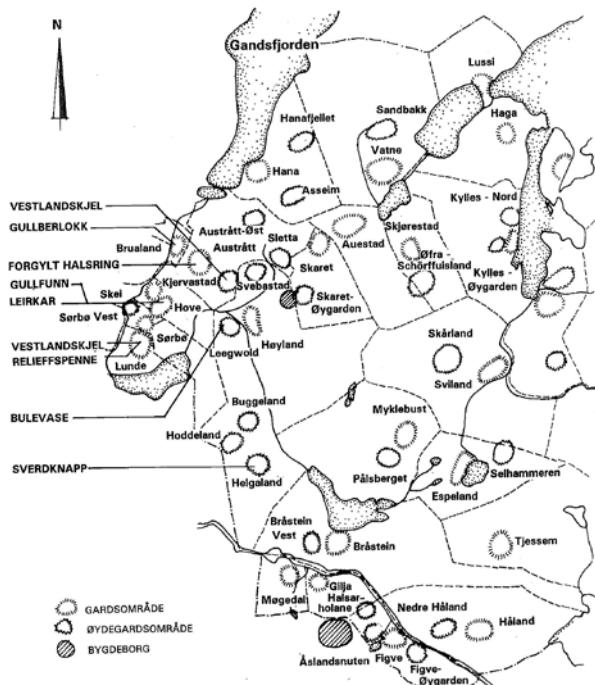
Med Nord-Jæren mener jeg i denne forbindelse den del av Jæren som omtales som Stavangerhalvøya og området umiddelbart sønnafor som i hovedsak har naturlig sjøvegs kontakt mot nord, bl.a. gjennom Hafstrsfjord, og mot Gandsfjorden og Boknafjorden. Jeg tar også her med de nærmeste øyene utenfor, i dag Rennesøy kommune.

I oversiktsgjennomgangen kommer området bare til syne i Bjørn Myhres arbeider (1985, 1987, 1997, se fig. 8). Det er imidlertid ikke tvil om at vi på grunnlag av hans arbeider også må se på denne delen av Jæren med samme interesse som områdene lenger sør. Vi må derfor gå litt inn i mer detaljerte arbeider som kan gi informasjon for denne fremstillingen:

Hove og Hoveområdet i Sandnes

Vi skal først se på området sør og sørøst for Gandsfjorden. Under tittelen «Hove ein sentralstad i Rogaland» har B. Myhre i en liten artikkel gjennomgått funn i dette området. Som overskriften antyder skriver han i ingressen til artikkelen at «På og omkring garden Hove i Sandnes er det gjort ei rekkje uvanlege og særns rike arkeologiske funn. Dette tyder på at Hove i tida 200–550 e.Kr. har vore tilhaldstad for ei høgtstående hovdingætt» (Myhre 1997b: 14).

I 1843 ble det funnet rester av et bronsekar (Hemmor-*kar*, C1131) med en samling brente bein og flere gullringer (C1101–2, 1106–07). Det ble også funnet andre graver fra ulike tider men gjenstandene ble sammenblandet før de kom til museet. En ormehode-spiralarmring på 151 g. tolker Myhre som et statussymbol tilhørende menn eller kvinner av høvdingslekter. U. Lund Hansen sier at slike ringer markerer sentre av type 2, dvs. nest høyeste nivå (Hansen 1995:461). Senere er det også gjort andre funn av interesse. Det kan tilføyes at det gjennom kulturhistoriske registreringer i forbindelse med utbyggingsplaner for Sørbø – Hove i 2003, ble det funnet store mengder anleggsspør fra forhistorisk tid på nabogården Sørbø, i området umiddelbart sør for stedet der disse funnene ble gjort (Rogaland fylkeskommune 2003). Også navnet Hove kan kanskje fortelle at dette var samfunnets sentralsted. «Her fant samfunnet sitt religiøse sentrum, hovet som var kultstaden på storgarden.» Myhre trekker også frem nabogårdene *Lunde*, som kan være oppkalt etter en hellig Lund, og *Skei* som er et navn som settes i sammenheng med hestekamp og leik i kultisk sammenheng. Han også trekker frem Leikvoll, som ligger 1 km unna, i denne forbindelsen (Myhre 1997b:16). Ved et slikt kultsenter skulle en vente å finne offerstedet, gjerne myrer som ble brukt til å legge ned offergaver. I en slik myr på *Svebestad* under *Høyland*, 1 km nordøst for Hovetunet kom da også den nest største bronsekjelen (S2988) som er funnet i Norge, for dagen under torvgraving.

Figur 24

Kart som viser funnstedene til de rike funnene på Hove og omliggende gårder. På kartet er også inntegnet de gårdene som trolig var bosatt i folkevandringstiden. Bygdeborgene på Ragnhildsnuten og Åslandsknuten er markerte. Kart rettegnet av Astrid Hølland-Berg (Myhre 1997b:15).

Rich finds from Hove and surrounding farms. The map also shows farms supposedly habited in the Migration Period. The hillside fortifications at Ragnhildsnuten and Åslandsknuten are marked. Map drawn by Astrid Hølland Berg, from Myhre 1997b:15.

Hove-området må ha vært et politisk og religiøst senter i yngre romertid og folkevandringstid. Myhre (1997b:17) setter den bakre grensen for dette senteret til ca. 100 e.Kr. på bakgrunn av et rikt gravfunn med en berlokk, en sølv- og en bronsespenne på nabogården *Brualand* (C9259–60). Et annet sjeldent funn er et spinnehjul av bronse fra 2–300-tallet. Ennå på 500-tallet fremstår terrasseflaten mellom Lunde, Austrått og Høyland som et sentrumsområde med rike funn. Det kan nevnes funn av en Vestlandskjel fra Rhin-området og et fragment av en fint ornert bronsespenne fra graver på Lunde (B3159) og en sjelden gravurne i en haug på *Leikvoll* ved Høyland kirke (S3996). Særlig skal vi merke oss en sverdknapp av sølv fra et ringsverd fra *Helgaland* under Høyland (S3364). Ringsverdene regnes som noe av de mest eksklusive sverdyperne fra overgangsperioden mellom folkevandringstid og merovingertid. Det har blitt argumentert for at slike ringsverd var særegne for medlemmene av krigerfølget eller hirden til de frankiske kongene (Steuer 1987:218). Bare fem ringsverd eller deler av slike er funnet i Norge. Myhre trekker også frem bygdeborgene på *Ragnhildsnuten* i øst og en av de største bygdeborgene i Rogaland, på *Åslandsnuten*, helt i sør av det som vi kan regne som det naturlige bygdelaget omkring Hovegårdene.

I 2011 og 2012 har det vært drevet omfattende arkeologiske undersøkelser på Hove og nabogården Sørbo. Det ble gjort funn av omkring 70 hustufter, bl.a. et hus som var 50 m og et som var over 60 m langt. Ved siden av det største huset var det en stor forsenkning der en hulveg ledet ut av området. Forsenkningen er forbundet med det største huset med en steintrapp. Stedet der de store gravhaugene en gang hadde ligget ble påvist, i tillegg ble de funnet en rekke mindre gravanlegg. Dette understreker de eldre funnenes vitnesbyrd om at Hove var sentralt sted i eldre jernalder.

Myhre viser også til de mange forhistoriske gårdsanleggene som er registrert i nabolaget og konkluderer med at Hove trolig var et av flere sentrale steder i et samfunn som omfatter Jæren, dalene innenfor og fjellbygdene. «Hove-terrassen var ein strategisk god stad mellom flatbygdene i Sandnes, den såkalla Julabygdo, og dalar og heistrok i Høyland Fjellbygd og Gjesdal. Det var god hamn inst i Gandsfjorden, og herfrå var det kort veg ut til kystleia» (Myhre 1997b:19). Gjennom de nye utgravningene understrekes området som et et viktig sentralt gårdsområde. Det ser imidlertid ikke ut til at stedet hadde den samme posisjonen i yngre jernalder.

Figur 25

Hove-Sørbo, utgraving 2011–2012, felt 3. Spor etter jordbruk og bosetning fra sen-neolitikum til merovingertid. Merk bl.a. hus 17 på over 60 m ved en nedsenket gårds plass med en hulveg ut mot sørøst (brunt). Tegning Even Bjørndal AM/UiS.

Hove-Sørbo, excavation 2011–2012, site 3. Traces from agriculture and buildings from Late Neolithic to Merovingian period. Note the more than 60m long house 17 alongside a sunken courtyard with a path leading out to south-east (brown). Drawing Even Bjørndal AM/UiS.

Vi skal se litt nærmere på selve navnet Hove og tolkningen av dette som et helligsted. Hove er en dativ singularis form av norrønt *hof* n. Grunntydningen av appellativet er «liten haug» (Eikeland 1980:49). Gården ligger sentralt til på østsiden av Gandsdalen, på en haug, om enn ikke så liten, moreneryggen sørover fra Gandsfjorden. Fritzner (1972) finner Hof brukt om en «1) indhegnet plads om og med de til en Husholdnings hørende Bygninger = garðr», men også som «2) særligen: Gaard hvor der holdtes blótveitzla til en eller flere Guders Ære og hvor stammens Billæder kunde være oppstillede paa stall i et Gudehus». Navnet *Hov* har som en ser, blitt satt i sammenheng med førkristen kult. Ofte kan vi se det i sammenhenger som Njardarhof, Tórshof, Ullinshof osv. Olaf Olsen sier at Hof brukes som «betegnelse for en gård, i hvilken der regelmæssigt afholdtes kultiske sammenkomster for en større kreds end gårdens egne beboere» (Olsen 1966:94). Han sier videre at «Skal vi sammenfatte den viden om det nordiske hov, som kan uddrages af de litterære kilder og stedsnavnene, må vi frem for alt hæfte oss ved, at fænomenet øjensynligt tilhører den lokale kult, og at ordet *hof* ikke i seg selv menet øjensynligt behøver at henvise til en egentlig kultbygning, men snarere anvendes til at betegne den gård, der var sæde for den fælles gudsyndyrkelse» (Olsen 1966:100).

De overleveringene vi har med slike kultnavn er fra yngre jernalder og middelalder. Ved å bruke oldsaker som vitnesbyrd for at navneformene går tilbake til eldre jernalder og så bruke navnene til å si at det for eksempel på Hove var et kultsted i eldre jernalder fører lett til

ringslutning. Spørsmålet er om Hove-navn kan føres tilbake til eldre jernalder «Namnet Hove kan etter mitt» (Inge Sørheim, forf.ann.) «syn gjerne gå attende til eldre jernalder. Fleire tilsvarande namn andre stader i Norden blir førte tilbake til denne perioden. Det er noko usemje om den opphavlege tydinga til dette gardsnamnet. Ordet er samgermansk og har ulike tydingar i germanske språk, bl.a. 'haug', som ligg nær grunntydinga 'kvelva seg', dessutan 'gard' og 'gudehov'. Nokre meiner at den sakrale tydinga er utvikla i nordgermansk (nordiske språk), og mange (bl.a. eg) meiner at dette er den vanlegaste tydinga i gardsnamn som Hov, Hove, Hovland, Hovstad m.fl. I naturnamn, namn på toppar og fjell, er det truleg tydinga 'haug, høgd' som ligg føre» (personlig meddelelse i brev fra prof. Inge Sørheim 21.10.2005).

Ut fra språklige kunnskaper alene kan vi ikke si med sikkerhet at Hove var et religiøst samlingspunkt i eldre jernalder. Likevel vil jeg si at kombinasjonen av rike og mange funn sammen med slike navn gir oss et visst holdepunkt. Navnesettingen kan være yngre eller være grunnet i naturnavn, men at man valgte en gammel og betydningsfull gård for religiøse handlinger, forteller om gårdens tradisjoner som samlingssted og senter også tilbake i eldre jernalder. Med den erfaring vi etter hvert har fått gjennom registreringer og utgravninger, og særlig gjennom maskinell flateavdekking ved arkeologiske utgravninger på Jæren, ser vi at de fleste forhistoriske gårdsbrukene ligger på selvdrenerende høydedrag, men også i skråninger eller svake forhøyninger i lavere terreng. Jeg vil tro at man ved etablering av de første gårdene oppsøkte de beste stedene for dyrking og bosetning. Dette er nettopp de høyere partiene, gjerne markerte åsrygger som da kunne ha, eller senere få, det naturbetegnende navnet Hove. Det er ikke umulig at disse eldste gårdene senere ville fremstå som ledende gårder i omgivelsene, og at et felles senter for kultiske handlinger, et hov, naturlig ville utvikle seg her.

Manglende gravfunn kan bety enten manglende bosetning eller bosatt underliggende område når det ikke er gamle gårdsnavn eller andre bosetningsindikatorer (Jf. Iversen 2005:329). B. Myhre (1972) har behandlet bosetningsutviklingen i «Høyland Fjellbygd», dvs. heiene østover fra Hoveområdet, i jernalderens siste 1000 år. På grunn av topografien ligger ikke gårdene så tett som på Jæren og det er relativt klare topografiske grenser mellom dem. Myhre finner 58 sikre og 7 mulige forhistoriske gårder i området. På 30 av gårdene finnes det tufter som kan dateres til folkevandringstid. Myhre diskuterer forekomsten av fornminner i detalj på de enkelte gårdene. Antallet gravhauger varierer sterkt mellom de ulike gårdene, fra en enkelt til 25 på det meste. I noen tilfelle har antallet gravminner blitt redusert ved dyrking, men en del gårder har åpenbart aldri hatt mer enn noen ganske få hauger. Fra Myhres kart over «Fjellbygda i Høyland: Gårds og ødegardsområde» (Myhre 1972 fig. 53), ser vi at marginale gårder i øst mangler gravfunn, men vi ser også at mer sentrale gårder omkring Hove mangler slike fornminner. Dette gjelder gårdene Austrått, Kjervastad, Svebastad og Sørbø som er de nærmeste nabogårdene til Hove, samt Hana og Asheim lenger nord. Helt i sør finner vi også Figgve som er uten gravfunn. Figgve, Hana og Austrått ligger i flatt lende med store vidder som tidlig ble oppdyrket med moderne maskiner. Det er derfor mulighet for å tro at gravhaugene der er dyrket vekk. Sørbø som ligger klemte mellom Sørbø vest, Lunde og Hove med utallige gravminner, har nok vært en del av hovedgården. Hovedinntrykket er likevel at de fleste gårdene i Høyland Fjellbygd hadde gravhauger og var bebodd av frie i folkevandringstiden. D. Skre (1998:246) konkluderer ut fra dette med at «Dette kan bety at jordherrene i området ikke har kunnet eller villet opprettholde noe sterkt herredømme over den dyrkbare jorden utenfor egne gårder.» Jeg kan derfor ikke se spor av noen form for godsdannelse omkring Hoveområdet i folkevandringstiden. Hvordan forholdene har vært tidligere er det vanskelig

å svare på. Skre som sammenlikner dette området med forholdene på Romerike tenker seg at den bosetningsekspansjonen som har foregått på 300-tallet og kanskje senere, har foregått i områder som ingen jordherre har gjort krav på. Tomtearealene på en del av gårdene kan indikere store hushold der treller kan ha inngått, men trellene har trolig blitt brukt i det normale arbeidet på gårdene. Dersom trellene har blitt plassert ut som brukere ved nyrydding, har de fått sin frihet langt raskere enn det som har vært tilfelle på Romerike (Skre 1998:246).

Myhre fremhever Hove som et sentralt sted for den såkalte Julabygdo og daler og heistrøk i Høyland Fjellbygd og i Gjesdal. Det var god havn innerst i Gandsfjord og vegen til kystleia var kort (Myhre 1997b:19). Vi skal også tilføye at gården lå ved den sjøvegs innfallsporten i nord til de rike jordbruksbygdene på Midt-Jæren med Haugeområdet som midtpunkt. Med sin strategiske beliggenhet mellom rike jordbruks- og fjellbygder og sjøvegen, var de geografiske og strategiske forutsetningene for en sentrumsfunksjon til stede.

Fra yngre jernalder kjenner vi også til mange gravfunn fra denne delen av Sandnes, men disse funnene skiller seg ikke da slik ut fra det som ellers var vanlig i Rogaland. Det ser derfor ikke ut til at selve Hove lenger hadde samme posisjon som mellom 200 og 550 e.Kr. Dette kommer jeg tilbake til senere.

Stavangerhalvøya

Går vi helt nord på Jæren, til Stavangerhalvøya som i dag omfattes av kommunene *Sola*, *Randaberg* og *Stavanger* og i tillegg tar med øykommunen *Rennesøy*, er det vanskelig å påvise entydige sentra. Her er det gjort «rike funn» fra eldre jernalder på en rekke gårder.

Dette området er mer vendt nordover, mot Boknafjorden og Ryfylkebassenget enn området lenger sør på Flat-Jæren. Det som særlig skiller disse to områdene, er en noe annen geografi med mer berg stikkende opp. Havnemulighetene og farvannet er betydelig bedre enn lenger sør på Jæren. Vi skal særlig merke oss de mange naustene og bygdeborgene som er registrert her.

Fra dagens Sola kommune og området rundt Hafstrsfjord (tidl. Madla kommune) er det funnet en rekke «rike» funn fra yngre romertid og folkevandringstid. Her kan kort nevnes en gullskatt fra *Dalen* på *Joa* med fire gullringer, to gullringer og et gullbånd (C18726–32). Enda mer, 305 g, veide et gullfunn som ble funnet på *Øvre Madla* med 7 gullringer, 5 gullperler og 13 gullbrakteater (C4523–4545). Sistnevnte ble lagt ned kort etter 500, mens det første funnet må dateres til perioden 300–550. Fra *Joa* og *Madla* kjennes ytterligere funn av gullringer og en gullbrakteat (C18726–32). Også på *Rege* er det funnet en liten gullring i en gravhaug. Til sammen er det kjent mer enn et halvt kilo gull fra *Sola* og *Madla*. På *Skadberg* er det funnet et provinsialromersk drikkehorn i grønt glass, og i samme grav lå også et leirkar som var en etterlikning etter et romersk glassbeger. Fra gården *Sola* kommer muligens en bronsekjel (Myhre 1980:113–13). Mange rike graver er funnet her og mange gårdsanlegg er registrert i hele området fra *Byberg* i sør til *Sunde* i nord. Vi kan nevne gårder som *Sunde*, *Madla*, *Tjora*, *Kolnes*, *Sola*, *Joa*, *Rege* med flere, som har rike funn og fornminner som kan fortelle om fremtredende økonomiske posisjoner i samtiden. Det vi videre skal se litt nærmere på er de mange nausttuftene og bygdeborgene som er registrert i dette området.

På fastlandet er det registrert hele 42 nausttufter, hvorav 16 antas å kunne dateres til eldre jernalder. De fleste ligger mot havet i vest, i *Solavika* og ved *Kolnes*, eller inne i *Hafstrsfjord*.

Helt i nord er det registrert fire naust på utsiden mot havet og fire på innsiden mot fjorden i Randaberg. Ved siden av dette er det registrert en rekke naust på øyene øst og nordenfor. Perry Rolfsen har undersøkt 4 naust på fastlandet: 3 fra eldre jernalder og ett fra vikingtid. Han konkluderer med at funnene gir et bilde av allsidig virksomhet i naustene, ut over deres primære funksjon. Funn av bl.a. betydelige mengder keramikkskår gjør at han setter naustene i sammenheng med handelsvirksomhet (Rolfsen 1974:88–97). Det er imidlertid et spørsmål om keramikkkrukker inngår i det vi antok var tidens handel med prestisjevarer. B. Myhre tolker derimot naustene i forbindelse med militær aktivitet. Når en ser den konsentrasjonen vi har av naust på Nord-Jæren samt øyene i søndre del av Boknafjorden, og ser sammenfallet med betydelige registreringer av bygdeborger i det samme området, er det lett å kunne slutte seg til Myhres tolkninger. Vi har også det ringformete tunanlegget *Øygarden* på Åmøy som enkelte ville sette i forbindelse med en militær organisasjon. Jeg ser imidlertid ikke den samme militære tilknytningen mellom *Øygarden*, nausttufter og bygdeborg på samme øy slik for eksempel O. Grimm (2002:112) gjorde det. Til det er avstanden, 3–4 km for lang. Skulle en se en slik sammenheng ville det vært mer naturlig at bygdeborgen og havnen med naust ville ligge i nærheten av tunanlegget, noe det ut fra topografiske forhold skulle være rikelig anledning til her. Bare enkelte av naustene kan ha tjent som rene leidangnaust eller liknende form for militær organisasjon i den grad noe slikt var organisert på et så tidlig tidspunkt.

På Nord-Jæren, øyene i Boknafjorden og nærmeste fastlandet østenfor er det også en betydelig konsentrasjon av bygdeborger. Konsentrasjonen av bygdeborger og naust over et begrenset område står i kontrast til Jærområdet. Topografiske forhold kan selvfølgelig spille inn. På Jæren var det dårlige havneforhold og mindre naturlige høyder for bygdeborger, men det gir ingen god forklaring. Nettopp på en værhard kyst skulle det være ekstra behov for båtopptrekk og det finnes tross alt muligheter for befestninger på naturlige høyder også på Jæren eller på Høgjæren like innenfor.

Sett i sammenheng med de mange bygdeborgene som er registrert i Dalane, har jeg stilt spørsmålet om det kan bety at dette var et uroligere område som lå som buffersoner for et mer fredelig og samlet Jæren. B. Myhre (1987:180–187) har fremsatt en modell for territorieinndeling i eldre jernalder. Han illustrerer dette med Agder der flere små grupper med bygdeborger med en innbyrdes avstand på 20 km er funnet omkring lokale sentra, mens alle de små gruppene blir omsluttet i en enhet dersom alle bygdeborger med en innbyrdes avstand på 25 km blir innsirklet. Noen av disse sentraene synes å miste sin betydning gjennom det 5. århundre, mens andre synes å blomstre i det 5. og 6. århundre. Fra Telemark til Sogn og Fjordane finner han 9 sentrale områder forholdsvis jevnt fordelt. Grenseområdene mellom disse områdene var potensielle konfliktområder. Dette kan forklare de mange bygdeborgene i Dalane, sør for Jæren og tilsvarende mang bygdeborger på Nord-Jæren og på øyene og fastlandet nordøst for Jæren.

De fleste prestisjegenstandene i Myhres modell, er funnet i sentrale landbruksområder, og landbruk må derfor ha vært hovedfaktoren for lokaliseringen av sentraene, noe vi vel kan tenke oss har vært tilfelle for Jæren. Noen av Myhres prestisjefunn kommer imidlertid fra innlandet, eksempelvis Snartemofunnet i Vest-Agder. Dette forklarer han med at slike funn kan representere høvdingar som kontrollerte handelen mellom fjellområdene og kysten og som virket som mellommenn mellom jegerne og de viktigere høvdingene (Myhre 1987:185). Muligheten for sjøvegs kommunikasjon er lettere fra denne delen av Jæren enn fra den

ubeskyttede kysten lenger sør. Et naturlig «nærmeste oppland» er øyene i og fastlandet rundt Boknafjorden. Her var det mulighet til å drive fangst og fiske det meste av året. En kom seg relativt lett med båt i hovedsakelig beskyttet farvann inn de store Ryfylkefjordene. Krysser man Boknafjorden nådde man det viktige Karmsundområdet og leia videre nordover. Her nådde man også fjordbygdene og ferdslinjene nordover, over land innenfor Karmsundet. Dette ga god mulighet for fredelig økonomisk samkvem, men også for ufred. En var nå i grenseområdet mellom sentrumsområdet og de hypotetiske territoriene omkring disse som Myhre foreslo (1987: Fig. 7). Et annet spørsmål kan være om Myhres foreslåtte territoriegrenser, satt etter midtlinjeprinsippet, kunne være annerledes. Myhre foreslår etter dette en hypotetisk grense som går mellom fastlandet på Nord-Jæren og øyene nordfor (Rennesøy kommune). Den mest hensiktsmessige kommunikasjonsvegen i det eldre samfunnet var sjøvegen. Ferden over land var tungvint, både når det gjaldt fremkommelighet og ikke minst når det gjaldt varetransport. Spørsmålet er da om det er riktig å sette grensen i Boknafjorden mellom fastlandet og øyene slik Myhre foreslo. Kanskje skulle vi se hele Boknafjordbassenget som en enhet, der vi skulle flytte Myhres grense et stykke sørover slik at en del av Nord-Jæren skulle sees i sammenheng med bygdene omkring Boknafjorden, inkludert Karmsundet. En slik inndeling ville imidlertid omfatte tre sentrale steder markert ut fra rike funn: Sola-Madla-Randberg-området, midtre Boknafjordområdet og Karmsundet. Det er ikke lett å måle styrkeforskjeller mellom disse selv om sistnevnte av noen er påstått å ha stått i en særstilling til tider. Innbyrdes styrkeforhold kan ha skiftet, men jeg vil heller gjøre territorieinndelingen litt mer finmasket enn det Myhre gjorde, og konstruere hypotetiske interesseområder omkring hvert av disse funn og fornminnesentraene. Et forsøk på å måle styrkeforholdet sør og nord for Boknafjorden i eldre jernalder vil jeg likevel komme tilbake til senere.

For å vende tilbake til Nord-Jæren: Også her må det være jordbruket som står fremst, men jeg tror også at man ut fra en generell geografisk betraktning, samt å se på antallet forhistoriske og middelalderske naustufter, her har kunnet være mer orientert mot hav og fjord. Jeg vil som Myhre gjorde det, postulere vestre del av Stavangerhalvøya for et sentralt område ut fra en vurdering av funn og fornminner (jf. Myhre 1987: Fig. 3–7), uten å gå nærmere inn for å peke ut noen spesiell gård eller mindre sted som senter i dette rike området. Jeg vil imidlertid understreke den muligheten dette området har for kontakt utad, først og fremst i Ryfylkebassenget, men også nordover mot Karmsundet og sørover Jæren, samt den strategiske beliggenheten dette området hadde i forhold til sjøvegs transport. Dette gjaldt både kontroll over sjøvegen inn Boknafjorden med Ryfylke og over trafikken langs kysten.

Hundvåg

Øya *Hundvåg* like øst for Stavanger kommer ikke til syne når en leter etter sentrale steder ut fra rike funn eller store fornminner fra eldre jernalder. Dette til tross for at det har blitt drevet svært omfattende arkeologiske undersøkelser her i forbindelse med boligekspansjonen i forbindelse med Stavanger by. Gårdsnavnene på Hundvåg, *Husabø*, *Skeie* og *Austbø*, gir oss likevel grunn til ettertanke. Siden dette hører til en senere tid lar vi denne problemstillingen ligge foreløpig. Det vi skal stoppe opp med er funnet av en storgård fra romertid på Austbø, som er nærmest identisk med det Løken kaller en mulig høvdinggård på Forsand (Løken 2001:68). Austbø kan, vurdert ut fra beliggenhet og navn, være utskilt fra Husabø. I tre faser har det her stått hus på samme sted, hvorav det lengste var 50 m langt og 7–7,5 m bredt. Om lag 7 m vest for dette ble det også funnet restene etter et annet hus som var 15 m langt og 6

m bredt (Meling 2001:23–26). Likheten mellom dette og de tilsvarende funnene fra Forsand er slående. Størrelsen på husene er nærmest den samme og plasseringen av de to nabohusene, et stort og et mindre, like ens. Løken gjør et poeng av at det 100 m øst for høvdinggården på Forsand ligger en mindre gård som han tolker som underlagt høvdinggården med en mulig hall i Forsandmoens sørvestre hjørne. Løken trekker her paralleller med høvdinggården Hvesager og Ethelbergs høvdinggård fra Hammerlev Nørremark i Danmark. Også på Austbø er det funnet mindre gårder. 300 m lenger vest, rett ved Hundvåg skole, er det undersøkt ytterligere to gårdsanlegg fra samme tidsperiode (Hemdorff 2003:25). På *Krosshaug-Loen* på østsiden av Austbø, ikke så langt unna, er det også gravd ut et gårdsanlegg hvor et av husene dateres tilbake til tiden rundt år 0 (Hemdorff 2003:26). Jeg skal kanskje ikke være så dristig som Løken var og kalle disse gårdene underlagt den større, men det burde likevel være grunn til å fremheve Austbø på Hundvåg som en storgård og kanskje, som en gjorde på Forsand, også som en sentral høvdinggård. Jeg har imidlertid ingen fakta utover dette som tilsier at Hundvåg hadde noen spesiell funksjon i et større område i eldre jernalder.

8.2.2 Ryfylke

Forsandmoen – Landa

Verken Myhre eller Kristoffersen kunne i sin gjennomgang av «rike» funn sette *Forsandmoen* eller *Landa* som navnet på gårdene kan ha vært, på kartet som et sentralt sted i eldre jernalder. J. Petersen talte 47 store og mindre hauger samt at han så en lav steinmur på 20 m under et besøk her i 1930 (Notat av 18/9-1930 i topografisk arkiv Am/UiS). Ellers var det lite som pekte ut Forsand som et spesielt område i eldre jernalder. Gjennom omfattende arkeologiske undersøkelser er det imidlertid påvist en omfattende landsbybosetning gjennom 2000 år av bronsealder og eldre jernalder (Løken 1992, 2001b, Prøsch-Danielsen 2001).

Forsand, med sine to landsbyliknende gårdssamlinger er foreløpig unik i norsk bebyggelseshistorie. Det er ikke tvil om at så konsentrerte gårdssamlinger som vi finner her må karakteriseres som et tettsted eller sentralsted. For folkevandringstiden i Sola har B. Myhre regnet med minst 10 personer pr gård (Myhre 1980:137). Når vi regner med at bosetningen på Forsandmoen besto av 16 gårder kan vi ut fra dette regne folketallet her omkring 160 personer i et bosetningsmaksimum omkring 500 e.Kr. 10 personer pr. gård er et lavt tall, men uansett er vi likevel nært det tallet geografene regner som et urbant strøk i *dagens* Danmark (Frey & Zimmer 2001:26).

Spørsmålet er om tettbebyggelsen på Forsand fungerte som et senter med intern sosial stratifisering, med differensiering og spesialisering av produksjonen kun for de som bodde på Forsandmoen eller om Landa også ble sett på som et senter for et større distrikt, men vi skal også se på sosial og økonomisk stratifisering innen selve enheten: Forsand er oppfattet som to landsbyliknende bosetningsenheter med begrensede sentralfunksjoner. En av gårdsenhetene skilte seg imidlertid ut med en enestående bygning som oppfattes som en hallbygning som tilhører en liten gruppe hus som er knyttet til makt- eller rikdomssentra som Åker, Gudme, Lejre og Gene. Dette kan bety at en enkelt gård hadde noen form for rang foran de andre.

Figur 26

Vestre del av Forsandmoen med utgravingsjakter. Synlige gavhauger på rekke midt på bildet. Foto: Trond Løken, Arkeologisk Museum, Universitetet i Stavanger.

Western part of Forsandmoen with excavation areas. Gravmounds on a line in the middle of the field. Photo: Trond Løken. Museum of Archaeology, University of Stavanger.

Det begrensede antallet synlige gravminner i forhold til gårdsenheter og det antallet mennesker en ut fra dette skulle forvente at hadde bodd her, er det også grunn til å trekke inn i denne diskusjonen. Flere forskere har, som jeg har vært inne på, hevdet at det synlige gravmonumentet, haugen, har sammenheng med odelsretten og eiendomsrett til land. Gravhaugen er altså en av de materielle uttrykkene for odelsretten (Zachrisson 1994:226 med tilhørende henvisninger). Få synlige gravmonumenter i forhold til bosetningens størrelse og en dominerende gårdsenhet kan muligens tolkes som at dette var en høvdinggård og at de øvrige gårdsenhetene var underlagt denne, slik at de som bodde der ikke hadde odelsrett til gården. En slik tanke forutsetter at de synlige tegn vi har som er tolket som uttrykk for odelsretten i yngre jernalder, også forteller om en form for odelsrett i eldre jernalder. At dette kan være tilfelle gir T. Zachrisson uttrykk for idet hun tolker gravplasser andre steder med begravelleskontinuitet fra eldre til yngre jernalder, som tegn på en ubrutt familielinje: «The time point when the individual families mark the beginning of their odal line varies of course, but to judge from the grave material there seem to be large cemeteries with continuity from, for example, the Roman Iron Age to the Viking Age which could indicate that the family line is unbroken. There has not been any reason, then, to break the burial sequence by establishing a new cemetery on another spot of the property» (Zachrisson 1994:231–2). Ut fra et slikt syn kan forholdet mellom synlige gravminner og bosetningsenheter også være et argument for at vi hadde å gjøre med et stratifisert samfunn både sosialt og når det gjelder eiendoms- og arverett til jorda.

Når det gjelder spørsmålet om Forsand har fungert som et senter for et større distrikt, har T. Løken (1991) diskutert dette: «Det kan slås fast at Forsand representerer et jordbruksmessig tyngdepunkt i sørlige Ryfylke. Ingen andre områder disponerer over mer enn halvparten så stort jordbruksareal egnet for åker og slåtteland, enn det som finnes på Forsand. I kraft av sitt jordbrukspotensial vil Forsand trolig ha vært et befolkningsmessig tyngdepunkt. Men dette innebærer ikke nødvendigvis at bosetningen hadde karakter av et sentrum» (op. cit.:208). Løken tar utgangspunkt i Myhres modell for territorieinndeling i denne perioden: Myhre (1997) hevder at Rogaland sør for Boknafjorden dannet et høvdingdømme-territorium med senter på sentral-Jæren. Løken skriver at Forsand ligger utenfor det nærmeste økonomiske influensområdet og dessuten utenfor forsvarsområdet, markert av bygdeborgenes distribusjon. Han argumenterer først ut fra stedets jordbrukspotensial og han ser også at Forsand ligger sentralt i et større bosetningsområde i Høgsfjord. Transportveiene i vareutveksling/bytte, samt menneskelig kommunikasjon blir derved minimale og kontrollmulighetene best mulig innenfor dette lokale området. Dessuten ser han at Forsand, i forhold til fjellområder i øst og sør samt territoriesenteret på Jæren, ligger gunstig til der de to viktigste hovedledene fra øvre Setesdal munner ut. Et maktsentrum på Forsand ville derved kunne kontrollere ferdsel og vareflyt til og fra et stort oppland. Av aktuelle varer nevner han blesterjern fra Setesdal som kan ha blitt tilvirket i Forsand. Produkter fra jakt og fangst i fjell og daler i øst kan dokumenteres tilbake til yngre romertid og det er dokumentert selfangst i Lysefjorden. På den annen side er det mulig å tenke seg korneksport østover.

Ut fra dette konkluderer Løken med at bosetningen på Forsand trolig har vært et lokalt sentrum i et høvdingterritorium i Sør-Rogaland i yngre romertid-folkevandringstid. Bosetningen for dette tidsrommet kan etter hans mening sees på som en regulær landbruksbosetning uten videre sentrumsfunksjoner. «Senteret fungerer på permanent basis med funksjoner som administrativt senter for Høgsfjord, som senter for håndverk og varebytte innen lokalområdet og som mellomstasjon for varebytte mellom fjellområdene i Ø og senteret på Jæren» (Løken 1991:217-220). I vår sammenheng blir Forsand etter dette å regne som et sekundært sentrum eller knutepunkt som betjener et lokalt omland samtidig som det er avhengig av ett eller flere sentra eller knutepunkt med omland av større betydning, nemlig Jæren og de forbindelseslinjer som fantes derfra mot andre regioner.

Hebnes – Foldøy – Suldal

Hebnes, som Ringstad fører opp som «Storhaugsenter» (Ringstad 1987b:305), ligger sentralt til på nordsiden av Boknafjorden, på neset mellom Sandsfjord og Vindafjord. Fra Vindafjord som også deler seg i flere fjordarmer, er det overgangsmuligheter til Ølen i Sunnhordland og videre sjøveien nordover. Fra *Hebnes* er det to glassfunn fra 5. årh. (B4464) og på *Foldøy*, like utenfor Hebnes, er det funnet gull, bronsekjel og glassfragment fra samme århundret (S8200). Også inne i *Vindafjord* er det gjort funn av en bronsekjel og to gullfunn (Ringstad 1987b:284). Dette gjør at også Myhre avmerker Hebnesområdet på sitt funnkart med funn av både tre og to kategorier prestisjevarer. I tillegg til dette er det også funnet stykker av en vestlandskjel i en 10 m stor gravhaug på prestegården på *Jelsa*, like på den andre siden av Sandsfjorden. Dette forteller at det har ligget betydningsfulle gårder meget strategisk plassert ved innløpet til to store, og kommunikasjonsmessig viktige fjorder i Ryfylke.

Sandsfjord deler seg i Saudafjorden og Hylsfjorden, begge med overgangsmuligheter over fjellet til Røldal og videre mot Sørfjorden i Hardanger, mens det også fra Hylsfjorden gikk en viktig ferdselsåre til Setesdal som har vært mye benyttet i det minste i historisk tid. Før en kommer så langt som til fjordskillet her inne, munner også Suldal ut mot fjorden. Her er det registrert mange fornminner hvorav jeg her bare skal nevne det store gravfeltet på *Ritland* med restene av et mulig ringformet tunanlegg like nedenfor. Dette feltet er et av de største gravfeltene i Rogaland med til dels monumentale gravminner, men det har blitt gjort få arkeologiske undersøkelser og funn. Det eneste er Nicolaysen som i 1897 fant noen potteskår som kan dateres til eldre jernalder (C18809 og C18810) i to av haugene. På den andre siden av Suldalslågen ligger gården *Nerheim* der det også er og var et stort antall gravhauger og hvor navnet muligens forteller om gudsdyrkelse (jf. diskusjonen om Nerheim på Jæren). Flere funn og fornminner fremhever Suldal som en betydelig jordbruksbygd, men få muligheter for å datere for eksempel Ritlandfeltet gjør det vanskelig å si noen nærmere om senterdanning til noe bestemt tid. Jeg vil imidlertid ut fra gravfeltet og Nerheim-navnet på nabogården, postulere at det var et sentralt område på og omkring Ritland en gang i jernalderen. Siden ferdselsvegen som kom ned over Suldalsvatnet ikke gikk ned langs Suldalslågen, men bl.a. på grunn av vanskelig gjennomgang med foss og stup like ovenfor Ritland, i stedet gikk over eidet og ned til Hylsfjord eller ned til Suldalsosen og så over Suldalseidet til samme fjord, vil jeg tro at Ritlandsområdet med de betydningsfulle gravminnene, må karakteriseres som en storgård i en ellers avstengt dal. Forbindelsen med utenverdenen fra denne dalen som vel i jordbruksmessig sammenheng må regnes som den mest betydningsfulle bygden i Suldalsfjorden i jernalderen, måtte gå ned dalen til *Sand*, hvor det nylig er undersøkt et mindre gårdsanlegg fra eldre jernalder (Lia 2000: 24–29, Sørheim 2002:48–54).

Vender vi så tilbake til fjordmunningene vil jeg tro at gårdene på *Hebnes*, *Foldøy* og *Jelsa* utgjorde et strategisk punkt når det gjaldt samferdsel både i økonomisk henseende og som et maktsenter med mulighet til kontroll over viktige passeringpunkt. De «rikdomsfunn» som har akkumulert seg i graver her, kom nok som et resultat av denne strategiske beliggenheten. Dette gjaldt både som kontrollpunkt for ferdselen ut og inn fjordene, som var viktige både for egen intern transport og som ledd i lengre transportsystemer, hvorav trafikken til fjellområdene og Setesdal må ha vært særlig viktig. Foruten de jordbruksproduktene fjordbygdene selv produserte, men som vel neppe kan ha gitt nevneverdig overskudd, vil jeg tro fjellets og fjelldalenes produkter som skinn, gevir, jern med mer, kan tenkes å ha utgjort kapitalvarer ut over de rene jordbruksproduktene. Når det gjelder jakt har Sveinung Bang-Andersen påvist en del dyregraver i området mellom Suldal og Setesdal, i Setesdal Vesthei, der bøndene både på Rogalandssiden og Setesdalssiden tenkes å ha vært aktive i dyregravfangsten (Bang-Andersen 2004:58–62). Selv om det ikke kan utelukkes at et fåtall reinsdyrgraver teoretisk kan skrive seg tilbake til bronsealderen, er det bosetningsekspansjonen i folkevandringstid, i vikingtid og høymiddelalder som danner bakgrunnen for det meste av hovedfasen i menneskenes utnyttelse av villreinsressursene sier Bang-Andersen (2004:71). Et annet jaktprodukt som kan ha vært etterspurt var selskinn. Det er mulig fjordsel (steinkobbe) derfor kunne være et nyttet jaktbytte.

Liksom på Forsand kan vi også her tenke oss en form for mellommann-funksjon slik Bjørn Myhre foreslo det i sin modell (1987:185). Her kan vi først og fremst tenke oss en forbindelse mot Avaldsnes på nordsiden av Boknafjorden, eller mot Jæren på sørsiden.

8.2.3 Nord-Rogaland

Karmsundet – Avaldsnes

Skipene som kom fra Østersjøen i middelalder og tidlig nytid tok ofte land ved Lindesnes. Deretter passerte de Lista og den ugjestmilde Jærkysten «bis die nordöstlich auftauchenden Höhen der Insel Vestre Bokn anzeigten, dass man sich dem Kap Skudesnaes und damit der Einfahrt in den Karmsund näherte. Hier begann «Bergens Led», die fortan, soweit möglich, binnenenscheers führende Fahrstrasse nach Bergen» (Bruns 1900 etter Fyllingsnes 2004:3). Fartøy som seilte sørfra over Nordsjøen, fikk ofte landkjenning ved Jæren/Kvitsøy/Skudenes. Så satte de kursen inn Karmsundet og nordover. I en seilingsbeskrivelse av Robert Norman fra 1584 ser det også ut som om skip fra nordøstkysten av England, satte kurs mot Skudenes, der de nyttet Boknafjellet som landmerke. Derfra tok de seg nordover gjennom Karmsundet (Fyllingsnes 2004:3–4). Dette viser Karmsundets strategiske posisjon i forhold til handelen med Bergen, men vi må også gå ut fra at dette sundet var betydningsfullt for sjøfarten langs kysten også i tidligere tider. Nord for Karmsundet har vi det åpne havstykket Sletta. I sør ligger den åpne Boknafjorden. Fra naturens side fremstår derfor Karmsundet i en nøkkelposisjon som et skjermet havstykke mellom to vanskelige kyststrekninger.

Karmsundet har lenge stått sentralt i norsk arkeologisk og historisk forskning. Johs. Bø skrev i 1942 at «På Norges Vestland er det to steder hvor leden snevrer seg sammen, og hvor det også er god og noenlunde vid jord, samtidig som sjøen gir større og jevnere chance for næring enn vanlig. Det ene er ved Karmsundet hvor samspillet mellom sjøtrafikk og jordbruk skapte et betydningsfullt centrum alt i bronsealderen, og hvor de samme økonomiske faktorer tvang fram en by i vår tid» (Bø 1942:175). Det andre knutepunktet er «Strøket ved Ålesund» som vi skal komme tilbake til senere. Karmsundområdet, særlig nordre del, er markert både av Myhre og Ringstad ut fra rikdomskriterier og som storhaugsenter av «første rang» av Ringstad, som også vurderer dette området som et maktsentrum i eldre jernalder.

Like inntil og sørøst for kirken på *Avaldsnes* og med vid utsikt over Karmsundet ligger restene etter «*Flagghaugen*». Den var over 40 m i diameter og 4 m høy da den ble utgravd i 1830-årene. Hva som skjedde under utgravingen er dårlig dokumentert og mye er gått tapt, men det som er igjen viser at det på 300-talet var gravlagt, som O. Møllerop beskriver det, «en høvding med usedvanlig stor makt og rikdom.» I midten fant man et fint muret kammer, foret med tre og never. Her fant man et praktfullt sverd i en slire med utsmykkede, forgylte sølvplater. Det berettes også om spyd, lanse og skjold. *Flagghaugen*, sier han, har mer gull enn noen annen fra yngre romertid i Nord-Europa. Den inneholdt en massiv gullring på 590 g, fire fingerringe av gull, en liten gullnål og en del andre gullfragmenter. Her var 31 spillebrikker av blått og sort glass, et lite fortinnet bronsespeil, en skålvekt av bronse (datert til vikingtid, Steuer 1987:524) og, ikke minst, et fullstendig utstyr med vaser og fat av bronse, drikkebeget av sølv, sølvbeslag til drikkehorn og en sil av bronse (Møllerop 1987:53–54). Men haugen inneholdt også flere graver. I grav 2 som liksom den forrige, dateres til periode C2, inneholdt et bronsekar med brente bein og gullringer som nå er tapt. I grav 3, datert til periode C3-folkevandringstid, lå det et bronsekar med beinmasse i grovt ulltøy, samt to spillebrikker. Grav 4 var en tømt, sirkelrund gravkiste bekledd med never. I en mulig grav 5, ble det på 1700-tallet funnet «nogle koraller» (perler?). (B605–617) (Ringstad 1987b:56).

På den andre siden av kirken ligger restene av den store Kjellerhaugen eller Dåpshaugen, men her er det ikke bevart funn som kan datere haugen. Mellom haugene sto flere bautasteiner,

hvorav den ene, jomfru Marias synål, er bevart. For øvrig er det påvist en rekke graver og bosetningsspor i området rundt kirken.

I tillegg til dette er det gjort rike funn i Karmsundområdet på *Kolstø* (B 2774, gull fingerring), *Føyeno* (S2123, glass), *Skudeneshavn* (B2743 betalingsringer og en tapt gullstang), i *Knaghaug* på *Bø* (B5754 gullberlokk og B6050 bronsekjel) og en gull fingerring i en åker på samme gård (B5903). På *Nordheim* er det funnet to bronsekjeler (B5759 og en som er tapt) og en bronsekjel, som nå er tapt, ble funnet på *Haugå* (Ringstad 1987b:284). Høsten 2005 ble det også gjort funn av en liten gullbarre i en røys nord for Avaldsnes kirke.

Rike funn og store gravminner ved Karmsundet, skal vi møte igjen også i yngre jernalder og området bekrefter sin posisjon tilbake i bronsealder. Uten å gå for detaljert inn på dette her, skal jeg kort bare nevne de mange bronsealder storhaugene på *Blodheia*. Her skal det ha vært 7–9 store hauger, hvorav 6 ligger igjen i dag.

Det funnet som først og fremst hever Avaldsnes opp til noe spesielt i eldre jernalder er funnene i Flagghaugen. Ut fra både krigerutrustningen, det omfattende bordserviset og gullringen på 590 g, er det ikke tvil om at den som lå begravd her hørte til det øverste sjiktet av nordgermanske høvdinge, på nivå med de fåtallige øverste ledere som mistet utstyr og liv ved Illerup, hevder T. Løken (2001:4). Løken sier videre om «De arkeologiske funnernes vitnesbyrd om Avaldsnes»: «Flagghaug-høvdingen fikk en storslått begravelse på Avaldsnes. Hans våpenutstyr tyder på at han har deltatt som offiser i de romerske hjelpetroppene ved Rhinen i yngre år. Hvordan hans situasjon har vært på Avaldsnes er det vanskelig å ha noen sikker mening om. Trolig har han nok vært opptatt av å ta sundtoll fra alle som passerte Karmsundet, og derved bygge opp seg og sin slekts lokale makt for en 50–100 års periode omkring 300–400 e.Kr. Dette uttrykkes ved at det senere i løpet av 300-tallet blir satt inn to brannbegravelser i Flagghaugen, hvor beinrester og gravgaver som omfatter flere fingerringe av gull, blir plassert i importerte bronsekjeler» (Løken 2001:5).

Den store gullringen fra Flagghaugen er med sine 13–13,5 cm ytre diameter er for liten til å bæres rundt halsen og vel i største laget til å bæres rundt armen. Dette får en til å tenke på de romerske soldatene som bar sine ringer ved kravebenet, ikke rundt halsen som hos barbarene. I den romerske keisertiden ble ringer, *torques*, regnet som en av de lavere dekorasjonene i den romerske hær. De ble gitt som en del av de belønningene som ble gitt til militære med tittel av centurion eller lavere grader. Det var ikke noen standardisert form på disse ringene, slik man kan se dem avbildet på gravsteiner og lignende. De kunne være enkle glatte ringer eller mer utsmykkede. Flere av dem hadde en åpning slik eksemplaret fra Flagghaugen har (Maxfield 1981:96–95). Kan dette være en slik dekorasjon som er brakt hjem fra en fortjenestefull karriere som offiser i de romerske hjelpetroppene ved Limes? Kolbearmringene var også et verdighetstegn for de sarmatiske aristokrati og kjennes som sådan fra en rekke gravfunn i det sørlige Russland fra tiden omkring Kristi fødsel og fremover (Storgård 2003:116). Ulla Lund Hansen, som under forutsetning av at man aksepterer J. Werners tolkning omkring gullarmringen til frankerkongen Childerich (Werner 1980), sier at slike Kolbearmringe symboliserer «die souveränen, hohe soziale Position des Besitzers in der germanischen Gesellschaft in den klassischen Quellen als 'princeps und reges'» (Hansen et al 1995:203). Hun rubriserer graver med kolbeformete gullarmringe som «Status I-Gräber» og rangerer Himlinghøje på Sjælland, der en slik ring er funnet som et sentrum av høyeste rang (loc. cit.:374–59).

Figur 27

Gravfunn fra Flagghaugen, Avaldsnes. Foto A. M. Olsen, UiB

Grave finds from Flagghaugen, Avaldsnes. Photo: A. M. Olsen, UiB

Flagghaugen med sine fire begravelser er ikke det eneste funnet av betydning som setter selve Avaldsnes på kartet i eldre jernalder. I 2011 og 2012 har det vært drevet omfattende undersøkelser i området ved Avaldsnes kirke. Funnene som ble gjort bekrefter at selve Avaldsnes har hatt en sentral funksjon alt fra bronsealder og gjennom hele eldre jernalder. Av særlig interesse er en steinlegning som ble anlagt langs kanten av høydedraget, fra Kjellerhaugen, en stor gravrøys fra bronsealder, en gang på 4–500-tallet. I en foreløpig meddelelse blir denne sammenliknet med de mange bygdeborgene som på samme tid ble anlagt i Norge og Sverige (Skre 2011:6–7). En slik tolkning ville i så fall gi et delvis befestet gårdsområde, noe som aldri før er påvist i Norge. Her er det også funnet flere spor som forteller at her har det vært et økonomiområde med kokegroper, mulige korntørker og spor etter smedvirksomhet. I området ble det også funnet to langhus. Det ene var minst 28–29m langt og har vært i bruk fra 200–600 (Skre 2012:4), mens det andre som lå nærmere kirken målte ca. 20 m. En C14 datering fra ildstedet her peker mot 3–400-tallet. D. Skre vil tolke dette huset som en hallbygning ut fra ildstedets plassering midt i huset (Skre 2011:5–6). Det skal også nevnes funna av to nausttuffer nede ved sjøen. Også fra senere perioder ble det gjort interessante funn som vi skal komme tilbake til senere.

De øvrige «rike» funnene er spredt over et større område på Karmøy. Vi kan ikke derfor si med sikkerhet at selve Avaldsnes alene har hatt en sentral funksjon gjennom hele eldre jernalder, men med tanke på de store gravminnene fra bronsealder og funn fra yngre perioder langs nordre del av Karmsundet, må uten tvil Karmsundområdet, og da først og fremst Karmøysiden, oppfattes som et meget sentralt område i det meste av eldre jernalder.

8.2.4 Karmsund eller Jæren? Vurdering av makt og velstandsforhold i Rogaland

Torgrim Titlestad skriver at «Fordi makten til Avaldsnes høvdingene i den tiden mye var fundamentert på avgifter fra sjøfarten var det i deres interesse at det eksisterte mest mulig stabile forhold langs kysten. Siden Karmøy lenge var en innfallsport til handel langs norskekysten har det vært naturlig for karmsundlederne å tenke seg selv som et sentrum for en større enhet, bl.a. for å sikre seg videre stabile inntekter og solid makt» (Titlestad 2000:14). Spørsmålet er hvor omfattende denne «større enheten» var. Omfattet den også Jæren, og var Avaldnesenheten av større betydning enn de sentrale områdene lenger sør? Titlestad hevder at «Den aktuelle storhetsperioden til Avaldsnessenteret dreier seg grovt regnet om tiden fra 200 e.Kr. og fremover» (Titlestad 2000:14). Det samme hevder Per Hernæs som sier at «Høvdingdømmet på Nord-Karmøy kan ha hatt flere sentra opp gjennom tidene. Man kan til og med tenke seg strukturer med en fast ledelse som ikke har vært stedbundet. Men mot slutten av romertid bør man tenke seg en form for sentrumsdannelse på Avaldsnes. Den utrolig rike graven i Flagghaugen tolkes som at et nytt herskerdynasti etablerer seg på neset sør for Salhusstraumen. Videre utover i folkevandringstid synes det som det herskende dynastiet konsoliderer sin stilling» (Hernæs 1999:128).

T. Løken maner til forsiktighet når det gjelder å bruke Flagghaugens høvdinggrav som støtte for dette. Han peker også på at en ofte i førstatalige samfunn ser at maktsentrene flyttes innenfor geografiske områder med få generasjoners mellomrom. Dette er et poeng vi skal ta med oss også i denne fremstillingen der tidshorizonten er satt såpass vid som «eldre jernalder» (i hovedsak fra yngre romertid), «yngre jernalder» og «tidlig middelalder». I denne fremstillingen har jeg har ikke gått nærmere inn i de endringene som kan ha skjedd på generasjonsnivå da funnmateriale ikke tillater en slik detaljundersøkelse for hvert enkelt mulig senter eller stormannsgård på Vestlandet. Jeg skal imidlertid her, gjennom å referere funnforhold og tidsbilde, sammenlikne Avaldsnes og Jæren slik T. Løken har sammenfattet det (Løken 2001:5-11):

Ser vi på funnmengden (Tabell 3) ser vi at Jæren som helhet har betydelig overvekt av funn. Som det fremgår av tabellen er det en bemerkelsesverdig nedgang i antallet funn på Jæren for perioden 175–275 e.Kr. Løken sier at en kan bare spekulere på om den klare nedgangen skyldes et katastrofalt krigstog til Jylland i begynnelsen av denne perioden, med derpå minsket evne til makt og rikdomsutfoldelse (Løken 2001:7).

Område	Eldre romertid 1–175 e.Kr.	Yngre romertid 175–275 e.Kr.	Yngre romertid 275–325 e.Kr.	Yngre romertid 275–325 e.Kr.	Sum hele romertid	Folkevandringstid 400–575 e.Kr.
Karmøy	4	2	8	5	19	22
Jæren	45	11	41	81	178	700

Tabell 3

Antall funn fra Jæren og Karmøy etter Slomann 1971 (romertid) og Petersen 1954 (folkevandringstid). (Løken 2001:5).

Numbers of finds from Jæren and Karmøy. From Slomann 1971 (Roman period) and Petersen 1954 (Migration period) (Løken 2001:5)

Nå behøver ikke antallet funn å si så mye om hvor makten har vært konsentrert. «Samfunnets ledende slekter ville gjerne omgi seg med importerte prestisjevarer som gull, glassbegre og bronsekjeler, så slike importsaker forteller mer om hvor makt var samlet enn antallet av funn» (Løken 2001:7). Han konstaterer at det i eldre jernalder er funnet ca. 3,0 kg gull på Jæren mot 0,8 kg omkring Karmsundet. Videre er det funnet 54 bronsekjeler og 35 glassbegre på Jæren mot 12 bronsekjeler og 3 glassbegre rundt Karmsundet. Fordelingen fremgår av tabell 4.

	1-175	1-175	175-400	175-400	400-575	400-575	EJA	EJA	Total EJA
Område	Kjele	Glass	Kjele	Glass	Kjele	Glass	Kjele	Glass	Kjele + glass
Sør-Jæren			3	4	6	5		1	19
Midt-Jæren			4	3	17	9	3		36
Nord-Jæren	1	2	3	5	10	5	5		31
Rennesøy			1	1	1				3
Sum Jæren	1	2	11	13	34	19	8	1	89
Karmøy	1		7		2	2	2	1	15

Tabell 4

Antall funn av importerte bronsekjeler, trekar med bronsebeslag og glassbegre på Jæren med Rennesøy og Karmøy. Etter Holand 2001 (Løken 2001:6).

Numbers of imported bronze vessels, wooden bucks with bronze fittings and glass beakers from Jæren, Rennesøy and Karmøy. From Holand 2001 (Løken 2001:6).

B. Myhre har forsøkt å beregne folketallet på Jæren i folkevandringstiden omkring 500 e.Kr. Han konkluderer med at Jæren da må ha hatt et folketall som var henimot på høyde med folketallet fra midten av 1700-tallet. Manntallslistene fra 1659 viser at Jæren, fra Oгна til Tungenes med Høyland og Rennesøy, hadde en befolkning på ca 6500 personer, se tabell 5.

Område	1759 e.Kr.	1660 e.Kr.	500 e.Kr.	200 e.Kr.
Jæren	6500	6000	6000	4900
Karmøy	3900	2500	2000	1900

Tabell 5

Befolkningsstørrelse på Jæren og Karmøy (etter Lindanger 1987) i historisk tid og beregnet befolkningsstørrelse i forhold i folkevandringstid og midten av romertid (Løken 2001:8).

Population of Jæren and Karmøy (from Lindanger 1987) in historical time and supposed population of Migration period and mid Roman period (Løken 2001:8)

Ifølge Lindanger (1987) kan nye aktiviteter som fiskerier ha forrykket forholdet mellom de to områdene i favør av Karmsundområdet. Løken stipulerer derfor folkemengden for de to områdene 100 år tidligere da jordbruket etter hans mening var basisen for befolkningen, til henholdsvis 6000 og 2500. På grunnlag av bebyggelsesutviklingen på Forsand regner han seg ut fra Myhres tall tilbake til 200 e.Kr. og finner at befolkningstallet for henholdsvis Jæren og Karmsundområdet da var 4900 og 1900 (Løken 2001:9–10). Til dette vil jeg bemerke at slike befolkningsberegninger er særdeles usikre, men når en ser det relative forholdet mellom disse tallene og dessuten ser dette i sammenheng med ulikheten i funnmengder enten det nå gjelder totalt eller ut fra prestisjegenstander, er Løkens konklusjon overbevisende. Både funnmengde og ikke minst kvaliteten på funnene vitner om en mye større befolkning på Jæren og om større evne til å anskaffe seg prestisjevarer fra det romerske riket. «Gravskikk med forbruk av mye ressurser kan sees som et ritual av betydning for å opprette et maktforhold i en situasjon hvor det er konkurranse om makten eller den kan være en strategi for å opprette en lederstatus

i et sosialt stratifisert samfunn. Uansett forklaringsmodell vitner gravfunnene om en langt høyere grad av maktutfoldelse på Jæren enn rundt Karmsundet i eldre jernalder. Denne maktutfoldelsen i gravene blir særlig tydelig fra og med slutten av 100-tallet e.Kr.» (Løken 2001:8). Når dette er sagt må jeg tilføye at områdene man her sammenlikner er ulike både i størrelse, geografi og ressursmuligheter. Selv om Karmøy, og særlig nordre del, hadde rimelig gode jordbruksforhold, er disse sterkt begrenset i forhold til Jærens. Den store ulikheten kommer tydelig frem på Sømmes oversiktskart over dyrket jord og kulturbeite på udyrket jord for Vestlandet i 1949 (fig. 1). Selv om det er stor forskjell i landbruk og landbrukspotensial i eldre jernalder til opp mot vår tid, gir likevel dette kartet et inntrykk av store ulikheter i landbruksgrunnlaget som også kan være illustrerende for forhistorisk tid.

Karmsundet strategiske posisjon i forhold til kontroll over samferdselen langs kysten kan nok ha vært bedre enn det man hadde på Jæren. Jeg kan imidlertid ikke være umiddelbart enig i det Titlestad hevdet om at Karmsundet var innfallsporten til handel langs norskekysten. Vi må tenke oss at til å begynne med nyttet man den korteste vegen fra kontinentet. Dette må ha vært over Skagerak, fra Jylland til Sør-Norge, dvs. Agder, noe som også kan bekreftes ut fra funnene (jf. Slomann 1955:71–2 og Lillehammer 1996:107). Jeg kan likevel gi Titlestad delvis rett, for Karmsundet var innfallsporten til den beskyttede leia innaskjærs nordover langs kysten, og som Bøe (1942) hevdet: En av de to viktigste punktene langs kysten.

På Jæren var det utvilsomt flere maktsentra av varierende styrke opp gjennom eldre jernalder. Skal man først måle Karmsundet og Avaldsnes opp mot landskapet i sør, må det være riktigere å måle Avaldsnes opp mot et av disse Jærske maktområdene fremfor mot det totale, mye større og sett ut fra jordbrukspotensial rikere Jærområdet.

8.3 Hordaland

Figur 28
Hordaland med de fleste stedsnavn nevnt i teksten innlagt. Kartgrunnlag: Kartverket.
Hordaland County with most of the place names mentioned in the text.

8.3.1 Sunnhordland og Hardanger

Etne

Etne er en vid, åpen bygd som strekker seg opp fra Etnefjorden, en sidearm av Bjoafjorden som munner ut i ytre del av Hardangerfjorden. Blant øy- og fjordherredene i Sunnhordland er *Etne*, ved siden av *Kvinnherad*, rik på jord sett ut fra vestlandsforhold (Sømme 1954:172). Her er gode beiter i fjellet. Kommunikasjonsmessig er fjorden viktig, og forholdet til øyene utenfor, som vi skal komme tilbake til, er òg av betydning. *Etne* ligger også sentralt til i forhold til veier inn i landet og opp mot fjellet.

De fleste hedenske gravminnene ligger, eller har ligget på vide, flate terrasser i *Stordalen*, på gårdene *Stole*, *Sørheim* og *Austrheim* på nordsiden og *Grindheim* og *Rygg* på sørsiden. Tidligere var det også mindre konsentrasjoner på gårdene *Gjerde* og *Haugen* nede ved sjøen.

Både Myhre, Kristoffersen og Ringstad peker ut bygda på grunnlag av rike funn i eldre jernalder. Det er funnet bronsekjeler (vestlandskjeler) på gårdene *Auastad* (B4858) og *Hovland* (B4858). På *Gjerde* er det funnet rester av smeltet glasskar sammen med brente bein i et trekar (B1598). Kristoffersen (2000:332) viser til et løsfunn i en åker av et gullmunnblikk med dekor i relieff og filigran (B2049). På *Grindheim* er det funnet seks gullbrakteater fra folkevandringstiden (B7955 og B11060). Videre er her funnet en gullring i en grav med leirkar og bein, og rester av et bronsekar, spannformet leirkar, kam, bronsering m.m. i en gravhaug (B6233). På *Sørheim* er det 3 gullfunn, B 6137 og to funn som er tapt (Ringstad 1987b:284).

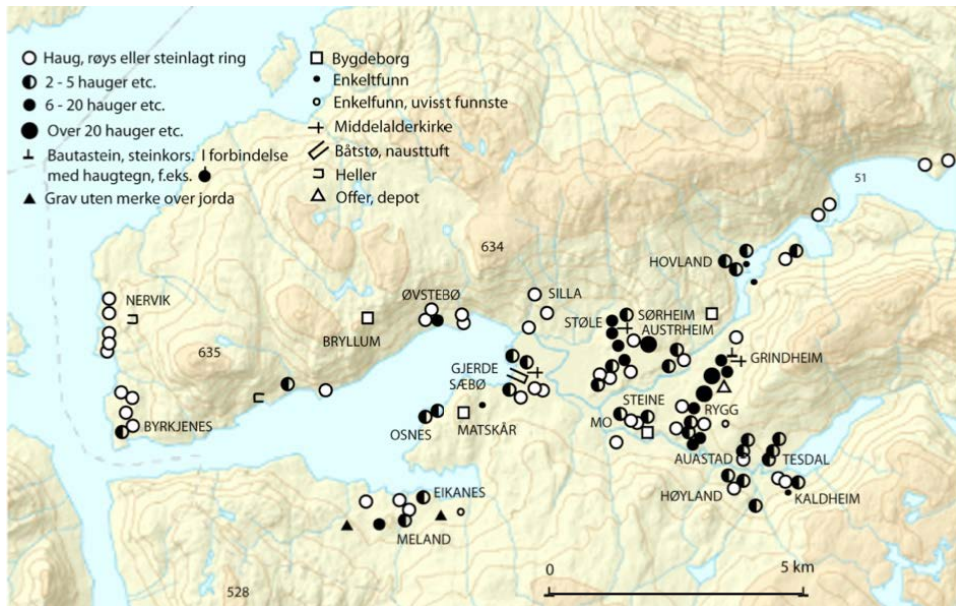
I og rundt Etnebygda er det registrert fire bygdeborgere. Holder vi borgen på *Holenuten* ovenfor *Bryllum* utenfor, som for øvrig C. Lie har stilt spørsmålsteget ved om egentlig er en bygdeborg (Lie 2000:94), kan det se ut som om de tre øvrige vokter på hver sin sentrale del av bygda. Lillehammer lurer derfor på om Etnesbuen, den gang borgene var bygd, var organisert i tre grupperinger (Lillehammer 1973:36).

Ringstad peker ut Etne som et storhaugsenter og markerer samtidig bygda som et maktsenter ut fra sin definisjon for dette. K. Sognnes peker ut Etne som et kjerneområde på grunnlag av gravfunn. Han skriver at dette må ha vært en av landsdelens økonomiske sentra, og at vi må anta at det var jordbruket som ga bygda dens posisjon innenfor vestlandssamfunnet i så vel eldre som yngre jernalder. Han konstaterer imidlertid også at det er langt flere funn fra eldre enn fra yngre jernalder og at funnmengden indikerer en bygd i tilbakegang fra eldre til yngre jernalder (Sognnes 1979:79).

De mange funn og fornminnene i Etne må først og fremst sees på bakgrunn av at dette er en av de to områdene i Hordaland som etter vestlandsforhold er rik på jord. I senere tider var bygda sentral med markante historiske personer. *Gjerde*, nederst ved fjorden var blant de åtte lendmannssetene på Vestlandet som ifølge sagatradisjonen nådde tilbake til 1000-tallet. Bygda ligger innerst i Etnefjorden og med rike bosetningsområder i fjorden lenger ute (se nedenfor). I middelalderen var her 3 kirker, på *Gjerde*, *Støle* og *Grindheim*. Her er rikelige fjellvidder med flere overganger til Ryfylke foruten den gamle driftevegen østover.

Gjerde var den klart største gården i Etne skipreide i 1647, og blant de største på Vestlandet i det hele. Med 24 ls. i landskyld var den over sju ganger større enn gjennomsnittsgården i Etne skipreid. Den høye landskylden kom bl.a. av fiskeretten i Etneelva, men elva skiftet løp og fisket ble ødelagt, noe som medførte at landskylden ble satt ned (Iversen 2005:334).

Hvordan forholdene var i eldre jernalder er det ikke så lett å få greie på, men Iversen har funnet dyrkingsspor tilbake til førromersk jernalder (op. cit.:344). Tunet lå først ved gravminnene fra eldre jernalder og det sentrale vegkrysset i området. Omkring overgangen eldre – yngre jernalder må gården ha blitt omorganisert og gården ble flyttet til det historisk kjente tunet 200 m lenger sør (op. cit.:348). Med sin beliggenhet nede ved fjorden kan *Gjerde* tidlig ha vært en sentral gård i Etne. Her har det også vært kjent to nausttuffer, hvorav den ene var 25 m lang og 10 m bred uten at nærmere datering kjennes (Fett 1963:5). *Gjerde* nede ved sjøen med til dels fine funn fra 4. århundre er et sekundært navn. Muligens har *Gjerde* og nabogården *Haugen* tilhørt *Sæbo* – «gården ved sjøen», noe som ville gi en ganske betydelig gård. På *Gjerde* er det imidlertid bare funnet ett glassfragment og et gullfunn som er tapt. Her er heller ingen storhauger.

Figur 29

Etne. Jernalders funn, fornminner og middelalderkirker. Fra Fett 1963–3: Kart. Kartgrunnlag: Kartverket.

Etne. Iron Age finds, monuments and medieval churches. Based on Fett 1963–3: Map.

De fleste prestisjefunnene er gjort på, og de fleste fornminnene ligger på terrassene lenger oppe i bygda. Ringstad lister opp 13 funn av praktgjenstander (Ringstad 1987b:284), hvorav 3 gullfunn er funnet på *Sørheim* og 2 gullfunn og en bronsekjel på *Grindheim*. Disse to gårdene markerer seg også med mange storhauger, men bare to av disse kan dateres til eldre jernalder, mens to andre daterte storhauger lå på *Auastad* og *Austrheim*. Vi har her det forholdet at det er flere storgårder i samme bygd, et forhold som en også ser i senere tid, der det for eksempel blir reist flere kirker og bygda blir delt i tre kirkesogn.

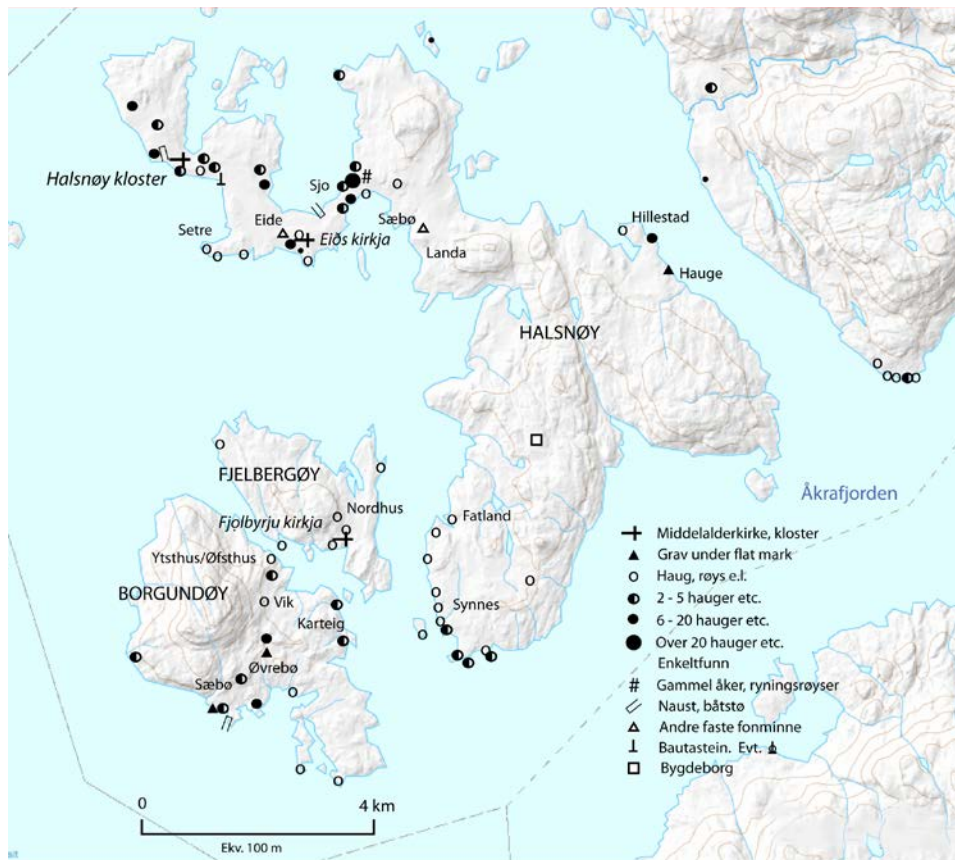
Egil Bakka, som registrerte fornminnene i Etne, har sammenfattet sitt syn på bosetningsforholdene i et notat i Historisk museum Bergen sitt arkiv: «Bosetnadshistorisk er Støle den viktigaste av dei primære opphavsgardane i Etne, og ligg sentralt i stroket nord for elva på den store terrassen. Mitt inntrykk er at Stor-Støle ein gong må ha femnt om gardane Fitja, Engja, Silla, Kambe, Støle, Sørheim, Austrheim og mogeleg Vad, forutan herlegdomane elles i bygda og på fjellet som kan ha fylgt med. Topografisk nær knytt til Støle er fyrst og fremst Sørheim og dernest Austrheim, begge er heim-gardar og fråskilde i eldre jernalder» (Bakka etter Fett, E. N. 1968:220). Sørheim og Austrheim er utskilt fra Støle i yngre romertid og tidlig folkevandringstid etter heim-endelsens vitnesbyrd, mener Nissen Fett. Sørheims gravfelt på terrassekanten er en direkte fortsettelse av det omfattende gravfeltet på Støle og hører helst til gården etter at den ble selvstendig (Fett, E. N. 1968:220). «Ved Rygg og Grindheim er vi ikke i tvil om at vi har gamle storgårder for oss. Vi kan gjette på at de opprinnelig har vært en enhet likesom 'Stor-Støle', men at Grindheim blev fraskilt i eldre jernalder likesom de andre heim-gårdene Austrheim og Sørheim. Det har vel foregått i 2.–4. årh.» (Fett, E. N. 1968:222).

Som helhet må Etne ha vært en tettbygd og rik bygd, beskyttet av flere bygdeborger. Jeg vi tro at det er de gode jordbruksforholdene, kombinert med fjellressurser som har vært grunnlaget for denne «velstanden». Laksefiske spilte i historisk tid en betydelig rolle for Gjerde, men hvordan forholdene for dette var i eldre jernalder med hensyn til skiftende elveløp og oppbygging av elvedeltaet, vet vi ikke. Dersom laksefisket var like godt så langt tilbake må dette ha vært en betydelig matressurs som kunne bidra til å fø mange mennesker. Bygda lå også gunstig til mellom fjord og fjell og med rike bygder lenger ut i fjorden. Som ved flere av de sentrale bygdene på Vestlandet ser vi at det er flere gårder som kan ha vært ledende fra tidlig i eldre jernalder. Dette kan sammenliknes med modellen som S. Brink kaller et «Central Place Complex» (Brink 1996:242) som jeg vil komme tilbake til i den avsluttende diskusjonen.

Fjelberg, Halsnøy

På sørøstsiden ytterst i Hardangerfjord, utenfor Etnefjorden, ligger de tre øyene *Halsnøy*, *Borgundøy* og *Fjelbergøy*. Mens Myhre, Kristoffersen og Ringstad markerer funn av «verdigenstander» på Fjelbergøy, markerer Ringstad Halsnøy på grunnlag av kvantitet av gravfunn og storhauger. Ringstad markerer også Halsnøy som et maktsenter. Jeg vil her særlig fremheve gården *Sjo*, der det på begge sider av Drageeidet lå ett eller to store gravfelt hvorav de fleste gravminnene er fjernet i dag. Opplysningene om disse er dessverre mangelfulle og sprikende, men ut fra et kart, tegnet av W. F. K. Christie i 1824 ser vi at her har det vært et omfattende gravfelt med store hauger, steinlegninger, firkant- og trekantroyser, bautasteiner med mer. Fett (1965:8-12) registrerte 36 fornminner i dette feltet, men de fleste er nå vekke, blant annet en 30 x 6 m stor naustuft. Et stort antall fornminner på gårdene *Eide*, *Setre* og *Halsnøy* kloster videre vest på øya, bl.a. en 27 m lang naustuft, gjør at vi kan antyde at dette var et sentralt sted i forhistorisk tid. Nærmere dateringer som kan si om dette er minner fra eldre eller yngre jernalder, er så sparsomme at en nærmere, generell tidfesting ikke kan gis. Kristoffersen som konstaterer at bygdene på Vestlandet har et høyt antall våpengraver fra eldre jernalder, bemerker at disse ofte ligger sterkt konsentrert innenfor små områder. Etne-Borgundøy har til sammen 13 våpengraver, hvorav Borgundøy har to. Kristoffersen poengterer at Etne-Borgundøy har et forholdsvis høyt antall gullfunn fra eldre jernalder med hele 10 funn av Hordalands 34 totale forekomster (Kristoffersen 2000:202). På gårdene *Øvrebo* (2 funn), *Øfthus* og *Sæbo* på Borgundøy, er det gjort rike gravfunn med gull og sølvgienstander, bronsekjeler, glass m.m. fra yngre romertid og folkevandringstid (Fett 1965–9:18–22). Vi skal for eksempel merke oss et funn fra *Sæbo* med et beslag og relieffornert rembeslag av forgylt sølv som også kan ha tilhørt sverdutstyret. Dette dateres til D2. Disse funnene gjør at vi må markere velstående gårder også på Borgundøy. I denne sammenhengen skal vi også nevne «rike funn» på *Bjoa*, fastlandet i sør og på sørvestsiden av *Stord* nordvest for Hardangerfjorden.

Bygdene rundt ytre Hardangerfjord har, ut fra sin beliggenhet, ved innløpet til fjorden, et særlig potensial til å fremstå som maktpolitiske tyngdepunkt. Dette skyldes beliggenheten både som kontrollposisjon for ferdsele inn til Hardanger og sentralt i det vide fjordbassenget utenfor. Ser man på de funn og fornminnerike områdene i forhold til geografien, ser det da ut som om gårdene på nordre del av Halsnøy kunne ha en strategisk posisjon i det forholdsvis trange utløpet av Hardangerfjorden, mens gårdene på Borgarøy var orientert mot innløpet til Ålenfjorden med landevegs overgang til Boknafjorden i sør, til jordbruksbygdene Ølen og særlig Etne, samt Skånevikfjorden/Åkrafjorden med overlandforbindelse til Sørfjorden i Hardanger og mot dal- og fjellstrøk i øst. Disse øyene ligger også noe tilbaketrukket, men likevel nær hovedleia langs kysten.

Figur 30
Fjellberg prestegjeld. Jernalders funn, fornminner og middelaldrkirker. Utsnitt fra Fett 1965–9: Kart. Kartgrunnlag: Kartverket.
Fjellberg parish. Iron Age finds, monuments and medieval churches. Based on Fett 1965–9: Map.

Kvinnherad prestegjeld

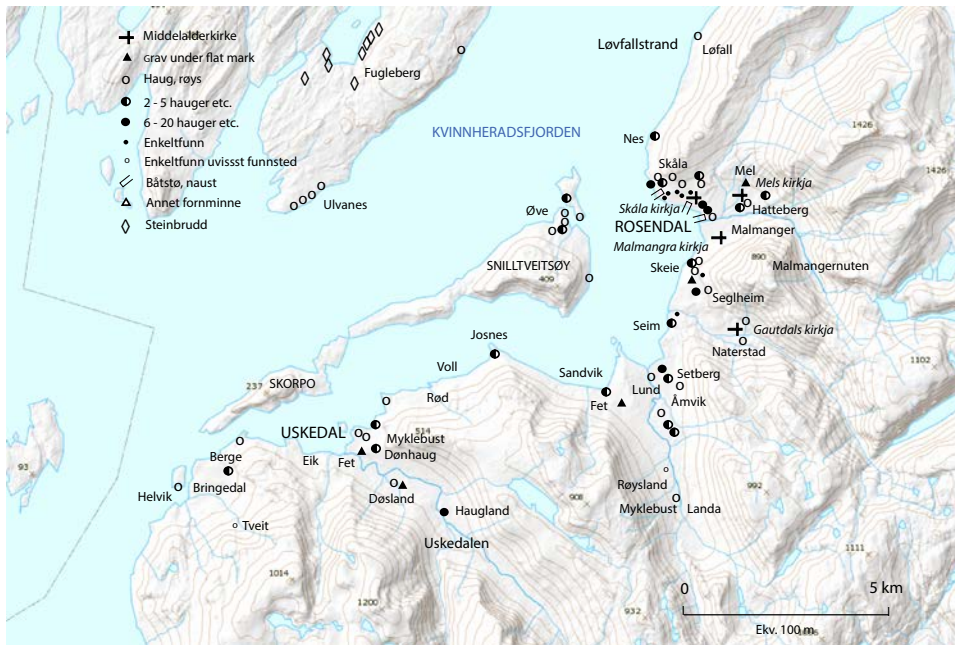
Med *Kvinnherad* menes her Kvinnherad prestegjeld, og da særlig området innenfor øyene *Skorpo* og *Sniltveitøy*, fra *Uskedal* i sør til *Løfallstrand* i nord. Liksom Etne, fremhever Axel Sømme Kvinnherad som en av de to jordrikeste bygdene i Sunnhordland. Her har dalbreene og småelvene på Folgefonnhalvøya ført nedover betydelige løsmasser. Nederst i de steile dal- og fjordsidene i Kvinnherad finnes også en god del skredjord (Sømme 1954:172). Bygdene som er aktuelle under denne overskriften ligger ytterst i Hardangerfjorden, innenfor øyene Skorpo og Sniltveitøy. I dag kalles bygda rundt Malmangervågen Rosendal etter baroniet.

Området blir markert av Kristoffersen, Myhre og Ringstad ut fra rike funn og av Sognes på grunnlag av antall gravfunn. Ringstad fører Kvinnherad som et storhaugsentert av 2. rang og et maktsentert på grunnlag av mange importfunn. De fleste storhaugene ligger, eller har ligget omkring *Malmanger*, på gårdene *Nes*, *Skåla*, *Hatteberg*, *Mel* og *Seglheim* (Ringstad 1987b:75–76). På grunnlag av dette fremhever han spesielt Kvinnherad sammen

med Lindås i Nordhordland med henholdsvis 12 og 6 importfunn (op. cit.:305). De rike funnene av gull, glass eller bronsekjeler er funnet spredt på flere av gårdene i *Uskedalsbygda* i sørvest og rundt hovedbygda fra *Fet* til *Skåla* i nordøst.

E. Nissen Fett tenker seg at de vide terrasseflatene på *Myklebust* og *Døsland* i Uskedal var lette å dyrke og ga et godt grunnlag for velstand. Oppe i dalen ved *Haugland* og *Musland* var det mest beiteland. I elva var det rikt fiske. En fingerring av gull fra eldre romertid som ble funnet på *Døsland* er et lite vitnemål om at det var velstand som rådde her. Omkring 400 tenker hun seg at gårdene ble delt opp i flere enheter med en felles helligdom på *Eik*. Forholdene i *Åmvikedalen* er som i Uskedal. Begge steder er det tre-fire landnavn som må ha vært marknavn under en storgård, og der er et *Myklebust* som viser den største parten ved en gårdsdeling. Hun ser for seg et helligsted på *Lund* som ligger sentralt i bygden. I *Guddal* er det store fine dyrkingsflater. I *Kjelahaugen* på *Seim*, av *Sæheim* – gården ved sjøen, er det funnet tre branngraver, den ene i en bronsekjel fra eldre jernalder, den andre er tidfestet til 400-tallet. *Skeie* tyder på et hellignavn. Her er det et gravfunn fra 400 e.Kr. og et funn med en gullring fra 300-årene samt en gravkiste med «mange leirkrukker». Nissen Fett tror at gårdene i *Guddal* og nede ved sjøen opprinnelig var en enhet. Det er ganske mange heimgårder der vi finner graver med bronsekjeler, glass og gull, som ikke bare er tegn på rikdom, men også kontakt med utlandet.

Figur 31

Kvinnherad prestegjeld. Jernalders fornminner og middelalderkirker. Utsnitt fra Fett 1956–1: Kart. «Rosendalsbygda» omfatter gårdene mellom Nes og Malmanger. Kartgrunnlag: Kartverket.

Kvinnherad parish. Iron Age finds, monuments and medieval churches. Based on Fett 1956–1: Map. The Rosendal area is the farms between Nes and Malmanger.

I *Rosendalbygda* ser forholdene litt annerledes ut. Her er ingen gårder med navn som ender på -land. Her er heller ikke Myklebust eller andre som peker på gårddeling. Alle gårdsnavnene peker mot naturforhold som for det meste er avgrenset til det stedet som navnet omfatter. Har det vært en enhet, er det bare ett av de navnene vi nå har som kunne passe på det hele, og det er *Malmanger* som var det opprinnelige navnet på vågen. Det kan ha blitt overført til bygda på samme måte som fjordnavnet Hardanger er overført til bygdene ved fjorden. Senere er det så avgrenset til prestegården. (Fett, E.N. 1972:136–145). Vi kan tenke oss flere sentrale storgårder langs fjorden, men de nordre bygdene fra Seim nederst i Guddal til Malmanger og Nes, må vel ut fra rike funn og senere historie med mange middelalderkirker kanskje bli regnet som de mest sentrale. Foruten dette kan også Uskedal være en bygd som har hatt betydningsfulle bosetning i eldre jernalder.

Lenger innover i Hardangerfjorden er det gjort funn av bronsekjeler, glass og gull i *Jondal*, *Ullensvang* og *Eidsdal*. Ellers er det få nevneverdige eldre jernalders funn eller fornminner i Hardanger

8.3.2 Midhordland – Bergensområdet

I *Midhordland* har de tidligere herredene *Fana* som nå er slått sammen med Bergen og *Haus* der fastlandsdelen tilhører Bergen og resten har gått inn i øykommunen *Osterøy* (som jeg i denne sammenheng tar med under Midhordland), mye dyrket jord etter Vestlandsmålestokk. Geologisk hører størsteparten av området til «Bergensbuene» og fjellgrunnen fra kambrosilur-tiden gir god men ofte grunnlendt mark. *Os*, i sør, ligger på strandflate under den marine grense.

I *Os* og *Fana* fantes noen få storhauger og vi kan nevne et stort båtnaust fra sen romertid på *Stend* i *Fana* og en annen lang naustuft på *Flesland*. I *Os* er det gullfunn på *Askvik* (B7081) og glassfunn fra et rikt gravfunn fra folkevandringstiden på *Døsen* (B6090). Fra dagens Bergen kommune er det gjort gullfunn på *Nesttun* i *Fana* (B3970), *Bergen sentrum* (B5314) og *Eidsvåg* i *Åsane* (tapt), mens det er funnet 2 bronsekjeler på *Hatlestad* i *Fana* (B3701 og B5752). Vi merker oss at det er ikke antydning til noen form for sentrumsdannelse i Bergen på et så tidlig tidspunkt.

Et område som vi imidlertid skal merke oss er tidligere *Haus* kommune: På fastlandssiden er det funnet en bronsekjel på *Tunes* (B311), mens det på *Osterøy* er gjort funn av bronsekjeler på *Mæle* (tapt), *Øvsthus* (B316) og *Revheim* (B4626). På *Mæle* er det også funnet to glass og en gullring i en liten yngre romertids kvinnegrav (B6981). En gullmynt (brakteat?) er funnet på *Mjælde* (B1876) og en betalingsring av gull er funnet sammen med blant annet et håndteinsjøl i bronse på *Gjerstad* (B6891). Det ser ut til at denne del av *Osterøy* har hatt gårder der man har hatt velstand nok til å skaffe seg verdifulle gjenstander, for eksempel på *Mæle* med tre kategorier velstandsfunn, men derfra å postulere at det her var noe senter i eldre jernalder er det vanskelig å tenke seg. Til det er funnene for spredt, landskapet for oppstykket og området rundt disse gårdene for lite bebygd til å tenke seg et senter i en større omgivelse.

8.3.3 Voss og Vossestrand

«Innlandbygden *Voss* er trolig den beste jordbruksbygden på Vestlandet utenom *Jæren*» (Sømme 1954:183–4). I dag er det naturlig granskog på sandmoene over *Vangsvatnet* (46 m o.h.). De markerer trolig den marine grense. Gårdene ligger i liene ned mot *vatnet* eller over

granskogen i dalbunnen. Det er mye god jord både i liene og i fjellet, men mye av jorda ligger i brattlendte bakker.

Når det gjelder kommunikasjonsmuligheter med omverdenene ligger ikke Voss særlig gunstig til. Riktignok går det dalfører fra Voss i flere retninger og til tre fjordsystemer: Via Bolstadfjorden og Sørfjorden/Osterfjorden til Nordhordland i vest, via Skjervet til Granvinsfjorden eller gjennom Bordalen til Hardanger i sør og sørøst og mot nord til Sogn via Myrkdalen og over Vikafjell til Vik, eller via Stalheim til Gudvangen innerst i Nærøyfjorden. Voss blir med dette et møtested for samferdsel fra tre deler av Vestlandet, men veiene har vært trange og bratte og vanskelig framkommelige.

J. R. Næss postulerer at Voss ble bebygd fra slutten av 300-tallet da daterbare funn dukker opp (Næss 1996:110). Gravskikken viser større likhet med deler av Nordhordland, Arna, Haus og deler av Sogn, enn med Sunnhordland og Hardanger. Nå skal vi være forsiktig med å bruke manglende funn, og spesielt gravfunn, som vitnesbyrd om manglende bosetning. Gjennom nyere tids flateavdekningsundersøkelser er det påvist en rekke gårdsbosetninger fra eldre tid på Vestlandet, der det også kan ha manglet eldre gravanlegg eller daterende gjenstandsfunn (for eksempel: Diinhof 2005). Gravskikken kan imidlertid gi oss en antydning om hvor de viktigste kontaktveiene gikk i aktuelle perioder.

Kristoffersen nevner en liten konsentrasjon med tre funn, et fragment av en relieffspenne og ryggknappspenner fra Voss. Myhre merker av Vossebygden med funn av henholdsvis to og en kategori rike funn. Sognnes markerer Voss som et isolert funnområde, men regner ikke Voss som et av de 11 kjerneområdene på Vestlandet i eldre jernalder. Ringstad fremhever imidlertid Voss på grunnlag av hele 5 storhauger men også på grunn av «rikdomskriterier». Han definerer derfor Voss som et storhaugsenter av første rang, faktisk som det nest største etter N-Karmøy i sitt undersøkelsesområde, mens Vossestrand, den nordligste og øverste del av kommunen markeres som et storhaugsenter av tredje rang.

De aktuelle funnene er en gullring i en grav på *Grauo* sammen med diverse spenner, ringer, leirkar med mer (B9373). I en haug på *Seim* (B1899) fantes en spiralgullring sammen med bøylespenne og beltebeslag av bronse i et stort gravkammer og i et mindre gravkammer lå 14 perler av leire og 3 av glass. På *Rekve* er det funnet en liten remspenne og en betalingsring av gull, til sammen 85,5 g (B6948). En 29,1 g spiralfingerring ble funnet på *Nesheim* i Vinje (B9099). På *Veka* skal det ha blitt funnet en bronsekjel som er tapt (Ringstad 1987b:285) og på *Gjerstad* glassfragmenter sammen med kamfragmenter, spillebrikker m.m. (B12046).

Vi skal til sist merke oss det store antallet folkevandringstids våpengravfunn som er gjort i Voss. Hele 19 funn stiller kommunen i en særstilling ved siden av Etne med om lag like mange funn.

Et stort ringformet tunanlegg med 12 treskipete tufter ble undersøkt i 2011 på Sausjord i Vossestrand. Tuftene målte 3,75–4,7 x 7,75–12 m. I tillegg ble det funnet et mindre hus. Disse er datert til 350–550 e.Kr. (Olsen 2013). Stedet ligger strategisk til, like nedenfor der ferdslsveien over Vikafjell til Vik og ned Stalheimskleivene til Gudvangen, begge i Sogn, skiller lag.

Kristoffersen slår fast at «Potensialet med hensyn til jordbruks- og utmarksressurser er definitivt til stede for at Voss skal fungere som et maktpolitisk tyngdepunkt, det kommunikasjonsmessige

og strategiske potensialet er imidlertid ikke så fremtredende» (Kristoffersen 2000:196). Jeg kan være enig i dette siste når det gjelder selve bygdas mulighet for kontakt utover – innlandsbygd som Voss er, men til tross for dårlige veger: Voss må ha vært et viktig knutepunkt på overlandforbindelsen mellom Hardanger og Sogn. Kommunikasjonsforholdene må imidlertid ha vært et problem når det gjaldt omsetting av utmarks- og jordbruksprodukter.

8.3.4 Nordhordland

Øykommunene med halvøya *Lindås* samt *Masfjord* nord for Bergen, det gamle Nordhordland fogderi, hørte med til våre mest utpregede fiskeridistrikter. Her er det lite jord. Det er bra vinterbeite for sau, men helt utilstrekkelige sommerbeiter (Sømme 1954:160–1). Kommunikasjonsmessig er forholdene av de beste med nær tilknytning til sjøen og til hovedleia hvor det her er flere alternativer, fra den innerste gjennom det trange Alversund hvor det er sterk tidevannsstrøm, videre nordover gjennom Radsundet til Lurefjorden. En kan også velge Radøyfjorden eller Herdlaforfjorden lenger vest. Disse fører alle sør mot Bergen eller inn Osterfjorden, Ytterst har vi Hjeltefjorden som er den snarreste leia for kystseilasen nordover.

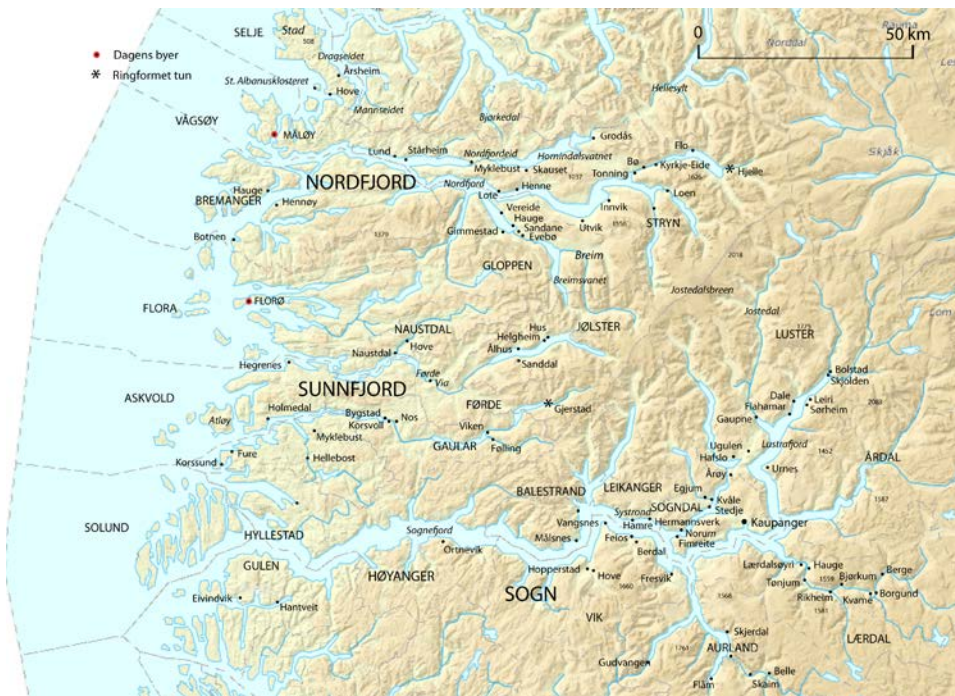
Ringstad fører opp Lindås som et storhaugsenter av 3. rang, særlig på grunn av seks funn av importgjenstander. Her er funnet ikke mindre enn 10 bronsekjeler. Disse er funnet på gårdene *Midtgården* (B312–13), *Eiknes* (B3990) som ligger ved Osterfjorden. 2 kjeler i forskjellige røyser på *Skare* (B4003 og 4256), 2 kjeler på *Solheim* på Radøy (B5869), en på *Olsvold* (B6086) ikke langt unna, og en på *Fonnes* (B4386), samt en på *Munkeberget*, Lindås prestegård (B7959). Ringstad oppgir også en tapt kjel fra *Hundvin* og en til fra *Solheim*. Gullfunn er gjort på *Hopsdal* (B2212 håndleddsring) og *Hundvin* (B1896 spiralring). Glass ble funnet sammen med bronsekjelene på *Eiknes* og *Skare*. Funnene er ganske spredt, med unntak av 5 funn av bronsekjeler som var funnet i samme område med 2 funn på Skare på østsiden av Radsund/Alversund og tre funn like på vestsiden, på Solheim og Olsvold på Radøy. F. Iversen (2004:236) trekker inn bronsekjelene fra Skare datert til 400–475 e.Kr. og Midtgården, 3–400 e.Kr., gullfunnet fra Hopsdal (400–475 e.Kr.) med flere, sammen med vikingtidsfunn fra *Votno* som et av flere kriterier i sitt forsøk på å rekonstruere et stort jordegods omkring kongsgården på Seim i tidlig middelalder og før. Etter min mening er det svært usikkert å trekke en slik godsetablering så langt tilbake som til eldre jernalder på grunnlag av hans argumentasjon. Dette forutsetter en kontinuerlig bosetnings- og eiendomssammenheng over alt for lang tid og på grunnlag av noen få mer eller mindre tilfeldige gravfunn med svært ulik datering. Jeg kan ut fra mitt utgangsmateriale ikke se noen form for funn- eller fornminnekonsentrasjoner i eldre jernalder som peker mot område for den senere kongsgården på Seim. Jeg vil komme tilbake til Iversens resultater under behandlingen av yngre jernalders sentrale gårder.

Myhre ser Lindås/Radøy i sammenheng med Osterøy og finner at dette utgjør et smårike som omfatter Midhordland med Bergenshalvøya og Nordhordland. Funn og fornminner ligger imidlertid så spredt at jeg vanskelig kan peke ut noe bestemt senter i et slik postulert «rike».

8.4 Sogn og Fjordane

8.4.1 Sogn

I de korte dalene som fører ned til den ytre del av Sognefjorden er det lite jord. De beste villkårene for jordbruk finnes langs et belte med kambro-siluriske skifer som vi først møter i Vik på sørsiden av hovedfjorden og som vi så kan følge langs nordsiden av Sogndals- og Lustrafjorden. Det er nettopp i disse områdene vi har de mest betydningsfulle funnene og fornminnene. Indre Sogn har i dag et halvkontinentalt klima med en varm, drivende sommer og med en lang og mild høst som særlig er gunstig for fruktavl. Etter Vestlandsmålestokk er det enkelte jordrike bygder som *Vik*, *Sogndal* og *Hafslo*, mens de innerste bygdene er særlig jordfattede med bratt utilgjengelig terreng (Sømme 1954:184).

Figur 32

Sogn og Fjordane med de fleste stedsnavn nevnt i teksten. Kartgrunnlag: Kartverket.

Sogn og Fjordane County with most of the place names mentioned in the text.

Vik

Det er i første rekke *Vik* som fremhever seg i de ulike registreringene eller arbeidene. Vik, som ligger på sørsiden av hovedfjorden, er en avgrenset bygd som er en av de mest jordrike bygdene langs Sognefjorden. Her er gode jordbunnsforhold. Gårdene ligger imidlertid utsatt til for utstrømning av kaldluft fra fjellområdene omkring, slik at forholdene for fruktdyrking ikke er de beste i dag (Sømme 1954:184). Beitepotensialet er imidlertid godt, noe som gir seg uttrykk i et stort antall småfe, som sammen med Sogndal er det klart høyeste i Sogn (Kristoffersen 2000:200–1). Ringstad (1987b:244f.) har beregnet jordbruksarealet innenfor

storhaugsentrenes sentralområde og den prosentvise andelen dette utgjør av området. Vik er da det fjerde største innenfor hans undersøkelsesområde, etter Karmsund, Etne og Voss.

Bebyggelsen ligger langs elvøren og på terrasser oppover mot fjelldalene og fjellet. Bygda ligger fordelaktig til ved fjorden og med mulighet for forbindelse over fjellet til Voss. Dette er den ytterste av de større jordbruksbygdene langs Sognefjorden slik at man her har hatt den første oversikt og mulighet for kontroll over ferdselen inn fjorden. Kristoffersen (2000:201) poengterer, på grunnlag av opplysninger fra Helland (1901:258), at strømførhold og vindretninger i denne delen av fjorden kan ha øket muligheten for en slik kontroll. Strømmen går utover og den er sterkest på nordsiden av fjorden, noe som ville kunne tvinge skip på veg inn fjorden mot Vik.

Ut fra funnene hun behandler, skriver Kristoffersen at de «ligger tett i bygda og kommer fra gården *Hove*, sentralt på en høy terrasse og fra *Skjervum*.» (Kristoffersen 2000:201). Hun noterer en gjenstand som kan være del av et sverdbeslag, en relieffspenne og en liten relieffspenne med spadeformet fot. Sistnevnte viser sammenheng med Jæren, men det er bemerkelsesverdig at ingen av gjenstandene viser sammenheng med den lokale tradisjon som ser ut til å være begrenset til indre Sogn (Kristoffersen 2000:200).

Myhre (1987: Fig. 7) markerer Vik med alle tre kategorier verdigjenstander, bronsekar, glass og gullgjenstander. Det gjør også Ringstad (1987:285) som noterer at det er gjort funn av gull, glass eller bronsekjeler på gårdene *Stadheim* (3 funn: B4317, B6200/6320, C6101), *Hove* (4 funn: B4162, B98, tapt; se B553, B1875), *Tryti* (B1320) og *Seim* (C3816). Han finner ikke mindre enn 6 store gravminner med funn fra eldre jernalder på Hove (Ringstad 1987b:171).

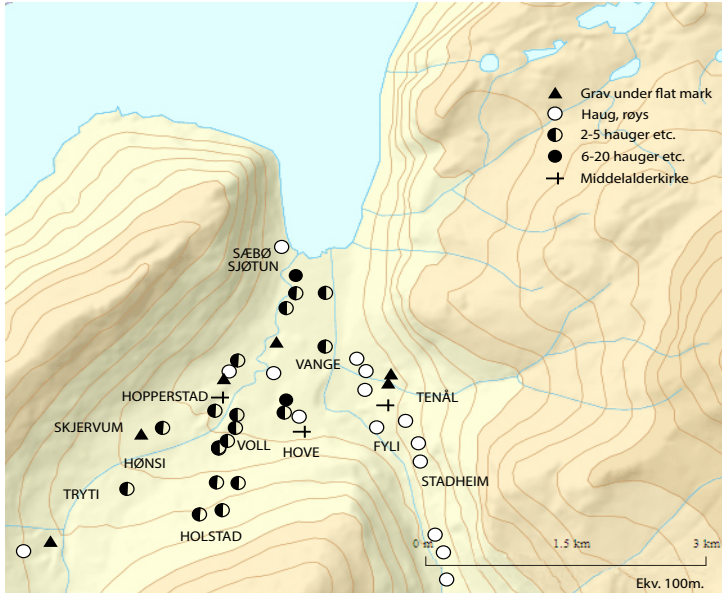

Figur 33

Vik i Sogn sett fra sør. Hopperstad med stavkirken ligger på flaten til venstre. I bakgrunnen Sognefjorden. Foto: forf.

Vik in Sogn from the south. The farm Hopperstad with the stave church at the green plain to the left. The Sognefjord behind. Photo: the author.

Sognnes markerer også Vik som et kjerneområde når det gjelder antall funn fra eldre jernalder, men uheldigvis deler rutenettet han har benyttet bygda i to, slik at gårdene blir fordelt på to celler, som hver har et antall gårder som ligger tett opp mot 2M. Dersom rutenettet hadde ligget noe annerledes og hele bygda var kommet innenfor en celle, ville den fått en verdi opp mot 4M (Sognnes 1976:75).

Figur 34

Flatbygdi Vik. Jernalders fornminner og middelalderkirker. Funnkart etter Fett 1954–9: Kart. Kartgrunnlag: Kartverket.

The main habitation area in Vik. Iron Age finds, monuments and medieval churches. Based on Fett 1954–9.

Til tross for de nevnte fallvindene må Vik ha vært en god jordbruksbygd også i eldre jernalder. Her var vide og lett-drevne jorder for datidens jordbruksteknikk med grøderik jord ytterst i det kambro-silurisk skiferområde. Her er også gode fjellbeiter og mulighet for jernvinne og jernbearbeiding, selv om dette først kommer til syne noe senere gjennom funn av yngre jernalders graver med smieutstyr (B690–706 og 1895, B762–765 og B1068–89). Beliggenheten ved fjellovergangen mot Voss har vært gunstig. Også gjennom Nærøfjorden har man forbindelse opp Nærøydalen til Vossebygdene, men Gudvangen innerst i fjorden er trang og kan på ingen måte ha vært så folkerik som Vikbygda. Det som må ha fremhevet Vik er beliggenheten som den ytterste store jordbruksbygda i fjorden. Hjulpent av gunstige strømforhold har derfor Vik hatt en særlig strategisk beliggenhet til å fungere som et maktpolitisk tyngdepunkt når det gjelder ferdsele ut og inn fjorden. Særlig må gården Hove ha fremhevet seg. Selve navnet kan fortelle om et mulig religiøst senter, og de mange og rike funnene og imponerende fornminnene på gården setter denne gården i en særstilling i eldre jernalder. Når det gjelder å tolke Hove-navnet som spor etter helligsted viser jeg til det jeg tidligere har diskutert om Hove i Sandnes, Rogaland. Gården ligger høyt på en terrasse, 75 m o.h. og kan av dette ha fått et naturbeskrivende navn. Gårdens posisjon som en sentral gård,

kanskje også i kultisk sammenheng, understrekes av den sentrale beliggenheten i bygda og det faktum at Hove ble et av middelalderens to kirkesteder med en steinkirke.

Vik kommune omfatter i dag også bygdene Fresvik og Feios. Disse tilhørte inntil 1992 Leikanger kommune. Funn og fornminner herfra blir omtalt nedenfor under Leikanger kommune.

Sett under ett vil jeg fremheve Vik, dvs. hovedbygda eller Flatbygdi slik Fett (Fett 1954–9) omtaler det, som en av de fremste bygdene i Sogn i eldre jernalder, med mange rike funn og fornminner i en ellers avgrenset bygd.

Leikanger

Leikanger kommune omfattet før grenseendringer områder på begge sider av Sognefjorden. I 1992 ble bygdene Feios og Fresvik på sørsiden av fjorden overført til Vik kommune. Etter dette er Leikanger kommune identisk med Leikanger sokn og bygda Systroind.

I dag ligger de store frukthagene langs sjøen på nordsiden av Sognefjorden i Leikanger, nederst i Sogndalsdalen og videre langs Lustrafjorden. Dette er langs det omtalte kambrosiluriske skiferbeltet og forteller om gode jordbunnsforhold og godt klima for jordbruk og frukt dyrking. *Systroind*, hovedbygda i Leikanger, har bratte solvendte lier der gårdene ligger langt oppover. Her er store fjellvidder. Det er betegnende at nettopp disse bygdene markerer seg som rike på funn og fornminner av de over siterte forskerne. De fleste registreringene ligger imidlertid på sørsiden av fjorden som i dag tilhører Vik kommune. I dette tilfellet har jeg valgt å behandle dem samlet under Leikanger idet den gamle kommunegrensen gjenspeiler sjøen som bindeleddet.

Myhre noterer funn av tre kategorier verdifunn langs Systroind i Leikanger som ligger på nordsiden av hovedfjorden: Bronsekar, glass og gull fra romer- og folkevandringstid (1987: Fig. 7), noe som også bekrefte av Ringstad (1987b:285). Funnet med alle kategorier, en vestlandskjel, et glassbeger og en solidus kommer fra en folkevandringstids branngrav på gården *Hamre* (B8983). Fett (1954-7:5) opplyser om et nå tapt funn av en kobberkjel med en del forvitrede mynter og en massiv fingerring av gull fra *Tinghaug* på prestegården *Halland*. En gullring ble funnet i en eldre jernalders grav på *Bøtun* (B6199) i Fresvik lenger inne i og på sørsiden av Sognefjorden. Sognnes sitt isaritmekart, som viser fordelingen av funn fra eldre jernalder, har en sammenhengende markering som strekker seg over Vik, Leikanger og inn Sogndalsfjorden og over til Luster. Han trekker imidlertid ikke ut Leikanger som et av kjerneområdene (Sognnes 1979:70–71). Antakelig ser han dette området i sammenheng med Sogndal som vi skal komme tilbake til nedenfor.

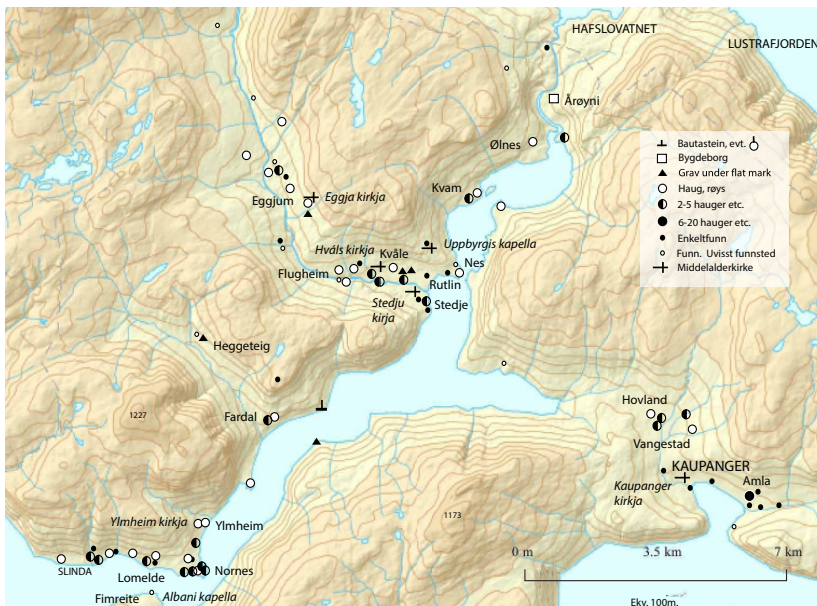
Ringstad har registrert 7 storhauger i Leikanger og han karakteriserer også dette som et storhaugsenter ut fra «storhauger» og «rikdomskriterier». Etter endring av kommunegrensene i 1992 ligger imidlertid to av disse, begge på *Fedje*, i Vik kommune på sørsiden av fjorden. Bare en av disse haugene på *Ytre Hamre*, med tre graver, kan dateres til eldre jernalder. En av storhaugene på sørsiden av Sognefjorden kan også dateres til eldre jernalder. For øvrig ligger ikke storhaugene på nordsiden av fjorden i den sentrale og beste jordbruksbygda omkring dagens fylkessenter Hermansverk, men i de mer brattlendte områdene ved *Grinde* og *Holene* lenger vest. Det er vanskelig å peke ut noe mer eksakt område i (gamle) Leikanger som et sentralsted. Vi må heller regne området på begge sider av Sognefjorden med Feiosbygda på sørsiden og særlig det nevnte området på nordsiden som et større rikt område.

Sogndal

Sogndalsfjorden er en smal fjordarm, skilt fra hovedfjorden og Lustrafjorden med en halvøy der Kaupanger, som vi senere skal komme tilbake til, ligger på sørsiden i en liten bukt mot Sognefjorden. Ytterst i Sogndalsfjorden finner vi *Nornes* med bl.a. gårdene *Slinde* og *Norum*. Norumsbygda er brattlendt opp fra fjorden. Bortsett fra selve flaten der Norum ligger, er det ikke mye plass langs stranda. Nornes er strategisk plassert ved det trange innløpet til Sogndalsfjorden. Fra Stedje eller Sogndalsøra går Sogndalen inn mot NNV. Nedre del er åpen og relativt flat men med bratte lier. Ved Skjeldestad er det en høy terrasse. Ovenfor blir dalen trang, der bosetningen i dag rekker opp til Dalsvatnet 395 m o.h. Særlig i nedre del er det gode gårder (Fett 1955-6:5). Den innerste delen av fjorden, Barsnesfjorden er åpen, men det er likevel liten plass unntatt der gårdene ligger. Fra Botnen fører en gammel veg øst for Årøyelvi til Oklevik i Hafsløvatnet. Vinterstid dro en på isen til Hafslø. Bygdeborgen Årøy kontrollerer denne vegen (Fett 1955-6:3). Bygdene langs Sogndalsfjorden ligger mindre strategisk til i forhold til hovedfjorden, men ferdselen over land til Hafslø er godt kontrollert. Denne vegen må imidlertid regnes å først og fremst ha tjent lokal interesse da fjorden: Sognefjorden og sidearmen Lustrafjorden, vel må ha vært den viktigste ferdselsvegen inn til de innerste fjordbygdene i dagens Luster kommune.

Sogndal er sammen med Vik og Hafslø forholdsvis jordrike bygder (Sømme 1954:184) med mange gårder. Dette gjør seg også utslag i antallet funn og fornminner, noe samtlige av de siterte forskerne har markert:

Figur 35

Sogndal. Jernalders funn, fornminner og middelalderkirker. Utdrag fra Fett 1995–6: Kart. Sogndalsbygda midt i kartet, Norum nederst til venstre, Amlabukten med Kaupanger nede til høyre. Øverst til høyre litt av Hafsløvatnet og Lustrafjorden. Kartgrunnlag: Kartverket.

Sogndal County. Iron Age finds, monuments and medieval churches. Based on Fett 1995–6: Map. The main area of Sogndal in the middle. Norum area down to the left. The Amla bay with the medieval centre Kaupanger to the right. Above to the right, the Hafslø lake and the long Lustrafjord.

Kristoffersen skriver at «Fra de tilgrensende bygdene Norum og Sogndal i Indre Sogn foreligger en liten fortetning på tre funn». Dette er en relieffspenne og knapper fra Norum og to funn i Sogndal: Henholdsvis en relieffspenne samt to relieffspenner med spadeformet fot, og en relieffspenne. To av relieffspennene er regnet til den lokale tradisjonen i Indre Sogn. (Kristoffersen 2000:201). Myhre markerer funn av gull, vestlandskjel, fat og annet kar samt glass (Myhre 1987: Fig. 3, 5 og 6). Ringstad har notert funn av hele 9 «utvalgte rikdomskriterier» (Ringstad 1987b:285-6). Av disse er det gullfunn på *Stedje* (B1885), 2 på *Nornes* (B4210 og 4211), *Rutlin* (B8482) og *Heggeteig* (B8146). Fra *Kvåle* er det et funn med bl.a. bronsefat, sil og øse (B608/2210–2211). En særdeles rikt utstyrt grav fra folkevandringstiden ble også undersøkt på gården Kvåle i 1983 (B13954). Her ble det bl.a. funnet en rekke spenner av ulike typer, hektespener av sølv, skår fra glassbegre, glass- og ravperler, spinnehjul, nøkkel, vevsverd med entrelacornamentikk og mye mer (Ringstad 1990).

Også Sognnes markerer Sogndal på grunnlag av eldre jernalders funn. Rester av et sverd som omtales som et «praktisverd» med bronsehåndtak, ble funnet i en våpengrav på *Lomelde* ved Nornes. Sverdsliren har vært prydet med bronsebeslag med halvsirkler av sølv. Trolig er dette det eldste mønstersmidde sverdet i Norge (Solberg 1986:151–2).

I *Kaupangerbygda*, som vi senere skal komme tilbake til i behandlingen av middelalderens byer og kaupsteder, er det bare funnet en runestein på *Amla* som kan dateres tilbake til eldre jernalder (Solberg 1986:163).

Skal man tenke seg hvilket grunnlag Sogndalsbygdene kan ha bygget sin «rikdom» på i eldre jernalder, må det vel også her være de gunstige forholdene for jord- og utmarksbruk. At dette går tilbake til eldre jernalder, bekreftes av B. Solberg som sier at de arkeologiske kildene og stedsnavn viser at de eldste gårdene hadde store arealer med dyrkingsjord. Her var de lokale forholdene best for korndyrking og førsanking, noe hun også understreker ved en sammenlikning av disse gårdene med de samme gårdene fra senere tider (Solberg 1986:159).

Funnene fordeler seg hovedsakelig i de to bygdene Norum og Sogndal, en oppdeling som ut fra det totale funnmateriale er ment å skulle gå tilbake til eldre jernalder, hevder Kristoffersen (2004:202) med henvisning til Solberg (1986:159ff.). De to bygdene lå i hvert sitt skipreide og Kristoffersen mener at de to bygdene ut fra forskjellige topografiske forhold kan ha fungert som deler av samme område, men med noe forskjellig funksjon. Hun sammenlikner dette med Borgundøy og Etne i Sunnhordland som hadde ulikt potensial, men utfyller hverandre. Norum har hatt en strategisk plassering i forhold til fjorden, mens Sogndal har hatt det beste jordbrukspotensial og gode forbindelser over land, slik vi så det mellom Borgundøy og Etne.

Det må ha vært vesentlig for Sogndal å ha hatt kontroll med innløpet til fjorden og dermed med Norum sier Kristoffersen videre. På grunnlag av sammenhengen i ornamentikken, ser hun områdets nærhet til andre deler av Sogn. Den lokale tradisjon er datert til siste fase, D2b. Sammenhengen i Indre Sogn fremkommer altså i siste del av perioden (Kristoffersen 2000:202). Denne lokale smykketradisjonen kan muligens fortelle om en lokal smykkeproduksjon som en liten del av den økonomiske aktiviteten i Indre Sogn.

Bergljot Solberg sammenligner romertidsgravene i Sogndal med Flagghaugen på Avaldsnes, som hun vurderer å ligge i et sosialt sjikt på høyde med de rike gravfunnene en kjenner fra Mellom-Europa. Gravene fra Sogndal faller i et annet sosialt sjikt. De viser til et «velstandsmiljø» som trolig må være tuftet på inntekt fra gårdsdriften. Liknende graver er

funnet på gårder med god jord, særlig på Østlandet, men òg i fjordene på Vestlandet, hevder hun. «Slike 'storbondegraver' har enkelte trekk som ein også finn i graver frå det øvste sosiale sjiktet. I Sogndal gjeld dette t.d. armringen av gull»...«sverdet med slire med sølvbeslag og skjoldet med bukl av bronse frå Rutlinngrava. I 4. årh. får ein såleis gravfunn som tyder på klår lagdeling av samfunnet i Sogndal». O. Grimm rubriserer, i sin artikkel om Illerupfunnet i Danmark (2008:86) den døde i Rutlingraven til å ha innehatt den høyeste militære rang. De gårdene som særlig markerer seg som velholdne på denne tiden er Slinde og Lomelde som ligger i Norumsbygda helt ute i munningen av Sogndalsfjorden og Rutlin som ligger sentralt i hovedbygda i Sogndal. Tilsvarende sosial rangering finner Solberg også i folkevandringstiden. Fra 5. århundre fremhever hun Ølnes helt innerst i fjorden med to rike gravfunn og Nornes helt ytterst med en rik mannsgrav. Fra 6. århundre er det seks gravfunn; hele tre fra Stedje og ett fra hver av gårdene Kvåle og Flugheim, begge i selve Sogndalsbygda, og Nornes. (Solberg 1986:156)

Alt i alt peker Nornes seg ut som den ledende gården i Norumbygda ytterst i fjorden, med rike gravfunn fra 5. og 6. årh. I Sogndalsbygda merker vi oss gården Stedje, på sørsiden av elva, med fem funn fra yngre romertid/folkevandringstid, og Kvåle/Rutlin på nordsiden med fire funn fra samme tid. Fra Kaupangerbygda er det derimot ikke funn fra eldre jernalder med unntak av runesteinen. Vi får derved to sentrale områder i det som i dag omfattes av Sogndal kommune. Solberg ser det slik at en muligens har hatt to administrative enheter. Hun sier videre at de rike gravfunnene på Vestlandet i folkevandringstiden ligger tett. Dette kan bety at de områdene som utgjorde maktgrunnlaget for stormannsslektene ikke har vært særlig store. I Sogndals-dalføret merker både Kvåle/Rutlin og Stedje seg ut som sær store, men jevnstilte gårder. Det er derfor ikke umulig at Sogndals-dalføret har vært delt i to, der gården Stedje har hatt økonomisk og «politisk» herredømme over sørsiden og Kvåle/Rutlin over nordsiden.

Luster

Fra Sogndalsfjorden kan en komme via Hafsløvatnet enten bratt ned Solvorn, eller over til Marifjøra i Joranger som ligger ved Gaupnefjorden, en liten sidearm på vestsiden av Lustrafjorden. Nord for Hafsløvatnet ligger gårdene bratt oppover til mye over 300 m i Ytrebygdi (Fylkesbygdi). Om bygda er bratt, er bygda brei og ligger solvendt og lunt. Mot nord er det kort veg fra Hafsløvatnet opp til det 16 km lange Veitstrandvatnet. Her er det bratt og det finnes bare få og små gårder, men opp for vatnet er det gode seterstrøk. Her er det overgangsmulighet over Supphelledalen til Fjærland i Balestrand og til Sogndal, men til Hafslø kommer en vanskelig over land (Fett 1955-2:6). Sammen med Sogndal og Vik regnes Hafslø som en av de mest jordrike bygdene i Sogn (Sømme 1954:184). Gaupnebygda er åpen, men gårdene der det er gjort fornminneregistreringer, *Prestegården* og *Råum*, ligger høyt. Engjadalen innenfor disse gårdene er en vid stølsdal der det er nevnt mye jernmalm i myrene. Jostedalen kommer ut i fjordbotnen, men den er trang og lite tilgjengelig, men her finnes stier over Jostedalsbreen til Loen i Nordfjord.

Vi må imidlertid ut igjen til hovedarmen av Sognefjorden, *Lustrafjorden*, for å finne storhaugene fra eldre jernalder som Ringstad har registrert. Østsiden av fjorden er steil og lite tilgjengelige. Bare ved *Sørheim* er det på denne siden av fjorden en større bygd. Også langs vestsiden er strendene steile og gårdene ligger gjerne høyt. Bare i kirkebygden *Dale* og i mindre grad i *Flahammar* lenger ute er det flater (Fett 1954-1:7). Sømme merker av Hafslø, Solvorn, Gaupne og Veststranda av indre Lusterfjord, samt Ornes (Urnes med stavkirken) på neset på

østsiden av fjorden som fruktbygder (Sømme:1954:85). Dette forteller om gode vekstvilkår for jordbruket. Helt innerst i fjorden ligger Skjolden. Fjordbotnen er sterkt terrassert med til dels store flater. Herfra fører de trange dalene Morkareitsdalen med overgang til Sjak i Gudbrandsdalen og Fortunsdalen med overgang over Sognefjell (1300 m o.h.) til Bøverdalen og Lom.

Ringstad har registrert flere storhauger som kan dateres til eldre jernalder. Disse ligger spredt ved fjorden: På *Ornes* (Urnes), på østsiden av fjorden, er det to registreringer: *Ravaldshaugen* der det skal være funnet en bronsekjel med bein, spyd, øks og piler (e./y. jernalder) og *Haborshaugen* med flere gravkamre, med bl.a. funn av bunnskår av grønnlig glass (B6107 er ikke funnet i Ravaldshaugen som oppgitt i tilvekst og registreringshefter, men i denne haugen iflg. Ringstad 1987b:99). På *Nes* ble *Huldrehaugen/Skarhaug* undersøkt i 1921. Senere ¹⁴C-datering av skjeleddeler ga alder 1850 +/-40 BP, Masca kal.; AD 120+/-50 (T-4593) (Ringstad 1987b:101). På *Sørheim* er en storhaug med 2 graver undersøkt: En kvinnegrav fra folkevandringstid med en relieffspene og en sekundær våpengrav fra vikingtiden. En haug er registrert på *Eikjum*. Her var det funn i to graver fra (eldre?) romertid (B5831) og fra folkevandringstid med et trespann med bronsebeslag og en beinkam (B10448) (Ringstad 1987b:99-101).

Ringstad har registrert flere «rikdomskriterier» i kommunen. Dette er funn av henholdsvis glass (B6107) og bronsekjel (tapt) på *Ornes* (Urnes), gull (tapt) på *Leri*, 4 bronsekjeler på *Saude* i Fortundalen (B321 a, b, c og d) og en bronsekjel og gullfunn på *Hauge* innerst i Skjolden (B317/1884)(Ringstad 1987b:286).

Når det gjelder ornerte gjenstandsfunn fremhever Kristoffersen først og fremst en løsfunnet relieffspenne fra *Sørheim* (Kristoffersen 2000:197), men jeg vil også trekke frem et funn fra *Ugulen* i Hafslø med en ubrent, antatt dobbeltkistegrav, med et par hektespenner med tolv motivprydete relieffknapper i forgylt bronse (B6071q, B6092 Ic), og et par hektespenner med 16 knapper (B6071o, B6092 Ib) som ble funnet sammen med et godt utvalg av våpen, skjoldbule, bissel, pinsett, bronsering, bryne og ildstål, bulevase, skår av spanformet leirkar med jernbånd og hank, diverse spiker, nagler med mer. Vurdert ut fra funn generelt fra eldre jernalder viser Sognnes sitt funnkart (1979:70) store verdier langs hele Lustrafjorden med nest største verdi >2M i Hafslø-området, >M i midtre del av fjorden omkring Dale, mens fjordbunnen, Skjolden, får høyeste verdi >3M. Det store antallet gravfunn her kan nok komme av at Bendixen grov ut 30 små gravhauger på gården *Bolstad* i 1881, hvorav det er bevart funn fra 7 eldre jernalders branngraver (B3724–30) (Fett 1954-1:5).

De aktuelle funnene og fornminnene er spredt i Luster kommune. Dette kan skyldes at det, med unntak av Hafslø, er små og avgrensede grender med begrensede forhold for jordbruk. Her er imidlertid gode muligheter for utmarksnæringer som jakt og jernvinne samt muligheter for setring. Spørsmålet er om dette var særlig utnyttet i eldre jernalder:

Ved Breheimundersøkelsene i 1982–1984 ble det i undersøkte stølsdaler i Luster funnet hustufter fra eldre og yngre jernalder samt middelalder. Bronsealders skålgroper finnes i mengder i tilknytning til ødestøler og dagens setervoller. Ingen annen kommune kan vel oppvise slike mengder av skålgroper som Luster. Dette tyder på at ressursene i fjelldalene ble godt utnyttet helt tilbake fra bronsealder. Også Jostedalens stølsdaler ble utnyttet tilbake til bronsealder/eldste jernalder, men bruken syntes lite intensiv. Selve Jostedalen synes funntom.

Jostedalen kan derfor være ulik andre fjelldaler. Dette skyldes muligens dalens utilgjengelighet i forhold til de mer bygdenære fjellområdene, men i tillegg til vanskelig tilgjengelighet kan også funnfattigdommen, som kan være et tegn på liten bosetning eller utnyttelse, skyldes geologiske årsaker. De frodige fyllittområdene i sør har nok vært mer attraktive som bosetningsområde enn gneisområdene Jostedalen ligger i. Først fra slutten av vikingtid/tidlig middelalder kunne man se en kraftig intensivering av ressursutnyttelsen i Jostedalen (Randers & Kvamme 1992:70–72), noe som kan skyldes befolkningspress og/eller endret økonomi.

Breheimundersøkelsene 1982–1984 styrket antakelsen om lite steinalderfunn i vestlige fjellstrøk. Fjellene mellom fjordarmene har dårlig tilgang til vinterbeiter. Traktene er avsondret med det resultat at reinsdyras tilstedeværelse er preget av usikkerhet og store årlige variasjoner. En økonomi grunnet på fangst og fiske alene, krevde et garantert utbytte. Livet kunne ikke baseres på en uvisst reinspopulasjon i Vestfjellene, konkluderte man med. Dyregravene vitner imidlertid om senere utnyttelse av jaktressursene, noe som kan ha sammenheng med samfunnsmessige økonomiske endringer. Følgende hypotese ble derfor foreslått: Etter at vestlandsjegeren var blitt bonde kunne han lettere utnytte de jaktmessig mer ugunstige strøk. Dyregravene kunne holdes under oppsikt uten langvarige fravær fra gården. Bonden hadde flere typer ressurser å leve av. Han var ikke lenger så ensidig avhengig av stabile reinressurser. Folk kunne derfor nå også benytte seg av de mindre gunstige, men raskere tilgjengelige jaktmarkene (Randers 1986:93–94).

Gravkonsentrasjonen Sognnes registrerte i bunnen av Lustrafjorden kan skyldes tilfældigheter, men også at gårdene her ligger i overgangen mellom en stor fjord og i munningen av viktige, men korte og bratte daler. Her var det overgang, om enn besværlig på grunn av høyden, til Gudbrandsdalen. Fra fjordbotnen var det også tilgang til østlige fjellområder som var mer gunstig for reinsdyrjakt enn fjellstrøkene lenger vest.

Ut fra dette er det vanskelig å finne noen konkrete sentrumsdannelser langs Lustrafjorden i eldre jernalder, men her har nok vært flere til dels store, sentrale og viktige gårdsdannelser i denne perioden.

Årdal

Det øvrige av indre Sogn er stort sett et jordfattig strøk. «Årdalsfjorden er styggbratt mest heile vegen, men somme dalar er busette» skriver Fett (1952-3:3). Dette er bygdene Naddvik, Seimsdalen, Årdalstangen og Øvre Årdal opp for Årdalsvatnet. Herfra er det overgang til Tyin og videre til Valdres og det er god tilgang til fjellområdene i vestre Jotunheimen.

Ingen av de siterte forfatterne har registrert «praktfunn» eller «rikdomskriterier» her fra eldre jernalder, men Sognnes oppgir Årdal som ett av fire kjerneområder i Sogn, sammen med Vik, Sogndal og Luster, for funn fra perioden (Sognnes 1979:71). Det er imidlertid ikke samsvar mellom hans kartanvisning over eldre jernalders funn (op. cit. fig. 11) og teksten. På fig. 11 er det derimot Aurland som har avmerking større enn 4M. Lenger nede sier han om mulige sentra i vikingtiden der Årdal er med, at høye verdier i Årdal skyldes lave absolutte tall, og bygda hører antagelig ikke med på denne listen. Av funnene Fett (1952) nevner fra Årdalstangen og Øvre Årdal er det svært få eldre jernalders funn, så det kan ikke være riktig å kalle Årdal et kjerneområde i Sogn på grunnlag av gravfunn.

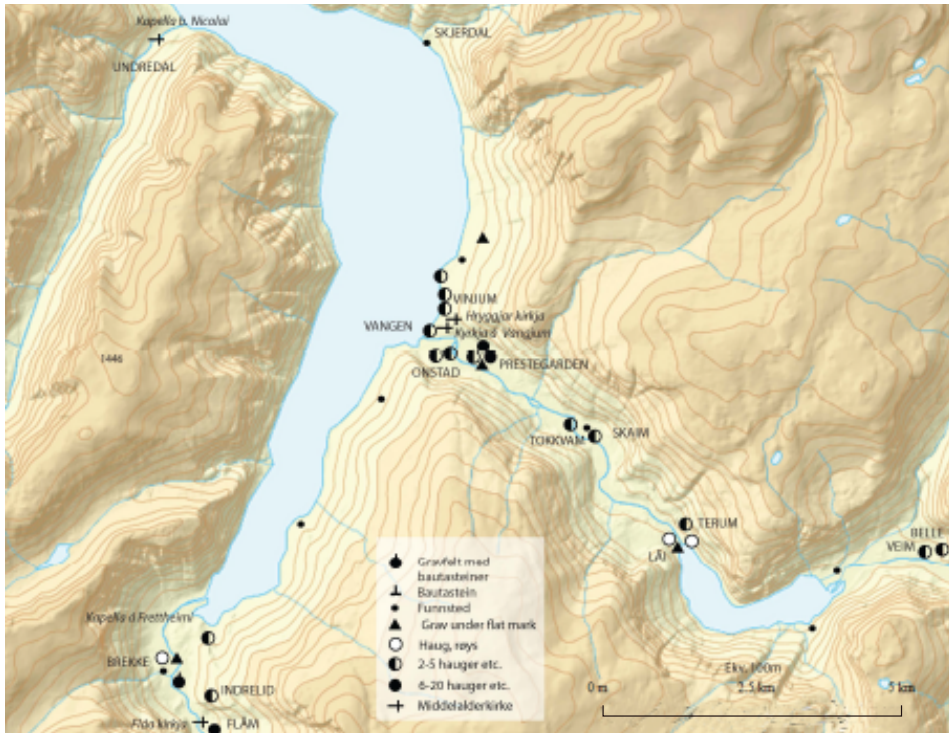
Lærdal

Lærdal med innlandsbygda *Borgund* må også regnes som jordfattig. Etter jordbrukstelingen i 1949 var her bare 6,5 km² dyrket eller dyrkbar jord. Med jernalderens teknologi var nok forholdene for jordbruk enda mindre gunstige. Av betydning er imidlertid at her går kanskje den viktigste overgang fra Vestlandet til Valdres og Østlandet.

Av utvalgte «rikdomskriterier» har kun Ringstad (1987:286) registrert funn av en gullring (C6795) på gården *Berge* i Borgund sogn. Han har også registrert 6 storhauger her, men ingen av disse er datert. Av Sognnes sitt isaritmekart for funn fra eldre jernalder viser Borgund sogn verdi >M. På grunnlag av dette ser det imidlertid ikke ut til at vi kan regne Lærdal som noe sentralt bostedsområde i eldre jernalder. I den grad det skal kunne kalles sentralt må det være som kommunikasjonsknutepunkt for overgangen fra den dypeste vestlandsfjorden til Østlandet. Hvor omfattende denne kommunikasjonen var i eldre jernalder er imidlertid et åpent spørsmål.

Aurland – Flåm

Aurlandsfjorden, se funnkart fig. 36, er den innerste armen mot sør av Sognefjorden. Mot sørvest fra denne skjærer den trange Nærøyfjorden seg inn til Gudvangen. Muligheten for gårdsbosetning her er minimal, men her er det overgang mot sør, opp Stalheimskleivene til Voss og videre til Hardanger. Inne i hovedfjorden ligger *Aurland* der det er overgangsmulighet opp Aurlandsdalen til Hallingdal. «Dalen er eit skarpt og djupt hogg i fjellmassivet. I botnen er store terrasseflater, som opp ved vatnet ligg høgt. Gardane ligg for det meste på terrassane, men den nedlagte Rygg oppe i lia» (Fett 1954-6:4). Helt inne i fjordbunnen ligger *Flåm* med Flåmsdalen. Dalen er svært trang. Den fører opp mot Hardangervidda og Voss-Ulvikfjella. Både på Aurlandsvengen og i Flåm fantes flere store gravfelt. Ringstad har registrert «*Kaffihaugen*» på prestegården i Aurland som har funn fra folkevandringstid. I tillegg er det hele fire storhauger på denne gården, samt en på nabogården *Onstad*, i tillegg til flere mindre hauger.

Figur36

Aurland kommune med Flåm nede til venstre og Aurlandsvangen og nederste, flate bebygde del av Aurlandsdalen. Jernalders funn og fornminner og middelalderkirker etter Fett 1954–6: Kart. Kartgrunnlag: Kartverket.

Aurland County. Flåm valley to the bottom left. Aurlandsvangen and the lower flat, settled area of the Aurland valley. Iron Age finds, monuments and medieval churches based on Fett 1954–6.

Fra gården *Skaim*, litt lenger opp i dalen er det gjort et rikt funn av en folkevandringstids kvinnegrav med en vikingtidsgrov over (B11694). Den eldste graven inneholdt bl.a. rester av überfangsglass, sammen med et spannformet leirkar, tre likearmede spenner hvorav to var delvis forgylt og med innlegginger i niello, samt en armbrøstspenne i jern. Videre pinsett i bronse, diverse bronseblikk som trolig kommer fra reimbeslag, 10 perler av ulike slag, kitt fra trekar, tre spinnehjul, diverse jernbeslag og ringer, skrinhank, hengsler med mer.

Verken Kristoffersen eller Myhre har registreringer i Aurland, men Sognnes har høyeste verdi når det gjelder funn fra eldre jernalder på $\geq 4M$ opp i dalen og $\geq 2M$ i Aurlandsvangen.

Registreringene viser en viss aktivitet innerst i fjordbygdene. Dette har nok sammenheng med gode, men begrensede jordbruksforhold, men kan også fortelle om samferdsel og utnyttning av ressursene i fjellet. De indre bygdene i Sogn er trange og det er lite jord både for dyrking og beiting av heimebøen. Gjennom arkeologiske undersøkelser i Nyset-Steggjevassdragene i fjellområdet 950–350 m o.h. sørøst for Årdalsfjorden, i 1981–1987, fikk en ny viten om utnyttelsen av fjellet i jernalderen. Hustuftundersøkelsene ga et særlig viktig materiale til grunnlag for slutninger om bosetningsutvikling og økonomiske forhold i et lokalt så vel

som regionalt perspektiv (Bjørge et al. 1992:308). Botaniske undersøkelser viste at det i løpet av perioden 3700–2200 BP skjedde en markert vegetasjonendring som er tolket å ha sammenheng med en økende beitepåvirkning. Det totale funnmateriale fra en av lokalitetene som ble undersøkt, kan tyde på at brukerne av lokaliteten var både bønder/februkere og fangstfolk (op. cit.:303). Fra slutten av romertid øker funnomfanget og endrer karakter. Det dukker opp store hustufter som en ny fornminnetype i forhold til tidligere perioder. Det arkeologiske og vegetasjonshistoriske materialet gir grunnlag for å tolke tuftene i sammenheng med utnyttelsen av fjellbeitene. Det er nærmest et mønster at det ofte ligger gårder med funn fra jernalder i nedre del av sidedalene samtidig som det ligger tufter med jernalderfunn i øvre del av de samme dalene. Nyset-Steggje-undersøkelsene dokumenterer at en form for stølsbruk har eksistert tilbake til ca. 1600 BP, dvs. overgangen romertid/folkevandringstid, og en har indikasjon i de arkeologiske og vegetasjonshistoriske data på at dette er en driftsmåte med røtter tilbake i yngre bronsealder. Undersøkelsene her og andre steder i fjellet i Sogn «synes å bekrefte at tufter og beitebruk må sees i sammenheng, og at utnyttelsen av fjellbeitene øker fra eldre til yngre jernalder. Dette gir også inntrykk av at tuftene må ha sammenheng med en mer generell driftsmåte i indre deler av Sogn» (op. cit.:305–7). Tilgang til, og kunnskap og vilje til å utnytte fjellressursene på gårder som ellers hadde knappe vekstvilkår nede i bygda og ved fjorden, enten det nå var til tradisjonell jakt og fiske eller for å utnytte ressursene til beitebruk eller annet, er viktig for å skape et ekstra verdigrunnlag som kunne skape økonomi og overskudd slik at noen gårder og deres beboere kunne fremstå som ledende sentra og ledende personer i tiden.

8.4.2 Sunnfjord

Sunnfjord består av dagens kommuner *Fjaler, Førde, Flora, Naustdal, Gaular* og *Jølster*. Her er lange fjorder og daler. Fra Førde i bunnen av Førdefjorden er det relativt korte strekk over land via Jølstravatnet og Breimsvatnet til Gloppen i Nordfjord. Mot øst avgrenses Sunnfjord mot Jostedalsbreen slik at det ikke er noen kontakt med Østlandet herfra.

Ringstad har registrert et glassfunn (B5906) fra *Myklebust* i Fjaler, et gullfunn fra *Jølster* (B4258) og et gullfunn i *Naustdal* i Førde kommune (B2161) samt funn av bronsekjel fra *Sele* i Førde (B4259). Han har registrert kun en storhaug, *Ekrehøgjen* i *Sanddal* i Jølster (Ringstad 1987b:171). Kristoffersen har registrert ett funn av en ornert gjenstand i et gravfunn fra *Sanddal* i Jølster (B6656). For øvrig synes Sunnfjord å være nærmest funntom i de refererte arbeidene. Noe av dette kan skyldes mangel på jord, om enn ytre del av Sogn og Fjordane, der Sunnfjord utgjør det meste, hadde dobbelt så mye dyrket jord og dobbelt så mange kyr pr. innbygger som Hordaland ved jordbrukstillingen i 1949 (Sømme 1954:162). I de indre delene burde beiteforholdene være gode i fjellsidene, men dårligere jordbunnsforhold kan være noe av årsaken dersom vi tolker mangel på funn synonymt med mangel på bosetning i eldre jernalder. Marine ressurser skulle være rikelig tilgjengelige i ytre strøk, men med tidens økonomiske system, kombinert med mangel på jord langs ytterkysten, ga dette tydeligvis ikke utkomme til særlig bosetning som kunne gi grunnlag for noen sentrumsdannelse i eldre jernalder.

8.4.3 Nordfjord

Nordfjord er med sine drøye 80 km fra Rugsund til Loen, den tredje lengste av Vestlandfjordene. Ytterst ligger de to store øyene Vågsøy og Bremanger, og i nord den markerte halvøya Stadlandet som et effektivt hinder for sjøvegs forbindelse nordover mot Sunnmøre. Stadhavet, der både strøm og vind brytes rundt det utstikkende høye neset, er en av de farligste havstrekningene langs norskekysten. Her er imidlertid flere eid der man kan krysse, blant annet Drageidet som forteller om at her har man dradd båter over land for å unngå den farlige seilassen rundt Stad. Helt innerst er det kort veg, men høyt over eidet mellom Moldefjorden på sørsiden og bunnen av Vanylvsfjorden i nord. I vår tid vurderes det faktisk å sprengne en skipstunnel gjennom dette eidet for å unngå Stadhavet. Dette understreker de vanskelige naturforholdene som oppfattes som et stort problem selv i dag.

Naturen innover langs Nordfjordfjord er variert. Slik Sømme så det i 1954, er her stupbratte fjellsider med fruktgårder langs fjorden, korte daler med store vann nær fjorden og gårder med moderne jordbruksdrift på de marine terrassene nedenfor vannene og fjellbygdpregete jordbruk overfor (Oldedalen), innlandsbygder med etter vestlandsmålestokk store bruk (Breim), furuskog med spredte smågårder (mellom Nordfjord og Hornindal). Her er god plantemark for skog og smådaler ideelle for geitehold. Nedbøren er til dels betydelig større enn i indre Sogn. Snøskredene holder til dels bebyggelsen samlet i de gamle tun (Sømme 1954:186).

Inne i selve fjorden finner vi 4 mindre sidefjorder. På nordsiden går Eidsfjorden inn til Nordfjordeid (Eid). Som navnet sier er det et 6 km langt, lavt eid inn til Hornindalsvatnet. Fra Grodås innerst i Hornindalsvatnet er det 25 km over til Hellesylt i Storfjorden på Sunnmøre. Fra Nordfjordeid er det overgangsmulighet til Voldafjorden på Sunnmøre. På sørsiden finner vi Ålfjorden og Hyenfjorden som er trange fjorder med minimale bosetningsmuligheter. Gloppenfjorden er derimot en bred fjordarm med gode jordbruksmuligheter, særlig på nordsiden og innover dalen mot Breimsvatnet som fører sør mot Jølster i indre Sunnfjord, og med jordbruksbygdene Breim-Byrkjelo hvorfra det også er overlandforbindelse gjennom den trange Vatedalen mot sør. Lenger inne i Nordfjord finner vi gårdsbruk i strandsonen mellom Utvik og Innvik. Stryn og dalen ovenfor er igjen en god jordbruksbygd med forbindelse over Strynefjellet til Sjøk og Ottadalen. Innerst ligger Loen og Olden.

Selje

Eidehøvdingens (se nedenfor under Gloppen) «nærmeste likemenn hadde sete på Kirkeidet eller Bø i Stryn og på Eide eller Hove i Selje, skal en dømme etter gravgods, gårdsnavn og beliggenhet både i forhold til godt jordbruksland (etter datidas forhold) og ferdsslinjer» kunne B. Magnus «tenke seg» (Magnus 1978:184). Det er funnet få eldre jernaldersgraver både på *Eide* og på *Hove*, selv om det på Hove bl.a. er registrert to gravfelt på henholdsvis 25 og 10 røyser. På Eide er det funnet et romertids glassbeger sammen med en sverdknapp i en kammergrav (B1840), ellers er det registrert få fornminner på gården. Selv om vi godt kan tenke oss at dette området, både ut fra Hove-navnet og ut fra sin sentrale beliggenhet sør for Stad, kan ha vært et sentralt område, kommer ikke dette særlig til syne som noe rikt funn- eller fornminneområde fra eldre jernalder i denne undersøkelsen. E. Straume sier om kystdistriktene og de få og spredte funnene vi har herfra, at «Befolkningen har nok den gang som nå livberget seg ved fiske og fangst, supplert med litt husdyrhold; dette har vel heller ikke

gitt det økonomiske grunnlag som det de indre fjordbygder viser og som der har gitt seg utslag i relativt velutstyrte graver. De få smykke- og importsakene fra Selje»...«må snarest tolkes som tilfeldige nedslag av nord-sørgående trafikken som sør for Stad følger den indre leden gjennom Ulvsund og Frøysjøen.» (Straume 1962:59)

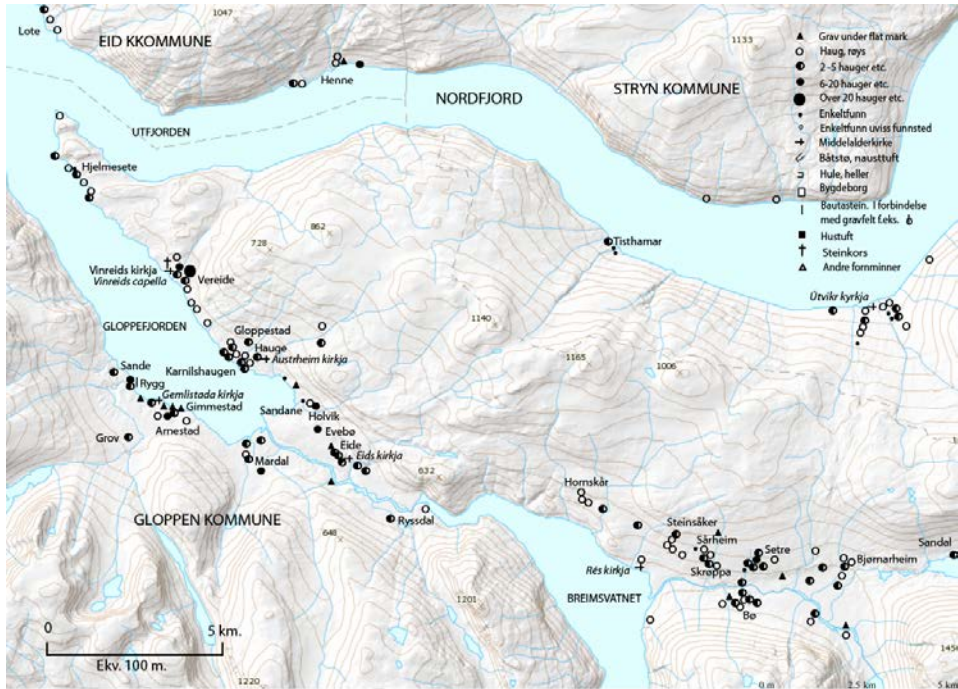
Bremanger

Botnen er en liten fjordarm i et fremskutt nes på landsiden der den beskyttede leia fra sør går ut i den åpne Frøysjøen som fører leia inn mot NØ og rundt Hornelen øst på Bremangerlandet og videre inn i Skatestraumen mot VNV og videre nordover, mens en kan seile gjennom det trange Rugsundet videre mot NØ dersom en vil inn i Nordfjord. Fett (1958-7) skriver om Botnestranda at «Fjella er høge – opp mot 700 m – og med stor urd under. Steinen er hard og gir ikkje serleg god jord. Men her er god hjortejakt på fjellet. På begge sider av fjordarmen ligger det store gravrøyser ut mot leia». Ringstad har registrert 4 av disse som storhauger og rangerer derfor Botnen til et storhaugsenter av 2. rang. Noen kilometer lenger nord, under gården *Nesbø*, finner vi også en rekke røyser langs den smale strandbredden under stupbratt fjell. En av disse registrer Ringstad også som storhaug. Imidlertid kjenner vi ikke dateringene på disse og ut fra tradisjonell tankegang kan dette like gjerne være bronsealders «kystrøyser» selv om nyere undersøkelser har vist at slike kystrøyser like gjerne er fra jernalderen. Et slikt eksempel har vi i den av Ringstad registrerte storhaugen på *Hennøy* noe lenger nordøst i Frøysjøen der to daterte av fire graver ga funn fra folkevandringstid. På selve Bremangerlandet finnes det nok en storhaug *Kirkjehågen* på *Hauge*. De mange storhaugene forteller om styrke og rikdom til dem som er gravlagt her, men ut fra manglende dateringer er det vanskelig å definere et nærmere senter på grunnlag av haugene. Det spørs også om Botnen som Ringstad definerte som storhaugsenter av 2. rang kan kvalifiseres som senter i vår sammenheng. Naturen her gjør at vi neppe kan regne med noen storgårder på stedet. Det fortrinnet Botnen har er dets geografisk framskutte posisjon ut mot hovedleia. Dette kan ha gitt stedet en viss posisjon i forhistorisk tid, men det spørs vel om ikke de 4 store røysene her forteller mer om markeringsbehov enn om et reelt senter av betydning for et større oppland. På grunnlag av dette, og ut fra manglende dateringer kan jeg derfor, til tross for Ringstads markering, ikke føre opp Botnen og de få og små gårdene langs stranda lenger nordøst som noe markert sentrum i jernalderen.

Gloppen

Gloppen, dvs. området rundt Gloppenfjorden, blir markert av samtlige siterte forskere. Myhre markerer Gloppen med alle de tre funnkategoriene. Kristoffersen finner ornerte gjenstander fra *Gjemmestad* (Gimmestad) (B12549) og *Evebø* (B4590). Ringstad (1987:286) har registrert ett funn av gull (B2016) og et funn med en bronsekjel (B318) på *Vereide* som ligger på nordsiden, halvvegs ute i fjorden. I en særstilling er et mannsgravfunn på *Evebø* (B4590), der Ringstad krysser av for både gull, glass og en bronsevekt. Sognnes markerer Gloppen som en av de 11 kjerneområdene på Vestlandet når det gjelder funn generelt fra eldre jernalder. Når det gjelder gravminner skårer også Gloppen og dalen innenfor, *Breim*, høyest. Han skriver imidlertid at «bare på gården Vereide på nordøstsiden av fjorden finner vi spesielt mange gravminner» (Sognnes 1978:82), noe jeg vil sette et lite spørsmålstegn ved når en ser de mange gravmarkeringene også lenger inne i fjorden på denne siden samt i fjordbunnen og innerst på sørøstsiden av fjorden på funnkartet til Fett (1960-13)(se fig. 37). Lenger inne i dalen, i *Breim* sokn, merker vi oss at fornminnene ligger oppe i lia, langs den gamle ridevegen mellom Utvik

og Sandane i botnen av Gloppenfjorden, der gårdene ligger i sørvendt brattlende på 2–300 m høyde. Denne vegen ble også benyttet for reisende sørfra når Breimsvatnet ikke var farbart for is. Fornminneregistreringene viser også at det lå gårder i *Nedrebygda*, langs elva nedunder det verste brattlandet (Fett 1960-13:36).

Figur 37

Gloppen og Breim. Jernalders funn, fornminner og middelalderkirker etter Fett 1960–13: Kart. Kartgrunnlag: Kartverket.

Gloppen and Breim. Iron Age finds, monuments and medieval churches based on Fett 1960–13.

Ringstad registrerte tre storhauger i et gravfelt på prestegården *Vereide* midt på nordøstsiden av Gloppenfjorden. To av disse ble undersøkt i 1833, men det er usikkert hvilke det var. I den ene ble det funnet to graver: I toppen en mannsgrav fra yngre jernalder, mens det dypere ned i haugen ble funnet et trespann med bronsebeslag (B329) og et stykke av en betalingsring av gull (B2016), datert til periode C3 (Ringstad 1987b:125). Av to andre storhauger på Vereide kan den ene dateres til romertid/folkevandringstid. Litt lenger inn på nordøstsiden av fjorden, på *Hauge*, finner vi *Karnilshaugen/Tinghogjen* som er ca. 50 m i tvn. og opprinnelig 7 m høy (Fig. 52). Biskop Neumann skrev i 1838 at dette er «Den største og prægtigste af dette Slags, mener jeg, i hele Bergens Stift.» I et snitt ble det observert jord, sand og kull, men nærmere datering av haugen foreligger ikke (Ringstad 1987b:123).

På en bakkekant, på *Mardal* opp for fjordbunnen ligger det 4 store gravhauger. En av disse er undersøkt og det ble funnet to graver: I sentrum en hellekise med trerester og sverdfragment (B4604), og i østre del en mann og kvinne (?) med spyd, øks, bryne og glassperler (tapt). Datering kan ikke settes mer presist enn til jernalder generelt.

På *Evebø*, lå det en «gravflokk på Ulvebakken som er terrasseflata oppe på toppen av Gota som igjen er vestre del av den utgamle ridevegen mellom Bukta ved Glloppefjorden og Vassenden i Breimsvatnet. Gota går beint opp brattbakken og dei to største haugene, 1 og 2, låg på kvar si side av vegen, ut mot terrassekanten. Det er same terrassenivået som ved storhaugane t. d. på Mardal, Arnestad, Vereide, Hauge, Austreim, Holvik, og er 70 m o.h.» (Fett 1960-13:26-27). I haug 1 ble det på slutten av 1800-tallet gjort et funn (B4590) som jeg vil omtale særskilt: Funndokumentasjonen er mangelfull, men her er funnet beskrevet med utdrag fra Fett 1960-13:26-27: Haug 1, som hadde en kjernerøys på 7 m i tverrmål, ligger nå som en rest. Den var opprinnelig 25 m i tverrmål og 4 m. høy. Midt i røysa sto *grav 1*. Dette var en uvanlig velbygd kiste av 16 heller på 4,2 x 0,75 m. NV-SØ. Her lå B4590 med liket i NV, hodet mot SØ. Det lå på et bjørneskinn og gravbunnen var belagt med never og store neverruller lå på begge sider. Også mellom steinene over kista var det never. Liket må ha ligget på venstre side med skjold over knærne og med sverdet bak seg. Ved hodet sto en leirkrukke. Ved østre hjørne lå et trespann på siden med en treskål inni, skrinhanker helt inne i kroken. To spydodder lå i søndre hjørne tett ved en leirkrukke. Det var også flere gjenstander i graven, ikke minst rester etter klærne med knapper og annen pynt som jeg skal komme litt tilbake til nedenfor. *Grav 2* lå i utkanten av kjernerøysa. Der var bare brente bein. *Grav 3* lå tett utenfor kisten. Der var brente bein. *Grav 4* lå en alen sør for østre ende av kisen og noe høyere enn dekkhellene. Her ble det funnet et spannfremmet leirkar med ornerte brente beingjenstander, sannsynligvis en kam og rensede brente menneskebein (B4631)(Fett 1960-13:26-27).

Ifølge Bente Magnus er funnet fra *grav 1* den rikest utstyrte mannsgraven fra folkevandringstiden i Vest-Norge (Magnus 1978:167). De viktigste daterbare oldsakene kan deles i to grupper: En eldre med bl.a. sverdet, beltegarnityret, überfangsglass og gullmynt. Til den yngre gruppen hører skjoldbulen, hektespennene og leirkarene (Straume 1962:13). Det er sannsynlig at begravelsen har foregått i løpet av de siste 25 år av 400-tallet (Magnus 1978:167). Som den eneste grav i Nordfjord er hele våpensettet komplett med sverd, skjold, de to vanlige spydspissene, en tveegget og en med mothaker, samt en bunt med 9 pilspisser.

Av særlig interesse i dette funnet er restene etter bekledningen som har gitt en mulighet til å kunne rekonstruere hele drakten (se tegning av S. Magnus i Magnus 1978:171). Den døde var lagt til hvile i sin fineste stas, bl.a. i en tettsittende skjorte av tynn ull vevd i kyper.

Håndlinningene er brikkevevde med brocherte dyrefigurer i karminrødt. Linningen er holdt sammen med hektespennene pyntet med forgylte bronseknapper dekorert med et mannsansikt i profil. Rundt livet bar han et praktbelte med ildslagningsstein og knuskeske. Det plagget som tilkjenner mannens status, sier B. Magnus, var kappen. Den har vært rektangulær i form, vevd i kyper av rødbrun ull og pyntet med brede, brikkevevde bånd. Båndene har gått ut i frynser i hjørnene, flettet i en slags macraméteknikk. Den best bevarte brikkevevde borden, er en såkalt dyrefrise som en ikke vet hvor har sittet på drakten (Magnus 1978:167-172).

Figur 38

Gjenstander fra Evebøgraven. Sammenstilt etter Shetelig 1912:113–116.

Finds from the Evebø grave. Grouped from Shetelig 1912:113–116.

Mannens klær viser hvor høyt vevkunsten sto i romertid og folkevandringstid. Det er ikke plass her til å gå nærmere inn på alle enkeltheter ved dette funnet, dertil er det for omfattende. Jeg må i stedet vise til de mange publikasjonene som tar for seg dette funnet; sist Straume 1962 med omfattende illustrasjonsmateriale og Magnus 1978 med tilhørende bibliografi. Det er imidlertid ganske klart at det ikke kan ha vært noen hvem som helst som lå begravd her. Den døde omtales da også som Eidehøvdingen. Dette er noe forvirrende da Eide er nabogården til Evebø der det er registrert et stort antall fornminner og hvor også *Eiðs kirkja* lå. Det korrekte ville være å kalle ham Evebøhøvdingen. For å gjøre forvirringen enda større ligger tunet på Evebø i dag nede ved elva, nedenfor og sør for terrassen der gravhaugen lå.

Sommeren 2000 ble det gravd ut et stort folkevandringstids gårdsanlegg på Eide. Her ble funnet en stor bygning på 43 x 8 m og ved siden av denne en parallell 24 x 7 m stor fjøsbygning med plass til 30 storfe. Rundt bygningene lå marker og en geil førte ut til utmarken. I den store bygningen som ikke så ut til å ha rommet husdyr, fantes spor etter jernproduksjon og smiearbeid samt tekstilproduksjon. Eidegården har, slik en kan tolke det ut fra reparasjoner og gjenoppførelse, stått på samme plass over et langt tidsrom. Den er samtidig med Evebøgraven og det er ifølge utgraverens mening overveiende sannsynlig at den gravlagte stormannen faktisk har vært husbonde her. «Det er en storgård der oppfylder kriterier for at være en hallgård for regionalt aristokrati (Herschend 1993) og som har haft vide kontakter til ligestillede elitære miljøer i Nordeuropa (Anderson & Herschend 1997:95)» (Diinhof 2005:82–83).

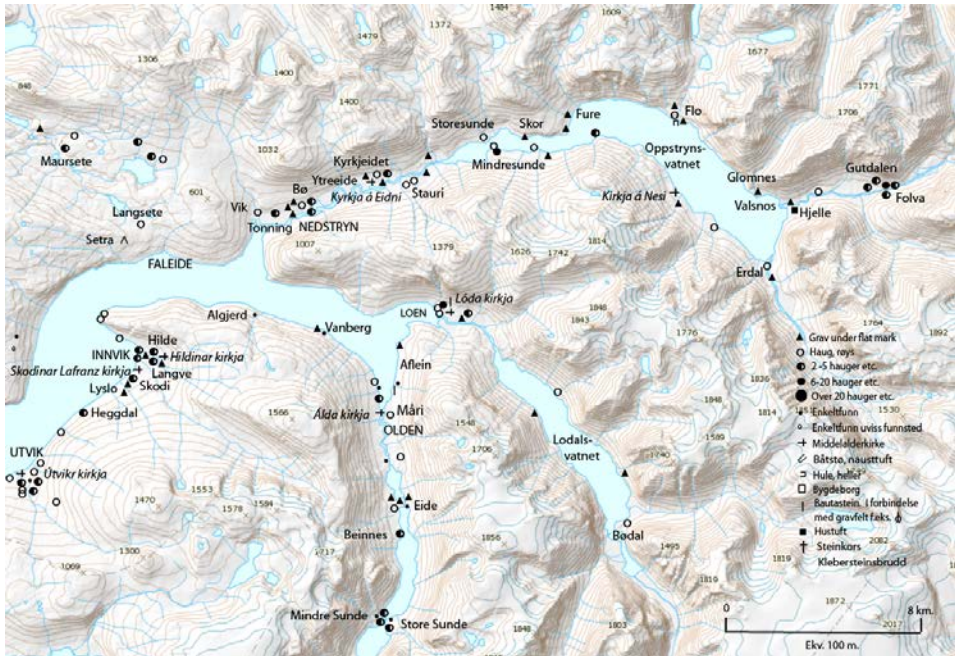
Konklusjonen her må være at dette fremdragende funnet vitner om økonomi og posisjon som strekker seg langt utover det vi så langt kan se var vanlig i en alminnelig vestlandsbygd.

Ser vi dette funnet i sammenheng med funnene fra gårdene utover fjorden, særlig gårdene på nordsiden med sine mange og monumentale gravminner, kan vi med god grunn regne Gloppen som en av de mest sentrale bygdene i eldre jernalder på Vestlandet. Bosetningen i Gloppen har, slik E. Straume har tolket det, preg av en langsom og gradvis ekspansjon over vel 300 år. Eldst er gårdene på terrassene på begge sider av fjorden, deretter en rekke gårder inne ved fjordbunnen. Samtidig får vi en kraftig nyrydning i Breim (Straume 1962:53). Det må først og fremst være jordbruket som gjorde Gloppen til en økonomisk sterk bygd. Fjellressursene er begrenset, men noe fjellareal finnes. Noe betydning kan beliggenheten midt i Nordfjord ha hatt og i tillegg den posisjon bygda har som utgangspunkt for forbindelse over land sørover mot Sunnfjord, selv om den landsdelen ikke fremhever seg i denne undersøkelsen. Endepunktet i sør for denne overlandsforbindelsen, dagens senter Førde, innerst i Førdefjorden, kan heller ikke stå frem med rike funn og monumentale fornminner. Gloppen må vel helst regnes som en fremstående bygd ut fra egen jordbruksproduksjon og som formidler av overskudd fra innlandsbygdene som sokner til denne fjorden.

Som konklusjon slutter jeg meg til det B. Magnus uttalte at «I Gloppen og Breim kan det muligens ha vært flere mindre høvdingområder i yngre romertid. Men i folkevandringstid skiller Eidegraven seg så markert ut fra de øvrige at det er nærliggende å tolke det dit hen at hele det gamle Breim og Gloppen og fjorden med Hennebygda og Lote var samlet om høvdingen på Eide. Gården ligger sentralt i området midt mellom fjord- og dalbygdene. Den kontrollerte veiene fra Breim og ville breimingene til fjorden, måtte de forbi Eide» (Magnus 1978:184).

Stryn

Stryn (se funnkart fig. 39) blir markert av samtlige siterte arkeologer: *Nedstryn* innerst i en av de korte fjordarmene innerst i Nordfjord har flat dalbotn, noen steder med terrasser på sidene. Fjellene er høye på begge sider, opp til 1000–1600 m. Kaldtrekken kan være stri om vinteren men fjellene holder på varmen om sommeren. Vestover til Hornindal er det vide, fine skoger med spredte gårder. En knapp mil opp for fjordbotnen kommer vi til Strynsvatnet på snaue 30 m o.h. Fjellene går opp til Jostedalsbreen og andre breer med høyder på 1700–2000 m. Fjellovergangen mot øst, til Sjak og Ottadalen er høy og lang, men mot nord, fra Flo er vegen kort og grei til Hellesylt på Sunnmøre (Fett 1961-15: 3, 12).

Figur 39

Stryn kommune med jernalders funnsteder og fornminner samt middelalderkirker. Etter Fett 1960–13: Kart. Kartgrunnlag: Kartverket.

Stryn. Iron Age finds, monuments and medieval churches. Based on Fett 1960–13.

Sognnes fant at Stryn var et av kjerneområdene i eldre jernalder. Det samme gjorde Myhre som har merket av for alle 3 kategorier prestisjefunn. Ringstad (1987:286) har hele 10 oppføringer av «prestisjefunn». Disse er funnet på gårdene *Indre Bø*: B3359 bronsekjel, glass. B4842 gull, bronsevekt. *Ytre Bø*: B6197 bronsekjel. *Kirkeidet*: B6539 bronsekjel, glass. B6180 (skal være 6188) bronsekjel. Tapt bronsekjel. *Stauri*: B3616 bronsekjel. *Mindersund*: B4506 gull. *Valsnos*: C6299 gull betalingsring 65,32 g. *Gutdalen*: Tapt bronsekjel. De 5 første gårdene ligger alle mellom sjøen og Strynsvatnet, mens Valsnos og Gutdalen ligger ovenfor vannet. Særlig B4842 fra Indre Bø var et rikt funn. Funnopplysningene mangler, men foruten bronsevekten var her også en fibula av bronse med sølvforsiring, rembeslag av sølv, vektlodd av bly, gullfingerring på 3,8 g, tveegget sverd med spor av treskjede, skjoldbule av jern og diverse jernsaker. Ringstad har registrert kun en storhaug i Stryn. Den lå på Kirkeidet og det var her B6539 ble funnet. Sognnes (1979:83) skriver for øvrig at det er ingen store ansamlinger av forhistoriske gravminner i bygda.

Skal vi postulere noen sentrale gårder i eldre jernalder, må dette være nettopp de nevnte 5 gårdene fra fjordbunnen opp til Strynsvatnet. Dette området må ha stått økonomisk sterkt allerede i eldre jernalder. Som for Gløppen må vi regne med at det var jordbruket som først og fremst skapte overskuddet. For yngre jernalder har Sognnes konstatert at dette var en av flere «smedbygder», men vi kan ikke si noe særlig om dette når det gjelder eldre jernalder. Jaktforholdene i fjellet burde kunne være tilstede, men i en undersøkelse om fjellressursenes

plass i ervervslivet som også omfatter Stryn, konkluderer Ellen Høygård Hofseth, ut fra en sammenlikning mellom gravfunn med jordbruksredskap opp mot gravfunn med både jordbruks- og jaktredskap på øst og vestsiden av fjellet, at dalbygdene i øst i langt større utstrekning kan ha utnyttet jaktmulighetene enn vestlendingene (Hofseth 1980:59). Denne undersøkelsen gjelder yngre jernalder, men undersøkelsen kan vel gi en viss anelse om at jordbruket var viktigst også i senere del av eldre jernalder i en fjordbygd som Stryn. Det er også vanskelig å si noe sikkert om hvorvidt det var en omfattende trafikk over fjellet til Østlandet via den lange vegen over Strynefjellet så tidlig.

E. Straume skriver at den «jevnlige utviklingen med stadig rydning av nye gårder, slik vi har sett den i Gloppen og Breim, viser ikke funnene fra Stryn. Her slår ekspansjonen kraftigere til og karakteriseres ved en kompakt masse av importsaker, særlig bronsekjeler, glass og gull. Gårdene i Gloppen er jevnt over mindre, og bygden synes – hvis funnene her gir et pålitelig bilde – å ha en jevnere fordelt økonomi. Gårdene i Stryn derimot er større og jorden derfor fordelt på færre hender.» Hun refererer til funnene av de fem bronsekjelene, to glass, to gullfunn på til sammen 5,89 g. og en spiralring av sølv på Nedstryngårdene. I tid spenner funnene over maksimum 150 år, fra sent yngre romertid til et stykke inn på 500-tallet, men med mesteparten innenfor rammen av 400-tallet. «Disse sterkt importpregete funnene må snarere sees på som utslag av en livlig handelsforbindelse, enn som utslag av en innvandring» sier hun (Straume 1962:55).

Som for Sogn ser vi at de mest sentrale bygdene i Nordfjord lå inne i fjorden, mens ytre område ikke markerer seg i noen særlig grad. Av disse bygdene er det først og fremst Gloppen, og i særlig grad Evebø, på et visst tidspunkt, som må fremheves, men her er flere gårder både i Gloppen med Breim og i Stryn som må regnes blant de ledende i denne landsdelen.

8.5 Møre og Romsdal

8.5.1 Sunnmøre

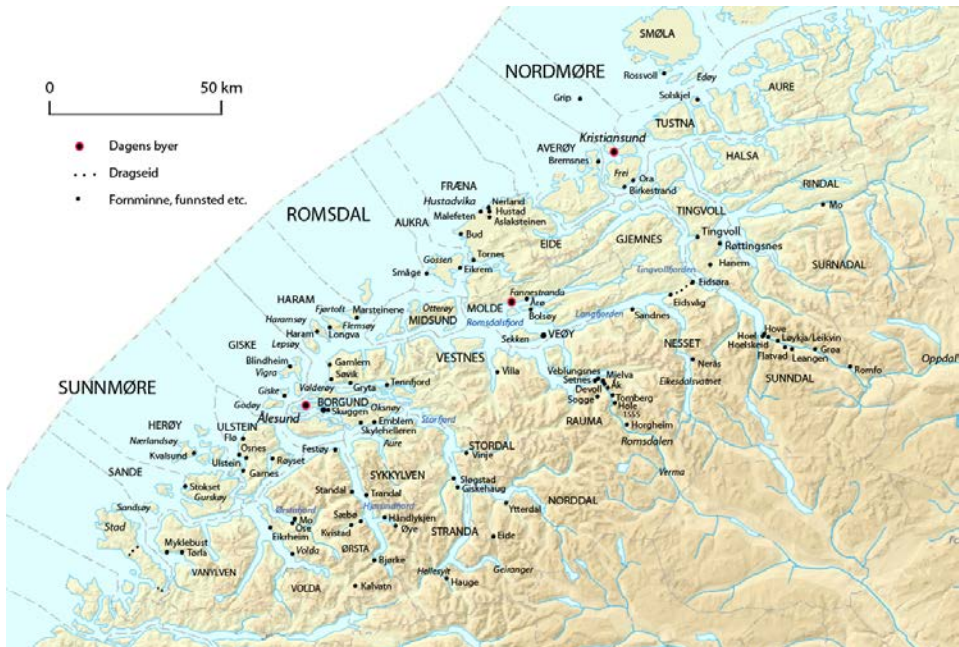
Møre betyr havlandet, noe som vel karakteriserer denne landsdelen der den økonomiske aktiviteten opp gjennom historien har vært sterkt preget av hav og fjord. Sunnmørsnaturen karakteriseres ytterst av en rekke store øyer. Landet innover stykkes opp i lange og særdeles dype fjorder, som skjærer seg inn mellom stupbratte fjell. Her er det få muligheter for jordbruksbosetning, med unntak av fjordbotnene og i munningen av sidedaler, der gården ligger på morenejord eller på elveavsetninger i dalbunnen. De små gårdene inne i fjordene ligger gjerne samlet i de gamle tunene på grunn av skredfaren. Flere sidedaler har god beitemark og har vært benyttet som seterdaler. Disse egner seg godt for geitehold og i noe mindre grad for sau.

Ytre strøk, øyene, egner seg best for jordbruk når en ser åker og fehold under ett. Øyene er fjellendte men med strandbremmer rundt som gir gode muligheter for jordbruk. Nesten all dyrkingsjord ligger under den marine grensen som her er ca. 88 m o.h. Ytre strøk egner seg best for korndyrking, mens indre strøk har de største og beste beiteområdene. Inne i fjordene kunne man til tider ha problemer med å få kornet modent. På grunn av det gunstige klimaet langs kysten, noe som skyldes Golfstrømmen, var inneforingstiden kortere på øyene enn i

fjordene. En trengte derfor mindre vinterfôr. I fjordbygdene var det også mer komplisert å skaffe vinterfôr fordi dette måtte hentes fra ofte utilgjengelige utslåttene i dal og på fjell. På kysten hadde en bedre muligheter til å benytte tang og tare som tilleggsgjord. Rovdyrplagen må ha vært minst i ytre strøk. (Solberg 1976:10).

Så godt som alle gårdene ligger ved sjøen eller nær fjorden. Muligheten for sjøvegs forbindelse er god, men inne i fjordene kan fallvinder fra fjellene gjør seiling risikabel. Forholdene for fiske og sjøfangst er særdeles gode, men det er tvilsomt om en har utnyttet fiskebankene utover mot kontinentalsokkelen som her ligger over 100 km fra land. Deler av den pelagiske torskestammen gyter så lang sør som på Mørkekysten, og Borgundfjorden ved Ålesund er i historisk tid en kjent fiskeplass, noe vi skal komme tilbake til senere (Sørheim 2004b:114–116). Også i fjordene må det ha vært rikelig tilgang på marine ressurser til å fiske og jakte på.

Figur 40

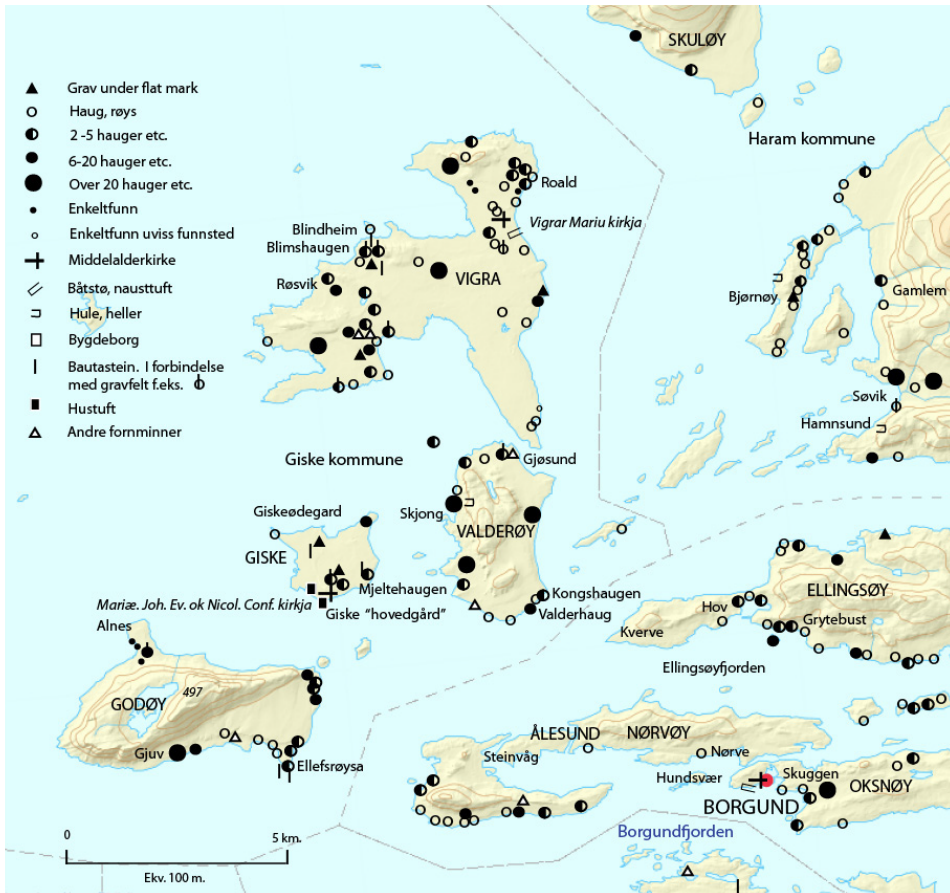
Møre og Romsdal med de fleste stedsnavn nevnt i teksten inntegnet. Kartgrunnlag: Kartverket.

Møre og Romsdal county with most of the place names mentioned in the text. Red dots = present days towns. Dotted line = portages

Fjellene er bratte og utilgjengelige, men i fjellene rundt, og nært de innerste fjordbygdene finnes det fangstanlegg i form av ledegjerder og bogasteller som viser at det også her har vært drevet bl.a. reinfangst opp gjennom tidene (Mølmen 2000). Beinfunn i *Skylehelleren* ved Storfjorden, Ålesund kommune, som ligger i midtre sone på Sunnmøre og som kan ha en yngste datering på mellom 3.–6. årh., viser et stort innslag av hjort. Her er også bein av oter, bever og sel foruten bein fra tamdyr (Solberg 1967:147).

Av de viktigste arkeologiske arbeidene som jeg har lagt til grunn for den første lokaliseringen av sentrale steder i dette arbeidet, er det bare Ringstad og Sognnes som tar for seg Sunnmøre. Når det gjelder fordelingen av synlige gravminner generelt, viser Sognnes sin registrering at Sunnmøre har høyest gjennomsnittsverdi, med mer enn dobbelt så mange gravminner pr. gård som Hordaland og tre ganger så mange som Sogn og Fjordane. Det viktigste kjerneområdet på Sunnmøre er det største Sognes har registrert i sitt undersøkelsesområde på Vestlandet. Det omfatter de nordlige øyene utenfor og nord for Ålesund, dvs. kommunene Haram og Giske (Sognnes 1976:69).

På Sunnmøre er det markert overensstemmelse mellom planområdene for gravminner og funn fra eldre jernalder, og Sognnes antar at det er riktigere å knytte flesteparten av de mange gravene her til eldre enn til yngre jernalder. Når det gjelder funn fra eldre jernalder er det tre kjerneområder. Det er *Sande* kommune som er øyene lengst sør på Sunnmørskysten, *Bjørke*, innerst i botnen av Hjørundfjord i Ørsta kommune, samt *Giske/Haram* (Sognnes 1976:70–71). Avmerkingen av Bjørke kan synes noe underlig. B. Solberg som har foretatt en spesialstudie av bosetningen på Sunnmøre over et område som strekker seg fra Haram/Giske ytterst ved kysten og inn Hjørundfjorden, har bare registret 3 gravfunn fra eldre jernalder i Bjørke, noe som kan bekreftes ved søk i Bergen museum hovedkatalog (B). Siden Sognnes ikke har publisert grunnlagsmaterialet for sine kartavmerkinger er det vanskelig å vurdere dette, men vi må anta at den høye verdien skyldes lave absolutte tall slik at Bjørke ikke hører hjemme her. Bortsett fra dette merker vi oss den klare kysttilhørigheten i funnmengden fra eldre jernalder som kommer frem i Sognnes sine kartmarkeringer. Dette bekreftes for så vidt i Solbergs begrensede undersøkelse, men hun har kun Hjørundfjord med i indre strøk. Denne fjorden skjærer seg inn mellom stupbratte, rasfarlige fjell og det er bare svært begrensede dalmunninger som er beboelige i en viss størrelse, slik som Sæbø med Bondalen, nordsiden av Norangsfjorden med Øye, samt Bjørke helt innerst. Ellers er det to små grender Standal og Trandal på hver sin side av fjorden litt lenger ute. Likevel finner Solberg at disse få og små fjordbygdene har overvekt av funn fra yngre jernalder, noe som gir grunn til ettertanke. (Solberg 1976:79). Selv om vi har enkelte interessante registreringer i Hjørundfjorden, er disse ikke av et slikt omfang at vi kan bruke dem som kriterier for rike gårder, langt mindre senterdannelse i eldre jernalder.

Figur 41

Borgund prestegjeld; Giske og deler av Haram og Ålesund kommuner. Jernalders funn og fornminner, middelalderkirker og Borgundkaupangen. Etter Fett 1950-13: Kart.

Borgund parish; Giske and parts of Ålesund and Haram county councils. Iron Age finds, monuments and medieval churches. Borgundkaupangen. Based on Fett 1950-13: Map.

Tilbake står vi da med ytterkysten av Sunnmøre. Vi skal se hva Ringstad har registrert: Når det gjelder «rike funn» bekrefter Ringstad delvis Sognnes sin registrering. Han finner imidlertid ikke «rike funn» fra det sørligste området, Sande kommune. I nabokommunen Herøy, nordøst for Sande kommune, har han opplysning om en tapt bronsekjel, mens Ulstein som ligger på sørvestsiden av øya Hareidlandet, utmerker seg med flere funn fra gårdene *Osnes* (B1902 fingerring av gull), *Skeide* (B8079 vestlandskjel av bronse og B8145, en bred fingerring av gull, vekt 16,67 g. Begge funnet nær hverandre) og *Ulstein* (B8500 fingerring av gull samt en bronsespenne).

Sammenfallende registreringsområder har Sognnes og Ringstad i øykommunene Giske og Haram. Giske kommune består av, fra sørvest, øyene Godøy, Giske, Valderøy og Vigra. Mens Giske og Vigra er ganske flate, er Godøy og Valderøy fjellendt med begrenset dyrkingsjord.

Disse øyene ligger vest og nord for dagens Ålesund. Mot nordøst går denne øyrekken videre i Haram kommune med Lepsøy, Haramsøy, Flemøy, Fjørtoft og Harøy; alle fjellendte med dyrkbare, terrasserte strandbremmer rundt en eller flere sider. Dagens kommunegrense for Haram omfatter også områder på fastlandet. Skipsleden går, uten andre innaskjærs alternativer, innenfor for denne øyrekken. Dette har vært oppfattet som strategisk viktig, slik vi så det i Karmsundet. Som tidligere sitert, så Johs. Bø samspillet mellom sjøtrafikk og jordbruk som viktig i forhistorisk tid. Dette samspillet mente han hadde skapt et «betydningsfullt centrum alt i bronsealderen.»...«Og dog byr forholdene her på mange måter en fullkommen likhet med Karmsundets, og strøkets betydning i forhistorisk tid må ha vært tilsvarende om ikke større» (Bø 1942:175).

Fra sør er det på *Godøy* i Giske kommune funnet en gullberlok (B4444) i en liten jordhaug, mens et annet gravfunn i et lite gravkammer fra den store *Ellefsrøysa* (B11546), inneholdt foruten en bronsekjel og gull (gullmedaljone 10,57 g, betalingsring 311,16 g og en liten gullstift) også to sølvbegre, kamrester, pilspisser av bein og bjørneklør, foruten brente bein fra den døde.

Kongshaugen eller «*Kong Valders haug*» ligger på samme måte som *Ellefsrøysa*, godt synlig på et fremskutt nes inn mot leia på Valderøy. Her var det to graver: Det ble funnet rester etter en båt (B10790 I) som er ¹⁴C-datert til 280 ± 80 år e.Kr. (Christensen 1984:129). Dette er det eldste funnet av en båt med sydde bordganger i Norge til nå. En noe yngre grav (B10790 II) inneholdt bl.a. to bronsekjeler, en gullring og noen dråper gull samt et stykke sølv, foruten diverse jern- og bronsesaker, terninger og spillebrikker av bein, bjørneklør med mer. Denne graven er datert til 350–400 e.Kr. (Larsen 1984:22) mens Ringstad (1987:178), på grunnlag av lang brukstid og få dateringer av kjelegraver, er åpen for en noe videre datering til folkevandringstid I og II (jf. Hauken 1984:77).

Også *Blimshaugen*, på det senere lendmannssetet *Blindheim* på Vigra, har en monumental beliggenhet oppe på et fremskutt høydedrag ut mot havet i nordvest. Haugen er en del av et større gravfelt med hauger og bautasteiner. I *Blimshaugen* ble det funnet to kvinnegraver, en pikegrav og en mannsgav. Av de mange funnene i gravene kan nevnes: Fra *grav 1* (B5669): Bronsekjel, liten betalingsring av gull, smeltete glassdråper. Fra *grav 2–4* (B8628): Sil av bronse, spiralfingerring av gull, kam av jern, pinsetter av bronse, kuleformet spinnehjul av bronse, diverse leirkarskår, horn- og jerngjenstander, tøyrester, spydspisser, skjoldrester, syl, bronsenål, trekar, 13 glassperler, med mer. I *grav 5* (B9283) leirkar, 25 ravperler, snellehjul, kniv, remspenne med mer. Alle gravene dateres til 4. århundre (Solberg 1976:115-116).

Figur 42

Hoggsneset med den raserte Ellefsrøysa til høyre og med bautasteiner nær husene ut mot fyret. Innenfor går «Nordvegen» hovedleia nord-sør. Leia innenfor de ytterste Sunnmørsøyene er smal og oversiktlig og er sammen med gode, men begrensede jordbruksforhold brukt som en forklaring på øyenes dominerende posisjon, særlig i eldre jernalder, på samme måte som for Karsmsundet lenger sør. I bakgrunnen Hareidlandet med utløpet av Storfjorden til venstre. Foto forf.

Hoggsnes with the damaged Eilif barrow at right and menhirs in front of the houses near the lighthouse. Behind this is the "North way" Nordvegen, the main fairway along the coast. The fairway between the island and the mainland is narrow and can easily be controlled. This, in combination with good conditions for farming at the island gives an explanation of the important position of the area, mainly in the Early Iron Age, like what is said about Karmsund and Avaldsnes further south. In the background, Hareid with the mouth of the Storfjord to the left. Photo: the author.

I *Stølshaugen* på Vigra, som ikke lå langt unna *Blimshaugen*, ble det funnet en bronsekjøl, et bulerandfat, en spiralknapp av gull (Solberg 1984:96), glassbeger og leirkar. Åsa D. Hauken daterer funnet til Straumes periode D2 (Straume 1987:475–575) (Hauken:2005:88), mens Ringstad (1987:179) daterer funnet til tidligere ut fra glassbegeret, til Shetelig's (1906) periode I–III (350–500), jf. Solberg (1976:22) som daterer graven til 5. årh.

I Haram kommune har Ringstad (1987:286) registrert hele 5 rike funn. 3 av disse ligger på øya Haram, 2 ligger på fastlandet. Fremst blant disse er uten tvil et yngre romertids gravfunn (B12048) fra en stor, vid gravhaug midt i gamletunet på *Haram*. Det påstås at denne graven, med sine 625,5 g, inneholdt mer gull enn noen annen grav i Nord-Europa fra denne tiden (Solberg 1984:101): En armring av gull, tre fingerringe og en dobbeltbrakteat med bilde etter en solidus, slått for keiser Constantinus II i hans tid som keiser (Augustus), 337–360 e.Kr. Videre ble det funnet et hankefat av bronse, rester etter glassbeger, beinkam, spillebrikker, bjørneklør, med mer. På samme gård er det også funnet en bronsekjøl som nå er tapt (Ringstad

1987b:286) og et eldre jernalders gravfunn i en hellekiste på *Lid* av Haram (B8296). Her fantes bl.a. stykker av sølvhekter, seksten perler av glass, små stykker av nokså tykt, grønngrult glassbeger, skår av flere leirkar, diverse jerngjenstander, spinnehjul, bryner, tetningskitt fra trekar med mer.

På fastlandssiden oppgir Ringstad (1987:286) et funn med bronsefat, glass og gull på *Gamlem*, men under det oppgitte registreringsnummeret B7641, er kun en fingerring av gull oppført i museumskaalogen. Videre registrerer Ringstad en tapt bronsekjøl inne i *Tennfford*.

Fra Storfjorden nevner Ringstad (1987:286) et funn av yngre romertids bronsekjøl og gull i *Vinjegravva* i *Stordal*, en gravhaug fra et felt på omkring 15 graver, som også inneholdt ringer av sølv og bronse, nålehus, jernkniv med sølvplate, beinkam, spinnehjul, glassperler m.m. Litt lenger inn i fjorden, på *Giskehaug* i Stranda er det nok et gullfunn, en fingerring (B1906) (Schetelig 1912:35–36).

Når det gjelder storhauger på Sunnmøre registrerer Ringstad tre som med visse forbehold kan dateres til romersk jernalder inntil ca. 325 e.Kr.. Dette er: *Oshaugen* på Osnes i Ulstein, der det er noe usikkert om funnet som daterer haugen egentlig kommer fra denne haugen. *Mjeltehaugen* på Giskegjerdet, Giske (øy og kommune) der det sekundært i en bronsealdererrøys, er funnet to fibler fra overgangen slutten av eldre romertid – overgangen til yngre romertid, dvs. B2/C1, samt den over nevnte *Kongshaugen* eller *Kong Valdels haug* på Jangarden på Valderøy, Giske kommune. Datert til sen yngre romertid – folkevandringstid (per. C3 – fvt. I–IV) finner Ringstad følgende storhauger: *Storrøysa*, Simones, Sande k.; *Holerøysa*, Stokkset, Sande k.; *Ellefrøysa*, Godøy, Giske k.; *Kongshaugen*, Jangarden, Giske k. som også har funn fra dette tidsrommet; *Stølshaugen*, Blindheim, Giske k.; *Blimshaugen*, Blindheim, Giske k., samt *Haramshaugen*, Haram, Haram k. (Ringstad 1987b:165–169). En fjernet haug som også kanskje kan dateres til eldre jernalder er *Erthaug* på Roald i Giske kommune. Her ble det funnet en kobberkjøl med bein og aske. Dette betyr at også storhaugene finnes i samme område som de «rike funnene», dvs. på de ytterste Sunnmørsøyene.

Dersom vi ser på samtlige storhauger som finnes eller er kjent på Sunnmøre, uten hensyn til datering, kan vi ut fra Ringstad sine lister lese at det i Sande kommune finnes 8 storhauger, Herøy: 3, Ulstein: 8, Volda: 1, Ørsta: 2, Sykkylven: 1, Stranda: 2, Norddal: 1, Stordal: 1, Ålesund: 1, Giske: 10 og i Haram kommune 11 storhauger. 2 av disse er datert til bronsealder, 10 til eldre jernalder og 4 til yngre jernalder. 3 av disse 4 yngre jernalders gravene ligger inne i fjordkommunene, den 4 på fastlandssiden av Haram kommune. Antar vi nå at en forholdsmessig lik del av de udaterte haugene kan tilhøre eldre jernalder og ser på deres plassering, finner vi at det overveldende flertallet av sikre og mulige eldre jernalders storhauger ligger langs ytterkysten, på de ytterste øyene ved allmannaleia–Nordvegen.

Ringstad (1987:238–9) karakteriserer følgende områder på Sunnmøre som storhaugsentra av 1.rang: Giske/Ålesund, Ulstein og Haram. Av 2. rang: V-Gurskøy (NØ del av Sande kommune, SV del av Hærøy kommune), og av 3. rang Kvamsøy som er den sørligste øya i Sande kommune, rett inn for Stad. Vi skal merke oss at på Kvamsøy finnes den siste havnemuligheten før en skal runde Stad nordfra, noe som gjør at øya har vært sentral som ventehavn for skip som skulle sørover, ikke minst for å vente på lagelig bøl etter at seilskipene ble tatt i bruk.

Flere forskere har diskutert de økonomiske og politiske forholdene på ytterkysten av Sunnmøre. Johs. Bøe (1942:188) mente, ut fra sin tids kunnskap om dateringer av storhaugene, at «vi på hver av Ålesundsstrøkets fem jordrike og frodige øyer har ett særlig imponerende gravminne som har vist seg å være, eller som må antas å være fra bronsealderen.»...«Omkring disse haugene må en da ha lov til å tenke seg bygder, småsamfunn, noe slags lokale politiske enheter som har omfattet øya og neppe så mye mer, sia naboøya på den andre sida av sundet samlet viser samme bilde, en enhet for seg omkring sin storhaug» (loc.cit.).

Senere kunne P. J. Lavik (1969) og A. Hagen (1973) plassere denne blomstringsperioden til 3–400-tallet e.Kr. på grunnlag av bedre dateringer og nye funn. Både Bøe, Lavik og Hagen setter de politiske enhetene i forbindelse med en økonomisk utnyttelse av leia, men Lavik og Hagen fremhever sterkt de rike næringsmessige betingelsene som finnes i området. Solberg (1976:104) fant at det er samsvar mellom sin tolkingen av materialet og den tolkning av «storhauger» og gravfunn fra disse, som er gitt av Bøe og Hagen om at det synes å ha vært lokale høvdinger i spissen for samfunnet i den perioden haugene ble bygget. Både Bøe og Hagen synes å mene at en stor haug på hver øy indikerer maktsentra for lokale, politiske enheter i Sunnmørsleia. Solberg synes imidlertid at det er «vanskelig å danne seg velbegrunnede slutninger om lokale politiske forhold mellom små grupperinger. Det er vanskelig å forklare hvorfor det i løpet av et så kort tidsrom som 50–100 år på et så begrenset område finner sted flere gravlegginger hvor så store mengder gull er nedlagt, og hvor den døde har fått et så ruvende gravminne – og det på hver sin øy» (Solberg 1976:104). Høvdingdømmet er i sin form labilt. Med henvisning til Tacitus som sier at høvdingene ble valgt på basis av byrd og tapperhet, mener hun at det må være en rimelig tanke at den store opphopningen av gull i gravene står i forbindelse med skipsleia. Dette forutsetter imidlertid samarbeid, og det må være denne form for samarbeid og organisasjon som avspeiles i gravmaterialet for de rikeste og største gravene. Det innbyrdes forhold øyene imellom kan materialet vanskelig gi svar på er hennes konklusjon (Solberg 1976:104).

Mens de rike gravene viser at det fantes det Solberg kaller et aristokratisk sjikt på Sunnmørsøyene til frem på 400-tallet, er det ikke funn som kan forbindes med en slik sosial gruppe fra 500-tallet og senere. Denne stagnasjonen kan muligens forklares med en nedgang i jordbruksressurser, som en pollenanalyse fra Fjørtoft kan tyde på. Dersom det på denne tiden ble dannet store områder med myrer og lynghei, ville det ikke være mulig å brødfø så mange mennesker lenger. Med redusert folketall ble det også reduserte overskudd. De sosiale skillene mellom menneskene ser ut til å ha minsket, og toppskiktet fra 300- og 400-tallet på ytre Sunnmøre ser en ikke mer til for resten av forhistorisk tid, hevder hun (Solberg 1984:95). Endrete jordbruksforhold er en forklaring på stagnasjon og ødelegging som vi også så i forbindelse med Forsand i Rogaland.

Disse spørsmålene vil jeg komme tilbake til senere i et forsøk på å diskutere utviklingen mellom de ulike tidsperiodene. Det vi kan konkludere med her er at Sunnmørsøyene står frem som et av de mest sentrale områdene på Vestlandet i deler av eldre jernalder. Det er ikke mulig å peke ut noen bestemte gårder eller øyer som fremhever seg mer enn andre i denne perioden. Det er derfor vanskelig å vurdere den innbyrdes rangen mellom disse. I den grad man skal bruke begrepet høvdinger eller høvdingdømmer slik flere forskere har gjort, må disse høvdingdømmene ha vært av ganske lite geografisk omfang, begrenset til en eller noen få øyer, med ledere som har klart å samarbeide og organisere seg slik at man i fellesskap har kunnet

oppnå de posisjonene de rike gravfunnene avspeiler. En annen mulighet kan være at det kan være snakk om ett høvdingedømme med flere gods som tilhørte et sjikt av ledende ætter, slik som på Jæren.

8.5.2 Romsdal og Nordmøre

Ytterkysten av *Romsdal* er dominert av øyene Otterøy og Gossen som ligger utenfor innløpet av Romsdalsfjorden. Nordøst for disse kommer vi til Hustadvika som regnes som enda en av de farlige strekningene langs norskekysten, ubeskyttet som hovedleia er og med lumske skjær og grunner utenfor Hustadlandet i Fræna kommune. Lenger nordøst, utenfor Averøy på Nordmøre er det imidlertid mulig for båter og mindre skip å seile innaskjærs eller en kan ta leia innom Averøy og Frei (med dagens Kristiansund). Her går den lange Tingvollfjorden og parallelt med denne Trangfjorden inn mot sørøst, mens Årsundfjorden leder inn mot fjordsystemene innenfor øyene i Tustna og Aure kommune. Utenfor hovedleia finner vi den store, flate øya Smøla. Hovedleia, Trondheimsleia, fortsetter mot øst innefor den store øya Hitra i Sør-Trøndelag fylke. Store deler av dette området er i dag særdeles myrlandt som for eksempel Gossen, Hustad og Smøla.

De midtre bygdene i Romsdal, omkring den åpne, brede Romsdalsfjorden er nokså forskjellig fra Sunnmøres. På Fannestranda i Molde kommune ligger gård etter gård, lunt mot kald vind fra nord. De midtre bygdene i Møre og Romsdal fylke har noe bedre vilkår for jordbruk enn de ytre. Den dyrkbare jorda er imidlertid nokså ujevnt fordelt. Tre tidligere herreder i Romsdals midtre bygder, Fræna, Bolsøy (nå Molde kommune) og Vestnes har 82 % av dyrkbar jord i dette området. To herreder i Nordmøres midtre bygder, Eide og Aure, har 52 % av den dyrkbare jorda i dette området. Dette i motsetning til på Sunnmøre hvor den dyrkbare jorda er jevnere fordelt. De midtre bygdene på Nordmøre danner overgangen til Trøndelag, med furuskog og lave fjell (Sømme 1954:178).

De indre bygdene i Romsdal har lite dyrket og dyrkbar jord, men nederst i selve Romsdalen er det en del større bruk. De indre bygdene på Nordmøre er til dels jordrike, særlig Surnadal og Rindal som fører over til Trøndelag. Landskapet og omgivelsene er mangfoldig fra hav til fjell. Økologisk byr derfor landsdelen på mange muligheter for å utnytte ulike nisjer selv om tradisjonelt jordbruk kanskje er noe begrenset i forhold til bratte fjell- og vide myrområder.

Kommunikasjonsforholdene må ha vært gode, med god sjøveis forbindelse, selv om Hustadvika var et problem. En viktig forbindelse mellom midtre og indre Romsdal og Nordmøre var det 8 km lange Tiltreidet mellom Eidsvågen i Langfjorden, en arm av Romsdalsfjorden og Eidsøra ved Tingvollfjorden. Her er det funnet rester etter en kavlvæg, som sannsynligvis ble bygget en gang på 8–900-tallet. Ved å frakte varer eller dra båter over dette eidet forkortet man vegen betraktelig mellom to fjordsystemer og, ikke minst, en unngikk den problematiske Hustadvika. Den viktigste ferdsselsåren østover gikk opp Romsdal og over til Gudbrandsdalen. Den bratteste delen av ruta, mellom elva og bratte fjellsider startet i området nordvest for Verma. På grensen mot Lesja var fremkomsten så vanskelig at man måtte legge ruta lenger opp i fjellet. En annen rute østover startet i Øksendal ved Sunndalsfjorden. Den går i fjellterreng og møter andre ruter fra Eikesdalsvatnet og Sunndalen før den fortsetter mot Aursunden og til slutt ender på Lesja, eller østover til man kommer inn på vegen mellom Gudbrandsdalen og Trondheim ved Oppdal (Bergsvik 2003:23). Fra Sunndalsfjorden fører dalen opp mot Oppdal i Sør-Trøndelag. Sørøver finnes det flere overganger fra Romsdal til Storfjorden på Sunnmøre, og mot nord går Surnadal over Rindal til Orkdal i Sør-Trøndelag.

Dessverre omfatter ikke Sognnes sine registreringer dette området som ligger i Vitenskapsmuseets museumsdistrikt. Det er også mangelfulle registreringer for økonomisk kartverk her, men Ringstad (1987) har grundig gjennomgått det som finnes av funn og fornminner. Jeg har også søkt i Vitenskapsmuseets online hovedkatalog (T) både for gårdsnavn og for viktige gjenstandsgrupper. Dessverre har onlinekatalogen vist seg å være problematisk å bruke og vanskelig å stole på. Jeg har derfor i tillegg benyttet meg av lokal- og spesiallitteratur, samt søkt støtte hos mer lokalkjente kollegaer

Selv om Ringstad registrer 34 storhauger i denne landsdelen, kan han bare datere to til eldre jernalder (Ringstad 1987b:171). Dette er en røys på *Eikrem på Gossen* i Aukra, med funn av en bronsekjel (T12136) i en hellekiste, datert til C3. Den andre er fra *Nerland* i Fræna som ligger nær *Hustad* ut mot Hustadvika. Denne dateres av Ringstad ut fra funn i en liten kiste i kanten av røysa. Denne, som muligens kan oppfattes som sekundærgrav, er datert til folkevandringstid II–III (Ringstad 1987b:183). Røysa ligger direkte ut mot hovedleia ved Hustadvika, mens den andre ligger litt lenger inn, ved den indre hovedleia, nær utløpet av Romsdalfjorden.

Registreringen av «rike funn» fra eldre jernalder gir imidlertid et mer utfyllende bilde. Langs ytterleia finner vi det nevnte funnet fra *Eikrem på Gossen*, samt en tapt bronsekjel fra øya *Gossen* i samme kommune. Ikke langt unna, noe lenger ut i fjorden, på *Tornes* i Fræna kommune, er det opplysning om en tapt gullgjenstand (Ringstad 1987b:286). Nord for Hustadvika merker vi oss to funn fra *Bremsnes* på *Averøy*: Først et med en spiralring av gull på 212,8 g, glass og bronsekjel fra *Bremsnes, Averøy* (NM 8297, 8507) (Straume 1987:77) og funn av to gull fingerringe på samme gård (C5303-4). Et siste gullfunn langs hovedleia er gjort på *Solskjel* i Tustna kommune (T12209).

Inne i Romsdalsfjorden er det registrert en tapt bronsekjel fra *Årø* i Molde. Videre merker vi oss to funn fra *Sandnes* i Nesset kommune, en bronsekjel (T12314) og et glassfunn (T16592). Ringstad oppgir to funn fra *Åk* i Rauma, ved fjordbunnen helt nederst i Romsdalen, med bronsekjel og gullmedaljone med mer (C23168 og C5870/74). Dette er imidlertid et og samme funn (C23168–23174) fra en sandhaug, der det også ble funnet diverse sølvbeslag fra en kniv og annet. En bronsekjel som nå er tapt er også funnet på *Bø* ved Innfjorden, en sidefjord av Romsdalsfjorden et stykke utenfor *Åk* (Ringstad 1987b:286). Jeg vil også nevne 4 folkevandringstids våpengraver fra *Mjelva, Tomberg, Hole* og (Veblungs-) *Nes* i nedre del av Romsdal.

Innerst i Sunndalsfjorden er det også gjort funn av bronsekjeler. Den ene (C2507) er funnet sammen med våpen og leirkar i en gravhaug på *Grodal (Groa)* i Sunndalen, noen kilometer opp fra fjordbunnen (Sunndalsøra). Den andre (T3897) er funnet på *Oppdøl*, litt ut i fjorden, der overgangen nordover til det neste fjordsystemet går.

De «rike funnene» fra Romsdal og Nordmøre som kan dateres til eldre jernalder er ikke mange og lokaliserer seg ikke i tydelige samlinger. Det vi kan merke oss er at de fleste ligger enten ved ytterleia, eller innerst i fjordbunnen ved viktige landevegs overganger, men hvor det også var gode jordbruksforhold. Her vil jeg særlig vise til *Åk* med nedre del av selve Romsdalen.

8.6 Sammenfatning og tolkning av eldre jernalders sentrale steder

Denne gjennomgangen av ulike funn og fornminner fra eldre jernalder og deres plassering i landskapet har gitt få resultater som med sikkerhet kan nå opp i det høyeste nivået for sentralsteder i Fabeck og Ringveds (1995:14) nivåpyramide. Vi har heller ikke data som angir sentralsteder med omfattende bebyggelse i form av utstrakte kulturlag lik det en for eksempel har kunnet påvise i det som er omtalt som preurbane steder som for eksempel Gudme/Lundeborg i Danmark eller Uppåkra i Sverige. Jeg har imidlertid funnet en rekke steder eller bygder der funn og fornminner antyder en sentralfunksjon basert på den forutsetningen at der vi finner gjenstander, gravmonumenter, hustuffer og annet som kan henføres til det øverste sosiale, religiøse, politiske og økonomiske skiktet, der er også samtidens sentra. Dette er:

Rogaland

Kvasheim-Horr-Øyren

Hå og gårdene omkring det ringformede tunanlegget Klauhaugane og gårdene Motland og Kvia. I tillegg er det også gårder nordenfor dette som fortjener oppmerksomhet.

Tu- og Haugegårdene, dvs. området rundt Tinghaug og det ringformede tunanlegget på Anda-Erga

Lye i Time

Hove i Sandnes

Hundvåg?

Vestre del av Stavangerhalvøya, Revheim, Madla mfl.

Forsand

Hebnes-Foldøy (samt Ritlandsområdet i Suldal?)

Karmsundet (Avaldsnes)

Hordaland

Etne

Kvinnherad (Fjelberg – Halsnøy)

Kvinnherad (Uskedal og Rosendalbygda)

Haus-Osterøy

Voss

Sogn og Fjordane

Vik

Leikanger

Sogndal (Nornes og Kvåle/Stedje)

Luster (diverse gårder langs fjorden)

Aurland

Gloppen (flere gårder, men i folkevandringstid særlig Eide)

Nedstryn

Møre og Romsdal

Sande

Ulstein

Godøy

Valderøy

Vigra

Haram

Nedre del av Romsdalen; Veblungsnes, Åk, Mjelva m.fl.

Figur 43
Eldre jernalders sentrale steder.
Early Iron Age central areas.

Bare til en viss grad kan jeg oppfylle Harrisons krav (1997:28) om å inkludere hans «mentale centra». Av de eksemplene han ønsket å ta med, er byggverk som ga sosial status lagt til grunn. Dette er for eksempel tilstedeværelse av praktbygg, *hallen* og ikke minst monumentale gravhauger som til visse tider må regnes å gi sosial status. Kostbare og sjeldne gravgaver må også ha gitt «mental» status. Disse eiendelene må ha gitt status både i levende live, i folks bevissthet om den dodes ettermæle og i deres forestillinger om den posisjon en antok at vedkommende fikk i det neste livet. Et annet poeng er gravminnets funksjon som identitetsskaper for etterslekten. Helt konkret forteller monumentene og gravgavene for oss i ettertid om det livet vedkommende levde. Et rikt gravgods forteller om økonomisk aktivitet, det forteller kanskje om kontakt utad på mange plan, for eksempel som handelsmann eller kriger. Det forteller om lederskap fordi man neppe kunne skaffe seg disse gjenstandene på egen hånd, osv.

Et annet punkt i Harrisons romlige forestillingsverden som jeg har lagt til grunn i min søken etter sentralsteder, er forholdet til det han kalte «infrastrukturelle element». Dette er i første rekke stedenes beliggenhet i forhold til transport og bevegelsesveger hvor først og fremst sjøvegen er den dominerende på Vestlandet, men også nærheten til innlands ressurser og ferdelsesveger har vært av betydning.

Det er ikke lett å plassere de mest fremstående funnene i Fabeck og Ringsteds hierarkiske pyramide (fig. 7). Mange gravfunn er fragmentariske, både på grunn av bevaringsforhold og på grunn av funn- og dokumentasjonsforhold da de fleste av de rikeste gravene gjerne er gamle og tilfeldige funn. Et eksempel på dette som jeg har diskutert er Erga i Klepp. Jeg har ikke i forbindelse med dette arbeidet sett alle funnene eller studert disse på et slikt detaljnivå som er nødvendig for en skikkelig rangering etter hierarkimodellen. Imidlertid vil jeg trekke frem noen få funn som umiddelbart kan rangeres høyt i pyramiden:

Det første er funnene i Flagghaugen på Avaldsnes fra 300-tallet. Her tilfredsstiller funn av kontinentale gullobjekter, uvanlige funnkombinasjoner og objekter av høy artistisk verdi kravet til det høyeste nivået i pyramiden. Studerer man omgivelsene dette funnet er gjort i, ser en at forutsetningene for at gravleggingen kan markere en «central place of superregional importance» kan være ytterligere til stede da det ikke er gjort funn eller fornminner av en så stor betydning at man kan snakke om andre, konkurrerende ledere eller sentralområder i denne regionen i det angjeldende tidsrommet.

Et annet funn jeg vil trekke frem er «Eidehøvdingen» fra Enebø, Gloppen i Nordfjord. Også dette var en usedvanlig rikholdig grav fra siste del av 400-tallet, der særlig draktutstyret var fremragende. Likevel er det ikke her mange objekter som når øverste nivå i pyramiden. Ser en på omgivelsene, fra området rundt Gloppenfjorden og inn til Breim, samt videre inn Nordfjord til Stryn, ser vi at den døde må ha vært ledende i et særdeles velstående område. Her viser funn og fornminner at det kan ha vært flere til dels samtidige ledere innen mindre regioner eller bygdelag. Jeg vil derfor plassere den døde i den øverste gruppe som en leder, og gården som en sentralgård i et område av regional betydning.

I det følgende vil jeg forsøke å se nærmere på de ulike bygdene eller stedene som jeg har funnet skiller seg ut som sentrale på Vestlandet. Jeg vil forsøke å se om det er noen bestemte årsaker til at enkelte steder skiller seg ut fremfor andre, dvs. se hvilken «energi», for å bruke begrepet fra systemteorien jeg gjorde rede for i kapittel 2.2, som har skapt, forsyner og opprettholder «systemet».

Tilstedeværelsen og styrken av denne energien kan variere fra tid til tid og fra sted til sted, slik at enkelte gårder eller områder og deres beboere får et fortrinn fremfor andre. Dette kan være naturbetinget, men like gjerne skrive seg fra menneskelige ressurser som kan bringe en enhet eller område opp fremfor andre. De menneskelige ressurser kan være av ulik art. Det kan for eksempel være medfødte, arvede eller tillærte egenskaper; fysiske ressurser, initiativ, arbeidslyst, lederegenskaper, militære egenskaper, ulike former for kunnskap osv. osv. En egenskap som er særlig fokusert for denne perioden er den økonomiske og den personlige evnen til å opprette og vedlikeholde personlige forbindelser.

8.6.1 Sentra på bakgrunn av produksjon og omsetting landbruks- og naturressurser

Det første som slår en er at det til en viss grad, men ikke alltid, er samsvar mellom tilgangen på dyrket jord og kulturbeite på udyrket mark slik det fremkommer på Sømmes kart fra 1949 (fig. 1) og de stedene eller områdene jeg har fremhevet ovenfor. Dette gjelder i særlig grad for Jæren med sentralområdet i området ved Kvasshem-Horr-Øyren og Hå samt gårdene omkring det ringformede tunanlegget Klauhaugane og gårdene Motland og Kvia i dagens Hå kommune som tidligere besto av herredene Nærbø, Varhaug og Ognå slik det er oppført på Sømmes kart. Videre fremhevet jeg området rundt Tinghaug, men også flere gårder i Klepp kommune, samt Lyeområdet i Time. Hove i Sandnes var sentralt i tidligere Høyland kommune og vestre del av Stavangerhalvøya hører også med til det rike landbruksområdet på Jæren. Landa i Forsand var et tettbygd landbrukssamfunn (landsby) på et begrenset område.

I Hordaland er det godt samsvar mellom landbrukspotensialet og markeringene i Etne og Kvinnherad (Rosendalområdet), mens vi mangler særlig samsvar i Fana (Bergen). Derimot ser vi at tidligere Haus kommune har et godt jordbrukspotensial på Sømmes kart, noe som kan gjenspeiles i en rekke rike funn langs en akse som strekker seg fra Tunes på fastlandet (nå Bergen kommune) over Haus og langs dalførene fra Mjelde og Mæle på Osterøy og nord mot Osterfjorden. Kommunene i Nordhordland har også en del jordbruksland som kan sees i sammenheng med rike funn, men disse funnene ligger så spredt at noe konkret senter ikke kan fremheves. Når det gjelder å se sammenheng mellom rike funn, store fornminner og landbrukspotensial i Voss kommune, er det derimot ingen tvil.

I Sogn og Fjordane merket vi oss først og fremst lite funn og fornminner som kunne fortelle om særlige sentraldannelser i Sunnfjord: Fjaler, Gaular, Førde og Jølster, selv om det til dels fantes mulig jordbrukspotensial her. De fremste avmerkingene på Sømmes jordbrukskart i Sogn er Sogndal, Hafslo og Luster. Særlig Sogndalsområdet har jeg fremhevet ovenfor, men også Hafslo og de avgrensede små bygdene langs Lustrafjorden har gitt gode markeringer, men er enkeltvis så små at de ikke kommer opp som vesentlige sentra. I Nordfjord ser vi god overensstemmelse mellom Gloppen/Breim og Innvik/Stryn.

I Møre og Romsdal ser vi liten sammenheng mellom Sømmes jordbrukspotensialet og funn/fornminnemarkeringene.

På Vestlandet er det vanskelig å få fullt utbytte av en slik sammenlikning. På Sømme sitt kart er jordbruksarealet for hvert herred pr. 1949 angitt. Dette betyr at herreder med gunstig geografi for landbruk, som for eksempel på Jæren, får høyt tall. Her kan det være «plass» og økonomi til mange store og ressursrike gårder, eller slik de blir omtalt i vår sammenheng

sentralsteder eller sentralområder, noe for eksempel Morten Olsen (2003:121) har vist i sin detaljundersøkelse av Klepp kommune. I andre, mer begrensede geografier, vil en få «plass» til færre betydningsfulle gårder som for eksempel i dalbygden Vik i Sogn eller øykommunen Giske på Sunnmøre. Et sentralsted i en slik geografi vil isolert sett kunne ha samme betydning eller økonomisk/politiske «makt» i sitt nærområde som en av mange sentralgårder i et tettere bebygd område/større jordbruksområde slik som på Jæren. Skal vi forklare et begrenset sentralsted ut fra et landbrukspotensial, må vi se mer detaljert på stedet. I tillegg må vi også ta i betraktning andre faktorer som for eksempel utmarksressurser i form av for eksempel beite, jakt-, fiske- og fangsmuligheter, mulighet for jernutvinning med mer og se dette i en videre økonomisk sammenheng der også markedsmessige forhold, vareutveksling, må tas i betraktning.

Ser en mer isolert på landbruksforholdene for de enkelte stedene ser vi at den grunnleggende basis for jordbruk og fehold kan betraktes som å være til stede for de fleste stedene som ble angitt ovenfor. Jeg vil derfor vurdere landbruksforholdene som et felles og viktig grunnlag, en nødvendig felles energi, som er tilstede for bosetningen. Styrken av denne energien varierer og er sammen med et utall andre ulike elementer, det som danner grunnlaget for at enkelte steder skiller seg ut som sentrale eller ledende i et større distrikt.

Som i historisk tid må vi tenke oss at de enkelte gårdene var selvforsynte og ikke produserte stort mer enn det de selv forbrukte (kap. 6.1). Det økonomiske samkvetmet i det meste av perioden vi behandler i dette kapitlet, var dominert av varebytte og gaveøkonomi med luksusgjenstander (se kap. 6.2). Det er vanskelig å tenke seg en vesentlig produksjon av slike luksusvarer på Vestlandet i eldre jernalder. De færreste gårdene kunne produsere varer beregnet for et marked slik Mandel definerte det (1973:11, se kap. 6.2). Likevel finnes det gjenstandsfunn som viser at det må ha vært et visst overskudd som var generert i den daglige økonomien. Dette overskuddet ble kanalisert gjennom knutepunkt som utviklet seg til sentralsteder. De ledende samfunnsgruppene kunne bruke dette til å bygge opp og vedlikeholde sine nettverk og allianser. Funn av for eksempel romerske gjenstander i graver er tradisjonelt forklart med varebytte (for eksempel Hauken 2005: Chapter 7). Det er ikke godt å vite hva dette overskuddet besto av. Alminnelige fødevarer fra landbruk og fiske etc. kan jeg knapt tenke meg inngikk i dette systemet. Fødevarer ble normalt benyttet til å opprettholde den vanlige husholdningen, men i de tilfelle der en også skulle fø ikke produktive grupper, for eksempel en militær styrke, slik vi for eksempel finner spor etter gjennom ofringene i Illerup mose i Danmark, må omsetting og transport av vanlige fødevarer ha funnet sted, enten dette var gjennom fredelig omsetting eller gjennom rov.

Vestlandet hadde naturgitte forutsetninger for ulik produksjon. Problemet nå i ettertid er imidlertid å kunne påvise spor etter slik produksjon og distribusjon utad av dette. Jernproduksjon er nevnt som et eksempel på en mulig vare (se for eksempel Stenvik 2002:51). Jaktprodukter som pels og horn kan ha vært eksportert. L. Marstrander (1983:140–42) tar, med henvisning til litterære kilder som Cicero, Tacitus og Dio, opp romernes behov for huder til utrustning av hæren. Cæsar forteller at romerne importerte huder, ugarvete eller tynne garvete, for å bruke til seil. Slavehandel kan også tenkes å ha vært omfattende, særlig i urolige tider.

Gevinst av omsetting av et overskudd, hva dette nå gjelder varebytte eller gaveutveksling, er en av de mulighetene noen kan ha hatt for å kunne oppnå fortrinn ut over det vanlige samfunnet. Vi kan tenke oss en varestrom av fjellets produkter ned til fjordene videre langs fjord og kystlei til mottakerstedet. Undervegs utviklet det seg små og større nodalpunkter, jf. fig. 4. Et eksempel på dette som er omtalt, er Forsand som et senter mellom indre fjordbygder fjellområdene med ferdselsveger mot Setesdal og det tettere befolkede Jæren. Lenger nord i Ryfylke fant jeg Hebnes-Foldøy-området i munningen av et annet fjordsystem, også med forbindelser mot fjellområdene i øst. Herfra kan en tenke seg en forbindelse enten mot øyene i Boknafjorden og Jærområdet i sør eller mot Karmsundet og Avaldsnes i vest. Forholdene er ikke like klare i Hordaland der en skulle forvente at jernproduksjon og mulig reinsdyrfangsten på Hardangervidda skulle gi seg utslag i senterdannelser i de innerste fjordbygdene. Muligens kan vi se Rosendalbygdene i Kvinnherad som nodalpunkt for hele fjorden på samme måte som Vik i Sogn som er den ytterste sentralbygden i Sognefjorden. Her fant vi også flere sentralbygder i jordbrukskommunene Leikanger og Sogndal, men også mindre steder som i Lustrafjorden med begrenset heimebø, men med god tilgang til ressursene i daler og på fjellvidder. Lærdal som er innfallsporten til fjellområdene og dalene på Østlandet er ikke markert i eldre jernalder. I Nordfjord er det de gode jordbruksbygdene, særlig rundt Gloppenfjorden og i Stryn som er fremhevet, og hvor spesielt Stryn kan knyttes til fjellet og fjellovergangen mot øst. På Sunnmøre derimot, er det øyene langs ytterleia som er fremhevet. Jeg tviler imidlertid på at det er fiske og maritim fangst som har gitt særlige produkter som kan ha inngått i en omfattende varehandel, men havet har gitt mat som kunne fø et stort antall mennesker som kunne tjene lederne og derved gitt disse større makt. Det årvisse skrei-innsiget langs Sunnmørskysten ga her et fortrinn fremfor andre deler av Vestlandet.

Ved Romsdalsfjorden er det de nederste gårdene i selve Romsdal med overgang til Gudbrandsdalen som er markert. Vi øyner altså at det må være ulik økonomisk «energi» som skaper disse ulike forholdene langs kysten og i de store vestlandsfjordene.

8.6.2 Sentralsteder basert på religiøs virksomhet

I det foregående har jeg bare delvis diskutert sentrale steder som kan ha basis i religiøs virksomhet. Riktignok kan enhver gravmarkering regnes å være et uttrykk for en religiøs handling, men det er vanskeligere å påvise et sentralsted for felles religiøse handlinger. Jeg har ikke notert spesielle offerplasser eller andre fornminnemarkeringer som klart kan tolkes som «hellige plasser» eller fortelle om at her har det foregått religiøse handlinger i eldre jernalder.

Jeg har berørt stedsnavn som kan fortelle om at her har det vært utført sakrale handlinger, men problemet er bl.a. hvorvidt vi kan avgjøre om disse stedsnavnene kan skrive seg tilbake til tidsperioden dette kapitlet omhandler. Av disse kan for eksempel Hov/Hove eller ulike former for Nerheim ha bakgrunn i religiøse handlinger men også ha bakgrunn i geografi eller terrengbeskrivelser. Av steder jeg har vært innom i teksten kan nevnes Hove i Sandnes der andre sakrale navn i nabolaget indikerer religiøse handlinger. Et annet sted er Njærheim og Nerland i Hå kommune der Njærheim også senere blir markert i kristen sammenheng med steinkors og som kirkested. Hove i Vik er også nevnt som et senter i kultisk sammenheng.

Uten særlig religionshistorisk eller filologisk kunnskap vil jeg imidlertid være forsiktig med å trekke noen ytterligere konklusjoner her.

8.6.3 Sentralsteder basert på kontroll av farleder og ferdelsesveger

Innledningsvis vil jeg vise til Johs Bøes tidligere siterte ord fra 1942 om at det «På Norges Vestland er det to steder hvor leden snevrer seg sammen, og hvor det også er god og noenlunde vid jord, samtidig som sjøen gir større og jevnere chance for næring enn vanlig» (Bøe 1942:175). Dette var Karmsundet og «strøket ved Ålesund». Kontroll over viktige ferdelsesveger ga mulighet for makt og inntekt gjennom å regulere ferdelsen, kreve avgift av passerende, yte tjenester til forbi passerende, eller øve direkte vold mot reisende, rov av verdier osv. Dette kunne gi inntekter og makt og danne grunnlag for sentraldannelse som kunne utvikle seg til et senter for et større oppland. Både Karmsundet og Ålesundsområdet og med dette fortrinnsvis øyrekken utenfor Ålesund er klart markert som sentralområder i eldre jernalder i denne undersøkelsen. Også andre steder kan ha nytt godt av slike geografiske kontrollmuligheter. Dette kan for eksempel gjelde områder langs Jærkysten der man med utgangspunkt i de sparsomme havnemulighetene som for eksempel ved Hørr og buktene nordvest på Stavangerhalvøya kunne nå og kontrollere forbi passerende langs en værhard og ubeskyttet kyststrekning. For øvrig er det flere steder langs vestlandskysten jeg ville fremheve med gunstige jordbruksforhold og trang led enn de to Bøe oppgir. Med tanke på Bergens senere så dominerende posisjon, kunne ett av disse områdene ha vært langs Raunefjorden, vest i Fana, mellom Bergenshalvøya og Sotra uten at jeg har funnet grunn til å markere dette området som et sentralsted.

En annen kategori er bygder som lå strategisk til i forhold til ferdelsen inn og ut de store vestlandsfjordene. Et særlig godt eksempel på dette er Vik som lå ytterst av de sentrale bygdene i indre Sogn og hvor strømforholdene her også gjorde at forbi passerende båter gjerne ble ledet mot Viksiden av fjorden. En annen kommune der en finner sentralbygder som også kontrollerer innløpet til en stor fjord, er Kvinnherad med Rosendalbygda inne i munningen av Hardangerfjorden og øyene i Fjelberg og Halsnøy lenger ute. Fjelbergøy og Borgundøy ligger også strategisk til midt i fjordsystemet i søndre Sunnhordland med bl.a. den rike jordbruksbygda Etne samt Ølen innenfor. Jeg har også markert steder som ligger strategiske til i forhold til både fjordsystemer og innlands ferdelsesveger, slik som Hebnes-Foldøy og Forsand i Rogaland og Norum-Sogndal i Sogn og gårdene rundt Gløppenfjorden i Nordfjord.

Den tredje kategorien er bygder som ligger i bunnen av fjorder der det går viktige ferdelsesveger mot Østlandet eller mot ressursrike fjellområder. Det synes imidlertid ikke å peke seg så mange steder innen denne kategorien i eldre jernalder. Det eneste klare eksempelet er gårdene nederst i Romsdalen.

Til sist har vi innlandsbygder som ligger sentralt til i forhold til overlandforbindelser eller landeveger. I det åpne Jærlandskapet er det vanskelig å skille ut slike områder. Vi kan for eksempel tenke oss gårder som Hove i Sandnes eller Tinghaugområdet i Hå, men her er det flere alternative transportveger over Jæren slik at vi ikke kan skille mellom vegfarbetingete gårder eller om transportlinjene var betinget av gårdsstrukturen. Den viktigste bygda eller bygdene innenfor denne kategorien er Voss og Vossestrand som ligger mellom Hardangerfjorden og Sognefjorden og med forbindelse mot Nord- og Midhordland i tillegg.

8.7 Storbonde eller kriger? Om sosial posisjon og krigsmakt som grunnlag for sentraldannelser.

Den vanlige oppfatningen er at den norske leilendingen var en fri mann som inngikk en avtale med sin jordherre, og at den sosiale og besittelsesmessige bakgrunnen for middelalderens leilendingsvesen dermed var et samfunn av selveiende, frie bønder. Dagfinn Skre har kommet til at den eldre Gemeinfreie-læren, som besto i at den frie delen av den germanske bondebefolkningen før karolingertiden besto av selveiende bønder, er forlatt i den nyere engelske og kontinentale historieforskningen. Det meste av den jordbrukende befolkningen helt fra Det Romerske imperiets tid har derimot, ifølge dette, stått i ulike typer av avhengighet til et aristokrati. Denne befolkningen har dels vært fri, dels ufri. «På en slik bakgrunn må man regne med at jordherrer har benyttet frigitte trelles strategisk til å skaffe seg klienter i virksomheter som kunne styrke herrens egne interesser. For hele landet må den vesentlige virksomheten ha vært jordbruk, i Østlandsbygdene til dels også utmarksnæringer jernvinne, fangst og fiske – på Vestlandet og nordover langs kysten i større grad det siste» (Skre 1998:29). Dette er en fremgangsmåte som Snorre beskriver om Erling Skjalgsson på Sola langt senere. Vi kan også tenke oss at sønner av leilendinger og laverestilte individer av det jordeiende aristokratiet har fått tildelt jord til nyrydning eller gått inn som leilendinger på ledige gårder. Folk i den lavere delen av aristokratiet kan også ha blitt nødt til å gi seg innunder en mektigere jordherre med sin eller sine gårder. Skre antar da at «for den ufrie leilendingen har landskylden vært en forpliktelse som han vanskelig kunne velge bort, for jordherren hadde også krav i hans person, og han kunne ikke reise fra leilendingsbruket om han ville.»...«For den frie leilendingen må inngåelse av leilendingsforholdet ha hatt mer en karakter av frivillighet, slik at landskylden og andre ytelser mellom jordherre og leilending fikk mer karakter av gave og gjengave» (Skre 1998:30). For den ufrie har jordherren hatt krav i både den ufries person og jord, mens de fries mer eller mindre valgte avhengighet var mer begrunnet i hans eget behov for vern eller tilgang til ressurser som jordeieren kontrollerte. Skre ser videre på dette systemet idet han går ut fra at det bare er de frie som har rett til å begrave sine døde i gravhauger. Ut fra dette mener han å kunne se om en gård har vært selveiende eller underlagt en godsherre. Han (op. cit.:245–6) grep fatt i B. Myhres (1972) undersøkelse av Høyland Fjellbygd, der jeg har trukket frem Hove-området som et sentralt sted i eldre jernalder. Spørsmålet var om de omliggende gårdene, særlig i området øst for dette, var underlagt en sentralgård eller sto fritt. Dette ser han ut ifra at det bare var frie menn som kunne bli gravlagt i gravhauger. Konklusjonen var at siden det her finnes gravhauger på de fleste gårdene, kunne dette bety at jordherren ikke har kunnet eller villet opprettholde noe sterkt herredømme over den dyrkbare jorden utenfor egne gårder.

Den bosetningsekspanasjonen som synes å ha funnet sted på 300-tallet, kanskje også de følgende par århundrer, har skjedd ved at frie menn har ryddet gårder i områder som ingen jordherre gjorde krav på. Dersom trelles var plassert ut som nybrottsmenn hadde de i så fall fått sin frihet langt raskere enn det Skre fant å være tilfelle på Romerike som han undersøkte. Det Skre ikke vektlegger er at nesten alle gravfunnene herfra er fra 300- og tidlig 400-tall. Myhre tror derfor at det skjer en endring fra enkeltgårder med frie mennesker til underordnede leilendinger etter 450 (Myhre, personlig meddelelse og 2005).

Som sådan ga ikke denne undersøkelsen det beste resultatet for å bygge opp om Hove som en sentralgård i Høyland. Det er mulig at Hoves interesseområde i stedet strakte seg vestover, men dette er ikke undersøkt. Jeg har sett denne gårdens fortrinn først og fremst ut fra sin sentrale beliggenhet.

Liknende undersøkelse ville muligens kunne gi mer detaljert informasjon om hvilken eller hvilke gårder som var den eller de mest sentrale i bygdene eller grendene jeg har funnet å være sentrale i eldre jernalder. I dette arbeidet som dekker over en hel landsdel vil det imidlertid bli for omfattende å undersøke hvert sentralsted eller hver bygd på denne måten. Forholdene kan også, som vi så, ha skiftet gjennom tidene. Jeg går derfor tilbake til utgangspunktet som viser at det generelt synes som om betydningsfulle jordeiere og maktherrer, som har fungert som dominerende når det gjelder eiendomsbesittelse, også har disponert over mange av innbyggerne i landsdelen.

Hærfølget er «ansett som en sentral institusjon i det germanske samfunnet, og er omtalt i en rekke skriftlige kilder (Hedeager 1990:185, med referanser; Evans 1997)»...«Det er en institusjon som gir innfallsvinkel til forståelse av ulike aspekter ved folkevandringstidens samfunn, også når det gjelder den materielle kulturen» (Kristoffersen 2000:39). «Krigsføringen har dels karakter av rivaliseringer mellom krigsherrer, gjerne innenfor, men også på tvers av stammer, dels av større sammenslutninger av krigshærer som med sine krigere søker gull og ære i det fremmede» (Skre 1998:252).

Dagfinn Skre, som har sett på de få skriftlige kildene fra slutten av eldre jernalder, kom fram til en karakteristikk av de største politiske enhetene – stammene: Det er ikke avstammingsfellesskapet, slik den romantiske forskningstradisjonen har framstilt den, men politisk skapte enheter konstituert ved samholdet i det ledende befolkningsjiktet – aristokratiet. «Innenfor dette aristokratiet har det igjen vært enheter som må kalles politiske. Større og mindre krigsherrer har dels gått sammen i mer eller mindre stabile stammesammenslutninger, dels kjempet seg imellom om makt, gull og ære. Disse stridighetene har dels gått for seg innenfor stammen, og disse feidene var trolig den sentrale arena der politisk makt innenfor stammen ble vunnet. Men det kunne også foregå på tvers av stammer, og hadde da trolig mer karakter av herjing og plyndring» (op. cit.:252-3). Som eksempel på dette trekker han frem våpenofferfunn fra yngre romertid, de fleste i Danmark, men også noen fra Sverige, helt opp til Uppland. Med grunnlag i Ilkjær (1993 m.fl.) og Engström (1991 m.fl.) diskuterer han størrelsen på hærene som kan ha deltatt i krigstog som i disse tilfellene endte med forferdelse. Han tar imidlertid ikke hensyn til at ut fra erfaringene med krigstog i historisk tid, er det ikke de som falt i selve slagene som utgjorde det største mannefallet, men de som døde på grunn av frost, sult, sykdom, epidemier, skipbrudd osv. Utgangspunktet for antallet som startet på krigstoktene må derfor ha vært langt større. Skre stiller spørsmål omkring samfunnet som hærene hadde gått ut fra: «Var det sentralt styrte områder som mobiliserte sine væpnede styrker til kamp for å vinne kontroll over en annen region? Var det en krigsherre og hans styrker som var på veg for å søke lykken som leietropper på den ene eller andre siden av *Limes*? Var det styrker som hadde tapt i indre stridigheter på den skandinaviske halvøy og som valgte å søke land og rikdom andre steder? En rekke muligheter foreligger og en må vende seg mot de områder som hærstyrkene utgikk fra om man skal kunne sannsynliggjøre den ene muligheten fremfor den andre» (Skre 1998:255–6).

Bildet av krig som en beskjeftigelse for en liten og spesialisert del av befolkningen, styrkes ytterligere av det vi vet om kampopplæring ut fra skriftlige kilder hevder Skre (op. cit.:260).

Unge menn av aristokratiet ble gjerne i ung alder, kanskje bare 7 år, satt til oppfostring sammen med andre unge i et miljø der de ble trent i våpenbruk, jakt og krigføring. Allerede som 14–15-åringer kunne de opptre som krigere. Etter noen år i krigstjeneste kunne en mann i tyveårene trekke seg tilbake til sine gårder og der ta til seg unge menn til oppfostring, bygge opp sitt eget krigerfølge og eventuelt dra ut igjen i krig eller røverferder. Germanske kilder forteller om krigere som ikke hadde egen jord, men var tilknyttet i tjeneste hele livet. Slike krigere har trolig eksistert i alle fall tilbake i romertid (Skre 1998:260 med henvisninger).

En av de fornminnetypene Skre bruker til å underbygge sin forståelse av «det politiske spillet på stammenes og krigsherrenes arenaer» er gjennom en analyse av bygdeborgene i hans undersøkelsesområde på Romerike (op. cit. 266). Ser vi på registreringene av bygdeborgene på Vestlandet, ser vi at det er grunn til å stoppe opp ved den geografiske fordelingen av disse. Jeg har allerede diskutert fordelingen av bygdeborgene i Rogaland. Her ser vi en konsentrasjon helt i sør, i Dalane, og en tilsvarende konsentrasjon på Nord-Jæren og øyene i Boknafjorden. Dette har jeg forklart med at disse borgene kan ha ligget i konfliktområder mellom ulike stamme eller interesseområder for et sterkt lederskap, mens det tettbygde bondesamfunnet på Jæren tidlig hadde fått etablert sine politiske og styrkemessige institusjoner slik at dette var et sterkt område beskyttet for indre og ytre uropåvirkning. Går vi nordover til Hordaland er bildet mer broket. Vi merket oss en konsentrasjon omkring den sentrale Etnebygda, der bygdeborg syntes å beskytte hver sin grend i bygda. For øvrig er borgene spredt rundt om, til dels i nærheten av jordbruksbygder. I Sogn er det registrert kun en bygdeborg som behersker vegen mellom de rike jordbruksbygdene Sogndal og Hafslø. I Sunnfjord, Nordfjord og på Sunnmøre finnes ingen borger, mens det er en på henholdsvis Nordmøre nær den sentrale bygda Hustad og en inne i Romsdalsfjorden som kanskje kan ha hatt en funksjon i forbindelse med overgangen opp Romsdalen. Når det gjelder de tre enkeltliggende bygdeborgene i Sogn og Møre og Romsdal, foreslår B. Ringstad at disse markerer lokale sentra (Ringstad 1991:183).

Fordelingen av borgene og bruken av disse er underlig. Det har også vært lokale sentra, og større sentra enn dette, andre steder på Vestlandet uten at det her er bygdeborg. Den enkleste forklaringen på mangelen av bygdeborg, slik vi kjenner dem med rester etter steinfestninger, kan være ulikheter i byggemåte. En kan selvfølgelig utelukkende ha brukt forgjengelig tremateriale i deler av landsdelen. I et så steinrikt landskap som vi her befinner oss i, er imidlertid en slik forklaring lite sannsynlig som en gjennomgående forklaring. Ut fra denne ujevne fordelingen av bygdeborg innenfor vårt undersøkelsesområde er det vanskelig å gi noen entydig forklaring av borgenes funksjon og den rolle de spilte i tidens politiske og militære samfunn i de ulike delene av landsdelen. Ser man landet under ett, er det imidlertid påfallende at de største ansamlingene av bygdeborg er konsentrert i eller omkring de deler av landet som er de mest fremtredende jordbruksområdene, på Østlandet, Vest-Agder, sør og nord for det sentrale Jærområdet, samt i indre del av Trondheimsfjorden. Er det mulig at vi, på samme måte som vi så det på det sentrale Jæren, kan postulere at kyst og fjordområdene fra Hordaland og nord til Trøndelag også var et politisk etablert område der behovet for slike forsvarsanlegg var av mindre betydning? Dette spørsmålet kan jeg ikke gi noe svar på. En annen forklaring kan være at bosetningene i disse områdene var mer oppdelt i bygder, atskilte

av fjord og fjell som i seg selv kunne fungere godt nok som markører av stammeområder, bygdelag, stormenns interesseområde eller hva man nå skal kalle det.

Et annet underlig poeng er at også naustene, som noen setter i forbindelse med krigføring, synes å ha tilsvarende utbredelse som bygdeborgene. En kan i hvert fall ikke her hevde at det på Vestlandskysten er geografiske hensyn som er årsaken til dette. Områder som Fana-Os, Rosendal (Kvinnherad), Åmøy, Strand og spesielt Nord-Jæren har et stort antall naust som kan dateres til Romertid og Folkevandringstid. B. Myhre (1985:50) mener at den ulike fordelingen ikke har noe med ulike arkeologiske registreringer eller ulik byggkonstruksjon. Ulikheten må søkes i tidens samfunn. De store naustene var ikke bygget for fiskere, men for krigsskip av typen Nydamskipet, Kvalsundskipet og Sutton Hoo-skipet. Det generelle arkeologiske materialet indikerer at samfunnet var vel organisert og det har blitt antatt at flere høvdingdømmer fantes langs kysten fra Telemark til Sogn (Odner 1972, Myhre 1978 og 1985). Myhre hevder at antallet naust og deres lokalisering er hovedargumentet, da disse indikerer hvor de politiske sentraene kan ha vært og hvor sterk høvdingenes militære styrke var. Til dette vil jeg innvende at det finnes svært mange sterke sentra eller bygder uten naust mellom Hordaland og Sunnmøre.

T. Titlestad trekker det vel langt når han hevder at C. von Carnap-Bornheim og J. Ilkjær (1999) «ut fra funn av restene fra en invasjonshær i Illerup på Jylland, slutter at en del av angriperne kan ha kommet fra Avaldsnes få hundreår e.Kr.» (Titlestad 2000:12-13). Von Carnap-Bornheim og Ilkjær er atskillig mer vage i sin stedsangivelse, idet de kun skriver «angreb fra den sydvestligste del av den Skandinaviske halvøy mod områder, der lå ud mod Kattegat.» Avaldsnes blir ikke nevnt i teksten som Titlestad henviser til med unntak av en post i listen over utvalgte gravfunn med tveeggete langsverd funnet i Norge (Carnap-Bornheim & Ilkjær 1999: Fig. 2). Løken (2001:10–14) som kritiserer Titlestad vil heller se om den makt og rikdom som har blitt eksponert i gravskikken på Jæren kan bli knyttet til noe annet enn å holde kontroll over den lokale befolkningen og vise fram sin rikdom i boliger og ved begravelsessermonier. Han trekker frem ringformede tunanlegg og de store nausttuftene som to fenomener som tegn på at de lokale ledende slekter har organisert Jærområdet og Ryfylke slik at de samlede ressursene kunne benyttes til hærferder utenfor området. Han forutsetter her at tunanleggene virkelig er militærforlegninger, noe det ikke er alminnelig enighet om (jf. tidligere diskusjon). Løkens konklusjon er at det arkeologiske kildematerialet fra eldre jernalder i Rogaland viser «at Avaldsnes og høvdingen fra Flagghaugen ikke kan ha spilt noen sentral rolle dersom det ble utrustet en hær fra Sørvest-Norge for en hærferd mot Jylland omkring 200 e.Kr. Dernest at Jæren er det eneste området i Sørvest-Norge hvor det da kan ha vært en tilstrekkelig folkemengde, samt oppbygd politisk og militær struktur til å kunne gjennomføre et slikt vågestykke. Hvis så var tilfelle må vi konkludere med at dessverre for Rygene så møtte de sine overmenn i Jylland» (Løken 2001:14).

Tolkningene om funksjonen av de ringformete tunanleggene spriker. Dersom vi her bruker tolkningen som «kaserner» for en krigerstyrke, vil dette passe godt inn i de samfunnsordningene med krigsherrer og hærfølge som både Skre og Kristoffersen fremhevet. Systemet med eventuelle hærstyrker som hadde sitt tilhold i tunanleggene kan da ha erstattet bygdeborgenes funksjon siden tre av de store anleggene ligger på det sentrale, borgløse Jæren.

«The Germanic communities, whether they were on their own territory or on others', were warriors societies. At their hart lay an ideology which elevated religions and war into inseparable entities. The chief was first and foremost a war-leader (called *reiks* by the Goths); he was chosen as leader solely – or with a few qualifications – on the basis of merits as a warrior.»...«The warrior elite, which came into existence apparently around the beginning of the first century A.D. and which was consolidated from around A.D. 200, broke from the old kindred-based tribal society. The new aristocracy was constructed around a land-owning/land-controlling class whose members entered into personal relationship and alliances with one another. Loyalty and gift-giving were the core around which the society turned» (Hedeager 1992:280). Våpengraver har vært «sett på som uttrykk for fellesgermansk tradisjon. Våpene synes også, når de opptrer som gravgaver, i første rekke å vise til den dodes status eller rang» (Kristoffersen 2000:183 med henvisninger).

Våpengraver, og i særdeleshet når disse opptrer i konsentrasjoner, viser områder der våpen- og krigerideologien har stått sterkt. Kristoffersen hevder at slike konsentrasjoner vil vise til områder hvor «markering av høy status og rang er konsentrert. Det viser at det fellesgermanske er vektlagt i uttrykket, og, ifølge teorien som er langt til grunn, at våpensymbolikken er brukt i definisjonen av sosial identitet» (loc.cit.).

Med utgangspunkt i Fetts registrering i «Arms in Norway between 400 and 600 A.D.» fra 1938 med supplerings av senere funn (etter Bemman & Hahne 1994 og søk i elektronisk hovedkatalog Bergen museums distrikt): Appendiks 1, skal vi i følgende spesialstudie se om fordelingen av våpengravene i folkevandringstiden, sett i sammenheng med det jeg tidligere har lagt frem, kan fortelle noe om samfunnsorganisasjonen på Vestlandet. Mange våpengraver i et avgrenset område kan tyde på at krigerideologien sto sterkt og at krigsvirksomhet slik det er beskrevet ovenfor, kan være årsaken til status- og godsoppbygging som kan bety et sentrumsdannende element både når det gjelder eiendomsbesittelse og makt over personer.

Vi ser at enkelte kommuner har et meget stort antall våpengraver. I Rogaland er det først og fremst kommunene Hå og Klepp som kan vise de høyeste tallene. 6 av de 17 funnene i *Hå* kommune kommer fra Kvasheim, der det har vært mange undersøkelser i det store Kvasheimsgravfeltet som ligger sør for havnen på Horr, sør i kommunen. Dette er med på å underbygge gårdene her som et område der krigerideologien har stått sterkt. Også på selve gården Horr og på nabogården innenfor, Voll, er det gjort funn av våpengraver. I tillegg er det henholdsvis to og ett våpengravfunn på gårdene Håland og Anisdal som ligger i skråningen opp mot Høg-Jæren langt øst i kommunen. De andre funnene i Hå ligger nord i kommunen, på gårdene omkring Håelva: På selve Hå, Reime ved sjøen lenger sør, og på nabogårdene nord for det ringformede tunanlegget Klauhauane, mellom Håelva og tunanlegget. Med andre ord finner vi våpengravene i de samme områdene, rundt havnen på Horr og nær Håelva, som vi tidligere har pekt ut ved hjelp av andre kriterier. Det er dermed god grunn å føye en sterk krigerideologi og aktivitet til årsaken for maktopbyggingen i disse områdene.

Rogaland	Hordaland	Sogn og Fjordane	Møre og Romsdal
Lund	3 Etne	19 Vik	14 Sande
Eigersund	2 Sveio	2 Høyanger	2 Vanylven
Hå	19 Odda, Røldal,	1 Balestrand	4 Ørsta
Time	8 Granvin	2 Leikanger	2 (hvorav 4 i Hjørundfjord)
Klepp	14 Kvinnherad	12 Sogndal	6 Ålesund
Bjerkreim	2 (hvorav 6 i Fjelberg sokn og pgd. og 4 på samme gård:	Luster	8 Giske
Gjesdal	4 Eide, Halsnøy)	Aurland	4 Molde
Sandnes	8 Kvam	6 Lærdal	2 Rauma
Stavanger	1 Ulvik	2 Fjaler	6 Tingvoll
Sola	3 Fitjar	1 (Myklebust 2, Bortnheim 3)	1 Sunndal
Forsand	1 Tysnes	1 Jølster	1 Smøla
Strand	2 Os	3 Førde	2
Hjelmeland	3 Bergen, Fana	3 Bremanger	2
Vindafjord	3 Osterøy	5 Eid	1
Karmøy	1 Voss	19 Gloppen	8
	Vaksdal	1 (hvorav 5 i Breim)	
	Askøy (Herdla)	2 Stryn	13
	Meland	1	
	Lindås	5	
	Masfjord	1	

Tabell 6

Våpengraver fra folkevandringstid opptalt kommunevis. Graver som inneholder en eller flere av følgende gjenstander: Sverd, Spyd/lanse, Skjold, Øks, Piler, kniv. Detaljer se Appendiks 1.

Også *Klepp* kommune har mange våpengraver, men her er funnene mer spredt. Som tidligere mangler vi de rike mannsgravene på Hauge, ved Tinghaug. På denne gården er det kun funnet en pilespiss i den rike kvinnegraven i Krosshaug. Derimot er det gjort rike våpengravfunn på nabogårdene Sør Braut, med både kjele og gullfunn, og på Tu. Et annet rikt våpenfunn er fra Vasshus der det også ble funnet en gullring, glassbeger og to bronsekar med mer. Dette funnet ser ut til å være sammenblandet av to begravelser. Vi kan også ta med rikkholdige våpengraver på Hodne og Reve som begge ligger på landtungen mellom havet og Orrevatnet. Fra Reve kjenner vi også graver med gull, glass og bronsekar. Også på gårdene i Klepp må vi si at krigerideologien står sterkt og at dette er medvirkende årsak til rikdoms- og derved sentralindikasjoner for flere gårder. Det beror vel kanskje mer på tilfeldigheter at man ikke har funnet rike mannsgraver og våpengraver i den umiddelbare nærheten av Tinghaug, dvs. på dagens Hauge gård. Miljøet rundt denne gården er likevel med på å understøtte Hauge, i tillegg til de øvrige sentralindikasjonene, foran de øvrige rike gårdene i denne kommunen.

Time kommune kan fremheves på grunnlag av 8 våpengravfunn. I bare en av disse er det funnet «rikdomskriterier», en gylden plate funnet sammen med sverd, spyd, to lanser, skjold, kniv, saks med mer på gården Re. Et annet våpenfunn fra Re inneholdt hele tre økser. Denne gården ligger ikke langt sør for Tinghaug i Klepp og er ytterligere med på å understreke dette området karakter. Det er ikke våpengravfunn på Vestly der et av de rike funnene fra 5. århundre stammer fra. Det er derfor ikke grunn til å fremheve Vestly som en gård der krigerideologien sto sterkt i folkevandringstiden. På begge gårdene Tegle og Netland er det gjort våpenfunn, med henholdsvis sverd, spyd og skjold og spyd og lanse. Disse gårdene ligger på østsiden av Frøylandsvatnet, rett over for de rike gårdene på Tinghaug-Andahøydedraget, og kan gjerne sees i forbindelse med disse, på samme måte som funnene på Re, sør for høydedraget, kan være med på å forsterke inntrykket av sterk våpenideologi i dette området.

Innenfor dagens Sandnes kommune er det gjort 8 våpengravfunn fra folkevandringstiden. Ingen av disse kan henføres til selve Hove-området, mens det er fire funn registrert på Høyland prestegård/kirkegård. Vi merket oss et av funnene her, en sverdknapp av sølv fra et ringsverd som regnes som et tegn på en høytstående kriger. De øvrige våpenfunnene er mer spredt og består av en enkelt våpengjenstand. Et unntak er et rikholdig våpenfunn fra Jødestad med sverd, lanse og spyd, skjold og kniv. Ut fra dette kan vi se at det også var gårder som hadde en viss posisjon utenom den sentrale Hovegården.

Vi skal merke oss at det er gjort få funn og bare med enkeltgjenstander i det ellers rike området på nordligste del av Jæren og øyene i Boknafjorden. Påtagelig er det også at det med ett unntak, ikke finnes våpenfunn fra folkevandringstiden langs Karmsundet. Dette er med på å underbygge det jeg tidligere har hevdet om at den rike graven fra Flagghaugen foreløpig står noe isolert når det gjelder å se dette området i lys av en krigerideologi.

Også i Hordaland finner vi enkelte store konsentrasjoner av våpengraver. *Etne* kommune har hele 19 våpengraver, men en av disse ligger på Sævareid i Skånevik, utenfor hovedbygda. Ser vi vekk fra denne, er det bare funnet to graver med sverd, det ene med ukjent funnsted i Etne, den andre på Rygg med sverd og spyd. (Kristoffersen 2000:tabell 29 har avmerket at det også er funnet sverd i B5894 fra Grindheim. Hun må i så fall regne en 25 cm lang kniv som sverd.) Ellers består våpensettet i hovedsak av ett eller to spyd, i noen graver også av en eller to økser. En grav hadde to spyd og skjold. Funnene ligger på hovedgårdene oppe i bygda, på Grindheim (4), Rygg (3), Støle (2) og på Hovland ved nedre enden av Stordalsvatnet i nord, og på Hårland (2), øverst i dalen mot øst. På Øvstebø på nordsiden ved fjorden er det tre funn. Vi skal særlig her merke oss et funn av et gullmunnblikk i relieff og filigran som skal være funnet i en åker i Etne eller Skånevik like ved (B2049: For beskrivelse, se Kristoffersen op. cit.:332, bilde: Fett 1938 Pl. 21b). Sverdskjedemunnblikk, og særlig de filigransornamenterte som dette, kan knyttes til det øverste sjiktet i de sør- og mellom-skandinaviske stammesamfunnene i slutten av folkevandringstid, hevder D. Skre. «Gjenstandene har trolig blitt framstilt lokalt av håndverkere på oppdrag av herrer og fyrster, med sikte på å tjene som egne verdighetstegn og som gaver, kanskje særlig til andre herrer innenfor stammen, men kanskje også til de utenfor som man pleide vennskapelig forbindelse med, og da som en gave som fulgte med kvinner som ble giftet bort. Disse gjenstandstypene har fungert som medier i en hyldningskultur omkring herrene i stammesamfunnene. Denne hyldningskulturen, og det samhold og lojalitet som gaver og gavenes bånd har skapt, må ha hatt vesentlig betydning for styrkingen og karakteren av de indre sosiale bånd i stammens *gens*» (Skre 1998:298).

Kristoffersen (2000:203) ser en sammenheng mellom Etne og Borgundøy når det gjelder våpengraver. På Borgundøy er det to slike. Den ene (B3358) inneholdt bl.a. to ornerte fragmenter som Kristoffersen vurderte, ut fra danske paralleller, som deler av dekkplater til sverdslire. Er dette riktig kan vi se denne rike graven fra Sæbø på Borgundøy med vestlandskjel og gullmynt som en våpengrav og føre den opp i tillegg til Fetts katalog. Det andre funnet (B37819) fra Ytshus (også skrevet Øftshus [B. mus. katalog], Øvsthus [Kristoffersen op. cit.: 339] og Usthus [økonomisk kartverk]), er en dobbeltgrav med mann med skjold og tre spyd og en kvinnebegravelse med bl.a. to vevlodd, vevsverd og skrin. Her var også diverse smykker etc. av gull og sølv samt glass.

På naboøya Fjelbergøy er det funnet en rik kvinnegrav, med en pilspiss og en kniv på Nordhus (B4096). Her var det ifølge katalogen også 50 klinknagler, noe som kan tyde på en båtgrav.

Det kan jo diskuteres om denne bare på grunnlag av kniv og pilspiss skal regnes som en våpengrav. Videre noterer jeg tre gravfunn, alle med øks, piler og dolk/kniver på Eide på Halsnøy (S2733–34 og –35) og en skjoldbule av bronse på nabogården Sjo (B9254).

De mange og konsentrerte våpengravfunnene på storgårdene i Etnebygda vitner om en klar krigerideologi i folkevandringstiden. Funnene i Kvinnherad fordeler seg med ett unntak, mer utover et større område, fra Borgundøy og Fjelbergøy i sør med tre funn, Eide/Sjo med det store ødelagte gravfeltet på Sjo på Halsnøy, tre funn mellom Uskedal og Nes ved Rosendal, et fra Berge i Ølve på nordsiden av fjorden. Med tanke på at jeg tidligere har påpekt den strategiske posisjonen Kvinnheradbygdene har ved utløpet av Hardangerfjorden, og posisjonen Etne har for veiene innover i landet, er det rimelig å tenke seg at selv om funnene er spredt, er de tallrike. Det er derfor grunn til å hevde at også her var krigerideologien sterk. Den store jordbruksbygda Etne er en klar sentral bygd på Vestlandet. I tillegg til jordbruksressursene har nok også krigervirksomheten vært med på å bygge opp rikdommen i denne bygda. Det samme kan sies om de tre store øyene Borgundøy, Fjelbergøy og Halsnøy, selv om jordbrukspotensialet her var mer begrenset. Går vi inn til Uskedal-Rosendal-området med bare tre våpenfunn, kan vi imidlertid ikke hevde at grunnlaget for å hevde denne krigerideologitanken har stått like sterk. For de første områdene bygger våpenfunnene fra folkevandringstiden opp under den tidligere argumentasjonen om at først og fremst Etne, men også øyene i Fjelberg prestegjeld har vært sentrale punkter på Vestlandet. Dette er ikke fult ut tilfelle for Uskedal-Rosendalområdet.

Jeg kunne ikke se av funnfordelingen/kvaliteten og storhaugene at det fantes noen tendenser til maktsentra eller mulighet for «småriker» slik Myhre så det for *Lindås/Radøy* med *Osterøy*.

Jeg skal også se disse områdene i lys av våpenfunnene fra folkevandringstiden: For Lindås og Radøy sitt vedkommende forefinnes bare noen få spredte funn som ikke kan gi grunnlag for noen slutninger. Vi merker oss to funn på Herdla, lenger vest, i dag det nordligste punktet i Askøy kommune. Senere blir Herdla nevnt som en av kongsgårdene på Vestlandet.

På Osterøy er det imidlertid flere våpenfunn som korresponderer med rikdomsfunn. To funn er gjort på gårder som ligger ganske nær hverandre inne på øya: Rongve (B9015) og Mæle (B5742). Begge har et rikholdig våpensett med henholdsvis sverd, to spyd, skjold og piler, og sverd, to spyd, skjold, øks og kniv. På Raknes ved Osterfjorden i nordvest er det gjort et særlig innholdsrikt våpenfunn (B6670) med sverd, to spyd, skjold, øks, piler, og kniver. På Mosevoll ikke langt unna er det funnet et sverd (B6491). Disse to siste kan sees i sammenheng med et funn med tre spyd og skjold på Gjervik i Lindås (B2258) på den andre siden av Osterfjorden. Sammen med andre rike funn i samme områder på Osterøy er det grunnlag for å fremheve dette området, men kanskje likevel ikke å gå så langt så langt som Myhre med å postulere et eget smårike her.

I en særstilling når det gjelder antallet våpengraver på Vestlandet er innlandsbygda *Voss* med hele 19 funn. Noen av disse er funnet i utkanten av kommunen, på Bolstadøyri, to funn på Li i Raundalen og et på Lønn ved Vossestrand, ved overgangen til Nærøyfjorden i Sogn, der Ringstad fastslo et storhaugsenter av 3. rang og hvor det er undersøkt et ringformet tunanlegg. De resterende ligger alle sentralt rundt Vangsvatnet og i nære jordbruksdaler der den sentrale jordbruksbebyggelsen også finnes i dag. De mange våpenfunnene på Voss forteller om en bygd der krigerideologien sto særdeles sterkt. Vi må derfor regne dette med som et vesentlig moment i tillegg til det som tidligere er nevnt, når vi skal vurdere Voss som en sentral og

viktig bygd på Vestlandet i eldre jernalder. Jenny-Rita Næss sier for øvrig om våpengravene på Voss at «Det er et så lite antall av den totale mengden at det er naturlig å tro at det var en meget liten gruppe menn som får et slikt utstyr med seg i graven. Det er videre naturlig å tro at det er menn med økonomisk overskudd og en høy sosial status, kanskje de ledende menn i bygdesamfunnet til gitt tid» (Næss 1996:78).

Vik i Sogn som er fremhevet tidligere i denne gjennomgangen, har ved første øyekast et stort antall våpengraver fra folkevandringstiden. 14 funn kommer fra denne kommunen (Fett (1939:28) har feilaktig ført opp et funn, B6579 fra Låne i Balestrand under Vik). Imidlertid ser vi at tre av disse funnene kommer fra gården Nese i Arnafjorden, en sidefjord av Sognefjorden lenger vest. Denne er isolert fra hovedbygda. Et annet er fra Feios, et godt stykke lenger inn i Sognefjorden. En av registreringene er et sammenblandet funn uten nærmere stedsangivelse enn Vik. Derimot ser vi at gården Hove, som tidligere har blitt fremhevet, har hele tre funn, mens det er et funn fra henholdsvis Hønsi og Stadheim som ligger like langt oppe i bygda som Hove, samt et fra Sjøtun nede ved sjøen. Selv om funnene fra hovedbygda ikke er så mange, er det likevel fordelt på få gårder, slik at vi må anse at det har vært i det minste en middels fokusering på våpenideologi her. Dette er med på å styrke vår oppfatning av Vik, og særlig Hove som et sentralt sted.

På nordsiden av fjorden, der rike bygder som *Leikanger* og særlig *Sogndal* er fremhevet tidligere, er det ikke så mange våpenfunn. Det er bare to i Leikanger, mens Nornes som ligger på neset som behersker den smale inngangen til Sogndalsfjorden har to våpengraver. Nornes og Norumsbygda var en av de sentrale bygdene i Sogndal, mens det på den andre, Stedje inne i hovedbygda bare er gjort ett funn ved siden av et funn på Flugheim ved Kvåle litt lenger opp i Sogndalen. Ellers merker vi oss at det er flere funn langs overgangen til Hafsløvatnet, på Ølnes og Årøy, nær stedet vi har den eneste bygdeborgen i fylket. I den rike jordbruksbygda *Hafslø* i *Luster* finner vi hele sju funn, blant annet to på gårdene Sterri og Ugulen samt et rikholdig funn på Veo (Søndre Veum), nabogården til sistnevnte. På Modvo er det funnet en dobbeltbegravelse, mannsgrav med to spyd og skjold og kniver og kvinnegrav med kniver. Vi ser altså at om antallet våpenfunn fra folkevandringstiden ikke er spesielt fremtredende i dette store distriktet, er funnene lokalisert til de samme gårdene eller grendene som tidligere er fremhevet, noe som burde være med på å styrke deres posisjon som sentralområder eller ledende gårder.

Innerst i Sognefjorden, i *Aurland*, er det fire funn. To nede ved fjorden, på Kvam og på prestegården og to på Belle i Vassbygdi innerst i dalen. På prestegården er det et stort gravfelt med blant annet fire storhauger etter Ringstads definisjon, og en storhaug ligger på Onstad like over elven (Ringstad 1987b:96–98, Fett 1954:5–6). Bare en av disse er datert og Ringstad har derfor ikke kunnet markere Aurland som et storhaugsenter fra eldre jernalder. Vi bør vel likevel kunne anta at i det minste noen av disse haugene kan henføres til denne tidsperioden. På bakgrunn av Sognnes sine registreringer og ikke minst våpengravene og registrerte aktiviteter i fjelldalene, samt stedets geografiske plassering som et knutepunkt mellom den lengste Vestlandsfjorden og ferdsmuligheten over til Hallingdal og Østlandet, vil jeg også føye Aurland til listen som et senter innerst i Sognefjorden. Jeg vil tro at den strategiske plasseringen når det gjelder ferdsel kan være en forklaring på at det finnes så mange våpengraver i denne lille bygda.

En kommune som ikke har vært påaktet tidligere er *Fjaler* i Sunnfjord. Her merker vi oss to funn på Myklebust: Et med spyd, piler, kniv og bissel, og ett med kun en øks. Mer interessant er hele tre funn fra Bortnheim: B5558 med sverd, skjold og hele 25 piler, B5559 med sverd, spyd, skjold, øks, pilspisser og kniv, og til sist B5587 med to sverd, to spyd, skjold og øks. Det er ikke tvil om at dette har vært en velstående krigers gård og at det utvilsomt har bodd menn her som har hatt en sentral posisjon i samfunnet. Krigerideologien her understrekes med at det også er et mindre våpenfunn, B10768, på Dale som i dag er kommunesenteret. Vi skal også merke oss et rikt funn, B752–54, på Bruland i Førde som sammen med et mindre funn på Hjelle viser at denne sentrale bygda, slik vi ser den i dag, ikke var helt uten interesse, men ellers er Sunnfjord forbausende lite markert i eldre jernalder i denne undersøkelsen.

Gloppen kommune i Nordfjord trer igjen frem med hele 8 funn, men den geografiske fordelingen gir grunn til forbauselse idet 5 av funnene skal lokaliseres til *Breim-Byrkjelo*-området inne i landet. Bare et av disse funnene hadde rikholdig våpensett. Dette var et gravfunn, B11474, som var primærgraven i en haug med tre begravelser på Bjørnarheim i Byrkjelo. De øvrige funnene her inneholdt bare et eller få våpen. Ned mot *Sandane* i fjordbotnen finner vi først og fremst den rike Evebø-graven, B4590, men også en grav på Eide, B6261, med spyd, øks, piler og kniv. På Gimmestad (Gjemmestad) på sørsiden av fjordbotnen, er det to funn med piler og kniv. Vi kan på ingen måte si at den sentrale Sandanebygda, rundt Gloppenfjorden, kan karakteriseres som en kommune der våpenideologien sto sterkt. Et unntak må likevel gjøres for Evebø ut fra det rike gravutstyret stormannen, «Eidehøvdingen», hadde fått med seg.

Innerst i Nordfjord, i *Stryn* kommune har jeg registrert hele 13 våpengraver. 3 er funnet ute i fjorden i Innvik. Fem av disse bekrefter det som tidligere er nevnt om at Nedstryn, dvs. strekningen fra dagens Stryn sentrum til Strynsvatnet, var sentral. Såpass mange våpenfunn på relativt få gårder vitner om en sterk krigerideologi i en ellers rik bygd. Lenger opp i Gutdal finner vi i et våpengravfunn med spyd, kniv og hele 27 piler samt bissel. Denne gården ligger langs ferdseksvegen over Strynefjell til Gudbrandsdalen. Det er mer underlig å se at det er våpenfunn langt opp i de avstengte Oldedalen og Bødalen i Loen, skjønt det i historisk tid er kjent at det var ferdsel herfra over Jostedalsbreen til Sogn.

På Sunnmøre merker vi oss 5 våpenfunn fra *Ørsta*. Det underlige er at disse ikke er gjort i selve hovedbygda Ørsta ved Ørstafjorden, men på Bjørke innerst i den trange Hjørundfjorden og Urke ved en sidefjord til denne. På Bjørke er det tre funn, noe som var med på at Sognnes markerte Bjørke med høyeste verdi på isaritmekartet for eldre jernalders funn (Sognnes 1979 fig. 11). Jeg har tidligere kommentert at det er svært få funn totalt fra eldre jernalder på Bjørke. Få gårder her er nok årsaken til Sognnes sin markering. Vi merker oss imidlertid at alle de tre eldre jernaldersfunnene som er gjort her er våpengraver, et med spyd og øks (B3005–9), et spydfunn (B7075) og et med hele tre spyd og øks (Å1668–75). Sett ut fra disse funnene er krigsideologien enerådende i Bjørke, men det holder ikke til å postulere denne lille bygda som et senter.

Den største ansamlingen av våpengraver finner vi i *Giske* kommune. En av disse er Kongshaugen eller Valderhaugen (Jangarden B10790) på Valderøy, som tidligere er omtalt som storhaug og med rike funn. Et våpenfunn på Røsvik (B6996) må ha vært i nærheten av Stølshaugen, en annen av storhaugene med rikdomsfunn som har ligget på Blindheim/Røsvik på øya Vigra. Ellers er det hele tre våpengravfunn på Staurnes nordøst på øya Giske der vi bare har markert ett eldre jernalders funn sekundært i en bronsealders storhaug, Mjeltehaugen i sørøst. Giske,

med hovedsete sør på denne lille flate øya, trer i slutten av vikingtiden frem som sete for Giskeætten som ble en av de mektigste ættene i middelalderen. Ellers er det lite funn som fremhever denne øya spesielt i eldre jernalder. Våpenggravene fremhever til dels krigerideologien i dette området som fra før er ført opp som et av de viktige sentrumsområdene på Vestlandet i eldre jernalder, men det er bare to eksempler på overensstemmelse mellom funnstedene for våpengraver og registreringer av rikdomsfunn og storhauger. Går vi videre nordover på Sunnmørsøyene merker vi oss at det ikke er noen folkevandringstids våpengravfunn i Haram kommune som kunne vise til et av de største gullfunnene for sin tid i Nordeuropa.

I Romsdal og på Nordmøre er det heller ikke mange våpenfunn. Vi merker oss våpengravfunn på Seterbø på øya Sekken og på nabooya Veøy, som vi skal komme tilbake til når det gjelder vikingtid/middelalder. Dessuten ser vi tre funn nederst i Romsdalen, på Mjelva (T2826 to spyd), Hole (T12558 spyd) og Tomberg (T15935 øks). Disse kan til en viss grad styrke området rundt munningen av elva Rauma nederst i Romsdalen, som et sentralt sted der vi blant annet har et rikt funn på Åk. Vi kan postulere en viss form for knutepunktfunksjon her i overgangen mellom Romsdalsfjorden og ferdsselvegen opp Romsdal og over til Østlandet.

Som en konklusjon på dette kan vi si at våpenfunnene fra folkevandringstiden stort sett bekrefter tidligere postulerte sentralsteder eller -bygder. Til en viss grad kan jeg dermed si at våpenfunnene viser at enkelte bygder eller gårder også kan ha hentet sin posisjon ut fra å være ledet av krigerhøvdinge eller bygget sin rikdom på en krigerkultur i folkevandringstiden. Som slike vil jeg innskrenke meg til å fremheve Etne og Voss og til en viss grad det sørlige og sentrale Jærområdet som klare «krigerbygder» der krigeryrket kan, sammen med særlig gode jordbruksforhold og muligens utmarksnæringer, uten at dette siste er klart påvist arkeologisk, ha vært grunnlaget for velstand og sentral bosetning i eldre jernalder. For øvrig må jordbruket og utmarksnæringerne ha vært viktigste leveveg for de fleste. Enkelte kan ha tilegnet seg rettigheter til de beste ressursene og organisert utnyttelsen av disse i form av herredømme og makt over menneskelige ressurser. Med dette har makt og rikdom kunnet bli samlet på få hender slik det kommer til syne i form av rike gravfunn og monumentale gravminner. Disse makt- og rikdomssentraene behøver ikke ha vært konstante, men har vekslet gjennom tid og sted. Geografi- og materiell ressurstilgang og økonomiske muligheter til å knytte til seg menneskelige ressurser har vært viktig, men den gang som nå må nok også personlige egenskaper ha vært viktige for å samle og lede flokkene, stammen eller smårikene eller de geografiske naturlig markerte grendene på Vestlandet i eldre jernalder. De store gravminnene eller rike gravgavene behøver imidlertid ikke være tegn på et stabilt samfunn. Mange har ment at monumentale markeringer og betydningsfulle nedleggelse var tegn på et samfunn i krise og omveltning.

9 Yngre jernalder

9.1 Innledning

Under overskriften «Krisetid og ny vekst» behandler A. Lillehammer tiden fra ca. 550 til 800 e.Kr. i den sist utgitte Norgeshistorien. B. Myhre bruker en tilsvarende overskrift «Krisetid eller samfunnsendring» om den samme tidsperioden (Myhre 2002:170). Lillehammer skriver at «i den sterke nyriddingstiden på 200- og 300-tallet e.Kr. synes det arkeologiske materiale å vite om en jevn og gradvis forandring av samfunnet. Slik var det øyensynlig også stort sett gjennom resten av forhistorisk tid. Det er vanskelig å se brå overganger fra én periode til en annen. I dette tidsrommet er det altså likevel ett tidsavsnitt som skiller seg ut. I tiden fra omkring 550 og noen tiår inn på 600-tallet e.Kr. inntreffer det kanskje mest markerte periodes skillet i norsk jernalder. Da endret mye av kulturen seg på forholdsvis kort tid» (Lillehammer 1994:192).

Endringene gir seg uttrykk i nye smykketyper med ny ornering, nye våpentyper, endringer i språket, endringer i gravskikk osv. Disse endringene faller i tid sammen med bildet av en dramatisk ødetid på Vestlandet på slutten av 500-tallet. Etter 550 e.Kr. reduseres antallet graver sterkt i kystbygdene mellom Oslofjorden og Nordmøre. De blir enklere utstyrt enn i folkevandringstiden og stormannsgraver med importerte statusgjenstander, fint dekorerte smykker og spesielle våpen blir en sjeldenhet. Særlig i Agderfylkene og Rogaland ser vi at et stort antall hus og gårder ble forlatt. Sett i sammenheng med det reduserte antallet graver, ser det ut som om folketallet har gått kraftig tilbake. I Trøndelag brøt den velorganiserte jernproduksjonen helt sammen på 500-tallet. På Fet i Sysendalen synes jernutvinningen å ha opphørt før 600 og hus, ved siden av jernvinneplassen som var i bruk i folkevandringstiden, er blitt forlatt. Også drivfangstanleggene på vestre del av Hardangervidda ble nedlagt (Solberg 2000:197). Denne virksomheten i fjell og utmark er et av de momentene jeg for tidligere tider har brukt som en mulig forklaring på økonomi- og maktoppbygging som har gitt seg uttrykk i rike gravgaver og monumentale gravminner for enkelte ledende personer. Når en slik virksomhet svekkes, blir også mulighet for slike sentrerte makt- og økonomikonsentrasjoner dårligere. Det skal bemerkes at slutten av første fase på Fet er uklar fordi det er datert få ¹⁴C-prøver. Etter en stagnasjonsperiode kommer det imidlertid en kolossal oppblomstring i fjellet som starter omkring overgangen mellom eldre og yngre jernalder (ca. 1500 ¹⁴C-år B.P.) (Johansen 1979:88).

Også i resten av Skandinavia og ellers i Europa ser vi de samme problemene. Etter folkevandringene var mye av infrastrukturen i Frankerriket fra Romerrikets tid forsvunnet. Nedgangen i byer og kommersielle funksjoner knyttet til byene, henger også sammen med mer omfattende samfunnsmessige forandringer, ikke minst ved at befolkningen ble redusert i tiden mellom 500 og 600 (McNeil 1989:111ff., etter Solberg 2000:178). I England synes de gamle byene å ha sluttet å eksistere (Clarke & Ambrosiani 1991:5). I Frankerriket fortsatte likevel en del byer å eksistere på grunn av at de var blitt bispeseter. Også de nye klostrene ga

grunnlag for økonomisk virksomhet. Etter som den kristne kirken styrket sin økonomiske stilling ga dette grunnlag for nye sentra og bydannelser.

Det er gitt mange forsøk på å forklare denne «ødetiden». Lillehammer oppsummerer én forklaring slik: «De forlatte gårdene er av enkelte forskere forklart som resultatet av det vi i moderne språk kaller strukturendringer. De har sett for seg omlegging av selve jordbruksdriften fra et ekstensivt til et intensivt åkerbruk, med større vekt på husdyrhold enn før. Etter dette synet var innmarka på de tradisjonelle jernaldergårdene for det meste åker. En gang i yngre jernalder ble åkerlandet samlet og konsentrert på et fast sted ved eller rundt tunet. Slik skal den såkalte 'gamleåkeren' ha blitt til. Samtidig ble innmarka utvidet for å gi plass til eng. Store vidder av tidligere utmark ble gjerdet inn. Og folk forlot de små gårdene og flyttet inn til 'nye' gårder i store felleskap» (Lillehammer 1994:197).

Et eksempel på denne ødeleggelsen kan vi hente fra Forsand i Rogaland. Omkring 550 e.Kr. var dette et levende samfunn der 200–240 mennesker hadde sitt daglige arbeid og utbytte fra jorda. Tidlig på 600-tallet var gårdene forlatt og lyngmarken hadde overtatt. Trolig har flere faktorer virket sammen. Intensiv kornproduksjon kan ha utarmet jorda. Den omfattende beitingen på moen og i området omkring, førte med seg en stadig transport av næringsemner vekk fra beiteområdene slik at disse ble dårligere. Det hjalp ikke med intensiv gjødsling slik fosfatanalysene vitner om (Løken 2001:17). En tjukk aurhelle som hadde dannet seg under matjorda i forbindelse med århundrer med dyrking, hindret overflatevannet i å trekke unna. Jorda ble vassjuk og ubrukelig (Myhre 2002:170). Med datidens jordbruksteknologi klarte en ikke å løse dette problemet, noe som gjorde at en heller ikke klarte å ta opp igjen dyrking og bosetning i påfølgende ekspansjonsfaser.

En annen forklaring kan være klimaforverring som i løpet av 4–500-tallet virket inn på bosetningen i Nord-Europa. På Møre er det flere steder funnet eksempler på at myrene begynte å vokse, både på grunn av klimaendring og fordi en hogde ned skogen for å skaffe beiteområder til dyra. Med økende myrarealer minket åkerbruket (Lillehammer 1994:197).

Etter at det vestromerske keiserriket til sist brøt sammen i 475 e.Kr. på grunn av germanernes migrasjoner, gikk det romerske handelssystemet i oppløsning. Dette fikk, som nevnt over, også innvirkninger på de politiske og økonomiske enhetene som hadde dannet seg på Vestlandet. T. Løken konkluderer det eksempelvis slik for Forsandmoen: «Når det romerske produksjons- og handelsvesenet ble svært redusert gjennom 400- og 500-årene mistet de vestnorske høvdinge tilgangen på den viktigste faktor, prestisjevarene, som skulle til for å holde det redistributive systemet i funksjon. Den omfattende bosetningen på Forsandmoen kan anses som et uttrykk for at det her fantes en høvding som fungerte som en mellommann i det redistributive system mellom de øverste høvdingene på Jæren og råvareproduserende bosetninger i Høgsfjordområdet samt i Lysefjorden og fjellene i øst» (Løken 2001:17).

En annen faktor som også kan ha spilt inn i et samfunn som fra før av var under press, var den Justinianske pesten som herjet Europa på midten av 500-tallet med påfølgende epidemier frem til ca. 590 (Indrelid 1996:138). Europeiske historikerne er imidlertid i tvil om den demografiske effekten av disse pestbølgene. Chris Wickham (2005:548–9) skriver at de temmelig røffe dataene om 50 % folketap i nordlige Gallia og Øst-England ikke kan bekrefte fra andre steder. Folketapet kan ikke bli utelukkende forårsaket av pesten, for det begynte i det 5. århundret, ikke i det 6. Senere i det 6. århundret ser vi, ut fra arkeologiske kilder, derimot

begynnelsen på en stabiliseringsperiode. Han oppsummerer sin gjennomgang av dette med «I conclude that the sixth-century plague, however dramatic its local incidences, was a marginal event in the demographic history of our period. The population falls that we do see, in a variety of different periods, must have had local causes.»

Vi vet ikke om denne pesten nådde Vestlandet, men uten tvil må folketapet i Nord-Europa, enten det nå skyldes pest eller ikke, i det minste ha hatt innvirkning på den kontakten folk herfra hadde med de rammete områdene. På samme måte som 14- og 1500-tallet ble rammet av nedgangstider etter Svartedauden og de følgende epidemiene, kan funnmangelen og de spor vi kan påvise om en nedgangstid i overgangen mellom eldre og yngre jernalder også ha vært direkte eller indirekte påvirket av denne nedgangen i folketall.

Mens flertallet av Østlandets storhauger ble bygget i yngre jernalder, ble de fleste av Vestlandets storhauger reist i yngre romertid og folkevandringstid (for Ringstad sitt undersøkelsesområde: 54 sikkert daterte fra eldre jernalder, 22 sikkert daterte fra yngre jernalder (Ringstad 1987b:206)). De fleste av de yngre jernalders storhaugene Ringstad behandler skriver seg fra slutten av merovingertid og første halvdel av vikingtid. Vi ser altså et markert brudd i byggingen av storhauger i begynnelsen av merovingertid (jf. Ringstad 1987b: Fig. 141)

En forklaring på at de rike gravene forsvinner, kan være at gravskikken endres. Geir Helgen er imidlertid av den oppfatning at «Det virker ikke sannsynlig at gravskikken ene og alene skal kunne lastes for at de rike gravene forsvinner. Tradisjonens makt er stor; en gruppe som tidligere har markert seg ved sine gravanlegg og gravgods bryter ikke uten videre tradisjonen og legger seg til en gravskikk karakteristisk for den eller de grupper de tidligere har markert seg fra» (Helgen 1982:51). Han søker heller forklaring i økonomiske forhold på grunn av handelspolitiske endringer der Vestlandet ble liggende i en bakevje. Bare en sjelden gang fant fremmede produkter vegen hit, mens lokale produkter ikke fant avsetning (*loc. cit.*). En annen forklaring på mangelen av elitegraver Helgen gir, er at det blir mindre sosial differensiering i forhold til foregående periode (*op. cit.* 75).

Som vi ser kan det være flere sammenvirkende årsaker til de endringene vi kan se rundt overgangen mellom eldre og yngre jernalder. Imidlertid har det i den senere tid blitt påpekt at denne «Kriseteorien rakner» (Myhre 2002:173). C. Wickham viser ut fra ny kunnskap ved hjelp av pollenanalyse, at det for eksempel er lite ødelegging i de gode jordbruksstrøkene i Europa, noe som er et argument mot systematisk agrar katastrofe av noe slag. Folketapet innen agrarbefolkningen skjedde relativt sakte. Derimot ser han at folketapet kan korreleres mest direkte med politiske kriser: I det 5. årh. i Nordvest-Europa, i det 6. i Middelhavet, i det 7. i Bysantinske områder, i det 8. og senere i Syria. Den folkenedgangen han ser, forklarer han ut fra Ester Boserups (1965) modell om at befolkningen reagerer med færre fødsler for å møte økonomisk press (Wickham 2005:549-50).

Som eksempel på slike agrare undersøkelser her hjemme kan jeg vise til Borre i Vestfold. B. Myhre kan, mot tidligere hypoteser om agrarkriser og folketap, fortelle «om en ekspansjon i landbruk og planteproduksjon i overgangen mellom eldre og yngre jernalder. Den intensive bruken av landskapet fortsetter gjennom vikingtid og middelalder»...«I stedet for en forventet nedgangstid omkring 600 e.Kr. var dette et tidspunkt da forutsetningene ble lagt for det historisk kjente jordbruket og kulturlandskapet» (Myhre 2002:175). Dette underbygges videre med eksempler fra Rødsmoen i Åmot og Kisa på Romerike. Disse undersøkelsene, særlig

basert ny vegetasjonshistorisk kunnskap, har ikke kunnet påvise brudd i bosetningen mellom folkevandringstiden og merovingertiden, verken i sentrumsområdet Borre eller i ytterkanten av gode jordbruksbygder på Østlandet. For Vestlandets del viser nyere undersøkelser f. eks. i Sogn, med et stort antall utgravninger og prøveundersøkelser, at virksomheten er blitt utvidet i mange av dalene i dette tidsrommet. Flere stølsområder ble tatt i bruk og flere sel og bygninger ble oppført på de gamle stølene i denne perioden. Flere eksempler kan hentes fra Havrå på Osterøy og fra funn av hustufter etter fangst og fiskerbuer på de ytre øyene langs Vestlandskysten som forteller om kontinuerlig bruk gjennom jernalderen. Vegetasjonshistorisk undersøkelse av sammenhengen mellom bosetningsutvikling og lyngheias etablering i Lindås viser også at romertid og folkevandringstid tydeligvis var en sterk ekspansjonsfase, men det var ingen spor etter ødetid og nyetablering av skog i merovingertid. Sammenlikner vi listen over våpengraver fra folkevandringstiden for Rogaland (Appendiks 1) med tilsvarende funn fra merovingertid slik O. Rønne (1999) har listet dem opp (Appendiks 2), går antallet ned fra 75 til 57 funn. En nedgang på 18 % behøver vi ikke å regne som særlig dramatisk for to påfølgende tidsperioder á 200 år.

Opedal (2005:128) ser G. Helgen sin hypotese om et mer homogent samfunn problematisk på bakgrunn av den nydaterte Storhauggraven på Karmøy. Fra tidsrommet 650–800 kjenner vi bare denne ene ekstremt elitepregete graven mellom Borre og Trøndelag. Få, men ekstremt utstyrte graver kan tolkes som at makten var mer konsentrert. Dersom makten var mer konsolidert hadde imidlertid ikke herskerne lenger de samme behovene for å markere sin posisjon med et stort oppbud av materielle symboler ved gravlegging. Andre mener at fallet i antallet graver og boplassfunn indikerer en reell form for krise og nedgangstid på 600-tallet, men at den var kortvarig (referanser i Opedal 2005:128). At noe nytt er under etablering ser vi imidlertid av en funnøkning fra ca. 700.

Myhre oppsummerer det vi kan kalle den nye forskningsstatusen slik: «Den sterke nedgangen i gravminner og gravfunn på 600-tallet må derfor forklares ut fra endrete sosiale og politiske forhold. Få og enkelt utstyrte graver betyr ikke at folketallet gikk ned, at høvdingskiktet forsvant, eller at det ble mer egalitære forhold i de sørnorske bygdene. Tvert imot virker det nå mer sannsynlig at de sosiale forskjellene i samfunna ble større. Makta ble samlet hos færre familier på sentrale storgårder som kom til å bli kjernen i store og små jordegods. Dette er bakgrunnen for de store og prangende gravmonumentene fra denne perioden, slik som Raknehaugen, Borrehaugene, Storhaug ved Avaldsnes på Karmøy og Myklebust i Eid i Nordfjord. I større grad enn tidligere ble godsenes underlagte gårder drevet av ufrie, personavhengige leilendinger og muligens av godssets trelles, og for ingen av dem var det tillatt å bygge gravhauger» (Myhre 2002:185).

Nettopp endring eller kontinuitet i de mest sentrale og fremtredende bygdene fra eldre til yngre jernalder blir noe av det jeg skal undersøke i det følgende. Sentralt i dette blir da en vurdering av sammenhengen mellom gravskikken og frie/ufrie som Myhre fokuserer på i sitatet over. Dette er også et viktig moment å ta hensyn til når jeg skal vurdere de eventuelle historiske forutsetningene fra forhistorisk tid for oppkomsten av de nye byene fra omkring årtusenskiftet av. Myhres påstand om flere underlagte gårder og gårdbrukere får jeg for øvrig ikke til å stemme med den enorme økingen i gravfunn vi får i vikingtiden.

9.1.1 Samfunnsforhold

Som jeg tidligere har vært inn på har H. Steuer (1989) foreslått en modell for hvordan et førstatlig kongedømme kunne fungere. Denne bygget han på kunnskap om den frankiske samfunnsdannelsen: «the Frankish kingdom was a *Personverbandstaat*. As such, it exerted and influence on the north, and caused similar political structures to emerge in the Scandinavian area from the beginning of the 6th century» (Steuer 1989:102–3). Han konkluderte sin artikkel med å si «It would indeed be a fascinating task to follow up the very similar but chronologically different process for the Norse empires» (op. cit.:120). Dette har blitt gjort av flere forskere, for eksempel Skre 1998, Opedal 2005 med flere. Begrepet «personverbandstaat» kan oppfattes som motsatsen til den senere stabile, institusjonaliserte og geografisk avgrensede middelalderstaten. Opedal (2005:123) kaller det derfor et «førstatlig rike».

Personforbundsstaten bygde i stor grad på germanske forbilder, men var ifølge Steuer (1989:102) likevel en ny samfunnstype. Opedal oppsummerer dette med at denne organisasjonsformen hadde blitt etablert til ulike tider og på ulike steder. Den ga herskeren økt handlingsrom til å etablere større og bedre organiserte politiske enheter. Her finnes verken stabile territorier eller faste grenser, kjernen var skiftende personlige relasjoner på elitenivå. Hun stadfester at «Denne formen for sosialt konstituert organisering gjør de politiske enhetene svært ustabile og skiftende, og øker betydningen av det politiske lederskap (eliten) som definerende og formende element. Elitens ustabile byggverk av allianser sees derfor på som det primære riksdannende element» (Opedal 2005:123). Etter Steuers modell oppsto det gjennom erobringer av nye landområder, maktsentra som dannet et nettverk i riket. På disse stedene ble høytstående medlemmer av kongens menn plassert. Kongen og hans følge var mobile og reiste rundt mellom disse sentrene. «Kongeriket eksisterte der kongen til enhver tid befant seg sammen med krigerne og de mobile skattene – altså et reisekongedømme» (op. cit.:124).

«Om en slik 'etablerer-situasjon' (i betydningen nytt kongerike eller inkludering av nytt område som siden ble opprettholdt over en viss tid) skulle ha forekommet i det vestlige Norge i Storhaugs samtid, burde det være mulig å gjenfinne disse sentrene der krigere på høyt nivå ble gravlagt. Hvis det kan påvises et påfallende stort antall graver med våpen som indikerer høyeste militære rang, kan dette være en indikasjon. Disse personene var bundet sammen i politiske nettverk og disse båndene måte sannsynligvis skapes og uttrykkes ved gaver» hevder A. Opedal (2005:125). Som Opedal (2005:188), ser heller ikke jeg i dette noe vesentlig endring fra tidligere tider. Disse høytstående personene fikk også jordeiendommer i gave eller len fra kongen. Eiendommene var sannsynligvis ikke arveberettiget gods i denne første tiden. Opedal viser til at F. Iversen (1997, 1999, 2000, 2002) har utarbeidet metoder for å sannsynliggjøre eksistensen av slike jordeiendommer. «Om det finnes et nyetablert nettverk av maktsentra på Storhaugs tid, bør disse sammenfalle med konsentrasjoner av jordeiendommer, fortrinnsvis av kongelig opphav» (Opedal 2005:125).

Også Dagfinn Skre (1998: 291ff.) er opptatt av endringene som skjer i overgangstiden mellom eldre og yngre jernalder. Han sier at flere ting tyder på at stammens indre liv forandrer karakter omkring overgangen til yngre jernalder. For eksempel ser det ut til at borgene går ut av bruk i det aller meste av Skandinavia på denne tiden. Det som ligger bak, må være at samfunnsstrukturelle endringer som innebærer at krig nå føres på måter som gjør at borgene ikke lenger har noen strategisk betydning (op. cit.:290).

Religionsforskeren A. Steinsland mener at på bakgrunn av de funksjoner som myten om det hellige bryllup i *Skírnismál* forteller om, er det rimelig å tolke parmotivet på de små gullblikkene, gullgubbene, som en fremstilling av det mytiske paret som danner utspring for de nordiske fyrsteættene. Videre er det mulig å foreslå at gjenstandene, ut fra funnomstendighetene, har vært rituelt nedlagt i hallen for å markere bygningenes og fyrsteættens status. Både for gullblikk nedlagt i takbærende stolpehull og for blikk nedlagt i eller ved høysetets stolpehull, kan bryllupsmyten fungere som tolkningsnøkkel (Steinsland 1990:84). D. Skre hevder, på grunnlaget av dette og med henvisning til C. Fabechs (1987, 1991:300, m.fl., se Skre 1998:304) påstand om at ofringer i vann og våtmark nærmest opphører i begynnelsen av 500-tallet, at «Mens herredømmet tidligere hovedsakelig hvilte på hans krigere, undergitte og allierte, støtter det seg nå også på herrens opphav – hans gudenatur. Mens kulten tidligere trolig foregikk i det fri, ved markerte naturformasjoner eller i tilknytning til kilder, vann eller myrer, trekkes de nå inn i herrens hall, og herrens sentrale gårder får navn etter den kulten som finner sted der» (Skre 1998:291). I vår sammenheng ville dette styrke makthaverens sentrale, samlende rolle og hans eller hennes gård som et sentralsted også i religiøs sammenheng. Grunnlaget for Skres konklusjon blir imidlertid delvis imøtegått av L. Hedeager (2003:147–165) som viser til at ofringene i vann, i motsetning til Fabechs utsagn, fortsetter ut over 500-tallet og at vikingtidens deponeringsmønster på mange måter svarer til folkevandringstidens. For Vestlandets vedkommende kan dette suppleres med å vise til flere offerfunn av båter eller båtdele fra yngre jernalder, hvorav Kvalsundfunnet, som jeg kommer tilbake til, vel er det mest betydningsfulle.

Den nære forbindelsen mellom aristokrati og kult fortsetter opp gjennom yngre jernalder og videre gjennom aristokratiets kirkebygging og nære forbindelse med kirken langt inn i middelalderen. Skre skriver at det ikke er urimelig å tenke seg at den forandring som skjer i forholdet mellom aristokrati og kult i folkevandringstiden eller ved overgangen til merovingertid har sammenheng med det nære forhold som oppstår mellom aristokrati og kirke i det merovingiske riket etter Chlodovechs konvertering til kristendommen omkring 496. Han konkluderer, med henvisning til J. P. Schjødts arbeid om fyrsteideologi og religion i vikingtiden, at «i mer politisk forstand må hevdelsen av en guddommelig avstamning bety at det øverste aristokratiet nå er tilstrekkelig veldefinert og stabilt til at det er mulig å opprettholde en slik forestilling. Denne styrken må for en stor del komme fra en vellykket sammenkopling mellom politisk, ideologisk og militær lederskap. Denne utviklingen, som må ha ført til en større avstand mellom aristokratiet og den øvrige befolkningen, har trolig redusert den sosiale mobiliteten, og innsnevret og avgrenset det øverste sosiale sjiktet» (op. cit.:306). Schjødt poengterer at det fra flere hold er påpekt at kongen ikke er alene i denne «mellomposisjonen» mellom guder og mennesker. Det er en stilling som også innehas av mindre fyrster og til og med storbønder. Forskjellen mellom disse ulike maktnivåene; stormenn, høvdinge, konger i relasjon til religionen, er kvantitativ mer enn kvalitativ. En herskers plikter, uansett hvor langt han kunne utbre sin politiske makt, innbefattet også å opprettholde en god forbindelse til gudene (Schjødt 1991:307).

Vi kan ut fra dette ha hatt ulike herskernivåer, både geografiske og rangmessige, også når det gjelder herredømme over områder på Vestlandet. Disse kan ha vært uklart geografisk definert, og ha skiftet gjennom tid, men noe egentlig overherredømme over større områder, og langt fra hele Vestlandet, er det vanskelig å tenke seg før Harald Hårfages tid. Herredømmet

må imidlertid, som Skre påpeker (op. cit.:324), snarere ha vært av politisk karakter enn av økonomisk karakter til langt inn i middelalderen, bortsett fra de veitsler som kongens menn mer eller mindre frivillig ga kongen og hans følge.

Opedal er imidlertid av den oppfatning at en vanskelig kan bruke begrepet *stat* om Haralds rike. «Staten var en organisasjon som kunne bestå og fungere uavhengig av kongens person og egenskaper, og der kongens død ikke førte til noen krise. Haralds rike hadde derfor lite med den stabile og institusjonaliserte middelalderstaten å gjøre. Hos Harald ser vi større likheter med eldre politisk tankegang enn med det som preget politisk tenkning i høymiddelalderen» (Opedal 2005:188). Dette underbygger hun med å sitere L. Hedeager: «Vi må se 500-tallet til 900-tallets nordiske kongemakt som bygd over samme lest, om enn i forskjellig skala, komponert over et nettverk av personlige bånd mellom politiske aktører. Politiske enheter i disse århundrene skilte seg dermed avgjørende fra middelalderens stater, som var institusjonaliserte kristne kongedømmer med fast geografisk utstrekning. I stedet var de sårbare konstruksjoner som oppsto og ble oppløst i takt med skiftende maktrelasjoner, preget av stadige konflikter og tilbakevendende kamper med bakgrunn i varierende styrkeforhold mellom overkonger, lydkonger, kongsemner osv., enten det var i Norden, i det angelsaksiske England eller hos frankerne. I disse århundrene var Norge intet unntak, og Harald Hårfagres rikssamling var dømt til oppløsning...» (Hedeager og Tvarnø 2001:285)

En av oppgavene i det følgende er å se om det er mulig å finne noen av disse stedene som først og fremst må oppfattes som politiske sentra i siste del av tiden for det Opedal kalte det «førstatlige riket». Ved å sammenlikne resultatene fra yngre jernalder med de fra eldre jernalder, vil dette kunne si noe om det er kontinuitet eller ikke kontinuitet over en periode som tradisjonelt har vært regnet som nedgangstid, men der senere forskning har tonet denne nedgangstiden noe ned.

9.1.2 Kongsgårder på Vestlandet

F. Iversen (2004:18ff., 380–390) har oppsummert og diskutert det de skriftlige kildene forteller om kongs- og lendemannsgårder på Vestlandet basert på tidligere forskning. Iversen regner en gård som kongsgård når kildene eksplisitt sier at kongen tok veitsler eller bodde der, eller når det framgår at det var kongsårmann der. Sagaene som ble nedskrevet på 1200-tallet forteller at kongene på 900-tallet eide flere sentralt beliggende gårder på Vestlandet. Disse utgjorde trolig viktige støttepunkt i rikene til Harald Hårfagre, Eirik Blodøks, Håkon den gode og Eirikssønnene. Harald Gråfell kalles gjerne «Hordalandskongen». Først med etableringen av et fast kongesete i Bergen på 1100-tallet må kongsgårdene ha vært viktige for å holde kontroll og for å underholde hirden i et ambulerende kongedømme både for Harald Gråfell og de andre kongene med base på Vestlandet. Harald Hårfagres fem storgårder regnes som noe av det mest troverdige som blir fortalt om Harald i den tradisjon som langt senere ble nedtegnet i Snorres Heimskringla og i Egils saga (Helle 1993:149). Disse var *Utstein*, *Avaldsnes*, *Fitjar*, *Alrekstad* og *Seim*, men det må ha vært flere: Iversen (2004:23–25) regner en ukjent gård på Jæren som sannsynlig, videre en ukjent gård i Hardanger og på Voss som mulig, *Herdla* og *Lygra* som sannsynlige, ukjente gårder i *Gaular* og *Naustdal* i Sunnfjord som mulige og *Atloy* som sannsynlig. *Skuggen* (Borgund i Ålesund) nevnes under Ladejarlene, i Romsdal har vi *Hustad* og på Nordmøre *Birkestrond*. For middelalderens del kommer vi tilbake til dette i kapittel 11.2.

I Iversens avhandlinger er det særlig «kongenes sentrale administrative og økonomiske grunnlag i det preurbane Vestlandet som har stått sentralt og hvordan dette har endret seg i tid og rom». Han har undersøkt hvordan jordegods forbundet med kongs- og lendmannsgårdene var fysisk organisert i yngre jernalder til høymiddelalder og hvilken rolle de og deres tilhørende gods hadde i den tidlige rikssamlingstiden, før byene overtok som administrative sentra (Iversen 2004:380). Hans resultater er derfor av stor interesse for å belyse sentrumsdannelse og -sentrumsfunksjoner i denne perioden. Iversen (loc. cit.) har utarbeidet en geografisk modell, tenkt som en fast kjerne omgitt av skiftende støttepunkter. «Forenklet kan en her skille mellom tre landskapszoner med ulik grad av kongelig nærvær:

- a) en kystsone med forholdsvis tett forekomst av kongsgårder, særlig ved utseiling mot vest (direkte kongelig makt)
- b) en mellomzone med lendmannsgårder i de ytre fjordsystemene (delegert kongelig makt)
- c) en indre sone uten kongsgårder, men med noen spredte lendmannsgårder, særlig i Sogn. Disse områdene kan ha vært mer autonome i forhold til et kystkongedømme i yngre jernalder.»

Alle de 11 sikre og usikre kongsgårdene vi kjenner ligger innenfor det Ringstad har definert som storhaugsentra. Dette er Avaldsnes, Fitjar, Lygra, Seim, Kvinnherad, Voss og Hustad. Ladejarlsgården Skuggen ved Borgundkaupangen som Ringstad ikke har med i sin liste, ligger også i nærheten av et storhaugsenter av første rang. Kongsgården på Birkestrond kan settes i tilknytning til en enkeltliggende storhaug. Herdla kan ikke knyttes til noe storhaugsentra mens Alrekstad og Atløy kan knyttes til store hauger men ikke slike som faller inn under Ringstads definisjon av «storhaug». Dette viser at de tidligste norske rikskongene la sine kongsgårder til eller like ved eksisterende maktsentra. Ringstad konkluderer derfor med at «Det er naturlig å anta at kongen i rikssamlingsprosessen tilegnet seg disse gårdene, eller knyttet til seg de mektige personene som holdt til der. Dette var gårder som lå på strategisk gunstige steder og det må ha vært politisk viktig for kongen å ha kontroll nettopp her» (Ringstad 1987b:296).

Under yngre jernalder i dette arbeidet er det først og fremst hedenske gravminner og gravfunn som danner kildegrunnet. I de skriftlige kildene er imidlertid flere av kongsgårdene relatert til kristne konger der de arkeologiske gravlevningene selvfølgelig ikke ville gi vesentlig informasjon. Forutsetningen for at disse gårdene skal kunne være synlig i det søkematerialet som er benyttet her, er at dette er eldre gårder med betydelige funn og fornminner. Det samme gjelder også lendmannsgårdene:

«I kraft av størrelse og jordegods, som kan ha omfattet flere titalls gårder, kan lendmannsgårder ha representert viktige maktsentra» (Iversen 2004:381). Denne delegeringen synes å ha vekslet mellom forskjellige sentra over tid. Jeg vil også se på enkelte slike godsdannelse i den følgende gjennomgangen, men det vil føre for langt i dette arbeidet å følge endringene i disse i detalj.

9.1.3 Produksjon – økonomi – varedistribusjon

På samme måte som for tidligere periode må vi regne med at produksjonen av forbruksvarer var i hendene på jordherrene og deres underlagte. En var selvforsynt med det meste og distribusjon av slike varer ut over egen gård var begrenset. Jern, kleber- og brynestein var imidlertid varer som bare fantes og ble produsert enkelte steder. Disse måtte derfor bli gjenstand for varebytte

eller gaver. Slike varer inngikk som før i lederskapets virksomhet og må ha vært et av flere grunnlagsmomenter for å opprettholde og utvikle makt og innflytelse. D. Skre hevder at før introduksjonen av den type relasjoner kildene først nevner på Harald Hårfagres tid, var muligheten til å kontrollere andre regioner svært begrensede. Forholdene til herrer i andre regioner var trolig fiendtlig, eller vennligsinnede gjennom relasjoner bygd på gavebytter og giftemål (Skre 1998:323). De få sporene vi har etter vareproduksjon fra begynnelsen av yngre jernalder, skal trolig ikke oppfattes som varer for utveksling, men som produksjon på bestilling fra håndverkere eller spesialister som var knyttet til en herre. Produksjonen av slike varer er for 700/800-tallet konsentrert til politiske sentra, og skjedde altså ikke med sikte på allmenn omsetning, men etter oppdrag fra herrene. «Bakgrunnen for denne nære forbindelsen mellom herre og produksjon må være produktenes spesielle betydning som midler i det politiske spillet av gaver og gunstbevisninger mellom herrer, og mellom herren og hans menn. Slike produkter ble også trolig bare i begrenset grad distribuert for handel. Den herren som hadde fått dem produsert, brukte dem heller som gaver, eller de skiftet eier gjennom herjing og plyndring. Tilgangen på slike varer var et av de sterke motiver bak hærferd i det fremmede» (Skre 1998:324. Se også litteraturhenvisninger samme sted).

Noe senere, fra omkring 890 e.Kr., får vi gjennom *Ottars beretning* et innblikk i en tidlig vareutveksling som ble drevet av stormenn og hvor varespekteret er basert på luksurvarer med høy verdi i forhold til vekt og volum. Varene som Ottar nevner må regnes som verdifulle knapphetsprodukter, som for eksempel hvalrosstann (elfenben) og sterke reip av hvalrosshud som bare var tilgjengelig i nord der Ottar kom fra.

I løpet av det 8. århundret finner vi en økning i spesialiserte handels- og produksjonssteder. Videre ekspansjon må ha funnet sted i 9. århundre da standardiserte vekter og presis metrologi ble introdusert i Sør-Skandinavia (Gustin 2004) og sølv ble viktigere som betalingsmiddel i det følgende århundret. Det er vanskelig å se om en gjenstand har vært produsert for en spesiell bestiller, fortrinnsvis av eliten, eller masseprodusert for et større marked. I en undersøkelse som omfatter Sør-Skandinavia mener J. Callmer å se at mobile, spesialiserte håndverkere allerede i første halvpart av 700-tallet opptrådte på sesongvise markedsplasser langs kysten. På 800-tallet synes både tilvirkning av kammer og bronseprodukter å bli mer standardisert og produksjonen knyttes mer til de overregionale handelsplassene. 900-tallet karakteriseres av en nesten total dominans av overregionale standardtyper. Politisk er dette den tid da det danske rikets hegemoni i sørvestre del av Østersjøområdet konsolideres. En viss lokal produksjon i de vestre deler av Sør-Skandinavia kan ha samband med Jellingkongedømmet. Innslag av høykvalitetsprodukter i bl.a. edelmetall på 900-tallet, viser en økende betydning for håndverksproduksjon nært knyttet til den sosiale eliten slik at begge typer håndverk forefinnes parallelt (Callmer 1995:65–67). Denne produksjonen skapte grunnlag for varehandel og varetransport. Ottar besøkte Kaupang i Skiringsal og Hedeby. Dette var to av de få stedene i Skandinavia, foruten Birka og Ribe som ifølge S. Sindbæk (2005:97) viste spesiell aktivitet i et system av langdistanseshandel før det 11. århundret.

Vikingene drev også handel i utlandet. De permanente leirene som erobrerne åpnet i England og nordvestre Gallia, var åpen for at folk i omegnen kunne komme dit for å drive handel. Vikingene som slo seg ned ved Loire fikk for eksempel kongelig tillatelse til å åpne marked på øya der de befant seg i 873. Slaver var den viktigste handelsvaren. Klostrene frikjøpte mange av disse av barmhjertighet, andre ble solgt til høystbydende. Handelen med mennesker som

under karolingerne hadde blitt forvist til hedenske områder fordi det ikke var tillatt for kristne å handle med kristne slaver, fikk en ny oppblomstring. I Normandie foregikk det faktisk slavehandel så sent som i slutten på 1000-tallet (Duby 1981:129). Slavehandel er hyppig dokumentert i kildene. I østerled opptrådte vikingene som slavejegere. Ibn Fadlan beskriver for eksempel rusfolkets slavehandel i Sør-Russland i 922. Dorestad ble fra 834 gjentagne ganger plyndret av vikingene som også bortførte mennesker som fanger. Det finnes dokumentert en omfattende jakt på mennesker rundt Irskesjøen og på De britiske øyene for øvrig. Vikingene etablerte en handels- og piratbase i Dublin i 841 og satte seg fast i York i 867. 23 irske annaler fra 821 til 1032 forteller om fangetaking i større skala der det antydes at slavejakt var formålet. Slaver kjøptes og solgtes i Skandinavia, ofte lik kreatur (Olson 1999: Kap. 4).

D. Skre (2007:452) fokuserer på sikkerheten for Ottar på hans reise langs kysten. I Skiringssal var det av stor betydning at besøkende og beboere var beskyttet av kongens styrke og stedets hellige karakter. Nettopp dette med trygge forhold for reisende er av avgjørende betydning for at langdistanse varehandel skulle kunne opprettholdes. Et overregionalt herredømme, slik vi så den danske dominansen i Sør-Skandinavia på denne tiden, er derfor av stor betydning for at slik aktivitet skulle kunne finne sted og dermed for at knutepunkter i denne aktiviteten kunne gro frem. På Vestlandet må Harald Hårfagres overherredømme dermed ha skapt sikrere og mer stabile muligheter for kommunikasjon og handelssamkvem.

En annen viktig forutsetning for all handel er muligheten for transport. Båten eller skipet var en nødvendig forutsetning for kommunikasjon på Vestlandet. En særdeles viktig hending i denne perioden var at man omkring 700 tok i bruk seil. Etter hvert som seilkunsten og seilskipet ble utviklet, kunne man komme raskere og lettere frem over større avstander. Først på 1000-tallet ble det utviklet spesialbygde handelsskip, noe som tyder på en utvikling i det økonomiske handelssystemet, og med det et vesentlig og nytt element i sentrumsdannelsen. Dette kommer jeg imidlertid tilbake til senere. Politisk makt og fundamentet for denne makten forutsatte at man hadde kontroll, ikke bare over produksjonsapparatet, men også kontrollerte ferdslsrutene. Etter som den maritime kunnskapen og båtene ble utviklet, var det også viktig å ha kontroll over disse. Med seilkunsten ble båten et enda viktigere element i maktoppbyggingen. Dette betyr at vi kan finne tegn på organisert maritim virksomhet som for eksempel store tufter etter naust for krigsskip. Som jeg tidligere har vært inne på hadde båten en spesiell betydning i religiøs sammenheng slik vi kan finne spor etter i begravelsesritualene. Men båten og i enda større grad det større skipet, var også en betydelig verdigjenstand som i form av gravgods også markerer rikdom og velstand som igjen betyr makt- og verdikonsentrasjon som jeg her regner som et senterdannende element. Båt- og skipsgraver, som særlig i vikingtiden opptrer i et så stort antall at dette kan statistisk utnyttes, blir derfor et sentralt element for å etterspore slike sentra.

Med det store behovet man fikk for ull til seil må vi regne med, selv om dette vanskelig kan dokumenteres, at ull med dette ble en betydningsfull handelsvare i løpet av yngre jernalder. Til å lage det 100 m² store ullseilet til vengebåten Sara Kristine av Hitra, brukte håndverkerne ved Tømmervik Tekstilverksted ull fra ca. 2000 utgangsauger (Lightfoot 1997:15). Seilet som ble laget til kopien av Skudelev 3-båten som var et mindre kysthandelsskip på 14,05 m, målte til sammenlikning 46 m². På det havgående lasteskipet Skudelev 1 krevdes det 100 m² pluss reserveduk til reparasjoner. Til den samlede nordiske flåten omkring 1030 ville det totale seilarealet komme lett opp i en million m² hvorav det meste var laget av ull. Hertil

kommer båter og skip av enhver art og størrelse til fiskeri, kommunikasjon, transport og handel (Andersen et. al. 1989:12). Dette illustrerer at behovet for ull til seilbruk må ha vært enormt og følgelig må ha blitt en etterspurt handelsvare som Vestlandsbygdene, med rikelig fjellbeite, kunne forsyne omverdenen med.

9.1.4 De nye byene

Selv om de fleste romerske byene mer eller mindre forsvant etter Romeerrikets fall, fortsatte enkelte av dem som kongeseter, biske- og/eller klosterbyer. Clarke og Ambrosiani (1991:7) påpeker at en gjennom arkeologiske metoder kan se om 5. og 6.-århundredes byer var produksjonssentra for varer som ble distribuert lokalt eller lenger vekk, eller om de snarere var konsumpsjonssentra som levde av omgivelsene og ikke ga annet enn administrative tjenester tilbake. Hvis byene kunne karakteriseres som dette siste, kunne de knapt defineres som byer i den forståelsen disse forskerne la i begrepet. Det ser ut til at flere av de kristne etterfølgerne etter de romerske byene tjente som kirkelige og administrative sentra som må kunne karakteriseres som konsumenter idet de var avhengig av omgivelsene for å opprettholdes uten å kunne yte noe materielt tilbake. Som eksempel på det sistnevnte viser de til byen Tours (romerske Caesaraodunum) i Loiredalen, hjemstedet til St. Gregor fra 573 til 594. Utgravningene viste at Tours var en ren kirkeby opp til det 10. århundre, noe som fikk utgraveren Henri Galinié til å karakterisere Tours som «a town without urban life» (etter Clarke & Ambrosiani 1991:7). Andre utgravninger har vist at de vesteuropeiske romerske byene opprettholdt deres administrative funksjoner, men at Galinié's beskrivelse passet for de fleste av dem. På De britiske øyene der man manglet den kirkelige organisasjonen de første århundrene etter romertiden, er det vanskeligere å se en slik kontinuitet.

I løpet av 600-tallet ser det ut som om den urbane kulturen igjen oppstår i Vest-Europa. Dette skyldes styrket kongemakt og kirkelig aktivitet både på De britiske øyene og på kontinentet, samtidig som det kom en økning i industriell produksjon og handel. Noen av disse stedene kan karakteriseres som «spesialiserte» sentra, med handel og produksjon som bærende element, men hvor også enkelte kunne drive med forsyning av fødevarer og klede til kirken og den ledende eliten. Særlig langs nordvestkysten av Tyskland og Nederland der friserne slo seg opp som handelsfolk og sjøfarere, grodde det frem urbane sentra. Friserne anla sine byer med en langsgående gate, parallelt med sjø, eller elvelinjen på et svakt høydedrag, noen titalls meter fra bredden. På hver side av gaten ble området delt opp i jevnstore parseller, skilt fra hverandre med gjerder eller grøfter. Fremst på parsellen fant håndverksproduksjonen og handelen sted, med produkter eller varer som glassperler, smykker, kammer, tekstiler og jernvarer, mens avfallet ble kastet på den bakre delen av parsellen. Det er den samme planen som ble brukt da Ribe, den eldste av det som kan kalles fullverdige byer i Norden ble anlagt på 700-tallet. Fra tidligere dansk område skal jeg også nevne Hedeby som vokste frem i tilknytning til forsvarsvollen Danevirke. Ifølge frankiske annaler ble Hedeby anlagt av kong Godfred i 808. Den eldste og mest kjente byen i Sverige er Birka i Mälaren som erstattet tettstedet Helgö omkring 800. (Clarke & Ambrosiani 1991:47ff.).

Mange av disse kyst- eller elvehandelsplassene ble kalt *wicks* av latinsk *vicus*, et ord med mange meninger, blant annet handelsplass. Lundenwic = London, er et eksempel. De synes å ha vært under en form for kongelig beskyttelse. Det var kongens privilegium å gi frihet for toll og andre plikter på slike steder, og kongelige agenter er ofte nevnt i forbindelse med dem. Den kongelige beskyttelsen synes å ha vært effektiv ved mange av disse plassene for mange av dem

fikk ikke forsvarsanlegg før i vikingtiden, som for eksempel Hamwih, Dorestad, Hedeby og Birka (Sawyer 1977:154–55).

Den eneste tidlige «vikingtidsbyen» vi kjenner i Norge er Kaupangen i Skiringsal ved Viksfjorden i Vestfold. Gjennom de siste arkeologiske undersøkelsene som fant sted i 1998–2003, har man fått god, utfyllende innsikt i byplan og ervervsliv. Utgravningene avdekket et tilsynelatende planmessig bymønster med 6 til 8 meter brede og 8 til 10 meter lange parseller som gikk opp fra stranden. Parsellene var avgrenset innbyrdes med gjerder eller grøfter. Terrenget var planert og havneforholdene kan ha vært tilrettelagt i samme operasjon. Det er ikke så mye av det opprinnelige bebygde og benyttede området som er undersøkt, men undersøkelsene i bosetningsområdet i 1956–67 og i 1998–2003 har likevel gitt nok indikasjoner til at utgraverne har konstruert forslag til hvordan de kan tenke seg at bebyggelsen så ut. Den ene strandbredden av fjorden var tett bebygde med parseller i en til tre rekker bak hverandre. Her løp det vegfar langs parsellene med stikkveier ned til sjøen, ganske likt det vi finner for eksempel i Ribe. Utenfor bebyggelsen finner vi gravfeltene. Husrestene som ble funnet, med stolpebårne tak og sentralt ildsted, forteller om fast bosetning. Her er også funnet spor etter håndverksaktivitet som perlemaking, metallstøping og smiing, samt husflidsaktiviteter som spinning og veving. «Skal vi dømme etter de gjenstandene vi finner i bygrunnen, var ikke kaupangen særlig viktig i handel med og produksjon av mat og nødvendighetsartikler. Angående det sistnevnte er smeden og veverken mulige unntak. Ellers var det som ble produsert i byen og det meste som ble brakt inn dit av handelsvarer mye godt det vi vil kalle luksusartikler. Det dreier seg slett ikke om luksus i den forstand at de bare var beregnet på de velstående og mektige. Mange av varene, som glassperler og bronsesmykker, var laget for den jevne mann og kvinne. Masseproduksjonen, og det at omsetningen skjedde i byen, gjorde det mulig for alle å skaffe seg det de hadde lyst på og råd til. I tillegg til disse enklere og formodentlig billige tingene, finner vi i kaupangen også tidens mest eksklusive varer. Det er de sjeldne og kostelige kannene med dekor av tinnfolie, drikkeglass av løvtynt glass dekorert med pålagte fargete glasstråder og stykker av utsøkte smykker av sølv og gull. Mens det jevne lag av befolkningen skaffet seg enklere smykker av bronse og bly i bodene i kaupangen, var disse eksklusive varene forbeholdt de mektige og rike menn og kvinner som brakte dem hjem til sine bord, sin husbond, sine friller og sine venner», konkluderer utgraverne med (Skre & Stylegar 2004:52).

I Ottars beretning til kong Alfred den store omtales Kaupang som *porten* Skiringes Heal. «Þis an port on suðewardum Þem lande, Þonne man hæt Scrigs heal» (Blindheim & al. 1981:11). P. A. Munch oversatte i 1850 port med «søhandelsplass» mens Reidar Djupedal brukte begrepet «kaupang» i 1969. Senere forskere omtaler imidlertid stedet som en «by» der «bylivet for vel 1200 år siden fikk sin spede begynnelse» (Skre & Stylegar 2004:9–10). D. Skre (2007:454) slår fast at Kaupang kan defineres som by på linje med Hedeby og Birka. Det er altså her snakk om en urban bebyggelse og en urban livsstil. Dette er den eldste bebyggelseskonsentrasjonen i Norge der begrepet *by* blir brukt. Det kan derfor være av interesse å teste bruken av dette begrepet mot de før nevnte «operasjonelle» arkeologiske kriteriene B. Solli (1989:137) satte opp for å se om et sted kan ha vært en by ut fra generelle bykriterier:

De første kriteriene kan man si er oppfylt. Her er en *bygningsmessig fortetning* som ser ut til å være *anlagt etter en plan*, i hvert fall slik utgraverne fremstiller det. *Kulturlagsakkumulasjonen er sterk og innslaget av artefakter/økofakter av ikke-regional proveniens synes å være betydelig*. Videre

finnes her *store kai- og bryggeanlegg*. Hvorvidt *artefaktmaterialet viser tegn på standardisering* er det ikke godt å si ut fra de foreløpige publikasjonene fra graving i boplassområdet, så dette punktet får vi la ligge så lenge. Spørsmålet om man *kan påvise bygninger som har hatt klare spesialistfunksjoner*, er også vanskelig å besvare ut fra det relativt begrensede materialet som foreligger til nå. Så langt jeg kan vurdere det avviker parsellstrukturen og bygningene her fra den samtidige bondegårdsbebyggelsen med langhus for folk, avling og fe. Det virker som om de 5–6 bygningsrestene som er undersøkt her, først og fremst er beregnet for mennesker og deres aktivitet; husene er små og utstyrt med benker og ildsted som opptar det meste av gulvarealet. Kravet om *betydelig innslag av steinarkitektur*, er irrelevant i en tid da man ikke har begynt å reise slike bygninger.

Ut fra disse observasjonene burde det være klart at Skiringsalkaupangen oppfyller de kriteriene jeg har satt for å definere stedet som en by: Vi har det økologiske elementet i form av tettbebyggelse og varig befolkningskonsentrasjon som skiller seg fra det agrare omlandet, funksjonen skiller seg også ut og vi må anta at stedet, i hvert fall til en viss grad med handels- og håndverksvirksomhet, har hatt en sosial karakter som skilte seg fra omlandet.

Navnet *Skirings heal* skal vi se litt nærmere på. Navnet er tolket som den *lysende ballen* og at dette henspiller på guden Frøy. Navn som inneholder leddet *-sal* har vi bare noen få av i Norge og i dag er navnene gått ut av bruk. Navneforskeren Kåre Hoel mener at samtlige av de tidligere gårdsnavn med slik endelse har blitt erstattet av navnet Huseby. Dette navnet ble gitt gårder som kongene i slutten av vikingtiden tok fra sine motstandere og satte sine menn på. Dersom Hoel har rett må Skiringsalhøvdingen ha blitt nedkjempet og gården overtatt av kongen en gang i 900- eller 1000-årene. Skiringssal var dermed etter Hoels mening vikingtidens navn på den store gården midt i Tjølling, der kaupangen lå. (Hoel 1985 etter Skre & Stylegar 2004:65–66).

Gården Huseby ligger ca. 1 km nord for Kaupang. Som A. Steinnes (1955:21) har påvist har dette har vært en sentral gård i distriktet. Steinnes ser imidlertid Husebyene snarere som et ledd i et forvaltningssystem enn som egentlige høvdinge- eller kongesete, manifestert med dominerende gravminne/gravfunn. Det viktigste er at en her synes å være på spor av en organisert politisk makt, som det er rimelig å vente i nærheten av en markeds plass, sammen med den rettslige og religiøse som klart nok er tilstede i Tjølling, skriver Charlotte Blindheim i 1981 (:15). Et «dominerende» fortidsminne ble imidlertid funnet senere. På gården Huseby ble det nylig funnet og undersøkt et vikingtids langhus, en hallbygning reist på et oppbygd platå. Huset målte ca. 32–34 m x 9–10 m. Skre & Stylegar (2004:68) hevder at «Beliggenheten på et kunstig oppbygd platå viser at det er en hallbygning og ikke et vanlig bolighus.»... «En konklusjon i saken kan ikke bli vannrett og det er rom for flere tolkninger, også av navnet Skiringsal. Men vi mener at mange indisier peker i retning av at dette er hallen der Skiringsalhøvdingen satt, han som i samarbeide med sin venn danekongen må ha grunnlagt kaupangen og hvis etterkommere styrte den i de tre eller fire generasjoner før den ble lagt øde.»

Liksom Hedeby og Birka fikk heller ikke Skiringsalkaupangen, eller den lille byen ved Viksfjorden noen lang historie – kanskje frem mot midten av 900-tallet. Flere årsaker til at byen forsvant har vært diskutert. Dårlige havneforhold for større skip har vært foreslått, men dette er neppe riktig. Overføring av byfunksjonene til Tønsberg er et annet forslag, men i Tønsberg har man ikke funnet noen bymessig bebyggelse før mot slutten av 1000-tallet. Skre

& Stylegar (2004:77) vil heller se på de maktpolitiske forholdene i Viken for å forstå hva som skjedde: Fraflyttingen kan sees på bakgrunn av maktforholdene mellom danekongen og de vikiske stormenn. De viser til de store skipsgravene rundt Oslofjorden fra perioden 834–910 som maktpolitiske manifestasjoner. De viser til at personene som ble gravlagt i disse skipene kan ha hatt viktige militære og administrative funksjoner knyttet til den danske kongemakten i tidlig vikingtid. Skipsgravene i Viken hadde dermed nær sammenheng med den danske rikssamlingen og den tidlige danske kongemaktens ideologi. «Men daneveldet var gjennom store deler av denne perioden utsatt for politisk kaos og interne maktkamper. Det er trolig at det danske overherredømmet i Sør-Skandinavia var svekket på den tiden da de store skipsgravene blir anlagt. Nye dynastier, for eksempel på den norske vestkysten, kan ha gjort seg gjeldende nettopp i disse årene. Kanskje uttrykker skipsgravene den svekkede danske kongemaktens forsøk på å befeste sitt herredømme i de tradisjonelle danske landskapene rundt Viken?» (loc. cit.). På grunnlag av dette konkluderer de med at «Byen ved Viksfjorden og handelen der trengte beskyttelse. En garanti om slik beskyttelse må ha vært gitt enten direkte av kong Godfred da Skiringssal ble anlagt i begynnelsen av 800-årene, eller helst indirekte av stormenn i søndre Vestfold som kunne sette sin lit til dansk militær og politisk støtte. De urolige tidene omkring 900 kan ha truet denne beskyttelsesgarantien eller satt den i miskreditt. Det kan være en viktig årsak til de endringene som på samme tid kan spores på Kaupang» (loc. cit.).

Skiringsalkaupangen er som sagt alene om å få betegnelsen «by» på det «norske» området i første del av vikingtiden. Selv om denne ligger utenfor vårt undersøkelsesområde var det derfor nødvendig med denne korte gjennomgangen av stedet og dets historie som «forsmak» på noen av de forholdene som gjorde det mulig med denne nye «urbane» bosetnings- og økonomiformen som skjøt fart fra slutten av vikingtiden. Vi gikk nå inn i en tid med særdeles store endringer i samfunnet. Dette vil jeg imidlertid komme tilbake til i det neste hovedkapittelet. Her vil jeg først, på samme måte som for eldre jernalder, prøve å se om man på grunnlag av arkeologiske funn, og nå med litt hjelp av de eldste skriftlige kildene, kan finne politiske, religiøse og økonomiske sentra som skiller seg ut fra det omliggende agrare samfunnet. Jeg viser til foregående kapitler når det gjelder topografiske og ressursmessige beskrivelser av de enkelte stedene. Bare der vi kommer til nye steder eller landskap vil slik beskrivelse bli gitt.

Som for eldre jernalder starter jeg i sør og gjennomgår aktuelle kommuner. Jeg ser særlig på forholdet, likheter – endringer, til tidligere perioder. Jeg tar også for meg større områder, både ut fra dagens fylkes- eller fylkesdelsgrenser og på tvers av dagens grenser der jeg finner det interessant. Under behandlingen av yngre jernalder kan det også være av interesse å trekke inn opplysninger fra senere tid.

9.2 Rogaland

9.2.1 Bakgrunnsmateriale, gjennomgang

Når det gjelder yngre jernalder i Rogaland, mangler vi oversiktsartikler som Myhre og Kristoffersens arbeider som ble brukt som utgangspunkt for å finne funn- og «rikdoms-konsentrasjoner» i Rogaland i eldre jernalder. Bjørn Ringstads undersøkelsesområde omhandler bare området nord for Boknafjorden. O. Rønne (1999) har utarbeidet en liste over samtlige merovingertids gravfunn fra Rogaland. I Appendiks 2 har jeg listet opp graver som kan regnes

som våpengraver på samme måte som Fett (1940 a og b) satte opp for folkevandringstiden og som er gjengitt her i tabellform med noen tilføyelser i Appendiks 1. Det er påfallende at hele 55 av de 68 merovingertidsgravene fra Rogaland inneholder våpen. Selv om vi ser bort fra de ytterst få gravene som inneholder bare en kniv i tillegg til annet utstyr og derfor knapt kan kalles en våpengrav, kan dette tolkes som om mannens stilling og krigerideologien sto særdeles sterkt i Rogaland i merovingertiden.

Som grunnlag for vurdering av vikingtiden i Rogaland støtter jeg meg til J. H. Larsens funnlistene (Larsen 1978:185–230). Stylegar (u. årstall 1) har bl.a. på grunnlag av disse viderearbeidete funnlistene over gravfunn fra vikingtiden og ut fra disse tegnet et kart over Rogaland med «verdigenstander» som skålvekter/vektlodd, ryttergraver, skattefunn, funn av insulære (funn fra Britiske øyer og Irland) importsaker og praktsverd (Petersens typer D, E, K, L, O, R, S, T, V, og Z) (Stylegar u. årstall 2). Det er påfallende å se forskjellen i antallet funn fra merovingertid til vikingtid. Mens Rønne bare registrert 68 gravfunn fra merovingertid viser Stylegars vikingtidsliste hele 930 funnummer. Vikingtidslisten består riktig nok både av gravfunn og løsfunn, men jeg vil anta at flertallet av løsfunnene i denne listen kommer fra graver. Når vi tenker på at kristen innflytelse mot slutten av vikingtiden kan virket negativt inn på antallet graver med gravgods, er dette likevel en utvikling som gir grunn til ettertanke. Uten å gå lenger inn på denne problemstillingen her, kan jeg peke på mulig økt aktivitet og befolkningsgrunnlag, men også endringer i gravskikk der kanskje flere fikk graver med gravgods enn det tilfelle var i tidligere periode. En endring i forholdet mellom manns- og kvinnegraver, jf. den store overvekten av våpengraver i merovingertid, er et indisium på dette.

Jeg støtter meg også til E. Wamers (1985) og T. Jåtten (2006) sine kataloger over insulære importfunn med suppleringer (Appendiks 3) og som et ytterligere grunnlag har vi min egen oversikt over yngre jernalders båt- og skipsgraver (fig. 10 og Appendiks 4).

I tillegg finnes det diverse spesialarbeider, ikke minst A. Opedals arbeider omkring storgravene langs Karmsundet. En ny kildetype som vi nå kan dra noe nytte av er de skriftlige kildene som direkte, eller gjennom retrospektive betraktninger kan gi nyttig informasjon.

9.2.2 Dalane

Lund

Vi tar først utgangspunkt i Rønnes merovingertidsliste (Appendiks 2): Fra sør i Rogaland ser vi at Lund kommune har flere nevneverdige funn. Her er det først og fremst gården Hove som utmerker seg med tre til dels rike funn. To av gravene inneholder to sverd men dette er nok sannsynligvis dobbeltbegavelser. *Hove* ligger på en flat slette på nordsiden av Hovlandsvatnet. Lenger ned i den flate dalen kommer vi til kommunesenteret Moi og det store Lundvatnet som renner ut i Åna Sira som i dag er fylkesskillet mellom Rogaland og Vest-Agder. Selv om bygdene her er geografisk begrensete som jordbruksområder, ligger disse langs den innlandske ferdslsåren mellom dagens Vestland og Sørland.

I forbindelse med diskusjonen om mulig kultsenter i eldre jernalder på Hove i Sandnes, diskuterte jeg hvorvidt dette navnet hadde sitt opphav i et kultsted, Hov, eller om det var terrengformasjonen, høyden der gården lå, som var opphavet til navnet. Her kan vi ikke si at selve lokaliseringen av gården kan ha gitt navnet siden denne ligger på en flat mo. Hovemoen er imidlertid omgitt av markerte og bratte fjell og moen kan kanskje ha sitt navn fra et av

disse. Det er imidlertid mer sannsynlig at navnet har sitt utgangspunkt i et kultsted på en storgård her og at for eksempel Hovsfjellet i vest har fått sitt navn fra gården. Liksom ved Hov i Sandnes finner vi stedsnavnet Lund lenger ned i dalen ved Lundsvatnet, der det også er gjort et funn av en våpengrav i en liten gravhaug på prestegården. Mellom Hove og Lund, på *Hauklandsmoen* er det også gjort et fint gravfunn (S3542). Dette er en av de få merovingertids kvinnegraver i Rogaland, med en rektangulær spenne/beslag i forgylt bronse i Salin stil II, 59 perler i glass, kleber, krystall og bronse, spinnehjul, samt knokkel av fugl.

Selv om det er en god del vikingtidsfunn fra Lund kommune, kan man knapt se at det er noen av funnene som kan regnes som særdeles fremragende fra vikingtid. Siden det heller ikke er betydelig bebyggelse i området omkring, men mest fjell og ubebygde skogsområde, må vi helst regne Hove og tiliggende område ned mot Lundsvatnet som en velstående bygd og lokalt bygdesenter for de omliggende dal- og fjellbygdene.

Eigersund

I Eigersund lå en av de to Husebygårdene som Steinnes hevdet var en av hjørnesteinene i organiseringen av et gammelt norsk rike (Steines 1955:6–7). *Husabø* er den gamle prestegården som lå der sentrum av Eigersund, *Eikundarsund*, ligger i dag. I Eigersund sto det i middelalderen to kirker: Den ene, St. Laurentii kirke var et av de kongelige kapellene. Mariakirken kan ha vært en av fjordungskirkene i Rygjarfylket (Helle 1986:103). Dalane er et langt karrigere jordbruksstrøk enn de rike bondebygdene på Jæren lenger nord, men gården ligger ved munningen av flere dalsystemer der det er gjort rike funn og hvor de bevarte fornminnene forteller om bosetning i jernalderen. Det finnes også mange bygdeborger i området rund Eigersund. Bygdeborger blir vanligvis datert til eldre jernalder, hovedsakelig folkevandingstid, men dateringene er gjerne usikre. Fremfor alt er det allfarvegen langs kysten og havnemulighetene innenfor Eigerøya som må ha vært grunnlaget for en profilert Husebygård med middelalderkirker. Eikundarsund var den viktigste havnen kystfarere kunne gjøre bruk av på sørsiden ved den problematiske, ubeskyttede seilassen rundt Jæren. Egil Harald Grude oppsummerer i bygdeboka, på bakgrunn av opplysninger av Knut Helle (1987:103) og Per Haavaldsen (1995:16–17), at «I tidligere tider synes samfunns- og innflytelse til ulike tider å ha vært spredt rundt om på flere steder i distriktet. Fra vikingtid blir det annerledes. Historikeren Knut Helle sier at konsentrasjonen av gravfunn fra vikingtida tyder på at området ved det nåværende Eigersund sentrum fra da av blir et tyngdepunkt for lokal høvdingmakt» (Grude 1996:26).

Merovingertidsfunnene i Eigersund kommune er ikke mange, men vi skal se på S2975 fra *Haugstad* der det i en avlang haug ble funnet bl.a. to sverd, begge enegget uten hjalt. Alle gjenstandene, med unntak av det ene sverdet, lå samlet midt i haugen mens det ene sverdet lå ca. en meter vekk fra de andre sakene. Dette kan derfor kanskje ha tilhørt en annen grav. Foruten rikholdig våpenutstyr som spyd, øks og pilspisser, var det også et ringbissel og i tillegg en sigd og en ljå. T. Meling mener at det er en del momenter som viser at flere av de vestnorske gravene med hesteutstyr kan knyttes til ulike maktforhold bygd på allianser og personlige relasjoner (Meling 2000:86). Han hevder også at «Sjølvs om det er mange utryggingsmoment knytt til status og graver, meiner eg at det er fleire forhold som tyder på at dei vestnorske gravene med hest/hesteutstyr kan plasserast innafor eit sjikt og miljø som truleg har utgjort ein maktfaktor på Vestlandet i merovingertida. Eit av desse forholda er gjenstandsmaterialet i gravene» (op. cit.:68).

Vi skal også se på to funn fra vikingtid fra *Eige*: S1444-47 med en frankisk sølvspenne, 2 ovalspenner, bronsekjel, perle, bronsenål, 2 bronse armringer med mer og S4647 med et praktsverd (Petersen type K), øks, ringspenne, bryne, kleberkar og flint.

De nevnte funnene ligger imidlertid ikke helt sentralt i forhold til det som senere skulle bli kirkestedet Egersund. Her er det gårdene *Årstad* og *Husabø* som er de mest sentrale etter bygdebokforfatteren E. Grudes mening (1996:27f.). Han viser til diskusjonen omkring Husabø-navnene og et kvinnegravfunn fra 900-tallet fra *Årstad*, som må være S2382, med to ovalspenner og en trefliket spenne. En kvinnegrav 9. årh. (B4490) som bl.a. inneholdt to insulære gjenstander er funnet på *Hafsøy* like ved dagens sentrum. Videre er det gjort et skattefunn på *Årstad* med ca. 1849 sølvmynter som veier litt over to kilo. Funnet består hovedsakelig av tyske og anglosaksiske pennyer. Dette er faktisk det nest største skattefunnet målt i antallet mynter som er gjort i Norge (Skåre 1976:Table 9). Den yngste mynten er datert til 1029 og nedleggelsen faller derfor noe sent i forhold til den tidsperioden vi befatter oss med her. Ellers hører vi flere ganger om Egersund i sagaen i forbindelse med Olav den hellige, danskekongen Knut og Erling Skjalgsson i 1020-årene. Selv om Sigurd Grieg (1972:36–47) mener at det har vært en forholdsvis tett bosetning i perioden fra første halvdel av 800-årene og utover, kan jeg likevel ikke, ut fra de yngre jernalders funnene, se at dette har vært noe omfattende senter her i den perioden jeg her behandler, men fra vikingtiden og fra første del av middelalder kan Egersund ha tjent som hvile- og havneplass med en viss aktivitet som et lokalt senter og havn for tiliggende dalbygder, bl.a. i Bjerkreim kommune hvor det er bevart mange gårdsanlegg og gravfelt og med fjell- og heiområdene rundt. Jeg vil derfor komme nærmere tilbake til Egersund under gjennomgangen av middelalderens sentra.

9.2.3 Sør-Jæren

Hå

Det er nærliggende å se om de rike funnene og fornminnekonsentrasjonene fra Horr og Hå-områdene får sin oppfølging i senere perioder. For merovingertidens del, må vi svare negativt. Det er registrert få gravfunn fra denne perioden her. I kommunen finner vi et unntak med en gravhaug på *Ogna* med fire begravelser, B4769, med til dels rikholdig gravutstyr, bl.a. to graver med 40 nagler i hver som kan antyde en båtgrav. Vi skal også merke oss et funn, B4388, fra Auda-Motland med to sverd: Et enegget og et tveegget.

Når det gjelder vikingtid er funnmengden atskillig større. Stylegars liste omfatter 109 funn av ulike kategorier, men det er rimelig å tolke de fleste som å komme fra graver, selv om noen omtales som løsfunn. Ser vi på fordelingen av disse funnene, merker vi oss at nye områder merker seg ut med mange funn. Dette gjelder særlig *Ogna* med hele 12 funn, hvorav 10 inneholder våpen. Vi skal merke oss S1663 som er en stigbøyle av typen R588, uten nærmere steds- og funnangivelse enn *Ogna* som kan være det gamle kommunenavnet og derved omfatte et større område. Litt lenger nord, på *Bø* ved Bjåvatnet ved Brusand er det gjort tre rikholdige gravfunn, S911-18, hvorav en med øks, spinnehjul, fuglenål og mer enn 300 perler. Muligens skal denne graven dateres til merovingertid. Lenger nord finner vi mange og til dels rikholdige funn på *Kvalbein*, bl.a. en skålvekt (S2351) og på *Kvassheim* med det store gravfeltet som vi tidligere merket oss i forbindelse med havneområdet på *Horr* litt lenger nord. Det er ingen funn innenfor kystgårdene. Dette gjør at vi kan se sørligste del av Jæren, dvs. *Ogna* prestegjeld som et rikt område, men det er vanskelig å se noe klart senter her. Forholdet til havnen,

Øyren, som sto sentralt i eldre jernalder er svekket idet det bare er gårder sør for denne som kan vise til et større antall funn.

I området ved Varhaug finnes det òg en del vikingtids funn, men ikke av en slik mengde at vi kan snakke om noen betydelig konsentrasjon. Et betydelig funn er imidlertid et skattefunn fra *Horr* (B5307) med 418 sølvmynter (for det meste tyske), krusifiks, ringer og ringfragmenter av sølvtråd. Dateringen er imidlertid sen idet funnet må være nedlagt etter 1017 (Skaare 1976:147).

Lenger nord, ved kysten sør for Håelvas, utløp finner vi til sammen 10 vikingtidsfunn på *Hå* og *Obrestad*. Det store gravfeltet på Hå har tidligere vært et av indisiene på at det var et senter i forbindelse med Håelva og gårdene omkring. Det som nå er nytt er at det også er et stort antall vikingtidsfunn på gårdene på nordsiden av elveutløpet, på gårdene *Refsnes*, blant annet et funn med et insulært bronsebeslag (S3426), og på *Njærheim* og *Nærland*. Det vi også skal merke oss er at det her er kjent hele tre steinkors som skal ha stått nær, eller innenfor det snevre kirkegårdsområdet på Njærheim (Birkeli 1973:105). I forbindelse med gjennomgangen av eldre jernalders sentralsteder diskuterte jeg Njærheimområdet som kultsted. Ut fra tanken om kontinuitet fra en gammel Njårdkultur til et kristent kultsted, kan man ut fra disse korsene og det at Njærheim også ble kirkested i middelalderen, tenke seg Njærheim som et religiøst samlingssted fra yngre jernalder og inn i kristen tid. Jeg kan, for å gå litt videre i kultstedsdiskusjonen her, snu dette på hodet og si litt mer generelt at et områdes religionsutøvelse ble tatt opp og foregikk på den eller de ledende gårdene, og ble utført av de ledende personene i samtiden. Forutsatt at de samme eiendoms-, makt- og ledelsesrelasjonene overlevde de turbulente tidene gjennom overgangen til historisk tid, vil jeg tro at religionsutøvelsen fortsatte på de samme stedene også etter at kristendommen kom inn (jf. systemet med høgendeskirker, der det var samfunnseliten som bygde kirkene i den første kristne tiden).

Videre er det funnet en samling insulære funn på *Refsnes* S 5073 og S3426, *Høyland* S5228 og på *Obrestad* S4786, samt på *Nærbo* S 2005, lenger inne. Eirik Bjodaskalle, morfar til Olav Tryggvasson, skal ha bodd på *Oprostadir* (Steinnes 1953:361)

Også i det eldre påviste sentrumsområdet lenger inne i landet, omkring *Bø*, *Lode* og *Motland* er det rikelig med merovingertids- og vikingtidsfunn. Jeg nevner her et gravfunn, B4388, fra overgangen mellom disse to periodene som ble gjort i en rundhaug. Graven inneholdt bl.a. et bissel og to typer sverd foruten spyd, øks, ljå, bryne og klinknagler. Fra *Nærbo* er et insulært funn (S2005). *Bø* ble kirkested i middelalderen.

Ser vi Hå kommune under ett ser vi funnkonsentrasjoner med rikdomsindikatorer i nordre del av kommunen, dvs. på begge sider av Håelva. Ut fra historiske kilder merket vi oss Obrestad som Steinnes regner som kongsgård alt i 900-årene (op. cit.:361). Dette er det samme bildet som vi fant fra eldre jernalder, men det nye er at gårdene *nord* for Håelvas utløp nå stiger frem i lyset. Nedenfor skal vi se dette området i sammenheng med nabogårdene nordenfor i Klepp kommune. Sør i området er bildet noe forskjellig fra eldre jernalder idet bare gårdene sør for den gamle havnen Øyren merker seg ut sammen med området innenfor Brusand og Ogna, der det også ble reist en steinkirke i middelalderen. Ingen av disse siste funnene utmerker seg imidlertid med usedvanlig rikdom som kan plassere dem høyt opp i en hierarkisk pyramide.

9.2.4 Midt-Jæren

Klepp – Time

Merovingertidsfunnene på midtre Jæren, i første omgang kommunene Time og Klepp, er ikke mange. Rønne (1999) registrerer i alt 12 funn. Med få unntak synes den dominerende stillingen som jeg tillia gårdene omkring Tinghaug: *Tu*, *Hauge* og *Særheim*, å bli noe svekket. Det er imidlertid ett funn som fremstår som spesielt og som jeg tidligere har nevnt under behandlingen av eldre jernalder. Dette er B5392 med 16 gullgubber som trolig kommer fra en hustuft nedenfor Tubakken på *Hauge*. Det er vanskelig å datere disse nærmere enn 500–900 e.Kr.. Det er ikke funnet slike gullgubber andre steder i Rogaland og bare 6 steder ellers i Norge. Funnomstendighetene ved de øvrige funnene forteller om høy status. På *Tu* er det gjort funn fra tre godt utstyrte merovingertids graver, en kvinnegrav og to mannsgraver, den ene med bl.a. et bittel. Dette gjør at vi kan trekke Tinghaugområdet status som sentralt område noe inn i merovingertiden.

Når vi kommer inn i vikingtid er imidlertid ikke bildet så klart. Funnmengden i området, totalt 130 vikingtidsfunn, ser ut til å være jevnere fordelt i kommunene Klepp og Time. Ser vi det rent tallmessig, uten tanke på funnenes innhold og kvalitet, kan vi se at følgende gårder er representert med 5 eller flere funn. Dette er vestre *Bore* (6 funn), *Reve* (12 funn), *Orre* (6 funn), *Braut* (5 funn), *Kleppe* og *Klepp* prestegård (6 funn), *Tu* (6 funn) i Klepp kommune, og *Line* (5 funn) og *Re* (7 funn) i Time kommune. Jeg skal også nevne et funn av en spore, B7680, lik R225, som muligens kan komme fra *Holen* i Time.

Av disse gårdene er det bare *Tu* som ligger opp mot Tinghaugområdet. Av de 6 vikingtidsfunnene her er noen rikholdige, men ikke i en slik grad at de er fremstående. På nabogården mot nord, *Særheim*, er det imidlertid gjort et funn av en ryttergrav (S3962) med bl.a. sverd, to sporer, bittel, bronsebeslag, bryner, keramikk, jernring og nagle, som må regnes som en overklassegrav.

Ser vi på kvalitetsfunnene, viser disse en forskyvning mot vest med en samling omkring Orrevatnet. Jeg kan som eksempel nevne flere funn fra *Orre*, bl.a. et funn med bronsebelagt trespann (B2564-68), skålvekt (B2569), et tynt flatt gullbånd (betalingsgull? B2584), bronsespenner, kjede av bronse (B2602), 71 perler av glass, agat og leire, sølvspenne (B2601), sverd samt flere gjenstander. Funnet virker sammenblandet, blant annet med en eldre jernalders grav, men det indikerer likevel høy status blant den eller de som er begravd her. Fra samme gård, kanskje også fra samme gravhaug, kommer et insulært beslag. På *Reve* er det funnet et insulært beslag samt et spesielt bittelmunnbitt med ringer av forgylt bronse og med dyrehodedekorasjoner (S1865–67) samt en grav med armbånd av sølv (S8506).

Fra *Bore* kommer et skattefunn med ca. 100 mynter, deler av sølvvarmbånd, staver og tykke trådbiter. Dette kom i jorda etter 997 (Skaare 1976:147). Også fra *Reve* er det kommet et skattefunn med 14 mynter (op. cit.:148).

Det er grunn til å se dette området i sammenheng med det kystnære området lenger sør på begge sider av Håelvas utløp: Gårdene *Refsnes*, *Nærland*, *Njærheim*, *Hå* og *Obrestad*. Det er mange og til dels rike funn her slik at en kan postulere et tyngdepunkt av velstående og betydningsfulle gårder her i yngre jernalder. Om vi ut fra dette skal forsøke å postulere noen form for større senterdannelse eller maktkonsentrasjoner her, lokalisert til en gård, i denne tidsperioden, må dette være omkring *Orre*. Dette betyr at tyngdepunktet på Midt-Jæren blir flyttet fra Tinghaugområdet og ut mot kysten i yngre jernalder. Jeg vil komme tilbake til dette i den senere diskusjonen.

9.2.5 Nord-Jæren med øyene i søndre del av Boknafjorden

Sandnes kommune

I Sandnes kommune ble *Hoveområdet* påvist som et senter i eldre jernalder. Selve Hovehøydedraget kommer imidlertid ikke til syne i yngre jernalder. Stylegar (u. årstall 1.) lister opp 99 vikingtidsfunn i kommunen, men av disse er det bare tre som kommer fra selve gården *Hove*. Ingen av disse inneholder funn som er funnet verdige til en plass i Wamers og Jåttens lister over insulære funn. Heller ikke Meling (2000) finner graver med hesteutstyr fra merovingertiden her. Derimot er det gjort hele 8 vikingtidsfunn på *Lunde*, nabogården i sørvest. Dette gjelder jevnt gode gravfunn blant annet 3 kvinnegraver med skålpennesett med mer. Her er også et funn (S939–43, 2426) med øks, ildstål, sverd, spyd med mer samt et bisselmunnbitt. Vi skal imidlertid være forsiktig med å klassifisere dette som en ryttergrav da bisselet også kan ha tjent andre formål enn utelukkende riding (jfr. Bråthen 1989:5). På Austrått som ligger nordøst for Hove, er det funnet et keltisk endebeleg til et drikkehorn fra vikingtiden. På *Høyland*, sørøst og nedenfor Hovehøyden er det gjort et funn av to insulære smykker (C1647a–b). Vi ser at i området rundt *Hove* er det gjort flere kvalitetsfunn, men de er funnet spredt og er heller ikke av et antall at som tilsier noe makt eller senterdannelse.

Flere vikingtidsfunn i særklasse er gjort på *Frøyland*. Dette gjelder fire graver S 2221–2225 med rikholdig utstyr av smykker, våpen og husholdningsutstyr. Et bisselet er særlig forseggjort med dekorative elementer. I tillegg er det nylig undersøkt to mindre båtgraver her. Det er derfor grunn til å karakterisere Frøyland som en rik gård, noe som også understrekes av Frøynavnet som kan fortelle om religionsutøvelse her. Vi skal til sist også merke oss et funn av et praktsverd type V (S2389) på *Auklend* som ligger inne på halvøya mellom Gandsfjorden og Haugsfjorden.

På vestsiden av *Gandsfjorden* skal vi først merke oss *Soma* med funnene C1947–1951. Funnopplysningene er dårlige og funnet virker sammenblandet, men det jeg vil fokusere på er et bisselet av jern med ringer av bronse eller messing og «En mængde (19 stk.) Zirater af Bronze»...«der for største Delen vise sig at have været hæftede ved Lædertøi med et Slags Spændeindretning. I nogle af disse smukt arbeidede Stykker har Ravstene været indslutede; Ringe og smaa Spænder findes ogsaa blant dem; uidentvivel har alt henhørt til et kostbart Ridetøj» (C1950). Dette forteller om en grav til en person med høy status. På nabogården *Austvoll* er det funnet rester av et bisselmunnbitt med forseggjorte bronsenagler. På samme sted ble det i en haug 50 år før funnet «en hjelm, et sverd, en gullnål og en lerkrukke med brente ben» som antas å ha blitt solgt den gang (S4632). Det er vanskelig å ta stilling til dette funnet, men dersom opplysningen om en hjelm er riktig, forteller dette om graven til en særdeles høytstående person.

På gården *Lura*, er det gjort 5 vikingtidsfunn, bl.a. en båtgrav med 180 nagler og ellers rikholdig utstyrt med diverse redskaper og våpen (S9267).

Ut fra dette peker området på vestsiden av indre Gandsfjord (vest for Sandnes) seg ut som interessant, med flere rike gravfunn fra yngre jernalder. Dette forsterkes om vi går lenger nordvest, over dagens kommunegrense, til Stavanger:

Stavanger kommune

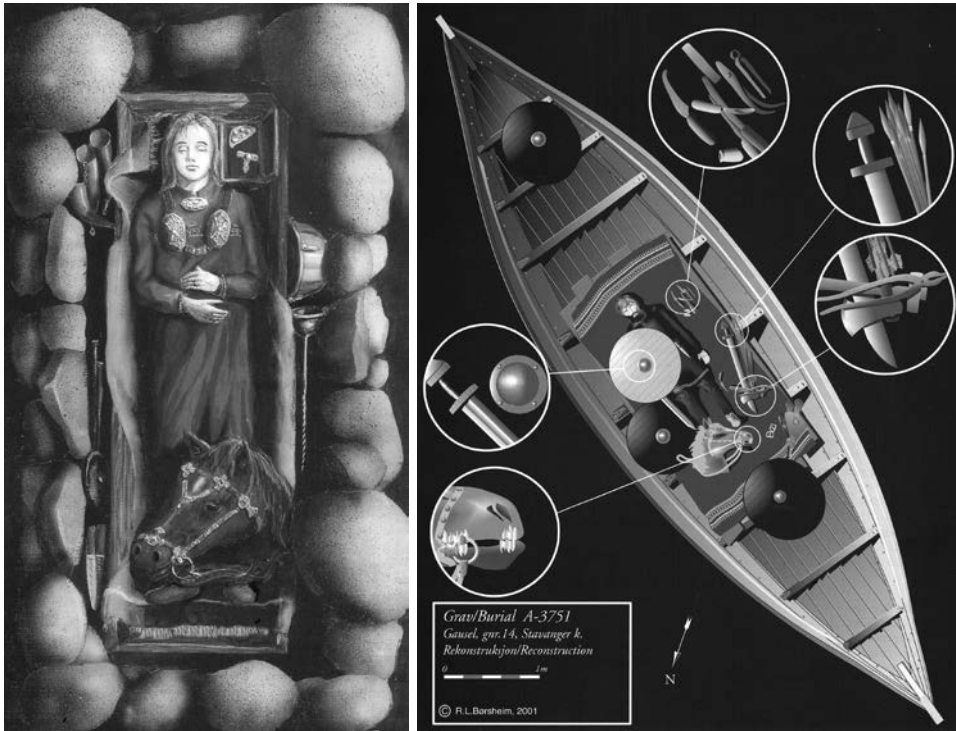
Vi skal først til *Jåttå* der det er gjort et gravfunn fra 9–10 århundres med ringnål, en usedvanlig fin og velbevart irsk skålvekt med ornert bronseetui, linpose og 8 vektlodd (B4772). I «nærheten av Stavanger» er det funnet en holk av bronse med rik irsk spiralornamentikk (NM7759). Denne er vanligvis oppfattet som beslag for en irsk bispestav, «og er i alle fall av dei uvanleg fine og sjeldne irske sakene som har funne vegen hit til landet» (Bakka 1993:294). På Nationalmuseet i København finnes et av de best bevarte husformete relikvieskrinene som må komme fra De britiske øyene (NM9084). På undersiden er det påført en runeinskripsjon med bokstaver som ifølge opplysning fra professor Magnus Olsen kjennes spesielt fra Jæren og Isle of Man (Petersen 1940:79). T. Jåtten skriver, uten noen form for henvisning, at «Det er hevdet at skrinet har befunnet seg i Stavangerområdet» (Jåtten 2006:70).

En gård som i særdeleshet merker seg ut både gjennom et eldre, usedvanlig rikt funn og gjennom nye utgravninger i 1997–2000, er *Gausel*. Gården ligger i nord og nordøstskråningen ned fra Husaberget mot Gandsfjorden. I 1883 ble den rikest utstyrte vikingtids kvinnegraven vi kjenner fra Rogaland, «Gauseldronningens grav», funnet. Graven inneholdt et førtitalls gjenstander. Her var det en rekke praktgjenstander av til dels av insulær opprinnelse. Det kan nevnes kvinnesmykker og relikvieskrin- og seletøysbeslag i forgylt sølv, endebeslag fra drikkehorn, husholdningsutstyr og mye mer. I graven var det også lagt ned et hestehode. Antallet gjenstander og kvaliteten på disse gir oss god grunn til å regne kvinnen som lå begravd her til å høre med til det ypperste sosiale sjiktet i sin samtid. Den døde med sitt gravgods er trolig lagt i jorda ca. 850–860 e.Kr. (Børsheim og Soltvedt 2002:186, Bakka 1993:248–304, Sørheim 2011)

Utgravningene i området like nord for «Dronninggraven» som fant sted i 1997–2000, avdekket restene av minst seks gårdsenheter fra romertid og frem til merovingertid da det trolig var minst to samtidige gårder her. De eldste gårdene lå lengst nede i bakken, mens de yngre ble flyttet oppover i åsen. Spor etter vikingtidstunet ble ikke funnet, men rike graver viser at det må ha bodd flere storfolk her enn «Gauseldronningen» på denne tiden. Sannsynligvis lå gårdshusene fra vikingtid og senere i området umiddelbart nord for bergknausen Husaberget der tunet på Gausel lå frem til 1938 (Børsheim og Soltvedt 2002:280). Selve navnet Husaberget, indikerer jo også bebyggelse og forstavelen *hus-* kan ha liknende betydning som i Husabø/Huseby som gjerne knyttes til et administrativt nettverk i vikingtiden. Husaberg kan da bety berget ved husene eller berget ved gården.

En gravrøys fra romertid med en diameter på 19 m. kommer nær opp til Ringstads definisjon for storrøys og utgraverne, som imidlertid bare fant humane bein og leirkarskår her, mener at røysa, både ut fra størrelse og dominerende beliggenhet på en terrassekant, indikerer at vedkommende som var begravd her var en sentral person på gården (op. cit.: 284). Det er imidlertid gravene fra tidlig vikingtid, med et usedvanlig rikt gjenstandstilfang, som forteller at gården, eller gårdene her har vokst frem til å romme representanter for samfunnets høyeste sosiale og økonomisk stille lag. I tillegg til den tidligere utgravde «Dronninggraven» viser hele 3 båtgraver, hvorav de bevarte restene i to av gravenes uvanlig rike gravgods, viser at gården på Gausel må ha vært en av Rogalands fremste gårder. Båtgravene lå 70 m o.h., hele trekvart km fra sjøen. Dette forteller båtenes og sjøens sentrale rolle i de dodes liv, i økonomisk henseende, og utvilsomt også som militært maktmiddel. Liksom hesten er båtene et talende eksempel på de dodes viktige eiendeler, men også et symbol på økonomisk styrke og sosial

status: «gravinventaret i båtgraven 3751 inneholder flere elementer som både hver for seg og samlet knytter denne graven til en gravtype som vanligvis er forbundet med svært høy status. Sverdparet med ett enegget og ett tveegget sverd er uvanlig i skandinaviske graver, men mer vanlig på kontinentet og da oftest i høystatusgraver. De fire skjoldbulene er også et trekk som er svært uvanlig i det øvrige gravmaterialet, og flere enn to skjold i graver sees vanligvis på som en klar statusindikator. Det rike smedutstyret, som også er svært rikt etter Rogalands standard, er utstyr som i yngre jernalder som regel er knyttet til rike høystatusgraver. Hesteutstyr i form av to bissel, hvorav det ene med bronseringer og nagledekorert hodelag, er også elementer som trekker i samme retning, – mot en høy sosial status for den døde» (op. cit.:285). Jeg har derved ikke noe problem med å slutte meg til Børsheim og Soltvedts avsluttende avsnitt i Gauselpublikasjonen: «Gården på Gausel ekspanderer fra midten av romertid og folkevandringstid til å bli en av sannsynligvis flere storgårder på Nord-Jæren i denne tiden. Også det rike gravmaterialet på Gausel fra tidlig vikingtid viser at folket på Gausel må ha vært blant datidens fremste ætter. I vikingtid har dermed gården og ætten på Gausel høyst sannsynlig spilt en helt sentral maktpolitisk rolle på Nord-Jæren» (op. cit.: 285–6).

Figur 44

Rekonstruksjonsforslag av to praktgraver fra Gausel, Stavanger: Til venstre «Gauseldronningens» grav ca. 850–860. Til høyre båtgrav A-3751 fra 800-tallets midte. Illustrasjon R. L. Børsheim (Børsheim og Soltvedt 2002: Fig. 155 og 169).

Proposed reconstruction of two splendid Viking Age graves from Gausel, Stavanger. To the left, the “Gausel Queen” c. 850–860 with lots of insular objects. To the right boat grave A-3751 from the middle of the 9th century. Illustrations R. L. Børsheim (Børsheim and Soltvedt 2002: Fig. 155 and 169).

Med tanke på en senere diskusjonen omkring Stavanger bys oppkomst, skal vi også her innom øya *Hundvåg* øst for byen. For eldre jernalder ble *Hundvåg* fremhevet ut fra gårdsnavn som *Husabø*, *Skei* og *Austbø*, samt funn av en hustuft som ble sammenlignet med «hallen» på *Forsand*. Bortsett fra dette så jeg ingen grunn til å fremheve at gårdene på *Hundvåg* skulle ha noen spesiell sentral funksjon utover det å være store gårder.

Husabø på øya *Hundvåg* var den andre gården i Rogaland som Steinnes mente hadde administrative oppgaver innen et nå omdiskutert «uskyldsriket» som strakte seg fra *Tromøya* ved *Arendal* i øst til *Ryfylke* i vest (Steinnes 1952–53). Gården lå i middelalderen sammen med nabogården *Austbø* under *Apostelkirken* i *Bergen*, den fremste av de kongelige kapellene. På *Husabø* sto det et steinkors fra den første kristne tiden i toppen av en mektig bronsealders røys og på *Austbø* var det en steinkirke fra middelalderen. Det er mye som tyder på at gårdene en gang hørte sammen. De var begge blant de største gårdene i Rogaland med en landskyld på 6 pund korn hver (Steinnes 1955:23).

Sett ut fra funnene fra yngre jernalder peker imidlertid ikke *Hundvåg* seg ut som spesielt fremstående. Tre håndleddsringer av bronse (B2525–7) er funnet på *Austbø*. To bronsearmbånd er også funnet på *Husabø* (S8684 og S10533). En båtgrav, S5593 i en haug på *Husabø*, ble etterundersøkt i 2000. Da ble det funnet kjølrester i en lengde av 8 m, noe som indikerer en relativt stor gravbåt. Utgraverne angir «en båt som var over 24 fot» (Aakvik 2001:8). En annen båtgrav med en båt på 5–6 m lengde ble undersøkt på *Austbø*. Den døde hadde bl.a. fått med seg et bittel og en kniv. *Tor Helliessen* opplyser at her har ligget flere små runde hauger med funn av perler, spydspisser, økser, sverd og en liten spenne (Hemdorff 1994:5). Heller ikke disse funnene og registreringene kan underbygge gårdene på *Hundvåg* som noe annet enn vanlige storgårder. Det vi da står igjen med er navnebruken med bl.a. *Husabø* som inngikk i A. Steinnes sin tanke om et kongelig veitslesystem (Steinnes 1955:146). På høydedraget her er det lokalisert betydelige kulturlag i opptil 80cm tykkelse (Hemdorff 1994:5). Videre vil jeg vise til et steinkors som ble reist på gravhaugen på *Husabø*. Dette gir muligheter for videre spekulasjoner, men ut fra de funn og fornminer jeg har registrert fra yngre jernalder til nå, vil jeg ikke fremheve *Hundvåg* som noe senter i området, langt mindre betegne *Hundvåg* som «Stavangers sentrum i forhistorisk tid» slik O. Hemdorff gjorde det i overskriften i sin artikkel (loc. cit.).

Sola

På bakgrunn av det skriftlige kilder forteller oss om *Erling Skjalgsson* sin sentrale posisjon på begynnelsen av 1000-tallet, skulle man tro at hans gård på *Sola* skulle fremstå med arkeologiske funn som skulle fortelle noe om en begynnende sentrumsfunksjon i løpet av yngre jernalder. Noe slikt kan vi imidlertid ikke se, verken for det som i dag er *Sola* kommune eller for den nordlige delen av *Stavangerhalvøya*. «Men verkeleg store kunstverk eller gravfunn som er så rike at vi kan seia at dei har høyrst til hovdingar, kjenner vi ikkje frå *Sola* og *Madla*», måtte B. Myhre konstatere i bygdeboka (Myhre 1980b:158). I stedet viser han til *Gausel*, *Jättå*, *Soma* og *Orre*, som jeg har fremhevet over, som de sentrale gårdene på *Nord-Jæren*. Ser vi mot overgangen til middelalderen, til den eldste kristne tiden, kan vi imidlertid merke oss de mange steinkorsene omkring *Hafsrfsjord*: På *Sola*, *Tjelta*, *Stangeland*, og *Sør-Sunde* samt hele 4 fra *Tjora*. Vi skal òg merke oss to store skattefunn: Det største fra *Sletthei* ved *Risa-vigjå* med 578 hele og 800 fragmenter av mynter fra mellom 945 og 1018, og 19 mynter fra 1065–1080 fra *Hundshaug* ved *Hogstad* (Skaare 1976:148–9), men som er sene i forhold til den perioden

jeg her behandler. Jeg vil for ordens skyld også nevne det store antallet nausttufter i Sola og nærmeste kommuner som jeg omtalte under eldre jernalder. 12 av 14 av disse naustene er imidlertid datert til eldre jernalder (Grimm 2008:83), slik at vi ikke kan ta disse med i vår vurdering for yngre jernalder.

Til tross for dette konkluderer Myhre likevel med at det er flere funn og fornminner som peker ut Tjora og Sola som de viktigste gårdene i overgangsperioden mellom vikingtid og middelalder (op. cit.: 160–1). Dette mener han høver godt med de skriftlige kildene om Erling Skjalgsson og hans ætt, og om Tjora som kanskje var den største gården på Jæren i historisk tid. Ut fra antallet kjente funn og graver topper Solagårdene listen for første del av vikingtiden med 8, mens Revheim har 5 og *Tjora, Røyneberg, Litlaland* og *Nord-Sunde* har tre hver. Fra *Revheim* kommer et ornert bronsesmykke og en importert bronsese, men denne gården rykker godt oppover på listen da det nylig er gjort funn av en vikingtids båtgrav og andre rike gravfunn, bl.a. med insulære gjenstandsfunn. Ikke minst et tidlig vikingtids rektangulært smykke av forgylt sølvlegering, som ble funnet i en ellers rikholdig kvinnegrav, viste høy kvalitet i dekoren i stil F (jf. Ramskou 1965). Smykket er omarbeidet fra et større skrinlokk e.l. (Sørheim & al 2004). Dette gjør at også Revheim må regnes som en ledende gård på linje, og vel så det, med Sola i tidlig vikingtid. Målt ut fra Fabech og Ringtveds hierarki-pyramide, i den grad vi kan gjøre denne gjeldende også for yngre jernalder, er det imidlertid vanskelig å få øye på rike og mange funn- og fornminnekonsentrasjoner i dette området som skulle fortelle om den posisjonen Erling Skjalgsson skulle få ifølge skriftlige overleveringer, i overgangen til vår neste hovedperiode.

Før jeg går videre med en oppsummering av Nord-Jæren, vil jeg også se på de nærmeste øyene på sørsiden av Boknafjorden, dvs. dagens Rennesøy kommune og fastlandet på østsiden av Høgsfjorden (Strand og Forsand kommuner). Begrunnelsen for å se dette arealet i sammenheng, vil jeg i utgangspunktet grunngi med at dette tilsynelatende kan være et område som kan ha utgjort en geografisk enhet omkring fjorden som det kommunikasjonsmessige bindeleddet. En annen geografisk enhet som kan tenkes, er å se samtlige øyer på sørsiden av Boknafjorden, med tilliggende fastland, som en enhet.

Rennesøy

Det er ikke gjort nevneverdige merovingertids gravfunn i Rennesøy kommune, men fremst blant vikingtidsfunnene må vi vel regne et gravfunn fra *Heigraberg* på Vestre Åmøy (S6782) som er en usedvanlig godt utstyrt smedgrav med flere sølvsmykker, blant annet en korsformet nål, 2 kufiske mynter, mulig vektlodd, hengekar, sverd, øks, fiskesøkker m.m. 35 nagler kan muligens være rester fra en båt, men antallet er for lite til å slå dette fast med sikkerhet. Dette funnet må ha vært gjort 3–400 m sør for det ringformede tunanlegget på Åmøy, men på andre siden av Hegreberget. På *Varaberg* ca. 1 km lenger sørøst er det funnet et insulært beslag sammen med en arming (C6836–37).

På *Sorbø*, på nordsiden av Rennesøy, er det funnet en båtgrav med 112 nagler og andre jernfragmenter. Det som imidlertid gjør *Sorbø* noe interessant i vår sammenheng er at det her sto et steinkors samt flere runesteiner og at det ble reist en steinkirke her. *Sorbø* har fra gammelt av vært krongods og forble krongods også etter at de fleste gårdene rundt om var blitt klostergoods (Birkeli 1973:159).

Sett under ett er det ikke så mange funn som fremhever øyene i det som i dag er Rennesøy kommune. En gård som *ikke* peker seg ut i det arkeologiske materialet er *Utstein* på Moster. Utstein var kongsgård under Harald Hårfagre. I Haraldskvadet, strofe 9 (900-tallet) er Utstein direkte nevnt som kongens bosted (Iversen 2004:21). Andreas Holmsen viser til at Utstein var en av de største gårdene i Rogaland med et kloster som eide mange leiglendingsgårder. Han hevder at «i vikingtida er det er grunn til å legge vekt på at Utstein var den sørligste i rekken av storgårder med kontroll over skipsleia langs Norges kyst» (Holmsen 1976:76). Han ser det som sannsynlig at det omkring Utstein og andre storgårder langs kysten på Vestlandet fantes store godskonsentrasjoner med leilendingsbruk som kunne skaffe underhold til krigere.

Selv om de arkeologiske funnene ikke fremhever Utstein som et senter i yngre jernalder, må vi likevel, på grunnlag av historiske kilder om kongsgården, føre opp Utstein på listen over sentralsteder, men ikke før i siste del av yngre jernalder.

Til sist vil jeg tilføye for Nord-Jæren generelt at ut fra oversiktskartet over vikingtidens båtgraver, fig. 8, kan vi se at det er en konsentrasjon av slike funn på Stavanger-halvøya. Bortsett fra Gausel er imidlertid disse gravene spredt på forskjellige gårder slik at båtgravene som samlede enheter ikke kan gi oss vesentlig informasjon ut over den enkelte gård.

9.2.6 Ryfylke

Strand

Fra Strand kommune er det særlig grunn til å fremheve «Ryttergrava» fra første halvdel av 900-tallet som ble funnet i en 17 m vid og 3 m høy gravhaug like nedenfor Strand kirke (S6185). Denne gravhaugen inneholdt et av de rikeste vikingtidfunn vi kjenner fra Rogaland. Her fantes sverd (type O), spydspiss (type I), øks (type H), 4 skjoldbuler, tang, to hammere, saumlodd, celt, ildstål, sigd, kniv, saks, to bisler, stighbøyler, seletøybeslag, remspenne, skavjern, linhekle, kleberkar, hankbeslag, bryner, søkke, 6 spillebrikker, kam, båtagnler, brente bein med mer. Denne graven inneholder flere gjenstandsgrupper som plasser den døde i samfunnets øverste skikk. «ryttergravene gjenspeiler personene som innehadde spesielle funksjoner under kongemakten, 'ryttergravsmennene', og stedene disse funksjonene ble utført 'ryttergravsgårdene'» (Bråthen 1989:150). Smedutstyret plasser også den døde i en spesiell stilling og både båten som naglene forteller om og sverdet av type O må regnes som fremstående gravgods. «Truleg har eigaren vore ein person med visse administrative oppgåver. Her på Strand kan vi tenkja oss ein kongens mann med oppsyn over det ytre Ryfylke» forteller informasjonsteksten om «ryttargrava» på AmS hjemmeside (AmS 2006). Det skal også tilføyes at denne graven ligger i et miljø med mange og imponerende fornminner. Langs hele høydedraget fra Presta-Varhaug lengst i nord og ved kirken, ligger det flere gravminner av imponerende størrelse og til dels med dominerende beliggenhet. *Varhaug*, en 24 m vid gravhaug forteller jo også at her har det vært en varde- eller veteplass, særdeles godt synlig over fjorden mot sør og vest. Nærmere dateringer på disse gravhaugene har vi dessverre ikke. I nord ligger tuftene fra et gårdsanlegg som vel til dels må henføres til eldre jernalder men også, ut fra noen av husenes størrelse og form, kan være fra vikingtid og middelalder. Til sist skal jeg nevne en 24 m lang nausttuft som kan ha rommet en båt på opptil 22 m lengde. Dateringen er uvisst, men den kan godt ha vært i bruk i vikingtid.

Dette gir oss grunn til også å sette gården Strand på kartet over sentralsteder i Rogaland. Gjerne som en underlagt gård under en høyere administrativ enhet.

Hjelmeland

Mens Rønne (1999:7) bare kan vise til 3 merovingertids funn, kan Stylegar (u.årg.1) liste opp hele 53 vikingtidsfunn i Hjelmeland kommune. Foruten et gravfunn med en piktisk ringspenne, ovalspenne og bronsearmbånd (S5110, 5660) fra *Borøy* mot grensen til Finnøy kommune, som jeg kommer tilbake til nedenfor, fremstår *Årdal* som særdeles funnrik med hele 34 funn. Nedre del av *Årdal* utgjøres av en opp til 1,5 km bred terrasseflate som strekker seg 2,3 km inn mot Tysdalsvatnet som demmes opp av en høy endemorene med gårdene *Valheim* på toppflaten. Midt i dalen ligger en markert kolle.

Særlig vil jeg trekke frem flere rike funn fra *Kyrkhus* (S2527, 2562, 2579, 2584, 2585), der også trekirken ble reist i historisk tid. Nede ved sjøen, på *Mele*, ligger et stort gravfelt med 22 til dels store gravhauger og to nausttufter. Nausttuftene kan være fra vikingtid vurdert ut fra landheving, gravhaugene er imidlertid ikke skikkelig datert.

Midt i dalen ligger *Soppaland* med flere fornminner og med tre vikingtidsfunn registrert. På nabogården *Tjentland* er det gjort flere fine vikingtidsfunn, bl.a. et med stighbøyer, sverd, spydspiss, bissel, skjoldbule, jernkjel, saks og brente bein (B4488). Stylegar (loc. cit) opplyser også om et annet funn av stighbøyer som er tapt. Med tanke på det som er sagt over om ryttergraven på Strand, må vi derfor også regne *Tjentland* som en sentral gård.

Går vi opp på den flate terrassen som ligger som en stor flate med bratte sider ned mot dalen og elva i sørvest og Tysdalsvatnet i øst, finner vi særdeles store fornminneområder under gården *Valheim*. Her ligger restene av et usedvanlig rikholdig fornminnefelt med bortimot 600 enkeltminner. De fleste er små rydningsrøyser som ligger tett i tett, men her er også større hauger, til dels store røyser, som må være gravminner, stjerneformede røyser, bautasteiner, hustufter, gardfar med mer. Da store områder er dyrket eller vekkgravd i forbindelse med grustaking, må antallet synlige fornminner ha vært betydelig større. Rogaland fylkeskommune (Olsen 2003, Idsøe 2003) har utført flateavdekkingsregistreringer her i de senere årene og påvist omfattende kulturspor som må oppfattes som rester etter flere forhistoriske gårdsbruk. Antakelig må det meste av dette henføres til eldre jernalder og kanskje bronsealder, men her må også ha vært betydelig bosetning i senere tid.

På *Valheim* er det gjort 11 vikingtidsfunn. De fleste av disse, flere sverd og økser, er innkommet som enkeltfunn, men en irsk ringnål er funnet sammen med sverd, spydspiss, øks, to kniver, bryne, ildflint og ravperler i en haug (S3251), men en annen haug inneholdt en kvinnegrav med 2 ovalspenner av Berdaltypen, likearmet spenne, bronsearmring, bronsering og nål, bronseknapp, perle, keramikk og nagler. Det er ikke de mest fremstående funnene vi har her, men antallet funn, bosetningsspor graver og andre registreringer må tilsi at her har det vært en betydelig virksomhet opp gjennom jernalderen.

Totalt sett må vi understreke *Årdal*, med flere viktige gårder, som et begrenset men betydningsfullt område opp gjennom jernalderen. Årsaken til dette må vi vel først og fremst søke i gode jordbruksforhold med selvdrenert morenejord, men også god tilgang på utmark. Med båt over det 11 km lange Tysdalsvatnet er det lett tilgang til fjellområdene i indre Ryfylke. Kommunikasjonsmessig er også *Årdal* gunstig stillet med sjøvegs forbindelse ut fjorden til øyene utenfor og videre ut i Boknafjordbasenget.

Finnøy

Vi skal se litt nærmere på øykommunen Finnøy fordi det innen denne kommunen var flere gårder som ble sete for stormannsætter i middelalderen. Spørsmålet er om den fremstående posisjonen til disse gårdene og øyene de lå på, kan spores tilbake til tiden før disse godsdannelsene og ledende personene kom til syne i de skriftlige kildene.

Talgje kirke på *Gard* på den sørligste av øyene i kommunen er den eldste bevarte steinkirken i Rogaland. Sagnet sier at kirken ble bygd av Aslak Konlungsson omkring 1150. *Gard* var sete for den kjente Gaute-ætten. Gaute Erlingsson (død 1288) var lendmann og kunne kalle seg baron. Det er ikke nevneverdige funn fra *Talgje*, men to 24–25 m lange nausttuffer og en brygge er registrert i Edlarvågen, ved det som en gang må ha vært en grunn våg 700 m vest for kirken.

Det andre stormannssetet var *Hesby* hvor det også ligger en steinkirke reist omkring 1250.

Den første høvdingen en hører om her er Aslak av Finnøy som falt i slaget på Stiklestad (Sturlasson 1942:379, 400). Senere finner vi flere sentrale personer innen riksstyringen fra Hesby. Det er gjort et par fine funn i Hesby kirkesokn, bl.a. en rik kvinnegrav fra 9. årh. med et korsformet insulært forgylt bronsebeslag fra *Vige* (S3258) og en kvinnegrav fra 10. årh. med et insulært fat fra *Kingestad* (S4009). Ingen av de rike funnene kan imidlertid henføres direkte til selve gården Hesby, men her er det registrert et stort kulturjordsområde som var gamletunet på gården. På samme måte som A. Holmsen antok at Utstein var en betydningsfull gård også i vikingtid, kan vi kanskje hevde det samme for både *Gard* og *Hesby*, men det er ikke nevnt noen gårder her som kan gå tilbake i vikingtid slik vi så Harald Hårfages kongsgård på Utstein. Det er derfor vanskelig å postulere med sikkerhet noen forgjengere til de middelalderske godsdannelsene og stormanns-setene her i yngre jernalder.

Suldal

Innløpet til Sandsfjorden med bygdene Hebnes og Jelsa på hver sin side av innløpet og den lille Foldøy utenfor, var sentral i eldre jernalder. Ringstad førte også opp Hebnes som et storhaugsenter i eldre jernalder. Jeg kommenterte også muligheten for et rikt bygdelag i selve Suldal i eldre jernalder.

Bortsett fra et skattefunn med minst 776 mynter, deponert etter 1051 fra *Foldøy* (S3400, Skaare 1976:150), finner vi ikke igjen den samme funnkonsentrasjonen i fjordmunningen i yngre jernalder. 9 km lenger inn i fjorden, i den lille bygda *Marvik* på nordsiden av fjorden, er det imidlertid gjort noen fine vikingtidsfunn. Jeg kan nevne en kvinnegrav S2271 med insulært beslag og andre smykker samt en mannsgrav S4092, 4128 med et sverd av Petersens type V. Det er imidlertid vanskelig å se denne trange fjordbygden som noe mer enn en gård med enkelte fremstående personer som for eksempel kan ha samlet seg noen praktgjenstander gjennom et vellykket vikingtokt. I selve Suldal gjorde antikvar Nikolaysen en rekke fine funn på *Nærheim*, like over elven for det store gravfeltet på *Ritland* med det mulig ringformede tunanlegget som ble omtalt under gjennomgang av eldre jernalder. Et av gravfunnene på *Nærheim*, en kvinnegrav C18845–56, inneholdt bl.a. to insulære beslag ved siden av flere andre fine smykker. Også på *Vasshus* som ligger på samme terrasseflaten som *Ritland*, er det gjort en rekke yngre jernaldersfunn. Det er derfor grunn til å opprettholde gårdene i dette området som sentrale i en ellers rik jordbruksbygd.

Lenger opp i dalen, rundt Suldalsvatnet, er det også flere rike vikingtidsfunn, bl.a. med insulære gjenstander. På *Våge* ved Hylskar som fører ned til Hylsfjorden er det funnet en kvinnegrav med to ovalspenner og en irsk ringspenne (S826–7) og på *Gauttun* på Nesflaten i den andre enden av Suldalsvatnet er det flere fine vikingtidsfunn, bl.a. et vikingtids insulært beslag C3458 og en mannsgrav B4346, med bl.a. et tveegget sverd med sølvbeslåtte hjalter, enegget sverd, spydspiss, øks, pilspisser, kleberkar og bissel. Det er, som i eldre jernalder, rimelig å sette disse i sammenheng med kommunikasjonslinjen fra Hylsfjorden og over Hylskar til Suldalsvatnet og videre gjennom fjellområdene mot nord og øst. Særlig skal jeg her vise til den nære beliggenheten til Røldal (jf. Sognnes 1979:69) som jeg senere kommer tilbake til.

Ser vi dette området under ett finner vi at flere «verdifunn» forteller om rike gårder eller grender, gjerne i relativt trange omgivelser. Det er imidlertid vanskelig å fremheve et enkelt sted som hadde forrang fremfor de andre. Det som må fremheves som disse gårdenes fortrinn, må være egen utnyttelse av fjellressursene og den posisjon disse hadde som ledd i forbindelsen til fjellbygdene på den andre siden av fjellområdene. Et eksempel på hvor nær knyttet bygdene på begge sider av fjellet var, ser vi i det at Setesdal og deler av Hallingdal og Valdres, da den tid kom, ble lagt under biskopen i Stavanger. Vi kan regne de ulike gårdene som ledd i et økonomisk system, men det er vanskelig å finne noe klart hierarki i dette slik Myhre (1987:183–7) foreslår i sin modell, der Snartemofunnet forteller om et senter i dalstrøkene nord for Lista i Vest-Agder: «Settlements like this and graves like the ones at Snartemo may represent chieftains that controlled the trade of products between the mountain areas and the coast and who acted as middle men between hunters and the main chieftains. They may also have been leaders of an independent political organization that paid tribute or traded with the main centre at the coast» (Myhre 1987:185). Spørsmålet er om vi for yngre jernalder kan se et slikt hierarkisk system omkring Sandsfjorden og de ulike gårdene som pekte seg ut. I eldre jernalder kunne vi se at område rundt den strategisk viktige munningen av Sandsfjorden; Hebnes, Foldøy og Jelsa pekte seg ut som et klart sentralområde.

Dette bildet kan vi ikke se for yngre jernalder der de nevnte gårdene synes mer likeverdige.

Spørsmålet er om disse gårdene tilhører et system i sammenheng med viktigere sentralsteder lenger ute i Boknafjorden? Dette må vi komme tilbake til etter også å ha sett på forholdene på nordsiden av Boknafjorden.

9.2.7 Nord-Rogaland

Vindafjord (med tidligere Ølen kommune). Sandeid

Innerst i Sandsfjorden, som med sidefjordene Yrkesfjorden og Vindafjord ser ut som et rettvinklet kors på kartet, ligger *Sandeid*. Herfra går et 6 km lavt eid over til Ølen i Sunnhordland. Her finner vi spor etter en hulveg som også har tjent som båtdrag over eidet. Det er vanskelig å vurdere hvor gammelt dette draget er, det var sist i bruk som båtdrag i 1853, men kan godt ha vært i bruk i yngre jernalder (Tjomsland 2003:432). På *Østbo* er det registrert ikke mindre enn 33 til dels rikholdige yngre jernalders funn, hvorav Rønne (1999:111) har ført opp kun ett med merovingertids datering. De fleste funnene kommer fra et gravfelt med bortimot 40 gravrøyser. Av disse funnene skal vi merke oss S2266, S6087 med et praktsverd av type V, spydspiss (type K), øks, skjoldbule, saks, mosaikkperle og nagler. S2315 fra «Tinghaug» inneholdt bruddstykke av rikt ornert rembeslag av sølv, bissel, kniv og

nagler. S19080-97: Ringspenne, beslag fra engelsk bispestav, vektlodd av bly, bl.a. ett med keltisk dekor, skålvekt, nåler, perler, sverd (type P) øks, m.m. Også et annet funn S5324 inneholdt i alt 5 vektlodd.

F. Birkeli poengterer at det på Sandeid er en konsentrasjon av hele fire steinkors funnet på den gamle kirkegården nede ved sjøen. På samme sted er det også funnet en hvit fallosstein som Birkeli setter i forbindelse med gammel fruktbarhetsdyrking (Birkeli 1973:167–169).

De mange verdifunnene på stedet forteller om rike forhold, noe som gir antydning om sentralfunksjoner. Ofte blir de viktigste eidene også sognesentra med kirkeplass slik som her. At den kultiske funksjonen kan trekkes tilbake i tidlig middelalder og sannsynligvis ned i forhistorisk tid, viser korsfunnene og fallossteinen i tillegg til det store gravfeltet. Sandeid kan med dette også ha fungert som et møtested i det rituelle landskapet. Som møtested var eidene, til tross for at de var et hinder for ferdsele, gunstige fordi de kunne nås fra begge sider. Med dette ble Sandeid og draget over til Ølen sammen med Haraldseidet (Tveit og Elvestad 2006:78ff.), mellom Ålfjorden og Skjoldavågen lenger ute, som også er kjent fra sagaen, et bindeledd, men også en grense mellom to viktige landsdeler: Området rundt Boknafjorden og fjordsystemene nordover i Sunnhordland.

Vi skulle også ha ventet å finne rike funn og fornminner ved Ølensfjorden, på nordsiden av dette eidet. På gårdene *Eido* var det da også flere større gravfelt med gravminner på opp til 18–20 m i diameter (Fett 1971:9–11), men det er ingen funn som kan regnes med blant de spesielle «verdifunnene». Likevel må vi også regne at dette området i nordenden av eidet har hatt en viss betydning som knutepunkt for trafikken mot Sunnhordland. I forbindelse med Haraldseidet ser vi imidlertid ikke noen slike tegn til knutepunkt eller senterdannelse ut fra arkeologiske funn og registreringer.

Christer Westerdal (2004 oppr. 1989) har foreslått ett vikingtids og middelaldersk system av sjøveger som i prinsippet besto av tre deler: 1) den indre leia med båtdrag for robåter, 2) den ytre leden som «kärade» kysten, med raste- og nødhavner i sund mellom øyene og/eller fastlandet og med beskyttende ankerplasser ved nes for større rofartøy og seilskip, samt 3) den ytre leden i sikt av land men hovedsaklig i rom sjø (norrønt: *utleid*). Sandeid, over til Ølen er, er et typisk eksempel på denne indre leden. Karmsundet lenger vest tilhører den ytre, delvis innaskjærs leden, mens det også var mulig å seile i rom sjø utenfor Karmøy.

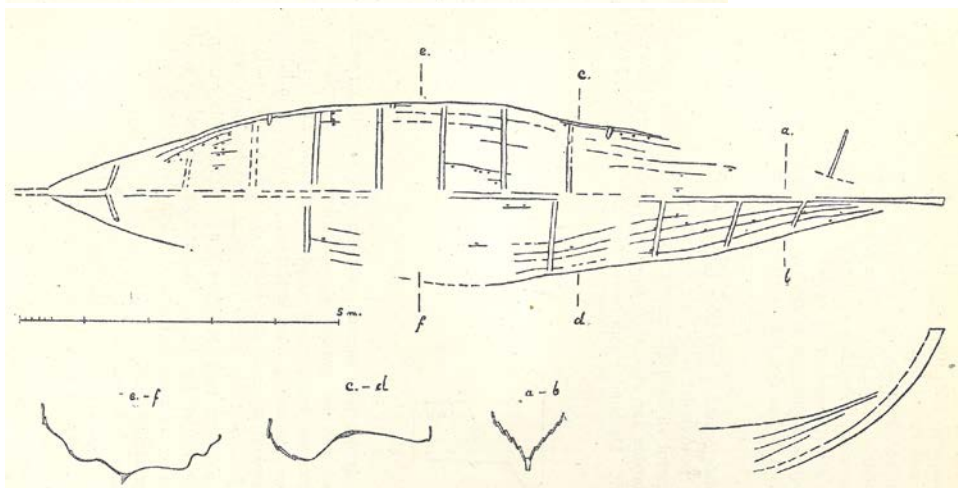
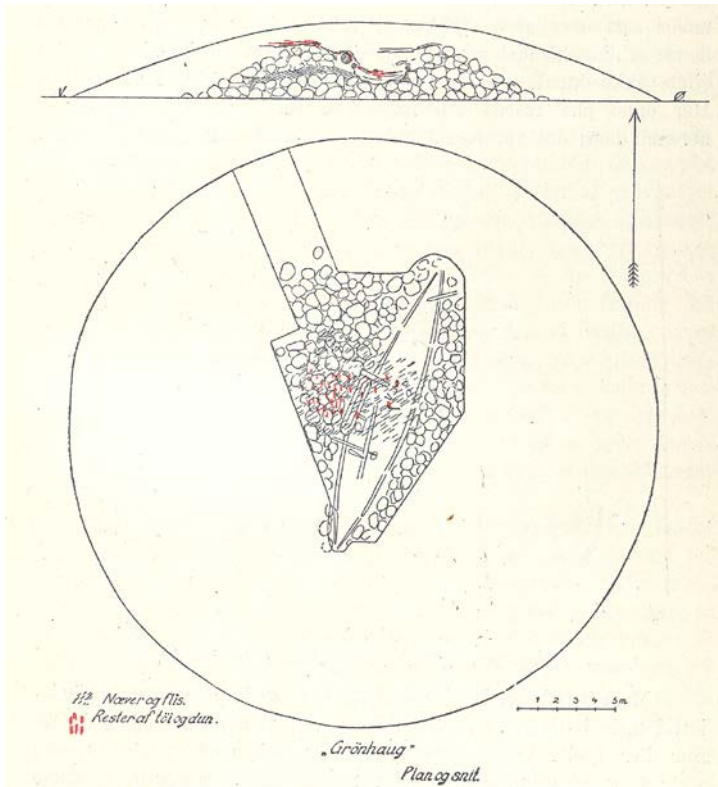
Funksjonen til eidet kunne være av praktisk art, det var enklere å gå, frakte varer eller sågar dra båten over eidet enn å seile ut og gjennom Karmsundet og derved unngå det åpne havstykket Sletta. Formålet med å reise over land kunne også være av militær eller taktiske grunner. Westerdal (op. cit.) regner spesielt Haraldseidet og Sandeid som et strategisk eller taktiske eid. Det trange Karmsundet må regnes som et av de stedene langs Nordvegen der kysttrafikken var lett å kontrollere. Dette sees også som den viktigste årsaken til at Karmsundet med Avaldsnesområdet ble et knutepunkt i forhistorisk tid. Gjennom å benytte den innerste leia med overlandtransport kunne en unngå dette punktet. Gjennom allianse med de lokale stormennene som kontrollerte eidene kunne lederne i Karmsundet også kontrollere disse omveiene. Til visse tider kan jeg derfor godt tenke meg Sandeid som et underordnet sentralsted i allianse med det større sentralstedet i Karmsundet.

Karmsundområdet

For eldre jernalder har jeg fremhevet Karmsundet som et av de viktigste sentralområdene på Vestlandet. Det er god grunn til å se Karmøy og særlig Karmsundets sentrale posisjonen også i yngre jernalder. Ringstad refererer til 5 verdifunn, hvorav ett (S385-6) kommer fra *Ferkingstad* på utsiden av Karmøy, mens de øvrige er funnet langs Karmsundet. Til dette kan vi også føye til et gullfunn (B1891), fra fastlandssiden, på *Sørhaug*, nå i Haugesund by, samt en liten gullbarre på 1,8 g, funnet sammen med noen perler (S12222) i en 16 m vid steinlegning på «Kongshaugen» like nord for kirken på Avaldsnes. Jeg vil også nevne B616: «Balancen til en liden Skaalvægt, hvis Arme har været til at bøie sammen» fra Flagghaugen på Avaldsnes. Denne vekten er datert til vikingtid (Steuer 1987b:524) og om ikke funnet er sammenblandet med annet, kan den komme fra en ukjent sekundærgrav i Flagghaugen som ellers er datert til yngre romertid.

Det vi imidlertid skal konsentrere oss om her er de to skipsgravene Storhaug (B4438, B4468, B5941, S10015) og Grønhaug som ligger noe lenger nord. Båten i Storhaug, en mannsgrav, ble bygd i 770 mens begravelsen fant sted i mai–juni 779 (Bonde & Stylegar 2009:159–162). Dette gjør Storhaug til den eldste av de kjente store skipsgravene i Norden (Opedal 1998:65). Opplysningene om de første funnene og fra Loranges utgravning i 1887, er få og fragmenterte. Haugen, med sin 40–50 m i diameter, må ha vært blant de største i landet. Den lå dominerende til ca. 25 m o.h., der Karmsundet er smalest. Her ble det funnet et roskip som var mellom 19 og 26–27 m langt og mellom 2,5 og 5 m bredt. I tillegg var det en mindre båt i graven (Christensen 1998:207–214). Dette vil si et skip på størrelse med Oseberg- og Gokstadskipet. Funnene som var svært dårlig bevart og ellers mangelfullt dokumentert grunnet funnomstendighetene, må representere en særdeles rik grav. Her kan kort nevnes en armring av gull på 44,5 g. Flere perler, 35 spillebrikker, enegget sverd, tveegget sverd, spyd, pilekogger med 24 piler, liten kniv, kjele, smedutstyr, skjelettet av en hest, båtdeler, søkke og en voksklump med innrisset korsfigur.

Grønhaug ligger litt lenger sør, mellom Storhaug og selve Avaldsnes og like nordøst og nedenfor de store bronsealders gravhaugene på Reheia. Haugen som var ca. 30 m i diameter og 4 m høy, ble undersøkt av H. Schetelig i 1904. Sentralt i haugen støtte Schetelig på en røys av rullestein. I en forsenkning i denne fant han en ca. 15 m lang båt med baugen mot sørsørvest. Båten var sterkt skadet. Alt inne i haugen var svært omrotet og det lille som var igjen etter gravgodset lå hulter til bulter. I midten lå rester av skjelettet mellom store flak av never og treffis. Jorda omkring inneholdt dun og fjær. Her ble funnet tekstilrester, staver fra to trekar, et lite glasskår fra et beger, to sammenhektede bronseringer, flere voksbiter, to stykker av en dreiet treskål, og et åreblad (Opedal 1998:25–26). (Dendrodatering: Båt 780, begravelse 790-95. Bonde & Stylegar 2009:162)

Figur 45

Grønhaug, Karmøy. Plan og snitt av haugen øverst. Grunnriss og snitt av båten, oppriss av akterstavnen. (Schetelig 1903: Fig. 1 og 4.)

Grønhaug, Karmøy. Above: plan and section of the barrow. Red dots remains of cloth and down. Below: plan and section of the boat and the stern. (Schetelig 1903: Fig. 1 og 4.)

Om Grønhaugfunnet kunne allerede Schetelig i 1912 slå fast at «efter de forskjellige træk jeg ovenfor har gjennomgaat» særlig dun og fjærdyner, gravkammer og voksbitar med mer som bare må være «ubetydelige rester av det som opprindelig var gravens utstyr;»...«og likesaa efter baatens dimensioner maa dette fund sættes i klasse med de betydeligste nordiske graver fra vikingtiden» (Schetelig 1912:223). Samtidig omtaler han Storhaug som «Den største skipsgrav som hittil kjendes paa Vestlandet» og bedømmer haugens størrelse blant de betydeligste i Norge, «omtrent av samme størrelse som kongshaugene ved Borre» (op. cit.:223–4).

På bakgrunn av disse funnene og med nyere undersøkelser og dateringer har Arnfrid Opedal (1998, 2005) gjort grundige analyser av skipsgravritualer i Avalsnes-området og aspekter ved konstituering av kongeriker og kongemakt fra 700–950 e.Kr. Hun analyserer hva ritualer og særlig storslåtte gravritualer som vi ser sporene etter i disse to begravelsene, kan si om å:

- *konstituere en person til hersker («kongen»)*
- *konstituere rett til å herske, et maktgrunnlag («kongemakt»)*
- *konstituere en større gruppe mennesker til et samfunn («kongerike»)*
- *konstituere et sted av stor betydning (Avalsnes-området) (Opedal: 2005:25).*

Opedal tar først for seg Storhaugbegravelsen og diskuterer hvordan en kan gjenkjenne en hersker arkeologisk. På samme måte som i dette arbeidet, tar hun for seg de «visuelle uttrykkene for makt». Det mest åpenbare tegnet på den spesielle, helst høye rangen den gravlagte i Storhauggraven kan ha hatt, er at begravelsen er så åpenbart unik ut fra størrelsen i en tid da svært få storhauger anlegges. Her trekkes sammenlikninger med Vestfold. Videre trekker hun frem det store skipet som unikt. Hesten i graven kan også brukes som tegn på rang, likeså sverdparet, pilene og gullringen, der hun viser til europeiske paralleller. «En foreløpig konklusjon kan være at et sammenfall av ulike elementer peker i retning av at den gravlagte i Storhaug var medlem av en militær elite på svært høyt nivå» (Opedal 2005:71). Denne graven er unik på Vestlandet i perioden 650–800. Sett i sammenheng med plasseringen på et sted som assosieres med konger (Augvald og Harald Hårfagre), er hennes foreløpige konklusjon etter å ha sammenlignet dette med andre politisk forhold kjent fra skriftlige kilder, at den gravlagte i Storhaug var en konge (op. cit.:73).

Det vil føre for langt å referere hele Opedals videre argumentasjon her. Den går i korthet ut på å se «kongens død» – gravleggingen i lys av det å konstituere en kongemakt, der «gravritualet og det store monumentet skal sikre at den dodes minne blir bevart som del av hukommelsen for ettertiden, som kan inngå som kongemakt-konstituerende tiltak. De påfølgende konger styrer da på vegne av denne legenden og oppnår forbedret maktgrunnlag, hvilke kjennes fra den rolle Harald Hårfagre fikk i forhold til etterfølgende konger» (op. cit.:119).

Det som er viktig i vår sammenheng er at bruken av Avalsnes-området som gravsted blir en viktig bevisførsel for legitim rett til å herske. «Gravleggelsen på dette spesielle stedet kan ha gitt det nye monumentet mer overbevisende forbindelser til fortidens helter og gudeskikkelser, og dermed valgt som scene for framføring av de ritualer som la til rette for kommunikasjon med forfedrene» (op. cit.119). I tillegg til Karmsundets strategiske beliggenhet er dette med på å underbygge Avalsnesområdetets rolle som et av de viktigste sentralstedene på Vestlandet.

Storhaug og Grønhaug settes ofte, slik for eksempel L. Hedeager (2001:288) gjorde det i sammenheng med andre eksklusive rike skipsgraver fra yngre jernalder. Dette er Sutton Hoo i East Anglia, Hedeby og Ladby i Danmark, Vendel og Valsgårde i Sverige, Gokstad,

Oseberg, Tune, Borre, Myklebostad og enkelte andre i Norge. Slike graver ligger i tilknytning til sentrale maktområder. Hedeager, som også understreker Karmsundet sin strategiske plassering for kontroll av den nord-sørgående skipsfarten, sier at «Haugene i seg selv behøver ikke nødvendigvis å utgjøre det geografiske sentrum for maktkonstellasjoner, som ofte var foranderlige, med de kan like gjerne være oppført som strategiske og ideologiske knutepunkter som ga landskapet dets spesielle betydning og derfor lå ved steder av spesiell maktpolitisk betydning» (Hedeager 2001:289). De fleste er enige om at det først og fremst er den strategiske beliggenheten som ga Karmsundet og da først og fremst Karmøysiden sitt fortrinn også i yngre jernalder.

Under og like etter rikssamlingen til Harald Hårfagre kommer altså Avaldsnes-området igjen i søkelyset som et viktig sted. Igjen får vi en storslått begravelse. Diskusjonen om hvorvidt Grønhaug er Haralds Hårfagres grav er bl.a. tatt opp av L. Hedeager: «Til sjuende og sist kan det ikke utelukkes at Harald Hårfagre selv ble gravlagt her for å sikre sin slekt glørvverdige aner blant de Avaldsnes-kongene som fornaldersagaene knytter til et tungt politisk miljø på Vestlandet i tiden før slutten av 800-tallet» (Hedeager 2001:289). Hvorvidt dette er riktig lar jeg ligge her, men vi kan vel være enige om at denne graven i det minste tilhørte en som var del i Haralds nærmeste miljø.

Opedal (2005:181ff.) som så Storhauggraven i lys av problemer med maktoverføring i et nytt rike uten lang historisk legitimitet, mener også at Grønhaug kan settes inn i en slik sammenheng. Hun ser da på problemene som oppstår etter Harald Hårfagres død. Arvingene hadde problemer med å holde Haralds rike sammen gjennom at overkongeordningen ble sterkt redusert. Hun viser til Eirik Blodøks og hans sønners forbindelse til danskekongen i deres kamp mot den engelsk orienterte kongsemnet Håkon. Etter dette var ikke lenger Avaldsnes noe viktig sted for den politiske sentraliseringen nord for Skagerrak. Først under Olav Tryggvassons og Ladejarlene ble et nytt kongerike etablert med utgangspunkt i helt andre deler av landet, konkluderer hun (op. cit.:182). Avaldsnes-området får likevel senere en ny rolle som kirkested og handelsplass, men dette hører hjemme i neste kapittel.

I den videre argumentasjonen ser Opedal på «kongens utplasserte nettverk» (op. cit.:129ff). Hun bruker da de samme «karakteristiske trekk» som i dette arbeidet for å finne sentra som kan ha utgjort kjernen i et førstetlig rike på Storhaugkongens tid (op. cit.:130f.). I min videre diskusjon vil jeg også ta med og vurdere hennes resultater i lys av mine egne konklusjoner.

9.2.8 Rogaland: Diskusjon – konklusjon

Denne gjennomgangen viser at Rogaland, liksom i eldre jernalder, kan fremvise en rekke «rike funn» og fornminner som kan indikere tett bosetning og høy aktivitet i perioden. Spredningen av registreringene gjør imidlertid at det ikke er lett å se konsentrasjoner som kan indikere sentra. Dette gjelder særlig på Jæren der det flate landskapet ikke skaper særlig iøynefallende topografiske grenser som skiller mellom ulike bygder eller landskap. Den påfallende økningen i antallet gravfunn fra merovingertid til vikingtid skal jeg ikke diskutere her, men dette gjør at vikingtiden nok blir dominerende i denne gjennomgangen.

Sammenlikner vi denne perioden med resultatene jeg kom frem til for eldre jernalders finner vi endringer, men også kontinuitet for enkelte steder eller områder. Lengst i sør fant jeg at Hove og dalen ned mot Lundsvatnet kunne oppfattes som en sentral bygd med mulig sakralt senter på Hove, vurdert ut fra navnet. Egersundområdet peker seg også ut, men det store

skattefunnet på Årstad og sagaens opplysning om havneplassen er så sene i tid at vi heller over i den kommende hovedperioden. Vi merker oss også funnet fra Eige som også inneholdt en frankisk spenne, noe som viser at kontakten utad ikke bare gikk mot De britiske øyene. Geografisk kan vi også regne Egersund som et knutepunkt som havneplass for dalbygdene innenfor, for eksempel i Bjerkreim der det er mange fornminner og ødegårder, samt hei- og fjellområdene lenger inne.

Hå er den sørligste av de funnrike Jærkommunene. I motsetning til forrige hovedperiode, viser ikke den søndre delen av kommunen samme styrke som før, noe som kanskje har sammenheng med at havnen Øyren mister betydning. Derimot ser det ut til at bildet i nord, gårdene på begge sider av Hæelva og særlig de på nordsiden styrker sin posisjon. Njærheim er diskutert som kultsted med kontinuitet fra hedensk tid og inn i kristen middelalder og Obrestad nevnes som kongsgård på 900-tallet. Lenger inne i landet er det området omkring Bø, Lode og Motland som fremheves.

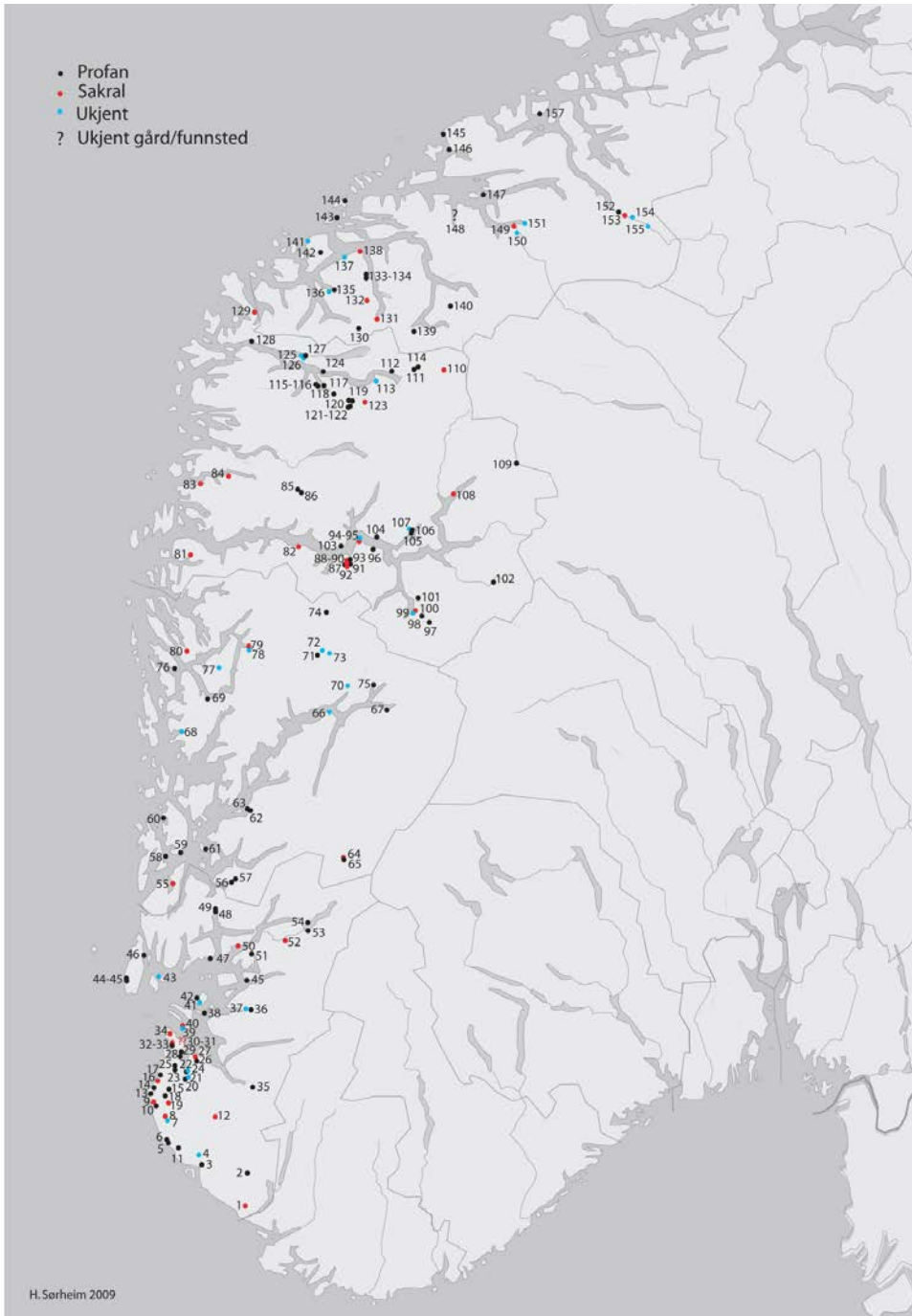
Det er ikke lett å skille ut noen bestemte sentra når vi kommer til kommunene Klepp og Time. Funnene er mange og forholdsvis jevnt fordelt. Funnet av 16 gullgubber på Tu sammen med flere andre rike funn er med på å holde Tinghaugområdets posisjon oppe fra eldre jernalder, men ellers ser det ut som om tyngdepunktet flyttes vestover til gårdene rundt Orrevatnet i vikingtiden. Dette kan vi se i sammenheng med det nevnte rike området rundt Hæelva.

Ser vi på fordelingen av de insulære gjenstandene i dette området av Jæren, ser det ut som om de fleste funnene grupperer seg rundt det store funnet på Orre. E. Bakka (1993:291) viser til at alle de daterbare funnene med insulære gjenstander på Midt-Jæren er fra det 9. århundre og storparten helst fra første halvparten. Det er ingen mannsgraver blant disse. To av funnene, et fra Orre og et fra Line, er stilistisk så like at Bakka vil gjette på at de har vært montert på samme tingen. I så fall har de kommet hit til landet i en og samme vikingferd.

Mens Hove i Sandnes ble regnet som en sentral gård i eldre jernalder ser det nå ut som om denne posisjonen er svekket. De interessante funnene finner vi derimot spredt på gårdene i området rundt om Hovehødedraget. Frøyland er en av disse, markert både ut fra navnet som antyder sakral virksomhet og ut fra rike gravfunn.

Området på vestsiden av Gandsfjorden peker seg ut som et av de mest interessante områdene i Rogaland i denne perioden. Her skal jeg nevne gårder som Soma, Lura, Jåtta og Gausel. Som to og to lå de henholdsvis sør og nord for det store, nå uttappede Stokkavann (i dag Forus industriområde). Av disse må særlig Gausel fremheves ut fra mange og rike funn. Et av disse funnene, «Gauseldronningens grav», blir ut fra det store innslaget importgodset og på kvaliteten av både dette og det hjemlige utstyret, regnet som en av de fremste kvinnegravene fra vikingtiden på Vestlandet. Funnet blir fremhevet sammen med B4511 fra Hopperstad i Vik og B7731 fra Vinjum i Aurland, begge i Sogn (Sørheim 2011). Dette gravfunnet suppleres med flere særdeles rike båtgravfunn som fremkom ved utgravingene i 1997–2000.

Også her skal vi se nærmere på fordelingen av de insulære funnene: Vi ser en påfallende konsentrasjon i området sør og vest for Gandsfjorden, i Hommersåk og nordover på Stavangerhalvøya. Midt i området finner vi Gauselfunnet. Flere av funnene er rike og inneholder mer enn en irsk gjenstand. Av særlig rike funn skal vi kort repetere: Gausel

Figur 46
 Insulære vikingtids gjenstandsfunn fra Vestlandet. Se appendiks 3.
 Insular Viking objects from Western Norway. See Appendix 3.

(«Gauseldronningen»), Jåtten og Soma, samt bispestavbeslaget funnet «nær Stavanger». Med forbehold vil jeg også ta med det husformete relikvieskrinet i Nationalmuseet. Bakka (1993:294) kommenterer dette med at «Funngruppa på Nord-Jæren er då ikkje berre større enn den på Midt-Jæren, men meir allsidig samansett,»...«Og medan berre eit av dei 10 funna på Midt-Jæren hadde meir enn ein irsk ting, finn ein at heile 6 av dei 14 funna på Nord-Jæren hadde meir enn ein slik. Vi finn irske saker både i manns- og kvinnegraver»... «Også kronologisk er funngruppa mindre avgrensa.»

Bakka 1993:291 viser, ut fra de insulære funnene han med utgangspunkt i Petersens arbeid kjente til (Petersen 1940), at det var to funnkonsentrasjoner på Jæren: En større på Nord-Jæren og en litt mindre på Flat-Jæren lenger sør. Siden den tid har en rekke nye funn kommet til, og de to områdene synes mer å flyte sammen når en ser på et oppdatert funnkart (fig. 46) Det er imidlertid ikke tvil om at nordre halvpart av Jæren, fra Nærbø i sør, t.o.m. Åmøy i nord og Hommersåk i øst, utgjør et særdeles markert funnområde som forteller om utstrakt forbindelse over Nordsjøen og særlig Irsk område, enten denne nå var fredelig eller ikke. Dette svekker imidlertid ikke Bakka sin konklusjon om at «Her på Nord-Jæren fin ein då innanfor eit område på 25 x 15 km fleire og finare funn med irske metallarbeid frå vikingtida enn i noko, vere seg 10 eller 20 gonger så stort område i heile verda. Vikingaktiviteten på Sørvestlandet i 9. hundreåret har i særleg mun vore konsentrert her, og sume av dei store vikingflåtar som irske annalar kan fortelja om, har sikkert lagt ut herifrå. Til sine tider har all makt og prakt på Sørvestlandet vore samla her. Og av alle funna overstråler Gauselfunnet dei andre, med to-tre av dei andre finaste funna frå gardane i nærleiken» (Bakka 1993:296).

I Ryfylke og lengst sør i Sunnhordland finner en mer spredte funn med irske saker, men totalt nesten like mange. To av disse, Marvik og Nærheim, har to irske gjenstander i funnet. Vi merker oss flere funn oppover i Suldal og over til Røldal i Hordaland, noe som kan fortelle om kommunikasjonslinjer og vareutveksling. Det er påfallende at Karmsundområdet ut fra sin posisjon gjennom forhistorien og også i vikingtid, ikke er med i funnbilledet. E. Bakka skriver at vi ikke kan vurdere sikkert den rollen Karmsund-området hadde i forhold til Nord-Jæren i 9. hundreåret. «Funna med irske importsaker frå Sørvestlandet tyder ikkje på at der har vore storfolk ved Karmsundet som har vore nemnande aktive med i vikingferdene til Irland. Vi får det inntrykket at dei leiande krinsane i 9. hundreåret sat på Nord-Jæren. Og sidan vi trur at vikingferdene til Irland har spela ei mykje viktig rolle for det vestnorske aristokratiet, og sidan ein føresetnad for konsentrasjon av irske saker på Nord-Jæren må vera ein konsentrasjon av våpenmakt, vil vi gissa på at Nord-Jæren også var eit politisk maktsentrum i 9. hundreåret» (Bakka 1993:297). Med bakgrunn i Steinnes sin avhandling «Utskyld» (Steinnes 1952–53) tenker Bakka seg en ekspansjon fra Nord-Jæren som gikk to veger, mot Agder og over havet til Irland. De tallrike eksponentene for vikingvegen finner vi bak gravene med hjemførte irske saker. «Vi har å gjera med dei leiande krinsane i det sørvestnorske riket, og vi vil til slutt gissa på at det er eit medlem av Olav Kvite og Gudrød si ætt som vart gravlagt med alle dei fine sakene på Gausel» (Bakka 1993:301). De rike båtgravfunnene som har kommet for dagen etter at Bakka gjorde sine refleksjoner, vil avgjort styrke Gauselområdet som et politisk og økonomisk senter for området sør for Boknafjorden i vikingtiden. Ryttergraven på Strand kan også ha tilhørt dette miljøet. Konklusjonen er at Gausel må ha spilt en avgjørende maktpolitisk rolle på Nord-Jæren i vikingtiden.

Skal vi dømme etter de historiske kildene må vi tro Erling Skjalgsson fra Sola må ha vært den ledende personen på Nord-Jæren i overgangen til neste periode. Gravfunn fra hans tid finnes ikke og noen andre konkrete arkeologiske bevis for en sentralgård eller politisk senter på Sola er heller ikke funnet. Bortsett fra Erling Skjalgsson minnekors som sto ved Breiavatet i Stavanger by, og usikkerheten omkring dette, finnes det heller ikke noe vesentlige arkeologiske funn fra forhistorisk tid som skulle kunne fortelle om noen form for sentraldannelse ved Vågen, der Stavanger by senere skulle vokse frem. Dette skal jeg imidlertid diskutere nærmere i forbindelse med Stavanger bys oppkomst.

E. Bakka hadde altså ikke særlig tro på at storfolk fra Karmsundet hadde vært nevneverdig aktive med i vikingferdene til Irland. Hans inntrykk var at de ledende kretsene i det 9. århundre satt på Nord-Jæren (Bakka 1993:297). I sin analyse av skipsgravritualene i Avaldsnes-området, finner imidlertid A. Opedal (2005) med utgangspunkt i Storhaugbegravelsen at denne er unik ut fra størrelsen i en tid da svært få storhauger anlegges. Hun trekker da sammenligninger med Vestfold. Det store skipet er også unikt. Både skipsbegravelsene i Storhaug og Grønhaug settes i klasse med de ypperste skipsbegravelsene i samtiden. Opedal konkluderer med at den døde i Storhaug var medlem av en militær elite på svært høyt nivå. Gravleggelsen sees på som et kongemakt-konstituerende tiltak som la grunn for det maktgrunnlaget senere konger kunne styre på vegne av og som vi kjenner best fra den rolle Harald Hårfagre fikk i forhold til etterfølgende konger. Under og etter Harald Hårfagre kommer Avaldsnes-området igjen i søkelyset gjennom Grønhaug-begravelsen. Det spekuleres på om dette kan være graven til Harald Hårfagre, men man kan i det minste være enige om at denne graven i det minste tilhørte en som var del av kong Haralds nærmeste miljø.

Ut fra dette vil jeg postulere at vi kan regne med to store, dominerende politiske og økonomiske og maktpolitiske sentra i Rogaland i yngre jernalder: Et på Nord-Jæren med senter på eller omkring Gausel, og et ved Karmsundet, omkring Avaldsnes. Særlig miljøet på Nord-Jæren, men også gårder lenger sør, omkring Orre, synes ut fra insulære funn, å ha tatt flittig del i vikingtogene og annen kontakt med Irske og Britiske områder.

For Jærmiljøet sin del må det fremdeles ha vært de agrare ressursene som har gitt det økonomiske grunnlaget for slike ferder og den politiske maktoppbyggingen vi kan lese ut fra de rike funnene her. At vi finner rike funn, og da særlig insulære funn spredt ut over et større, men konsentrert og markert område på Nord-Jæren med sentrum i Gausel og et mindre med sentrum omkring Orre, men også andre gårder med rike og insulære funn, kan enten bety at mindre områder rustet ut vikingflåter og dro ut på tokt, eller at mer sentrale høvdingar organiserte og ledet felles vikingtokter. Vi skal heller ikke se bort fra at de ledende personene reiste rundt på sine gårder i et slags veitslesystem og at det derfor kan ha dreid seg om færre personer innenfor et familie- eller et annet avhengighetssystem som dominerte bildet. Det tette funnbildet i dette området tilsier imidlertid at det helst dreier seg om selvstendige storbønder som på eget initiativ tok del i den virksomheten som foregikk, eller frivillig sluttet seg til andre i felles tiltak.

Karmsundets posisjon langs leia – Nordvegen – må fremdeles ha spilt en strategisk rolle for den maktkonsentrasjonen vi også ser utover i vikingtiden. Foruten disse markerte områdene finner vi også mindre områder som har vært sentrale og som kanskje har stått i en form for sekundær posisjon i forhold til disse viktigste sentralområdene. Et eksempel på dette er den

sekundære forbindelsen over eidet mellom Sandeid i Vindafjord og Ølen i Sunnhordland. Særlig på Sandeid finnes det funn og registreringer som kan fortelle om et knutepunkt i en kommunikasjonslinje og som samlingssted for religiøs utøvelse. Spørsmålet er da om «kongen» på Avaldsnes hadde herredømme over denne kommunikasjonslinjen eller om eidet ble benyttet for å unngå det kontrollerte Karmsundet. Jeg vil nok tro at den som kontrollerte Karmsundet også var mektig nok til å ha kontroll her.

Den videre politiske utviklingen får vi glimtvis rede på gjennom sagaens beretninger om Harald Hårfagre og den posisjon han fikk på Vestlandet. Støttepunktene i Rogaland er først og fremst Avaldsnesområdet, men også Utstein som nevnes som kongens bosted i Haraldskvadet. Jeg vil ikke her våge meg på noen vurdering eller tolkning av de skriftlige kildene omkring Harald og hans rikssamlingsgjerning, men bare fastslå at det er få arkeologiske funn og registreringer som bekrefter at Utstein har vært et sentralsted. Når Utstein likevel tas med som en viktig gård, er dette grunnlagt kun ut fra skriftlige opplysninger. Heller ikke har jeg funnet arkeologisk grunnlag for å hevde sentralstedsfunksjoner på noen av de andre øyene i Boknafjordbasenget som fremstår som betydningsfulle i den kommende perioden.

9.3 Hordaland

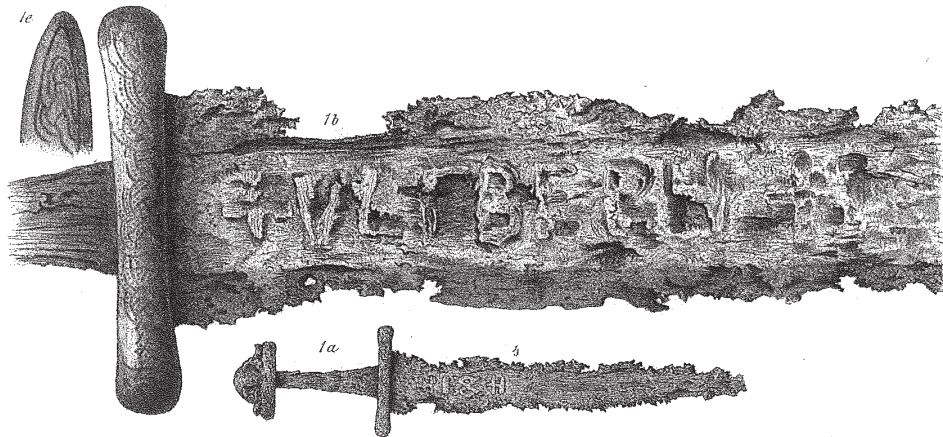
9.3.1 Sunnhordland og Hardanger

Etne

I Sunnhordland skal vi først se på Etne (se funnkart, fig. 29) som var en av de fremste sentralbygdene i eldre jernalder. Ringstad (1987b:290) noterer imidlertid bare to funn med «rikdomskriterier». Dette er B4712, som også Wamers har med i sin liste (Wamers 1985:989, taf. 4,1): Et fragment av et lite gullbelagt bronsesmykke. Det andre, B3700 er et skattefunn med fragmenter av ringspenne (sølvstisel), halsring, håndleddsring og opphuggete stykker av tynne sølvstenger, datert til 10. årh. Dette ble funnet på *Hovland* som ligger inne i dalen i nedre ende av Stordalsvatnet. Ringstad har ikke registrert noen storhauger fra yngre jernalder fra Etne. Av båtgraver vil jeg nevne B12382 fra *Støle* som foruten nagler og spiker inneholdt et rikholdig utvalg av redskapsrester, perler, celter, kroker, håndtak og beslag, men her var ingen spesielle praktgjenstander bevart. På gården *Vad*, som kan ha tilhørt *Støle* i vikingtiden, ble det funnet en mannsgrav fra første halvdel av 900-tallet. Her lå det et sølv og messingforsiret Ulfberthverd, piler, skjold, spyd, kniv spore, stigbøyle, bissel foruten øks og urne som nå er bortkommet. Det er argumentert for at de som er gravlagt i slike ryttergraver er menn som hadde spesielle funksjoner knyttet til kongen. Sverd hjaltene og knappen er svært likt et R-sverd funnet i en særdeles rik grav på storgården Egge i Steinkjer. Denne graven tilhørte en av de fremste høvdingene i Nord-Trøndelag, muligens Trond Haka som fremsto som hovgode og leder på Mære under Håkon den Godes besøk der midt på 900-tallet (Sørheim 1997:72f. og fig. 14). Ved å dra sammenlikning mellom disse to gravene kan dette være med på å understreke den døde på Vad sin fremstående posisjon.

På *Sørheim* fantes tre båtgraver, begge mannsgraver. B11684 var ikke særlig innholdsrik. B12049 inneholdt en ca. 7 m lang båt med hele 3 skjoldbuler, sverd og en remtunge dekorert i Borrestil. B12058 var en kvinnegrav med bl.a. spinnehjul, bronsenål og fragment av klebergryte. En innholdsrik båtgrav, B12382, er også undersøkt på Rygh.

Sognnes regner Etne som et økonomisk senter også i yngre jernalder (1979:79), men funnmengde og gjenstandenes kvalitet er ikke som i eldre jernalder. Han mener derfor det er grunn til å regne Etne som en bygd i tilbakegang i forhold til tidligere tider. Over viste jeg at det fremdeles ble gravlagt fremstående og velhavende personer i Etnebygda i yngre jernalder. Ser vi på de skriftlige kildene ser vi at en rekke stormenn er kjent fra Etne fra slutten av vikingtid og tidlig middelalder. Den eldste er Bjørn fra Støle som skulle være Olav Tryggvassons hirdmann i 990-årene. Lendmannen Erlend av Gjerde (død 1030) var en av lederne som kjempet mot Olav Haraldsson på Stiklestad i 1030.

Figur 47

Ulfberth-sverd fra Vad i Etne. Sammen med sverdet lå flere våpen og rideutstyr som sporer og stighbøyler. Akvarell av H. Bucher (fra Opedal 1998:128).

Ulfberth sword from Vad, Etne. Found together with several weapons and riding equipment such as spurs and stirrups. Watercolour painting by H. Bucher (from Opedal 1998:128).

Gjerde er blant de åtte lendemannssetene på Vestlandet som ifølge sagatradisjonen når tilbake til 1000-tallet. F. Iversen som har behandlet Gjerde grundig i sin avhandling, stiller derved gården på linje med sentra som Sola og Finnøy i Rogaland, Aurland i Sogn og Giske på Sunnmøre, alle med tette forbindelser til kongemakten (Iversen 2004:326). Iversen mener å ha sannsynliggjort at Gjerde i tidlig middelalder og muligens før, utgjorde den sentrale hovedgården vest i Etne, mens Sævareid (Kyrping) kan ha hatt en lignende rolle øst i kommunen (op. cit.2004:328). Sævareid, som er en liten bygd ved Åkrafjorden lenger nordøst, ser jeg helt bort fra da det nesten ikke kjennes funn og forminner herfra. Ut fra de kriteriene Iversen bruker i sin analyse, finner han at Gjerde med omliggende gårder var et gods i yngre jernalder mens for Støle er kildegrunnlaget mer usikkert. Han skriver at det ikke er noen trekk i den romlige fordelingen som indikerer noen form for godsdannelse ved Støle, verken i middelalder eller yngre jernalder (Iversen 1999:33). Dette passer med det jeg påsto ovenfor at Etne, i hvert fall når det gjelder Støle, ikke hadde samme posisjon i yngre som i eldre jernalder. Iversen har imidlertid et problem i sin analyse av Gjerde. Han sier at «Et springende punkt i hele min analyse er om manglende gravfunn betyr manglende bosetning eller bosatt underliggende område når det ikke er gamle gårdsnavn eller andre bosetningsindikatorer» (Iversen 2004:329). Det er få gravminner i området der Gjerdegodset ligger og her forekommer ikke gravminner fra yngre jernalder. Uten å gå for dypt inn i hans argumentasjon, vil jeg her nøye meg med å referere

hovedtrekkene i hans konklusjon: Han sannsynliggjør at det har ligget et større gods omkring Gjerde senest i yngre jernalder, men at det har foregått store endringer i eiendomsstrukturen og gårdsorganiseringen frem mot høymiddelalderen. Dette kan ha representert et hovedgods i et jordegods som omfattet i alt 14 omliggende gårder i tillegg til 5–6 eiendommer utenfor undersøkelsesområdet. Ut fra gravminnenes beliggenhet, datering av jordbruksspor nær tunet og det eldste gravminnet her, ser han, som jeg også har referert tidligere, muligheten for at Sæbø litt lenger nede kan ha vært det eldre navnet og at tunet lå nærmere Gjerdesjøen for en slik omorganisering. Han konkluderer med at Gjerdes status i forhold til kongemakten i yngre jernalder er uklar, men sannsynligvis dreier det seg her om selvstendig stormannsgods, og ikke om kongelig veitslegods. Støle, som ble setegård for Gjerde-slekten omkring 1100, kan derimot ha vært veitslejord, kan hende alt på slutten av 900-tallet (Iversen 2004:376).

Min konklusjon må da bli at selv om arkeologiske funn er sparsomme i yngre jernalder, er det sannsynlig at Etnes posisjon som senter kan opprettholdes, men da i mindre målestokk enn for eldre jernalder. Mot slutten av yngre jernalder er det Gjerde som er senteret i et lokalt jordegods, kanskje allerede fra 700-tallet, mens Støle som kan ha vært i en utenforstående herskers eie i vikingtiden slik rytterfunnet på Vad antyder, overtar som setegård for Gjerde fra ca. 1100. Denne herskeren kan for eksempel ha vært kongen på Avaldsnes.

Kvinnherad

I eldre jernalder fant vi flere sentrale steder innenfor det som i dag er Kvinnherad kommune. Også i yngre jernalder markerer disse sentralbygdene seg. *Halsnøy* og de øvrige øyene sør i kommunen kommer likevel bare til syne som et storhaugsenter i Ringstad sin undersøkelse (Ringstad 1987b:306). Dette gjelder gravhaugen «*Pikhaug*» ved Halsnøy kloster. Det er ellers ikke godt å vite om noen av gravminnene på det store gravfeltet som tidligere lå på nærliggende *Sjø* kan henføres til yngre jernalder. Dateringen av en stor nausttuft nedenfor klosteret er også uvisst. Det ser ut til at vi må tone viktigheten av øyene som i dag omfattes av Kvinnherad kommune noe ned i forhold til det vi fant for eldre jernalder. Det er mangel på gravfunn fra siste del av vikingtiden på Halsnøy. En mulighet er at flere gårder, som senere ble donert til klosteret, ble konfiskert av kongen alt på 900-tallet.

Derimot ser det ut til at gårdene omkring *Rosendal* (se funnkart, fig. 31) fremdeles opprettholder sin posisjon. Dette ser vi både ut fra Ringstads registrering av storhauger og fra flere rike funn. Først og fremst gjelder dette et skattefunn, B8377 fra *Hatteberg* med en praktfull insulær ringnål av sølv med gulldekor samt en håndleddsring og en halsring av sølv, datert til 10. århundre. Et annet insulært funn kommer fra *Nes*, B7534, med fragmenter av en skålvekt, et beslagstykk av bronse formet som et fuglehode, tveegget sverd av type F, rikholdig smedutstyr, spinnehjul, fiskesøkke, bryne, diverse jernfragmenter, bronsebøyle med mer. Flere andre rike funn er kjent fra denne gården, men er dessverre ikke tatt vare på: «Nes, der det har vore så rike funn, om vi berre hadde hatt betre opplysningar om dei» beklaget Eva Nissen Fett i bygdeboka (Fett E. N. 1972:118). Vi merker oss også 3 båtgraver: En grav med en 8 m lang båt funnet i nabobygda Guddal på *Naterstad* (B5927–28) med både kvinne og mannsutstyr. De to andre kommer henholdsvis fra *Skåla* (B6993) og fra *Nes* (B7168, B7428).

Det vi og skal legge merke til er de mange naustene eller båtstøene sentralt omkring Rosendal. Bendixen oppgir hele 5 store: På *Setberg*, *Seim*, *Vang*, *Skåla* og *Nes* (etter Fett E. N. 1972:129), mens bare de tre siste som ligger sentralt i Rosendal er senere registrert av Per Fett (1956).

Båtbygging er tradisjonelt en viktig virksomhet i Kvinnherad og dette kan gå langt tilbake, noe et funn av båtdeler i en myr på *Li* nær Hatlestrand (B8044), på den andre siden av fjorden, kan være vitne om. En annen virksomhet som vi kan tro skyter fart i yngre jernalder er klebersteinsuttak og tilvirkning av diverse formål av kleber. I Kvinnherad er det registrert en rekke kleberbrudd, de fleste på Hatlestrandsiden. Lenger inn i Hardangerfjorden er det også mange klebersteinsbrudd, bl.a. i Maurangerfjorden, men særlig i Sørfjorden (Myrvoll 1977:60, Sognnes 1979:25). I Jondal er det også et kvernsteinsbrudd der driften må ha vært i gang i middelalderen (Sognnes 1978:27). Kokekar av kleber var i særlig bruk i Rogaland og Hordaland i vikingtiden, i motsetning til Sogn der jerngryter var det vanligste. At kleberkar ble et handelsprodukt både i nærområdet og lenger vekk, ser vi av en mengde funn av kleberkar i Hedeby (Petersen 1920). Med dette fikk man på Vestlandet et «industriprodukt» som var attraktivt som en handelsvare.

I Haraldskvadet heter det at – «jeg tror du kjenner kongen er som ’á kvinnum býr’» (etter Iversen 2004:22). Dette har flere tolket som om det var en kongsgård i Kvinnherad. Halvard Lie (1982:329ff.) mener *kvinnum* er en kjenning for skip og at det dreier seg om en avskrivingsfeil av *knúum*. Ut fra kvadets kontekst og komposisjon mener han at Harald er den som bor på skipene, noe også Iversen (2004:22) støtter. Ut fra dette settes det et spørsmålsteget om det virkelig var en kongsgård under Harald Hårfagre i Kvinnherad slik eldre forskning har ment. Det er imidlertid nevnt lendmenn her på 1100-tallet og det tyder på kongeeie på den tiden. At Rosendal-bygda var tett folkesatt og hadde rike gårder i middelalderen ser vi av at det var hele tre kirker her. I tillegg finner vi en middelalderkirke i nabobygda Guddal ikke langt unna.

Ut fra dette må vi regne Rosendal-bygda som et viktig senter også i yngre jernalder. Jeg vil senere komme tilbake til den posisjon denne kunne ha i forhold til de øvrige Hardangerbygdene.

Indre Hardanger med Røldal

Både Ringstad og Jåtten har registrert ett av henholdsvis «rike» og insulære funn fra hver av de indre Hardangerkommunene. Et av disse er funnet av en skålvekt i en røys på *Vambheim* i Ulvik (B486). To pilspisser, spyd med sølvinnlegg og en tang fra dette funnet opplyses tapt.

Fra *Trå* i Granvin kommer et særdeles rikt funn fra en 10. århundres kvinnegrav, B6657, med bl.a. håndtaket til en sil/øse med runeinnskrift, bronsekar med fugleformet oppheng, ovale spenner, trefliket spenne, kjede av sølvringer, perler, en rekke tekstilredskaper hvorav bl.a. en sømglatter, stekespidd og -panne, halsen til en flaske, klebergryte med mer. Her er også et båtgravfunn B7114, 7149, med kvinneustrusing. Trå ligger sentralt plassert ved Granvinvatnet i dalmøtet mellom overgangen over Espelandsdalen til Ulvik og vegen opp Skjervet til Voss. Fra *Utne* i Ullensvang kommer et båtgravfunn, B4266, en mannsgrav i en ca 7 m lang båt. Her var bl.a. rester av et insulært bronsekar. Av båtgraver skal vi særlig merke oss to funn fra samme gravfelt med 18 hauger på *Varberg* i Eidfjord, det ene fra B4923 som er fra folkevandringstid, mens det andre B4924 med mulig manns og kvinnegrav er fra 9. årh. Fra *Lægreid* i Eidfjord er det registrert en forgylt bronsering av insulært opphav (B3872), og fra *Seim* i Røldal, Odda kommune, 2 funn av interesse: B492 som var et avlangt beslag av irsk opphav, pakket inn i et tøyestykke og lagt ned i et skrin. Det andre funnet, B6718, er et gravfunn med rester av en skålvekt, sverd, to spydspisser, 13 pilspisser, bissel, diverse redskap og klebergryte.

Selv om det er enkelte rike funn i de indre Hardangerbygdene, er det ingen konsentrasjoner som antyder større sentrumsdannelser. Sognnes har likevel fremhevet Eidfjord der vi på gården *Hæreid* i nedre Eidfjord finner det største gravfeltet mellom Karmsund og Sunnmøre. Lenger opp, i Øvre Eidfjord har det tidligere også vært et forholdsvis stort gravfelt og på gården *Vardberg* ligger et gravfelt der Nordmannslepa, den gamle ferdsels- og driftevegen over nordre del av Hardangervidda kommer ned i bygda. Funnene fra yngre jernalder i Eidfjord er forholdsvis mange. De kommer fra de samme to gårdene. På Sognnes sitt isaritmekartet (Sognnes 1979: Fig. 9) er disse tydelig markert og tilhører et av de to store pleionområdene som strekker seg fra Hardanger over Voss til indre Sogn.

Jeg sier meg enig i Sognnes sin vurdering av årsaken til Eidfjords posisjon i yngre jernalder (jf. Sognnes 1979:81): Bygda ligger opp mot Hardangervidda og er en av de viktigste innfallsporene til høgfjellet. Funn fra Eidfjorddelen av Hardangervidda viser at det har vært omfattende jaktvirksomhet her i vikingtiden. Bygdas posisjon kan ikke skyldes jordbruket. Til det er jordvegen for begrenset. Det må være utnyttelsen av fjellet og bygdas strategiske beliggenhet i forhold til en av de viktigste overgangene til Østlandet som har dannet grunnlaget. Driftvirksomheten har vært en viktig beskjeftigelse i historisk tid. Om denne går tilbake til yngre jernalder er kanskje tvilsomt, men dette forteller om muligheten for stølsvirksomhet i de nærmeste fjellområdene som for eksempel i Sysendalen.

Ut fra Sognnes sine beregninger, supplert med det som er skrevet tidligere her, ser det ikke ut som om Eidfjord hadde samme posisjon i eldre jernalder, selv om bygda også da hørte med til Sognnes sine pleionområder. Som vi senere skal se finner vi den samme fremveksten av sentralområder innerst i de store fjordsystemene, nå i yngre jernalder, også andre steder på Vestlandet. Dette kan tyde på at kommunikasjonen over til Østlandet ble viktigere og fjellets ressurser ble bedre utnyttet.

Vi skal også se på *Røldal* der de to funnene av insulære gjenstander fortelle om kontakten utad. Geografisk hører Røldal til Suldal i Ryfylke og kirkelig sorterte dalen under Suldalspresten frem til 1850. Verdslig har Røldal for det meste blitt regnet til Hordaland. Dalen er et møte mellom tre veger: Gjennom Brattlandsdalen fra Nesflaten ved Suldalsvatnet i Rogaland, gjennom Seljestadjuvet fra Odda i Hardanger og gjennom Dyrskar fra Vinje i Telemark (Fett 1955:3–4). Vestre ende av Røldasvatnet er den største av grendene. Her er store flater ved vatnet, ellers bakket og kupert oppover. På gårdene *Seim*, der det var markedsplass, og *Fjetland* var det flere store gravfelt med opp til 30 røyser. Røldal ble kjent som et valfartssted i middelalderen, til det undergjørende krusifikset i stavkirken. Jordveien i Røldal er svært begrenset, men de store gravfeltene som til dels kan dateres til eldre jernalder, men helst til yngre jernalder, forteller om intensiv bosetning og utnyttelse av området. Helst må vi vel se viktigheten av Røldal som en møteplass og knutepunkt for overfarten mellom flere landsdeler, der handel og varebytte ble kanalisert. Særlig kan vi tenke oss jern, lokalprodusert eller fra Telemark, mens korn og andre fødevarer kunne gå den andre vegen til fjellbygdene østpå.

Ser vi Hardangerfjorden under ett, ser vi at Rosendalsbygda ytterst i fjorden fremstår som den mest funnrrike bygda. Foruten tradisjonell gårdsdrift, finner vi i yngre jernalder etter hvert spor etter mer utstrakt håndverksvirksomhet, særlig da i form av klebersteinbryting og kleberkarproduksjon. Omfanget av denne virksomheten kan synes stor i senere periode, men når denne virksomheten begynte for fullt og hvor omfattende denne var i yngre jernalder er det ikke godt å ha noen formening om, men med den hyppige forekomsten vi ser av kleberkar

i gravfunnene i Hordaland og at kleberkar bl.a. er funnet i Hedeby, forteller om bruk og eksport av slike i yngre jernalder. Hardanger, og da særlig i Kvinnherad og langs Sørfororden er ett av de største produksjonsstedene på Vestlandet (jf. Myrvoll 1977: Fig. 30).

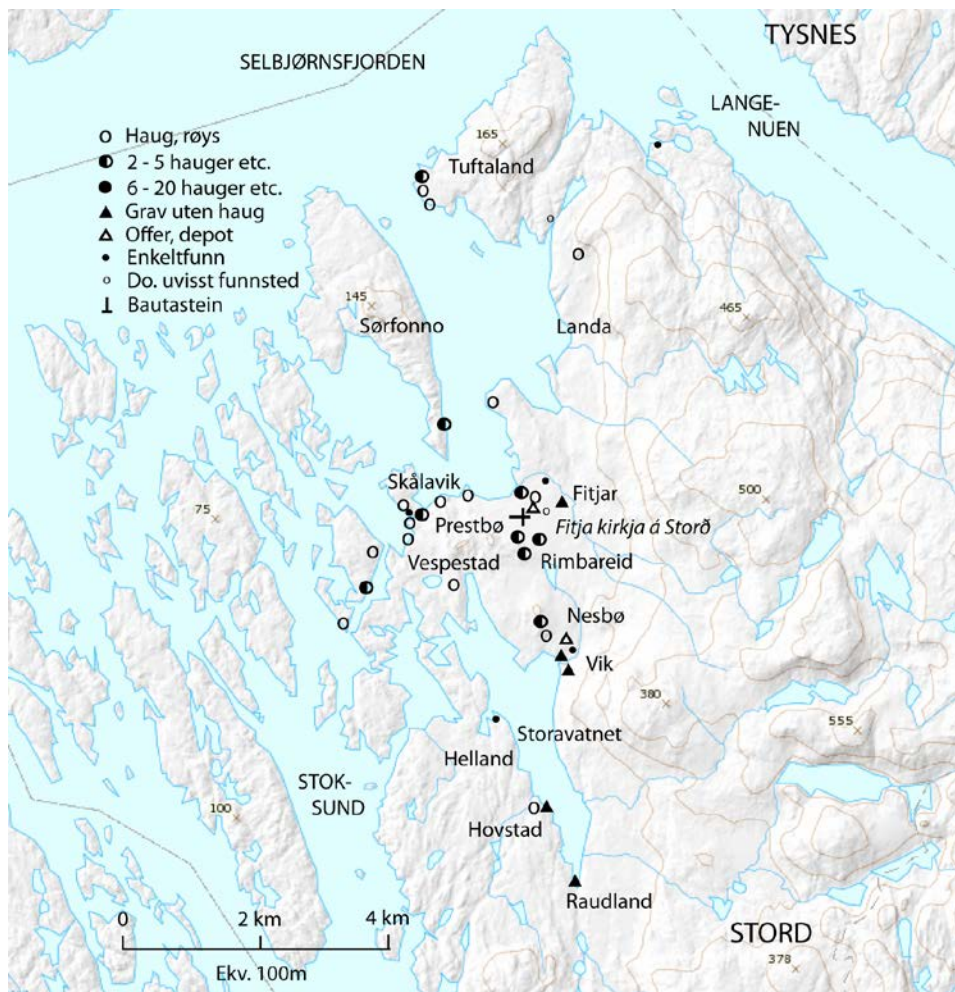
Videre ser vi at den innerste fjordbygden Eidfjord markerer seg, noe jeg vil tolke som at dette er knutepunkt for utnyttelsen av fjellressursene: Jakt, fangst og jernvinne samt februk/setring. Reinsdyrhorn kan allerede nå ha blitt en handelsvare. Videre er dette knutepunkt for den formodet økende trafikken over Hardangervidda til Numedal og Hallingdal. Granvin er også et slikt knutepunkt for kommunikasjonen opp til Voss og videre mot Sogn. I sør kommer man fra Odda over til Åkrafjorden i Sunnhordland med sjøvegs kommunikasjonslinje ut til Halsnøy/Etne-området, men også over til Røldal som er et knutepunkt mot Rogaland og Telemark. Dette er kommunikasjonslinjer og knutepunkt som kan ha blitt mer eller mindre viktigere etter som en mer utbredt kommersiell handel blir dominerende overfor det tradisjonelle gavebyttesystemet og omsetningen av luksusprodukter. Spørsmålet da er om Kvinnherad med Rosendal-bygda har hatt en overordnet posisjon ut fra sin beliggenhet ytterst i fjorden, og som et bindeledd mot viktigere sentra som Avaldsnes og mot leia nordover kysten.

Fitjar

Stord blir beskrevet av Fett (1973–7:6) som at «Øya verkar i dei lokale tilhøve som fastland. Vestsida, som ellers er karrig og for det meste skogkledd, vider seg ut til ope morenelandskap mellom Fitjarviko og sørenden på Storavatnet. Vatnet har vore ei viktig ferdslåre.»

På *Fitjar*, nordvest på Stord, lå en av Harald Hårfagres 5 storgårder. I *Historia Norvegie* som trolig ble skrevet i 1070-årene, blir *Fitjar* omtalt som «oppidum nomine Fittium». *Oppidum* blir oversatt med landsby, town, men kan ha en videre betydning som et befestet sted, eller en tettbebyggelse (gods, storgård, leilendingsgods) (div. forfattere etter Iversen 2004:21). I Danmark blir *oppidum* bare brukt om middelaldersteder der det ikke kan påvises noen urbaniseringskriterier (Andersson 1971:86).

I benyttet «søkelitteratur» (tabell 2) markerer Ringstad ett rikt gjenstandsfunn samt en storhaug. Han markerer *Fitjar* som et storhaugsenter av 3. rang (Ringstad 1987b:239), noe som i hovedsak må være gjort på grunnlag av flere bronsealders storgrover som da ikke er aktuelle her. Jåtten markerer insulære funn og her er en båtgrav. Jeg føyer også til funn av deler av en vekt til Jondells liste (1974). Det skal også nevnes at vi finner gårdsnavnet *Landa* nordøst for *Fitjar*.

Figur 48

Fitjar. Jernalders funn og fornminner, middelalderkirke. Etter Fett 1973–7: Kart. Kartgrunnlag: Kartverket.

Fitjar. Iron Age finds, monuments and medieval churches. Based on Fett 1973–7.

Jeg vil her trekke frem to gravfunn som må regnes som fremstående. Begge kommer fra gården *Søndre Vik*. Det eldste (B10465) er datert til rundt 700 og inneholder blant annet et tveegget frankisk, mønstersmidde sverd (Behmers type IX; Helgen 1982:15), sammen med et enegget sverd, øks, spydspiss, pilspisser, bisse, sigd, kniv, celt, div. beslag og klinknagler samt to fiskesøkker og skiferbryne. Det frankiske sverdet forteller om internasjonale kontakter og at den døde var gravlagt etter kontinentalgermansk og nordisk skikk (Solberg 1994:19). Kanskje kan en lokal stormann herfra ha tjenestegjort hos frankerkongen? Kong Klodvig hadde for eksempel et hærfølge på 30 000 mann fra ulike folkegrupper (Steuer 1987 etter Solberg 2000:201). Graven har visse likhetstrekk med det rike gravfunnet i Storhaug på Avaldsnes.

Det andre funnet (B8555) er en 10. årh. båtgrav med sverd, to spydspisser, øks, celt, smitang, 13 pilspisser, fingerringe av sølv, torshammer av sølv, skålvekt av bronse som Jåtten registrerer som insulær (Jåtten 2006:92), del av bronsekjede, del av skrinlås, dobbeltskål av kleber, bryner, diverse jernfragmenter og 85 klinknagler med mer. Skålvekten forteller om handelsvirksomhet. Gården Søndre Vik ligger imidlertid et godt stykke unna området der Iversen mener hovedgården Fitjar har ligget (Iversen 2004:kap.7).

Anne-Brit Hatleskog sier at «det kan tenkjest at området har spelt ei viktig rolle for trygging av handelen langs kysten frå Nord-Noreg og vidare sørover i vikingtida. Ein vanleg ferdselsveg går nemleg gjennom Stokksundet på vestsida av Stord» (Hatleskog 1997:30). Til dette vil jeg bemerke at det her er mange alternative muligheter til passasje gjennom flere små sund vest for Fitjar og gjennom de større ledene innenfor Stord. Man kan derfor ikke se den strategiske beliggenheten som like sterk som for eksempel ved Karmsundet lenger sør. Likevel ser vi den gode beliggenheten ved Nordvegen og nordlige utløp av Hardangerfjorden, samt i forhold til fjord og øyssystemet nordenfor. Hatleskog viser til at det ikke kan påvises maktkontinuitet tilbake til eldre jernalder fordi området mangler storhaugsentra datert til denne tiden. Hun foreslår at kongemakten kan ha stått bak oppkomsten av en sentrumsgård ved kysten for å svekke makten til stormannsættene i Kvinnherad og Etne og at gården var i kongens eie alt på 700-tallet. Hun hevder vidare at dersom dette er tilfelle er det rett det flere forskere har hevdet, at maktgrunnlaget for den senere kongsgården til Harald Hårfagre ble etablert lenge før rikssamlingen (Hatleskog 1997:30 med referanse til Myhre 1987 og Andersen 1977).

Iversen oppsummerer sin behandling av Fitjar slik: «1) Før ca. 1000. Et stort krongods hvor Fitjar representerer hovedgården og har hovedtyngden av jordegodset sitt mot nord, på Austevoll, i tillegg til besittelse av øyene mot vest.»... «2) Etter ca. 1000. Hovedgården deles opp og driften omorganiseres.» (Iversen 2004:318). Ut fra dette må vi regne Fitjar som et senter i form av hovedsete for et krongods i hvert fall fra Harald Hårfagres tid. Opedal (2005:131) sier at det ser ut til at Fitjar, på grunnlag av den rike merovingertidsgraven på Søndre Vik, etableres som senter på samme tid som Storhaug på Avaldsnes ble bygd. Hatleskog (1997:30) antyder sågar at dette kan ha skjedd på initiativ fra Avaldsnes fordi våpenmaterialet og det frankiske sverdet støtter opp om dette.

Tysnes

Tysnes kommune, nordøst for Stord, består av den store Tysnesøy, den mindre Reksteren samt flere mindre øyer. Her er ganske berglendt men ved Våge nord på Tysnesøy, der middelalderkirken ligger, er det en stor bygd som strekker seg fra Tegland i vest til Gjersvik. I sør er det store dyrkningsvidder som for eksempel på Flatråker. Østre del er berglendt og med små gårder. Tysnes kommune ligger mellom dagens hovedlei Langenuen i vest mot Stord, med Fitjar kommune i nord og det smale Lukksundet mot fastlandet i øst. Mot nord er den vide Bjørnefjorden og mot sørøst utløpet av Hardangefjorden.

Selv om Tysnesøy innenfor Stord og Fitjar ikke blir markert i den søkelitteraturen jeg har benyttet (tabell 2) skal vi også se på denne. «Tysnes er ei mytisk øy med mykje kultur og historie. Njardarlog, som er det gamle namnet på Tysnes, kjem av grødeguden Njård og var ei tid det religiøse senteret for store delar av Vestlandet» påstås det i Wikipedia (no.wikipedia.org/wiki/Tysnes. 19.2.2007).

Hatleskog fremhever en dobbeltgrav fra *Store Kongsvik* (B7639) og da særlig kvinnegraven her (klassifisert i hennes høyeste rangerte kvinnegravgruppe 4), som en av de rikeste i Sunnhordland. Disse gravene «viser tilknytning til gardar som både i jernalder og mellomalder peika seg ut som sentralgardar. Konsentrasjon av rike graver samt mange gardar utan funn i Sunnhordland, tyder på at det har funne stad ei sterkare stratifisering av samfunnet i yngre jernalder enn i tida før» (Hatleskog 1997:14, 20–21). Fra *Gjerstad* stammer et sverdpar med ett enegget og et tveegget sverd, en firesidig spydpigg, spydspiss, ljåformet redskap samt et plogjern (B2488–94). Fra nabogården *Gjersvik* har vi et vikingtids funn med et tveegget Ulfberthsverd av form som Rygh fig. 507, ganske likt det som fantes på Vad i Etne (fig. 47). Her lå også en spydspiss, mens en skjoldbule herfra er tapt (B6907). Vi skal også merke oss at vi finner gårdsnavnet *Lande* også her, like vest for Våge.

På bakgrunn av sammenlikning av sverdet med funnet fra Vad, mener Hatleskog at det er nærliggende å tro at også denne graven har tilhørt en kongelig tjenestemann, noe hun underbygger med å vise til at gården var adelig setegård i middelalderen (Hatleskog 1997:29). Opedal sier, med henvisning til Myhre (1997:170) at Tysnes har svære nausttuffer etter store skip. Myhres anvisning på kartet gjelder imidlertid noen små nausttuffer, 6 m lange, ved Håstøa under Myklestad ved Uggdalseid og et 25 m langt naust på Våge som Myhre tror er fra middelalderen (Myhre 1997:176), så dette er et lite holdbart argument. Når jeg nå nedgraderer grunnlaget for hennes konklusjon er det ikke vanskelig å si seg enig med Opedals konklusjon: «En kongelig tilknytning for Tysnes virker absolutt mulig, men er ikke så åpenbar som for de tidligere omtalte stedene» (Opedal 2005:134). Dersom vil skal regne Vågeområdet, og da først og fremst på grunnlag av praksverdet fra Gjersvik, kan dette ikke ha vært noe særlig betydningsfullt senter ut over det å være en viktig bygd mot Bjørnefjorden og overgangen til Midhordland.

9.3.2 Midhordland

Bergensområdet

Som i eldre jernalder er øykommunene og søndre del av Midhordland dårlig representert i søkelitteraturen (tabell 2). Vi skal derfor særlig konsentrere oss om Bergensområdet. Av særskilt interesse her er det å se om de yngre jernalders funnene kan fortelle noe om oppbygging av et senter i området der *Bergen* by senere skulle utvikle seg. I utgangspunktet ser ikke dette særlig lovende ut. Bergen kommune er markert av Ringstad med ett rikt funn, Jätten med 2 insulære og Wamers med 1 insulært funn. Her er også markert for en båtgrav. Når det nå viser seg at det ene funnet Jätten har markert kommer fra Osterøy og derfor er feilaktig markert for Bergen og samtlige har notert samme funn, B322–26, fra *Fana prestegård*, står vi relativt fattig tilbake når det gjelder funn i Bergensområdet. Funnet fra Fana ble gjort i 1847 i *Revehaugen* ved Fana kirke. Det besto av en vikingtids bronseskål med brente bein og over dette lå en mindre bronseskål. Mellom beina lå to spinnehjul, en liten stump av en flettet sølvkjede med endebeslag, to perler og en sammensmeltet glassklump.

F. Iversen (2004:148–158) har gjort en grundig gjennomgang av funnene fra Bergen kommune. Han redegjør bl.a. for gravminnenes utbredelse og diskuterer problemer med gravminnenes romlige representativitet. Iversen ser imidlertid eldre og yngre jernalder under ett og konkluderer med at det «Samlet framgår at det en særlig konsentrasjon av rike og store gravminner i området omkring Arnafjorden. Hele seks slike gravminner er lokalisert her.

Også på andre gårder i nærheten, på *Tunes, Hole, og Arnatweit*, er de gjort rike funn. Det er også en mindre konsentrasjon av rike og store funn sentralt i undersøkelsesområdet, med en storhaug på *Årstad*, gnr. 163, og to funn av sølv og gullgjenstander på vestsiden av *Vågen*... «I Fanaområdet ligger derimot de rike og store gravminnene mindre samlet,»...«Den romlige distribusjonen av graver som enten er særskilt store eller med prestisjeobjekter som tolkes som tegn på rikdom og makt indikerer etter tradisjonell tolkning at særlig Arna, men også Alrekstad-området skiller seg ut som mulige forhistoriske maktsentra i bergensområdet» (op. cit.:157–8).

I forhold til en mulig sentrumsdannelse i slutten av jernalderen er det etter min mening lite interessant å bruke eldre jernalders funn slik Iversen gjør det (eks. op. cit.:130, 154ff.), med mindre en kan se en klar kontinuitet fra eldre jernalder og opp i yngre jernalder. Bare 30 av 62 daterte gravanlegg skriver seg fra yngre jernalder. 3 har graver fra begge perioder. Ingen av de yngre jernalders gravene, med unntak av den nevnte Revehaugen i Fana kan regnes blant de rike eller spesielle funnene (se op. cit.:tabell 13). Av 7 storhauger som ligger spredt rundt om i kommunen kan 4 dateres til eldre jernalder. En 24 m vid haug på *Fløen* under *Årstad* ble gravd opp på 1700-tallet og det ble funnet jernvåpen. Denne haugen blir gjerne nevnt i forbindelse med Harald Hårfagres kongsgård, men med usikker datering er det vanskelig å sette kongsgården i direkte forbindelse med denne. Ser en på Sogannes sitt isaritmekart over funn fra yngre jernalder kommer faktisk også Bergensdalen og *Fana* ut med mellom 1 og 0,5 av gjennomsnittsverdien (M) for Hordaland, se fig. 12 (Sogannes 1979: fig. 9). Bergenshalvøya, med unntak av *Arna* og søndre del av *Os* kommune, kommer også dårlig ut når det gjelder antallet gravminner generelt, se fig. 13 (Sogannes 1979: Fig. 9). *Os* og *Arna* ligger imidlertid perifert i forhold til det kommende byområdet. Når det gjelder *Arna* vil jeg heller se gårdene her i sammenheng med de fremstående gårdene på *Osterøy*, på den andre siden av *Sørfjorden*.

Ut fra arkeologiske registreringer og funn fra yngre jernalder i Bergensområdet, når jeg nå har gjennomgått og kan sammenlikne Bergensområdet med funn og fornminner fra hele Vestlandet, er det etter min mening ikke mulig å se noen form for sentrumsdannelse som skulle kunne lede frem til den senere bydannelsen. Selv for eldre jernalder er det få funn og registreringer som leder hen mot noen form for sentrumsdannelse i selve Bergensdalen. Dette, og særlig forholdet mellom sjøleie kontra leiglendingsgårder og rett til markert gravlegging vil jeg diskutere nærmere under og i konklusjonskapittelet for yngre jernalder. Jeg kommer også tilbake med de eldste byfunnene og deres mulige datering tilbake til tidlig middelalder og kanskje ned i vikingtiden i neste hovedkapittel.

Det vi etter dette står tilbake med er de skriftlige kildenes opplysning om Harald Hårfagres kongsgård på Alrekstad. F. Iversen har undersøkt hovedtrekkene i godsutviklingen omkring Alrekstad. Vurdert ut fra eiendomsstrukturen i middelalderen, sammenholdt med fordelingen av gravminner fra jernalderen, kan et eldre jordegods, samlet eller delt, kanskje ha omfattet omkring 40 gårder. Jeg er som sagt noe kritisk til Iversens bruk av gravmaterialet da dette er sparsomt og strekker seg over både eldre og yngre jernalder. Jeg merker meg også fraværet av vesentlige gravminner på og rundt Alrekstad, med den store haugen med usikker datering i *Fløen* som det eneste unntaket. Dette kan bety, som også Iversen bemerker, at det var lite eldre bondeie her. «Fravær av gravminner omkring Alrekstad er her tolket som en indikasjon på høy alder på heleiområdet som struktur, siden det heller ikke synes å hefte særskilte representativitetsproblemer med materialet i dette området» (Iversen 2004:198). Imidlertid

er det få gravminner på hele Bergenshalvøya med enkelte unntak som nevnt tidligere. Disse områdene som Fana gård, Eidsvåg, Grimstadorrådet og Arna regnes som bondeie. Foruten muligheten for lite bondeie på Bergenshalvøya, som jeg skal diskutere nærmere senere, kan dette rett og slett bety at området ikke var særlig intensivt utnyttet i yngre jernalder. I så fall gir dette et dårlig grunnlag ut fra økonomiske og befolkningsmessige betraktninger for den senere bydannelsen. Til tross for mine innvendinger synes imidlertid Iversens følgende konklusjon om hovedtrekkene i utviklingen ikke umulig:

«(1) **Før ca. 900.** Et stort kongeseid område hvor Alrekstad, eller Årstad, Hustad, Haukeland og deler av den senere bygrunnen representerer en hovedgård med underbruk. Heleieområdene omkring Alrekstad utgjør et underliggende og sammenhengende jordegods, hvor bøndene betaler ulike veitsler til kongen og hans følge»...

«(2) **Ca. 900–1150.** Alrekstad som et større godsområde ble delt opp og driften omorganisert.»...«På 1000-tallet ble Bjørgvin lagt ut som bygrunn, men det drøyer før også andre deler ble regulær bygrunn»... (Iversen 2004:198–9)

Til sist skal det nevnes at vi også her har Land-navnet i form av Landås i nærheten av kongsgården.

Min konklusjon blir at det ikke kan registreres noen form for sentrumsdannelse på Bergenshalvøya ut fra et arkeologisk kildemateriale. Dette gir antydning om et spinkelt økonomisk og befolkningsmessig grunnlag for den senere byoppkomsten. Derimot må vi regne Alrekstad med tilliggende gårder som et sentralt gods på grunnlag av status som kongsgård nevnt i skriftlige kilder. Alrekstad og kongens rolle i forbindelse med oppkomsten av Bergen by skal jeg derfor komme tilbake til i neste hovedkapittel.

Osterøy og omliggende bygder

Osterøy ble fremhevet på grunnlag av flere rike funn fra eldre jernalder. Denne posisjonen synes ikke å kunne opprettholdes for yngre jernalder. I dag er det meste av selve øya en kommune med kommunegrense ut fra dagens landevegs transportmiddel. Imidlertid skal vi se på dette området ut fra fortidens kommunikasjonsmessige forhold, slik de gamle kommunegrensene fortalte om, der fjorden var hovedvegen og de gamle grensene krysset fjordene. Vi så over at det var flere yngre jernalders funn og fornminner i Arna, langs den lille sidefjorden til Sørfjorden som omgir Osterøy på sørsiden. Dette suppleres på fastlandssiden med rester av en skålvekt fra *Holo*, B6737 med flere (nå Bergen kommune og nevnt over). Jeg skal også nevne en kvinnegrav, B8910, fra *Tunes* litt lenger ut i fjorden med 73 glassperler, sølvperle, sølvsmykke, bronsenøkkel (som R454), enegget sverd, bissel stekespid, sigd eller ljå, bismelodd, klinknagler, med mer.

På selve Osterøy har vi bare ett insulært funn, B3319 som er et bruddstykke av et messingkar funnet sammen med et økseblad i en steinrøys på den avsidesliggende lille fjellgården *Kleppe*, midt inne på øya. Et annet funn som ikke er fanget opp i oversiktstabellen som rikt funn, er en sølvskatt, B7155, som ble funnet i 300 m høyde på *Nordre Veset* på overgangen mellom Mjelde og Haus som ligger mot Sørfjorden og de NV–SØ-gående grøderike dalførene inne på øya, der det i eldre jernalder var flere rike funn. Funnet inneholdt flere hals- og fingerringfragmenter, diverse smådeler fra andre smykker, deler av barrer og stenger, samt fem små stykker av mynter, hvorav to kufiske. Sølvstykke til sammen 244 gram og ble funnet i en hule i fjellet omgitt av «aske», mulig grått oppløst sølv. 20 m unna ble det også funnet en perle

(B7156). Før vi forlater Osterøy skal vi ta med to nausttufter som ligger innerst i *Lonevåg* der noen av hoveddalførene på øya munner ut mot sjøen i nordvest. Det ene er hele 29 m langt og datert til vikingtid (Myhre 1997:172). I *Haus* har det også ligget en nausttuft, muligens fra middelalderen, som B. Myhre setter i sammenheng med Mjelde skipreide (op. cit.:176).

Vaksdal

To insulære funn vekker interesse på grunn av funnstedet ved utløpet av Bolstadfjorden som elven Voss fra Vangsvatnet i Voss renner ut i. Bolstadfjorden ble flittig benyttet som ferdselsåre for sambandet vestover fra Vossebygdene. De to funnene ble gjort henholdsvis på Stamnes og Vik, som er små innstengte grender på nordsiden av fjorden. På *Vik* er det først og fremst funnet en bronsenøkkel og en irsk bæring til et skrin (B484), men jeg vil også nevne funn fra en gravrøys med en primærgrav fra eldre jernalder (B10021 I), og to vikingtids graver med våpen, jernkjel og flere redskaper (B10021 II og III). Fra *Stamnes* kommer et innholdsrikt vikingtids gravfunn fra Kolleikhaugen, «der skal have været “5 alen høi og 20 alen i diameter”.» Denne er ikke registrert som storhaug av Ringstad. Foruten restene av en insulær bronseskål, inneholdt graven et tveegget praktsverd med sølv og messingforsiret hjalt og knapp av Petersens type V (Petersen 1919:155) samt rikholdig utvalg av øvrige våpen, smed og tømmermannsverktøy, bissel og seletøysbeslag, steikepanne og bein.

Jeg skal også nevne den 28 m vide Kongshaugen på *Bolstad*, nå i Voss kommune, helt innerst i Bolstadfjorden med 5 graver hvorav en mulig båtgrav (B13951, 13952). Her lå også Skipphaugen, en 25x7 m langhaug med en folkevandringstids grav (B9614) samt en sekundærgrav med funn av diverse perler som kan være fra yngre jernalder (B13953).

Disse gårdene som ligger inneklemt mellom den trange fjorden og stupbratte fjell, har hatt en strategisk posisjon med kontroll over den viktige ferdselsvegen fra de rike Vossebygdene, ned langs Vossodalføret og ut fjorden. I tillegg til denne strategiske kontrollposisjonen kan det også godt tenkes at man her kunne utføre tjenester som et ledd i selve transporten og vareutvekslingen i overgangen mellom land og sjø, og derved kunne ha ekstra utbytte ut over det gårdsdriften og utnyttelsen av fjellområdene kunne gi. Ved siden av dette skulle en også tro at laksefisket her i utgangen av et stort vassdrag ville kunne gi rikt utbytte, for Vosso/Teigdalselvo er en av de beste lakseelvne på Vestlandet (Ringstad 1987b:256). Et eksempel på dette fra tidligere tider, er den store fangstboplussen i Skipshelleren like innenfor disse gårdene. Selv om det ikke var plass til et omfattende senter her i dette trange fjordløpet, skal vi likevel regne med at gårdene her tjente en viss sentralfunksjon som kontroll- og transittpunkt.

9.3.3 Voss og Vossestrand

Vossebygdene, dalbygdene omkring og ovenfor Vangsvatnet og tidligere Vossestrand kommune lenger opp i dalen mot nord, regnet jeg blant de fremste sentralområdene på Vestlandet i eldre jernalder. Voss synes også å holde denne posisjonen videre i yngre jernalder. Totalt rangerer Ringstad Voss som et av 6 storhaugsentra av første rang i sitt undersøkelsesområde (Ringstad 1987b:239). En av de daterte yngre jernalders storhaugene ligger på Bolstad og er nevnt over. 3 andre storhauger har gitt funn fra vikingtid. Disse er *Fitjo*, «Dyrvehaugen» på *Veka*, *Lirhus*, og «Arnfinnhaugen» på *Ygre*. På *Djukastein* lå en kjempehaug med flere graver fra folkevandringstid men også en fra tidlig merovingertid. Gravminnene er fordelt i dalbygdene, vest og nord for Vangsvatnet i vest, *Fitjo* og *Lirhus* på hver sin side av Melsvatnet i nordre dalføre og *Ygre* i østre dalføre.

Figur 49

Vikingtids kvinnegrav fra Dyrvehaugen, Veka, Voss (Schetelig 1912:Fig. 485) med rekonstruksjonstegning av graven (tegning Þórhallur Þrainson. © Neil S. Price).

Viking Age female grave from the Dyrve gravemound, Veka, Voss (Schetelig 1912:Fig. 485) and a reconstruction of the grave. (Drawing: Þórhallur Þrainson. ©Neil S. Price.)

Ringstad (1987b), Jåtten (2006) og Wamers (1985), har alle registrert følgende «rike» og insulære funn: B2233–52 som er et sammenblandet funn av en kvinne- og to mannsgraver med spenne med irske ornamenter, skålspenner, bronsekjede, skjoldbule med huggmerke over, perler, tre sverd, hvorav ett med metallbelegg, pilspisser, tre bisselmunnbitt, fire økseblad, saks og spinnehjul som er funnet på *Lunde* som ligger i Oppheimsbygda på vannskillet mot nedgangen gjennom Stalheimskleivene til Sogn. På *Hyrte* i Myrkdalen er det gjort et gravfunn av manns- og kvinnegrav med fortrinnet randbeslag og drikkehornavslutning i bronse av insulær opprinnelse sammen med våpen og kvinnesmykker og diverse tekstilredskaper, bl.a. et par godt bevarte linheklær, 20 vevlodd med mer. Funnstedet ligger ved inngangen til den andre hovedforbindelsen til Sogn, opp Myrkdalen, over Vikafjell til Vik. (B4864). B1122–1130/B3251/B3987 er gjort på *Bryn* som ligger i dalmøtet litt ovenfor Vossevangen.

Funnene som tilsynelatende stammer fra minst en kvinnegrav og to mannsgraver er gjort i tre eller fire graver i samme gravrøys. Disse består først og fremst av et insulært bronsekar og et meget rikholdig utvalg av våpen med bl.a. 6 skjoldbuler og fire sverd, smedutstyr, smykker, nøkler, bisler, husholdningsutstyr, en mengde små skrinbeslag, med mer. De fleste sakene lå i det største gravkammeret som muligens inneholdt en dobbeltbegravelse med mann og kvinne. NM15460 (Etter Jåtten 2006:93. Museumsnummer etter Ringstad 1987b:290.) fra *Honve* på nordsiden av Vangsvatnet inneholder fragmenter av et insulært bronsekar, trefflikt spenne, sverdrester, kniv, sigd og bissel. Alle de nevnte funnene er fra vikingtid. I tillegg kan vi ta med T. Melings registreringer av merovingertids graver med hesteutstyr: B1057 *Hereim*, B8109 *Sivle*, B2755–62 *Prestegarden* og B935–36/B1113–18 *Helleve*. Noe mer kuriøst er funn av en folkevandringstids båtbegravelse B6227 fra den svære Byrkjehaugen på *Bø* (Byrkjo) ved Vangsvatnet samt en merovingertids båtbegravelse (B8598) fra *Bygd* i Myrkdalen. Dette forteller at båtbegravelser nødvendigvis ikke er et kystfenomen.

Det er mulig at det har vært en kongsgård på Voss (Iversen 2004:24) og en lendemann er nevnt i Snorre i siste halvdel av 900-tallet (op. cit.:30, fotnote 31). Sognnes markerer Voss og Vossestrand lik eller større enn 2M på sitt isaritmekart over funn fra yngre jernalder (Sognnes 1979:66). Ringstad klassifiserer Voss som storhaugsenter av første rang når det gjelder jernalder generelt. Ut fra det jeg har gjennomgått her vil jeg konkludere med at Voss opprettholder sin posisjon som en sentral ledende bygd, eller bygder også i yngre jernalder. Jeg kan ikke fremheve noen spesiell gård eller mindre område fremfor andre. Vi har sett konsentrasjoner av fremtredende funn og fornminner i de sentrale bygdene ved og opp for Vangsvatnet i begge hoveddalførene mot nord og øst, og vi finner konsentrasjoner i tidligere Vossestrand kommune, øverst i Myrkdalen der vegen går over Vikafjellet til Vik, og forbi Oppheimsvatnet og ned Stalheimskleivene til Gudvangen i Sogn.

Disse konsentrasjonene må som før regnes å være grunnlagt på jord- og februk med gode muligheter for utnyttelse av fjellheimen rundt om. Jernteknologien må ha stått langt fremme skal en dømme etter de nevnte og andre smedgravsfunn (jf. Sognnes 1979:38). Det er imidlertid ikke registrert jernvinneanlegg som kan henføres til yngre jernalder (Bjørnstad 2003:48), men dette kan skyldes liten registreringsaktivitet i fjellområdene her.

Selv om Vossebygdene ligger i innlandet ligger de, som nevnt under behandlingen av eldre jernalder, i et knutepunkt for innlandsferdselen mellom Sogn og Hardanger og mot kysten av Midt- og Nordhordland mot vest. Funn av importsaker forteller om kontakt utad, men om dette skyldes fredelig handelsaktivitet eller personlig deltagelse i mer ufredelig virksomhet nært eller fjernt skal være usagt så langt. Min konklusjon er at jeg uten å kunne peke på noe konkret lokalt senter eller sentra her, vil regne Vossebygdene med blant de mest sentrale bygdene på Vestlandet.

9.3.4 Nordhordland

Registreringene i Nordhordland er ikke mange. Generelt for samtlige yngre jernalders funn finner Sognnes et pleionområde langs leia gjennom Alverstraumen/Radsundet på mellom 0 og 2M. Ut fra oversiktskartene hos Fett (1967–1970) som imidlertid omhandler alle fornminner uansett tid, kan dette dreie seg om konsentrasjoner sentralt på *Meland*, rundt *Medållands kirkeja*, langs *Alverstraumen*, på øya *Luro* med *Lygru kirkeja*, samt spredte forekomster av fornminner og funn rundt *Seimfsjorden*, men med få fornminner og funn rundt stedet der

kongsgården på Seim og middelalderkirken *Søheims kirkja* lå. Dette pleionområdet fortsetter inn Sørfjorden og Osterøy og følger fjorden til Bolstadfjorden bl.a. på grunn funn som er nevnt over.

Ringstad finner bare to storhauger her, *Erhaug* på *Brundsland* i Lindås og *Gullhaugen* på Lygra. Sistnevnte ligger sentralt i forhold til Radsundleia. Av «rike funn» har Ringstad (1987:290) kun notert ett: B12012 som er et merovingertids gravfunn fra *Fosse* i Meland med ovalspenner og flere bronsearmbånd, fire nøkler, 58 glassperler, diverse tekstilstyler m. m.

Wamers og Jåtten har registrert insulære gjenstander i funn fra overnevnte B 12012, samt B3308 med insulært smykke og tekstilredskaper fra *Votmo* nabogården til Seim. Wamers plasserer feilaktig B492 fra Seim i Odda, Hardanger, til Lindås. Merkelig nok finnes det ikke registrert nausttufter eller båtgraver i dette utpregete kystlandskapet.

Det karrige landskapet i Nordhordland ga tydeligvis ikke grunnlag for storhauger, rike funn og fornminner som skulle kunne gi grunnlag for senterdannelser, selv om det nok skulle være muligheter for bosetninger i mindre jordbruksområder i et landskap som skulle gi rikelig grunnlag for utnyttelse av sjøens ressurser og som kommunikasjonsmessig skulle kunne gi grunnlag for god kontakt med omverdenen. Et eksempel på dette siste er fremkommet gjennom undersøkelsene av strandtuftene på *Risøyna* og *Sandøyna* i Sund kommune og på *Hjartøyna* i Øygarden kommune, helt ytterst mot havet. Disse kan nærmest karakteriseres som fiskevær med skiftende utnyttelse og organisasjon opp gjennom tidene. Live Johannessen (1998:47) konkluderer med at i perioden 700–1000 dannes det fiskevær på Hjartøyna og Risøyna, mens det på Sandøyna var mindre konsentrasjoner av fiskerbuer. «Det er en utvikling som kan ha vært styrt av sentrale stormenn/høvdinge og småkonger. De tar kontroll over fiskeressursene og fiskeværene, og sender sine folk ut på fiske. Fisken blir i denne perioden en viktig økonomisk faktor, og blir distribuert og omsatt på handelsplasser og byttet i andre typer varer og tjenester» (loc. cit.). Likevel utelukker ikke Johannessen at også frie bønder kunne delta i fisket. Fra 1000 til 1100 er det fremdeles aktivitet her. I denne perioden går styringen av landet over på hendene til rikskonger, adel og kirkemakt og det blir endrede eierforhold. Fra 1100 avtar aktiviteten, noe hun forklarer med at tørrfiskhandelen fra nord, over Bergen, konkurrerer ut disse fiskeriene (loc. cit.).

Før tørrfisk ble en stor handelsvarer i et organisert handelssystem, mener jeg dette gir lite grunnlag for økonomisk virksomhet som kan føre til vesentlig kapitaloppbygging og sentraldannelse. Dersom dette fisket virkelig var styrt av stormenn vil jeg først og fremst tro at produksjonen i hovedsak gikk til eget forbruk for å fø familien, slaver, arbeidsfolk, huskarer osv. på egne gods og gårder.

Om ikke de arkeologiske funnene kan fortelle om vesentlig utnyttelse og sentraldannelser i Nordhordland, gir de skriftlige kildene likevel visse holdepunkter for sentrale gårder og godsannelser. Dette er i første rekke Harald Hårfagres kongsgård på Seim og en noe mer usikker, men sannsynlig kongsgård på Herdla (Iversen 2004b:22). Storgården *Herdla* ligger helt nord på Askøy. Det er påfallende at det er så godt som helt tomt for funn og fornminner på Askøy bortsett fra noen tilfeldig funn på Herdla og noen eldre jernalders funn på tre gårder helt i øst. På bakgrunn av eierstrukturen mener Iversen (1999:41) at fiskeværet på Hjartøyna ble drevet fra storgården Herdla og at fiskerne var en form for leilendinger fra Askøy eller på annen måte sto i et slags klientforhold til Herdla-stormennene. Dette kan

forklare hvorfor det er så få graver i området. Jeg vil imidlertid stille spørsmål ved om dette klientforholdet kan ha vart uendret gjennom *hele* jernalderen da det jo heller ikke, med nevnte få unntak, finnes graver fra eldre jernalder på Askøy. Jeg vil også stille spørsmålet hvorfor det ikke finnes vesentlige graver og gravfunn fra forhistorisk tid på selve Herdla dersom dette var en hovedgård. Kan dette likevel bety at Herdlagodset var et ungt fenomen? Ut fra sin sentrale plassering, svært sentralt i forhold til den ytterste og kanskje viktigste innaskjærs leia gjennom Hjeltefjorden, vil jeg likevel ikke benekte at Herdla kan ha vært en viktig gård langt tilbake i tid, men jeg vil ut fra mine søkekriterier ikke regne Herdla som noe vesentlig senter i yngre jernalder.

Ifølge sagatradisjonen var *Seim* en av Harald Hårfagres kongsgårder og Håkon den gode Adelsteinfostre skal være hauglagt her omkring 960. Selve Seim gård ligger i dalen inn for bunnen av Seimsfjorden. Fjorden strekker seg nordover og munner ut i Lurefjorden der den møter den innerste leia, Radsundleia som går sørover og gjennom den strie, smale Alverstraumen. Iversen (2004:200–260) har undersøkt gårdsstrukturen omkring Seim i yngre jernalder og historisk tid. Han tar bl.a. utgangspunkt i Magnus Olsens hypotese fra 1926 om at de mange -landgårdene omkring Seim utgjorde et forhistorisk jordegods under gården (Olsen 1926). Iversen går inn på fornminner og funn i området mer detaljert enn det jeg har gjort ovenfor. Foruten den nevnte rike kvinnegraven fra Votno (B3308), viser han til to våpengraver fra merovingertid, to bautasteinslokaliteter og to løsfunn av enkle kleberkar, trolig fra graver fra yngre jernalder. Til sammen sju funn. Dessuten finnes det tre mulige eldre jernalders graver og en såkalt dommerring. I tillegg er det funnet en vevskje fra vikingtid uten nærmere lokal stedsangivelse (B5929). Den såkalte «Kongshaugen» ved tunet på Seim er datert til bronsealder. Iversen har også foretatt undersøkelser på hver side av middelaldertunet på Seim og påvist permanent og intensivt utnyttet åkerområder som må være tatt opp først i vikingtid (loc. cit.:227, 229). Langs østsiden av Seimsfjorden er det enkeltgraver på noen gårder, blant annet på flere -landgårder, men de mulige gravfunnene fra disse er enkle og gir inntrykk av lav eller middels sosial status (loc. cit.:206). Tilbake står vi da med kun ett rikt funn på Votno som ligger innenfor selve Seimgården. Totalt sett er ikke dette imponerende mange og rike nok funn til å komme fra en sentralgård slik vi har sett det andre steder på Vestlandet.

Det vil føre for langt å referere Iversens argumentasjon omkring utviklingen av Seim som gods. Jeg gjengir derfor bare hovedkonklusjonen (loc. cit.:260) her:

- 1) **Før ca. 900.** Et stort krongods hvor området Seim/Votno/Hopland representerer hovedgården. -landgårdene og heleieområdene utgjør et sammenhengende krongodsområde. Utenfor godset er det i hovedsak bondeie.
- 2) **Etter ca. 900 til ca. 1150.** Hovedgården deles opp og driften omorganiseres og intensiveres. Muligens er Seim fremdeles kongsgård omkring 1130, men -landgårdene synes å ha blitt skilt fra Seim alt tidligere. Hovedgården mister trolig sin funksjon som kongsgård mot slutten av perioden, eller noe senere.

Ut fra de kriterier jeg har bruker til å lokalisere senterdannelse på Vestlandet er konklusjonen at heller ikke Seim kan vurderes som noe viktig senter ut over sin funksjon som kongsgård i et ambulerende veitslesystem slik skriftlige kilder vitner om.

9.3.5 Hordaland – Diskusjon, konklusjon

Under behandlingen av Rogaland var konklusjonen at vi særlig kunne konstatere viktige sentralområder på Nord-Jæren med Gausel som et geografisk midtpunkt, og at også Avaldsnes fremdeles holdt sin posisjon som i eldre jernalder. Den videre utviklingen med Harald Hårfagres rikssamlingsprosess tyder på at Avaldsnes og Utstein ble viktige støttepunkt mens Sola og Erling Skjalgsson kan nevnes som sentral i den senere utviklingen. Dette siste lar seg imidlertid ikke spore i det arkeologiske materialet. Det som er interessant her under en oppsummering av Hordaland er Sunnhordlands forhold til det politiske senteret omkring Avaldsnes.

Mens Etne fremsto som en av de viktigste sentralbygdene i eldre jernalder, ser det ut som om denne posisjonen svekkes noe i yngre jernalder. Sett fra bare 2 insulære funn, kunne man si det slik E. Bakka (1993:296) sa det for Karmsundområdet, at det ser ikke ut til at Etneboerne har spilt noen vesentlig rolle i vikingtogene mot vest. Skal vi følge F. Iversens konklusjon ser det ut som om Gjerde med omliggende gårder var gods i yngre jernalder, mens Støle kan ha vært veitslegods kanskje allerede på 900-tallet. Denne jordeieren kan, slik rytterfunnet på Vad antyder, for eksempel ha vært kongen på Avaldsnes. Et spørsmål som kan stilles er hvor langt rakk dette «kongedømmet», eller litt mer forsiktig sagt, domeneområdet, i yngre jernalder. Med en meget sterk Jærregion er det lite trolig at området sør og sørøst for Boknafjorden var underlagt Avaldsnes før Harald Hårfagre tok kontrollen etter slaget i Hafrsfjord. Skal vi tro Haraldskvadet hadde kongen fotfeste på Utstein, men om dette var før eller etter slaget i Hafrsfjord er usikkert (Solberg 2000:301). Når Etne, og jeg vil også føye til hele området rundt Husnesfjorden med bl.a. Halsnøy/Borgundøyområdet, ser ut til å miste noe av sin betydning i yngre jernalder kan dette skyldes dominans fra Avaldsnes.

Kommer vi derimot inn i selve Hardangerfjorden ser vi at Rosendalsbygda fremdeles opprettholder sin posisjon fra eldre jernalder. Foruten å være en god jordbruksbygd, kan vi nå også konstatere «industrielle næringer» som klebersteinsdrift og produksjon av kleberkar som i motsetning til i Sogn og Fjordane, der jerngrytene dominerte, kom i vanlig bruk i yngre jernalder. Eksport av kleberkar kan vi også dokumentere gjennom bl.a. funn av slike i Hedeby. Storgårdene i og omkring Rosendalsbygda kan ha vært et senter for omsetningen av kleberkar og gjennom dette hatt en økonomisk gevinst som gir seg til kjenne i rike gravfunn. Bygdas strategiske posisjon ytterst i Hardangerfjorden kan vi sammenlikne med tilsvarende rike bygder som Vik i Sogn og Eid/Gloppen i Nordfjord. Felles for disse er at de ligger som de ytterste av flere betydningsfulle bygder lenger inne i de store Vestlandsfjordene.

Innerst i Hardangerfjorden har jeg trukket frem Eidfjord med det store gravfeltet på Hæreid. Denne posisjonen har bygda fått ut fra sin beliggenhet som en av de viktigste innfallsporene til Hardangervidda og de ressurser som fjellet kunne gi.

Fitjar på Stord er først og fremst notert på grunn av at her var det kongsgård. Fitjar er sett i sammenheng med Avaldsnes, men to rike funn fra Søndre Vik litt lenger sør i bygda viser at det kan ha vært stormenn her uavhengig av maktoppbyggingen fra Avaldsnes og Harald Hårfagres kongsgård. En annen storgård finner vi også nord på Tysnes.

Som i eldre jernalder er Midhordland dårlig representert i søkelitteraturen. Det er påfallende at også Bergenshalvøya for øvrig er svært sparsomt markert av rike og insulære funn. Dette kan forklares ut fra godsdannelse med kongsgården Årstad i sentrum, men da funn og

fornminnemangelen er like påfallende i eldre jernalder kan jeg ikke bruke en slik forklaring. Ut fra dette kan vi lese at det ikke synes å være spesielle økonomiske forutsetninger i yngre jernalder som kan bygge opp under en tidlig bydanning i Bergen. De mest interessante funnene kommer fra Arnafjorden og Osterøy, slik vi også så det i eldre jernalder, men disse bygdene ligger perifert i forhold til Bergensdalen.

Bolstadfjorden er markert som knutepunkt på vegen mot Voss. Som i eldre jernalder finner jeg interessante markeringer i denne innlandsbygda. Mange rike funn fra yngre jernalder er gjort spredt rundt i de ulike lokale bygdene. Muligens har det vært en kongsgård også her, men funnene gir ingen antydninger om en eller flere ledende gårder på Voss. Jeg vil heller tro at gode jordbruksforhold og gode vilkår for husdyr kombinert med utnyttelsen av fjellområdene rundt har skapt det økonomiske grunnlaget for de ulike dalbygdene i kommunen. Voss har også vært et knutepunkt på samkvemmet mellom Hardanger i sør, Sogn i nord og mot Nordhordland i vest.

Heller ikke Nordhordland kan oppvise funn og fornminner som kan fortelle om senterdannelser. Kongsgården Seim er sentral i sagakildene, men funn og fornminner som F. Iversen (2004:229ff.) prøver å underbygge gårdens posisjon med, er etter min oppfatning ikke av en slik kvalitet eller slikt omfang at dette indikerer noe sentralområde. Heller ikke gir funn og fornminner omkring Seim i eldre jernalder noen antydning om sentraldanning slik at jeg ut fra mine kriterier ikke kan postulere noen form for senter her annet enn det de skriftlige kildene kan fortelle.

Et spørsmål som også kan stilles, og som også ble nevnt innledningsvis i dette kapittelet, er hvorfor det er så få båtgraver og insulære vikingtidsfunn i Hordaland. Jeg nevnte Etne og Avaldsnes men må også ta med Midt- og Nordhordland. Riktig nok kan ifølge den angelsaksiske krøniken, det første kjente vikingangrepet mot Portland på sørkysten av England i 789 ha vært utført av folk fra Hordaland, men kildene er noe uklare om dette.

Er det slik at hordalendingene ikke var et sjøfarende folk som tok del i vikingtogene og kontakten til De britiske øyene? Betyr mangelen på båtgraver at båtbruk og skipsfart ikke var særlig fokusert i Hordaland? Dette var neppe tilfelle uten at jeg kan gi nærmere svar på hvorfor. Mangel på disse funngruppene omkring Bergensområdet gir i hver fall ikke noe grunnlag for den senere oppkomsten av Bergen by.

9.4 Sogn og Fjordane

9.4.1 Sogn

Det vi i første rekke skal merke oss er at vi i yngre jernalder får noen få rike funn og registreringer av store gravminner også i ytre del av Sogn og i Sunnfjord.

Gulen og Gulatinget

Gulen, tingstedet for Gulatingslagen hører i dag til Sogn og Fjordane, men lå i middelalderen og tidligere til Nordhordland.

Lovområdet for Gulatinget omfattet opprinnelig Hordafylket, Sygnafylket og Firdafylket. Fra Håkon den godes tid midt på 900-tallet, kom Rygjafylket med, og noe senere Agder og

Sunnmøre. Som senter er samlingsstedet for Gulatinget av en annen art enn det vi tidligere har befattet oss med. Dette er en tidsbegrenset møteplass der man ikke kan vente å finne vesentlige fysiske spor etter den aktiviteten som fant sted her. Det er forøvrig ikke mange funn og fornminner i det karrige landskapet Gulen. Vi skal kun nevne tre vikingtidsfunn, med bl.a. et insulært beslag (B6510, B6616 og B10243) fra gården *Hantveit* som ligger inneklemt mellom fjellet og den smale Austgulfjorden et godt stykke unna tingstedene.

Som juridisk møteplass må vi regne tingstedet som det viktigste på Vestlandet etter at Gulatinget ble etablert i vikingtiden og frem til det ble flyttet til Bergen sist på 1200-tallet. Stedsvalget ble utvilsomt gjort ut fra at dette var et midtpunkt i den opprinnelige tingkretsen, og loven og lovområdet fikk sitt navn etter møtestedet. Torfæus og Schönning som skrev norgeshistorie på 16- og 1700-tallet la det til Osen i Gaular, men på begynnelsen av 1800-tallet ble det tatt til orde for at tingstedet hadde ligget ved fjorden Guli, altså Gulen. Magnus Lagabøtes landslov plasserer tingstedet til Guløy og i Håkon Håkonssons saga står det at kongen lot bygge en kirke der og flyttet tinget dit på 1200-tallet. Guløy er en halvøy sør for gården Floli men kan i middelalderen ha omfattet et større område. Vi skal merke oss navnene Kattholmen, etter Kati = liten båt (jf. for eksempel Katevåg i Borgund og Veøy), på vestsiden og Knareholmen etter båttypen knarr på østsiden, noe som kan gi antydning om bl.a. havneplasser eller annen maritim aktivitet, kanskje i forbindelse med tilreisende til tinget. Spørsmålet blir da: Hvor ble tinget flyttet fra? Flere forslag har kommet frem, men de fleste er nå enige om at tinget opprinnelig ble holdt på kirkestedet Eivindvik (Sulebust 1997:22) der det nå står to steinkors.

F. Birkeli er opptatt av koblingen mellom steinkorsene og kristendommens innførelse ved konger og biskopers besøk nettopp på dette viktigste tinget på hele Vestlandet. Folketradisjonen vil ha det til at det skulle være Olav den Hellige som reiste korsene. Imidlertid er det Håkon Adelsteinsfostre og Olav Tryggvasson sagaen særlig forbinder med Gulatinget, ikke Olav Haraldsson. Birkeli poengterer at det ikke bør legges stor vekt på de sene sagatradisjonene, men en kjerne av sannhet kan de likevel inneholde (Birkeli 1973:180). Vår konklusjon her blir imidlertid at tingstedet for Gulatinget var det viktigste sentralpunktet og møtested for juridiske gjøremål på Vestlandet i senere del av vikingtid og tidlig middelalder.

Hyllestad, Solund

«I fjellgrunnen omkring Åfjorden finnes det granatglimmerskifer med isprengde granatar og staurolitter. De isprengte steinkornene er spesielt harde og slitesterke. Denne steinen la grunnlaget for en av de eldste industrivirksomhetene på Vestlandet: Kvernsteinsindustrien i *Hyllestad*, med 25 registrerte brudd innenfor et område som strekker seg over 20 kilometer. Flere av steinkorsene på Vestlandet er hogd av stein fra Hyllestad. Produksjonen var størst i middelalderen, men en regner med at driften begynte allerede i vikingtiden slik at bruddene også skal nevnes her. En tror produktene ble sendt vidt omkring via Bergen. Et resultat av denne handelen har vel nedfelt seg i funnet av en sølvskatt med mer enn 90 mynter av kufiske, angelsaksiske, tyske og danske opprinnelse, nedlagt omkring 1030» (Baug 2001).

Det er imidlertid ikke registrert nevneverdige rike graver eller store gravminner etc. som forteller om kapitaloppbygging og senterdannelse i Hyllestad i yngre jernalder. Heller ikke i øykommunen Solund lenger vest er det nevneverdige funn og fornminner fra yngre jernalder, så det ser ikke ut som om steinbruddsdriften nådde stort nok volum i jernalderen til at dette skulle gi vesentlig innvirkning på økonomi og senterdannelse så tidlig.

Høyanger: Ortnevik

På sørsiden av Sognefjorden ligger en liten, trang bygd, *Ortnevik*. Høyt oppe på en terrasse, der dalen åpner seg i to inn i fjellet, ligger *Brekke*. På denne lille gården er det gjort forbausende mange funn. Fett oppgir hele 16 funnnummer hvorav 11 gjelder yngre jernalders graver med enkelte fine funn. Jeg vil her nevne B6637/6598/6649, en kvinnegrav med funn av et rundt, forgylt bronsesmykke av insulært opphav sammen med bl.a. vevsverd med mer. Dette ser ut til å være blandet sammen med funn fra en mannsgav med bl.a. en klinge fra et tveegget sverd. I en røys ble det funnet en båtgrav med «en mengde saum» fra en ca. 5 m lang båt. Graven inneholdt fullt våpenutstyr med bl.a. et praktsverd av Petersens type H med flettet sølvtråd i furene på knappen og med tusjering av edelmetall på knapp og hjalter (B8118). Også spydspissen er tusjert med en bord av motstille trekanter, vekselvis med sølv og kobber og i trekantene sees rester av et gravert mønster. I utkanten av samme haug fantes en kvinnegrav (B8117) med bl.a. et kvadratisk, rikt ornert smykke av sølv som så ut som enden på sporen Rygh fig. 583. Spørsmålet er om dette kan ha vært restene etter en spore og i så fall er det en spore av ekstraordinær utsmykket kvalitet.

Det kan virke underlig at en så liten og tilsynelatende isolert bygd kan fremskaffe så mange og kvalitativt rike funn fra vikingtiden. Med sjøen som ferdselsveg var imidlertid ikke dette et isolert sted, men lå midt i Sognefjorden som en av den første av de rike bygdene i fjorden. Dessuten hadde man her ubegrenset tilgang, uten vesentlig konkurranse, til store fjellområder i Stølsheimen. På samme måte som vi så for den tilsvarende lille bygda Marvik i Ryfylke, vitner funnene om kontakt utover landets grenser og da er resultatet av varebytte med fjellets produkter, samt av mindre fredelige vikingferder det som er mest nærliggende å tenke seg. Så begrenset dette lille samfunnet er, og må ha vært, er det i vår sammenheng vanskelig å betegne denne gården som et senter, men heller betegne den som en rik gård med fremgangsrrike beboere, utvilsomt også beboere som har hatt en fremskutt posisjon i samfunnet og som må ha deltatt i vikingferder til Irland. Denne posisjonen må, slik vi ser det fra funnene, ha vokst frem i yngre jernalder.

Vik

Vik (fig. 33 og funnkart fig. 24) markerte seg som en av de fremste bygdene i Sogn i eldre jernalder. Denne posisjonen ser ut til å holde frem også i yngre jernalder, noe som gjør at Ringstad klassifiserer Vik som en av 7 storhaugsentra av første rang på Vestlandet. I selve hovedbygda, det Fett (1954) kaller Flatbygda, har Ringstad registrert to storhauger med funn fra sekundære graver som kan dateres til yngre jernalder. På Vangsnes er det gjort yngre jernalders funn i sekundærgrav i «Rygjarhaugen» eller «Fritjofshaugen».

Når det gjelder antallet funn fra yngre jernalder viser Sognnes sitt isaritme-kart høyeste verdi, >4 m for Flatbygda som ett av fire steder med denne verdien i Sogn. Området videre innover langs fjorden med Vangsnes, ga nest høyeste verdi (2–4M).

I kommunen er det gjort en rekke «rike» yngre jernalders funn. Med så mange funn vil det føre for langt å gjennomgå alle i detalj her, så vi tar bare med de viktigste. Først fra selve hovedbygda «Flatbygda»: Igjen er det gårdene *Hove* og *Hopperstad* med nærmeste omgivelser som dominerer. Det er gjort 3 insulære funn på *Hopperstad*: B328, fragment av en bronsekjel med ugleformet oppheng. B4511 er i en særstilling med tre kjeler hvorav to med insulære fugleformede oppheng, sil av bronse, trespann med bronseblikk, tinn eller sølvbelagt balansevekt

og vektlodd, nøkkel, kufisk mynt, perler, håndtak med dyrehoder, hengsler og beslag fra et skrin, kjøkkensaker, vevskje, to bisler, rangle, kljåstein og kvernstein, tømmermannsredskaper, en mengde nagler som forteller at dette har vært en båtgrav, samt diverse andre gjenstander. Dette er en av de rikeste kvinnegravene på Vestlandet som kan grupperes sammen med B4233 «Gauseldronningens grav» i Stavanger og B7731, en kvinnegrav fra Vinjum i Aurland (Bakka 1993:250, Sørheim 2011).

Fra Hopperstad kommer også en annen meget rik kvinnegrav (B9060) med et opprinnelig irsk beslag av forgylt bronse som har vært båret som et smykke sammen med ovale spenner og perlekjede. Her var et nålehus og diverse tekstilredskaper, kvalbeinsplate, steikespidd og sigd foruten tekstilrester og diverse jerngjenstander. Graven hadde ødelagt en eldre båtgrav B9061 fra 8. årh. med kvinneutstyr. Fra samme gravfelt kommer også et merovingertids båtgravfunn B9169, med bl.a. to sverd og to skjoldbuler i en ca. 6 m lang båt. På *Voll*, mellom Hopperstad og Hove fantes også en mulig båtgrav med våpenutrustning (B9127).

Fra *Hove* skal jeg nevne B5551 med insulært drikkehornbeslag funnet i en grav med sverd, skjold, kniv, bissel, sigd samt rester av en nål av bronse. Her er også gjort et tilfeldig funn av et beslag av Limogenes-omalje, sikkert til øvre korsarm på et bærekors (B10730). Det er fristende å tenke på røvet gods ved et vikingtokt i forbindelse med et slikt funn.

Fra nabogården *Hønsi* har vi B709–17 med rester av et insulært bissel av jern og bronse, gulltråder fra tøy, sølvspenne med forgylt dragefigur, flere sølvsmykker, glassklump og jernkjel. Fra *Sæbø* nærmere sjøen er funnet B1240–41 med bruddstykker av et forsølvet bronsebeslag i keltisk stil, bronsesaker og utskåret bein. Til sist skal jeg nevne et våpengravfunn fra *Seim* som ligger nær sjøen, oppunder fjellet i øst. Her skal det foruten våpen og smietang, være funnet en «gullholk» og en «ornering» av gull samt en hektespenne av bronse som nå er tapt (B8102). Foruten denne smedtangen er det mange graver med smedutstyr i Vik kommune, blant annet B638–641 og 1068–1089 i Viksøyren. Det siste omtales som et «usedvanlig rigt Vaabenfund» i katalogen.

Vi ser fra dette utvalget av «rike» og importerte funn at Vik opprettholder sin posisjon også i yngre jernalder. At denne posisjonen også vedvarte inn i kristen tid viser det faktum at det var hele tre kirker her. To av disse er bevart: Fjordungskirken Hopperstad, stavkirke fra 1130-årene og Hove steinkirke fra siste halvdel av 1100-tallet. Også på *Tenål* skal det ha vært en kirke i middelalderen. Den ble tatt av et jordskred, trolig en gang på 1500-tallet (vegvesen 2007, Dommasnes & Hommedal 2015:159). Dette kan fortelle om kultkontinuitet og om rike ætter som hadde økonomisk og politisk stor nok evne og posisjon til å markere seg og sin ætt også i middelalderen med kirkebygg. Mens jeg fremhevet gården Hove for eldre jernalder, ser vi nå at flere gårder i bygda trer frem som betydningsfulle så langt vi kan se dette ut fra de arkeologiske funnene og fornminnene. Særlig gjelder dette Hove og Hopperstad med omliggende gårder, altså de mest sentrale og største gårdene i bygda.

Vanligvis blir funn av sakrale gjenstander fra De britiske øyene sett på som resultat av vikingenes plyndringer av klostre og kirker mens profane gjenstander gjerne regnes som resultat av handelsvirksomhet. Ser man på gravgodset i kvinnegraven B4511, kan imidlertid dette gi mulighet for alternative tolkninger. Gravgodset med de mange insulære funnene, viser at den døde har tilhørt det ypperste sosiale lag på Vestlandet. Dette bærer ikke preg av å være et tilfeldig sammenrasket røvet gods, men heller et planlagt sammensatt bordservice. Siden

det her er snakk om en kvinnegrav, kan en alternativ tolkning være at dette er resultatet av mulige allianser mellom slekter, uttrykt gjennom ekteskapsforbindelser. For øvrig ser det ut til at det øvrige insulære materialet i Sogn og Fjordane ut til å være resultat av plyndring og handel (Bødal 1998:106).

Men også lenger innover i fjorden i Vik kommune er det gjort rike funn og registreringer. Dette gjelder i første rekke *Vangsnæs* med flere rikholdige funn i en rund gravhaug eller røys på nesets vestre side nær stranden. Sentralt i haugen fantes bl.a. en messingkjel av insulær opprinnelse og et praktsverd, smykke og tøy med fletning av gulltråd. Høyere opp i haugen fantes rikholdig smedutstyr og i haugens nordkant lå et par skålformede spenner sammen med et keltisk smykke av forgylt bronse. I tillegg ble det funnet tallrike båtnagler og kull (B690-706). Fra andre storhauger på Vangsnæs er det bare gjort yngre jernalders funn med sverd og bronsenøkkel sekundært i en eldre haug «Rygjarhaugen» nå kalt «Fridtjovs haug». Her var det også båtnagler.

Som for eldre jernalder må jordbruket ha skapt grunnlaget for den posisjonen bygda hadde opp gjennom jernalderen, men jordbruket alene kan ikke ha vært alene om å skape det overskuddet som bl.a. resulterte i vikingtidens importerte gjenstander. Sognnes karakteriserer Vik som en av de tre smedbygdene i Sogn og Fjordane (Sognnes 1978:82), noe vi bl.a. kan se i funnene gjengitt ovenfor. Vi må derfor anta at produksjon av våpen og redskap var med på å skape den velstanden vi kan se i gravene fra yngre jernalder. Lokale ressurser, både når det gjaldt materielle ting og med initiativrike innbyggere, må imidlertid ha gitt det overskuddet og den tiltakskraften som måtte til for å utruste skip og mannskap til fredelige og ufredelige ferder til nære og fjerne farvann. Dette vil jeg komme tilbake til i en litt mer overordnet sammenheng.

Bygdene *Feios* og *Fresvik* lenger inne i fjorden, ble lagt inn under Vik kommune i 1992. Disse kommer jeg tilbake til under behandlingen av Leikanger kommune.

Balestrand

Selv om Vangsnæs hører med til Vik kommune er det mer sannsynlig, ut fra sjøvegs kommunikasjonsmessige forhold, å se gårdene på dette fremskutte neset i sammenheng med bygdene på den andre siden av Sognefjorden, slik dette i vår tid gjenspeiltes i prestegjeldsgrensene og eldre kommunegrensene. En sentral bygd på nordsiden av fjorden, vest for innløpet til sidearmen til Sognefjorden, Fjærlandsfjorden, er *Balestrand* der Ringstad har registrert tre store gravhauger. En av disse, «Baldershaugen» eller «Kong Beles haug», inneholdt også en mannsgrav fra 10. årh. En meget innholdsrik vikingtidsgrav er undersøkt på *Askelund*, ikke langt unna. Graven inneholdt dobbelt våpensett bl.a. med et praktsverd av Petersens type O med sølvinnlegg på hjaltet, foruten jernkjel, rikelig med smed- og tømmermannsutstyr med mer (B11469). T. Jätten (2006:97) har notert en meget rik kvinnegrav, B12131, med bl.a. en insulær ringnål av bronse på gården *Målsnes*, en av få gårder på den brattlendte Nordstranda ca. 8 km utenfor Balestrand. På Målsnes ligger også en meget stor haug med diameter på 30 m og opprinnelig høyde 5 m. Dette er også en av de gårdene som ligger tilsynelatende isolert langs fjorden, men det er rimelig, slik jeg argumenterte for det ovenfor, å se denne gården i sammenheng med Vik rett over fjorden. Målsnes er også en av mange gårder i Sogn som ligger solvendt til på en begrenset strandflate i et område med grøderik jord og med vide fjellområder med beite- og andre fjellressurser i ryggen.

Leikanger

Leikanger blir ofte sett på som en sentral bygd i vikingtiden. Dette kommer av mer eller mindre pålitelige opplysninger i de skriftlige kildene og ut fra flere betydningsfulle funn og fornminner. Disse betraktningene er gjort ut fra funn- og fornminnemengden i den tidligere Leikanger kommune, som inntil 1992 omfattet betydelige bygder på sørsiden av Sognefjorden som Vangsnes, Feios, Berdal og Fresvik. Disse tilhører imidlertid nå Vik kommune, noe som endrer bildet når jeg nå grupperer funn og fornminner etter dagens kommunegrenser. Dagens grenser baserer seg på vår tids landbaserte bebyggelses- og kommunikasjonsbilde. Dersom vi brukte grensene for de eldre sokne- og prestegjeldene, slik for eksempel Per Fett fulgte i sin registreringer av Vestlandet, ville dette gi et bedre bilde av hvordan en oppfattet grensene for bygde- og grendesamfunnene tilbake i tid, den gang sjøen var den viktigste kommunikasjonsåren. Det samme så vi i Hordaland der det meste av selv øya Osterøy i dag er en kommune, men der øya tidligere var delt i mange kommuner på tvers av fjorden. Som et statistisk problem kommer dette særlig til syne i min behandling av Leikanger i forhold til tidligere liknende oversikter som for eksempel hos Ringstad 1987b. I tolkningen av en fortidig situasjon, der jeg her bruker dagens kommunegrenser, må vi ha dette i mente.

Gårdene langs *Systronda* ligger solvendt til høyt oppover i bakkene og en skulle forvente at disse hørte med til de ledende gårdene i Sogn i denne perioden. Storhaugene Ringstad har registrert ligger imidlertid ikke i de videre bygdene i dagens sentralområder rundt Leikanger og Hermansverk, men lenger vest på terrasser i det mer brattlendte landskapet her. Bare fra en av disse, «Floturdi» på *Fosshaga* skal det ha vært gjort funn av en mengde båtnagler, sverd og en krukke som muligens kan henføres til yngre jernalder. Det eneste «rike» og insulære funnet som er registrert fra *Systronda* er fra dette området. Det er et 9. årh. gravfunn med tre smykker, bl.a. et insulært korsformet smykke fra *Holene* (Holum/Hola)(B5854). Det andre funnet som samtlige har registrert fra kommunen, se oversikten tabell 2, er imidlertid fra *Berdal* på sørsiden av fjorden (nå i Vik kommune). Ut fra dette synes ikke *Systronda* å utgjøre noe markert område i yngre jernalder, noe som kan virke underlig når man ser hvilken posisjonen man kan ane for bygda senere i middelalderen: *Husabø* var da adelsgods og var en av de største gårdene, samt den eneste gården med et slikt navn her i Sogn. Spørsmålet er om denne posisjonen kan føres lenger tilbake? Harald Hårfagre var ifølge Snorre sønn til Halfdan Svarte og Ragnhild, datter til Harald Gullskjegg som var konge i Sogn. Lokal krefter vil ha det til at Harald Gullskjegg bodde på *Husabø* i Leikanger (Sogn og fjordane fylkesleksikon online – 12.6.2007), men belegget for dette er imidlertid svært spinkelt så det er vanskelig å legge noe vekt på det her.

Langs *Systronda* var det ikke mindre enn fire kirker i middelalderen, noe som skulle antyde et tett bosetningsmønster og rike gårder. Jeg må derfor kikke litt nærmere på andre funn og registreringer for å se om dette gir videre holdepunkter for bosetningsmønster og økonomi:

Fett (1954–7) kartfester 20 synlige gravminner på *Systronda* mellom Grinde og Njøs, men med unntak av ett litt større felt, er dette enkeltliggende eller få gravminner samlet. Han oppgir knapt 13 yngre jernalders funn.

Det mest iøynefallende fornminnet er den godt 7 m høye «Baldersteinen» på *Husabø*. Dateringen av denne er uvis, men i en haug tett ved ble det funnet et yngre jernalders gravfunn i båt med et sverd som Rygh nr. 494, med rester av kobber eller bronsebelegg på knapp og hjalter, foruten øks, skjoldbule, sigd, div. kistebeslag med mer (B6085). En annen, 5 m høy bautastein, finnes på *Nybø*. For øvrig er det enkelte mindre, og mer tilfeldige funn. Dette viser at det er forbausende få yngre jernalders funn i denne rike jordbruksbygda.

Figur 50

Baldersteinen på Husabø, Leikanger. Foto: forf.

Baldersteinen, the Balder menhir at Husabø, Leikanger. Photo: the author.

Det er umulig å tenke seg at den gode jordbruksbygda Systronda ikke var tett bosatt i jernalderen. Vi må derfor søke andre forklaringer. En mulighet er om det her nærmest utelukkende var gårder som var ufrie leilendingsgods alt fra eldre jernalder. Spørsmålet er da bare under hvilken eller hvilke gårder? Er det Husabø med den enorme bautasteinen og ett godt vikingtidsfunn som har vært hovedgården i den flateste del av bygda, med det som i dag kalles Holo som hovedgård lenger vest? Kan det være de fjernere «storbygdene» Vik eller Sogndal som har vært de dominerende sentralstedene over Systronda, eller er det de mindre Vangsnes-, Feios- eller Fresvikbygdene på sørsiden av Sognefjorden som har dominert her? Dette er det vanskelig å gi noe svar på. Konklusjonen blir at jeg på grunnlag av tilgjengelige arkeologiske funnene og kjente fornminnene ikke kan postulere noen form for senterdannelse langs Systronda i yngre jernalder selv om mer eller mindre pålitelige skriftlige kilder kan antyde noe slikt.

Feios og Fresvik

På sørsiden av fjorden ligger de to trange og bratte dalbygdene *Feios* og *Fresvik* (fra 1992 tilhørende Vik kommune). Ved fjorden i *Feios* lå to storrøyser, den ene med sekundær mannsgrav fra ca. 900/tidlig 900-tall med våpen og bissel (B7999) (Ringstad 1987b:108). Et annet funn fra *Berdal*, lenger oppe i dalen, inneholdt et insulært forgylt korsformet bronsebeslag med rester etter nål, sammen med ovale spenner, håndleddsring, tekstilutstyr med mer (B594–603). Fra gårdene *Fedje* og *Håum* er det også flere fine og rikholdige vikingtids mannsgravfunn, B6655, B7640 og B8087, alle med rikholdig våpenutstyr og bissel, mens to graver også inneholdt smedutstyr. Et fjerde mannsgravfunn B11183 fra *Berdal* skal nevnes spesielt: Først gjelder dette en rikt dekorert spydspiss med sølv og kopperinnlegg, for det meste i fiskebensmønster rundt falen og med tre felt med trebåndsfetting i sølv med kopperkonturer helt som Rygh fig. 532. Videre fantes deler av skrinhasper og lås og rikholdig smedutstyr, men også snekkerverktøy som utholejern og det som kalles båstrek i Sogn. Slike båstrek har vært brukt til å lage kantprofiler, slik vi for eksempel har det på skrog, innvendig på stevnene, på nedre kant av spantene, på kanten av roret, på landgangen og årebladene i Osebergskipet. Ifølge Petersen (1951:226) er dette redskap som med ett unntak bare er funnet i Hordaland og Sogn og Fjordane, men et eksemplar er nylig også funnet på Gulli i Vestfold (Samdal 2008:119). Dette viser at den døde foruten å ha vært smed også må ha beskjeftiget seg med båtbygging. Funnene av båtbyggerredskap er for få til at vi kan snakke om særskilte «båtbyggerbygder», men at det har vært bygget båter og skip i Sogn allerede tilbake mot vikingtid og sikker før, har vi fått en antydning om idet de to furuskipene vrakene 1 (knarren) og 6 fra Skudelevfunnet i Danmark er bygd av tømmer som er datert mot en dendrologisk grunnkurve fra Urnes stavkirke slik at «det ikke kan udelukkes, at skibene kan være bygget på samme region, i Sognefjorden» (Bartholin 1998:4). En viktig forutsetning for en slik båtbyggertradisjon er den tilgangen på egnet tømmer som finnes i de indre fjordbygdene.

Det er vanskelig å postulere noe senterdanning i den trange og brettlendte bygda *Feios*, men dette er nok et eksempel på at små, trange bygdelag langs Sognefjorden kan fremvise mange og rike gravfunn fra yngre jernalder og da fortrinnsvis fra vikingtiden, noe som forteller om stor økonomisk aktivitet med utnyttelse av naturressursene i fjellet og dalen, med videreføring av ulike produkter og håndverksvirksomhet som smiing og båtbygging og utvilsomt også deltagelse i vikingtog til nære og fjerne farvann.

Et interessant trekk er at det i *Feios* finnes en Hov-gård, liksom i Vik lenger ute og i *Fresvik* som ligger ca 15 km lenger inne på samme side av Sognefjorden. Sistnevnte ligger nederst i dalsiden mot den flate bygda, Hove i *Feios* ligger høyt oppe, fremme i dalsiden, men ikke på noe markert høyde. Det samme kan sies om Hove i Vik som ligger øverst og midt i den flate sentralbygda. Det skulle derfor ikke være naturnevninger vi først og fremst tenker på her, men snarere lokale mindre helligsteder og hvor Hove i Vik viser kontinuitet frem i kristen tid som kirkested.

Sogndal

I eldre jernalder kunne vi ut fra funn og fornminner spore to sentra i Sogndal, Norumsbygda ytterst i Sogndalsfjorden og selve Sogndalsbygda med *Stedje* og *Kvåle* som de fremste gårdene (se funnkart fig. 35). «Dersom store gravminne og rikt gravgods markerer høy sosial status ikkje berre for avdøde, men også for garden, er det ingen gard i Sogndal som merkjer seg ut

i merovingartida. Truleg har dei gamle stormannssektene mist maktgrunnlaget sitt» skriver B. Solberg i Sogndal bygdebok og fortsetter med «Merovingartida har truleg vore ei tid med rolegare pulsslslag enn folkevandringstida. Grunnlaget for busetnaden har vore arbeid med jorda, veiding i skog og fjell og fiske» men hun presiserer at «dette ikkje vil seie at bygda har vore utan kontakt med andre område» (Solberg 1986:187). Det mest kjente merovingertidsfunnet som må nevnes er gravfunnet fra *Eggum* med en dekkhelle med over 200 runeteign (B6915, B6928), dessuten er det gravd ut en rik sekshundretalls flatmarksgrav fra *Ølmheim* på Norum med en stor ryggknappspenne, perler, tekstilredskaper, sigd med mer (B12215).

Vikingtiden var imidlertid en ekspansiv periode, noe økning i antallet gravfunn og opptak av nye gårder forteller om (op. cit.:190). Med utgangspunkt i vår oversiktstabell (tabell 2) ser vi at til tross for at Sognnes har talt opp yngre jernalders funnmengde for rutene som omfatter selve Sogndal og Kaupanger/Amla til 2–4 M (Sognnes 1979:66), kan Ringstad ikke datere noen av storhaugene til yngre jernalder. Han kan heller ikke vise til mer enn ett rikt funn i kommunen. Dette gjelder en kvinnegrav fra 10. årh., B3456, funnet på *Kvåle*, med et bronsefat som også Jåtten og Wamers registrerer som insulært funn. Gravgodset som tilhørte en kvinne, var for øvrig meget rikt med smykker, nøkler, husholdnings- og tekstilstylstyr. En tilsvarende rik kvinnegrav fra 9. årh. med irsk ringnål og bl.a. 134 perler og et bisschen av bronse, ble funnet på *Helgheim* under Nes (B9065). Fra samme gård er også restene av et annet mulig rikt kvinnegravsfunn der mye av graven var gått tapt ved anleggsarbeid (B9064). På *Foss* er det gjort et manssgravfunn fra 9. årh. med et irsk remendebeslag og to eneggete sverd m. m. (B6805).

Også i Sogndal er det gjort flere håndverkerfunn. Foruten flere kvinnegraver med tekstilredskap, vil jeg nevne et sammenblandet funn fra *Nes* fra 8.–10. årh. med smed- og snekkerredskap, bl.a. et «båtastrek» (B1242–65) og smedgravfunn, B4584, fra *Ruggesete* som ligger et stykke opp i dalen, og på *Vangestad* på eidet over mot Amla/Kaupanger. Vi ser også at Kaupangerbygda nå trer frem med en god del enkeltfunn fra yngre jernalder, men også med et samlet funn. Dette er et gravfunn fra *Amla*, B10447, fra 8.–9. årh., med et par stigbøyler, bisschen, nøkkel saks, jerngryte og båtnagler m.m. Stigbøyler er jo som tidligere nevnt ansett som et verdighetstegn.

Bortsett fra et tidlig merovingertids funn fra *Norum* synes ikke Norum/Nornes-området ved innløpet til Sogndalsfjorden å inneha den samme sentrale posisjonen som i eldre jernalder. Kan dette ha samme årsaker, for eksempel manglende selveie som foreslått for Systromd med Hermansverk/Leikangerbygda 10 km lenger vest? Når det gjelder den sentrale Sogndalsbygda, det som var Sogndal skipreide, fordeler gravene seg utover, men med et klart tyngdepunkt nederst i Sogndalsdalen (jf. Iversen 1999:52), mens området innover Barsnesfjorden nå er funntomt. De fleste rikere gravene fra yngre jernalder er funnet i og i nærheten av selve Sogndalsbygda med gårdene Nes, Stedje og Kvåle. Vi skal merke oss gårdsnavnet *Hov*, nabogården til Nes og muligens utskilt fra denne. B. Solberg skriver at «truleg har høvet som gardnamnet Hove vitnar om, tent som offentleg høv for heile Sogndal bygdelag» (Solberg 1986:208). I kristen tid ser det ut til at Stedje innehadde en særlig posisjon. I Gulatingslagen ser det ut til at fjerdingkirkene normalt var de administrative knutepunktene på regionalt nivå. Bare fra Sogn har vi vitnemål om at en gammel hovedkirke hadde hele fylket ansvarsområde og det ser ut til at det var Stedje kirke som hadde funksjoner utover de som tillå fjerdingkirkene i fylkene» (Tryti 1994).

Ut fra dette vil jeg regne den sentrale Sogndalsbygda som det lokale sentrumet i Sogndalsfjorden, men de to atskilte hovedbygdelagene holdes til dels ennå i hevd, noe vi kan se av den senere skipreideinndelingen Sogndal og Norum (Øye 1986:245). I den kirkelige administrasjonen føres imidlertid den sentrale Sogndalsbygda med Stedje kirke videre som et betydelig senter i fylket. Hovland på toppen av eidet mellom Sogndalsfjorden og Amlabukten, kan ha vært et lokalt hov, men kan like godt ha fått navnet sitt etter høydedraget over til Kaupangerbygda som så vidt markerte seg ut fra funn i yngre jernalder. Dette er kanskje en antydning om en vekst som var med på å legge grunnlaget for Kaupanger som lokalt handelssenter og senere stormannsgods og administrasjonssenter i høymiddelalderen.

Luster

I Luster kommune var det først og fremst området fra Hafslo over til Gaupne og langs vestsiden av fjorden inn til Dale som var tettest bosatt ut fra antallet matrikkelgårder (jf. Sognnes 1979:64). Urnes, der Urnes stavkirke senere ble reist, er en av få litt større bygdene på den ellers brattlendte østsiden av Lustrafjorden.

Det er ingen storhauger som kan dateres til yngre jernalder og Ringstad har kun registrert to rike funn, som samsvarer med Jåttens registrering av insulære funn, noe som står i kontrast til det vi fant for eldre jernalder. Det gjør det ikke bedre at det ene funnet, B11224, en tilfeldig funnet ringspenne kommer fra Sognefjell ved grensen til Oppland fylke, noe som heller forteller om ferdselen over fjellet. Det andre funnet er et rundt koppformet beslag funnet sammen med to ovale spenner og klinknagler på gården *Flabamar* (B1096–8). Ved gjennomgang av de yngre jernalders funnene som er registrert i Bergen museums online hovedkatalog, finnes det svært få gravfunn fra yngre jernalder med rikholdig gjenstandstfang i Luster kommune. Konklusjonen må bli at den posisjonen fjordgårdene langs Lustrafjorden hadde i eldre jernalder ikke ble opprettholdt i yngre jernalder.

Årdal

Mens ingen av de forfatterne jeg har lagt til grunn for avmerking i oversiktstabellen har markert funn og fornminner for Årdal, avmerker Sognnes (1979:66) Årdal som et av de 4 (3) viktigste kjerneområdene i Sogn, med verdier større enn 4M, når det gjelder funn fra yngre jernalder. Avmerkingen dekker imidlertid ikke selve den trange Årdalen der bebyggelsen må ha vært, men høyfjellet lenger sørvest. Enten må dette ha vært en feilregning eller få høyfjellsfunn kan ha gitt uheldige utregningsresultater. En gjennomgang av funn fra Årdal fra Bergen museums online hovedkatalog, gir heller ikke noen grunn til å trekke frem Årdalsbygdene som spesielt interessant i vår forbindelse slik at Sognnes sin markering må avvises.

Lærdal

Med tanke på den posisjon Lærdalsøyri fikk som markeds plass i historisk tid, og som et av de viktigste knutepunktene for trafikken mellom Østlandet og Vestlandet, er det av interesse å se om dette gir seg til kjenne i det yngre jernalders funn- og fornminnematerialet. Imidlertid viser det seg at dalmunningen ut mot fjorden er nærmest fri for både funn og fornminner. Ringstad (1987b:98) har registrert 6 storhauger i Lærdal, men disse ligger spredt oppover i dalen på *Tønjum*, *Øvre Ljosno*, *Mo*, to på *Nedre Kvame* og på *Hillestad*. Ingen av storhaugene er imidlertid daterte, men haugene viser i det minste at det har vært betydningsfulle personer som har fått slike gravminner flere steder oppover i dalen i forhistorisk tid.

Det nærmeste «rike» funnet som kan knyttes til selve Lærdalsøyri kommer fra *Hauge* (NM16687). Fra samme gård, tett ved Hauge kirkegård er også et antakelig sammenblandet funn med bl.a. sølvbelagte ovalspenner og spydspiss, jernskål og smed- eller tømmerredskap (B2151-2160). Haug kirke ligger nå ved Lærdalsøyri. Middelalderens *Haug's kirkja* lå imidlertid 3–4 km lenger opp i dalen på selve gården Haug (Fett 1952–4:kart). Ellers er det små grender med funn og fornminner oppover i dalen der det også var middelalderkirker slik som *Tunynjar kirkja* (Tønjum) som var fjordungskirke, *Rikkeims kirkja* og *Andreas kirkja* (Borgund stavkirke) litt ovenfor *Nedre Kvame* med to storhauger. T. Jåtten (2006:97) har registrert en insulær fragmentert ringspenne av forgylt bronse på *Horge* (SHM16687) tre kilometer opp for Borgund stavkirke. Her skal vi merke oss at vi i tillegg til gårdsnavnet Horge også finner *Hovland* få kilometer videre opp i dalen, noe som kan indikere helligsteder. Horge kan imidlertid være et naturnavn etter det meget markerte Horgehornet som stikker opp 1503 m og er godt synlig både nedenfra og ovenfra i dalen som her gjør en stor sving rundt dette fjellet.

I 2009 ble det avdekket et spesielt funnsted fra vikingtiden uten klare paralleller i Norge. *Bjorkum* ligger i det trange Lærdals-dalføret, ca 8 km vest og nedenfor Borgund stavkirke. Innenfor et område på ca. 2000 m² ble det funnet et aktivitetsområde med dateringer som kan grupperes til to faser; noen få dateringer mellom 950 og 1050 mens hovedfasen ble datert til 700 til 850 (Ramstad et al 2011:1). Foruten spor etter reisverkshus ble det funnet 13–15 grophus. Disse er vanlige i Danmark og Sverige, men er sjelden funnet i Norge. Vi kan vise til hus funnet på Osen i Gaular, Kvåle og Stedje i Sogndal og på Henjum i Leikanger. Grophusene blir gjerne tolket som verkstedshus, gjerne vevstuer grunnet flere funn av vevtynger. Utenfor husene ble det funnet flere ildsteder og 40 kokegroper. Her ble funnet flere groper med slaktete dyr som rolig har vært ofret som et ledd i den norrøne kulten. Mange av de 1500 gjenstandsfunnene forteller om håndverksaktivitet, bl.a. etter smiing. Spesielt skal vi merke oss funn av gjenstander i bein og horn, slik som nåler og spillebrikker, samt tre nærmest komplette kammer. Her var produksjonsavfall og halvfabrikata som kan fortelle om produksjon av horn- og beingjenstander på stedet. Det ble også gjort funn av draktutstyr og perler. Foruten bisseldeler, ildstål, nøkler, hesteko, små redskaper med mer, ble det funnet pilspisser som kan være relatert til jakt, samt en stor lystergaffel som kan knyttes til laksefangst i Lærdalselven.

Bjorkum ser ikke ut til å ha vært en vanlig gård. Samtidig er både mengden og omfanget av produksjonssporene for begrenset til å kunne tolke dette som en spesialisert, permanent, håndverkslokalitet, langt mindre en urban lokalitet, en kaupang, slik de førte avisreportasjene fra utgravingen kunne fortelle om. Funn av et vektlodd forteller imidlertid kanskje om handelsvirksomhet. Vi skal også merke oss navnet *Bjorkum* eller den lokale formen *Bjorko*. Dette navnet hører til en navneklasse med tilsvarende bjørkenavn. I vikingtid og middelalder ble slike navn brukt på havner og omlastingssteder, slik som Bjarkøy (Troms), Bjørkøy (Hemne), Bjelkarøy (Sund), Bjerkøy (Eidanger), Bjørkøy (Sande) Bjerkøy (Nøtterøy), Björkö (Båhuslen) og den mest kjente, Birka på Björköy i Sverige. Merk også begrepet «*Bjarkøyretten* (gammelnorsk *biarkeyjarrétr* danska *biærkret*, *birkeret*, fornsvensk *bjærkøa retter*), loven som regulerte livet på en handelsplass *birk* og i en by i Norden i tidlig middelalder» (wikipedia. no 22.3.2012).

Her er kort veg til fjellet og de ressursene som kunne utnyttes der, slik fangstanlegg for villrein og setervoller gir antydning om. Samtidig ligger funnstedet ved en av de viktigste forbindelseslinjene mellom Vest- og Østlandet. Fra historisk tid kjennes det flere møteplasser eller «skeid» der innlandsfolk og fjordfolk møttes til fastsatte tider. Et kjent sted er Hallingskeid der hallinger og sogninger møttes om høsten. Skeid kommer av norrønt *skeið* som betyr kappløp eller ridning. Dette var en betegnelse på steder der det ble arrangert konkurranser og som også fungerte som sosiale samlingspunkt menneskene imellom. På Bjørkum har det utilsomt foregått sesongmessig produksjon og omsetting på grunnlag av de naturressursene fjellet og nabolaget for øvrig kunne fremby: Jern, horn, skinn, smør, ull, klede osv., samtidig som Bjørkum også, som på den senere Lærdalsmarknaden nede ved fjorden, var et sosialt og religiøst samlingspunkt for folk fra fjorden i vest og dalen i øst. (Ramstad 2011, Ramstad et al. 2011).

I vår sammenheng kan vi klassifisere Bjørkum som et sesongmessig møtested, et nodalpunkt på kommunikasjonslinjen mellom innlandet i øst og fjordlandskapet i vest, samt stiene ned fra de ressursrike fjellområdene på begge sider. Her ble det sesongvis produsert og utvekslet varer med grunnlag i nærområdet (fjellet) og det fjernere Østlandets og fjordbygdens naturressurser. Videre fungerte stedet som et årvisst sosialt og muligens religiøst møtepunkt.

Bortsett fra dette er det ikke mulig å indikere vesentlige sentralsteder i Lærdal. Jeg vil likevel tro at ferdselen mellom Vest- og Østlandet var av en viss betydning og tok seg opp i yngre jernalder, slik at Lærdalsøyri, tross manglende funn og registreringer, må ha vært et knutepunkt i overgangen mellom land og sjøtransport. De nærmeste gårdene her kan ha hatt en viss betydning i tilknytning til dette knutepunktet. Årsaken til at Lærdal faller så dårlig ut, kan skyldes få fagmessige undersøkelser (jf. Auestad 1990:130). B. Ringstad regner Lærdal som storhaugsenter i det hele 6 av de 55 storhaugene i Sogn finnes her. Ingen av disse har imidlertid gitt funn som kan gi antydning om datering. På bakgrunn av det nye funnet på Bjørkum understrekes likevel Lærdal som et viktig dalføre med funksjon som forbindelseslinje mellom Øst- og Vestlandet, der Bjørkum kan ha vært en sesongvis møteplass, med produksjon av varer basert på naturgitte forhold, særlig jaktprodukter og jern, og et omsetningssted, markedsplass el. l. for lokale varer eller for fjernhandel. Jern og tjære til smedene og båtbyggerne langs Sognefjorden er nevnt som eksempler for varer fra øst, ull og tøy kan som nevnt ha gått den andre retningen og funnet veien helt til Birka i Sverige.

Aurland

I *Aurland* finner vi en helt annen situasjon enn i fjordbunnsbygdene Skjolden i Lustrafjorden, Lærdal og Årdal. Ut fra antallet storhauger fra yngre jernalder vurderer Ringstad Aurland til å være et storhaugsenter av 2 rang (1987b:239). Når vi sammenligner dette med et stort antall «rike funn», insulære gjenstander og båtgraver, ser vi at denne posisjonen må Aurland særlig ha bygget opp i yngre jernalder. De store haugene ligger samlet i store felt på *Prestegården*, i dag Sogn og Fjordane landbruksskule, på nordøstflaten nederst i den trange dalen. Fett (1954–6:5–6) lister opp 22–23 bevarte eller kjente fornminner av til dels monumentale størrelser. Ringstad definerer 6 av disse som storhauger men bare en av disse er datert: Til folkevandringstid. Nok en storhaug ligger på gården *Onstad* på den andre siden av elven. For øvrig er det flere graver og gravfunn langs den begrensede strandflaten utenfor Aurlandsvengen. Også innover i dalen er det gjort rike funn. På *Belle* var det for øvrig en langrøys som var 40–45 m lang og 6–7 m bred, men som ikke er tatt med som storhaug av Ringstad.

Ringstad (1987b:290) lister opp 4 rike funn, mens Jåtten (2006:97) kan vise til 5 funn med gjenstander av insulær opprinnelse. 3 av disse er sammenfallende med Ringstads registreringer. Dette gjelder først og fremst en båtgrav, B7731, med en særdeles rik kvinnebegravelse fra *Vinjum* nede ved fjorden. Dette en av de tre kvinnegravene fra vikingtiden som Bakka fremhever som de fremste på Vestlandet ved siden av B4233 «Gauseldronningen», Stavanger og B4511 fra Hopperstad i Vik (Bakka 1993:250, Sørheim 2011:17–54). Her er flere insulære gjenstander som forgylt sølvbeslag, fugleformet drikkehornavslutning og eiendommelig rundet kopp med lokk av fortinnet bronse som opprinnelig ble tolket som et røkelseskar men som nå er omtolket til en sprinkler til bruk ved spredning av vievann (Sørheim 2011: Fig. 18), foruten øvrige smykker, tekstilutstyr, nøkkel, sigd med mer. Graven er fra omkring 850 (Bøe 1926:8). Fra *Vangen* er et funn med en liten insulær bronsebolle, ovale spenner, saks og pilespiss (B670–74). Fra *Prestegården* med de mange storhaugene har vi et rikholdig mannsgravfunn fra en liten røys (9008) mens det fra *Onstad* med den siste storhaugen bare er tre enkeltfunn, bl.a. et bissel (B9701).

Tre kilometer opp for Aurlandsvangen ligger gården *Tokvam* med en kvinnegrav som inneholdt et insulært korsformet beslag av forgylt bronse, funnet sammen med skålformete spenner, kniv, sigd og spinnehjul. I samme røys ble det også funnet en antatt eldre kvinnegrav med 38 perler og rikholdig utvalg av tekstilredskaper, bl.a. 28 kljåstein, jernøse, skrinhengsler og -beslag med mer (B8669 I og II). På nabogården *Skaim* skal det nevnes en kvinnebegravelse i båt med funn av 25 perler, nøkkel, skrinhank og div. jernbeslag (B11694). Dette siste vikingtidsfunnet er gjort i samme haug som en særdeles rik folkevandringstids kvinnegrav omtalt under eldre jernalder.

Figur 51

Aurlandsvangen med middelalderkirken sett fra Vinjum. Aurlandsdalen går inn mot venstre, til høyre innerste del av fjorden inn mot Flåm. Bildet er tatt nær funnstedet for den rike kvinnegravene B7731. Foto: forf.

Aurlandsvangen with the medieval stone church, at the mouth of the Aurland valley seen from Vinjum. (near the site of the rich female grave B7731). To the right the inner part of the fjord with Flåm at the bottom. Photo: the author.

I begge ender av Vassbygdvatnet, finner vi også gårder med rike yngre jernalders funn.

Dette gjelder en vikingtids kvinnegrav, B9063, fra *Terum* (Tero) i vestenden av vannet. Videre B5773 som er en båtgrav fra *Belle* og *Veim* fra østenden av vannet, innerst i dalen. Denne inneholdt et irsk beslag av forgylt bronse, vevsverd og kljåstein. Dessuten var det nok en båtgrav fra samme gård, B5815, med smykker, fragment av glassmosaikk, rikholdig utvalg av tekstilredskaper, skrinrester med mer, sekundært i en eldre jernalders haug. Nagler fra tredje mulig båtgrav her er tapt (Fett 1954–6:9).

Til sist skal jeg nevne et løsfunn B9882 som er en skål fra en insulær skålvekt, funnet i den avstengte hyllegården *Skjerdal* oppe i østsiden av fjorden, 5 km nord for Aurlandsvengen. Denne gårdens fortrinn er at den er den eneste gården i munningen av en dal som fører opp til et vidt fjellområde med gode muligheter for utnyttelse av fjellets ressurser.

Totalt viser Aurland, sett på bakgrunn av det begrensede mulige dyrkingsarealet, et meget stort antall store fornminner og rike funn. Her er også et forholdsvis stort antall importfunn.

Forbindelse mellom Aurland til Irland kan vi lese om i Egil sagaen: Her omtales en fremstående familie der bl.a. Þórðr Brynjólfsson ble kronvasall etter rikssamlingen og en av hans kvinnelige etterkommere ble dronning. Den eldste kjente personen i denne familien var Bjørn hersir. Hans barnebarn, Bjørn Brynjólfson (død omkring 932) hadde kidnappet en datter av en fremstående norsk person og planla å rømme. Han ba sin far Brynjólf Bjørnson (død 914–15) om et krigsskip, men faren avsto. I stedet ga han ham et handelsskip med varer og ga ham beskjed om å «*arðu síðan suðr til Dyflinnar. Sú er nú ferð frægst*». Johs. Bø skriver at «From a formal point of view these lines are very interesting, being built up quite as an old Norse verse. But their alliteration they are raised up above ordinary prose. Their character is solemn and proverbial, their timbre that of past generation» (Bø 1926:19).

Ut fra dette kan vi se at Dublinferder var ganske vanlige, ikke bare for alminnelige nordmenn på denne tiden, men spesielt velkjent for denne Aurland-familien, kanskje på bakgrunn av tidligere generasjoners ekspedisjoner.

En skulle tro at de nederste gårdene mot sjøen skulle være de mest sentrale ut fra beliggenhet og mange store gravminner. På Aurlandsvengen ble det reist to kirker i middelalderen (Fett 1954–6:kart) hvorav fjordungskirken, steinkirken fra 1200-tallet er den største i Sogn (jf. Helle 2001:29, 202). Dette er noe som vitner om lokal velstand. Ifølge Magnus Olsen var det hedenske kultstedet på Vangen. Dette betyr at kirken på Vinjum trolig markerer det politiske senteret i bygden, mente Johs. Bø (1927:20). Imidlertid ser vi at det er en rekke rike og betydningsfulle gravfunn, hovedsakelig fra vikingtid, på de fleste gårdene langs sjøen og i den flate dalen inn mot Belle. Dette må bety at det har vært grunnlag for flere betydningsfulle gårder og personer i denne trange dalen. Kontakten utad må ha vært god, noe som kan skyldes overgangsmuligheten gjennom Aurlandsdalen til Hallingdal mot øst og sjøvegen ut fjorden mot vest. Aurland blir med dette et viktig knutepunkt i overgangen mellom sjø- og landforbindelsen. Et knutepunkt som merkelig nok gir seg tydeligere til kjenne i yngre jernalder enn det vi så for Lærdal med overgangslinjen mot Valdres og for Skjolden med forbindelse mot Gudbrandsdalen.

Ut fra tidsmessig fordeling av «rike» funn, insulære gjenstander og båtgraver ser det ut som om Aurland særlig må ha bygget opp denne posisjonen i løpet av yngre jernalder og da først

og fremst vikingtid. Med dette vil jeg føre opp Aurland, med flere fremtredende gårder, som det viktigste senteret eller snarere sentralbygden innerst i Sognefjorden.

9.4.2 Sogn – diskusjon, konklusjon

Mens enkelte bygder og gårder kan fremvise samme resultater som i eldre jernalder, er det endringer for andre. Det vi først og fremst merker oss er at ytre halvpart av Sognefjorden heller ikke i yngre jernalder kan vise frem nevneverdige funn og fornminner som gir grunnlag for å postulere vesentlige sentralsteder eller områder. Dette må først og fremst skyldes geografiske og geologiske forhold idet forholdene for jordbruk ikke er særlig gode her. Dette endrer seg radikalt når vi kommer inn i de gode jordbruksområdene i det kambro-silurske skiferbeltet fra Vik, over til nordsiden av fjorden og videre langs Sogndals- og Lustrafjorden. S. M. Bødal viser til at graver med tekstilstyr finnes i bygder som Aurland, Sogndal og Vik. Dette er gode jordbruksbygder med gode beiteforhold som bl.a. har lagt grunnlag for tekstilproduksjon. Det er derfor rimelig å anta at disse bygdene representerer hovedproduksjonsområdet for tekstiler i Sogn (Bødal 1998:96). Et nytt behov som vokser frem som følge av at man i løpet av yngre jernalder tar seilteknikken i bruk i skipsfarten, er ull til seilproduksjon. Jeg vil anta, uten at man på noen måte har mulighet til å etterspore dette, at ull til seilproduksjon kan ha blitt en viktigere handelsvare i yngre jernalder.

Som i eldre jernalder fremhever Vik, den ytterste av de store jordbruksbygdene i indre Sogn, seg ut fra rike funn, insulære gjenstander og betydelige fornminner. En meget rik kvinnegrav fra Hopperstad (B4511) er forsøksvis tolket som resultat av ekteskapsallianser. Flere andre insulære funn både her og ellers i Sogn forteller også om god kontakt og aktivitet over Nordsjøen, hva nå dette enten kan beskrives som allianser, handel eller mer ufredelig virksomhet.

Insulære importgjenstander finner vi foruten i Vik, i første rekke i Aurland og Leikanger. Tre av de fire insulære funnene fra Leikanger er imidlertid fra sørsiden av fjorden som i dag tilhører Vik kommune. Det er underlig at Systronda, hovedbygden i dagens Leikanger, på nordsiden av Sognefjorden, ikke kan oppvise vesentlige funn eller fornminner fra yngre jernalder, til tross for at dette er en god jordbruksbygd der skriftlige kilder forteller om fremstående ætter.

Gårdsnavnene kan fortelle om religiøs aktivitet og sentralsteder for den religiøse kulten. Vi har *Hove* i Vik og Sogndal, Videre har vi fire *Hovland*, *Hov* i Fresvik, *Horge* av (horgt) i Lærdal *Fedje* og *Fresvik* (Frøysvik). Av disse kan noen riktignok betegne naturformasjoner. Videre *Vange* i Vik, *Vangestad* i Sogndal og *Vangen* i Aurland, og *Ulldalen* og *Ullebø* ved Vadheim (navn etter Bødal 1998:99). Det kan synes som om de sakrale navnene er godt spredt og at omtrent hver bygd har hatt sitt kultsted slik at noe sentralt, felles kultsted ikke kan påvises i Sogn.

Skal vi nevne noen spesielt fremstående graver, må dette være de nevnte kvinnegravene B4511 fra Hopperstad i Vik og B7731 fra Vinjum i Aurland som begge settes i klasse med «Gauseldronningens» grav i Stavanger (Bakka 1993:250, Sørheim 2011).

Også Sogndal, med særlig den sentrale Sogndalsbygda med gårdene Nes, Stedje og Kvåle kan fortsatt regnes som sentralbygd i yngre jernalder, men også Norum lenger ute i fjorden er fortsatt markert som sentral. Med tanke på den senere posisjonen Kaupanger får som handelssted og administrativt senter, ville det være av interesse å se om vi kunne se noen

oppbygging av området rundt Amlabukten i yngre jernalder, men noen vesentlige funn og fornminner fra denne bygda er lite til stede.

Bygdene langs Lustrafjorden ser ut til å miste sin tidligere posisjon i yngre jernalder. Lærdal, som vi skulle tro ville markert seg ut fra sin posisjon som et mulig knutepunkt på den viktigste kommunikasjonslinjen mellom Østlandet og Vestlandet, kan i motsetning til det vi ser for tilsvarende bygder på Vestlandet i yngre jernalder, ikke oppvise særlige interessante funn- og fornminnekonsentrasjoner, men det nye funnet på Bjørkum viser at interessante fornminner som kan utdype dette, stadig kan dukke opp. Aurland fremstår derimot som en særdeles rik bygd. Foruten den nevnte graven på Vinje og prestegården er det, så vidt jeg kan bedømme ut fra funn og fornminner, en rekke gårder som må betegnes som fremtredende i yngre jernalder. Jeg vil imidlertid våge å fremheve de fremste gårdene i dalen som de mest sentrale ut fra beliggenheten nærmest fjorden og ut fra et formodet kultsted som i kristen tid blir kirkested. Grunnlaget for denne rikdoms- og fornminneopphepningen i denne relativt begrensede dalen, grunner vel først og fremst i gode jordbruksforhold i dalbunnen med beite- og andre fjellressurser i rikelig monn. Også her er det forbindelse til Østlandet, til Hallingdal, og dette kan, i motsetning til det vi så i Lærdal ha gitt Aurland en vekstmulighet som knutepunkt mellom land og fjord her innerst i Sognefjorden.

Det store antallet graver med smedutstyr vitner om at jernet har vært en viktig ressurs i yngre jernalder. Det er ikke registrert vesentlige spor etter jernutvinning i Sogn, noe som må bety at jernet kan ha vært en handelsvare som har vært fraktet hit fra andre steder. De store jernvinneanleggene vi kjenner til ligger østpå, i grenseområdet mot Vestlandet. M. Müller-Wille har på grunnlag av jernbarrer funnet distribusjonsområder for jern. Økseformete barrer markerer ett av disse områdene. De finnes i Østlandsregionen, Sogn og Fjordane og det meste av Hordaland (Müller-Wille 1983:223). På Østlandet er depotene lokalisert i gode jordbruksbygder som Toten, Hadeland, Gran og Ringerike (Resi 1995:137). Fra øst strekker depotfunnene seg over øvre del av Valdres og ned i Sogn og Fjordane, hvor barrerne finnes i depoter i Aurland, Luster, Fjaler og Stryn (Bødal 1998:109). Vi må på bakgrunn av dette regne med at jernet, i form av barrer var et vesentlig handelsprodukt mellom Øst- og Vestlandet til bruk i våpen og redskapsproduksjon og til søm ved båtbygging som vi også har spor etter i Sogn. Vi skal heller ikke se bort fra at jernet, enten som barrer, eller i form av ferdige produkter – sett på bakgrunn av de mange smieindikasjonene i gravene, eller indirekte gjennom båter produsert her – jf. de vestlandsbygde skipene i Skudelevsfunnene, fant vegen fra fjellområdene i øst, ut fjorden til kysten rundt om. Et annet produkt som det må ha blitt et økt behov for i forbindelse med en formodet økning i skipsfarten fra yngre jernalder, er tjære. På 1800-tallet ble tjæretønner kløvet fra Østlandet i bytte mot korn (Standal 1995:35). Som jeg også har antydnet for eldre jernalder, var transport og handelen med jern noe av det som var senterkapende i form av knutepunkt på transportvegen og i form av verdioppbygging for dem som profiterte på denne virksomheten. At vi da ikke kan finne spesielle tegn på slik senterdannelse eller verdioppbygging langs den viktige forbindelsesåren gjennom Lærdal, kan da kanskje forklares med at andre enn dem som bodde i denne dalen profiterte på transport og omsetting av jern, og/eller at det meste av jernet fant vegen fra fjellområdene rundt øvre Hallingdal og ned Aurlandsdalen som jeg markerte som et av de viktigste sentrumsområdene i Sogn. Det nye funnet på Bjørkum viser imidlertid at vegen opp Lærdal og over fjellet for å komme forbi de ufremkommelige Galdane noe lenger opp, ble en viktig ferdselsåre i yngre jernalder. Mangelen på konsentrasjoner av rike funn og bemerkelsesverdige fornminner

nederst i Lærdal må skyldes andre årsaker enn nevnt over. Vi kan kanskje forklare dette ut fra lokale forhold, for eksempel dårligere jordbruksforhold her enn i Aurland, jf. kart fig. 1, men må stadig ha øynene oppe for at nye funn kan dukke opp slik vi så det på Bjørkum.

Kontakten østover fra Sogn kan, foruten barrerne, også vises gjennom spydmateriale, ringspinner og bisler (Bødal 1998:116). Tøyer av den såkalte «Birkatypen» forteller også om kontakter østover. «atskillige træk peger på Vestnorge som produksjonssted for de fine krystalkiperstoffer af Birkatype, og at der ikke kan anføres nogen væsentlige argumenter imod denne teori» hevder L. Bender Jørgensen (1986:176). «Det betyr at man fra Sogn både hadde førsteklasses våpen og tekstiler å handle med. Som et av opphavsområdene for Birka-typen, har nok stormenn fra Vik og Sogn deltatt i handelen med Birka og andre handelsplasser i Norden» konkluderer S. M. Bødal (1998:120) med. Til dette vil jeg, på grunnlag av funn av båtbyggerredskap og funn av båter som er fastslått å være bygget i Sogn, føye båter og segl til varespekteret. Disse fant naturlig nok sin rute den andre vegen – ut fjorden. Et åpent spørsmål er også om kvernsteinsproduksjonen i Hyllestad kan føres tilbake til forhistorisk tid.

De mange insulære funnene, samt skriftlige kilder vitner om utstrakt kontakt over Nordsjøen. Lest ut fra funntettheten av insulære gjenstander må sogningene, i hvert fall de som kom fra indre halvpart av fjorden, ha tatt ivrig del i vikingtoktene mot vest. Dette kan ha vært i form av herjingsferder, men også i form av mer fredelig virksomhet som mulig ekteskapsforbindelse slik kvinnegraven B4511 fra Hopperstad i Vik, eller handelsferder slik historien om Bjørn Brynjólfsson i Egilssagaen forteller om (Sørheim 2011).

Jeg har, så vidt det er mulig å tolke dette ut fra et tross alt, relativt sparsomt og lite talende arkeologisk materiale, fremholdt Vik, Sogndal og Aurland som de fremste bygdene i Sogn. Heller ikke her kan vi se sentralsteder i form av tettbebyggelse og byliknende forhold, men må fastslå at det er flere gården innen et begrenset bygdelag som fremstår som sentrale i forhold til området ellers. Likevel skal vi ikke glemme at det er andre geografisk til dels sterkt avgrensede gårder og mindre bygder som pekte seg ut med mange og spesielle funn og registreringer i denne gjennomgangen. En av disse var den lille bygda Ortnevik utenfor Vik.

Videre kan jeg nevne Målselv og Balestrand tvers over fjorden for Vik og fjordbygdene Vangsnes, Feios og Fresvik på sørsiden lenger inne. Norum i Sogndal skal også nevnes. Vi skal heller ikke se vekk fra muligheten for sentral virksomhet på Systronda i Leikanger, selv om de arkeologiske funnene og registreringene ikke forteller stort om dette.

9.4.3 Sunnfjord

Askvoll, Fjaler, Gaular

Sunnfjord ble nærmest forbigått i stillhet under gjennomgangen av eldre jernalder. I yngre jernalder bedrer funn- og registreringssituasjonen seg litt, men ikke mye. I Fagrskinna er det usikre opplysninger som kan indikere at det kan ha vært en kongsgård i Gaular (Iversen 2004:25). På *Atløy* ytterst i Dalsfjorden skal Eirik Blodøks ifølge Egilssagaen ha hatt en stor gård et lite stykke opp fra sjøen. Den var styrt av Atlø-Bård, som er omtalt som en mektig sysselmann og «stordriver» («sýslumaðr mikil») (Egilssoga kap. 43, 95. Etter Iversen 2004:23). Tre store bautasteiner er reist på kirkegården til Vilnes kirke på Atløy. Her står det også et steinkors som etter tradisjonen skulle ha stått på Atlehaugen noen hundre meter vest for kirken. Atle var Halvdan Svartes jarl over Sygnafylket og siden dette var lenge før

kristendommen var innført er vel sannheten i denne tradisjonen lite sannsynlig. For øvrig er det lite funn og fornminner av interesse som kan fortelle om storgårder og sentra på Atløy i yngre jernalder.

Fra den sørvestligste kommunen Fjaler, til 1990 under Askvoll kommune, kommer B4969/9874 fra *Fure*. Funnet som er en sammenblandet manns- og kvinnebegravelse, inneholder først og fremst et pyramideformet irsk beslagstykk av forgylt bronse som er omgjort til smykke. Videre fragmenter av en stor ryggknappspenne, og sølvarmbånd, 22 perler, jerngryte, stekespidd og øks. Senere er det funnet deler av et sverd og en celt.

Fra dette området skal det også nevnes et minnesmerke fra tidlig kristen tid, et nesten 4 m høyt steinkors som står strategisk plassert langs leia ved det trange *Korssundet*. Stedet er kjent som et overnattingssted og her har det i senere tid også vært et lite handelssted. Birkeli skriver «Dette korset med sine mektige dimensjoner kan altså være reist for å fylle en dobbelt oppgave: både å være et gudstjenestested i misjonstiden og et seilmerke for sjøfarende» (Birkeli 1973:194). Som hvilehavn og som møteplass kan Korssundet ha vært et mindre knutepunkt på Nordvegen også fra forhistorisk tid.

På *Holmedal* er det funnet en røvet kvinnegrav i et gravkammer på 2,95 x 2,40 m i en delvis bevart 9 m lang båt (*Holmedalsbåten*) med bl.a. glassfragment og vevlodd (B7893). Fra *Myklebust* kommer et insulært bronsebeslag funnet sammen med diverse redskap, bl.a. et båtastrek, jerngryte, bissel med mer (B7833). På *Nos* i Lundegrend, nær middelalderkirken *Lundar kyrkja* er det gravd ut en storhaug der B4470 med sverd, øks, sigd og en liten trefot muligens kommer fra. Fra *Bygstad* ved *Hvåms kyrkja*, er det gjort et rikt vikingtidsfunn i et tømret kammer i en storhaug, med 9 pilspisser, 3 skjoldbuler, celt, bor, saks, kniv, ildstål, bryne, sølvknapp, skålvekt og lodd, remspenne, jernbeslag og nagler (B6356) (Schetelig 1912:211ff.). Jeg vil òg nevne et vikingtidsfunn B9765 fra *Korsvoll* med praktsverd av Petersens type L (lik Petersen 1919: Fig. 97) med øks og skjold, ringnål, sigd, bissel med mer. 700 m unna ble det funnet en meget rikt utstyrt kvinnegrav (B9769). Korsvoll ligger ved elva Gaula som er en kjent lakseelv. Fett (1957-3:7) opplyser at Osen innerst i Dalsfjorden er en av Sunnfjords beste fiskeplasser for laks, men at laksen ikke gikk lenger opp tidligere.

I Gaular kommune er det gjort to insulære funn: B11470 fra *Følling* med fragmenter av beltespenne i bronse med andre smykker, våpen, bissel, rangle, diverse landbruks- og snekkerredskap, tekstilredskap, spillebrikker, nøkkel, div. jernbeslag etc. samt nagler fra en båt i en sammenblandet manns- og kvinnegrav. Det andre funnet, B 485 og B1164–77, er fra *Hellebost* i indre Holmedal, med vektskål, våpen, hammer, bissel og spore. På nabogården *Viken* er det funnet et kobber- og sølvornert praktsverd av Petersens type D, som Petersen sier er en ikke «overveiende hjemlig type» (1919:71–73), sammen med spyd, øks, celt, ljå samt diverse tapte jernsaker og bissel.

Som vi ser er det en rekke bemerkelsesverdige yngre jernalders funn som forteller om enkelte rike gårder og personer. Det er imidlertid vanskelig å postulere noen vesentlige sentra ut over lokale bygdesentra som vel i stor grad sammenfaller med de senere kirkestedene i middelalderen.

Flora, Naustdal, Førde og Jølster

Fra Flora ytterst mot havet i vest, inn Førdefjorden og til Jølster er det også, som i eldre jernalder, forbausende få registrerte fornminner. I søkelitteraturen (tabell 2) finnes er det ikke markert noen registreringer fra området. Bare på *Hegrenes* ytterst i Førdefjorden i Naustdal kommune, der det var en middelalderkirke, på *Via* innerst på strandflaten der Førde ligger i dag og hvor det var et kapell i middelalderen, finnes det samlinger med gravminner. Jeg vil forøvrig nevne et funn med 30 jernbarrer fra *Hove* i Naustdal som er et vitnesbyrd om handel med jern og smiing.

Heller ikke i Jølster, langs det 3 mil lange Jølstravatnet, er det mange fornminner. Den eneste konsentrasjonen er ved nabogårdene *Helgheim* med et vikingtids våpengravfunn med fullt våpensett (B6432) og *Hus* med et tilfeldig fremkommet gravfunn fra manns- og kvinnegrav med våpen og bissel, linhekle og jerngryte (B6797). Fra *Sanddal* på sørsiden av Jølstravatnet er det gjort et meget rikholdig kvinnegravfunn i båt med sølvornerte, forgylte skålspenner, et meget fint 39,9 cm langt kjede, flettet av 16 tråder og med ringer i endene. Videre en øks, sigd, bissel, diverse tekstilredskaper, ildstål, jernkjel, syl, diverse beslag med fastrustete tekstilrester, samt andre jernsaker. Her var også båtnagler og trerester fra båten (B11413).

Ved Jølstravatnet har Fett (1958-4:kart) avmerket to middelalderkirker: *Helgheims kirkja* og *Ålhusar kirkja*. Den siste er av interesse fordi den ligger ved siden av «Ålhus slott», steinborgen til baron Audun Hugleiksson (ca. 1240–1302), en av de meget få monumentale profane steinbygningene i middelalder-Norge. «Mange har spurd kvifor Audun skulle bygge ei borg på Hegrenes i ein bygd som låg avsides i høve til Oslo og Bergen, og andre stader der viktige avgjerdsler vart tekne, ikkje ser det elles ut til at Audun kan ha hatt så mykje tid til å vera heime i Jølster. Men Jølster låg ikkje avsides i tilhøve til jordegodset hans, og i høve til dei som leigde jord av han» (Larsen 1994:102). Med dette var Hegrenes senter i et stort jordegods, men dette hører med til en langt senere tid som vi kommer tilbake til i kapittel 11.2.

En mulig forklaring på de få funn og fornminene i nordre del av Sunnfjord kan være at det allerede i hedensk tid var lite sjøleie i distriktet, slik vi senere hadde det på Audun Hugleikssons tid, men da skulle vi vel fått bedre indikasjoner på senterdannelse gjennom funn og fornminner som kunne settes i tilknytning til en eller flere godseiere enn det vi har her. Konklusjonen må derfor bli at det ikke kan postuleres noen markerte sentra eller dominerende gårder ut over de svakere tendensene vi kunne se i enkelte mindre bygder i Askvoll-Gaularområdet.

9.4.4 Nordfjord

Kommunene *Gloppen* og *Stryn* trådte frem som ledende områder gjennom funn og monumentale fornminner i eldre jernalder. Denne posisjonen holder de også stort sett i yngre jernalder, men bildet blir noe mer utvidet og nyansert.

Bremanger, Selje

Ringstad har registrert *Botnen* som et storhaugsenter av 2. rang. Jeg viser til vurdering av dette under behandling av Bremanger for eldre jernalder. Ut fra dette kan det heller ikke postuleres noen form for senterdannelse i Botnen for yngre jernalder.

Ringstad og Jåtten har begge registrert samme funn, B6613 fra *Årsheim* i Vanylvsfjorden på nordsiden av Stadlandet, med to korresponderende insulære bronsebeslag og 12 perler.

Gården ligger imidlertid orientert mot Sunnmøre i nord og bør heller sees i sammenheng med øyene sør på Sunnmøre.

Ser man på Fetts registreringskart ser vi konsentrasjoner av funn og fornminner på øya Barmen, omkring Moldefjorden der *Mannseidet* går fra Eide, bratt over roten av Stadlandet til Einehaug i Kjødespollen, på gårdene Hove og Gryting samt innsiden av øya Selja. Særlig kirkebygda fra Hove til Hamre og stykkevis langs Moldefjorden har god plass mellom fjell og sjø. Dette kan bety at det har vært en befolkningkonsentrasjon her innerst den åpne fjorden Sildagapet i jernalderen, men ingen spesielle funn eller daterte fornminner gir noen særlig antydning om spesielle forhold som kan bekrefte en slik sentrumsdannelse. Vi merker oss imidlertid at Selja ble et sentralt sted i løpet av den første kristne tiden med valfartssted til St. Sunnivahola med Mikjålskirka, kloster fra tidlig på 1100-tallet og med det første permanente bispesete på Vestlandet inntil det ble flyttet til Bergen i 1170. Det har vært aktivitet i Sunnivahola både i eldre og yngre jernalder og i tidlig middelalder viser undersøkelser på 1990-tallet (Hommedal 1997:59). B. Magnus (1992:78) hevder på grunnlag av funnene at Sunnivahola har vært kultplass lenge før kristen tid. Nå har de fleste hulene og hellerne langs Nordvestlandskysten vært utnyttet permanent eller sesongmessig til bosetning i forhistorisk tid (sml. Sjonghelleren, Rønnestadhelleren, Hamnsundhelleren m. fl. [Solberg 1984b:83–87]), så noe tolkning som kultsted behøver nødvendigvis ikke følge av at man har gjort funn datert tilbake til forhistorisk tid her.

I senere tid har området vært ventehavn for å få godt vær og bør til den farlige seilassen nord om Stad. Det er rimelig å tenke seg at funksjonen som ventehavn er like gammel som seilassen rundt Stad. Presten Hans Strøm beretter i sitt klassiske verk «Søndmørs beskrivelse» om de viktige eidene innenfor det fryktede Stadlandet, der folk «som med smaae Baade sielden driste sig til at fare Stat-Pynten forbie, især om Vinteren, da de gemeenlig udvelge Lande-Veeien over Eidene, som ere 3 i Tallet.» Disse blir benevnt som *Drags-Eidet*, *Sandviig-Eidet* og det innerst og mest bentyttede *Mands-eydet* (Strøm 1957[1766]:475). Overgangene er både høye, bratte og lange og Strøm beskriver også problemer med landingsforholdene på grunn av sjøgang. Det besværet man tok seg for å unngå omseilingen om Stad understreker de vanskelige forholdene sjøreisende hadde rundt dette farlige punktet.

Drageidet er interessant i vår sammenheng. På toppen er det et berg, Kongshaugen, der tradisjonen forteller at Olav Tryggvasson talte til folket da han i 997 samlet folket fra Sygna, Firda, Sunnmøre og Raumsdal til ting. Her fikk de valget mellom å holde slag med ham eller la seg kristne. Bøndene så at overmakten var for stor og valgte det siste. Stedet må vi se på som et møtested, et sentralt sted for å samle folk både nord og sør for Stad. Imidlertid må dette karakteriseres som et tilfeldig møtested, ikke som et fast, slik for eksempel møtestedet for Gulatinget var.

Eid

Foruten å ha gitt navn til kommunen, er *Eid* navnet på selve strandstedet som ligger i bunnen av Eidsfjorden, en sidefjord på nordsiden av selve Nordfjord, i dagligtale blir stedet også benevnt Nordfjordeid. Dalen er brei og åpen, dalbunnen er grusflater i skarpe formasjoner. Hornindalsvatnet som er Norges dypeste innsjø, ligger 52 m o.h. ca. 6,5 km inn for Eid. Fjellene rundt dalen reiser seg opp i over 1000 m o.h. Herfra er det overganger fra Roti til Lote i Gloppen og fra Leivdal til Straumshamn i Volda. Fra øvre enden av Hornindalsvatnet er det 25 km over til Hellesylt i Sunnylvsfjorden som går inn fra Storfjorden.

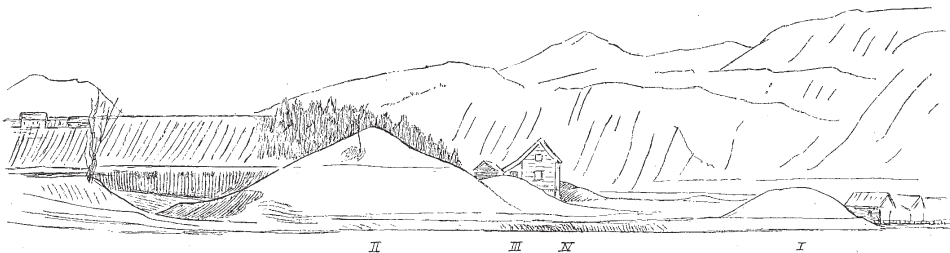
Mens kommunen er så godt som fri for eldre jernalders funn, tas dette igjen i fullt monn i yngre jernalder og da særlig i vikingtid. Ringstad registrer 3 «rike gjenstander», Jåtten lister opp 4 insulære importsaker. Her er funn av vekt og 4 båt(skips)graver. Selv om det også kan nevnes fire graver med smedutstyr: B461/462/1335–1341 fra *Raudemel* i Hornindal, B6515 fra *Lund* i Stårheim og B6069 fra *Skauset* i Eid prestegjeld, er det gården *Myklebust* som nå er nedbygd av tettstedet Nordfjordeid, det meste dreier seg om. Også fra denne gården kan det innledningsvis nevnes et smedgravfunn B3149, påtruffet i en utplanert gravhaug et stykke nordøst for Eid kirke. Det vi også skal merke oss herfra, er det ene av to sverd som er av en ubestemt type (Petersen 1919:219) med sølvbelagte, riflete hjalt.

Da H. Schetelig var på Eid og gravde i 1902, kunne han på gården «*Myklebostad*» ennå se 4 store hauger (Schetelig 1906:5). Dette var:

- 1: (Rundhågjen) Den store runde haug som Lorang etter endt undersøkelse i 1874 lot restaurere. Haugen var 28,5 m i tverrmål og hadde en 2,5 m bred fotgrøft. Denne inneholdt en skipsbegravelse B2978–3000.
- 2: En kjegleformet haug med usedvanlig spiss topp, 32 m i tverrmål og 3,8 m høy, med brent båtgrav B5730 og ubrent båtgrav B5807 IV
- 3: En lav langhaug 27 m lang, 3,5 m bred
- 4: En opprinnelig rund, men da betydelig skadet gravhaug som antagelig hadde vært 19 m i diameter og var 2,9 m høy. (B1734–1737, funnet i 1847)(B5764)

Dette er en samling store gravminner på et begrenset område som gir oss grunn til å stoppe opp. Både Ringstads rike funn og Jåtten's insulære gjenstander samt vektfunn (tabell 2) refererer seg til funn fra disse haugene.

Haug 1, *Rundhågjen*, som ble undersøkt av Lorang i 1874, inneholdt (etter Fett 1960–11/12:6) en yngre jernalders brent mannsgrav i skip. Foruten et stort antall nagler, en mulig mastering, en stor fortøyningskrok, og store skipsbeslag, fantes her to sverd. Det ene var fragment av tveegget sverd av Petersens type D med innskrift. Her var to spyd, øks, piler, 44/57–58 skjold, bissel, to kammer, glassperle, skrin med nøkkel, brettspill med brikker og terninger og et irsk bronsefat med innvendig pynt i emaljemosaiikk og med tre emaljerte hankefester formet som menneskefigurer. (B2978–3000). «Av det sterkt forbrente gravgodset i Myklebusthaugen er det bare sørgelige rester igjen, men det ble funnet bein av påfugl. En slik eksotisk skapning hadde også småkongen på Gokstad fått med seg i graven» (Magnus 1978:218).

Figur 52

Gravene på Myklebostad, etter skisse av Eilert Mehl. (Schetelig 1906: Fig. 1).

The graves at Myklebostad, Nordfjordeid from a sketch by Eilert Mehl. (Schetelig 1906: Fig. 1).

Om antallet skjoldbuler er det en viss usikkerhet. I «Fortegnelse over de til Bergen museum i 1874 indkomne oldsaker» (Ab. 1874:90–91) står det at det ble funnet a) 12 eller 13 skjoldbuler rustet fast til bronsebollens topp og vegger. b) I en knute av sammenbøyde våpen og redskap fantes 3 skjoldbuler. i) 42 skjoldbuler. Totalt 57 eller 58. Dette antallet oppgis av Magnus (1967:61). Fett (1960-11-12:6) oppgir «44 skjold». Müller-Wille (1970:171) oppgir 57 skjoldbuler. Uansett om vi velger det største eller minste antallet, står så mange skjoldbuler i en bemerkelsesverdig særstilling i vestnorske vikingtidsfunn

Schetelig undersøkte *haug 2* som innholdt fire, muligens fem graver. *Grav I* var en båtgrav der et kullag anga båtens form og lengde på ca. 7 m. Her var 430 klinknagler og noe over 60 spiker. I vestenden av båten lå brente bein av den døde dekket av en klinket jernkjel. Sammenlagt i en gruppe under og omkring gryten fantes sverd, spyd, 8 skjoldbuler, de fleste av pilene, et uforklarlig 70 cm langt, halvert jernrør dekket med ornert bronseblekk. Her lå også en skålvekt av bronse og spillebrikker. Østover herfra lå det spredt en øks, tverrøks, hammer, rasp, skrinbeslag og lås, sagblad m. m. *Grav II* fra tidlig vikingtid og dermed den eldste på Myklebust, lå i et gravkammer med mønetak. I en kiste fantes et sverd, 4 pilspisser, hammer, sigd, flint og bryne samt et skjold. Utenfor kisten fantes en vevske, deler av linhekler, skrinhank, kniv med treskaft, en liten oval bronsespenne og en perle. Dette betyr at det er en dobbeltbegravelse med mann og kvinne. 5 m sør for dette fantes *grav III* der gravgodset lå tett sammen i en liten grop omgitt av store stolpehull fra en mulig gravbygning. Graven er en mannsgrav og gravgodset besto nesten utelukkende av våpen og redskap i rikelig mengde. Av våpen fantes to scramasaxlignende sverd, stor spydspiss, en smal øks, trebladet pilespiss og en skjoldbule med pigg. Videre var det verktøy for trearbeid og jordbruksredskap. Her var også et bittel og et mulig hundekobbel med mer. *Grav IV* var et ca. 2 m kullflak med små spredte kullbiter, brente bein, tinder av linhekle og en del klinknagler. Her var en jernkjel og en bronsebolle av insulær type sammen med en steikepanne. Videre var her en saks og linhekle, to ovale ulike bronsespenner samt en hesteformet flat spenne. Dette var nok den yngste av begravelsene i denne haugen. I tillegg til dette fantes det oldsaker og atskillige båtnagler samt ubrente rester av tre spredt utover i haugen, noe som Schetelig uten tvil tolker som rester etter et fartøy.

I *haug 3*, den lave langhaugen, ble det funnet båtnagler men ikke oldsaker. I *haug 4* som var betydelig ødelagt ble det samlet opp 350 klinknagler og 60 spiker. Den døde, en kvinne, var brent i en båt. Av kjøkkentøy fantes gryte, steikepanne, og spidd (Gustin 2004:131 tolker spiddet til å være en målestav). Til tekstilarbeid: Saks, kniv, vevskei av bein, kljåstein, linhekler og en lang beinnål, dessuten en sigd med mer. Her er rikelig med smykker, merkelig nok kun en ovalspenne, ring, smykkenål og div. fragmenter av andre smykker, flettet kjede av sølvtråd, og en praktfull samling perler. (Schetelig 1906:1–55.)

Schetelig konkluderer med at gravene utgjør en lokal gravplass for gården alene, «eller kanskje rettere uttrykt for den æt, som herskede på Myklebostad i vikingtiden. Vi møder i gravene, som vi nu kjender dem, fire eller fem slegtled af denne æt, og vi møder dem som fornemme folk, der sikkert har hævet sig høit over den menige mand i bygden. Særlig den første grav, som Lorange undersøgte, viser en fyrstelig overdaadighet, som godt kan sættes ved siden av de store skibsgraver paa Østlandet» (Schetelig 1906:48).

En slik sammenlikning blir også gjort i dag, for eksempel av Siw H. Nordgård som med et noe videre perspektiv har utført en sammenliknende analyse av Tune i Østfold og Eid. Hun

viser til de tre skipsgravene i Østfold, tre i Vestfold og to på Karmøy (2006:97). L. Hedeager setter Myklebustfunnet i samme klasse som en liten og eksklusiv gruppe av meget rike skipsgraver Sutton Hoo i East Anglia, Hedeby og Ladby i Danmark, Vendel og Valsgårde i Sverige, Gokstad, Oseberg, Tune, Borre, Karmøy og enkelte andre i Norge, alle med spor etter eksepsjonelt gravutstyr (Hedeager 2001:288).

Vi skal se litt nærmere på skipsfunnet i Lorange's grav. Her ble det ifølge Bergen museums hovedkatalog B2998 (online) funnet ca. 700 nagler og spiker. Sammenlikner vi dette tallet med antallet nagler og spiker i seksæringen fra Gokstadfunnet der det var 577 jernnagler, 52 spiker og 44 trenagler (Sørheim 1997:28), betyr dette at vi ikke nødvendigvis har å gjøre med en vesentlig større båt. Men, med tanke på funnomstendighetene vil jeg på ingen måte tro at alle naglene ble funnet og/eller tatt vare på. Sammenlikner vi dette med antallet nagler i andre vikingtids båtgravfunn (loc. cit.: tabell 1) finner vi likevel at vi her har å gjøre med et av de mest tallrike båtsømfunnene i Norge. Dersom vi går ut fra at her var 57 eller 58 skjoldbuler i graven kan skipet ha hatt opp til 29 skjold på hver side. Etter brannflakets størrelse kan ikke skipet ha vært mer enn 25 meter og da var det ikke plass til så mange (Magnus 1978:218). Til sammenlikning hadde Gokstadskipet, som er 24 m langt, 16 skjold på hver side. Det vi imidlertid kan konkludere med er at det her må være snakk om et av de største gravskipene som er funnet i landet. Normalt finnes det kun en, unntaksvis 2 skjoldbuler i hver grav. Dette kan vi forklare som den døde's personlige utstyr. Når vi nå finner hele 57/58 (evt. 44) skjoldbuler som i Rundhågen eller 8 skjoldbuler som i grav I i haug 2, kan det ikke lenger være snakk om personlig utstyr men utstyret til mannskapet som den døde må ha ledelsen for og antakelig også hatt hånd om utrustningen for.

Uten tvil indikerer dette at den døde i Rundhågen og hans mulige slektninger i nabohaugene, var usedvanlig mektige ledere i sin samtid. Som sådan må vi regne begravelsesstedet og gården her som et betydelig maktsenter i Nordfjord. S. H. Nordgård ser at det er enkelte trekk som taler for at Eid har vært det hun kaller et «sentralplass kompleks» i vikingtid. Dette er gravene på Myklebust, spesialistgårdene, smedgravene, og kultplassene, men hun finner flere ting som taler mot en slik konklusjon: Det er ikke noen kontinuitet i makt og funksjon fra eldre jernalder og til middelalder. Det er ikke identifisert noen havn, handelsplass eller tingplass. Det hun synes å kunne fastslå er at en mektig ætt har stått for den verdslige og religiøse makten i Eid. Om det gjør Eid til et «sentralplass kompleks» er mer usikkert (Nordgård 2006:80). Til dette vil jeg innvende at kontinuitet over lengre tid behøver ikke være noe argument for at et sted skal oppfattes som sentralt i en viss periode. Til det var de politiske og maktmessige forholdene alt for omskiftelige. Fysiske spor etter havn, handelsplass eller tingplass kan vanskelig brukes som indikator. I så fall ville vi knapt hatt noen sentralsteder på Vestlandet i det hele tatt. Havneanlegg er knapt nok funnet fra forhistorisk tid. Handelsplasser som i beste fall må ha vært markedsplasser med kortvarig aktivitet, ville knapt ha gitt spor i et arkeologisk materiale, det samme kan sies om tingplasser. Ut fra den målestokken jeg har satt for denne gjennomgangen av vestlandets sentralsteder vil jeg derfor definere Eid med gården Myklebust som et maktsenter og politisk senter og som sådant også et sentralsted midt i Nordfjord fra ca. 700. Grunnlaget for dette er først og fremst jordbruksbygda i seg selv, men også dens strategiske beliggenheten i overgangen fra sjøen og med overgang mot Sunnmørsfjordene. Viktigst var kanskje likevel sjøvegen ut fjorden mot vesterled, noe funn i gravene bærer vitne om.

Selv om Eid ligger i bunnen av en sidefjord, er stedet plassert utenfor de rike bygdene lenger inn i Nordfjord, og kunne med dette ha mulighet til å utøve en viss kontrollfunksjon med trafikken inn og ut denne betydningsfulle fjorden i vikingtiden. Dette er liknende forhold med det vi så i Hardangerfjorden med Rosendal og i Sognefjorden der Vik lå som de viktigste bygdene ytterst av flere andre rike fjordbygder lenger inne. Spørsmålet er da om åtten på Myklebust kan ha gjort seg til herrer over et større område i Fjordane, noe bl.a. B. Magnus foreslår (Magnus 1978:219). Før vi går videre med en slik tanke må vi se på bygdene lenger innover i fjorden.

Gloppen

Gårdene rundt Gloppenfjorden og inn langs Breimsvatnet fremsto i eldre jernalder, bedømt ut fra store graver og gravfunn, med høvdingmiljøet på Eide i spissen, som noen av de mest betydningsfulle på Vestlandet. Ut fra registreringene i tabell 2, som viser desidert de høyeste tallene for dette området sammenliknet med alle kommunene, synes denne posisjonen å vedvare også i yngre jernalder. Ringstad (1987b:239) rangerer da også Gloppen som en av de 7 maktsentraene av første rang i eldre og yngre jernalder innenfor sitt undersøkelsesområde. I Sognnes sitt isaritmekart over mengden funn fra yngre jernalder er området avmerket med høyeste verdi over to celler mens de tilgrensende bosatte bygdene oppnår nest høyeste verdi.

Det som er særlig iøynefallende er de store antallene insulære funn og båtgraver. Her er også 4 vektfunn. Funnene er så mange at det ikke er mulig å referere alle i detalj. Jätten (2006:99–100) registrerer to insulære funn i graver på *Sande* på Sørstranda, sørvestsiden av Gloppenfjorden: En mannsgrav fra 10. årh. med en vekt og vektlodd, bissel og våpen (B6538). Særlig skal sverdet som er av prakttypen R 504, Petersen type R, nevnes spesielt (jf. kommentar under gården Vad i Etne s. 242 og fig. 47). Det andre er B6026 med beslag av forgylt bronse med manns- og kvinnegjenstander. På *Gloppestad* på den andre siden av fjorden, er det funnet et insulært bronsekar og en balansevekt med futteral sammen med våpen, deriblant 4 skjoldbuler, steikepanne og skjerding, datert til 10. årh. (B4844). Graven lå i en storhaug «Huldrehøgjen» som var 23 m i tverrmål og 4,5–5 m høy. Foruten denne graven var det også en tom hellekiste i røysa (Ringstad 1987b:125). På *Eide* er det funnet en sammenleggbare vekt av bronse og to blylodd sammen med fullt våpensett, jerngryte, hammer, sigd, kniv, syl, skrinbeslag, spillebrikker med mer i en haug fra 10. årh. Som vi ser ligger disse funnene spredt rundt og innenfor Gloppenfjorden. Fra *Hennebygda* på nordsiden av Nordfjord (hører i dag til Eid kommune) er det funnet en insulær ringnål av forgylt bronse i en kvinnegrav i en av fire graver i en røys (B11096 II). De øvrige insulære funnene ligger i Breimsbygda, fra gårdene høyt oppe i lia, fra *Skroppa* der det er funnet et rundt og flatt beslag av forgylt bronse, sammenblandet med andre gjenstander fra en røys (B11304) og en tilfeldig funnet sølvtistelspenne (B6675) fra *Sårheim*. Fra *Bø*, nede i Myklebustdalen, på sørsiden av elva, er det et meget innholdsrikt mannsgravfunn fra 9. årh. (B6688 og B6618) med en insulær skålvakt funnet sammen med enegget sverd og øvrige våpen, tømmermannsutstyr, jordbruksredskap, smedredskap, bisler, isbrodd, jernkjel der de brente beina fra den døde lå, en skjerding, to skrinlåser og hasper, brannjern, en langkam og spillebrikker. Fra samme gård er også et annet gravfunn, B 3064-81, med en velbevart insulær skålvakt, sverd, økser, spyd, to skjoldbuler, bissel, smed- og jordbruksutstyr med mer. Begge funnene er fra 9. århundre. Fra en kvinnegrav fra overgangen mellom merovingertid og vikingtid på *Sanddal*, lenger inne i Breimsbygda kommer et insulært bronsebeslag med emaljering funnet sammen med ovale

spenner, perler av gull, glass, sølv og ametyst, stykke av glassbeger, randbeslag av bronse til trekar, div. bronsebeslag og -bånd, saks, tekstilredskap, nøkkel, sigd, rester av kypertstoffer med mer (B9014).

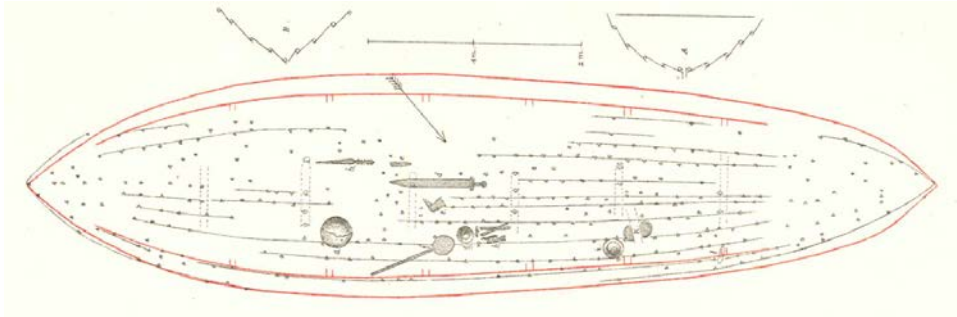
Figur 53

Gloppen. Hauge med Karnilshaugen, Vestlandets største gravhaug, bak tunet til høyre. Foto forf.

Gloppen. Hauge with the Karnhildshaugen, the biggest grave mount in Western Norway behind the farm houses to the right.

Den store konsentrasjonen av båtgraver gjør at det også er verdt å se nærmere på denne funngruppen. Båtgravene i Nordfjord er sist behandlet av H. P. Hellesøe (2006) og jeg bruker hennes katalog som supplement til egen optelling og gjennomgang av Bergen museums hovedkatalog. På Sørstranda fantes det båtgraver på Sande og Gimmestad. B6037 IV er et mindre funn med få gjenstander, mens B6538/7670 er det rike funnet med bl.a. et praktsverd og skålvekt som er nevnt over. Som båtgrav er imidlertid denne usikker og Müller-Wille regner for eksempel ikke denne med i sin avhandling (Müller-Wille 1970). I Bergen museums hovedkatalog står det «Sandsynligvis har det været en baatgrav». Med en slik definisjon løftes dette funnet ytterligere opp som et rikt funn. Fra *Gimmestad* er det funnet 3 graver i Kolbeinshaugen, hvorav to var båtgraver: B11391 var en brannbegravelse fra 900-tallet med ca 420 nagler og tallrik mannsutrustning. Deriblant et sverd av type Petersen U eller V (I Bergen museums hovedkatalog og Hellesøe 2006:123 oppgis type V som er et praktsverd med henvisning til Petersen 1919 fig. 122 som imidlertid er type U). Den andre graven, B11391 var en ubrent merovingertids mannsgrav med bl.a. 2 saksverd, rikholdig smed-, jordbruks- og tømmermannsutstyr, derav bl.a. et båtastrek i tillegg til ca. 200 nagler, diverse ubestembare jernsaker samt bein fra menneske og kjevebein fra en hest.

Fra nordøstsiden av Gloppenfjorden fantes båtgraver på nabogårdene *Gloppestad* og *Hauge*. B7158 fra *Gloppestad* fra overgangen 7–800-tall inneholdt 75 nagler og mannsutrustning. På *Hauge* er det funnet 2 ubrente båtgraver: B5405 som er en ubrent mannsgrav våpen, deriblant 4 skjoldbuler, smedutstyr, steikepanne og over 300 nagler til en 8,5 m lang båt med mer datert til 900-tallet. Professor Gustafson tegnet omrisset av en «Nordfjordbygget liten femkeiping» over planen av båten og fant en forbausende overensstemmelse mellom denne nye båten og gravbåten (Gustafson 1891), fig. 41. Den andre graven var en ubrent mannsgrav fra 800-tallet med et praktsverd av Petersens type K, 3 spydspisser, øks, bor, 4 kniver, skrinbeslag, perler, spillebrikker med mer, 55 nagler og en mengde naglerester fra en ca. 5 m lang båt.

Figur 54

Båtgrav B5405 fra Hauge ved Gloppenfjorden. En ubrent mannsgrav med våpen, deriblant 4 skjoldbuler, smedutstyr, steikepanne og over 300 nagler til en 8,5 m lang båt med mer, datert til 900-tallet. Gabriel Gustafson tegnet omrisset av en «Nordfjordbygget liten femkeiping» (markert med rødt) over planen av båten og fant en forbausende overensstemmelse mellom denne nye båten og gravbåten (Gustafson 1891).

Boat grave B5405 from Hauge at the Gloppenfjord. Inhumated male grave with weapons, including 4 shield buckles, smith's equipment, a frying pan and more than 300 boat nails from an 8.5m long boat, dating to the 10th century. Professor Gabriel Gustafson drew the outline of a Nordfjord-built rowing boat with five pairs of oars (marked with red) over the plan of the grave find and found a remarkable accordance between the new boat and the grave boat (Gustafson 1981).

Innerst i fjorden fantes en ubrent mannsgrav i en ca. 5 m lang båt på *Holvik*. Her var kun en øks, pilrester, kniv og jernrester foruten 130 nagler og naglefragmenter (B11414). En ubrent mannsgrav i båt ble også funnet på *Eide* med våpen, sigd, diverse beslag og andre jernfragmenter, bryne og klebersteinstykker samt brente bein, hvorav flere ser ut til å være dyrebein (B4611). En annen brent båtgrav (B4610 II) ble funnet i «Rognehaug» på nabobruket, i en nitten meter vid haug der det også var en eldre jernalders begravelse. I graven fra 800-tallet var det et stekespid, rester av sverd, pilspisser, bissel, nøkkel (?), vektlodd, diverse jernfragmenter, bronsebeslag til knivslire, spiker og nagler med mer.

Foruten 2 båtgravfunn fra *Henne* som vi skal la hvile her, skal vi inn i Breimsbygda for å finne resten av båtgravene. Dette gjelder først og fremst en dobbeltgrav fra *Bø* (B9501) med kvinnesmykker, våpen, beslag til seletøy, steikepanne, tekstil- og jordbruksredskap, 30 jernfragmenter og 276 nagler og naglefragmenter. Høyt opp i lia på *Sårheim* ble B6735 funnet som er en brent mannsgrav med båt fra 900-tallet. Her var det et praktsverd med femtungnet knapp av Petersens type O, samt øvrige våpen, deriblant to tilsynelatende velbrukte skjoldbuler, smed- og tømmermannsutstyr, diverse remspenner av jern og bronse, flere bisler og annet seletøyutstyr, kistehank, nøkkel og beslag, hvorav det ene har nøkkelhull, flere andre

gjenstander og til sist 80 nagler og 20 spiker. Helt inne ved *Bjørnarheim* fantes utstyret til en kvinne i en ubrent, mulig båtgrav (B9502).

Som vi ser konsentrerer båtgravene seg rundt indre del av Gløppenfjorden og i Breim, men selv om det er mange funn av denne kategorien er det, i den grad vi kan bedømme det, snakk om mindre eller mellomstore båter (jf. Hellesøe 206: Tabell 5) som på ingen måte kan måle seg med skipet fra Myklebust i Eid.

Antallet båtgraver i Gløppen og Breim kan muligens forklares ut fra senere tids kunnskap. Storparten av nordfjordbåtene ble bygd i Gløppen. Her var båtproduksjonen i 1860-årene ifølge amtmannsberetningen omkring 150 båter pr. år av 200 totalt i hele Nordfjord. Senere i hundreåret var en oppe i hele 400 båter pr. år. I Gløppen og særlig i Gimmestad sokn var båtbygging et byggehåndverk som ble drevet på nesten hver gård. Arbeidet ble lagt til tider av året da det var lite med annet arbeid. I Stryn og Innvik der det også ble bygget en del båter, regnet lensmannen med at 4–6 mann bygde 20 båter på 5–6 uker. (Johansen 1982:42f.). På samme måte som i båtbyggergrenda Bjørkedalen, like over fylkesgrensen på Sunnmøre, var det skogen som skapte fortrinnet for båtbyggertradisjonen her i de indre fjordbygdene. Dersom båtbyggeryrket også var fremtredende tilbake i forhistorisk tid, kan dette ha vært et produkt som også ble handlet ut av disse bygdene, ut til de skogfattige kystbygdene, ja til og med ut av landet, jfr. det jeg skrev om båtbygging og eksport i Sogn.

Foruten de nevnte funnene som er plukket ut på grunnlag av insulære funn eller at de var båtgraver, er det også andre interessante funn vi skal se litt nærmere på: Det første er et funn fra *Eide*, B8821, som foruten fullt våpenutstyr inneholdt en vekt og vektlodd. For øvrig var her en jerngryte med skaft, hammer, kniver og syl, sigd, spillebrikker og hasper og beslag etc. til skrin med mer. En annet rikholdig våpengrav, B3064–3086, som også inneholdt en vekt, ble funnet på *Bø* i Breim. I funnet var det også to bisler og flere andre gjenstander. Jeg vil til sist nevne en rik kvinnegrav fra *Arnestad* med rikholdig smykkeutstyr, jordbruksredskap, tekstilredskap, bisser, jernskål med mer, funnet sammen med brente bein i et trespann (B7653).

Noe vi også skal merke oss er de mange gravene som inneholder smedredskap i Gløppen kommune. Dette er B7007 og B7239 fra *Arnestad*, B6685 og B8821 fra *Eide*, B5592 fra *Fitje*, B11391 fra *Gimmestad*, B 5405 fra *Hauge* og B7345 fra *Rysdal* – alle gårder fra rundt Gløppenfjorden. Fra Breim har vi smedutstyr i B3064–81 og B6618/6688 fra *Bø*, B6951 *Hjelle*, B8107 *Moldestad*, B6735 *Sårheim*, B11537/12020 fra *Myklebust* og B7810 fra *Øvreset/Sætre*. Dessuten finnes det et hammerhode i et gravfunn B11096 fra *Øvre Henne*. Vi skal merke oss at det i de fleste av mannsgravene som regel var våpen og ofte annet håndverksutstyr og jordbruksredskaper. Et funn som Sognnes (1979:39) mener tåler sammenlikning med det store Byglandsfunnet fra Telemark (Blindheim 1963) er B6685, 8821 fra *Bø*: «Denne smeden som i høyeste grad må ha kunnet sitt håndverk, var også bonde. De øvrige redskapene i funnet er troligvis hans egen produksjon men er neppe lagt ned for å vise hans dyktighet som smed, slik som praktvåpnene i Byglandsfunnet. Mønsteret i alle smedgravene på Vestlandet er det samme. Den døde har fått med seg smieutstyr, men også andre redskaper som han hadde brukt i dagliglivet. Ingen av disse gravene peker mot profesjonelle håndverkere. Ved siden av å være smeder var de bønder, og i flere tilfelle må de også ha syslet med andre håndverk» (Sognnes 1979:39).

Med dette er vi inne på grunnlaget for de mange og rike funnene i Gloppen i yngre jernalder. Som i eldre jernalder er det først og fremst som jordbruksbygd dette området, med gårdene rundt og innover fra Gloppenfjorden og inne i Breimsbygda, markerer seg. Ute ved fjorden ser vi av de funn som er gjennomgått, at det særlig er gårder på Sørstranda som *Sande*, *Gimmestad* og *Arnestad* som marker seg, mens det på den andre siden av fjorden er gårdene *Gloppestad* og *Hauge* vi merker oss. Det som er underlig er at det fornminnerike området rundt *Vereide* lenger ute i fjorden nesten ikke kan fremvise funn fra yngre jernalder. Videre er det flere interessante funn på *Eide* som ligger på terrassen innenfor fjordbunnen. Lenger inne i dalen, i *Breim*, finner vi også konsentrasjoner med interessante funn. Dette gjelder særlig på gårdene langs ferdselsvegen høyt oppe i lia på solsiden fra *Sårheim* til *Bjørnarheim*, men også nede i dalen på sørsiden av elva, der særlig gården *Bø* markerer seg. Vi skal også ta med *Hennebygda* (nå tilhørende Eid kommune) som har vist markerte og interessante funn. Dette er en noe avgrenset bygd på nordsiden av Utfjorden som denne delen av Nordfjord heter her. Det må altså, sett ut fra mange til dels rike funn, ha vært mange velstående gårder i yngre jernalder i det vi i dag kaller Gloppen kommune. Imidlertid finner vi ingen klare enere slik vi kunne for eldre jernalder, der Ebebø/Eide med «Eidehøvdingens» grav var mellom de gårdene som fremsto som en vinner. Det ser heller ikke ut som om noen av gravfunnene kan gi antydning om rikdom og lederskap som kan måle seg med det vi fant i Eid med Myklbustgravene.

Mens jordbruket må ha vært det viktigste grunnlaget for de mange velstående gårdene, ser vi av importfunnene at bygda må ha hatt gode kontakter mot utenverdenen og at de har hatt mulighet til å skaffe seg slike saker. De særdeles mange båtgravfunnene vitner om at sjøvegen har stått sentralt for gårdene langs fjorden, men også i Breimsbygda der Breimsvatnet ga mulighet for sjøvegs forbindelse mot Sunnfjord i sør og ned til Gloppenfjorden, der flere fosser imidlertid stenger for direkte båtferdsel.

Foruten mange gravfunn fra Voss i Hordaland, er Sogn og Fjordane det fylket på Vestlandet som kan vise til flest slike graver med smedutstyr. Disse er særlig konsentrert til Nordfjord, til Eid, Gloppen og Stryn, samt Vik (med Feios, tidl. Leikanger kommune) i Sogn. J. Petersen (1920) karakteriserer nettopp Sogn og Fjordane som et fylke med «jernindustri». Dette bygger han på funn av barrer i fjordbygdene, dels på de tallrike jernkjelene herfra, i motsetning til kleberkarene som er mer tallrike i Hordaland, dels på funn av ljåblad som er et redskap som er typisk for jernindustri-områdene og på mengden av smedutstyr. Gloppen kommune kan med 16 gravfunn som inneholder smedverktøy (fire av disse inneholder kun en hammer foruten annet utstyr, de øvrige inneholdt flere typer smedredskap), fremvise det største antallet av slike på Vestlandet. Selv om vi må anta at smieferdighet var en allmenn kunnskap på gårdene rundt om, kan vi tenke oss at dyktighet og kunnskap utover dette allmenne var konsentrert til enkelte familier, gårder eller bygder (jf. Straume 1986:54). Denne dyktigheten og kunnskapen er noe de avdødes etterlatt vil markere og føre videre til det neste livet for den døde, nettopp for dem som har fått spesielle gjenstander som smedutstyr med i graven. Vi bør kunne anta, ut fra det store antallet graver med smedutstyr, at Gloppen var et av de viktigste sentra for produksjon av redskap og våpen som ble eksportert utover Vestlandet og kanskje enda lenger.

Konklusjonen av denne gjennomgangen er at Gloppen kommune med gårdene rundt indre del av Gloppenfjorden og på terrasseflaten innenfor, samt Breimbygda fremstår i helhet som noen av de fremste bygdene på Vestlandet. Hennebygda på nordsiden av Utfjorden (Nordfjord) kan også fremvise en rekke fine funn, men området er så begrenset at jeg ikke vil fremheve

dette i en større sammenheng. Vi merket oss at Vereidebygda lenger ute i Gloppenfjorden, med sine mange og store fornminner ikke kommer vesentlig til syne i yngre jernalder i denne gjennomgangen. I de nevnte områdene er det en rekke gårder som ut fra gravfunnene må betegnes som «rike», også i yngre jernalder. Noe konkret senter, ledende gård eller grav etter en særdeles fremstående person, slik vi fant i eldre jernalder, er det imidlertid vanskelig å peke ut her. Velstanden bygger i hovedsak på jordbruksdrift med spesialisering i bl.a. smievirksomhet og muligens båtbygging. Båtgravtradisjonen synes ekstra sterk og kontakten utad har vært god, enten dette skyldes fredelige handelsferder eller mer ufredelig virksomhet. Spørsmålet er om det politiske senteret for Gloppen lå på Eid.

Stryn

Stryn som er den innerste kommunen i Nordfjord er delt i bygdene *Stryn* innerst i en sidefjord, med *Nedstryn* nede ved fjorden og *Oppstryn* øverst, rundt Strynsvatnet. Innerst i fjorden finner vi *Loen* og *Olden* i hver sin lille fjordarm. Lenger ute på sørsiden av fjorden finner vi *Innvik* og *Utvik*. Det er disse bygdene som har de vesentligste registreringene av fornminner og funn.

Det er registrert mange funn fra yngre jernalder i Stryn. Sogannes (1979: Fig. 9) markerer høyeste funntetthet med kjerneområder både i Nedstryn og indre del av Oppstryn. Ringstad har ingen storhauger fra kommunen som kan dateres til yngre jernalder, men regner opp 5 «rike» funn (1987:291). Samme antall har også Jåtten (2006:99) for insulære funn og det er registrert 6 båtgraver i kommunen.

De «rike» og insulære funnene er B4297 som inneholder en liten tynn vektskålliknende bronseskål og to spydspisser som er funnet ved tilfeldig graving i en rundhaug på *Bø* i Nedstryn. Fra *Mindresunde* øverst i bygda, kommer B4505 som inneholdt en irsk ringnål, det sedvanlige skålspenneparet, glassperler, nøkkel og tekstilredskap.

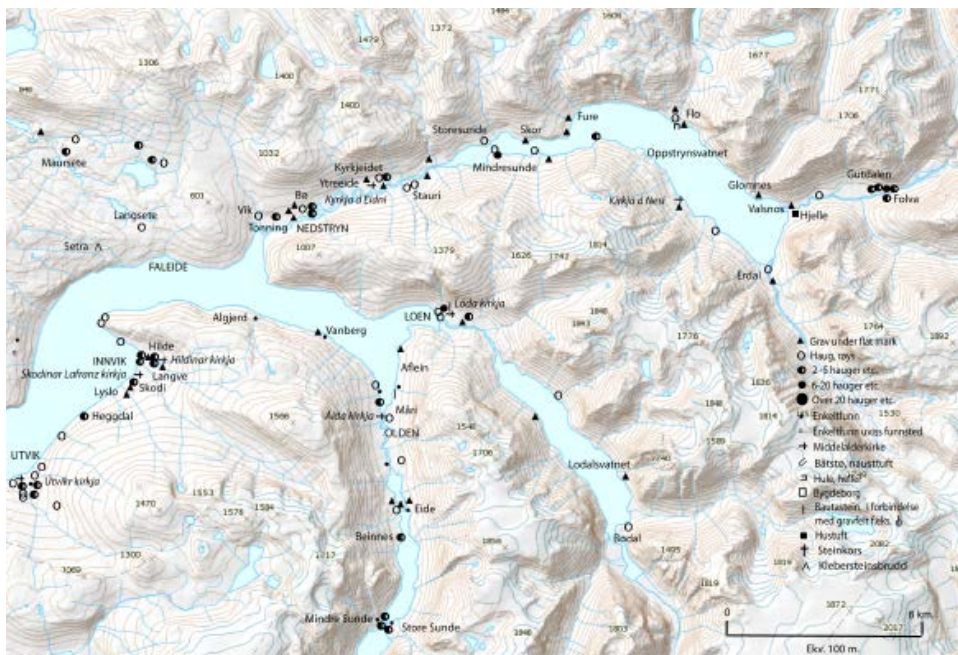
I en grav under flat mark på *Fure* i Veslebygda nordvest i Oppstryn, er det funnet et insulært bronsebissel sammen med et annet jernbissel, våpen, smedutstyr, nøkler, låsdel og beslag fra skrin etc. (B5786). Fra *Folva*, øverst i Viddal i Oppstryn, ble det funnet en spenne tildannet av et irsk beslagstykk av bronse, ovalspenner, øks og saks, nøkkel, tekstilredskap med mer (B4752). Fra nabogården *Gutdal* kommer B5030 med et par ovale, sølvforsirete bronsepenner samt en enkelt oval spenne, to likearmede spenner, to små gullringer, perler, to steikepanner, jernlenke, tekstilredskaper, bissel, nøkler, hank og beslag fra skrin, med mer. Fra samme gård ble det samtidig også innsendt gjenstander fra flere innholdsrike graver som B5031–33. Sistnevnte funn ble gjort i en haug som visstnok var 25 m i diameter. En yngre jernalders steikepanne er for øvrig funnet sekundært i en eldre jernalders storhaug på *Kyrkje-Eide* (B6539q).

B5717/B5766 fra *Hilde* i Innvik er et meget innholdsrikt båtgravfunn fra en stor langhaug der det insulære innslaget var en dårlig bevart bronsekjel som ble funnet sammen med skålspenner og andre smykker, «kjøkkenredskap», tekstil- og jordbruksredskap, nøkkel og hasper og kramper samt skrinbeslag, etc. Et meget spesiell gjenstand er en liten jernring med 9 korsformede Torshammere eller liknende som blir forklart med å ha en funksjon i religiøs betydning i tilvekstkatalogen.

Øvrige båtgraver fra Stryn kommune er fra *Tisthamar* (B10046) uten funn, B 9760 *Heggdal* med to sverd, to spyd og øks og «en masse båtsaum og et ubrent bein, uten at man tok vare

på de sistnevnte saker, eller la merke til om saumen lå i noen orden». En ca. 5 m lang båt med funn av et spyd (B6036) kommer fra *Langsete* som ligger over 1 km fra sjøen i 220 meters høyde nord for fjorden. Fra *Måri* i Olden kommer en ca. 10 m lang båt uten typiske gjenstandsfunn (Müller-Wille 1970:173) og til sist en brent manns- og kvinnegrav fra *Flo* ved Oppstrynsvatnet med 140 nagler, våpen, smykker, jordbruks- og tekstilredskap, bissel og diverse beslag (B7950). Som vi ser er ikke båtgravene i Stryn særlig spesielle og kan derfor ikke hjelpe oss med å peke ut sentrale steder eller gårder.

Også i Stryn kommune er det graver som inneholder utstyr som kan fortelle om smedvirksomhet. Av 14 graver som ved gjennom søking i den elektroniske hovedkatalogen har gitt funn av smedredskap, er det imidlertid ingen som kan karakteriseres som rene smedgraver idet de fleste kun inneholder et fåtall smedredskap sammen med våpen, tømmermannsutstyr, jordbruksredskap og hesteutstyr. Dette forteller at det er den jevne, velstående og mangfoldige bonden og krigeren som er begravd her. Som et eksempel på dette mangfoldet kan nevnes en dobbeltbegravelse av en mann og kvinne i en fordypning i en fjellknaus, B4756 fra *Vik* i Nedstryn: Av smedutstyr hadde de døde fått med seg to hammere, tang, to sakser og en dor, men var ellers fullt utstyrt med sverd, spyd, piler og økser samt tømmermannsutstyr som høvel, bor, sag og kniv, mens en sigd og kanskje en celt representerer jordbruksvirksomheten. Her var ett helt og to defekte bisselmunnbitt og som vi ofte ser i gravene i Nordfjord, var det diverse jern som har utgjort beslag, hengsler, hemper og hank til en kiste. Kvinnen hadde fått med seg blant annet sine to ovale spenner med mer.

Figur 55

Stryn. Jernalders funn og fornminner samt middelalderkirker etter Fett 1961–15: Kart. Kartgrunnlag: Kartverket. Stryn. Iron Age finds, monuments and medieval churches. Based on Fett 1961–15: Map.

Det er mange yngre jernalders funn i Stryn kommune, men ingen av disse peker seg ut som spesielt fremtredende. Vi må derfor konkludere med at bygdene i Stryn var til dels tettbygde og med jevnt god velstand, men noen funn som peker ut enkeltgårder eller personer av en slik art at dette kan gi grunnlag for å erklære noen av dem som sentrale gårder eller noen av de døde som særlig ledende personer kan ikke påvises for yngre jernalder.

Stryn burde være et knutepunkt for kommunikasjon og vareutveksling over Strynefjell til Østlandet. En særlig aktuell vare, med de mange smieindikatorerne vi så i gravfunnene i Nordfjord, skulle være jern og jernprodukter. Vi har her de samme forholdene som jeg har diskutert for Sogn. R. Standal fokuserer nettopp på Stryn i sin behandling av «farleier over fjell og bre i Nordfjord» i historisk tid:

- a) *Stryn med Oppstryn var tidleg ei nokså folkerik bygd*
- b) *Tonning i Stryn vart tidleg eit senter for Indre Nordfjord*
- c) *Stryneelva var for nokre hundre år sidan siglande på flo sjø*
- d) *Stryn var innfallsporten til vegane både austover mot Oppland og over breen til Jostedal» (Standal 1995:34).*

Tonning ligger helt nede ved fjorden. På samme måte som i Romsdal, som vi skal se senere, kan knutepunktet for overgangen mellom land og sjø tidligere ha ligget et stykke opp i elva. I en elvebukt på *Kyrkje-Eide* finnes stedsnavnet Bryggja og noen trestokker som her er synlig ved lav vannstand er tradisjonelt sett på som bryggepåler. Bygdeboka nevner også Naustbakken og Nauståkeren på gården. Et annet særmerkt navn ikke langt unna er Gildevangen, som forteller om sammenslutning av likemenn i middelalderen (op. cit.:35–36). At stedet ble kirkested, *Kyrkja á Eiðni* kan, dersom vi kan anta kultkontinuitet fra hedensk tid, fortelle om at dette også var et religiøst samlingssted i yngre jernalder. Vi har for øvrig navnet Lunde knapt to kilometer lenger oppe. Kyrkje-Eide har vært en betydningsfull gård i historisk tid. Omkring 1300 bodde det en stormannsætt her, «riddarætta på Eide» (op. cit.:37). På gården er det gjort mange funn og fornminneregistreringer, bl.a. en bronsealders billedstein (B4440). Selv om vi ikke kan vise til spesielt «rike funn» på selve Kyrkje-Eide, kan denne gården ut fra dette og sin posisjon som storgård i middelalderen, også ha vært en storgård i jernalderen. Denne posisjonen kan bl.a. gården ha fått på grunnlag av ferdselsforhold, ut fra knutepunktsfunksjonen i overgangen mellom land- og sjøtrafikk.

9.4.5 Nordfjord – Diskusjon, konklusjon

Denne gjennomgangen har vist at det ikke er særlige konsentrasjoner av funn eller fornminner som gjør at vi kan postulere sentralområder i ytre Nordfjord. De fleste registreringene som er lagt til grunn for denne gjennomgangen, finner vi i de indre fjordbygdene der Eid, med gården Myklebust fremstår som særlig sentral, noe som er nytt i forhold til eldre jernalder. Bygdene Glommen og Breim fortsetter å være rike bygder også i yngre jernalder, men vi kan ikke fremheve særlige gårder eller personer som ledende slik vi så det med «Eidehøvdingen» i eldre jernalder. En annen bygd som også viser fine funn og fornminner er Hennebygda på nordsiden av Utfjorden, men denne bygda er så begrenset i areal at jeg velger å se bort fra denne her. Også de ulike bygdene i Stryn kommune kan fremvise en rekke fremstående gårder, i den grad vi kan lese dette av gravfunnene, men heller ikke her er det funn som forteller om ledende posisjoner hva gjelder gårder eller personene som bodde her. Noe som

særlig er påfallende i disse bygdene er det store innslaget av smedutstyr i gravene. Dette er et av de elementene som forteller om grunnlaget for de tilsynelatende rike bygdene her. Et annet påfallende trekk er de mange båtgravene, der skipsgraven i Rundhågen på Myklebust må markeres som en av de fremste gravene på Vestlandet i sin samtid. Graven har også av flere forskere blitt satt i klasse med de store nordeuropeiske skipsgravene. Båtbygging kan, som i senere tid, ha vært en viktig inntektskilde for disse skogrike, indre fjordbygdene.

Det ser ut som om det politiske maktsenteret i Nordfjord er flyttet fra Eide i Gloppen og ut til Myklebust på Nordfjordeid i yngre jernalder. Vi kjenner igjen noe av det samme vi så i Hardanger og Sogn, der den ytterste av de store bygdene i fjorden, Rosendal og Vik, fremstår som det fremste senteret i fjorden. Dette kan ha sammenheng med at skipsfarten og sjøvegs kommunikasjon ble viktigere i yngre jernalder slik at disse bygdene får et fortrinn som kontrollører av trafikken ut og inn fjordene. Ved siden av lå de også gunstigere til i forhold til langdistansetrafikken, i en mellomposisjon for den virksomheten som ble drevet her. En økt fokusering på dette aspektet i løpet av yngre jernalder har utvilsomt sammenheng med at man tar i bruk seilet på båtene og utviklingen av seilskipet, noe som gjør kommunikasjonen mer effektiv. Med dette utvikles båtene og skipsfarten, noe som igjen fremmer handel og krigskunst, med de hyppigere vikingtoktene og krigsferdene både innenlands og utad, samt koloniseringen av Vesterhavsøyene. Det å ha kontroll over sjøferdselen blir nå et enda viktigere maktmiddel enn før. At sjøvegs kommunikasjon og virksomhet var viktig i Nordfjord, ser vi av de mange båtgravene her. Dette kan også skyldes en sterk lokal tradisjon for å bruke båten som gravgods, men kombinasjonen av mange båtgraver og med det aktiv bruk av fjord og sjø samt tallrike insulære funn kan underbygge tanken om utferdstrang, både fredelige handelstokter og mindre fredelige vikingferder. Båtbygging, sett på bakgrunn av opplysninger fra historisk tid, ut fra et fortrinn om tilgang på tømmer her i de indre fjordbygdene og med rike spor etter smedvirksomhet i vikingtidsgravene, kan ha vært med på å skape levebrød og økonomisk fortrinn fremfor bygdene lenger ute mot havet. For øvrig synes heller ikke her at fiske langs ytterkysten har vært noen vesentlig lokaliseringfaktor i yngre jernalder.

Ellers gjelder de samme vurderingene av Nordfjord som det vi så for Sogn når det gjelder grunnlaget for denne tilsynelatende rikdoms- og maktoppbyggingen i enkelte områder. Forbindelsen over til Gudbrandsdalen må ha vært viktig, bl.a. for forsyning av jern til de mange smiene vi finner redskap fra i gravene. Stryneelva var farbar et stykke lenger oppover enn det vi ser i dag. På samme måte som vi senere skal se det i Romsdal kan Kyrkje-Eide ha vært knutepunktet mellom land og sjø i forhistorisk tid, før dagens sentrum på Tonning, helt nede ved fjorden tok over.

9.5 Møre og Romsdal

9.5.1 Sunnmøre

Sognnes sitt isaritmekart over funn fra yngre jernalder, fig. 12 (Sognnes 1979: Fig. 9 og 11), viser høyeste verdi for de ytterste øyene i Giske kommune og langs hele Hjørundfjorden. Generelt for hele Sunnmøre kan en se at fjordbygdene har langt flere funn fra yngre jernalder enn fra eldre jernalder. B. Solberg som undersøkte bosetningsforholdene i en korridor fra Haram og Giske kommune og inn Hjørundfjorden i Ørsta kommune, kom til det samme resultatet: «ved sammenligning mellom ulike strøk bør forholdet mellom antall gravminner og gravfunn kunne vise hvor tyngden av befolkningen har vært. I yngre romertid må tyngdepunktet i bosetningen ha ligget i ytre strøk. Dette forholdet synes å fortsette også i folkevandringstid. Både antall funn og kvaliteten av funnene er høyest i ytre strøk. Dette forhold synes å fortsette også i folkevandringstid. Fra 6. årh. synes det å skje en utjevning mellom de ulike strøk. Yngre jernalder synes merkelig anonym i ytre og midtre strøk. Indre strøk har nå hovedvekten av funnene»...«Økning av funnfrekvensen må sees på som et resultat av økning i bosetningen i dette området» (Solberg 1976:79–80).

Indre fjordbygder

Til tross for at den bratte *Hjørundfjorden* har svært begrensede boflater er det registrert hele 5 insulære vikingtidfunn fra gårdene langs fjorden av totalt 12 fra hele Sunnmøre. Det første kommer fra en båtgrav på *Festøy* på sørsiden av innløpet til fjorden. Funnet, B12857, inneholdt foruten nagler etc. fra båten, et irsk bronsebeslag sammen med sverd, pil, 3 perler med mer. Fra *Store Standal* kommer to kvinnegravfunn med insulære gjenstander, B8624, insulært smykke, arming to båndformete bronsespenner og 66 glassperler. Det andre insulære funnet herfra er B5623 med beslag av forgylt bronse, likarmet spenne og to ovalspenner. Fra *Kvistad* i Bondalen er det funnet en mannsgrav i båt med en insulær balansevekt i bronse, vektlodd med insulære endebeleg, vektlodd av bly med forgylt bronsebeslag, vektlodd av bronse, et fjerde lodd som gikk tapt, sverd og øks, pennhammer, sigd, lås og beslag til skrin, båtnagler etc. fra en bortimot 9 m lang båt (B11131). Fra *Bjørke*, innerst i fjorden er det funnet en kvadratisk forgylt bronseplate av insulært opphav, sammen med ovale spenner, armbånd, vevsverd og bisset (B8256). Også i eldre jernalder var det betydelige funn fra gårdene i denne fjorden.

Fra selve Ørstabygda skal vi først se på et spesielt funn fra *Mo* (B6360) med insulære bronsebolle, bronsesil/øse og fragmenter av bronsekar med to fugleformede oppheng. Her var også en umajadansk sølvmynt datert til 769 e.Kr., bronsenøkkel, spinnehjul, bryne, nagler fra kiste samt div. fragmenter. Fra nabogården *Oseborg* skal nevnes et gravfunn, B7109, med insulært beslag av forgylt bronse sammen med en oval spenne, 47 glassperler, kniv, saks, sigd, skrin og bryne.

Vi skal også ta med det eneste insulære funnet i Volda kommune. Dette kommer fra gården *Kalvatn* som ligger i dalmøtet mellom dalene fra Voldafjorden/Austefjorden og Hjørundfjorden. På *Eikrheim*, ute i fjorden fikk B. E. Bendixen (1881:45) opplyst at det skulle ha vært funnet klinknagler, sverd med knapp og hjalt omviklet med sølvtråd, stykker av hein, av sadel, stigbøyle, sølje eller hektrespenne til belte, beltespenne av bronse, våpen og redskap av jern. Alt ble ødelagt så det er vanskelig å ta stilling til dette her.

Det kan synes underlig at det er Hjørundfjord, med knapp og rasutsatt jord, som kan fremvise de mest interessante funnene, mens de videre bygdene i Ørsta og Volda ikke kan fremvise noe større antall betydelige funn. Denne korte gjennomgangen viser imidlertid at vi ikke kan postulere noen sentrale steder i de innerste fjordbygdene på midtre og søndre del av Sunnmøre.

Går vi til den nordligste av de store Sunnmørsfjordene, *Storfjorden*, med kommunene *Ørskog*, *Stordal*, *Stranda* og *Norddal*, finner vi kun to insulære funn: B12045 fra *Hauge*, Sunnylven i Stranda, med et firefliket beslag, ovalspenner og perler og B4257 fra *Indre Eide* i Norddal kommune, med korsformet beslag, ovalspenner, steikepanne og vevsverd. Foruten dette siste noterer Ringstad (1987b:291) også B6371 (B6178 hører også med til dette) fra *Ytterdal* i Eidsdal, Norddal kommune, som var en brent mannsgrav med våpen og bissel samt en kvinnegrav i en båt med bl.a. flere smykker. Gravene lå begge i en røys. Fra *Slogstad* på Stranda er det for øvrig gjort et skattefunn (B9818) med 67 mynter av hovedsakelig tysk og engelsk opphav samt betalings sølv, i alt 88,987g sølv, som var kommet i jorda omkring 1002–1007 (Sørheim 1987:10).

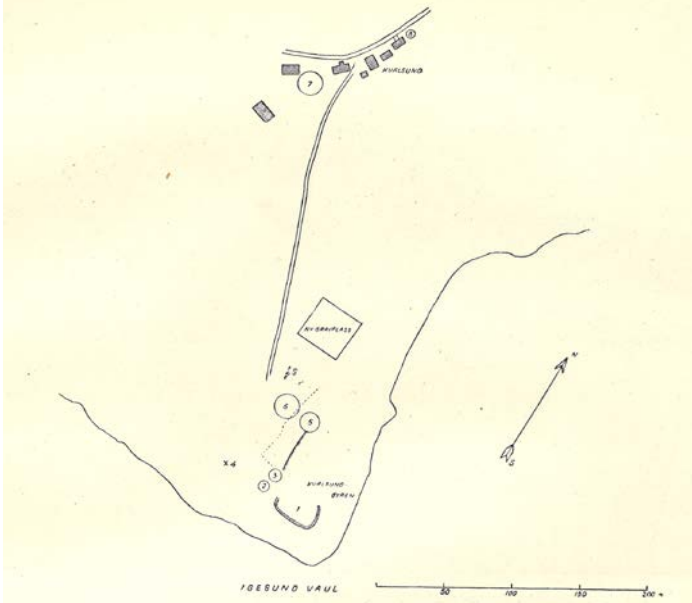
Som vi ser kan vi heller ikke på grunnlag av insulære og rike funn postulere noen sentrale bygder langs Storfjorden nord på Sunnmøre, men vi merket oss altså, med en viss undring, at den trange og bratte Hjørundfjorden inntar en viss posisjon blant de store Sunnmørsfjordene.

Ytre strøk: Sande, Vanylven, Herøy

Går vi til ytre strøk ser vi at kommunene sør på Sunnmøre: *Sande* og *Herøy* ikke kan oppvise samme funn og fornminneposisjon som vi så i eldre jernalder. En gjennomgang av P. Fetts funnlistene (Fett 1951–2, 3) viser knapt noen yngre jernalders funn her i det hele tatt. Verdt å nevne er et skattefunn fra *Tørå* i Vanylven med 120 mynter, nedlagt etter 1009 (Indrelied og Larsen 1984:146). Likevel er det ett funn utenom det vanlige som er verdt å fokusere på. Dette er Kvalsundfunnet:

Kvalsundfunnet

Skipsfunnet ved *Kvalsund*, B7600, ble påtruffet ved torvskjæring i 1920. På neset der funnet ble gjort, var det en interessant gruppe fortidsminner, bl.a. en ringformet voll ytterst på neset som kaltes «Kyrkjetelet». Ved siden av var det to små gravrøyser og like vestenfor dette en høy bautastein. Nord for dette, like ved skipsfunnet, lå to større gravrøyser. Oppe ved gamletunet lå to gravrøyser, hvorav den største ble undersøkt av Shetelig som fant bronsealders keramikk og brente bein og fragment av et spinnehjul. I tillegg til dette er det også informasjon om andre funn av skipsrester funnet i myra like i nærheten. Her ble det også funnet tre små røyser med tilhørende stokker reist loddrett i toppen (Shetelig og Johannessen 1929:11, 32–33).

Figur 56–57

Øverst: Kvalsundfunnet avdekket, sett fra sør. Foto: O.E. Nederst kartskisse av fortidsminnene på Kvalsund: S: Skipsfunnet 1920. 1: Kyrkjetelet. Eiendommelig voll, delvis ødelagt. 2: Liten gravrøys meget ødelagt. 3: Gravrøys med senkning etter gammel graving. 4: Stor bautastein. 5: Større gravrøys, ødelagt og utjevnet. 6: Svær gravrøys, ødelagt og utjevnet. 7: Gravhaug på høyden ved husene, utgravd i 1920. 8: Liten gravrøys i dyrket mark, utgravd uten funn. Mellom 3 og 5 er spor av en lav voll. En prikket linje fra 3 til 6 er spor av et gammelt gjerde. (Shetelig og Johannessen 1928 fig. 2 og 11.)

The Kvalsund boat find from 1920 in situ, seen from the south. Photo: O. E. Below: relics of the past at Kvalsund. S: the boat find. 1: Kyrkjetelet, a peculiar earthwork, partly destroyed. 2: Small grave mound, mostly destroyed. 3: Cairn with hole from an old disturbance. 4: Large menhir. 5: Large grave mound, levelled and destroyed. 6: Huge grave mound, levelled and destroyed. 7: Grave mound at a hilltop near the houses, excavated in 1920. 8: Small grave mound in the grass field. Excavated but no finds. Between 3 and 5 were the remains of a low earthwork. A dotted line from 3 to 6 marks the remains of an old fence. (Shetelig and Johannessen 1928: Fig. and 11).

Skipsdelene var gravd ned i en myr. Ved utgravningen kunne man se at det her var rester etter to båter, et 18 m langt roskip og en 9,56 m lang færing. Alle delene var omhyggelig brukket i stykker ved nedleggelsen. Årene var stukket ned gjennom torven og deretter brukket av, noe Shtelig sammenligner med spyd og sverd som er stukket tilsvarende ned i enkelte danske offerfunn (op. cit.:39). Det er ikke tvil om at vi her har å gjøre med et offerfunn og dette dateres til omkring 700 e.Kr. (¹⁴C: Cal. 690+-70AD. Myhre 1980c:30)

Selve skipsfunnet er interessant i vår sammenheng. Kvalsundskipet var utstyrt med ti keiper på hver side, noe som tilsier 20 roere ved full bemanning. Skipet *kan* ha ført seil noe det lange, dype roret kan indikere, men det ble ikke funnet spor etter mast og rigg i funnet. Det lange smale roskipet er heller ikke særlig velegnet for seilføring. Vi er her inne i en periode da man har eksperimentert med å utvikle de eldste nordiske seilskipene frem mot vikingtidens sjødyktige seilskip og -båter. Etter min mening er det først når man får utviklet seilskipet til sjødyktige fartøy at vi får transportmulighet for en varestrøm som kan gi grunnlag for økonomisk baserte knutepunkt av noe størrelse.

Når det gjelder funksjonstolkningen av funnplassen, skal vi også se på navnet *Nærlandsøy* der funnet er gjort. Til tross for de innvendingene P. Vilmundarson (1992) hadde om tolkningen av navnet som av sakralt opphav, skal vi ikke se vekk fra denne muligheten her. Jeg vil konkludere med at både ut fra det spesielle skips- og båtfunnet, andre funn og fornminner i området, samt den meget sentrale beliggenheten ved det smale sundet i hovedleia, må kunne regne Kvalsund som et sentralt helligsted i begynnelsen av yngre jernalder, et sted som kanskje også var et religiøst samlingssted for et større område.

Ulstein, Hareid, Giske, Ålesund, Haram

I eldre jernalder var det disse kommunene som kunne fremvise de mest markerte funn og fornminnene på Sunnmøre. Imidlertid syntes det som om denne «glansperioden» var begrenset til en relativt kort periode på 3- og 400-tallet. «Ytre og midtre strøk», dvs. Giske, Ålesund og Haram samt Sula kommune som B. Solberg undersøkte, «synes merkelig anonym» i yngre jernalder (Solberg 1976:79). Ringstad (1987b:134) kan vise til en vikingtidsgrav ved en eldre storhaug på *Midtre Flø* i Ulstein, ellers er det ingen storhauger som kan dateres til yngre jernalder i disse øykommunene. Vi kan heller ikke vise til mange insulære og/eller rike funn her. Det ene er det nevnte funnet fra *Midtre Flø* (B7290) der det ble funnet en insulær bronsekeje sammen med et praktsverd med femtunget knapp der både knapp og hjalter er belagt med tykt sølv som har ornamentikk i niello. Foruten flere våpen var her kjøkkenutstyr, sigd med mer. Fra *Røyset* i Hareid kommer en insulær ringspenne av bronse funnet sammen med våpen og bryne (B8383). Fra *Garnes* i Ulstein kommer en håndledds- og en fingerring av gull som til sammen veide 95g (B6765).

Fra *Giske* kommune finner vi B675–83, et antatt sammenblandet funn med insulær skålvekt, stor armring av sølv, ovale spenner, bronsespenne (trolig fra eldre jernalder), spinnehjul fragmenter av skjoldbule og ubrente knokler. Et annet funn fra *Roald* i Giske inneholdt en korsformet insulær spenne av forgylt bronse sammen med 21 perler (B5899). Fra Giske kommune kommer fire båtgraver hvorav jeg skal nevne en fra *Røsvik* (B13895), som foruten diverse beslag og nagler fra båten, inneholdt hele 177 perler. Sognnes (1979:66) markerer ellers Hareid og Giske med høyeste verdi når det gjelder mengden av funn fra yngre jernalder. Dette gjør at vi til en viss grad kan opprettholde øyene i Giske kommune som sentrale med mange

funn, uten at de helt store registreringene eller praktfunnene kan markere noe senter. Med tanke på selve øya Giske, som skulle få en fremtredende posisjon som senter i «Giskegodset» i slutten av vikingtid og middelalder, eller Blindheimsætta med sete på en av naboøyene, er det påfallende at vi ikke kan vise til noen flere vesentlige yngre jernalders funn herfra.

Heller ikke omkring Borgund, med jarlegården Skuggen og den senere byen/kaupstaden, er det gjort nevneverdige gravfunn fra yngre jernalder.

I Haram kommune som var så rik på funn og fornminner fra eldre jernalder, kan vi heller ikke se vesentlige spor etter yngre jernalders aktivitet i den veiledende søkelisten i tabell 2. Jeg vil imidlertid her nevne kort en innholdsrik kvinnegrav (B9471) lagt i en båt av færingstørrelse. Her var sølvornerte ovalspenner, en «orm av jet», 69 perler og diverse tekstilredskaper med mer. Funnet ble gjort i en 17 m stor langhaug i et stort gravfelt på Øverlandet på *Longva*. En annen båtbegravelse er funnet på fastlandssiden av Haram kommune, på *Gryta* (B6617). Naglene tilsier en bordtykkelse på 1,5 cm. «Efter naglenes dimensioner maa det ha været et temmelig stort fartøi». Ellers var her bruddstykker av sverd, tre pilspisser og øks. Sverdet, der underhjalte og litt av tangen er bevart, har sølvinnlegg i Mamenstil, ganske likt et R-Sverd som ble funnet i en særdeles rik grav på høvdinggården Egge i Steinkjer (Sørheim 1997: Fig. 13). Dette er et sverd i særklasse og det er grunn til å tro at også graven fra Gryta må ha tilhørt en meget fremstående person selv om det bevarte gravgodset for øvrig, med unntak av båten og kanskje på grunn av bevaringsforholdene, ikke var imponerende. Fra kommunen kom også to andre båtgraver, B15083 fra Søvik med våpen og kjetting funnet i en røys med mulig bautastein (Sørheim 1991) og et tapt funn fra Haram (Müller-Wille 1970:174, nr. 322). Det er for øvrig opplysninger om flere båtgraver som ikke er tatt vare på, for eksempel fra Vigra i Giske (loc. cit.. nr. 321).

Fjørtoftbåtene

Fra *Fjørtoft* i Haram har vi nok et båtofferfunn, B9221: «*Båtoffer* i myr, 5 m o.h. Ein tolværing på utrekna lengd 9,86 m og ein færing på utrekna lengd 5,72 m nedsette i myra den eine etter den andre, med stein i den store, men utan anna utstyr enn årer. Sto no med baugen mot NNO. Båtene låg no 60 cm djupt. I same lei stod fire furupålar i myra bak båtane, og framanfor var fyrst ei røys av form som ein open ring med ein stor kvit naturstein i midten (røysa var no overgrodd) og så ein furupåle til» (Fett 1950-14:4). ¹⁴C-datering av tetningsmateriale fra den største båten ga 860 e.Kr. +/- 90, noe som A. E. Christensen mente var litt for ungt (Christensen 1984:130).

Marsteinene der funnet ble gjort, er et myrlendt område helt øst på Fjørtoft, mot skipsleia i det breie Harøysundet. Navnet kommer av fire bautasteiner som sto i en firkant mellom funnstedet og sjøen. N. Nicolaysen opplyste etter et brev fra Peder Fylling at «der midt mellom ligger en gravhaug, som dog for største delen ...er bortført til barlast» (etter Ferøyvik og Fett 1944:4). Nikolaysen nevner også en haug på 40 alner i rundmål som skulle ligge 30 alner lenger opp, men den var vekke da Fett gravde ut båtene i 1940 og -41. På samme måte som ved Kvalsundfunnet, gir disse båtene og de øvrig omtalte fornminnene inntrykk av at vi også her har å gjøre med et kultområde. Funnstedet på Fjørtoft ligger imidlertid ikke så markert til i forhold skipsfarten som i det smale sundet i leia som det vi så på Kvalsund. En annen ulikhet er også at Kvalsundbåtene var bevisst istykkerbrutte før nedlegging mens Fjørtoftbåtene var hele.

9.5.2 Sunnmøre – Diskusjon, konklusjon

Vi kan ikke ut fra gjennomgåtte funn og fornminner se at noen enkeltbygder eller steder fremstår med noen form sentrumsfunksjon på Sunnmøre. Det vi sitter igjen med etter denne gjennomgangen er en viss rikdomskonsentrasjon spredt i Hjørundfjorden, en svak antydning om at enkelte gårder i Giske kommune fremdeles har hatt en viss posisjon, samt to offerfunn som muligens kan fortelle om sakrale samlingsplasser. Flere insulære funn forteller om aktivitet i vikingferdene, men noen spesiell ledende gård eller bygd i denne virksomheten kan ikke utpekes da funnene er spredt over hele området. Helt mot slutten av vikingtiden må Giskeætten ha begynt sin maktoppbygging og Skuggen ved Borgund er nevnt som en kongs-/jarlegård ifølge skriftlige kilder.

9.5.3 Romsdal

Romsdal og Nordmøre forvaltes av Vitenskapsmuseets i Trondheim. Av denne grunn mangler Fetts meget nyttige registreringer. Sognes sitt arbeid omfatter ikke dette området. I tillegg til kilder brukt i oversiktstabellen, tabell 2, har jeg som for eldre jernalder også benyttet Vitenskapsmuseets online hovedkatalog: www.dokpro.uio.no/arkeologi/trondheim/hovedkat.html og funn- og naustkatalog hos Bergsvik 2003:112–168 som grunnlag for funn- og fornminnesøk. Videre har jeg støttet meg til diverse lokale arbeider.

I oversiktstabellen, tabell 2, ser vi at det er tre kommuner som markeres av Ringstad med «rike funn» (1987:291). Dette er Vestnes og Molde (inkl. tidligere Veøy kommune) med ett funn hver og Rauma med 2 funn. Når det gjelder insulære funn må vi her støtte oss til Wamers (1985) som viser til slike funn fra Rauma, Fræna og Molde. I Rauma er det også gjort funn av to vekter. Båtgravene er så få at disse ikke gir oss vesentlige holdepunkter. Det er også få storhauger som kan dateres til yngre jernalder.

Rauma

Funnene er så få og spredte at jeg i første omgang vil konsentrere meg om Rauma kommune som omfatter innerste del av Romsdalsfjorden og selve Romsdalen med overgang over Lesja til Gudbrandsdalen.

Det som i første rekke setter Rauma på kartet er et gravfunn fra vikingtiden, T18198, som ble funnet på gården *Setnes* på en brink 100 m fra sjøen ved utløpet av Rauma, elven som renner ned Romsdalen. Tre av de fire registrerte insulære funnene kommer fra denne graven. Den gjeveste gjenstanden herfra er et husformet relikvieskrin av skotsk eller irsk opphav. Totalt er det kjent ni slike skrin i verden, hvorav tre kommer fra Norge (Blindheim 1986). Videre var det et hengekar av drevet bronse som kan ha vært en lampe for kirkelig bruk (Marstrander 1963:140), et flatt, sylindrisk vektlodd av bly med en kappe av bronse med champlévemønster i rød, gul og grønn emalje, et vektlodd av bly med kappe av forgylt bronse som har form av et firefotet dyr med slangeliknende kropp og lang hals, et omtrent halvkuleformet beslag av forgylt bronse som sannsynligvis kommer fra en bispestav. Her er en balansevekt av tynn bronse med belegg, antakelig av tinn. Skålen har et fint gravert geometrisk mønster innvendig som består av en 6-armet stjerne omgitt av konsentriske sirkler.

Figur 58

Fra Setnesfunnet, Rauma kommune. Øverst relikvieskrin av irsk eller skotsk opphav, l. 11,5 cm. Midterste rekke fra venstre: Hengekar av bronse d. 35 cm. Seglinnfatning (?) av sølv med rankemønster i gjennombrutt å arbeide. Trefliket spenne av forgylt sølv med filigransarbeide, st. d. 7,5 cm. Nederst: Vektlodd med kappe av forgylt bronse, h. 3,4 cm. Beslag av forgylt bronse til en av knappene på en abbed eller bispstav, tv. mål. 3,7 cm. Vektlodd med bronsekappe prydet med champlevé-mønster i rød, gul og grønn emalje, d. 2,6 cm. Spennefragment av forgylt bronse, h. 2,7 cm. (Marstrander 1963: div. fig.).

From the Setnes find, Rauma, Møre og Romsdal. At the top: Shrine of Irish or Scottish origin, length 11.5cm. Below from left: Hanging bowl of bronze, diameter 35cm. Silver signet holder with tendril ornamentation. Gold gilt silver brooch with filigree decoration. Bottom: Gilt bronze weight, height 3.4cm. Decoration from a bishop's or abbot's staff. Weight with champlevé decoration in red, yellow and green enamel. Fragment of a gilt bronze buckle (Marstrander 1963).

Det var 21 perler hvorav ti av vakker, rødbrun agat slipt i flere former, en enkel rørformet perle er av dyprgrønn malakitt, en annen av liknende form er av bergkrystall. Videre finnes det noen mosaikkperler og en del glassperler av mer ordinær type. Her fantes en kufisk mynt, en dirhem, preget i Bagdad for abbasidekaliffen al-Mansur år 151 etter Hedsjra, d.v.s. 768–769 e.Kr. Mynten er perforert i kanten og viser spor etter hempe. Her er et hengesmykke av sølv og en stor, trefliket spenne av forgylt sølv. Videre fragment av en spenne i forgylt bronse som viser en maske i Borrestil, en 8,5 cm lang sølvten og et kuleformet spinnehjul. Noen små tekstilfragmenter, bl.a. ullvevnad av z-spunnet garn i firskafet, diamantkypert må oppfattes som frisisk klede (Marstrander 1963:155). Til sist har vi noen jernnagler samt små treklosser.

Det var nå ingen spor etter haug på funnstedet. Derimot ble det iaktatt at naglene lå på linje, hvilket tyder på at gravgodset har vært nedlagt i en ubrent båt av 8–10 m lengde (op. cit.:127).

Funnet må betraktes som et vikingtidsfunn i særstilling. Funnsammensetningen, med flere sakrale, til dels ødelagte importgjenstander, fører til den tolkning at vi her har å gjøre med røvet vikinggods, i motsetning til det vi så ved B4511 fra Hopperstad i Vik, der man forsøksvis på grunnlag av funnsammensetningen, har foreslått ekteskapsallianse over Nordsjøen som bakgrunn for importfunnene. Vekten i Setnesfunnet kan fortelle om handel, noe det importerte ullstoffet også kan gi vitnesbyrd om. Dette setter gården Setnes, i bunnen av Romsdalsfjorden og ved inngangen til Romsdalen med overgang til Gudbrandsdalen, på kartet som et knutepunkt midt i en viktig kommunikasjonslinje.

Dette funnet understøttes av flere til dels rike merovingertids og vikingtids funn litt lenger inne i dalen, på de flate elveterrassene rundt dalmøtet mellom den kortere Isterdalen mot sør med overgang mot Valldal i Storfjorden på Sunnmøre, og selve hoveddalføret Romsdal. Her kan nevnes som eksempler T14060 fra *Tomberg* med sølvmedaljong av orientalsk opprinnelse, to «sachsenpenninge», 40 perler, hankefeste fra trekar og diverse nagle- og beslagrester, datert til siste halvdel av 10., kanskje begynnelsen av 11. årh. Fra samme gård kommer et gravfunn, T15496, med et praktsverd av Petersens (1919) type S, «navnlig fig. 115» som tidligere er henført til høvdinggraver. Hjaltene har vært praktfullt ornert i Jellingestil i sølv og niello. For øvrig var her våpen, gryte, båndformete beslag, spiker og klinknagler fra kiste og belte, ringnål, remendebeslag og remspenne av sølv, rester av trespann med ornerte beslag, spinnehjul og tre forskjellige bisselmunnbitt av jern. Dette er funnet i det samme grustaket som den nevnte kvinnegraven T14060 samt T1406 kommer fra. Sistnevnte inneholdt en liten rund sølvspenne, som har en parallell fra Öland, gryterester og tekstiler. Det er mulig disse to siste funnene kommer fra samme grav og da må også dette betegnes som en ganske rik kvinnegrav.

Fra *Mjelva* har vi en merovingertids grav med to sverd og andre våpen, smed- og jordbruksredskap med mer (T14900). Fra *Sogge* vil jeg først nevne T15949 med et irsk beslag av forgylt bronse, et formodet fragment fra en øse, saks, ljåblad og skrinlåsrester fra en av de mange gravene i elvemelet oppe på Soggemoen. Fra gården kommer også en rekke våpen med mer, fra minst tre graver (T16395) og fra *Soggebakken* et gravfunn med praktsverd av Petersens type S funnet sammen med øvrige våpen, bisselmunnbitt, sigd og gryte.

Ut fra dette må vi regne med at de nederste gårdene i Romsdalen, med Setnes i første rekke, har utgjort sentrale gårder i yngre jernalder. Her er funn som forteller om kontakt både i vesterveg og østover, noe som markerer fjordbygden som et knutepunkt på Øst–Vestlandsforbindelsen og videre utover. Grunnlaget for dette finner vi i den sentrale beliggenheten på denne forbindelseslinjen, hvor Romsdalsmarknaden ble en viktig møteplass for handel og samkvem i historisk tid, men også ut fra gode jordbruksforhold i selve bygda.

Inntil 1820 lå markedsplatsen på Devold, men ble flyttet til Veblungsnes på grunn av at elva ble mindre farbar (Bergsvik 2003:63). «På Vestlandet må Romsdalsmarknaden vere mellom dei eldste. Grunnen er lett å forstå: Denne låg ved lettaste sambandet mellom aust og vest på desse kantar» (Standal 1996:77). Oddmund Farbregd (1986:12) merket seg de mange fornminnene og funnene rundt Devold (Sogge, Gryten), men på selve Devold kan jeg konstatere at det bare er få og ubetydelige yngre jernalders funn. Farbregd viser til landstigningen og ser for seg at Horgheim lenger opp i dalen har holdt kontakten med sjøen og kontrollen i dalen fra

bronsealder til så sent som i eldre jernalder. På Horgheim er det et meget stort gravfelt med over 100 gravanlegg, de fleste helst fra eldre jernalder. Kanskje kan vi likevel se for oss et senter i Romsdal i eldre jernalder her oppe ved Horgheim, men som mistet betydning og ble flyttet nedover i dalen til Devold- og Setnes/Veblungsnesområdet etter som landstigningen i løpet av jernalderen gjorde farbarheten i elva dårligere.

Selv om fjellene rundt om er stupbratte og høye, må også disse ha gitt utnyttbare beite- og andre ressurser. Ved Alnestinden, i 1300 m høyde vest for Trollstigen øverst i Isterdalen, har jeg for eksempel selv sett store anlegg med bogasteller som forteller om reinsjakt som kan ha vært drevet ut fra disse gårdene, men når disse var i bruk er det ingen som vet.

Molde og Nesset

Nesset kommune omfatter indre del av Langfjorden der det er overlandforbindelse over Tiltoreidet til Tingvollfjorden på Nord-Møre og Eresfjorden som går over i den lange og smale Eikesdalen. Det eneste funnet jeg finner verdt å nevne herfra er en spore av jern og bronse fra *Nerås*, nær utløpet av Eikesdalsvatnet.

Molde kommune omfatter nordsiden av Romsdalsfjorden med sidefjorden Fannefjorden, de større øyene Sekken og Bolsøya samt den lille Veøy. Fra *Bolsønes* skal jeg nevne C1360–62, som er 3 store halsringer av sølv. Videre et skattefunn fra *Nesbø* (B4826) med 267 angelsaksiske og irske, 119 tyske, 1 russisk og 2 arabiske mynter funnet i en treske sammen med bruddstykker av en sølvplate som antakelig er rester etter en rund spenne (lik Rygh fig. 667). Funnet er sannsynligvis lagt ned omkring 1030.

Veøy

Fra Veøy prestegård (på fastlandet) kommer en insulær ringspenne av sølv eller forsølvet bronse. Denne er katalogført sammen med en øks og fire spillebrikker men tilvekstopplysningene sier ikke noe om nærmere funnomstendigheter (B1466–1471).

Veøya, som vil bli utførlig behandlet i neste hovedkapittel, ligger som et «nav» midt i Romsdalsfjorden med tilsluttede sidefjorder. Gjennom arkeologiske undersøkelser har B. Solli påvist graver på en kristen gravplass som kan dateres tilbake til sent 10. årh. (Solli 1996:179). Ganske mange av ¹⁴C-datertingene har også gitt resultater eldre enn årtusenskiftet (op. cit.: Fig. 130). I Bondevika, SV for kaupangområdet er det to nausttuffer på henholdsvis 15 og 22–25 m lengde. ¹⁴C-datering fra en sjakt i det minste naustet, ga som resultat 1070 +/- 65 BP, AD 890–1015 (T-9970), men Solli (op. cit.:116) vil på grunnlag av sjønivåendringer anta at naustet var reist i perioden 1000–1100. Dette kan vise at middelalderbyen/kaupstaden kan føre sin aller eldste historie som et senter tilbake til slutten av vikingtiden, men det er det vanskelig å fastslå dette med sikkerhet. Jeg vil derfor komme tilbake til en grundigere diskusjon omkring by/senterdannelsen på Veøy i neste hovedkapittel.

Vestnes

Vestnes kommune ligger ytterst, på sørsiden av Romsdalsfjorden/Moldefjorden. Sidefjorden Tresfjord går en mil rett sør. Herfra, uten nærmere stedsangivelse, kommer et jetsmykke B13189 av insulær opprinnelse. Midt på øst-stranda av fjorden ligger gården *Villa* der det er gjort flere interessante funn. Fra gården er registrert 12 yngre jernalders funnummer samt et tapt funn. Jeg vil først nevne et gravfunn med en hvalbeinsplate, vevsverd av hvalbein, oval

bronsespenne og en beinkam (British Museum 1894 1105 etter Solli 1996:196). Av særlig kvalitet er også T4331-7, som foruten 2 spydspisser, skjoldbule pilspisser kniv inneholdt et praktsverd av typen Rygh 504/Petersen type S. I 1932 ble en kristen gravplass på ca. 60 m² med 16 ubrente øst-vestorienterte graver i trekister undersøkt. To av gravene hadde steinheller og steinlegninger som kunne minne om hedenske begravelser. Restene av en celt (?) ble funnet i området (T14621). Stedet kalles Kirkebakken men det er ikke kjent at det skal ha stått noen kirke her. Th. Petersen tolket stedet som en meget tidlig kristen kirkegård (Petersen, Th. 1932:10). Tilstedeværelse av en kristen gravplass forut for kirke, innebærer at funksjonen som kirkested er sekundær og følge av en allerede etablert ikke kristen lokalitet for begravelse av døde (Müller 1991:360). Disse begravelseslokalitetene var knyttet til gården, men etter at soknekirkene ble etablert i løpet av det 12. årh. ble denne kontakten mellom de døde og ætten svekket. En rik familie kunne bygge kirke på gården for å holde de døde der de hørte til fra gammelt av. Mangelen på kirke her forklarer Solli (1996:198) med at slekten på Villa ikke var sterk nok til å bygge en kirke. Ut fra dette ser jeg ikke noen grunn til å postulere et senter her ut over å det å betrakte Villa som en betydningsfull gård i yngre jernalder.

Aukra og Fræna

Fra Tornes i Fræna kommer et dyrehode av bronse av keltisk karakter, som kan ha vært endestykke på en mankestol (T10479). Fra *Bud* (usikkert funnsted) stammer et insulært endebeslag av bronse. Begge disse stedene ligger ved utløpet av Romsdalsfjorden men så spredt at funnene ikke er til hjelp i vår sammenheng. På *Småge* på øya Gossen i Aukra er det gjort et rikt vikingtids gravfunn med bl.a. er praktsverd av typen Rygh 504/Petersen 1919 type R, muligens brent i en båt med øvrige våpen, hammer, fiskesøkke, spillebrikker etc. (T11940). Funnene ligger for spredt til å postulere noen sentrumsdannelse, men i middelalderen ble Bud et betydelig fiskevær.

På *Malefeten* ved Hustad ligger restene etter et stort gravfelt som ifølge Schönning er «den største Mængde af større og mindre Steenrøser, jeg nogensinde har seet, saa mange at jeg maatte lade det beroe med at tælle dem» (Schönning 1910:176 etter Ringstad 1987b:146). I 8 av 10 undersøkte røyser ble det gjort funn fra vikingtiden. På grunnlag av disse fører Ringstad opp *Hustad* som et storhaugsenter av 2. rang (Ringstad 1987b:239). Hustad ligger ved leia på en av de kyststrekningene som er vanskeligst å seile langs vår kyst. Leia her er så godt som åpen og farvannet er ureint. Det er mulig å søke havn innerst i Hustadbukta ved Nerland, eller i Farstadbukta (op. cit.:267). Området karakteriseres i først rekke av store myrlendte flater mellom fjellet og havet. Hustad er nevnt som kongsgård første gang i 1122/23 da kong Øystein Magnusson døde her. Navnet antyder også en sentrumsfunksjon på linje med Husebyene. På en meget markert fjelltopp, Aslaksteinen, innenfor Hustad finnes en av de to bygdeborgene på Nordvestlandet. Det er gjort funn og ¹⁴C-dateringer som viser at denne var i bruk opp i vikingtid (Ringstad 1991:183–193).

Ut fra dette er det grunn til å føre opp Hustad som et senter i Møre og Romsdal fylke. Bakgrunnen for dette senteret kan søkes i beliggenheten med havnemulighet ved leia samt gode forhold for jordbruk og maritime næringer. De arkeologiske funnene fra dette området (T4108, T4096-7, T4098-4101, T4102-7, T4109, T4110-1, T4112 og T14268 fra Malefeten, samt et tapt funn av noen perler fra Hustad (Bergsvik 2003:117)) er imidlertid ikke av en slik art at de kan forklare funksjonen til dette stedet nærmere. Kvaliteten på gravgodset er heller ikke slik at de kan indikere vesentlig rikdomsoppbygging.

9.5.4 Nordmøre

I vikingtiden strakte Nordmøre seg helt opp til Namdalen. Her er det dagens fylkesgrense som gir den geografiske nordgrensen i denne fremstillingen.

Nordmøre er den regionen som for både eldre og yngre jernalder kan fremvise minst funn og fornminner i oversiktstabellen. Ringstad har kun funnet «rike funn» i fjordkommunene Tingvoll og Sunndal. Wamers noterer 3 insulære funn i Sunndal samt ett i henholdsvis Gjemnes og Eide.

Sunndal

Sunndal er en trang dal med gårder på elveterrassene langs elva Driva. 69 km inn fra fjordbunnen deler dalen seg i to med bratt stigning opp mot bl.a. Oppdalsbygda med forbindelse nordover mot Trøndelag og sørover, over Dovrefjell, mot Østlandet.

Ringstad og Wamers har registrert de samme funnene. Fra *Hove*, helt nederst ved fjorden er det fremkomme en rekke yngre jernalders funn som følge av skattegraving. Funnene kom til museet som følge av politibeslag og funnomstendighetene er derfor dårlig dokumentert. Det dreier seg om sammenblandete funn fra 5 hauger, T8257–T8275. Her skal kort nevnes et praktsverd av type Rygh 505 og andre våpen, munnbitt, spenner, skålvektrester, nøkkel m.m. Det er katalogisert 50 klinknagler fra ulike steder, men ved etterundersøkelse kunne flere nagler sees i plyndringsjakten i en av haugene slik at vi høyst sannsynlig her har å gjøre med en båtgrav. Gårdens navn Hove, som her på en flat elveflate neppe kan være et naturbetinget navn, forteller om gudsdyrking. Gårdens sentrale plassering i fjordbotnen ved munningen av en dal med betydningsfulle gårder og som fører opp til rike fjellområder med den store bygda Oppdal lengst oppe, forteller i tillegg at dette må være en sentral gård og et knutepunkt på en viktig kommunikasjonslinje.

På en elveterrasse på gården *Løykja* ligger det største gravfeltet i Møre og Romsdal med ca. 200 bevarte graver. Feltet må imidlertid ha vært mye større. F. Gaustad mente at det opprinnelig kan ha vært 4–500 graver på feltet. Det er gjort funn fra eldre og yngre jernalder, der det eldste er en bronsespenne datert til 300-tallet eller omkring 400. De yngste funnene er fra 900-tallet (Narmo 1996:95). Her skal vi særlig konsentrere oss om en 15 m vid gravhaug som ble undersøkt i 1929. Haugen inneholdt visstnok 6, muligens 7 graver som spenner over et tidsrom på ca. 100 år, fra merovingertid opp i det 10. årh. Sentralgraven er den eldste med en dobbeltbegravelse med våpen, bissel saks med mer (T14038). Grav II (T14039) inneholdt en dobbeltbegravelse med rikholdig manns- og kvinneutstyr. Grav III (T14039) inneholdt en dobbelt mannsbegravelse med fullt våpenutstyr samt bl.a. et beslag som Ringstad (1987b:291) førte opp som et verdifunn. Grav IV og V (T14041 og T14042) var perifere brannbegravelser med lite gravgods. De personene, som ifølge Vitenskapsmuseets hovedkatalog var begravd i denne haugen «*tør antakes at ha tilhørt en og samme familie, eller har vært knyttet til en og samme gård, idet det hele, store gravkompleks, som ved tidligere fund har vist sig at rekke i ethvert fall tilbake til eldre folkevandringstid, visstnok representerer hele Løykja-grenden.*» Til en viss grad kan dette store gravfeltet nede i en dal, litt opp for fjordbunnen, ved foten av et stort fjellområde med overgangsmuligheter over fjellet, eller som her også langs en ferdselsåre opp dalen til en stor innlandsbygda, sammenliknes med det store gravfeltet på Hæreid i nedre Eidfjord i Hardanger

Leikvin kirke ligger på samme gård som gravfeltet. Her er et større kokegropfelt fra eldre jernalder undersøkt. Lars Erik Narmo (1996) setter disse i forbindelse med kulthandlinger og ser en kultkontinuitet fra disse gropene, via gravfeltet til kirken. Leikvin og Løykja ligger nær Hoven og Holsskeid. Narmo viser til E. Wessén (1922) som sier at Leik- og -skeid i førkristen kult er forbundne stedsnavn fordi de ofte opptrer på nærliggende gårder. Disse forbindes også med andre kultiske stedsnavn. Navnebruken peker mot Øst-Norge (Narmo 1996:96), noe som kan fortelle om kommunikasjon gjennom dalen mot Østlandet.

Ut fra dette kan vi postulere kultvirksomhet i nedre del av Sunndalen. Hvorvidt gravfeltet på Løykja har vært et felles gravfelt for en større del av dalen, slik vi for eksempel kan se det på Oppdal, der det store gravfeltet oppfattes som fellesgravsted for hele bygda, er vel tvilsomt da det finnes flere gravminner i dalen. De nærmeste ligger på *Hoel* litt nedenfor og på *Flatvad* lenger oppe i dalen, der det er funnet et insulært bronsefat (T4782). På *Romföhjellen*, 15 km lenger opp i dalen er det funnet en del av et praktfullt insulært beslag (C6185)(se Wamers 1985: Taf.17-4) i et av fem gravfunn (C6169–C6189). I disse gravfunnene var det også smedredskap.

Med unntak av de nevnte insulære funnene og sverdet fra Hove, kan flere av gravfunnene fra dalen karakteriseres som innholdsrike, men med et inventar som vel må sees på som gjenstander av mer ordinær kvalitet. Bortsett fra det nevnte sverdet, er det for eksempel ingen praktsverd eller usedvanlige, rike smykker som forteller om spesiell økonomioppbygging ut over det en kan forvente seg av en etter forholdene tettbygda, som må regnes som en viktig ferdsselsveg mellom den store Oppdalsbygda, fjellområdene rundt om og fjorden og utenverdenen i vest. Noe større senter ut over det som en kunne forvente for å tjene det lokale behovet, samt forbindelsen fra nevnte Oppdal, er det derfor vanskelig å se her.

Jeg vil også kort nevne *Oppdal* fordi det er uvisst om bygda hørte til Trøndelag eller om bygda i jernalderen soknet til Nordmøre, slik den geologisk og topografisk tilhører. Ifølge K. Sognes (1988:51) peker bygda seg ut som et sentrum i yngre jernalder, men han kommenterer dette med at bygda i funksjon som senter mangler et egentlig oppland.

Midtre og ytre Nordmøre

Selv om vi i dette området kan vise til historisk kjente steder som *Tingvoll*, der den største fylkeskirken i Møre og Romsdal ble reist i stein i den kommende perioden, og *Bjerkestrand* på Frei, hvor Håkon den gode hadde kongsgård, er det få funn som kan fortelle om rikdomsoppbygging og sentrale funksjoner. På *Røttingsnes* i Tingvoll har Ringstad registrert ett «rikt funn». Dette er T9262 som er et lite beslagstykk av bronse ornert med dyreformer, som Ringstad (1987b:291) mener har vært en bokhaspe. Gjenstanden er funnet i en kvinnegrav, i en liten båt med vanlige smykker, nøkkel, kjøkken-, tekstilstutstyr med mer (T9260–T9279). På samme gård er det funnet nok en båtgrav, denne gang en mannsgrav uten annet bemerkelsesverdig gravgods (T9280–T9287). Røttingsnes ligger på nordsiden av Tingvollhalvøya, et stykke unna den senere sentrale Tingvollbygda og støtter derfor ikke opp om muligheten for å trekke det senere kirkestedets funksjon som sentralsted tilbake i tid.

Verken Wamers eller Ringstad har registrert et funn fra *Bjerkestrand*, T4429, som er stykker av bøylen og endeplaten av en forgyllt bronsespenne av typen Rygh 638 med ornamenter, i irsk stil ifølge tilveksten. Et annet funn fra Frei er gjort ved jordarbeid på *Ora*, T14045, med et dekorert sverd av typen Rygh 494, sammen med nok et sverd, spyd, sigd, øks, skålvekt etc.

Frei blir for øvrig omtalt i Snorre i forbindelse med slaget på Rastakalv mellom Eirikssønnene og Håkon den gode. Eigil Ullserk og andre falne ble lagt i skip som var dradd på land og de lot bære jord og stein over. «Høge bautasteinar står ved haugen hans Egil Ullserk» (Snorre 1942:84). Disse er gjenreist og kan beundres den dag i dag.

En annen mannsgrav i en 7,5 m lang båt som også kan nevnes, er funnet på *Mo* i Surnadal, hele 17 km opp fra fjorden (T21995). Funnet inneholdt et praktsverd av Petersens type E, to spydspisser, pilspisser, ildstål, tang, perler med mer.

9.5.5 Møre og Romsdal – Diskusjon, konklusjon

Det er vanskelig å se den samme funn- og fornminnekonsentrasjonen i yngre jernalder som det vi så langs ytterkysten av Sunnmøre og særlig på øyene i Giske og Haram kommuner i eldre jernalder. Funnene og fornminneregistreringene kan bare gi svake antydninger om betydelige gårder og beboere i dette øyriket i denne perioden. Grunnlaget for det senere så mektige Giskegodset må likevel ha vært lagt helt i slutten av vikingtiden med lendmannen Arne Armodsson og sønnene hans som spilte betydelige roller i rikspolitikken under kong Olav Haraldsson. Noen fornminner eller gravfunn som kan støtte opp under jarlegården Skuggen eller etableringen av Borgundkaupangen kan vi heller ikke antyde. Derimot så vi en, konsentrasjon av insulære funn fra den trange Hjørundfjorden. Ut fra dette kan vi anta at folk herfra har tatt del i vikingtogene til De britiske øyene og Irland eller har hatt økonomi til å bytte til seg statusvarer herfra.

To funnsteder med båtoffer, Kvalsund og Fjørtoft vekket imidlertid interesse. Disse tolker jeg som sakrale samlingssteder sentralt ved hovedleia.

I Romsdal så vi det samme som jeg kunne observere innerst i Hardanger og i Sogn, at møtet mellom en stor dal med overgang til Østlandet og en av de store fjordene fremstår som et mulig knutepunkt nå i yngre jernalder. Det er først og fremst mange og rike funn fra gårder nederst i Romsdalen som trer frem i lyset. Særlig de meget spektakulære insulære gjenstandsfunnene fra en grav på Setnes, kan fortelle om rikdomsoppbygging i møtepunktet mellom land og sjø i en ferdselsåre som tydelig blir viktigere i yngre jernalder.

Mens jeg ikke så særlige funn og fornminner som kunne settes i forbindelse med etableringen av Borgundkaupangen på Sunnmøre, er det funn fra middelalderbyen Veøy som kan dateres tilbake til slutten av vikingtiden.

Ytterst ved storhavet, ved den farlige kyststrekningen Hustadvika finner vi kongsgården Hustad der bl.a. det store gravfeltet på Malefeten og bygdeborgen på Aslaksteinen er med på å kunne vurdere Hustad som et lokalt sentralområde. Ellers er det lite tegn til sentraldannelse langs leia videre nordover til dagens Trøndelagsgrense.

På Nordmøre er det først og fremst nedre del av Sunndal med gårder som Hove, Leikvin, Løykja med flere, som må oppfattes som et sentralt område. Dette kan sammenliknes med Eidfjord i Hardanger, Aurland i Sogn og nedre del av Romsdal som alle har det til felles at de ligger på overgangen mellom en dyp fjord og munningen av en dal som fører opp til store fjellområder og har forbindelse mot Østlandet og for Sunndals del til en stor, sentral bygd som Oppdal. Fjordbunnens rolle, som knutepunkt i kommunikasjonslinjen Vestlandet- Østlandet er et nytt element som vi ikke kunne erkjenne i samme grad for eldre jernalder. Gårdsnavnene i Sunndal antyder også at det her har vært utført sakrale handlinger som kan ha vært et sentraliserende eller samlende element for et større område, om enn neppe ut over dalen selv.

9.6 Yngre jernalder på Vestlandet. Oppsummering – Diskusjon – Konklusjon

Heller ikke for yngre jernalder har jeg gjennom denne gjennomgangen kunnet påvise sentra som kan karakteriseres som *urbane*, i form av bebyggelses- og befolkningskonsentrasjoner som avviker fra de rurale omgivelsene eller ut fra det tilsvarende økonomiske elementet. Langt mindre har jeg kunnet spore noen urbane steder ut fra befolkningens sosiale karakter. Det eneste eksempelet av et slikt sted vi kan vise til fra Norge er Kaupang i Skiringssal, Vestfold. Gjennomgangen har imidlertid vist at det i yngre jernalder har vært flere større eller mindre områder, gårder eller bygder som kan karakteriseres som sentrale eller sentralsteder slik Harrison (1997:25) beskriver det: *Et sted hvor en eller flere sosiale funksjoner er konsentrert slik at stedet har blitt et dominerende rom for regionen.* Disse funksjonene kan være av ulike slag. Det vi ut fra det arkeologiske materialet først kan spore er konsentrasjoner av rikdom som gjenspeiler seg i det arkeologiske gravmaterialet, eller av makt som kan spores eller forklares ut fra våpen og fortifikasjoner eller kontroll over viktige ferdselsveger. Noen sentra kan tolkes som politiske, som bosteder for mektige personer som kan ha dominert større eller mindre områder. Vi kan både ut fra arkeologiske funn og ved hjelp av stedsnavn spore religiøse sentra. I enkelte områder er innslaget av insulære gjenstander stort, noe som enten kan ha betydd stor aktivitet når det gjelder deltagelse i ufredelige vikingtokt, med fredelig handelsaktivitet eller gjennom familiære (politiske?) forbindelser.

I tillegg har jeg sett på naturlige geografiske forutsetninger som for eksempel møtepunkt mellom to eller flere viktige områder, eller fjordbunner der ferdselen går fra sjø til land, og da særlig der naturlige leder fører over til andre viktigere bygder eller landsdeler. Andre steder kan ha oppstått som sentrale ut fra deres beliggenhet ved strategiske sjøleder, i fjorder eller ved viktige eid osv. Her har jeg sett de geografiske forholdene i sammenheng med andre av de benyttede indikatorene. Som regel er det en sammenheng mellom flere av disse elementene.

Jeg vil i det følgende summere opp de resultatene jeg har kommet til i den foregående behandlingen av yngre jernalder. Videre vil jeg se dette i forhold til det jeg fant for eldre jernalder: Jeg vil forsøke å finne og forklare likheter, endringer osv. mellom de to hovedperiodene og vil også gjøre et forsøk på å forklare årsakene til at et sted får sentrumsfunksjoner og i den grad det er mulig, forsøke å finne årsaken til at disse stedene har en lang eller kortvarig levetid.

Selv om jeg ikke kunne spore urbane steder for denne perioden, har jeg i gjennomgangen også sett på om det kunne spores konsentrasjoner av funn og fornminner som skulle kunne tolkes som forløpere eller forklare oppkomsten av de senere byene og kaupstedene vi fikk i landsdelen og som jeg skal ta for meg i det neste hovedkapittelet.

I gjennomgangen har jeg funnet mulighet for sentralfunksjoner for følgende områder:

Rogaland:

Hove – Hauklandsmoen i Lund

Egersund

Ogna – Kvalbein – Kvasseheim

Området omkring Hå-elva: Obrestad – Njærheim

Tu – Særheim

Området omkring Orrevann (Erga, Reve, Orre m.fl.)

Området omkring Gandsfjorden, særlig vestsiden med Lura, Gausel, Soma, Jåtten

Sola (?)

Utstein (?)

Strand

Årdal

Marvik

Sandeid

Suldal (?)

Avaldsnesområdet (Karmøysiden av Karmsundet)

Hordaland:

Etne

Rosendal

Hæreid i Eidfjord

Røldal

Fitjar

Tysnes (?)

Årstad (?) (Alrekstad)

Osterøy – Arna

Bolstadfjorden med Stamnes og Bolstad

Vossebygdene

Seim (?)

Sogn og Fjordane:

Gulen

Hyllestad (?)

Ortnøvik – Brekke

Vik

Balestrand med Målsnes

Husabø (?)

Feios

Sogndal (Nes, Stedje og Kvåle)

Lærdal (Bjørkum)

Aurland

Eid

Gloppen og Breimbygdene

Stryn – Oppstryn

Møre og Romsdal:

Kvalsund

Giske (?)

Fjørtoft

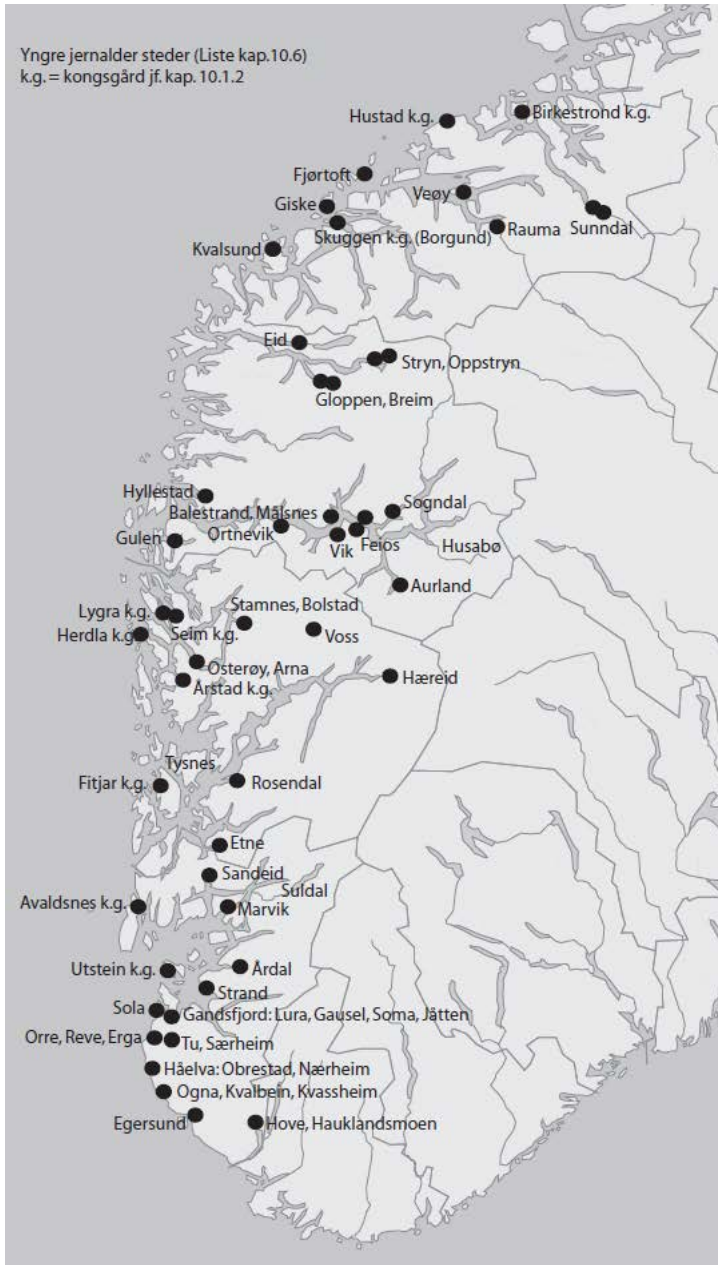
Rauma: Gårdene i nederste del av Romsdal

Veøy(?)

Hustad

Sunndal med Hove, Løykja og Leikvin

Vi må imidlertid se nærmere på disse ulike stedene eller områdene da de kan tillegges høyst ulik vekt som sentralsteder og også har fylt ulik funksjon som sådanne. Jeg vil nedenfor forsøke å klassifisere de ulike sentralstedene ut fra ulike grunnlag disse bygger sin posisjon på. Jeg gjør imidlertid oppmerksom på at de fleste stedene bygger sin posisjon på en kombinasjon av flere elementer.

Figur 59
Yngre jernalders sentrale steder.
Late Iron Age central places.

9.6.1 Kongs- og adelsgårder og administrative sentra kjent fra skriftlige kilder

Enkelte av de over listede gårdene er notert som sentralsted mer eller mindre kun ut fra skriftlige kilder, uten at arkeologiske funn støtter opp om en slik betegnelse. Dette gjelder i første rekke en del av Harald Hårfagres kongsgårder slik som Fitjar der de arkeologiske funnene heller fremhever gården Søndre Vik litt lenger sør ut fra to rike funn fra rundt 700 og fra 900-tallet. Som kongsgård er imidlertid denne sikker. Likeledes må vi regne Ustein som i middelalderen blir klostergods som en sikker kongsgård under Harald Hårfagre. Heller ikke har jeg funnet vesentlige funn og fornminneregistreringer som støtter opp under Årstad og Seim som kongsgårder. Likevel må vi vel regne disse som sentrale gårder ut fra sin posisjon som først kommer frem i lyset fra slutten av 800-tallet. Når det gjelder Seim, Fitjar og Årstad kan jeg ikke ut fra mitt grunnlagsmateriale se de sentralindikasjonene som F. Iversen (2004 m.fl.) kunne påvise. Jeg vil imidlertid ikke avvise Iversens resultater da vi til en viss grad har benyttet ulik innfallsvinkel i våre arbeider, men jeg har tydeligvis lagt listen høyere når det gjelder verdien og utsagnskraften av de arkeologiske funnene enn det han har gjort. Jeg har heller ikke, i motsetning til Iversen, funnet det riktig å trekke inn eldre jernalders funn for å forklare disse stedene og har heller ikke brukt middelalderkilder for å retrospektivt trekke slutninger om hovedgårder i godsdannelsene. Til tross for manglende arkeologiske indikasjoner velger jeg da likevel å stole på de skriftlige kildene og fastholder disse kongsgårdene som sentralgårder i Haralds rike på Vestlandet. Jeg setter imidlertid et spørsmålsteget ved Herdla der det nesten ikke finnes fornminner i området. I Rogaland har vi en mulig kongsgård på Obrestad på Jæren som omfattes av det markerte funn og fornminnerikt område området rundt Håelvas utløp. En mulig kongsgård på Voss kan ikke identifiseres blant mange storgårder her.

I Sogn og Fjordane finnes flere gårder som kan regnes som kongs- eller adelsgods uten at disse kan belegges ytterligere i det arkeologiske gravmaterialet som danner det viktigste utgangspunktet for denne fremstillingen. Dette er Eirik Blodøks sin kongsgård på Atløy i Sunnfjord og en mulig kongsgård i Naustdal som jeg heller ikke kan se blir markert i funnene. Et sentralsted her vil få mindre betydning da Sunnfjord ut fra funn og fornminner ikke er særlig markert som et betydningsfullt oppland for større sentra i jernalderen. En annen stormanns- eller lokal kongsgård antas å ha ligget i Leikanger. Dette kan ha vært Husabø på Systrond, selv om ikke sikre daterte fornminner og funnkonsentrasjoner støtter opp om dette. På Sunnmøre har vi Skuggen i Borgund, Ålesund som tilhørte Ladejarlene som en mulig kongsgård. Denne kommer jeg tilbake til i forbindelse med diskusjonen omkring oppkomsten av Borgundkaupangen. På Romsdalskysten og på Nordmøre kjennes enkelte kongsgårder fra tidlig middelalder. Den eneste av disse jeg vil trekke frem her er Hustad, som markerer seg med funn og betydelige fornminner i yngre jernalder.

Konklusjonen er at det gjennomgatte arkeologiske funn- og fornminnematerialet, med unntak for Obrestad og Hustad, ikke gir positive indikasjoner på at disse har vært makt- eller rikdomssentra i yngre jernalder, men de motsier heller ikke dette. Jeg finner heller ingen arkeologiske indikasjoner som forteller om makt- og rikdomsoppbygging der de senere byene og kaupstedene vokste frem. En forklaring kan være at disse kongsgårdene ble etablert og utviklet seg så sent at omfanget av de arkeologiske levningene ble påvirket av kristen tro og skikk. I den kommende diskusjonen må vi derfor støtte oss til de skriftlige opplysningene om slike gårder. Flere av disse kongsgårdene dateres til middelalder eller både

vikingtid og middelalder. Jeg kommer derfor tilbake til disse i diskusjonen omkring de rurale middelaldersentraene i kapittel 11.2.1

Asgaut Steinnes antok at Huseby-gårdene var sentrale administrative gårder i et nå omstridt «Utskyldsrrike» som strakte seg fra Ryfylke til Tromøya ved Arendal. Huseby i Eigersund og Husabø på Hundvåg i Stavanger var to av de tre mest sentrale gårdene som inngikk i dette systemet. Huseby i Eigersund kan, ut fra noen rike/importerte arkeologiske funn, ha vært et sent senter og havn for tilgrensende dalbygder, samt at stedet fremstår i skriftlige kilder som havneplass/ventehavn for seilassen nord om Jæren i senere tid. Av interesse er også at det ble reist to kirker her i middelalderen. Som senter i et eldre utskyldsrrike er det imidlertid vanskelig å finne belegg for i det arkeologiske materialet. Det samme kan sies om Husabø på Hundvåg der funn og fornminner fra yngre jernalder ikke er til stede i vesentlig grad. Som forløper til Stavanger by må Huseby på Hundvåg klart avvises. Dette er samme konklusjon som også J. H. Larsen kom til i sin «Arkeologisk drøfting av en historisk hypotese»: «Ut fra en samlet vurdering mener jeg at utskyldsystemet kan ha hatt en organisasjonsform som ikke lar seg etterprøve arkeologisk. Det foreliggende materialet synes å antyde at systemet kan være skapt etter rikssamlingen. Hvis dette er riktig, kan man ikke vente at det viser seg i funnene. Etter disse å dømme har ikke et eventuelt rike før rikssamlingen vært bygget opp på den måten Steinnes mener» (Larsen 1978:160).

9.6.2 Sentralsteder basert på religiøs virksomhet

Enhver begravelse er et uttrykk for en sakral handling. Begravelsen og graven som vi kan gjenfinne, er det bevarte uttrykket for en overgang fra en status eller sosial rolle til en annen. Gravhaugen fikk også betydning gjennom fedrekult, noe kirken gjorde sitt beste for å ta knekken på da kristendommen kom til landet. Videre kunne gravhaugene og andre gravmarkeringer også få andre betydninger som for eksempel reviermarkering, eller endog som identitetsskaper, ved å konstituere en gruppe mennesker til et samfunn, konstituere en person til hersker, konstituere retten til å herske eller konstituere et sted av stor betydning slik A. Opedal (2005:25) har vist det i forbindelse med Avaldsnesområdet. Dette siste punktet er brukt som det viktigste grunnlaget for å finne sentralsteder i denne fremstillingen.

Det er enighet om at religionsutøvelsen foregikk på den enkelte gård, gjerne i hallen eller bolighuset. Eksempler på dette er funn av gullblikk, såkalte gullgubber, som er funnet i hustufter for eksempel på Borg i Lofoten, Mære og Hov ved Lillehammer. Det eneste funnet av slike gullgubber innen vårt undersøkelsesområde er muligens også funnet i en hustuft, på Tu på Jæren, som i eldre jernalder var et viktig sentralområde rundt Tinghaug. I yngre jernalder er ikke dette området like markert som sentralområde, men dette funnet viser at det her har vært utført gudsdyrking, fortrinnsvis av Gerd og Frøy som er avbildet på gullblikkene.

Spørsmålet er om det også finnes steder som de felles religiøse utøvelsene for et større område kan ha funnet sted. To funnsteder skiller seg ut som sakrale plasser. Dette er funnstedene for skipsofringene på Kvalsund og Fjørtoft på Sunnmøre. Særlig i Kvalsundfunnet var det tydelig at vi hadde å gjøre med offernedleggelse, da båtene var bevisst ødelagt ved ofringen. Fornminner og funn omkring disse båtene, med reiste furustokker, steining med hvit stein i midten, bautasteiner, graver og andre steinkonstruksjoner, viser at disse to funnplassene var benyttet også til andre tider enn ved selve båtnedleggelsene. Begge funnstedene ligger ved hovedleia og særlig Kvalsund var eksponert mot leia ved det smale sundet Søre Vaulen. Av særlig

interesse er også navnet på øya Kvalsundgårdene ligger på, Nærlandsøy, som med forbehold om Þ. Vilmundarsons (1992) betenkning, kan fortelle om Njård eller Nerthusdyrkning. Jeg vil tro disse stedene var sentralområder for et større omland, basert på religiøs utøving. Et tredje sted som kan forbindes med religiøs utøvelse er Sandeid i Vindafjord, som er det sørlig knutepunktet på eidet over til Ølen i Sunnhordland. Her har vi en kombinasjon av hellig hvite steiner sammen med fire steinkors inne på kirkegårdens område. Dette er en klar indikasjon på kultutøvelse både i forhistorisk tid og i kristen middelalder kombinert med en knutepunktfunksjon på en ferdsselsveg i en god, men noe begrenset landbruksbygd.

Stedsnavnene er de som hyppigst har vært brukt til å påvise steder for sakral utøvelse. I det foregående har jeg benyttet slike stedsnavn sekundært i behandlingen, slik at ikke alle aktuelle sakrale stedsnavn på Vestlandet er nevnt. De som er nevnt er brukt i forbindelse med forklaring av steder som ellers er kommet frem gjennom den øvrige lokaliseringprosessen.

Jeg vil tro at der man har gitt et sakralt forbundet navn på et sted, for eksempel på en gård, viser dette at det har foregått gudsyndyrkelse her ut over den private sfæren, altså gudsyndyrkelse som har omfattet flere enn selve familien eller gårdens folk. Slike steder har vi sett flere eksempler på i den foregående gjennomgangen.

Et ofte forekommende stedsnavn er Hove eller sammensetninger med Hov eller Horg. Flere av disse stedene forekommer der jeg har påvist ansamlinger av fornminner eller interessante funn. Spørsmål jeg har berørt er om navnebruken kan forklares ut fra sakral virksomhet eller om navnet er basert på naturbeskrivelse. Fra sør i undersøkelsesområdet har vi vært innom Hove i Lund som jeg regner som et sakralt navn som kan ha vært det religiøse samlingspunktet i en begrenset, men funn- og fornminnerik bygd. Hove i Sandnes ser, ut fra funn og fornminnetettheten ut til å ha mistet sin betydning som senter i yngre jernalder. Mens Hove i Vik fremdeles holder sin posisjon som en av flere storgårder i en av de mest sentrale bygdene på Vestlandet også i denne perioden. Disse to siste stedene kan ha hatt naturbaserte navn, slik de ligger på markerte høyder eller høyt i bygda, men middelalderkirken på Hove forteller om kontinuitet i gudsyndyrkelsen som sikkert kan føres tilbake i tid. Hov-navnet finner vi også igjen som gårdsnavn i de mindre bygdene Feios og Fresvik (Frøysvik) lenger inne på sørsiden av Sognefjorden. Særlig Feios er markert ut fra rike funn og fornminner. Også i Sogndal finner vi en Hovgård som bl.a. B. Solberg (1986:208) tror har vært et offentlig religiøst samlingssted for hele Sogndal. På høyden mellom Sogndal og Amla finner vi også Hovland som synes tvilsom som helligsted. I Lærdal finner vi Horge og Hovland. Dessuten finner vi her de teofore navnene Fedje og Fresvik. I Naustdal i Sunnfjord, som er nevnt som en kongsgård men som ikke gir seg særlig til kjenne i denne gjennomgangen bortsett fra funn av 30 jernbarrer, finnes det også en Hovegård. Hove finner vi også ytterst i Nordfjord som er en vid bygd, men uten bemerkelsesverdige funn og fornminner fra denne perioden. Som ny sentralbygd i yngre jernalder, basert på funn, fornminner og geografiske forhold i tillegg til navnet, har jeg også funnet Hove nederst i Sunndal (ved Sunndalsøra) på Nordmøre. Lenger oppe i Sunndalen finner vi det store gravfeltet på Løykja som ligger ved kirkestedet Leikvin og i nærheten av Hoven og Holsskeid. Alle navn som kan forbindes med samlingssteder.

Av steder med teofore navn jeg har festet meg ved, vil jeg først nevne Njærheim og Nærland på nordsiden av Håelva på Jæren. Det kan diskuteres om navnene skyldes geografiske forhold, men tidlige kristne minnesmerker, med flere steinkors og kirkested, gjør at jeg først og fremst tenker kultkontinuitet og at Njærheim må oppfattes som et gammelt kultsted for et ellers rikt

område, bl.a. med nærhet til en mulig kongsgård på Obrestad. I Suldal er det gjort flere funn og fornminner på Nærland som ligger tvers overfor det betydelige gravfeltet og med en rest av et mulig ringformet tun. Dette åpner for at også dette var et teofort navn og at det her kan ha vært et religiøst senter i en avstengt bygd med gode jordbruksforhold og med god tilgang på fjellressurser. Et annet Nærlandsnavn er den nevnte øya Kvalsundfunnet ble gjort på.

Lenger nord på Jæren finner vi Frøyland med flere interessante funn, som også kan regnes som et mindre, lokalt senter.

I Hardanger finner vi Ullensvang, men til denne bygda er det ikke knyttet særlige funn og fornminner til i den foregående gjennomgangen så noe definert senter uten det selve navneform kan fortelle kan jeg ikke postulere her. Det samme kan sies om Ulvik i Hardanger og Ulldalen og Ullebø i Vadheim, Sogn. Derimot finner vi Vange i Vik, Vangestad i Sogndal og Vangen i Aurland som alle ligger i de mest markerte sentralbygdene i Sogn i yngre jernalder. Vangen ligger nederst ved fjorden på gården Vinjum som sammen med nabogården er en av de mest profilerte gårdene i bygda. Stedet må derfor betegnes både som et religiøst senter og som senter ut fra sin sentrale beliggenhet.

9.6.3 Sentra på grunnlag av råstoff og spesialisert produksjon

Felles for alle de sentraene vi har funnet er at de ligger i gode jord- og februksområder. Med det vil jeg slutte at det er jord- og februk som danner det vesentligste økonomiske grunnlaget for de samfunnene jeg har kommet frem til. Enkelte områder synes også å ha visse jordbruksmessige fortrinn, som for eksempel Jæren med vide selvdrenerende moreneområder og kambro-siluumrådet i Sogn. Jeg har nevnt ull som en mulig mer etterspurt handelsvare etter at man tok i bruk seil i båtene. Spørsmålet er om det er tilleggsressurser eller aktiviteter som kan løfte enkelte opp over gjennomsnittet. Produksjon av jern har vært utført fra gammelt av, men tilsynelatende må man over til Østlandet for å finne de store produksjonsområdene for jern i yngre jernalder. Særlig i Sogn og Fjordane finner vi mange graver med smieutstyr. Vi kan ikke vise til mange spesialiserte smedgraver, men må anta at smiing på det jevne var en del av bondens allmenne kunnskap og oppgaver. Med rimelig tilgang på råstoff i form av jernbarrer og med kunnskap om smiing var det også mulig å lage gjenstander for salg/bytte. Stor produksjon og tilgang på jernredskap og -utstyr kan også gi seg til kjenne med at flere jerngjenstander havnet i gravene slik at området tilsynelatende ser rikere ut enn det var sammenliknet med andre steder.

Aktuelt for dette kystområdet er også fiske, men før fisk ble en betydelig handelsvare i middelalderen ser det ikke ut som om fiske har vært noen vesentlig lokalisering og velstands- og senterbyggende faktor.

I den foregående gjennomgangen er det nevnt noen få eksempler på at man har begynt å utnytte andre naturressurser. Dette gjelder kleberforekomstene i Hardanger og hvor vi finner produktene i vikingtidsgravene, ja muligens også som eksportvarer herfra til for eksempel Hedeby. Rosendal er en av de bygdene som kan ha vært sentral i denne forbindelse. En viss mulighet er det også for at vi kan strekke produksjonen av kvernstein i Hyllestad tilbake til vikingtiden. Det er også nevnt at veving kan ha vært en fremtredende spesialitet for Vestlandsfylkene med mulig eksport østover til bl.a. Birka. Båtbygging har også så vidt vært berørt for enkelte gårder i Sogn og Fjordane og for Gløppen i Nordfjord, men spørsmålet er om enkelte steder utmerket seg som båtbyggerbygder så tidlig, slik vi kjenner det senere i historisk

tid. Båter har vært bygget langs hele vestlandskysten men fjordbygdene som hadde tilgang på tilfredsstillende skipstømmer hadde imidlertid et fortrinn her. Av særskilt interesse er det å se at en på bakgrunn av dendroanalyser har kunnet fastslå at tømmeret fra Osebergskipet, Grønhaugskipet, den mindre båten i Storhaug, Storhaugskipet med deler av utstyret, bl.a. en mulig bære, har vokst i en og samme region. Trolig har tømmeret vært hentet innenfor et område som omfatter Nord-Rogaland og Sunnhordland (Bonde & Stylegar 2009:164).

9.6.4 Handelsveier og knutepunktfunksjoner

Ottars beretning forteller oss om vare Spekteret en nordnorsk farbonde førte med seg sørover. Dette er særlig luksusvarer som er særegent for område han kom fra. Luksusvarer som spesielle våpen, smykker osv. har det nok vært handlet med også på Vestlandet i yngre jernalder. Det er imidlertid ikke godt å vite hvorvidt de insulære smykkene eller frankiske sverdene er kommet hit som fredelig handelsgods eller røvet vikingbytte, noe jeg skal diskutere nærmere nedenfor. Det som er viktig i vår sammenheng er om varestrømmen var av et slikt omfang at dette kunne gi grunnlag for handelssentra eller møteplasser, nodale punkter, lang transportvegen. Med seilskipene åpnet det seg en bedre mulighet for langvegs kommunikasjon; herjings- og krigstokter og for varetransport langs kysten og til fjernere farvann. Det var imidlertid først mot slutten av vikingtiden og litt ut i middelalderen at vi fikk spesialiserte handelsskip med stor lastekapasitet, noe som også gir oss et hint om nye varetyper, varestrøm og -omfang.

De fleste bygdene på Vestlandet, med unntak av Voss, ligger ved fjorden. I fjordbygdene vil jeg tro det var et særlig potensial for at nodalpunkter oppsto i krysningpunktet mellom to transportruter og der man måtte laste om fra sjø- til landtrafikk. Særlige aktuelle punkter er bunnen av de store Vestlandsfjordene der man møtte forbindelsen over til innlandet og da særlig Østlandet. Mens jeg ikke kunne påvise noen særlige tegn til sentrale funksjoner som kan ha oppstått ut fra havneplass- og omlastningsfunksjonene i eldre jernalder, ser vi at flere slike steder markeres med mange spesielle funn og fornminner i yngre jernalder. Egersund kan være et eksempel på en slik havneplassfunksjon for de nærmeste dalbygdene. Gårder langs Bolstadfjorden i Hordaland er markert med store gravminner og flere insulære funn med mer. Årsaken til dette er at fjorden var innfallsporten fra vest til de rike jordbruksbygdene i Voss kommune. Av større betydning kan vi ha andre fjordbygder som har betjent et mye større oppland og være et nodalt punkt i lengre transportruter eller for utnyttelse av ressursene i et større innland som for Vestlandet hovedsakelig vil si fjellområdene. Eksempel på dette siste er Eidfjord i Hardanger der det store gravfeltet på Hæreid forteller om betydelig aktivitet. Bygda ligger opp mot Hardangervidda og er en av de viktigste innfallsportene til høgfjellet. Bygdas posisjon kan ikke skyldes jordbruket. Til det er jordvegen for begrenset. Det må være utnyttelsen av høgfjellets ressurser og den strategiske beliggenheten i forhold til overgangene til Østlandet som har dannet grunnlaget her.

I Sogn har jeg ikke som forventet funnet noen form for nodalfunksjoner nederst i Lærdal. Lærdal var en av de mest benyttede overgangene til Østlandet og Lærdalsmarknaden var blant de mest besøkte i historisk er i tid. Kommunestyret søkte til og med om å få bystatus for Lærdalsøyri i 1839, blant annet fordi stedet lå godt til rette for brennevinshandelen i indre Sogn, men dette hører til en helt annen tid. Spredte funn og fornminner oppover i dalen er vitnesbyrd om trafikken til og fra Østlandet men noe markert senter kan ikke påvises i den nederste delen. Muligens kan dette ha med å gjøre at landingsforholdene og farbarheten i elva forandret seg slik vi så det i Stryn og i Romsdalen. Lenger oppe i den trange dalen, i et

område der høye fjell skygger for sollyset og dyrkingsforholdene er marginale, ble det nylig påvist en lokalitet, Bjørkum, som må kunne karakteriseres som et nodalpunkt på den viktige ferdseksvegen mellom Øst- og Vestlandet, med håndverksproduksjon og handel delvis basert på lokale naturressurser. Aktiviteten her må imidlertid ha vært sesongbetont og kan derfor ikke karakteriseres som et fremtredende senter, men heller sees på som en markedsplassliknende lokalitet med permanente bygninger for håndverksaktiviteter og beboelse over en viss periode i sommerhalvåret, for eksempel i forbindelse med reinsjakten om høsten. Nærmere konklusjoner kan ikke trekkes nå før funnet er bedre analysert.

Mer fremtredende enn Lærdal fremstår en av de andre fjordbygdene i indre Sogn. Dette er Aurland med flere rike funn i hele hovedbygda men med en viss konsentrasjon nederst ved fjorden. Også denne bygda kan til dels forklares ut fra knutepunktfunksjonen mellom fjordvegen og overgangen til Østlandet. Her kunne jeg også vise til skriftlige belegg om handelsforbindelse til Dublin i vikingtiden.

Innerst i Nordfjord finner vi Stryn som allerede i eldre jernalder markerte seg med rike funn og fornminner. Et mulig sentralt punkt her kan være Kyrkje-Eide som lå så langt opp langs elva som en tidligere kunne nå med båt. Fra Stryn går vege over Strynefjell til Gudbrandsdalen og over Jostedalsbreen til Jostedal i Sogn. Også Gloppen og Eid lenger ute, ligger i sidefjorder som har forbindelse til andre Vestlandsbygder. I Møre og Romsdal kommer nedre del av Romsdal i fokus i denne perioden med mange og rike funn. Dette må delvis være et resultat av at trafikken til Østlandet tar seg opp her i yngre jernalder. Vi finner det samme også i Sunndal, men her kan ikke innlandet ha spilt den samme betydningen da bebyggelsen og forbindelsene østover er mer begrenset.

Av innlandsbygder som ligger i krysningspunktet mellom flere ruter, vil jeg først og fremst nevne den rike jordbruksbygda Voss med kontakt sørover til Hardanger, vestover via Bolstadfjorden og mot nord til Vik og Gudvangen i Sogn. En mindre men sentral innlandsbygd er Røldal som ligger i krysningspunktet for trafikk mellom Telemark, Hardanger og Ryfylke.

Et annet potensielt punkt der knutepunktsteder kunne utvikle seg var der sjøvegen ble ført fra en fjord over et eid til andre fjorder. De mest aktuelle eidene på Vestlandet går over Haugalandet mellom Boknafjordsystemet og Sunnhordlandsfjordene, over Stadlandet og over Tiltreidet som forbandt Romsdalsfjorden med Tingvollfjorden på Nordmøre. Av disse er det bare Sandeid i Vindafjord, der det går et eid over til Ølen i Sunnhordland som har blitt markert med funn og fornminner i denne gjennomgangen. Her må det være snakk om en kombinasjon av kultplass, knutepunktfunksjon og landbruksbygd.

Funnfordelingen av for eksempel insulære funn forteller oss også om forbindelseslinjer for ruten fra indre Ryfylke opp Suldal eller via Hylsfjorden til Telemark uten at det kan påvises noen vesentlige knutepunkt langs denne ruten.

9.6.5 Sentralsteder basert på makt og kontroll over farleier

Jeg kommer igjen tilbake til Johs. Bøes påstand om at de er to steder langs kysten hvor leden snevrer seg sammen, og hvor det også er noenlunde vid jord, samtidig som sjøen gir større og jevnere sjanse for næring enn vanlig (Bøe 1942:175). Dette var Ålesundsområdet og Karmsundet. Når det gjelder Ålesundsområdet, det vil i hovedsak si øyene på vestsiden av leia, i Giske kommune og jeg vil tilføye Haram kommune lenger nordøst, har jeg ikke

kunnet påvise den samme fremtredende betydningen som det vi så i eldre jernalder. Den antatte dominansen her var relativt kortvarig i deler av eldre jernalder. Derimot opprettholder Karmsundet, også her øysiden Karmøy, sin posisjon fra eldre jernalder. Grunnlaget for den fortsatte maktposisjonen herskerne hadde i yngre jernalder er blitt grundig drøftet med utgangspunkt i de store skipsgravene av A. Opedal (2005). Noe av det som gjør at Karmsundet opprettholder sin posisjon over så lang tid, er at ritualer, for eksempel ved bygging av store gravmonumenter, kunne være med på å konstituere en hersker og et sted. Dette grunner i at storslåtte ritualer har potensial til å helliggjøre et sted og opprettholde de sosiale relasjonene omkring en hersker. Karmsundet, som bygget sin makt på kontroll over en viktig og trang passasje i Nordvegen forblir med dette et sentralområde i tider med svært omskiftelige sosiale og maktpolitiske forhold. Med større eller mindre styrke opprettholder Karmsundet med Avaldsnesområdet sin posisjon som et av de viktigste sentralområdene på Vestlandet. Hvor langt dette dominansforholdet rakk er ikke godt å si, men dette kan ha påvirket den tidligere så viktige Etnebygda og øyene i ytre Hardanger der vi ikke så samme fornminne- og rikdomsforhold som i eldre jernalder. På sørsiden av Boknafjorden var det sterke områder på Nord- og Midt-Jæren som konkurrerte om makten. Med Harald Hårfagre som også kan regnes blant herskerne på Avaldsnes ble denne maktbalansen endret for en stund. De samme argumentene omkring de storslåtte ritualene som er nevnt i forbindelse med Avaldsnes, kan også gjøres gjeldende for flere av de andre sentrale stedene på Vestlandet.

Fitjar har blitt tolket som et sted som bygde sin makt på kontroll av leden, men også som det blir bemerket – og som ikke er uvesentlig i vår sammenheng, spilte en rolle for trygging av handelen langs kysten (Hatleskog 1997:30). Imidlertid finnes det her alternative innaskjærs leder slik at kontrollfunksjonen vel skal nedtones til fordel for tryggingsrollen.

I det foregående har jeg også vært inne på det forhold at vi både i Hardangerfjorden, Sognefjorden og i Nordfjord finner de viktigste sentralbygdene ytterst av de større bygdene i fjordene. Dette gjelder Rosendal, Vik og Eid. Mens Rosendal og Vik opprettholder sin posisjon fra eldre jernalder, fremstår Eid i Nordfjord som et nytt ledende senter, muligens på bekostning av Gloppen der Eide/Evebø tidligere fremsto som en ledende gård, hovedsakelig ut fra et særdeles rikt gravfunn «Eidehøvdingen». Det disse bygdene har felles er beliggenheten sentralt i fjorden. Spørsmålet er om dette har medført noen form for geografisk betinget maktposisjon i forhold til bygdene lenger inne i fjorden. Når det gjelder Vik kunne Kristoffersen (2000:201) poengtere at strøm- og vindforhold i denne delen av fjorden kunne tvinge skip på veg inn fjorden inn mot Viksiden. Dette kan muligens ha gitt bygda et fortrinn når det gjaldt kontroll av trafikken i fjorden. Når det gjelder Rosendal og (Nordfjord-)Eid ligger begge disse bygdene mer tilbaketrukket fra hovedfjorden, slik at kontrollmuligheten ikke er like sterkt til stede. Både Eid og Vik har overgangsmuligheter til andre distrikter mens dette ikke er like aktuelt for Rosendal som har den begrensede Folgefonnhalvøya i ryggen. Rosendal har i motsetning til de to andre bygdene et betydelig befolket oppland med fjordsystemene i Sunnhordland lenger ut i fjorden.

Konklusjonen på dette er at vi vanskelig kan måle i hvilken grad disse bygdene dominerte bygdene lenger innover i fjorden. Det kan jo også være aktuelt å spekulere på om kongen ved Karmsundet hadde noen form for herredømme innover i Hardanger i noen perioder.

9.6.6 Vikingtogene og internasjonale kontakters betydning for senterdannelser

I det foregående har jeg nevnt diverse mulige handelsforbindelser til fjernere områder som tekstileksport til Sverige, kleberkar til Hedeby m.m. Det som imidlertid også kan ha stor interesse her, er å se resultatene av den virksomheten vikingtogene og økt kontakt over Nordsjøen og i Vesterled førte med seg.

Gjennom utviklingen av skipsteknologien ble det lettere å krysse åpne hav. Den angelsaksiske krønike nevner et vikingtokt i Dorset i 787 og fra 793 hører vi om det første skriftlig dokumenterte plyndringstoget mot klosteret Lindisfarne. Snart fulgte overfall på kirker og klostre i Skottland, Irland og rundt Irskesjøen. I den første tiden fra rundt 800 og fremover til 820, dreide det seg om spredte angrep med få skip. Rundt Irskesjøen og i Irland merkes et omslag i vikingenes adferd rundt 820. Fra da av kom de årvisst og i større skarer. Ti år senere begynte de å oppholde seg i Irland året rundt. Flere av de irske byene utviklet seg fra vikingenes faste leirer og borger. I 836 skal to flåter med 60 skip ha kommet til området der Dublin senere vokste frem. Også på kontinentet fant vikingtoktene sted, men her var trolig danene i flertall. Av antallet importerte gjenstandsfunn er frankiske gjenstander få sammenliknet med de insulære. Dette gjenspeiler trolig at nordmennene bare i begrenset grad deltok i vikingaktivitetene på kontinentet mens de dominerte i Irland, Skottland og det nordlige England (Solberg 2000:245ff.).

I det foregående har jeg bl.a. benyttet funn av insulær opprinnelse til å etterspore sentrale områder og steder. Noe som er av særlig interesse for oss er at de insulære funnene, der disse opptrer i markerte clustere, kan gi beskjed om den evne et område hadde til å organisere og utruste vikingferder. På den annen side ville vellykkede vikingraid gi kapital og anseelse som styrket dem som kom velberget hjem. Med dette kunne lederne bygge opp sin makt på hjemmebane, noe som ville virke sentraliserende omkring vedkommendes personlige og materielle posisjon.

Det er ikke godt å si hvorvidt en gjenstand har vært et ransbytte eller er kommet hit på fredelig vis. Særlig funnene av sakral opphav regnes som ransbytte etter plyndring av kirker og klostre, men vi finner også profane gjenstander som kan skrive seg fra fredelig handelsvirksomhet. Det kan dreie seg om bøtter og kar, ringspinner og ringnåler. Vi har også funn av skålvekter og vektlodd som forbindes med fredelig handelsaktivitet. Denne fordelingen gjenspeiles i funnmaterialet, der gjenstander av sakral karakter opptrer hyppigst i de eldste funnene fra begynnelsen av 800-tallet, mens gjenstander av profan karakter øker utover på 900-tallet (Jåtten 2006:64). Jeg har også i gjennomgangen vært innom et funn som kan ha sammenheng med familiære forhold, mulig ekteskapsallianse. Dette er den rike kvinnegraven B4511 fra Hopperstad i Vik der funnsammensetningen med flere insulære gjenstander leder tanken hen på medgiften en irsk kvinne kunne ha fått med seg.

Ser vi på den geografiske fordelingen av de insulære funnene ser vi konsentrasjoner i Rogaland med 54 funn, indre Sogn 23 funn og indre Nordfjord med 19 funn, med en eller flere insulære gjenstander. Går vi nærmere inn på funnfordelingen ser vi at tyngdepunktet ligger særlig på Midt- og Nord-Jæren. Vi så en samling mellom Nærbø i sør og Bore i nord med senter omkring

Orre. Videre ser vi en mindre samling omkring Høyland og videre over Soma – Gausel – Revheim til Vestre Åmøy. Det er også 15 funn spredt rundt Boknafjorden og i Suldal. 7 funn er godt spredt i Sunnhordland, mens 5 funn er spredt i Hardanger. Midt- og Nordhordland har få funn. Funnene i Sogn konsentrerer seg først og fremst i og omkring Flatbygda i Vik med 7 graver med insulære funn, men her er også 3 i Sogndal og 5 i Aurland. I Nordfjord er det først og fremst Gloppen med gårdene rundt Gloppenfjorden og innlandsbygda Breim som dominerer med henholdsvis 4 og 5 hver. I Eid er det 4 graver med insulære funn og i Stryn 5. Det er også mange funn på Sunnmøre, totalt 15, men disse er godt spredd i de ulike fjordene og på øyene. I Romsdal må vi særlig fremheve funnene nederst i Romsdal, med Setnesfunnet som det fremste, samt 4 funn i Sunndal på Nordmøre.

Jeg må særlig understreke de spesielt fine funnene og graver der det var flere insulære gjenstander: For det første har vi bissebeslagene fra Soma og tilsvarende i «Gauseldronningens grav». Fra nabogården Jätten kommer en usedvanlig forseggjort skålvækt med blylodd. En holk til en bispestav fra ukjent sted i Stavanger kan òg tas med.

E. Bakka poengterer at funngruppen på Nord-Jæren «er då ikkje berre større enn den på Midt-Jæren, men meir allsidig samansett, med fleire bronsekar, drikkehornbeslag, heile stasbeisl med talrike staselege beslag, eit skålvæktsett i luksusutføring, ein sannsynleg irsk bispestav og ein del andre beslag til seletøy, bøker, skrin etc. av meir ordinært slag omgjort til smykke, og medan berre eit av dei 14 funna på Midt-Jæren hadde meir enn ein irsk ting, finn ein at heile 6 av dei 14 funna på Nord-Jæren har meir enn eit slik» (Bakka 1993:294). Fra Sogn skal nok en gang nevnes de rike kvinnegravene fra Hopperstad i Vik og Vinjum i Aurland. I Romsdal er det først og fremst Setnesfunnet som må fremheves.

Nå skal vi være klar over at de innførte gjenstandene kan ha vært omsatt her hjemme, men når vi ser slike markante samlinger i visse områder eller bygder som tilfelle er med de insulære funnene er det ikke vanskelig å tenke seg at det er særlig her, fra de konsentrerte funnområdene, at vikingskipene har blitt rustet ut og at vikingaktiviteten var størst. Dette gjelder i første rekke i det 9. århundret. Nå behøver det ikke være dem som deltok i handels- og plyndringsferdene som er begravd her. Det er nemlig en stor overekt, 60 %, av kvinnegraver med insulære gjenstander. Når en også tar i betraktning at kvinegravene på Vestlandet bare utgjør 30 % av samtlige graver er overekten av kvinnegraver med insulære gjenstander enda mer påfallende.

Gravene med insulære gjenstander kommer med svært få unntak alle fra rike jordbruksbygder. Som Bakka (1993:289) hevdet slo de som reiste ut for å vinne rikdom og ære seg ned som bønder og levde av jorda når de kom tilbake. Gevinsten av vikingferdene hadde likevel mye å si for eliten på Vestlandet. «Ho kjem på toppen av dei andre, 'normale' inntektene, og direkte grunnlag for den finaste luksus og det siste tillegget i makt og prestisje som skulle til for å greia hevda seg blant jamlikar og så vidt vera deira overmann. Og det er av toppen på overskotet det vart teke som vart lagt i gravene med dei døde. Dei rikt utstyrte gravene frå vikingtida på Vestlandet har dermed ei indirekte medverkande årsak til vikingferdene, og ikkje berre godt utstyrte graver på Vestlandet, men også andre godt utstyrte graver på Vestlandet er indirekte ein indikator for kvar vikingaktiviteten var størst. I fullt samsvar med dette synet ser vi den ujamne utbreiinga av godt utstyrte vikingtidsgraver på Vestlandet som ei kartlegging av dei sosiale grupper som var direkte eller indirekte interesserte i vikingferdene. Vi trur difor at det ligg den realiteten bak den store mengd av irske importsaker frå Rogaland og Sogn og

Fjordane at nett her var vikingaktiviteten over havet til Irland større enn andre stader. Vi trur også at dei bygder som har gjeve ekstra mange eller rike funn med irske importsaker, har vore heimstaden for sume av dei største vikingehovdingane, dei som kunne føra kommandoen over vikingflåter på '60 skip' eller 'ein stor kongeleg flåte', og som har fått namna sine nedskrivne i irske annalar» (loc. cit.).

Vikingferdene ga, som Bakka hevdet, den kapital og prestisje som trengtes for å heve seg over andre, og derved utøve funksjoner som virket sentraliserende. Nettopp av denne grunn er det vanskelig å finne noen forklaring på hvorfor Avaldsnesområdet, som uten tvil var et av de mest sentrale punktene på Vestlandet, ikke markerer seg med insulære funn. En mulig forklaring kan være at herredømmet var fundamentert på så sterke grunn i seg selv at dette «ekstra» som Bakka refererte til ikke var nødvendig. Det skal jo også tilføyes at nettopp disse praktgjenstandene som de insulære funnene representerer, kanskje var det første gravrøverne tok med seg fra de to gjennomplyndrede stormannsgravene som dominerte ved Avaldsnes i denne perioden, men hvor er i så fall de mange insulære gjenstandene i nabolaget som skulle kommet i kjølvannet av en eventuell fremgangsrik vikinghøvding fra Karmsundet?

Selv om ruter for utferder fra Midt- og Nordhordland beskrives i skriftlige kilder er fraværet av insulære gjenstander også her påfallende. Særlig gjelder dette Bergenshalvøya. Lite sjøleiejord, og derved få gravminner kan være en forklaring (jf. Iversen 2004:16 f.), men siden også andre indikatorer, med få unntak, viser lite funn tilbake i eldre jernalder i det samme området, stiller jeg meg noe tvilende til om en slik forklaring kan være holdbar. Jeg må derfor konkludere med at bygdene i Midt- og Nordhordland ikke kan nå opp blant de fremste sentralbygdene, med et visst unntak for Arna-Osterøy (gamle Arna og Haus kommuner) og Bolstadfjorden som må sees i sammenheng med Voss, i yngre jernalder.

Av interesse i denne sammenhengen vil jeg vise til Egil Bakkas diskusjon omkring rike vikingtidsgraver, der han også finner at Vestlandet ikke bare er rikere på irske importsaker enn Østlandet, men også på ovale spenner fra 9. århundret, noe som også vil si bra utstyrte kvinnegraver, der en skulle vente å finne irske saker. «I fyrste omgang kunne ein få det inntrykk av desse samanlikningane reduserer *ad absurdum* alle freistnader på å peika ut bygdelag på Vestlandet der vikingaktiviteten har vore større enn andre, så ein måte avskrive all statistikk over irske importsaker på gravskikkens lune. Men er no gravskikken så lunefull? Kanskje kan ein rik gravskikk sjåast som uttrykk for eller symptom på visse tilganger i samfunnet? Dei mange godt utstyrte gravene frå vikingtida er blant anna i kvart einskilt tilfelle vitnemål om økonomisk velstand og overskot. Dei skriv seg frå ei tid som vi også på anna grunnlag veit var ei veldig ekspansjonstid, frå eit samfunn som synte ei veldig kraftutfolding og ein makelaus vokster, både ute og heime. Og vi har ein parallell i sørvestnorsk folkevandringstid og romartid. Også der kan vi på anna grunnlag enn talet på gravfunn syna at vi å gjera med ei rik ekspansjonstid.»...«Både for vikingtida og folkevandringstida sitt vedkommande tør vi då gissa på at der er ein samanheng mellom mengda av gode gravfunn og eit ekspansivt samfunn» (Bakka 1993:287–8)

De tydelige konsentrasjonene av insulære funn kan tyde på at naboer har slått seg sammen for å dra på vikingtokt. Mens de første toktene med få skip og begrenset mannskap kan ha vært utrustet fra en bygd, må vi tro at de større vikingflåtene måtte være resultat av samarbeid mellom flere bygder. I en ellers urolig tid ville slikt samarbeid kunne føre til samarbeid for

å søke fjernere og større mål enn det å herje hos hverandre. Dette kunne føre til mer stabile politiske forhold på lokalplanet, foruten at man på denne måten skaffet seg kapital og allianser til å nå større makt hjemme og ute. Et eksempel på dette siste er Torgisl (Turgesius i de irske kildene), som rundt 839 «med ein stor kongeleg flåte og vart konge over alle dei framande i Erin» (Bakka 1993:297). Senere ser vi at mye av det økonomiske og statusmessige grunnlaget for flere av de første norske rikskongene også må ha vært hentet i utlandet. Olav Trygvasson, Olav Haraldsson og ikke minst Harald Hardråde kan nevnes som eksempler på dette.

10 Fra eldre til yngre jernalder – diskusjon, konklusjon

Gjennomgangen av jernalderens funn og fornminner har knapt nok gitt oss noen antydning om konsentrerte sentralsteder slik vi kjenner det fra Sør-Sverige og Danmark. Derimot har vi sett at mer eller mindre geografisk avgrensbare områder har markert seg fremfor andre. I mangel på slike sentralplasser kan det være riktigere å benevne visse områder for sentralbygder, idet disse ofte består av funn- og fornminnerike gårder samlet i naturlige geografisk avgrensede arealer. Innenfor disse bygdene kan det være enkelte gårder som peker seg ut fremfor andre.

Den foregående gjennomgangen har vist at enkelte steder, bygder eller regioner beholder sin sentrale posisjon over lang tid, mens det andre steder har skjedd endringer eller lokale forskyvninger. Slike endringer kan ha skjedd til ulike tider og av ulike årsaker. Det har ikke vært mulig å undersøke dette i detalj over et så stort område i dette arbeidet. Her har jeg konsentrert meg om de større linjene og ønsker å se om det er kontinuitet eller endring i undersøkelsesområdet mellom de to hovedperiodene eldre og yngre jernalder. Jeg vil også, om mulig, forsøke å finne en forklaring på dette. Felles for hele undersøkelsesområdet er at en var underlagt de store svingningene i befolkningsutviklingen og landskapsutnyttelse som vi kjenner gjennom århundrene, samt de store politiske og maktendringene som skjer i Europa gjennom det første tusenåret av vår tidsregning. Gjennom vekst og fall og ny vekst igjen er det derfor naturlig at større eller mindre endringer oppstår underveis.

En rask gjennomgang av de påviste sentrale steder og områder viser at Hove i Lund og Egersund helt sør i Rogaland settes på kartet som mindre lokale sentra i yngre jernalder. På Jæren mister gårdene i Hå kommune, som særlig grupperte seg omkring havnen på Øyren sin fremstående posisjon i yngre jernalder. Bare området sør for dette, omkring Oгна, viser enkelte rike og importerte funn i yngre jernalder. Muligens er det havnen som forringes, men det er nok også andre årsaker som spiller inn i tillegg til dette, for det gode jordbruksområdet her har nok fremdeles vært i intensiv bruk. Lenger nord finner vi igjen områdene omkring Hælvå som markert i begge perioder. Forskjellen nå er at gårdene på nordsiden av elva fremstår som mer interessante, bl.a. med et mulig helligsted på Njærheim. Disse kan knyttes mot gårdene lenger nord, hvor særlig gårdene rundt Orrevatnet markerer seg med mange insulære funn. Det ser ut som om tyngdepunktet på Midt-Jæren forskyves hit fra Tinghaugområdet i yngre jernalder. Hove i Sandnes fremtrer ikke lenger som en sentralgård slik jeg kunne lese det ut fra funn og daterte fornminner i eldre jernalder, men gårdene rundt Hove har gitt mange rike og insulære funn også fra yngre jernalder. Området utgjør søndre del av et belte med usedvanlig mange insulære og andre rike funn som strekker seg nordover på Stavangerhalvøya. Særlig skal gårdene på og omkring Soma og Gausel fremheves i yngre jernalder. Av disse fremheves spesielt Gausel som en ledende gård.

Ser vi på Jæren under ett, ser vi at dette området står i en særstilling både i eldre og i yngre jernalder på Vestlandet. Grunnlaget for dette må være gode jordbruksforhold, målt ut fra en vestlandsmålestokk. Her er særdeles vide jordbruksbygder samt nærhet til det øvrige Sør-Skandinavia med forbindelse sørover i Europa. Den store mengden insulære funn viser at landsdelen har inntatt en særlig posisjon i vikingferdene mot de britiske øyene. Datering av bygdeborgene er problematisk, men dersom vi henfører de fleste til eldre jernalder, ser vi at Jæren ligger mellom to områder med stort antall borger: I Dalane og helt nord på Jæren og på øyene i Boknafjorden. Vi merker oss også det store antallet naust i nord. Dette kan tyde på tidlige etableringer av høvdingedømmer eller tidlige riksdannelser som sikret fred og stabile forhold som ga grunnlag for vekst. Det kan også fortelle om fellesskap i kontakt med områdene rundt om, enten det nå var naboområdene i Norge eller utenlands. Dette sikret gode vilkår for fredelig samkvem, men også styrke gjennom fellesskap i røvertokt og hørtog utad.

I indre fjordområder, i Ryfylke, ser vi først og fremst at det store landsbykomplekset Forsand blir forlatt i løpet av 500-tallet, noe som bl.a. er forklart med forringelse av jordbruksforholdene. Det er ellers flere mindre sentralsteder på øyene og langs fjordene, men lokaliseringen skifter for en stor del fra eldre til yngre jernalder idet området rundt innløpet til de innerste Ryfylkefjordene ikke er så markert i yngre jernalder. Vi merket oss insulære funn langs ferdelsesvegene mot Røldal og Telemark i vikingtiden, noe som gir parallelle tolkningsmuligheter med de øvrige hovedfjordene på Vestlandet. Funn av insulære vikingtidsgjenstander på gårder som ligger i små og ofte isolerte bygder, kan fortelle at personer herfra sluttet seg til vikingtokt som utgikk fra større bygder og under ledelse av sentrale personer ellers i området. Der funnene ligger langs innlands ferdelsesveger som her, kan dette også fortelle om videre distribusjon/handel av slike gjenstander, dersom da ikke folk fra disse innlandsgårdene selv sluttet seg til de nevnte vikingtoktene.

Jeg har også sett på funn og fornminner omkring den senere Stavanger by, for å se om det kan spores noen oppbygging til det senere urbane området. Selv om distriktet er sterkt markert, bl.a. med rike funn på Gausel og andre gårder i distriktet, er det ikke noe i det nærmeste lokalmiljøet, bortsett fra Erling Skjalgssons minnestein, som gir oss antydning om den senere bydannelsen. Det vi imidlertid kan lese ut fra gravminner og gravfunn er at Stavanger ble grunnlagt i en region som skiller seg ut fra resten av Vestlandsbygdene med usedvanlig rikdom og stor aktivitet utad. Arkeologiske undersøkelser, særlig de siste årene, har også påvist tett gårdsbebyggelse i distriktet. Problemet er at disse stort sett dateres til eldre jernalder, noe som kanskje skyldes bevaringsforhold og påvisningsmulighet ved benyttet arkeologisk metode (Sørheim 2009). Et annen moment vi må ta hensyn til, er at på grunn av ekstremt stor anleggsvirksomhet i Stavangerområdet, har det vært svært mange arkeologiske undersøkelser her i de senere årene. Dette kan føre til overrepresentasjon av funn i dette området, men ikke i særlig grad for de funngruppene som legges til grunn for søk i denne fremstillingen.

Karmsund fremstår som et sentralsted både i eldre og yngre jernalder. Avaldsnes er også den eneste av Harald Hårfagres kongsgårder som markerer seg med vesentlige funn og fornminner gjennom jernalderen. At de andre kongsgårdene ikke har markert seg i denne undersøkelsen, kan komme av at de politiske og eiendomsmessige forholdene endret seg i løpet av rikssamlingsprosessen. Nye ledende gårder eller godssamlinger i forbindelse med disse gårdene, kan ha oppstått som følge av rikssamlingsprosessen. Disse markerte seg såpass sent

i hedensk tid at det ikke ble anlagt vesentlige gravminner på stedet. En annen forklaring kan være at leilendingene eller forpakterne på kongsgårdene ikke hadde rett til å oppføre monumentale gravminner.

I Sunnhordland ser vi endringer i yngre jernalder: Mens øyene i sørøstre del av Sunnhordlandsbassenget, sammen med Etne, var sterkt markert i eldre jernalder, synes denne dominansen å avta eller helt forsvinne i yngre jernalder. Spørsmålet er om det er kongene på Avaldsnes som overtar innflytelsen i dette området. Et annet eksempel på dette er kongsgården Fitjar som er omtalt med den «urbane» betegnelsen *oppidum* i Historia Norvegie, uten at de arkeologiske funnene gir noen klar beskjed om noe vesentlig sentraldannelse.

I Kvinnherad kommune jeg først og fremst merket meg Rosendalsbygda. Etter dagens kommunegrense tilhører denne Kvinnherad, men denne ligger som den ytterste av bygdene på begge sider av innløpet til Hardangerfjorden og har også gitt de vesentligste fornminneregistreringene og funnene fra både eldre og yngre jernalder i dette området.

Nytt i yngre jernalder i Hardanger er at det store gravfeltet på Hæreid i Eidfjord forteller om ferdsel over, og økonomisk utnyttelse av Hardangervidda. Tilsvarende ser vi at insulære vikingtidsfunn i innlandsbygda Røldal forteller om kontakt med utenverdenen, noe som forteller om bygdas knutepunktfunksjon i forbindelseslinjene mellom Hardanger, Ryfylke og Telemark.

Klebersteinsbryting og -kartilvirkning med eksport ut over Hordaland og til utlandet fra Hardanger og Kvinnherad er et nytt økonomisk element vi ser i yngre jernalder. Det er ikke umulig at Rosendalsbygda med mange funn og fornminner og som den ytterste av bygdene i selve Hardangerfjorden kan ha hatt en ledende posisjon fremfor bygdene lenger inne i fjorden gjennom hele jernalderen.

Også Voss kommune holder stand som en sentral bygd, eller bygder i hele jernalderen. Som den eneste større innlandsbygden på Vestlandet er den i en særstilling. Dette skyldes de gode jordbruksforholdene i dalbygdene, med rikelige utmarksbeiter i dalsidene og fjellet. Jeg kjenner imidlertid ikke til vesentlig annen utnyttelse av fjellområdene rundt Voss i jernalderen, noe som kanskje kan skyldes mindre arkeologisk registreringsaktivitet i dette området. Voss er et viktig knutepunkt på innlandsforbindelsen mellom Hardanger og Sogn. Dette markeres med noen rike funn i Granvin i Hardanger, men særlig i Vik i Sogn. Langs forbindelseslinjen mot vest er det også markerte funn og fornminner nede rundt Bolstadfjorden. Her kan man følge fjorden ut til markerte områder både i eldre og yngre jernalder, på begge sider av Sørfjorden: På Osterøy og i Arna (der de fleste funnene ført opp under Bergen kommune kommer fra). Dette er områder med gode jordbruksvilkår etter Vestlandsmålestokk (fig. 1).

Sistnevnte områder er de eneste som kan frembringe vesentlige funn i Midhordland. Dette er underlig når en ser at også Fana må regnes som en god jordbrukskommune. Riktignok finner vi et stort naust og ett rikt funn fra henholdsvis eldre og yngre jernalder på Fana gård, men dette er ikke nok til å ble markert i denne undersøkelsen. Heller ikke på eller omkring Harald Hårfagres kongsgård på Årstad i Bergen er det vesentlige funn eller fornminner av slikt antall eller kvalitet at disse er nevneverdige her. Dette betyr at det heller ikke i og omkring den senere Bergen bys område er vesentlige funn eller fornminner som forteller om noen økonomisk oppbygging som kunne skape grunnlag for den senere bydannelsen. Årsaken kan ligge i eiendomsforholdene og retten til å markere gravene. Jeg er imidlertid skeptisk til en

slik forklaring for i så fall skulle dette, siden vi ikke finner særlige funn og fornminner verken fra eldre eller yngre jernalder, bety uendret maktstilling og eiendomsforhold gjennom alt for lang tid og uten at vi finner spor etter sentral- eller hovedgårdene. Jeg tror heller at flere av disse kongsgårdene er mer eller mindre nyskapninger som sentrale gårder etter omveltningene gjennom rikssamlingsprosessen.

I Nordhordland har Ringstad (1987b) notert Lindås som storhaugsenter av 3. rang. Haugene er så spredt både i tid og rom at jeg ikke kan peke ut noe bestemt senter i denne kommunen. En samling på 3 vestlandskjeler ved dagens kommunesenter Sæbø på Radøy og 2 tilsvarende på gården Skare i Lindås, på den andre siden av den innerste skipsleia gjennom Radsundet, er det nærmeste vi kommer en samling rike funn fra eldre jernalder. Fra yngre jernalder skulle vi forvente at funn og fornminner skulle markere den nordligste kongsgården på Seim i Lindås, men noen slik markering fant jeg heller ikke her. Jeg finner med dette ingen endringer i et relativt funnfattig område i Nordhordland.

Den nærmeste Sognekommunen er Gulen som er markert ut fra Gulatinget i yngre jernalder. Sent i vikingtiden er det mulig at Kvernsteinsproduksjonen i Hyllestad ytterst i Sogn kommer i gang, men denne har knapt hatt noen innvirkning som sentraliserende element så tidlig. Et skattefunn med over 90 hele og fragmenterte mynter forteller imidlertid om kapitaloppbygging umiddelbart etter overgangen mellom vikingtid og middelalder. Vi må lenger inn i Sognefjorden for å finne de mest sentrale områdene. Disse finner vi først og fremst i de gode jordbruksbygdene i Vik kommune (inkludert bygder på sørsiden av Sognefjorden, tidligere i gamle Leikanger kommune) og over mot Sogndal. I eldre jernalder finner vi markerte små bygder også innover langs den bratte Lustrafjorden, men disse mister sin posisjon i yngre jernalder. En bygd som merkelig nok mangler vesentlige sentrumsindikatorer, er Systronda i Leikanger kommune. Dette til tross for historiske antydninger om sentrale personer som har bodd her i vikingtiden.

Også langs Sognefjorden er det flere små bygder som markerer seg med rike vikingtidsfunn, hvorav flere insulære gjenstander av klerikal karakter. Det er lite trolig at slike små bygder alene kunne utruste vikingskip for raid over Nordsjøen. Dette må bety at personer fra disse bygdene har deltatt i større organiserte fellesraid under ledelse av andre, noe som forteller oss som sannsynlig at ledere fra større og mer sentrale bygder organiserte felles tiltak. Likevel er det ett eksempel på fredeligere samkvem med irske områder idet et funn fra Vik med rikelig innslag av insulære gjenstander er tolket som mulig medgift ved ekteskapsinngåelse over Nordsjøen. Skriftlige kilder fra Aurland gir oss også et innblikk i at det foregikk fredelig handelsvirksomhet over Nordsjøen i vikingtiden.

Også i Sogn kan vi se eksempel på at en av de indre bygdene som kan regnes som et knutepunkt på en av overgangsveiene til Østlandet blomstrer opp i yngre jernalder. Jern fra Østlandet til de mange smiene i Sogn og Fjordane er nevnt som eksempel på handelsvarer som ble fraktet over fjellet. Tekstiler er et annet påvist eksportprodukt i yngre jernalder. Fra Bjørkum i Lærdal, ved en av de viktige overgangene mellom Øst- og Vestlandet ble det nylig funnet spor etter håndverksaktivitet, tekstilproduksjon og bein- og hornarbeid, smiing med mer som antyder en sesongbasert nodalfunksjon, slik navnet (jf. Bjarkørett, Birka med mer) også gir en antydning om.

Sunnfjord kan ikke regnes som spesielt funn- og fornminnerrik når det gjelder de indikatorene jeg har benyttet. Likevel ser vi noe fremgang i kommunene Fjaler og Gaular i yngre jernalder, uten at dette leder oss mot noen sentrale steder. Heller ikke kongsgården i Naustdal blir markert.

I Nordfjord ser vi en endring idet Eid i yngre jernalder fremtrer med særdeles markerte fornminner og funn. I Gloppen med gårdene rundt Gloppenfjorden og i Breim er det fortsatt mange betydelige fornminner og funn, men de mest fremstående av typen «Eidehøvdingen» som vi så i eldre jernalder mangler. Likeledes fortsetter Stryn som en ledende bygd der muligens Kyrkje-Eide kan ha fremstått som en knutepunktsgård på ferdselsvegen mellom Nordfjord og Gudbrandsdalen. Nordfjord må ut fra mange insulære funn også regnes som en av de aktive områdene når det gjelder deltakelse i vikingtogene. De mange båtgravene, særlig i Gloppen, forteller at sjø og sjøfart sto sentralt i denne perioden. Skipsfunnet på Myklebust i Eid vurderes blant de fremste i samtiden. Funnet er målt opp mot skipsgravene fra Avaldsnes, Oseberg, Gokstad og utenlandske funn som for eksempel Sutton Hoo og andre. Særlig det store antallet skjoldbuler som ble funnet i en av gravene her, forteller om en særdeles mektig mann som må ha disponert, utrustet og ledet en stor militær styrke. Det ser ut som om maktsenteret i den ellers så betydningsfulle indre Nordfjord flyttes fra Gloppen til Eid i yngre jernalder. Med dette får vi et tilsvarende forhold som det vi så i Hardanger og Sogn, der de ytterste bygdene i den innerste og mest befolkede delen av fjordene fremstår som de ledende. Selv om Eid ligger noe tilbaketrukket i forhold til hovedfjorden, vil jeg tro Eid, med gården Myklebust ved fjorden, må regnes som det mest sentrale maktsenteret i Nordfjord i yngre jernalder med funn som må gi høy rangering i hierarkipyramiden.

På Sunnmøre var det først og fremst de ytterste øyene og særlig øyene i Giske og Haram kommuner som markerte seg i eldre jernalder. Funnene herfra rangeres blant de fremste på Vestlandet og makten og velstanden forklares, som for Karmsundet, med gode jordbruksforhold kombinert med den særlige muligheten til å kontrollere kystleia.

Glansperioden synes imidlertid å ha vært relativt kort, nemlig 3- og 400-tallet. Nedgangen er forsøksvis forklart med forringete jordbruksforhold. Fjordbygdene ser ikke ut til å ha vært særlig utnyttet i eldre jernalder, men dette endrer seg i neste hovedperiode. Søkemarkørene, og da i første rekke rike og insulære funn, grupperer seg imidlertid over hele Sunnmøre uten at noen spesielle gårder eller bygder skal fremheves. Det er flere insulære funn som kan fortelle om god kontakt med de britiske øyene i vikingtiden. Særlig merker vi oss med en viss undring de mange insulære funn fra den brattlendte Hjørundfjorden, mens de antatt beste jordbruksbygdene i Ørsta, Volda og andre, ikke kan oppvise et slikt antall. Var det de trange og begrensede geografiske forholdene i fjorden som «tvang» ungdommen til å søke ut på eventyr? Jeg finner heller ikke særlige funn eller fornminner som kan fortelle om en sentralisering omkring den senere Borgundkaupangen. Historiske kilder forteller om stormannsætter som kan føres tilbake til vikingtiden. Dette er for eksempel Giske- og Blindheimsættene som hørte til på øyene som var markert i eldre jernalder. «Mørejarlene», er også markante personer i sagalitteraturen, men opphavsstedet for disse er ikke kjent.

Romsdal og Nordmøre er lite fokusert i eldre jernalder. Enkelte rike funn er registrert i Rauma kommune, men først i yngre jernalder kan vi snakke om noen mer markerte og mer geografisk konsentrerte funn her. Disse kommer fra nederste del av Romsdal. Av disse står det særdeles rike Setnesfunnet med et husformet relikvieskrin og flere andre insulære gjenstander

i graven i første rekke. Også flere andre funn i nederste del av Romsdal er med på å sette dette området i fokus som sentralområde. Med dette får vi nok et eksempel på at fjordbunnbygdene der overgangene fra Østlandet munner ut, blir mer fokusert i yngre jernalder. Tilsvarende forhold finner vi også i Sunndal der flere rike funn og et meget stort gravfelt forteller om oppblomstring i yngre jernalder.

Felles for de sentrale stedene eller områdene i eldre og yngre jernalder, er at de med få unntak ligger i gode jordbruksstrøk eller bygder. Det ser ikke ut til at havets ressurser har spilt særlig rolle når det gjelder lokalisering som har gitt oppblomstring ut over det normale for de mest typiske kystlokalitetene. Særlig merker vi dette på strekningen fra Boknafjorden og nordover. Sør for dette er det Jæren med sine jordbruksbygder som dominerer helt ut til havet. Dette forteller oss at kommersielt fiske og produksjon av tørrfisk, som skulle bli den ledende handelsvaren i middelalderen, ikke spilte noen vesentlig rolle innen vareomsetningen i forhistorisk tid. Dette stadfester at jord- og februksnæringen var den viktigste lokaliseringsfaktoren for bosetningen og organiseringen av samfunnet på Vestlandet. Vi kan ikke snakke om en egen fiskeri- eller sjøfangstnæring som noen sentraldannende faktor i jernalderen, selv om de produktene havet kunne gi selvfølgelig ble utnyttet i det daglige liv. De gårds- og utmarksressursene som kunne gi et utkomme og en «kapital» som kunne gi enkelte mulighet for økonomisk fortrinn fremfor andre, var begrenset. Jernet ble naturlig nok en vare som ble omsatt. Pelsverk, huder og ull er også nevnt. Det har også vært spekulert på om huder var en vare som romerne etterspurte til krigsutrustningen. Behovet for ull til seil økte etter at seilkunsten ble tatt i bruk i yngre jernalder, men slikt er vanskelig å spore i det arkeologiske materialet. Ulltøyer fra Sogn er påvist blant annet i Birka.

En vare som særlig kommer fra Vestlandet og som kommer frem i lyset i vikingtiden, blant annet gjennom funn i utlandet, er kleber. Eiendomsforhold, bryting av kleber og tilvirkning av kleberkar, særlig i Hardanger, er nye momenter som kan gi mulighet for økonomisk tilskudd til den vanlige gårdsdriften. Mens kleberkar særlig blir funnet i vikingtidsgravene i Hordaland og Rogaland, er antallet jerngryter stort i gravene i Sogn. Funnene av smieutstyr ser imidlertid ikke, så langt vi kan tolke gravmaterialet, ut til å komme fra spesialiserte smier, men fra gårdssmier der bonden drev en allsidig virksomhet. Båt og skipsbygging, slik vi har sett det med to vestlandsbygde farkoster i Skudelevsfunnene samt Osebergskipet, viser at også båter og skip fant sin veg ut i verden fra Vestlandsfjordene. Med økt varehandel og gjennom vikingenes aktivitet må etterspørselen etter båter og dermed skipsbyggingshåndverke ha økt mot slutten av jernalderen. Det var de indre, skogrike bygdene som kunne hevde seg her.

Foruten at slike varer ble brikker i en varestrøm som kunne skaffe enkeltpersoner eller grupper økonomisk gevinst, kunne dette også skape liv i transportveier og fremvekst av nodalpunkter. Jeg har særlig vist eksempler på at spesielle gjenstander dukker opp i graver i små bygder langs ferdslsvegene og ikke minst at bygder og enkeltgårder i flere av fjordbunnene der vegene over fjellet fra Østlandet møter fjordene, blir markert. Det nevnte jern og jernprodukter og tøyer er varer som utvilsomt kom denne vegen, men også produktene fra utnyttelse av fjellets ressurser, for eksempel reinsdyrhorn er eksempel på varer som fant sin veg gjennom disse sentrale fjordbunnsbygdene. Et eksempel her er Hæreid som ikke har en jordveg som kan forklare det store gravfeltet her i bunnen av Hardangerfjorden. At disse fjordbunnsbygdene markerer seg i siste del av yngre jernalder må i første rekke forklares ut fra befolkningsvekst, vekst i økonomi og økt varestrøm mellom landsdelene.

Det kan imidlertid ikke bare ha vært alminnelig kommersielle forhold som har styrt varestrømmen, langt mindre bestemt hvilke gjenstander som har havnet i gravene og som her er brukt til å etterspore jernalderens sentra. Skal vi følge Näsman og Roesdals oversikt over vareomsettingen i Sør-Skandinavia (2003 m.fl. Se s. 57), er det først fra 8. til 9. årh. det utvikles en handel med forbruksvarer. Tidspunktet passer for så vidt godt med at de nevnte fjordbunnsbygdene trer frem som nodalsteder. Handelen med forbruksvarer fra etter det 8. århundret som det ble antydnet, må likevel ha vært beskjedne på Vestlandet til å begynne med. Imidlertid vil jeg tro at jern og jernprodukter har vært omsatt lenge før dette. Näsman regner med at det gjensidige gavebyttet med luksusvarer dominerte før 3. århundret, lokalisert til høvdingeresidensene. Gjennom 3. til 7. århundre fortsatte varebyttet og gaveøkonomien, men flere spesialiserte sentrale steder av pre-urban karakter oppsto og mye av den lokale produksjonen og varebyttet fant sted der. Luksusvarer dominerte. En mer administrert handel synes sannsynlig, og eliten som ofte residerte på slike plasser hadde kontroll over dem. Den eneste «proto-byen» som kjennes fra Norsk område er Kaupang i Skiringsal. Jeg har ikke funnet noen steder innenfor mitt undersøkelsesområde som kan sammenliknes med disse. Jeg vil derimot tro at høvdingene og driftige storbønder som Ottar fra Hålogaland eller Bjørn Brynjólfsson fra Aurland var blant dem som holdt oppe og administrerte det vesentlige av den kommersielle vareomsettingen som fant sted også utover i vikingtid. Jeg ser da vekk fra den tuskhandel og varebytte i det små som sikkert fant sted naboer i mellom.

Ved at seilskipene ble tatt i bruk, gjorde dette varetransport over lengre distanser lettere. Omfanget av slik handel kan vi også lese ut fra det at spesialiserte handelsskip ble utviklet fra utpå 900-tallet (Crumlin-Pedersen 1999:17) i takt med det generelle oppsvinget i varehandelen i Nordeuropa. Med dette var det mulig å transportere store varemengder over lange avstander, ikke bare luksusvarer i små kvanta som en hadde gjort tidligere. Først fra denne tid og helst noe senere, vil jeg regne med at de egentlige kaupstedene eller byene på Vestlandet hadde mulighet til å etablere seg som handelssentra av noe betydning.

Gjenstandene vi finner i gravene er nødvendigvis ikke kommet dit som resultat av handelsvirksomhet. Utveksling av gaver lokalisert til høvdingeresidensene er nevnt som den tidligste form for utveksling av verdigjenstander i eldre tid. I 1925 foreslo H. Shtelig at våpengraver med romerske bronsekjeler som urne skrev seg fra menn som hadde tjenestegjort hos markomannerne eller ved Donau for senere å vende hjem med fremmed utstyr og fremmed gravskikk (Solberg 2000:92). Slik virksomhet er godt dokumentert gjennom skriftlige kilder i overgangen til historisk tid. Mest kjent er vel den siste vikingkongen Harald Hardråde som tjenestegjorde som høvding i det bysantinske keiserriket der ha samlet seg «so store rikdomar at ingen mann i Nordlandi hadde sett slik i *ein* manns eige» (Sturlasson 1942:452). Rikdom kunne også skaffes gjennom hærtog i inn og utland. Illerupfunnet er et eksempel på at krigere fra Vestlandet deltok i store krigstog i Danmark, men her med uheldig utfall. Andre tok seg tjeneste i fremmede hærer. De som kom hjem igjen med rikdom og erfaring fra slik tjeneste kunne oppnå det økonomiske grunnlaget, men også en verdifull erfaring for å hevde seg hjemme. De kunne «kjøpe» seg posisjoner ved å knytte til seg undersåtter gjennom prestisjefylte gaver eller de kunne gjøre nytte av sin erfaring til å samle og lede folk rundt seg.

Det samme forholdet ser vi også i vikingtiden. Fordelingen av de insulære funnene, særlig på 800-tallet, gir en indikasjon om hvilke områder som var engasjert i vikingtoktene over Nordsjøen. Med ett unntak faller disse indikasjonene sammen med andre indikasjoner

som forteller om maktoppbygging, sentralisert makt og eiendomsoppbygging. Unntaket er Karmøy, der få insulære funn tyder på at aristokratiet her ikke tok del i vikingferdene. E. Bakka sin konklusjon var da at maktsenteret i Rogaland lå på Nord-Jæren i det 9. århundret (Bakka 1993:297). Mitt forslag er i tillegg at Avaldsneskongenes maktområde strakte seg over Haugalandet, mot Sunnhordland og kanskje inn nordre del av Boknafjorden på denne tiden. Dette begrunnes bl.a. med at Etne og øyene i Sunnhordland mister mye av sin betydning i yngre jernalder. Denne maktfordelingen skulle imidlertid gå inn i en tid med betydelige endringer i de kommende årene.

Et aspekt i oppbyggingen av maktrelasjoner er, foruten gavebytte og annet økonomisk eller militært samarbeid, også slektskapsrelasjoner. Det er ikke lett å se slike relasjoner ut fra et arkeologisk materiale, men et eksempel, den rike kvinnegraven med flere insulære gjenstander fra Hove i Vik er foreslått. Også slike relasjoner er med på å bygge opp maktsentra.

Til sist har vi religiøse sentra som jeg har nevnt noen få eksempler på. Dette kan være funnstedet for gullgubbene på Tu i Klepp, eller skipsofringene på Sunnmøre. Videre har vi flere stedsnavn som forteller om gudedyrking. Det ligger utenfor denne forfatterens kompetanse å finne sentrale steder utelukkende på grunnlag av stedsnavn. Der funnforhold og fornminner forteller om mulige sentrale funksjoner har imidlertid stedsnavn blitt trukket inn. Njærheim på Jæren er et slikt eksempel, likeledes Frøystad i samme fylke, eller flere steder med Hov- eller Horgsammensetninger: Hov-gårdene er svært ofte de ledende gårdene i de mest sentrale bygdene på Vestlandet, f. eks. Hove i Lund og Sandnes, Hov i Vik i Sogn og Sunndal. Et annet uttrykk for religiøs utøvelse som tidsmessig muligens så vidt kan falle så vidt inn under jernalderens øvre grense, er steinkorsene. Selv om disse markerer en helt ny tid og religion, finner vi korsene ofte plassert på gamle sentrale gårder, noe som kan fortelle om kultkontinuitet og sentrale samlingspunkt gjennom tidsepokene. Det beste eksempelet på en slik kultkontinuitet er Sandeid i Nord-Rogaland, der både en fallosstein og fire steinkors er funnet inne på en kirkegård.

11 Middeltalder

11.1 Innledning

«Vi må se 500-tallet til 900-tallets nordiske kongemakt som bygd over samme lest, om enn i forskjellig skala, komponert over et nettverk av personlige bånd mellom politiske aktører. *Politiske enheter i disse århundrene skilte seg dermed avgjørende fra middelalderens stater, som var institusjonaliserte kristne kongedømmer med fast geografisk utstrekning.* I stedet var de sårbare konstruksjoner som oppsto og ble oppløst i takt med skiftende maktrelasjoner, preget av stadige konflikter og tilbakevendende kamper med bakgrunn i varierende styrkeforhold mellom overkonger, lydkonger, kongsemner osv., enten det var i Norden, i det angelsaksiske England eller hos frankerne. I disse århundrene var Norge intet unntak, og Harald Hårfagres rikssamling var dømt til oppløsning,...» (Hedeager og Tvarnø 2001:285, forfatters kursivering). Det er bl.a. på bakgrunn av dette vi skal se Vestlandet i det følgende.

11.1.1 Fra forhistorisk tid til middelalder

Kristendommens endelige innføring ved Olav den Helliges fall på Stiklestad, 1030, er oftest brukt som et absolutt årstall for overgangen fra forhistorisk tid til middelalder. Årstallet for det siste vikingtoget, med Harald Hardrådes fall ved Stamford Bridge i 1066 ser man også brukt, eller man legger seg mellom disse to hendingene og velger 1050 som skille. Flere andre momenter kunne også vært lagt til grunn for fastsettelse av overgangen mellom disse to tidsepokene i Norge. For enkelthets skyld velger jeg årstallet 1030 her. Den videre behandling tar i hovedsak for seg tiden frem til omkring 1250.

Ottar fra Hålogaland oppfattet på slutten av 800-tallet Norge som et bestemt territorium som med unntak av Finnmark og Nord-Troms hadde en utstrekning som omtrent tilsvarte Norges nåværende utstrekning. Folket kalte han nordmenn, i sørøst bodde svear og i nord kvener og finner. Det er tydelig at han oppfatter landet som en geografisk enhet, ikke en politisk. Det er enighet om «at samlingen av landet *ikke var én konges, men flere riksstyreres verk, dels i samvirke, dels i strid med bondesamfunnet.* Når samlingen av kyst-Norge i første rekke ble kongedømmets verk, må dette i vesentlig grad tilskrives forholdene i vikingtiden, som åpnet vegen for en sterk sentraltmakt», skrev historikeren Per Sveaas Andersen (1977:85). Fra Harald Hårfagre ble denne samlingen ført videre av enkeltmenn i stadig strid med politisk motstandere, dels lokale stormenn, dels bøndene og dels makthaverne i Danmark og Sverige. Sveaas Andersen klargjør videre de vesentlige kriteriene på *riksenhet*: Det betyr *et større samlet politisk-geografisk område*, det forutsetter former for *sentralstyre og administrasjon* av et slikt område med et økonomisk grunnlag for å opprettholde organisasjonen (ytelser til sentralapparatet fra folket). Videre trengs det et visst *felleskap i rettsvesen og lovgiving*. Til sist markeres riksenheten ofte ved felles oppreden ovenfor lignende samfunnsenheter, ikke minst i konfliktsituasjoner, m.a.o. *et felles forsvar* (Andersen 1977:85). Vi skal se litt på hvordan disse kriteriene ble oppfylt i den tidligste rikssamlingstiden:

Vestlandet var kjernen i Harald Hårfagres, Håkon den godes og Olav Tryggvassons rike. Opplandene var styrt av småkonger og i Viken styrte danskene. Med unntak av Olav Tryggvassons korte regjeringstid hadde de danske kongene fra Harald Blåtanns tid og frem til 1016 overherredømme i landet, men Ladejarlene var delegert styringen fra Lindesnes og nordover. Først med Olav Haraldsson kan vi snakke om noen egentlig rikskonge. Hans etterkommere la hele landet under seg og fullførte den territoriale rikssamlingen (Solberg 2000:320).

Andreas Holmsen (1976) ser Snorres beretning om at Harald Hårfagre «tilegnet seg all odel» som at odelstilegnelsen betydde at Harald la store avgifter på bøndene samtidig som han utplasserte hirdmenn i bygdene. Derved ble hirdmennene skaffet underhold samtidig som det var deres oppgave å kontrollere folk og kue dem. Denne såkalte «odelstilegnelsen» er imidlertid et omdiskutert tema. Skaldekvadene tyder på at Håkon den Godes rike, i all hovedsak omfattet Vestlandet. Trøndelag og Nord-Norge, ble styrt av hans forbunds-felle og venn Sigurd Håkonsson Ladejarl. Mot slutten av sin regjeringstid lot Håkon ifølge *Fagrskinna* organisere et kystforsvar *leidangen*, en mobiliseringsflåte til avløsning av Harald Hårfagres faste militærstyrke. Foreløpig var denne trolig begrenset til Vestlandet der leidangen tjente til forsvar mot danskstøttede angrep på 900-tallet. Nausttuffer som jeg tidligere har vært inne på, er forsøksvis satt i forbindelse med denne leidangen, men bare et fåtall av disse kan henføres til denne perioden. Eksempel på dette er et naust på Bolsøy i Molde som er bygd innenfor perioden 790–1000 (Bergsvik 2003:45) samt 4 liknende i Hordaland som ut fra utforming og høyde over havet samt ¹⁴C-dateringer kan være fra samme tid (Myhre 1997:172). Videre ble det på denne tid også etablert et varslingsystem med veter eller varder langs kysten.

I vikingtiden var det minst to lagting i landet, det ene omfattet Trøndelag, mens lovområdet for Gulatinget, som jeg tidligere har omtalt, til å begynne med var Hordafylket, Sygnafylket og Firdafylket. Dette betyr at vi kan si at Vestlandet i løpet av Håkon den godes regjeringstid inngikk i det vi etter Sveaas Andersens kriterier kan kalle et rike, om enn enda et rike med vekslende og ustabil ledelse.

Mens Olav Tryggvasson og Olav den Hellige fremstår i historiebøkene som de fremste av kristningskongene i Norge, var nok religionsskiftet, slik vi kan se det ut fra arkeologiske funn, en mer langsom prosess. Kors og korsmerker er sett på som et bevis på kristen tro. Et kors på en voksklump fra Storhauggraven er et av de mange eksemplene Per Hærnes trekker frem som tegn på en pågående kristningsprosess (Hernes 1994:106). Kors, i ulike fasonger, er imidlertid et så vanlig benyttet ornament at det kan være vanskelig å lese noe sikkert om kristningen. Dette gjelder i særdeleshet de korssmykkete gjenstandene som er funnet i hedenske graver som i Storhauggraven ved Avaldsnes. Et sikrere tegn på kristen tro er det når vi finner øst-vestorienterte graver uten gravgods inne på avgrensede områder. Et slikt eksempel finner vi på Veøy – den hellige øya – der utvilsomt kristne gravplasser trolig er anlagt i senere del av perioden 900–950. Et konkret bevis på kristendommens innførelse er *Kulisteinen* fra øya Kuli i Smøla kommune. På den står det bl.a. «Tolf vetr hafði kristindómr verit i Nóregi». Problemet har imidlertid vært å datere denne innskriften (Sørheim 1996:27–31). Bergljot Solberg som har sett på forholdet mellom hedenske og kristne graver, fant at det samlede inntrykket var at kristendommen vant frem på 900-tallet. Etter 950 er antallet hedenske graver lavt i Viken, på Sørlandskysten, i Rogaland, Sogn og Fjordane og på Møre. I Hordaland synes hedendommen å ha hatt et sterkere grep enn på resten av Vestlandet. Det samme gjelder for innlandet på

Østlandet, i Agder og i Trøndelag og Nord-Norge. Her er det ikke mulig å vise overgang til kristen gravskikk før ut på 1000-tallet. Når kristen skikk lar seg spore langs kysten fra Vest-Agder til Møre, i en tid som faller sammen med Håkon den Godes styre (ca. 933 til 961), tyder det på Fridtjov Birkeli (1973) hadde rett når han hevdet at Håkon aktivt gikk inn for å kristne sitt rike (Solberg 2000:315).

11.1.2 Folkeøkning og ekspansjon, produksjon og handel

Etter den store bølgedalen i folketall og bosetning på 5–600-tallet i Nord-Europa økte jordbruksbosetningen igjen. For eksempel viser «Domesday Book» at jordbruksbosetningen dekket det meste av England før den normanniske erobringen i 1066. På 1000-tallet ble det satt i gang betydelig nydyrking i England og på kontinentet. Blant annet ble de store marsk- og myrområdene i Vest- og Sør-Europa tatt i bruk gjennom grøfting og dikebygging. I Nederlandene ble slikt arbeid satt i gang alt fra 900-tallet og dette ebbet ut først på 1200-tallet. Fra 1100-tallet kom slik dyrking i gang i Weser og videre østover i Nordtyskland, samt i det engelske Øst-Englia. Det ble igangsatt omfattende dyrking med skogrydning fra midten av 1000-tallet på fransk og tysk område. På 1100-tallet ekspanderte tyske nybyggere mot øst, over Elben og Saale. Den samme ekspansjonen finner vi også i Skandinavia (Helle 1984:138–145). Selv om Vestlandet med sine begrensede arealer ikke opplevde den samme nydyrkingsekspansjonen som for eksempel på Østlandet, har nyere undersøkelser vist at bosetningen også her ekspanderte i slutten av vikingtid og frem til høymiddelalderen, enkelte steder med 60–85 %, andre steder mindre (Øye 2002:244). Vi skal også ta med den kolonisering som foregikk i «vesterled» i vikingtiden, særlig omkring år 900 med tidsmargin på begge sider (Andersen 2006:137). Med dette ble det skapt forbindelser som foruten de politiske, til dels med innlemming i «Norgesveldet», også hadde et økonomisk aspekt som hadde betydning for den problemstillingen som ligger til grunn i dette arbeidet.

Ingvild Øye presiserer at utmarka i vid forstand, allmenningene inkludert, var en viktigere del av landbruket i Norge enn i andre nordvesteuropiske land. Dette går uten videre fram av det beskjedne omfanget dyrkningsjorda hadde. Med økning i landbruksbosetningen, økte også bruk og utnyttelse av utmarksområdene når det gjelder beite, sanking, jakt og fiske osv. «Samlet åpnet utmarksressursene for viktig drift i kombinasjon med landbruket, men også for spesialisert næringsdrift der det var rom for nyskaping og entreprenørvirksomhet» sier Øye videre (2002:361–2). Som eksempel på dette siste innen vårt undersøkelsesområde kan jeg vise til den nevnte kvernsteinsdriften i Hyllestad i Sogn som kom i gang for fullt. Fra ca. år 1000, og særlig på 1100-tallet, fikk den vandrevne kverntechnologien sitt gjennombrudd. Vi fikk en spesialisering i valg av steinsorter samtidig som en profesjonalisering av produksjonen fant sted. Det store flertallet av kvernsteiner i Norden kom fra tre produksjonssteder: Granatglimmerskifer fra Hyllestad, sandsteinskifer fra Malung i Sverige og basatlava fra Mayen i Rhinland. Hyllestadstein er bl.a. funnet i hele det danske området samt langs kysten i Nordøsttyskland og på Gotland. Hele 140 av 190 kvernsteiner som ble funnet ved de arkeologiske undersøkelsene i Lund kom fra Hyllestad (Carelli 2001:94-5). Dette er et eksempel på en naturressurs som ga grunnlaget for en lokal industri. Steinen ble en handelsvare som også fant vegen ut av landet og var dermed med på å danne grunnlaget for organisert transport langs faste transportveier («rutinisering», jf. Sindbæk 2005) der knutepunkt kunne oppstå.

Et annet eksempel som jeg også har vært inne på er klebersteinsindustrien. Jeg kan nevne et eksempel: «Borgund-karene er et resultat av handelskontakter i en eller annen form» sier S. Myrvoll. Som svar på sitt eget spørsmål «hvor var de produsert?» (Myrvoll 1977:62), fant hun at de såkalte A-karene som det også er mengder av i Bergensmaterialet, kom fra Hardanger. I tillegg til karproduksjon ble kleberstein også mye nyttet til byggemateriell, særlig til kunstneriske utsmykninger på dør og vindusinnramminger i de mange steinkirkene som ble reist i middelalderen. Istykkeslätte kar ble brukt til fiskesøkker (Sørheim 2004b:119). I Ølve i Hardanger, tvers over fjorden for Rosendal, ble det også produsert baksteheller. Bl.a. opptrer Ølveheller i funnene fra Trondheim fra slutten av 1100-tallet (Christophersen og Nordeide 1994:249).

Selv om dette ligger utenfor mitt undersøkelsesområde skal jeg også nevne brynesteinsproduksjonen i Eidsborg i Telemark. Bryner fra Eidsborg og Lårdal som det viktigste eksportproduktet, i tillegg til jaktprodukter som huder og skinn og reinsdyrhorn fra fjellbygdene, jern og jernprodukter, ull fra fjellbygdene, samt jordbruksprodukter, tømmer og korn fra Norsjøregionen (Grenland), ble ført vannveien ned til Skien som vokste opp som nodalpunkt og utskipingshavn fra det 11. årh. (sikker permanent bebyggelse fra fase 7, Myrvoll 1992:250, 277). «The large amount of unused hone stones suggests the transit trade in this products as the economic basis for the settlement, with the harbour of Skien serving as shipping port for honestones and thus becoming a 'meeting place' between inland farmers and traders from other districts. A 'meeting place' of this kind would naturally attract itinerant craftsmen, such as comb maker and the fine-smith» (op. cit.:277–8). Både brynestein, kleberprodukter og produkter av reinsdyrhorn var blant varene som også fant vegen ut av landet allerede fra vikingtiden av.

Gjennom jernalderen var håndverket i høy grad preget av en husflidsproduksjon ved at det man trengte i dagliglivet laget man selv. Håndverksspesialisering var begrenset. Vi kan for eksempel se dette i det rikholdige gravmaterialet som inneholder smieutstyr. På Vestlandet kan vi knapt snakke om spesialiserte smedgraver. Blant gravgodset finnes også jordbruksredskaper og annet som viser at de døde ikke var utpregete spesialister men behersket et allsidig spekter av kunnskaper. En mer spesialisert og storskala produksjon har imidlertid forekommet i Sør-Skandinavia helt siden romersk jernalder, men har da vært merkbart sentralisert til et fåtall produksjonsplasser, det som i forskningslitteraturen benevnes som handels- eller sentralplasser sier P. Carelli (2001:141–2, jf. Callmer 1984).

I den foregående gjennomgangen har jeg ikke funnet slike sentralplasser fra jernalderen som klart kan fortelle om storskala produksjon på Vestlandet, men Vestlandet kan ikke ha vært uberørt av den utvikling som har funnet sted lenger sør. Økningen i spesialisert handel og produksjonssteder i Sør-Skandinavia indikerer at markedssektoren ekspanderte i vikingtiden.

Kammakere og finsmeder var altså noe av det S. Myrvoll mente slo seg ned i Skien på et tidlig tidspunkt. Nettopp håndverksaktivitet er noe av det som får en kaupstad eller by til å vokse frem. Det tidligste urbane håndverket preges fremfor noe annet av en produksjon av luksusvarer. Særlig påfallende er innslaget av finere metallhåndverk i de eldste lagene, hevder A. Christophersen og viser til spor av finere metallarbeid som støping av små kors i sølv og messing og fint dekorerte tregjenstander fra de eldste lagene i Trondheim. Med støtte i S. H. Fuglesangs vurdering av kvaliteten av disse tregjenstandene (Fuglesang 1981) foreslår han at den håndverksmessige kvaliteten kan føres tilbake til sosialt atskilte håndverksmiljøer i de eldste

bysentraene, kanskje med en direkte personlig tilknytning til kongen og hans husholdning. Han sier imidlertid at dette ikke er noe nytt som kan knyttes til de nye byene, da slike håndverkere har vært knyttet til stormenn og småkonger, herser og jarler som huskarer, kanskje også som trelle. «Det er i hvert fall neppe tilfeldig at det særlig er produsenter av typiske verdiprodukter som gull-, sølv- og våpensmeder, treskjærerer og skipsbyggeren som gjennom sine etterlatte produkter fremstår som spesialister med oppdrevet teknikk og formsans»...«Oppkomsten av bysentra har neppe med et slag endret denne gruppen håndverkeres sosiale posisjon. Her kan en tenke seg flere overgangsformer» avslutter han sin betraktning (Christophersen 1989:130).

I seks århundrer modifiserte vesten sitt økonomiske og sosiale hierarki svært lite, sier Gabriel Le Bras. «Keiserrikets åpne økonomi var fra og med folkevandringene og den senere muhamedanske ekspansjon erstattet av en lukket økonomi med statisk teknikk.»...«I det ellefte århundre begynte en allmenn revolusjon i samfunnets organisering. Kontakten mellom øst og vest og mellom de forskjellige regioner i vest ble gjenopprettet på bredere grunnlag ved hjelp av flere og mer aktive messer og markeder og ved hjelp av maritim og landveis forretningsvirksomhet. Skip og karavaner begynte å bevege seg mer fritt og hyppig. Banker og sammenslutninger ble opprettet, og metodene for effektiv betaling ble perfektionert. Som resultat skjedde det en dyptgående endring i sosial struktur; kjøpmannen steg frem ved siden av krigeren, borgeren ved siden av adelsmannen» (Le Bras 1975:291).

G. Duby (1981:141) finner utallige spor etter kjøp og salg i Domesday book og andre kilder. Han ser ut fra dette, at England var et land der man var vant til penger og handelsutbytte. Denne indre handelen var forbundet med et meget vidstrakt handelsnett, hovedsakelig innrettet mot Skandinavia, men også mot kontinentet. Det faktum at engelske mynttyper tjente som forbilder for den eldste utmyntingen i de nordiske landene vitner om dette hevder han. Ifølge en avtale med kong Ethelred i 991 forpliktet vikingene seg til ikke å overfalle handelsfartøy i de engelske elvemunningene og la de engelske kjøpmennene i Frankerriket være i fred. Knut den mektige oppnådde privilegier av kongen i Burgund i 1027 som fremmet angelsaksiske *merkatores* sine reiser til Italia. Duby viser også til Aelfric Grammaticus' *Colegium*, skrevet i år 1000, som forteller om disse eventyrerne som «lastar sina varor på skepp, beger sig til sjøss, säljer sin last och köper varor som man inte finner i England». Man vet også at en del av dem ble rike. En angelsaksisk traktat fra samme tid forteller at en kjøpmann etter tre reiser (han sier ikke hvor) ble like rik som en *thane*, dvs. en herremann av middels rang, forteller Duby videre. London ble knutepunktet for denne handelen. En domstol, *houseting*, ble samlet hver uke for å ordne opp i tvister mellom innfødte og de utenlandske kjøpmennene. I tollreglementet som kong Ethelred utferdiget i år 1000, hadde «keiserens undersätter», dvs. kjøpmenn fra Rhinland som kom for å kjøpe ull samme privilegier som Londonboerne. «Mennene fra Huy, Liège og Novelles» fikk komme inn i byen før de betalte toll. Vi hører om kjøpmennene fra Rouen som solgte vin, de som kom fra Flandern, Ponthieu og «Frankrike» (dvs. Ile-de-France) samt til slutt dansker og nordmenn som fikk bo fritt ett år i London. Duby poengterer at når økonomien på denne måten ble åpnet, virket dette fremmede på bydannelsen (Duby 1981:142–3).

Mens det før 800 bare fantes riktige byer i Sørøst-England, ble det etter hvert anlagt en rekke forsvarsverk av strategiske årsaker, såkalte *burhs*. En del av disse ble lagt til handelsplasser, og mot en avgift oppførte kongen beskyttede plasser, *hagae*, for kjøpmennene. De viktigste av disse fikk myntverksteder. I kildene betegnet de som *portus*, spesialisert for handelsvirksomhet.

I det skandinaviske okkuperte Danelagen vokste andre tettsteder frem, som for eksempel York, der det utenfor de romerske ringmurene vokste opp en bydel for handelsmenn og håndverkere. En annen by var Norwich der det i 1086 var hele 25 kirker. Ifølge Domesday book der 1/12 av befolkningen bodde i byliknende tettsteder, lå byene allerede da like tett som på 1300-tallet (Duby 1981:142).

I Germania skjedde den samme utviklingen i en mye langsommere takt. Etter at man på midten av 900-tallet ble kvitt Magyarernes trussel, ble det tyske kongeriket Vest-Europas mest stabile statssamfunnet. På grunnlag av sølvbryting i Hartz, oversvømmet saksiske denarer baltiske og polske områder. Dette satte liv i handelsveier øst- og nordfra. De ottonske keiserne kontrollerte handelen og innførte faste former for dette. Et tjuetall handelsplasser, beskyttet av keiseren, kom til mellom 936 og 1002. Liksom i England begynte Tyskland å urbaniseres. Gjennom Rhinland fikk germanerne kontakt med et av de områdene som hadde lidd mest skade av vikingenes herjinger, men som raskt reise seg etter angrepene. Flandern og området omkring Maas opplevde på 900- og i første halvdel av 1000-tallet en oppblomstring som overgår det man så i England (Duby:1981:142-147).

«Tøy var praktisk talt det eneste industriproduktet i middelalderen som ble eksportert i virkelig stor målestokk. Den systematiske produksjonen for eksport begynte i de flamske byer omkring midten av det ellefte århundre», hevder H. Van Werweke. Før den tid hadde produksjonen som for eksempel av «frisisk klede» vært en bivirksomhet som ble drevet i stille perioder ved siden av annen beskjeftigelse (Werweke 1975:14).

Når vi ser at kimen til de eldste norske byene kan føres tilbake til tiden rundt og like etter årtusenskiftet, er dette en utvikling som må sees i sammenheng med utviklingen av den politiske situasjonen i Vest-Europa og den oppblomstring av produksjon og handel vi så fant sted på denne tid. 1100-tallet ble videre en viktig fase i utviklingen av handelen i middelalderen. Det var på denne tid ekspansjonen i den nordeuropeiske langdistansehandelen utviklet seg for fullt. Det var denne ekspansjonen kystnorge ble en del av og som la grunnlaget for ny bosetning og økonomi langs Vestlandskysten og i Nord-Norge.

11.1.3 Tørrfisk – den første storskala eksportvaren fra Norge.

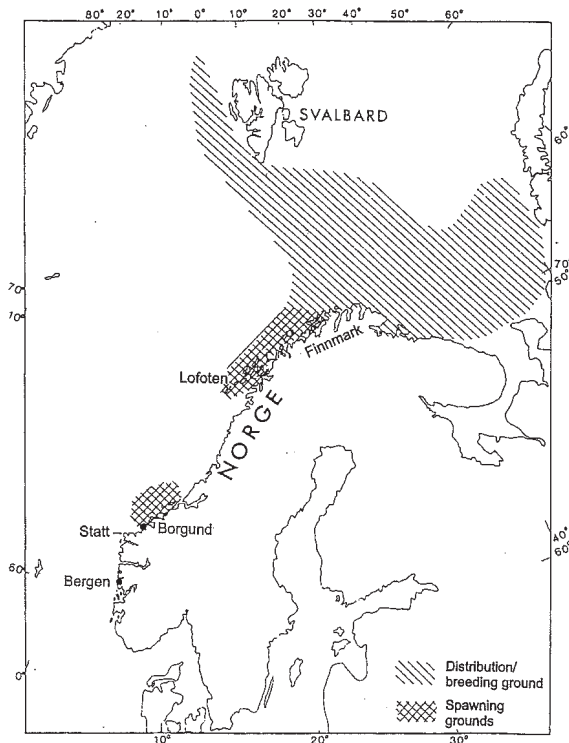
Det er vanskelig å finne egentlige industriprodukter på Vestlandet i de første hundreårene av middelalderen. Det nærmeste vi kan komme er den nevnte kvernsteinsbrytingen i Hyllestad samt klebersteinsvirksomheten som særlig fant sted i Hardanger. Jernutvinning av myrmalm kunne vel også bli drevet nærmest som industriell produksjon, men jeg kjenner ikke til noe slik virksomhet på Vestlandet i tidlig middelalder.

Det produktet som imidlertid skulle prege både handel og bosetning langs norskekysten fra tidlig middelalder og opp i vår tid, var tørrfisk. Fisk og fiskeprodukter var den første viktige storskala eksportvaren fra Norge. Langs kysten og i elver og innsjøer har man til alle tider drevet fiske og fangst på sjøpattedyr. Det nye nå er at fisken ble en *vare* (se kap. 6.2). I vår forbindelse skal vi huske at «da vareproduksjonen oppsto og ble allmenn, forandret den radikalt menneskenes arbeidsmåte og deres samfunnsorganisering.» (Mandel 1963:11.)

Den enkleste og billigste måten å konservere fisk for lengre lagring var vindtørring uten foregående salting. I engelske, nederlandske og tyske kilder kalles dette produktet *stokkefisk* – fisk hengt til tork over en stokk, eller *bergerfisk* – fisk fra Bergen. Med den kommersielle

tørrfiskproduksjonen fra omkring 1100, fikk Norge en eksportvare med et større europeisk marked. Fram til 1600-tallet dominerte tørrfiskens norsk utenrikshandel (Dyrvik et al. 1979:248). Sildeproduksjonen i middelalderen var ikke større enn til å dekke bøndernes eget behov. Tilgangen på salt må ha vært en flaskehals i sildetilvirkningen i middelalderen som i senere tid. Kvalitetssild ble faktisk importert. I 1553 sies det å være gammel sedvane at hanseatene solgte sild på Bryggen i Bergen (Nedkvitne 1988:471–2).

Stokkfisk blir hovedsakelig produsert av atlantisk torsk. Hovedgytingen for denne foregår i Lofoten. Første gang vi hører om Lofotfisket i en samtidskilde, er omkring 1103 da Magnussønnene innskjerpet et tidligere påbud fra kong Svein Knutsson ved hans mor Alfviva fra 1030–33 (Regesta norvegica I nr. 29: «Alle fiskere skulle gi fem fisk i gave») om at hver mann på fiske i Vågan skulle gi kongen fem fisker i gave (NGL I: 257). Sagaen forteller også at kong Øystein (1103–23) bygde rorbuer og kirke i Vågan (Morkinskinna 2001:275). Fra 1170-årene kan Vågan belegges som den viktigste markedsplassen for nordnorsk tørrfisk (Nedkvitne 1983:189, Nedkvitne 2014:25). Dette betyr at Lofotfisket var så godt etablert omkring 1100 at det også ga en økonomisk verdi som interesserte kongemakten. Jeg vil derfor anta at det kommersielle fisket alt var kommet i gang før dette, så tidlig som i løpet av 1000-tallet.

Figur 60

Utbredelse og gyteområder for Nordatlantisk pelagisk torsk. (Basert på Eliassen 1983:4)

The extent of the fields and spawning grounds for the Norse-Artic pelagic cod. (Based on Eliassen 1983:4).

Figur 61

Borgundfjorden sett fra øst. Godøy midt i bildet bakerst. Valderøy bak til høyre. Mellom disse ligger den flate øya Giske. Steinvåg, havneplass nevnt i sagaene ligger i bukten til høyre for den spisse toppen foran Godøy. Borgund lå på den skogklede halvøya på nordsiden av fjorden, foran dette. Foto: forf.

The Borgundfjord seen from the east. Godøy behind in the middle. Valderøy behind to the right. Between those is the flat, small island Giske. Steinvåg (harbour place mentioned in the sagas) to the right of the pointed top in front of Godøy. Borgund was situated on the pine tree-covered peninsular in front of this. Photo: the author.

En del av bestanden gyter også så langt sør som Møre (Eliassen 1983:4). Borgundfjorden er den mest kjente gyteplassen. Fjorden er ca. 12 km lang og størsteparten er mellom 50 og 125 m dyp. Her foregår det et omfattende torskefiske fra februar til april. Sunnmøre er også av de sørligste områdene i Norge der en av klimatiske årsaker kunne produsere tørrfisk av noenlunde kvalitet.

Det forhistoriske samfunnet kan karakteriseres som et jordbruks- og høstingssamfunn. En produserte til eget forbruk. Fangst- og jordbruksprodukter var bare i liten grad gjenstand for markedsomsetning i forhistorisk tid. I de foregående kapitlene har jeg berørt de få varegruppene som kunne være gjenstand for produksjon og omsetning og som kunne gi aktørene i denne omsetningen en omsetning som kunne heve enkelte økonomisk og sosialt ut over det jevne jord- og februkssamfunnet. Gjennom at fisken ble en «vare» og omsetning av tørrfisk ble «kommersialisert» ga dette livsvilkår som endret bosetningsmønsteret langs kysten. Gjennom å produsere et produkt som kunne omsettes i et markedssystem, var en ikke lenger avhengig av selv å produsere alt det en trengte til eget forbruk. En kunne kjøpe, eller helst bytte til seg det en trengte av varer en ikke selv produserte. Etter at tørrfisken ble en handelsvare og viktig eksportartikkel fra 1000-tallet av ga dette kystbonden mulighet for spesialisering innen fiske og fisketilvirkning. Begrepet «fiskerbonden», som vi bruker i dag, ble med dette skapt.

I dag forbinder vi helst tørrfisken med Lofotfisket, med Vågan som det viktigste senteret i middelalderen, men som jeg senere skal komme tilbake til, må vi i denne forbindelse også

se produksjonen av tørrfisk og omsetting av denne i forbindelse med skreifisket lenger sør. Som resultat av at denne næringen oppsto, ser vi at folk kunne bosette seg på ytterkysten, nær fiskeressursene, der jordbruksvilkårene tidligere ikke kunne gi leveveg. Her vokste det også etter hvert opp fiskevær som kunne ha en mer eller mindre fast bosetning og i tillegg huset tilreisende fiskere under sesongfiskeriene. R. Bertelsen viser oss gjennom et eksempel fra Kirkeværet på Sandøya i Tromsø hvordan en gjennom arkeologiske undersøkelser har kunnet påvise spor som forteller oss på hvilken måte et slikt samfunn kunne fungere og hvilke ressurser som lå til grunn for bosetningen: «Samfunnet i Kirkeværet, ytterst i havgapet, virker som det har vært sjølhjulpent på de fleste felt. Det er ikke vanskelig å tro at 30–50 mennesker kunne leve trygt her ute av det de fikk av naturen og ellers kunne bytte til seg. Vi ser likevel at funnmaterialet inneholder en del gjenstander som kom langveis fra. Mest tallrik er keramikken som i det vesentlige er tysk og sørsandinavisk. Det var mest kokekar, men også flere typer drikkekar og serveringskar» (Bertelsen 1997:12–13).

Ved å bytte eller selge tørrfisk kunne man skaffe seg de nødvendige varene en trengte og som man ikke selv kunne produsere på begrensede jordarealer på ytterkysten eller på breddegrader der klimaet satte begrensninger for vekstforholdene. Årsrytmen i fiskeriene kolliderte ofte med hensynet til gårdsdriften. Med lange fravær under sesongfiskeriene, ble det kvinnenes oppgave å styre og utføre gårds- og hjemmearbeidet. Med dette grep de nye økonomiske forholdene også inn i det tradisjonelle kjønnsrollemønsteret. En økonomi basert delvis på varebytte skapte også nye behov etter nye vareslag, noe som også var med på å endre dagliglivet.

Omsetting av tørrfisk skapte et transport- og omsetningsapparat som ga grunnlag på mange plan for markedsplasser og byer. Transportveien var først og fremst sjøen. I 1177 møtte kong Sverre 40 byrdinger i Trondheimsfjorden. De kom fra Vågan og skulle åpenbart til Trondheim. Selv om Trondheim på 1100-tallet hadde hånd om en del av tørrfiskhandelen, viser kildene fra 1180- og 90-årene at Bergen var den viktigste eksportbyen. En beretning noen danske pilegrimer skrev om sitt opphold i landet i 1191, heter det: «Denne byen er den mest berømte i landet. – Det bor svært mange folk der, og byen er rik og har overflod av mange slag. Tørrfisk som kalles skrei, er det så mye av at den verken kan måles eller telles –. Det er også mengder av vin, honning, hvete, gode kleder, sølv og andre salgsvarer, og livlig handel med alt mulig» (Nedkvitne 1983:18, 2014:30).

Gjennom kong Sverres tale mot drukkenskapen i 1186, får vi et innblikk i de varene som ble importert: «Vi vil takke engelskmennene som kjem hit og fører inn kveite og honning, mjøl og klede, og vi vil takke dei som har ført hit lerref og lin, voks og kjelar. Like eins vil vi nemne dei som har komi ifrå Orknøyane, Færøyane eller Island, og alle dei som har ført hit ting som ein ikkje kan væra forutan, og som dette landet har nytte av. Men tyskarane som har kome hit så fjølmente med mange skip og eslar seg til å føre ut herifrå smør og skrei som det er stort tap for landet å sende bort, og i staden kjem dei med vin som folk har lagt seg til å kjøpe, både mine folk og bykjøpmennene, – av den handelen har det komi mykje ilt og inkje godt,»... (Sverre-soga 1941:137).

De historiske kildene forteller at den norske tørrfiskhandelen hadde et kraftig oppsving parallelt med det generelle handelsoppsvinget i hele Nord-Europa på 1100-tallet. Etterspørselen ble godt hjulpet av den katolske kirkes fasteregler. Eksporten av huder, pelsverk, olje, trelast og smør var åpenbart av underordnet betydning (Nedkvitne 2014:30).

11.1.4 Kongens rolle for varehandel og byoppkomst

Når det gjelder skipene, det viktigste transportmiddelet, har O. Crumlin-Pedersen påvist at det skjedde en viktig utvikling etter midten av det 10. århundre: Det skjedde en oppdeling i to typer fartøyer, det slanke krigsskipet som både kunne ros og seiles og det tyngre handelsskipet som ble drevet med seil og etter hvert fikk en stadig økende lastekapasitet. Disse store skipene ble sannsynligvis eid av kongens representanter, godseiere eller bykjøpmenn (Crumlin-Pedersen 1999:17–18). Utviklingen av skipstype og -størrelse kan vel forklares ut fra det behovet en økt varedistribusjon krevde, men utviklingen kan også forstås slik at kjøpmenn nå, i motsetning til tidligere kunne seile uten å måtte ta det samme hensynet til sin egen sikkerhet. Denne sikkerheten ble nå garantert av kongemakten med dens krigsskip.

På samme måte som en sterk kongemakt kunne garantere sikre handelsveier, kunne også kongen spille en viktig rolle i selve omsetningen gjennom å kontrollere omsetningsplassene, markedene, kaupstedene eller byene. Kontrollen over den sosialt og politisk betydningsfulle redistributive vareutvekslingen har nødvendigvis spilt en sentral rolle i den endringsprosessen som sentralkongedømmets fremvekst skapte på overgangen og et stykke inn i historisk tid, mener A. Christophersen (1989:129). Videre sier han at «overføringen av den redistributive luksushandelen fra de høvdingkontrollerte 'stapelplassene' til en lokalitet som kongemakten kontrollerte, må ha vært en viktig, kanskje den viktigste, faktor for lokaliseringsspørsmålet, særlig på grunn av denne overføringens *double effekt*. På den ene siden svekket man den etablerte elitens makt og innflytelse, på den annen side fikk man andel i verdiprodukter som kongemakten selv var avhengig av for å underbygge sin egen nyvunne makt og sosiale posisjon» (loc. cit.).

Markedsorientert spesialiserte handels- og produksjonssteder fra og med det 8. årh., indikerer at markedssektoren av økonomien økte i vikingtiden. Videre ekspansjon må ha funnet sted da standardiserte vekter og presis metrologi ble introdusert i Skandinavia i slutten av det 9. årh. hevder D. Skre (2007:449). Betalingsmiddel av sølv ble i vikingtiden og tidlig middelalder først og fremst benyttet til betaling av tributter, bøter, skatter, fordringer osv. (Polanyi 1978:95). Således har det blitt hevdet at en av årsakene til utmyntningen i Frankerriket var å skaffe kongemakten skatter, bøter og avgifter (Duby 1981:73). Et tidlig eksempel på at fremmede kjøpmenn måtte betale toll i form av mynt er fra Skånemarkedet (Sawyer 1990:284–5). At toll, landøyre, måtte erlegges fremgår bl.a. av Olav den Helliges saga. (Sturlasson 1942:228). A. Christophersen (1989:135) mente også at det var en «nærliggende tanke at den eldste utmyntningen (foruten å ha hatt en 'innebygd' symbolfunksjon) har sin bakgrunn i et forsøk på å standardisere, og dermed underlette visse godtgjørelser til hirdmedlemmer, huskarer, tjenestefolk, kirkelige embetsmenn osv i kongens tjeneste.» Dette begrunner han med Snorres opplysning, selv om dette beskriver forhold som ligger 200 år før hans egen tid, om at hirdmenn og huskarer tilknyttet kongsgården i Nidaros «ble satt på fast lønn».

Foruten den fortjenesten kongen kunne få gjennom å etablere et myntvesen, var dette også med på å heve kongens og rikets autoritet. I Norge var den svært begrensede utmyntningen under Olav Tryggvasson og Olav Haraldsson ikke av en slik betydning at pengebruk kunne bli etablert. Først under Harald Hardråde (1047–1066) ble myntvesenet etablert i Norge (Skaare 1976:7). Christophersen som diskuterer den eldste myntbruken i Norge konkluderer med at «Forutsetningen for den tidlige kongelige utmyntningen, må etter dette snarere søkes i de politiske enn i de økonomiske realitetenes verden. Hovedpoenget i denne sammenheng er at

man ikke uten videre kan ta den tidlige kongelige utmyntningen til inntekt for en begynnende pengeøkonomi i byene, snevert knyttet til et 'økt handelsvolum'» (Christophersen 1989:137).

Som nevnt over skulle «gaven» til kongen betales med fisk i Vågan fra før 1103. Dette går tilbake til en eldre skipan, nevnt i Ágrip kap. 28–29 fra 1030–1033, fra kong Svein Knutsson ved hans mor og regent. Her heter det bl.a. at «Hver bonde skal årlig betale kongen 1 mæle malt, et lår av en treårsgammel okse og et spann smør, og hans kone gi et kvantum ren lin. Bøndene har plikt til å reise de hus kongen vil ha på sine gårder. Alle fiskere skal betale fem fisk i landvarde. Skip i utenlandsfart skal avstå et rom til kongen. Alle som farer til Island skal betale en avgift (landøre).» Forordningen som vi vel kan kalle en skipan, ble først gjort gjeldende i Trøndelag og lenger nord i landet, dit regentstyrets makt nådde (Regesta Norvegica I: 29).

Skatter og avgifter ble for øvrig også betalt i naturalia gjennom hele middelalderen og senere.

Ut fra dette vil jeg ikke tro at pengeøkonomi spilte noen vesentlig rolle når det gjaldt å fremme handelen så tidlig som Skre hevdet. Dette gjelder i særdeleshet for Vestlandet der det foreligger svært få myntfunn fra vikingtid og tidlig middelalder. Et lite antall vekter som er funnet i vikingtids graver på Vestlandet (tabell 2) viser imidlertid at verdimetall, fortrinnsvis sølv, og da også gjerne i form av fremmede mynter, har spilt en viss rolle ganske tidlig. Spørsmålet er imidlertid om disse vektene ble brukt i forbindelse med handel eller ved innkreving av de nevnte avgiftene, enten til den antatt høyerestående personen som hadde fått med seg en vekt i graven, eller for viderebetaling til en overordnet hersker denne representerte.

I de største 1000-tallsbyene utgjorde kongens aktivitet et vesentlig innslag. Selv om kongen ikke oppholdt seg fast i byene var kongsgårdene likevel et stabilt innslag i bybildet og byens økonomi. Innenfor vårt undersøkelsesområde gjelder dette først og fremst for Bergen. Vi kan imidlertid gå til Trondheim og belyse dette med et eksempel fra Olav den Helliges saga: «Han hadde med seg seksti hirdmenn og tretti gjester, som han gav løn og lover. Han hadde tretti huskarar og, som skulde gjera det arbeid som trongst på garden, og føra til gards det som trongst. Mange trælær hadde han òg. På garden var det ein stor borgstove, som hirdmennene sov i. Der var òg ein stor stove som kongen heldt hird-stemnor i» (Sturlasson 1942:214). Dette viser at kongens tilstedeværelse krevde et svært stort apparat med mange folk og behov for forsyninger som kom fra kongelige landskyldsavgifter. Disse måtte transporteres inn til byene og tas hånd om. Kongens aktivitet i og omkring kongsgården skapte også ringvirkninger som på et tidlig stadium var med på å bygge opp et bysamfunn. Særlig økte aktiviteten etter at kongen satte i gang betydelige byggearbeider i byene.

Et eksempel på kongelig delaktighet ved anleggelse av de eldste byene kan hentes fra Ribe.

Argumentet for Ribes kongelige opphav var at markedsplassen fra begynnelsen av var strengt organisert og at denne organisasjonen måtte ha blitt organisert av en sterk makthaver. Dette er imidlertid nylig imøtegått av S. M. Sindbæk som skriver at det i dag er vanskelig å forstå at dette argumentet med så stor enighet ble akseptert i de sene 1980-årene. At det må ha vært en betydelig makt samlet bak anleggelsen av Danevirke eller Kanhave-kanalen virker sannsynlig, men Ribe er som anlegg et annerledes beskjedent foretak. Ser man vekk fra parsellene, som for øvrig ble innført på plassen først 15 år etter de første spor av handel og håndverk opptrer på stedet (Feveile & Jensen 2000:12), så glimrer den tidlige markedsplassen faktisk ved fravær av spor etter en sentral organisasjon (Sindbæk 2005:170).

11.1.5 Religionsskiftet og kirkens roll som «byskaper» og «byfyller»

Religionsskiftet er et av de vesentligste momentene som skiller middelalderen fra forhistorisk tid. Tradisjonelt oppfattes Håkon den godes kristningsforsøk ifølge sagaene som mislykket, mens de to Olavene ble fremhevet som kristningskongene. Når det gjelder Olav Tryggvassons rolle knyttes det imidlertid stor usikkerhet til kildenes troverdighet. Adam av Bremen gir 150 år før sagaskriverne et lite flatterende bilde av kongen, som en frafallen kristen, henfallen til magi av ulike slag. Til tross for at Adam er klar over den kirkelige tilknytning til England, beskriver han et helt annet bilde av etterfølgeren Olav Haraldsson. Årsaken til at Adam beskriver disse to kongene så forskjellig, er at Olav Haraldssons ettermele inneholdt noe som ikke Olav Tryggvasson oppnådde, sier J. Schumacher (2005:68). «Kong Olav (Haraldssons) martyrdød (har) på ryktets vinger kommet til vår kunnskap.» Adam må ha festet lit til denne tradisjonen som han gjengir på sitt vis. På denne måten fikk Olav status som helgenkonge betydning for hans renommé som den som kronete kristningsverket med seier.

Schumacher finner at det ikke er «vanskelig å bygge broer mellom førkristne forestillinger om den sakrale kongen og de tradisjoner som gjennom lang tid hadde gitt kongen en ledende stilling i forhold til kirken og deres anliggender. Det som ga kongen en særstilling innenfor den kristne tradisjonen kunne verken tilskrives avstamning eller fødsel. Den måtte formidles utenfra som «nåde». Siden 700-tallet var formidlingen av denne nåden knyttet til salvingen av kongen med hellig olje (chrisma). I tidlig middelalder var dette å være salvet knyttet til to grupper, nemlig de kirkelige embeter med biskopen i spissen, og kongen. Mot høymiddelalderen ser vi imidlertid en konflikt mellom disse to, der den prestelige «hellighet» blir søkt rangert høyere enn den kongelige «rettferdighet» (op. cit.:74–75). K. Helle understreker imidlertid at når en skal vurdere kirkens rolle i byutviklingen må en ta hensyn til at det i høy grad var kongemakten som la vilkårene til rette for en norsk kirkeorganisasjon (Helle 2006:77).

Adam av Bremen så at kristningen i Norge langt fra var kommet i mål på hans tid. Særlig så han at det manglet en «kirkelig geografi» i Norge. Biskopene var «hirdbiskoper», det vil si at deres virkefelt falt sammen med utstrekningen av kongens makt. De utførte sine embetsplikter som en del av kongens følge. Først omkring 1100 fikk bispene faste seter. På Vestlandet var dette Selje i Nordfjord som ble flyttet til Bergen i 1170, mens Stavanger ble bispete omkring 1125. Møre og Romsdal ble administrert fra Nidaros som fra 1152/53 ble erkesete. Kirkens rolle som byskaper og byfyller må derfor ha vært beskjeden for Vestlandet i det første århundret av middelalderen.

Når først bispetene var fast etablert, trakk de til seg andre kirkelige institusjoner, ikke minst sentralinstitusjoner som klostre og kongelige kapell. Av nærmere 30 norske klostre lå 2/3 i eller like ved byer. Gjennom betydelige donasjoner, skatter og inntekter fra sine eiendommer bygde kirkens organisasjon opp betydelig kapital. En regner med at kirkelige institusjoner eide omkring 40 % av den agrare jordverdien i Norge ved overgangen til høymiddelalderen. Av dette rådte de sentralkirkelige institusjonene over vel to tredjeparter. Dette betydde at en betydelig del av produksjonen i norsk landbruk med støttenæringer, ble samlet i byene som landskyldvarer. Til dette kom leieinntekter fra jord som andre bykirkelige institusjoner kunne ha i bygdene omkring. Bispetene fikk også andre inntekter fra bygdene. Dette var i første rekke en fjerdepart av tienden som fra 1100-tallet tilfalt biskopen, samt sakører han fikk for brudd på bestemmelsene om kristen livsførsel i kristenretten. Bykirker med landsogn som Peterskirken i Borgund og Mariakirken i Stavanger trakk kirkens og prestenes fjerdepart til seg. Dette

var et viktig element i disse stedenes økonomiske liv. Kirken ble med andre ord en betydelig økonomisk maktfaktor i byene og kaupstedene. Foruten de stedlige kirkelige institusjonene skaffet også kirkelige institusjoner utenfor byene seg eiendommer og drev handel med sine overskuddsprodukter. Dette gjaldt i særlig grad i Bergen der erkebispem og domkapitlet i Nidaros, biskopen i Stavanger, Halsnøy, Lyse og Selje klostre hadde byeieendommer (Helle 2006:77–80). Reising av kirkens bygg ga også stor aktivitet i byer og tettsteder.

Selv om kristningsprosessen var en langdryg affære, kan ikke kirken og kirkeorganisasjonens rolle som *byskaper* ha vært særlig aktuell når det gjelder oppkomsten av de aller eldste byene på slutten av 900- og 1000-tallet. Først i 1070/1080 ble de første faste bispesetene opprettet i Nidaros, Oslo og på Selje. De to førstnevnte var på dette tidspunkt godt etablert som byer mens Selje var et kloster uten noen kjent profan bosetning. Seljeområdet i seg selv burde hatt mulighet for en utvikling til et viktigere sentralsted der det lå i krysningspunktet mellom Nordvegen og ved munningen av Nordfjord som vi så fremhevet seg med betydelige bygder og rike og mektige personer i jernalderen. Seljeområdet må også ha tjent som ventehavn for skip som skulle seile nord om Stadt. Noen videre utvikling mot et større sentralsted fikk vi imidlertid ikke her og bispesetet ble som nevnt flyttet til Bergen i 1170. Først utover på 1100-tallet kan kirken med dens organisasjon og økonomi ha blitt en så sterk makt at den kunne virke byskapende og ikke minst byfyllende. I den følgende gjennomgangen av Vestlandets byer og kaupsteder skal vi se ulike eksempler på kirkens rolle som «bygrunner» og «byfyller».

Kristendommen og kirkens organisasjon førte også med seg andre aspekter som kan ha virket gunstig for handelsutvikling, sentralisering og byoppkomst. Utviklingen av «Gudsfreds»-tanken utviklet seg i Vest-Europa i takt med føydalismen. Den opptrådte første gang i søndre Gallia kort før år 1000. I hver provins kalte bispene inn til konsiler der stormenn og deres krigere møtte. Møtene hadde til hensikt å tøyse volden og fastsette moralske handlingsnormer for dem som bar våpen. Effekten utover på 1000- og 1100-tallet kan diskuteres, men Gudsfredsinstitusjonen fikk i alle fall stor innvirkning på menneskenes opptreden og på det økonomiske livets grunnvoller. I Europas eldre middelalder hadde krig blitt ansett som noe helt normalt. Ingen gevinster var mer rettferdig enn dem man skaffet seg gjennom krig. Gjennom den kristne kirkens fredskonsiler bygde man nå opp et moralsystem for krig. All ufred ble forbudt innen kirkens område, på kirkeårets helligste høytider og mot visse sårbare sosiale kategorier som kirkens menn og de «fattige», dvs. folkets store masse. (Duby 1981:174–5). Den gjennomgripende endring i folks oppfatning av moralske spørsmål kristendommens lære førte med seg, må ha gjort medmenneskelig samkvem lettere og dermed også muligheten for økonomisk samkvem med bedre muligheter for transport av handelsvarer med de følger dette fikk for utviklingen av økonomiske nodalpunkt.

En bieffekt av kirkens virke var at kunnskapen til, og bruken av skrift ble spredt. Gjennom bruk av skrift ble det mulig å revolusjonere handelssamkvemet fra den personlige byttehandelen til et utviklet nettverk av handelsforbindelser over store områder. «I Hansabyene begynte kjøpmennene i løpet av 1200-tallet å dirigere fjernhandelen fra sitt skrivestue, de ble dermed mer kapitalsterke og kunne opprettholde mer vidstrakte handelskontakter.» Det halvprofesjonelle norske og skandinaviske handelsliv kunne bare i liten grad gjøre nytte av disse nye handelsteknikkene og ble etter hvert utkonkurrert av sine hanseatiske kolleger. (Nedkvitne 1983:245).

Gjennom den kristne kirken ble også Norge knyttet nærmere til den Europeiske kulturkrets med sitt politiske og økonomiske liv. Også i dagliglivet endret forholdene seg betydelig for folk flest. B. Solli poengterer at ikke bare endret folks mentalitet og handlinger overfor det hellige, men også landskapet og forestillingene omkring landskapet ble omorganisert og endret. De døde flyttes vekk fra slekt og gård. Slektskjenselen slik den ble holdt i hevd gjennom fedredyrkingen og gravhaugen, ble undergravd gjennom kirkens misjonspropaganda. Noen steder anlegges kirker og kirkegårder på stormennenes eiendommer, der også den felles hedenske kulten fra gammelt av kunne ha blitt dyrket. Andre steder går man sammen om å bygge kirker på et mer nøytralt sted. Den private kulten knyttet til det enkelte hus og gård opphører. Landskapet organiseres rundt de nye helligstedene (Solli 2005:62). Til en stor grad er det kirkestedene som nå blir de nye sentralpunktene enten i kontinuitet fra de gamle sentralgårdene jeg har forsøkt å vise tidligere, eller til erstatning for disse. Det imidlertid føre for langt å følge disse i detalj. For denne tidsperioden må jeg som nevnt konsentrere meg om de viktigste sentralstedene, byene og kaupstedene.

11.2 Middelalderens administrative, sakrale og økonomiske rurale sentra

Mangel på arkeologiske kildemateriale fra denne perioden på landsbygda gjør at det ikke kan gjøres tilsvarende undersøkelse fra middelalderen slik det ble gjort for forhistorisk tid i det foregående. Dette skyldes først og fremst at gravgodset og gravminnene forsvant som følge av kristendommens innføring. I tillegg har vi et problem med generell funnfattigdom (manglende funn fra middelalder er drøftet i Martens et al. 2009. For Vestlandets del i denne publikasjonen se særlig Hansen 2009, Sørheim 2009 og Diinhof 2009). Når det gjelder byer og kaupsteder på Vestlandet foreligger det derimot et betydelig arkeologisk materiale fremkommet gjennom de mange og omfattende bygravningene som særlig har funnet sted etter 1950-tallet. Fra denne perioden har vi til gjengjeld for det manglende arkeologiske kildematerialet, noe bedre tilgang på skriftlige kilder som kan kaste lys over problemstillingene når det gjelder både byer og landsbygda i denne fremstillingen. En detaljert undersøkelse på grunnlag av skriftlig kildemateriale bør gjøres av historikere, men vi skal likevel bevege oss litt inn i historikernes fagfelt for å se om enkelte element ved de nye politiske, religiøse og økonomiske forholdene som oppstår i middelalderen kan si noe om sentralitets- og maktspørsmål blir endret, eller om forholdene er stabile fra forhistorisk til historisk tid. Finner vi de sentrale stedene og bygdene på samme sted som i forhistorisk tid eller er det nye lokaliteter eller områder som kommer til eller erstatter de eldre? Særlig skal vi se om kongen og statsmaktens virke og nye administrative apparat, samt kirkens «geografi», slik Adam av Bremen etterlyste (Schumacher 2005:68), gir det samme eller et endret bilde fra det vi kunne lese ut fra de forhistoriske funnene og kulturminnene. Jeg har valgt forekomsten av kongs- og lendmannsgårder samt kirkebygg og kirkens administrative hierarki som kilde for denne undersøkelsen. I det neste hovedkapittelet vil de kjente byene og kaupstedene på Vestlandet, der nytt arkeologisk materiale vil kunne kaste lys over de problemstillingene denne fremstillingen konsentrerer seg om, bli grundigere behandlet.

11.2.1 Kongs- og lendmannsgårder på Vestlandet

Kongs- og lendmannsgårdene spilte en stor rolle i det politiske og administrative systemet i tidlig middelalder. Disse var økonomisk og administrative knutepunkt i et ruralt økonomisk system der jord var grunnlag for makt. Tilgjengelig skriftlig datering (for eksempel en tilfeldig bevart skriftlig opplysning, testament el. l.) for noen av disse faller noe utenfor den øvre tidsrammen i denne fremstillingen, men dette er av mindre betydning da storgårds- eller godsdriften kan ha bestått i lengre tid før dette.

Vi har allerede nevnt flere av kongsgårdene i gjennomgangen av yngre jernalder (kap. 9.6.1). Mest kjent er Harald Hårfagres fem storgårder i Hordaland og Rogaland som regnes som noe av det mest troverdige i den usikre tradisjonen om Harald Hårfagre (Helle 1993:149f.). Dette er *Seim*, *Alrekstad* og *Fitjar* i Hordaland og *Utstein* og *Avaldsnes* i Rogaland. Berettende kilder navngir ca. 30 kongsgårder i Norge før 1150, hvorav minst 15 lå på Vestlandet. F. Iversens studie av fire slike kongsgårder i Hordaland viser at det lå mellom 30 og 50 gårder som underliggende gods til hver av disse. «Vi forstår at kongene på 900- og 1000-tallet direkte eller indirekte rådde over hundrevis, ja kanskje opp mot et par tusen gårder, før godsene ble oppsplittet i tidlig og høymiddelalder og omfordelt til kongsgrunnlagte kirkelige institusjoner i byene» (Iversen 2009:67–8). Det vil føre alt for langt å prøve å finne, og analysere alle disse gårdene, men da kongsgårdene i tillegg til lendmannsgårdene må regnes som sentrale gårder i tidlig middelalder skal vi gå ut fra disse for å finne grunnlag for de viktigste ledende og administrative sentraene på landsbygden. Vi skal her i hovedsak støtte oss på Frode Iversens (2004:20ff.) gjennomgang, med der refererte kilder og forskningsarbeider som gir en grundigere diskusjon og omtale av kongs- og lendmannsgårdene.

I Rogaland var det minst tre kongsgårder hvorav *Avaldsnes* og *Utstein* regnes som sikre. Snorre omtaler indirekte en kongsgård til på Jæren under Sigurd Magnusson og det skal ha vært en årmann der. Ut fra historiske kilder så vi (kap. 9.2.3) at Asgaut Steinnes (1953:361) så muligheten for at det var en kongsgård på *Obrestad*, der Eirik Bjodaskalle, morfar til Olav Tryggvasson skulle ha bodd. Vi vet imidlertid ikke om denne fortsatt var kongsgård i middelalderen.

I Hordaland var det i alt 7 mulige kongsgårder, hvorav de tre nevnte *Seim*, *Alrekstad* og *Fitjar* er sikkert belagt. Senere, under Olav Haraldsson, kan også *Lygra* ha vært kongsgård. Når det gjelder *Kvinnum* i Haraldskvedet, er denne, som tidligere omtalt, neppe en gård, men snarere en kjenning for et skip (Lie 1982). Egilssagaen er alene om å omtale *Herdla* som en stor kongsgård. Senere fra 1160–70 årene frem til 1180, var *Herdla* lendmannsgård under Fillippus Arnesson. Det er vel mest sannsynlig at *Herdla* tidlig var kongelig forleningsgods slik også H. Bjørkvik har påvist for seinmiddelalderen (Bjørkvik 1970). Det kan også ha vært en kongsgård i Hardanger der Harald Gråfells brødre i ifølge Snorre ofte satt («Þeir sátu oftlega í Harðangri»). Iversen foreslår at dette muligvis kan ha vært i Kinsarvik der det senere lå en markeds plass og dessuten en fylkes- eller fjerdingskirke (Iversen 1994:23, fotnote 17). Heimskringla har dessuten en opplysning om at Harald Hårfagre tok veitsler på en gård nær et vann på Voss, ventelig Vangsvatnet, og at det etter disse usikre opplysningene også kan ha vært en kongsgård der (Iversen:1994:23).

At Harald Hårfagre hadde veitslerrett hos Atle Jarl, som vist nok var forlent Sogn (og Fjaler) og hadde hovedgård på *Gaular* i Sunnfjord, muligens i bunnen av Dalsfjord, kan indikere en kongsgård her. Ved munningen av denne fjorden, 35 km lenger ut ligger *Atløy* der kong Eirik

Haraldsson Blodøks ifølge Egilssagaen hadde en stor gård et lite stykke opp fra sjøen. Denne skulle være styrt av Atløy-Bård som ble omtalt som en mektig sysselmann og «stordriver».

Fylke	Gård	Status
Rogaland	Ukjent gård på Jæren	Mulig
	Utstein	Sikker
	Avaldsnes	Sikker
Hordaland	Fitjar	Sikker
	Ukjent gård i Hardanger	Mulig
	Ukjent gård på Voss	Mulig
	Alrekstad (Årstad)	Sikker
	Herdla	Sannsynlig
	Seim	Sikker
	Lygra	Sannsynlig
Sogn og Fjordane	Ukjent gård i Gaular	Mulig (?)
	Atløy	Sannsynlig
	Naustdal	Mulig
Møre og Romsdal	Skuggen	Mulig (?)
	Hustad	Sikker
	Birkestrond	Sikker

Tabell 7

Sikre, sannsynlige og mulige kongsgårder på Vestlandet. Etter Iversen 2004:24 med suppleringer. Certain, likely and possible King's estates at Western Norway. From Iversen 2004:24 with supplements

På Sunnmøre kan *Skuggen*, nabogården til Borgund som vi senere skal komme tilbake til, ha vært kongsgård. Her skal Håkon Jarl og sønnen ha vært på veitsle ifølge Fagrskinna. Også i Romsdal, på *Hustad* og på Nordmøre, *Birkestrond* på øya Frei nevner kildene kongsgårder.

De rurale kongsgårdene hadde trolig utspilt sin rolle i den direkte styringen av landet og rike omkring 1200. Kongen flyttet sin virksomhet til byene og overlot distriktene til nye sysselmenn, ofte rekruttert fra de tidligere lendmannsættene. Disse kan ha styrket sin posisjon i enkelte områder, muligens med en ny konkurrent i sentralkirkelige institusjoner med kongelig bakgrunn (Iversen 1994:34).

En annen viktig institusjon innen kongens administrative apparat var de *kongelige kapellene*. Kongedømmet sto bak og bygde opp en egen kongelig kapellorganisasjon med kirkelige anlegg og et presteskap som på en særlig måte skulle stå til kongedømmets disposisjon. I 1308 ble dette formalisert ved at pave Clemens V skilte ut 14 kongelige kapell i Norge som egen kirkelig enhet, delvis unndratt biskopens jurisdiksjon. 10 av disse lå på Vestlandet, 6 av dem i og rundt Bergen. Foruten Bergenskapellene, først og fremst Apostelkirken men også Allehelgenskirken og Katarinakirken, var dette Laurentiuskirken i Egersund, Sørbø på Rennesøy i Boknafjorden, Olavskirken på Avaldsnes, Fana kirke, Tyssøy kirke på «St. Olavsøy» i Raunefjorden sørvest for Bergen, og Herdla i Nordhordland (Helle 2006:86–7). Alle disse ligger sentralt til i eller ved leia. Opprinnelig skulle disse dekke kongefamiliens og dens følge sitt behov for kirkelige tjenester, men etter hvert fikk disse betydelige oppgaver innenfor den kongelige administrasjonen foruten at de som de øvrige kirkene etter hvert fikk store jordegods utover i distriktet i sin egen besittelse.

Det synes som om *lendmannsombudet* slo gjennom for fullt i løpet av Olav den helliges regjeringstid da de er lite nevnt i sagaene før denne tid (Kleiven 1981:29). Lendmennene kom til å utgjøre et føydalt innslag i rikskongenes forvaltningssystem. Sveaas Andersen (1977:281) understreker at lendmannens autoritet hvilte på et dobbelt maktgrunnlag – lokal forgrunnsstilling med støtte i egen jordeiendom og kongsombud med basis i kongelig veitslejord. Sett fra rikskongens synspunkt var imidlertid lendmennene med sin høvdingbakgrunn og lokale tilknytning lite skikket til å ivareta hans interesser i lokalområdene på lang sikt. Kongedømmets reelle maktutøvelse hvilte på fysisk nærvær i form av institusjoner som krongods og lojale kongstjenere i distriktene. Krongodset eller kongsgodset var som regel knyttet til kongsgården. Kongen med sitt store følge av hird og tjenestefolk kunne vanligvis ikke oppholde seg på en kongsgård i lengre tid, både av hensyn til forsyninger og fordi riksstyringen krevde hans nærvær rundt om i landet. Forvaltningen av disse gårdene ble derfor overlatt personlige kongstjenere, mest kjent under navnet *ármenn* (sing. *Ármaðr*). Ármannens oppgave var opprinnelig en ren gårdsforvalter men ble etter hvert en ombudsmann med mer omfattende oppgaver. Overgangen må ha gått gradvis men må i stor utstrekning ha vært slutført på et tidspunkt da rikskongen og lokale stormenn var kommet til enighet om å godta rikskongedømmet som rikets reelle forvaltningsorgan både sentralt gjennom det personlige kongsstyret og lokalt gjennom kongens ombudsmenn. Antakelig var dette skjedd i sentrale strøk av landet (Trøndelag, Gulatinslagen) på Olav Kyrres tid (Andersen 1977:285–6).

Kompetanseforholdet mellom *ármann* og *lendmann* er noe uklart. Svært ofte er de tildelt de samme oppgavene i lovene, men ut fra deres ulike kongstilknytning og sosiale bakgrunn, er det rimelig å anta at *ármannen* var den egentlige kongstjeneren. Han utførte de fleste praktiske gjøremål i lokalforvaltningen, mens *lendmannen* bare trådte til i slike tilfelle der *ármannen* ikke hadde tilstrekkelig tyngde til å gjennomføre oppgaven (Andersen 1977:289).

Ármannen, i likhet med *lendmannen*, utøvde delegert kongelig myndighet og hadde såkalt *yfirsókn*, muligens over et større eller mindre område, en *sýsle* (Iversen 2004:18). Den tyske rettshistorikeren Karl Lehman (1888) søkte opphavet til sýslebegrepet i en kongelig praksis med å sende betrodde menn med kongelige særoppdrag til perifere og tilgrensende deler av riket. Ifølge denne tolkingen, som har festet seg i norsk forskning, betegner «sýsla» i en tidlig fase et personlig ombud/myndighet og ennå ikke et fast definert geografisk administrasjonsområde. Vi kjenner imidlertid ikke til at *ármennene* rådde over bestemte ombudsmansdistrikter, men vi vet at *ármannsstillingen* eller *-ombudet* ble betegnet av samtiden med ordet *ármennning* og at en slik *ármennning* må ha dekket et mer eller mindre omfattende område (Andersen 1977:288–9). Sysselmannsombudet er først kjent fra 1100-tallet og tok gradvis over oppgaver som *lendmenn* og *ármenn* tidligere utførte, men kan være eldre. Opplysninger i Gulatingsloven kan tyde på en geografisk sýsleinndeling senest på 1000-tallet, og at denne var nært forbundet med et eldre system av kongs- og *lendmannsgårder* gjennom *ármannen* og *lendmannen* (Iversen 2004:18).

Fylke	Region	Kommune	Gård	Lendmann	Lendmann i tidsrom	K	
Rogaland	Jæren	Jæren?	Ukjent	Håkon Mage	† e.1140		
		Randaberg	Randaberg	Ivar Håkonsen Jon Torbergsson	†1159 1161–84*, †1179	T	
		Sola	Sola	Erling Skjalgsson	†1027	S	
	Ryfylke	Finnøy	Ukjent	Aslak		1015–1028*, †1028	
			Hesby	Bård		pr. 1263, kanskje 1253	S
			Talgje	Gaute Erlingsson		før 1273, †1288	S
				Isak Gautsson		Før 1287, † e. 1302	
Hordaland	Sunnhordland	Fitjar	Fitjar	Aslak	1015–1028*, †1028	S	
		Etne	Gjerde	Erlend Svein Erlendsson Svein Sveinsson	1015–1028* 1045–1066* 1093–1103*	T	
			Støle	Kyrping Orm Ogmund dreng	pr. 1127, 1142 pr.1150, †1153–55	S	
		Kvinnherad	Ænes	Gaut av Ænes Jon Gautsson Munan Gautsson	† e. 1181 †1184	S	
			Mel	Gaut Jonsson Finn Gautsson	pr. 1217, †1270 før 1247, † e. 1288	K	
			Hatteberg	Gaut Gautsson (Unge)	pr. 1287–88, † før 1306	S	
	Nordhordland	Øygarden	Hernar	Aslak Erlendsson	pr. 1135, †1159?	?	
		Askøy	Herdla	Fillipus Arnesson	1161–84*, †1102	S	
	Sogn og Fjordane	Ytre Sogn	Hyllestad	Bø	Isak	pr. 1239, †1247	
Indre Sogn		Aurland	Ukjent	Brynjulf Helgesson Serk Brynjulfsson Peter Serksson Jon Petersson	1045–66* 1093–1103*, †1102 pr. 1127, †1154	S	
		Gaupne	Urnes	Gaut Jon Gautsson Munan Gautsson Arnbjørn Jonsson	1161–1184* pr. 1181 †1184 utn. 1218? †1240	T	
		Sogndal	Kvåle	Jon Stål Brynjulv Jonsson Jon Brynjulvsson	utn. 1218–19, † e. 1225 pr. 1232, †1278 pr. 1280, † e. 1295	K	
Sunnfjord		Naustdal	Naustdal	Eiliv	pr. 1263, †1277	S	
		Jølster	Hegranes	Audun Hugleiksson Vigleik Audunsson?	pr. 1263, †1302 utn. 1277, †1280	T	
Nordfjord		Eid	Stårheim	Arne Kongsmåg Ivarss Nikolas Arnesson Andres Simonsson Gregorius Andreson Andres Pott Gregoriuss	pr. 1155, † e. 1177 pr. 1180, †1225 †1218 utn. e. 1240, †1246 pr. 1263 † e. 1273	T	

fortsetter

Fylke	Region	Kommune	Gård	Lendmann	Lendmann i tidsrom	K
Møre og Romsdal	Sunnmøre	Giske (Giske øy)	Giske	Torberg Arnesson	1015–28*	S
				Øystein Orre	1045–66*	
					Ogmund Torbergsson	1093–1103* e. 1150
				Skofte Ogmundsson		
				Pål Skofteson		
				Skofte Skoftesson		
				Ogmund Skoftesson	†1103	
				Tord Skoftesson	†1103	
				Finn Skoftesson	†1103	
				Nicolas Kuvung	pr. 1168, †1217	
				Pål Flida	før 1217, † e. 1223	
				Peter Pålsson	pr. 1221, †1254	
				Nikolas Petersson	før 1235, †1265	
				Bjarne Erlingsson	før 1273, †1313	
	Romsdal?	Giske (Vigra øy)	Blindheim	Hallkel Huk	Lm. e. 1128, † e. 1158	
				Simen Skalp	1134–55*, †1161	
				Jon Hallkelsson	1134–55*, † e. 1192	
				Hallkel Jonsson	pr. 1184, †1194	
				Ragnvald Jonsson	†1184	
				Ragnvald Hallkelsson	†1217	
				Gregorius Jonsson	før 1197, †1288	
		Averøy/ Aurland?	Forland	Øystein Ragnvaldsson	før 1197	
				Egil Askjellsson	1094	

* Lendmann under konge med denne regjeringstid.

K Middelalderkirke; T = trekirke, S = steinkirke

Tabell 8

Lendmenn på Vestlandet (1015–1308). I hovedsak etter Iversen 2004 Tabell 2, samt Kleivane 1981 og Storm 1882 med støtte i nettsøk.

Lendmen (highest rank attainable in the hird of the Norwegian king) in Western Norway (1015–1308). (Iversen 2004 table 2 and Kleivane 1981 and Storm 1982 supplied with internet search.)

For perioden 1015–1308 nevner kildene ifølge Iversen (2004:27) i alt 78 lendmenn på Vestlandet, inkludert Agder, men uten Romsdal og Nordmøre. Vel 70 av disse kan på et mer eller mindre sikkert grunnlag plasseres geografisk innenfor et fylke, en bygd eller til en gård (Iversen 1999b, Kleivane 1981:299ff.). Lendmannsgårdene var ofte blant de største gårdene i sin region og til flere av disse har det i tillegg vært knyttet store jordegods. Dette gjelder særlig Gjerde i Sunnhordland, Herdla i Nordhordland, Bø i Hyllestad, Kvåle i Sogn (noe usikkert), Naustdal og Hegranes i Sunnfjord, muligens Stårheim i Nordfjord samt Giske i Møre og Romsdal (Iversen 2004:29). Til de fleste gårdene, eller i umiddelbar nærhet ble det reist middelalderkirker, de fleste i stein.

Foruten kirkene er det lite arkeologisk materiale som kan fortelle om disse stedene, men da middelalderske profane steinbygder er svært uvanlig å finne i Norge utenom festningsverk og kongsgårdsanlegg i byene, er det to funn som særlig er verdt å trekke frem: Dette er restene etter en stor steinbygning på Giske på Sunnmøre og «Audun Hugglekssons borg» på Hegranes, Ålhus i Jølster:

Giske er en liten flat øy som ligger utenfor Ålesund. Giskeætten, eller egentlig flere ætter med tilknytning til stedet, ruver i norsk historie fra Arnesønnene (etter Arne Anmodsson d. 1024)

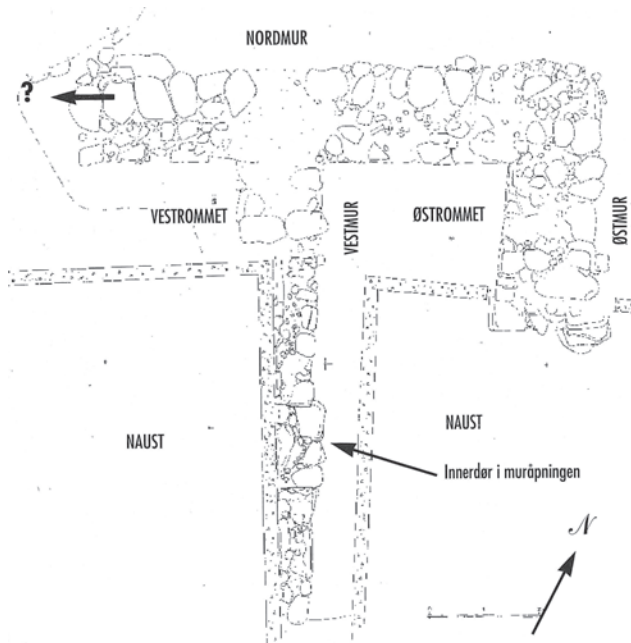
som deltok som høvdinger på begge sider i slaget på Stiklestad, til kjente menn og kvinner opp gjennom middelalderen. Giskegodset hørte med blant de største godssamlingene i landet (Kvamme 1994:189ff.). På 1200-tallet eide de trolig et førtitalt heleide gårder og en god del strøgods på Sunnmøre og i Romsdal. Dette var antakelig det største sammenhengende gods-komplekset i Norge. De eide også bygården Fatten i Bergen (Helle 2012). Giskefolket var blant de ledende i rikssammenheng. Videre ser vi at disse også innehadde posisjoner i forbindelse med Borgund (se kap. 11.3.6) lenger inne i fjorden, noe vi skal komme grundig tilbake til senere. Fysiske spor etter setegården på Giske var det dårlig med. Hadde det ikke vært for Giske kirke, en liten romansk marmorkirke, tidfestet til begynnelsen av 1100-tallet, hadde man god grunn til å tvile på om denne storætten virkelig hadde sitt tilholdssted der, selv om det finnes mer eller mindre fantasifulle beretninger om kloster, hemmelige ganger og en høvdinghall i området vest for kirka fra 17- og 1800-tallet. I forbindelse med naustutvidelse, like nedenfor og sørvest for marmorkirken på Giske, kom det imidlertid i 1992 frem store rester av en betydelig murbygning (Sørheim 1992). Året etter kunne det avdekkes murer fra deler av en bygning på over 80 m². Det som ble avdekket var to rom med en dør imellom. Yttermurene i grunnplanet var over 2 m tykke, noe som forteller om et betydelig byggverk. Et brannlag som dekket gulvet ble C¹⁴ datert til 1200-tallet. Dette kan korrespondere med en brann som omtales i Magnus Håkonssons saga i 1264 (Larsen og Reimers 1994:281:ff).

Figur 62

Den lille flate øya Giske utenfor Ålesund, sett fra Godøy. En gang sete for en av de rikeste slektene i Norge. Medlemmer av Giskeætten innehadde lederposisjoner i Borgundkaupangen og har utvilsomt tatt del i det økonomiske livet der. Hovedsetet med steinbygning og marmorkapellet midt på bildet. I bakgrunnen Valderøy og Haramøyene. Foto forf.

The small, flat island Giske outside Ålesund, seen from Godøy. Here was once the main farm for some of the richest families in Norway. Members of the Giske family held important positions in the medieval Borgund town and have undoubtedly had important roles in the economic life here. The Manor and the marble chapel in the middle of the island. Behind Valderøy and Haram islands. Photo: The author.

Figur 63
Steinbygningen på Giske. Utgravingsplan (Larsen & Reimers 1994:290).
Ruins of the stone house found at Giske. (Larsen & Reimers 1994:290).
(Naust = boathouse. Innerdør = inside door.)

Figur 64

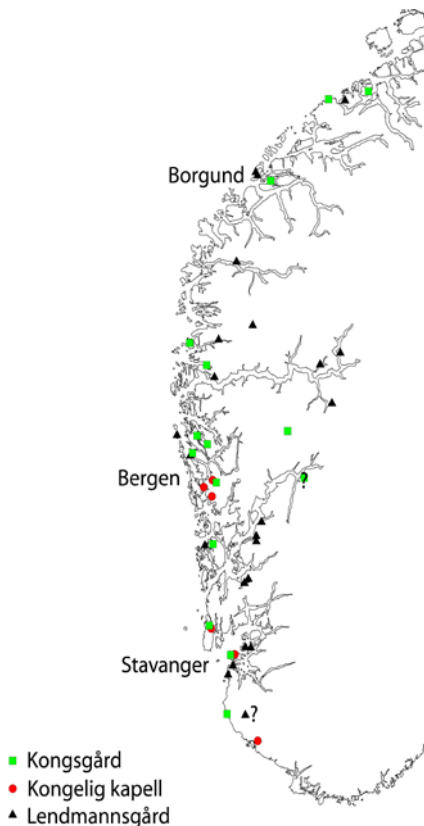
Giske. Steinbygningen under utgraving: Nordmuren med en senere steinbrolagt gårdsplas utenfor. Kirken er bygget av marmor, har 175 plasser og har antakelig tjent som gårdskapell for Giskeætten. Nederst rundt hele kirkens yttervegg går en attisk baseprofil som kom i bruk på norske kirker på 1100-tallet. Kirken er kledd med store velhugne kvaderstein og viser påvirkning fra Bergensområdet. Kirkene i Borgundskaupangen og flere andre kirker i fylket er utført på samme måte. Men Giske kirke er den eneste kirken som i sin helhet er bygget i marmor. Foto: forf.

The excavation of the stone house at Giske; the northern wall with a paved yard outside. The church was once the private chapel at the manor. Consisted originally of a nave and a choir. Around the walls, there is an attic base profile used in the Norwegian churches from the 12th century. The church has big, well-constructed ashlars of a type like found the Bergen area. The churches in the town of Borgund and some other churches nearby are built in the same way, but the chapel at Giske is the only one built totally of marble stones. Photo: The author.

Den tidligste meldingen om «Audun Hugleikssons borg» på Ålhus i Jølster er fra 1626. Da skrev biskop Paschaius (Nils Paaske) i Bergen til Ole Worm i København om at det «I Sundfjord paa Jylster, tvært fra prestegaarden paa gaarden Hegrenes findes en stenbro og nogle steenhobe eller rudera paa en øde plads hvor tilforn en mægtig kiempe Eivind Hestekorn (saa kaldet fordi han var den første i Norge som gav hesten korn at æde), Norges riges kantzler havde et slot»... «Broen er 96 trin lang og 3 trin bred. Flere beskrivelser finnes fra 1800-tallet, bl.a. en beskrivelse med kart av biskop Neumann, men i begynnelsen 1900-tallet var det ikke noe å se av borgmurene. I 1934 grov grunneieren frem murene, men etter at han støtte på skjeletter, kontaktet han arkitekt Gerhard Fischer som senere besøkte stedet. Etter Fischer sine oppmålinger, var de utvendige målene maksimalt 22 x 13 m. Med en veggjukkelse på 2,2–2,5 m ble det innenfor et rom på 162 m². Baron Audun Hugleiksson, som innehadde betydelige verv innen rikspolitikken, ble hengt på Nordnes i Bergen i 1302. Det finnes ikke bevis for at bygningen er reist av Audun Hugleiksson, slik tradisjonen vil ha det til, men Fischer ser ikke

bort fra at «borgen» er reist av ham. Det var i hvert fall liten grunn til å tro at bygningen var yngre enn dette. (Larsen 1994.)

Etter definisjonen er en borg et byggverk som kombinerer bolig og festning. Foruten de kongelige anleggene kjennes det til bare to middelalderske adelsborger i Norge. Dette er den nevnte «Audun Hugleikssons borg» og Baron Alf Erlingssons borg på Isegran i Fredrikstad. Om nå anlegget i Jølster virkelig kan regnes som et festningsverk vet vi ikke. A. J. Larsen som diskuterer dette konkluderer med at «Kan hende er det rett å sjå anlegga på Hegrenes som ei borg, som skulle tene byggherren til forsvar og som utgangspunkt for maktutøving» (Larsen 1994:102). Muligens hadde også steinbygningen på Giske med sine solide yttervegger og beliggenheten like i sjøkanten samme funksjon som et borgliknende bosted. En annen sammenlikning jeg vil trekke frem er steinhuset på Gran på Hadeland, like ved «søsterkirkene» som ble reist en gang rundt 1210. Dette hadde imidlertid muligens en kirkelig tilknytning. I alle fall er ruinene restene etter hus som har vært reist av svært betydningsfulle personer i norsk historie og som vitner om setegårder og sentra i store gods komplekser.

Figur 65
Kongsgårder, kongelige kapell og lendmannsgårder.
King's estates. Royal chapels and lendermen's manors

I 2012 ble det funnet en stor steinbygning like ved Olavskirken på Avaldsnes. Det som ble avdekket var en kjeller på om lag 50 kvadratmeter med murer bevart i godt og vel 1 m høyde. Over dette må det ha stått en bygning som ledet mot kirken i nord og kanskje ha hatt en forbindelse i treverk helt frem mot kordøren. En lønngang som ble delvis underøkt i 1985, synes å ha gått inn i bygningens overetasje. Til dette anlegget hører også en hellelagt veg som løper parallelt med kjellerens lengderetning og kan ha ført helt frem til kirkens vesre inngang. Utgraverne setter dette anlegget i forbindelse med kong Håkon Magnusson som fikk ordningen med kongelige kapell endelig godkjent av paven. De tror derfor at det var denne kongen som sto bak oppføringen av denne kongsgården på Avaldsnes (Skre 2012:8–9).

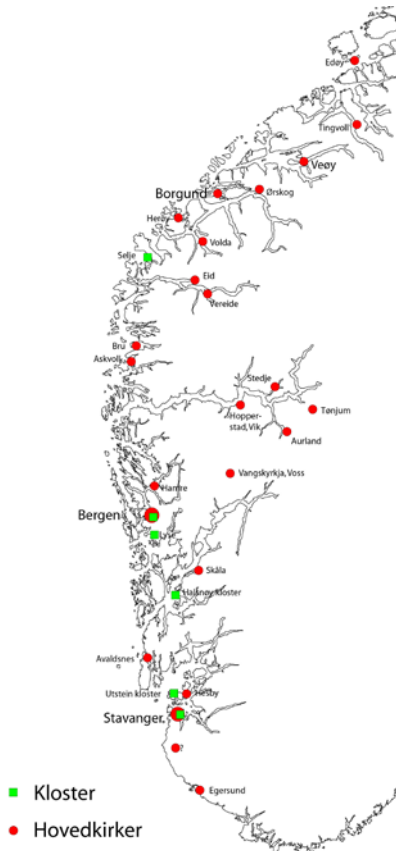
11.2.2 Kirkelige sentra

De tre første bispedømmene i Norge ble sannsynligvis fastere organisert i Olav Kyrres regjeringstid (1067–93). Antakelig var virkeområdene de samme som inndelingen i lagdømmer, for Vestlandet: Gulatingslagen og Frostatingslagen. Senest i 1120-årene ble Stavanger Bispedømme opprettet. Det er naturlig å tenke seg at de første bispene hadde ambulerende residens og på samme vis som kongen, reiste rundt mellom sine veitslegårder. Etter 1152/53, da den pavelige utsendingen Nicolaus Breakspear ble sendt til Norge og Sverige for å opprette egne kirkeprovinser fikk vi en fast inndeling med 11 bispedømmer i erkeprovinsen som fikk sitt sete i Nidaros. Stavanger bispedømme omfattet Rogaland, Agder, Hallingdal og Valdres. Røldal og Eidfjord ble også tillagt Stavanger. Bergen bispedømme omfattet Hordaland og Sogn, mens Møre og Romsdal tilhørte Nidaros. De tidligste tradisjonene om en bisperesidens på Vestlandet var knyttet til Selja ved Stadt. Med fullføringen av den store Kristkirken på Holmen i Bergen i 1170, ble St. Sunnivas relikvieskrin flyttet fra Selja til Bergen. Bispesetet ble etter dette offisielt knyttet til Bergen. (Tryti 2006:72–73). Bispesetene ble kjernen i Vestlandets «kirkelige geografi». Bergen og Stavanger skal vi se nærmere på senere, her skal vi konsentrere oss om de mindre kirkelige sentraene.

Den kirkerettslige lovgivningen stilte mot ensretting av sognesystemet i Europa (Tryti 1987:413). Kirkens organisasjon kan vi lese om i Gulatingsloven (G 10–13) som omfattet hoveddelen av området denne fremstillingen behandler. For Møre og Romsdal finner vi tilsvarende bestemmelser i Frostatingsloven (F II 7, 10, VII 26). Karakteristisk for det norske lokalkirkelige systemet slik vi møter det i landskapslovene, er at kirker har navn etter den sivile inndelingen: Fylket, deler av fylket eller herredet. I Gulatingsloven fremtrer kirkene ofte med ulik rang etter størrelsen på det område de har navn fra. Det skilles mellom hovedkirker, fjerdingskirker, åttungskirker, herredskirker og høgendeskirker (privatkirker). I tillegg finner vi kongelige kapell. A. Taranger (1888, 1896) hevdet at de eldste kirkene i landet synes å være fylkeskirkene, som etter alt å dømme var bygd etter kongelig initiativ. Dette var dels kirker som Olav den Hellige og biskop Grimkjell hadde gitt pålegg om på Mostertinget, dels kirker som ble reist senere. Lovteksten tar altså utgangspunkt i situasjonen fra en tid etter kong Olav og biskop Grimkjells dager da de ble reist mange kirker rundt om i de fleste bygdene på Vestlandet. Hvem som reiste disse første kirkene blir det ikke sagt noe om, men ut fra det en vet er det god grunn til å anta at kongen gjorde mye for å få reist de første hovedkirkene og at bøndene mer og mer ble dratt inn i byggingen (Helle 2001:201).

Opprinnelig kan de være at det skulle være minst en hovedkirke som dåps- og gravkirke i hvert Vestlandsfylke, og det er mulig at Moster hadde en slik funksjon for Hordaland mens også kan ha vært reist en hovedkirke for Rogaland i Stavanger og for Fjordane på Selje. I Sogn

kan kirken på Stedje i Sogndal ha hatt en slik funksjon. Presten der var så sent som i 1328 hovedprest for hele fylket. I Nidaros bispedømme skulle det være en fylkeskirke i hvert av de små fylkene. Så store som Vestlandsfylkene var, må det imidlertid tidlig ha vært behov for flere hovedkirker (Helle 2001:203). Ved inngangen til 1100-talet hadde vi flere hoved- eller fylkeskirker i hvert fylke. I Rygjafylket er det problematisk å peke ut sikre fylkeskirker: *Mariakirken* i Egersund der det også var et kongelig kapell, Laurentiuskirken, kan ha vært en fylkeskirke, videre har vi *Klepp*(?) og *Stavanger*(?). I Ryfylke kan *Hesby* på Finnøy eller

Figure 66
Klostre og hovedkirker.
Cloisters and main churches.

Jelsa ha vært fylkeskirker. *St. Olavskirken* på Avaldsnes som var den fjerde største kirken i landet da den sto ferdig, regnes også som en fylkeskirke. Denne hadde også tittelen Kongelig Kapell av kong Håkon Magnusson og i 2012 ble det funnet restene etter en steinbygning like ved som ble tolket som restene etter kongsgårdsanlegg (Skre 2012:8). I Hordaland var *Skåla* kirke i Sunnhordland, *Hamre* på Osterøy i Nordhordland, *Vangskirken* på Voss og *Ullensvang* eller *Kinsarvik* i Hardanger, hoved- eller fjordungskirker (Helle 2001:202 markerer Kinsarvik som fjordungskirke). I Sognfylket hadde vi *Hoprekstad* i Vik, *Ryggjakirken* i Aurland, *Tønjum*

i Lerdal og *Stedje* i Sogndal. I Firdafylket (Sunnfjord og Nordfjord) var trolig *Askvoll*, *Bru* på Svanøy, *Vereide* i Gloppen og *Eid* hovedkirker og på Sunnmøre *Herøy*, *Volda*, *Borgund* og Ørskog. I Romsdal har Raumdølafylket hatt sin fylkeskirke på *Veøy* i Romsdalsfjorden. På middelalderens Nordmøre, som den gang også omfattet Fosenhalvøya, har i hvert fall *Tingvoll* og *Edøy* vært hovedkirker. (Andersen 1977:320)

Det ser ut til at ønske om en hovedkirke i hvert vestlandsfylke etter hvert ble endret i retning av at fjordungskirkene ble hovedkirker. Åttungskirker fins det ikke spor etter i praksis. Rundt om på Vestlandet er det imidlertid ikke vanskelig å finne herredskirker (bygdekirker) og høgendeskirker som loven nevner i tillegg til de aritmetisk rangerte. Det ser ut til at mange av disse kirkene ble reist på lokalt initiativ etter hvert som kristendommen fikk fotfeste. Selv om det var naturlig at kyrkjelyden var knyttet til den nærmeste lokalkirken, ser det ikke ut som om en i Gulatingsloven har fått noen fast sokneinndeling. Det er lite trolig at det alt i første halvdel 1100-tallet var utviklet noe fast, dekkende system av sokn med faste territoriale grenser. Klare spor av dette får en først i kilder fra andre halvpart av 1200-tallet og utover skriver Knut Helle (2001:2004).

Figur 67

Vangskyrkja, Voss. Bygget 1271–1277. Foto: forf.

The Vang church at Voss. Built 1271–1277. Photo: the author.

I denne forbindelse skal vi også ta med klostrene som ble grunnlagt utover på 1100-tallet. Foruten klostrene i Stavanger og Bergen finner vi Utstein kloster på den gamle kongsgården i Ryfylke. Vi har Halsnøy kloster i Sunnhordland, Lyse kloster i Os, sør for Bergen og sist, men ikke minst Albanusklosteret på Selje, en liten øy like sør for Stad. I dag kan disse synes å ligge noe avsides, men sett fra samtidens transportvei på sjøen, ligger de, kanskje med noe unntak for Lysekloster, midt i hovedleiene, for Utstein og Halsnøy sentralt i sine respektive fjordsystemer, mens Selje må ha vært en godt besøkt havn for båter som ventet på godt vær og lagelig bær for turen nord om Stad. Den spesielle plasseringen av Selje kloster bygger imidlertid på legenden om St. Sunniva.

Figur 68

Selje kloster sett fra Sunnivahola. I bakgrunnen Stad

Selje cloister seen from the St. Sunniva Cave. I the background Stad

Foto/Photo: Kremle - Own work, CC BY-SA 3.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=11049025>

Til sist skal vi huske på at også kirken ble en betydelig faktor som eiendomsbesitter og aktør i det økonomiske livet. Gjennom tiende, landskyld, bøter etc. fikk kirken betydelige inntekter og de måtte ha et apparat som samlet inn og formidlet disse inntektene. Dette skjedde via presteskabet og kirkene (se kap. 3.5.3 og Holmsen1961:225–6). Dette kan vi blant annet lese ut fra at ulike kirkelige institusjoner eide handelsgårder i Bergen (Helle 1995:294) eller eide handelsskip (for eksempel «St. Halvards skip» eller «Skeggen» som var biskop Nikolas's ene av to skip i 1221 eller «Lysebussen» til Lyse kloster [Kjeldstadli 2012]).

11.2.3 Diskusjon og sammenlikning på grunnlag av tidligere sentraldannelser og middelalderens administrative og kirkelige rurale sentra

Kongens og hans administrative apparat ble foruten den militære, politiske og juridiske makten også en betydelig økonomisk maktfaktor. Ved siden av dette hadde vi kirken med sitt fastlagte hierarki, som foruten sin innvirkning i religiøs og kulturell virksomhet, også ble en betydelig økonomisk faktor gjennom tienden og også etter hvert som en stor jordeier med tilhørende inntekter. Kongens ombudsmenn og øvrige stormenn hadde også sine inntekter gjennom sitt embete og som private jordeiere. Det vil gå for langt å gjøre rede for de ulike godsdannelsene. Kildematerialet er heller ikke av det beste for tidlig middelalder som vi her i det vesentlige behandler, men et uttrykk for den økonomiske virksomheten kirken og stormennene drev kan vi se i at mange av disse aktørene, for eksempel biskopen i Stavanger og Halsnøy kloster var gårdeiere i Bergen. Lendmannsætter fra Hernar i Nordhordland, Giskeætten fra Sunnmøre, Kvåle-ætten fra Sogn og Bjarne Erlingsson av Bjarkøy-ætten var også blant gårdeierne i Vestlandets økonomiske senter, Bergen.

Som sentrale steder kan vi som for forhistorisk tid regne kongen og stormennenes sete- og veitslegårder og de viktigste kirkestedene, her fortrinnsvis bispesetene og hovedkirkestedene.

Dette kan gi grunnlag for å finne både militære, politiske, administrative og religiøse sentra. Når det gjelder kongens virksomhet reiste han og hans følge til å begynne med rundt på sine veitslegårder, særlig de nevnte kongsgårdene. De kirkelige sentraene skal vi først og fremst se som religiøse sentra, men også regne dem blant de viktige økonomiske sentraene da kirken etter hvert ble den største jordeieren på Vestlandet og hvor kirkesentraene fungerte som oppbørdslesentra for tiende og landskyld.

I tabell 9 er opplysningene fra det overstående samlet. I tillegg finner vi de viktigste sentrale stedene eller bygdene slik de fremkom i behandlingen av eldre og yngre jernalder. Ut fra denne tabellen ser vi at det sørligste mulige middelaldersenteret var Egersund, der det var et kongelig kapell i tillegg til en hovedkirke. Grunnlaget for at Egersund ble oppført som senter i yngre jernalder er særlig et skattefunn med terminus post quem-datering til 1029 samt sagaberetninger fra 1020-årene. Jeg vil derfor komme tilbake til en særskilt presentasjon av Egersund under behandlingen av byer og kaupsteder i neste kapittel.

Gruppe	Sted	Eldre jern-alder	Yngre jern-alder	Kongs-gård	Kongelig kapell	Sete-gårder m.m.	Kirke-senter, kloster	By, kaup-sted
1	Hauge	X						
	Lye	X						
	Hove	X						
	Forsand	X						
	Hebnes-Foldøy	X						
	Leikanger	X						
	Lustrafjorden	X						
	Sande	X						
	Nedstryn	X						
	Ulstein	X						
	Godøy	X						
Haram	X							
2	Kvassheim-Horr-Øyren	X	X					
	Erga	X	X					
	Hå (med Obrestad)	X	X	?				
3	Gausel, Soma m.fl.		X					
	Strand		X					
	Årdal		X					
	Gulen		X					
	Romsdalen		X					
	Sunndal		X					
4	Revheim m.fl.	X				X		
	Fjelberg-Halsnøy	X					X	
	Gloppen	X					X	
	Blindheim-Vigra	X				X		
5	Sola		X			X		
	Voss		X	?			X	
	Eid		X					
	Veøy		X				X	X

fortsetter

6	Egersund				X		X	
	Klepp						?	
	Randaberg					X		
	Sørbø				X			
	Utstein			X	X		X	
	Stavanger						X	X
	Hesby					X	?	
	Talgje					X		
	Fitjar			X				
	Ænes						X	
	Kinsarvik							?
	Årstad-Bergen			X	X		X	X
	Herdla			X		X		
	Hernar					X		
	Seim			X				
	Lygra			X				
	Urnes						X	
	Tynjum i Lærdal							X
	Bø, Hyllestad						X	
	Atløy			X				
	Naustdal						X	
	Askvoll							X
	Bru, Svanøy							X
	Hegranes i Jølster					X		
	Stårheim					X		
	Selje							X
	Herøy							X
Volda							X	
Borgund, Skuggen			X				X	
Giske						X		
Ørskog							X	
Hustad			X					
Birkestrond			X					
Tingvoll							X	
Forland						X		
Edøy							X	
7	Karmsund-Avaldsnes	X	X	X	X		X	(X)
	Etne	X	X			X		
	Rosendal	X	X			X	X	
	Haus-Osterøy	X	X				X	
	Voss	X		?			X	
	Vik	X	X				X	
	Sogndal	X	X			X	X	
	Aurland	X	X			X	X	

Tabell 9

Oversikt over sentralsteder i eldre og yngre jernalder sammenstilt med sentrale steder i middelalderen. (Kongsgårdene kan også ha datering til yngre jernalder)

Survey of central places/areas from Early and Late Iron Age with Medieval central places. (Early Iron Age, Late Iron Age, King's estate, Royal chapel, nobleman's estate etc. Church centre and cloister, town.

Vi vet ikke om *Obrestad*, der Eirik Bjodaskalle, morfar til Ola Tryggvasson skulle ha bodd var kongsgård ut i middelalderen, men gården ligger like sør for utløpet av Håelva der tilgrensende områder kunne vise til tettbygde og rike grender i forhistorisk tid. For øvrig ser vi at det er liten kontinuitet når det gjelder sentralområder fra forhistorisk til historisk tid på Jæren. Her er det først og fremst Stavanger som vokser frem som kirkesenter, noe vi skal komme tilbake til senere. *Sola*, med Erling Skjalgssons gård, kommer nå i fokus. Vi skal ikke se bort fra at han og hans familie var en dominerende eiendomsbesitter på Nord-Jæren slik Snorre gir antydning om. Kanskje kan han også ha hatt eiendom i Stavanger der minnekorset hans ble reist etter sin død i 1027/28. Ved siden av dette har vi opplysninger om et lendmannssete på *Revheim*. Den dominerende jernaldersgården Gausel og omliggende gårder ser ut til å miste betydning i middelalderen. Muligens kan dette, foruten fremveksten av nye maktsentra som Revheim og Sola, ha noe å gjøre med fremveksten av Stavanger og bispesetet der. Bispesetet og kapittelgodset ble etter hvert dominerende jordeiere på Nord-Jæren nærmest byen (Helle 1995:151), noe som kan ha hatt innvirkning på makt- og eiendomsstrukturer her. Likevel er det med noe undring en ser at det ikke er klare maktstrukturer på Jæren utenom disse nevnte, som kan dokumenteres i det landskapet som gjennom det funn og fornminner har vist var det mest fremtredende på Vestlandet i forhistorisk tid.

På øyene i Boknafjorden ser vi det vokser frem nye makt- og eiendomsstrukturer. Først og fremst har vi *Utstein* som var en av Harald Hårfagres viktigste kongsgårder og som senere ble kloster. Vi finner også et kongelig kapell, den lille steinkirken på *Sørbo*, på naboøya Rennesøy. Videre finner vi setegårdene for middelalderske lendmanns- og adelslekter på *Talgje* og *Hesby*, begge med steinkirker fra 11- og 1200-tallet.

Nord for Boknafjorden finner vi igjen Karmsundet med Avaldsnes med kongelig kapell og det noe yngre handelsstedet Notow/Gloppe. Dette er et sentrumsområde som kan føre sine aner tilbake i jernalderen og kanskje enda lenger. Jeg vil derfor diskutere dette grundigere under kapittelet om by og kaupsteder senere.

Som konklusjon for Rogaland kan vi se at foruten Avaldsnesområdet er det liten kontinuitet mellom de forhistoriske sentraene og middelalderens viktigste rurale sentrale steder. Vi skal særlig merke oss mangelen på sentrale steder på Jæren som tidligere fremsto som det mest betydelige landskapet på Vestlandet i forhistorisk tid. Dette kan ha vært et resultat av Stavanger og kirkens fremvekst? Vi kan også vise til Asgaut Steinnes hypotese om Husebygårdene som administrative sentra i et «utskyldsrrike», men denne hypotesen har i senere tid vært kritisert og den kan heller ikke verifiseres gjennom arkeologiske metoder (se kap. 9.6.1) slik at jeg ikke vil legge særlig vekt på disse. Som et nytte element ser vi at sterke adelslekter på Hesby og Talgje etter hvert kom til å bli toneangivende på Ryfylkeøyene.

I *Hordaland* merker vi oss igjen jordbruksbygda *Etne* med flere lendmannsgårder, Støle og Gjerde. *Fitjar*, nordvest på øya Stord, blir omtalt som "*Oppidum nomine Fittium*" i Historia Norvegie. Oppidum blir oversatt med landsby, town, men kan også ha en videre betydning som et befestet sted, eller en tettbebyggelse (gods, storgård, leilendingsgods) (div. forfattere etter Iversen 2004:21. Se kap. 9.2.8.). I Danmark blir oppidum bare brukt om middelaldersteder der det ikke kan påvises noen urbaniseringskriterier (Andersson 1971:86).

Her lå en av Harald Hårfagres kongsgårder og Fitjar ble senere hovedgård i et større gods. Fitjar skiller seg fra kongsgårdene Alrekstad og Seim ved at de var forlent hele eller deler av

middelalderen fram til 1664/65 da den kom i adelseie (Iversen 2004:263 ff.). Den mest kjente historiske personen fra Fitjar må vel være Aslak Fitjaskalle, en av Olav Haraldssons nærmeste menn og Erling Skjalgsson banemann. Aslak fant en tid etter selv sin død i Borgund som vi senere skal vende tilbake til. Fitjar må ut fra arkeologiske funn og skriftlige opplysninger regnes som et senter, i alle fall fra Harald Hårfagres tid.

På *Halsnøy* finner vi et Augustinerkloster som muligens ble grunnlagt i 1163/64 av jarlen Erling Skakke, født på Støle i Etne. Nabolaget til klosteret var godt markert med funn og fornminner særlig i eldre jernalder og Halsnøy og nabooøyene ytterst i Hardangerfjorden, et meget rikt funn- og fornminneområde, ble karakterisert som et maktområde og et sentralt, strategisk beliggende område i eldre jernalder. Med klosteret får vi et nytt sakralt sentralsted, bygget på et annet grunnlag enn det som tidligere markerte øyene.

I og omkring det som i dag kalles *Rosendal*, en av Vestlandets beste jordbruksbygder, lå noen av de bygdelagene som markerte seg som sentrale både i eldre og yngre jernalder. Her fant vi en av fylkeskirkene på Skåla fra ca. 1250 og vi kan også vise til setegårder på *Mel* og *Hatteberg* for flere lendmannsslekter. I dag finner vi baroniet i Rosendal med «slottet fra 1665» som et minne om tidligere tiders storhetstid. I tillegg til dette skal vi også føye til lendmannssetet Ænes ved innløpet til Maurangerfjorden, 13 km lenger inn i Hardangerfjorden.

Både på *Voss* som ble regnet som en sentralbygd i forhistorisk tid og på et ukjent sted i Hardanger kan det ha vært kongsgårder. Særlig jordbruksbygda Voss med Vossevangen må vi fremheve som sentralbygd også i middelalderen da vi her finner den monumentale St. Mikaelkirken, Vangskyrkja, som var en av fylkeskirkene i Hordaland. Kirken ble reist i siste halvdel av 1200-tallet.

Kongsgården på Årstad (Alrekstaðir) og dens rolle i forbindelse med oppkomsten av Bergen, skal vi senere se nærmere på senere. Imidlertid skal vi merke oss *Hamre* kirke på Osterøy som var en av fylkeskirkene. Denne ligger i et belte markert av rike forhistoriske funn som strekker seg fra Arna over Haus til Lindåshalvøya. Imidlertid er det nok stedets sentrale beliggenhet i det indre fjordsystemet som har vært grunnlaget for stedsvalget. En viss kontinuerlig sentralfunksjon, men basert på nye forutsetninger, kan vi likevel notere oss. Derimot vil jeg ikke regne med at Haralds kongsgård på *Seim* hadde noen vesentlig betydning i middelalderen. En ny kongsgård, *Herdla* ved hovedleia nord for Askøy, og setegården på *Hernar* i havgapet lenger nord, skal vi merke oss. Begge ligger i et i et område som ikke utmerket seg med rike forhistoriske funn og fornminner. Det samme kan vi si om *Lygra* som ligger midt i den indre leia i Nordhordland.

For Hordaland kan vi konkludere med at vi får en viss form for kontinuitet med økonomisk/administrative og kirkelige sentra i de gamle markerte jordbruksbygdene Etne, Rosendal, Voss og Osterøy. Av Harald Hårfagres kongsgårder er det først og fremst Årstads sammenheng med Bergen, som vi senere skal komme tilbake til, vi kan merke oss. Videre ser vi at de kystbundne kongs- og lendmannsgårdene Herdla, Hernar og Lygra trer frem i områder som ikke var spesielt markert i jernalderen.

I *Sogn og Fjordane* skal vi selvfølgelig igjen nevne setet for Gulatinget som et sentralt sted frem til det ble flyttet til Bergen en gang tidlig i senmiddelalderen. Videre har vi i forrige hovedkapittel (9.4.1) vært innom *Hyllestad* i Solund og kvernsteinsindustrien der, som nå blir intensivert. På *Bø* ved Sognefjorden, ikke langt unna, kjennes det en lendmann. Dette gir

grunn til å karakterisere Hyllestad som et økonomisk senter med nærliggende administrative funksjoner. Noe vi også skal merke oss er kongs- og lendmannsgårdene på Atløy og Naustdal i Sunnfjord, et område som har vært fraværende i listene over sentrale steder i jernalderen. Hovedkirker fant vi antakelig i *Askvoll* og på *Bru* på Svanøy, ikke langt fra hverandre. Vi ser altså en konsentrasjon av hovedkirker og kongs- og adelsseter ute ved kysten og hovedleia i Sunnfjord. Dette er et nytt trekk i det lite markerte området i jernalderen. Dette må være et resultat av at kysten blir viktigere gjennom fiske og økt handelsaktivitet langs hovedleia nordover i middelalderen, på samme måte som vi så nye lendmanns- og kongsgårder langs leia i Nordhordland.

I Sogn skal vi igjen merke oss den markerte bygda *Vik* der det blir etablert en hovedkirke, «Hoprekstad stavkirke» som ennå er i bruk. På nabogården Hove ble det, antakelig av privatpersoner, også reist en steinkirke på 1170-tallet og en tredje kirke Tenhold kirke kjenner vi til at ble tatt av ras på 1400-tallet. Vik må derfor fremdeles regnes som en sentral bygd i Sogn, og da særlig med gårdene Hoprekstad og Hove i sentrum, slik også de forhistoriske funnene viste.

På Systronda, på nordsiden av fjorden fant vi i yngre jernalder *Husabø* som ifølge tradisjonen ble satt i sammenheng med Harald Hårfagres forfedre. Langs Systronda var det i middelalderen hele fire kirker, noe som skulle fortelle om tett bosetning, men selv om vi i dag finner hovedadministrasjonen i Sogn og Fjordane fylke her, ser vi heller ikke i middelalderen noen sikre tegn på sentrale elementer her. I stedet skal vi trekke frem Sogndal som tillike med foregående perioder også fremstår som et kirkelig og administrativt senter i Sogn (jf. Kap. 9.4.1). Jeg kommer senere tilbake til forholdet mellom Sogndal og *Lusakaupangen* ikke langt unna.

I Lustrafjorden, på *Ornes* fant vi lendmannssetet med det som regnes som den eldste stående stavkirken, fra 1140-tallet, i Norge. Spor etter eldre kirkebygg under denne fører kirkestedet tilbake til den eldste kristningsperioden. Lustrafjorden var særlig markert med mange funn i eldre jernalder, mens det i yngre jernalder ikke ble notert funn og fornminner som fulgte opp dette. Langs fjorden ligger det imidlertid en rekke gode, men trange fjordbygder der Ornes med lendmannssetet kan ha fremstått som et administrativt senter i tidlig middelalder.

På Tønjum i Lærdal, 8,5 km opp for dagens elveos der den kjente Lærdalsmarknaden senere fant sted fra 1500-tallet til 1869, fant vi nok en av hovedkirkene i Sogn. Dette kirkesenteret ble flyttet ned til Lærdalsøyri senere. Til tross for at det gjennom dalen gikk en viktig ferdselsveg over til Østlandet fant vi ikke noen funn og fornminner som tilsa en sentral bosetning her bortsett fra en sesongbasert verksteds plass fra vikingtiden på Bjørkum lenger oppe i dalen (se kap. 9.4.1.). Kan forklaringen på at det nå ble lagt en fylkeskirke her være en økt befolkning og at dalen fikk større betydning gjennom en mulig økt handels- og samferdselsaktivitet øst-vest i middelalderen?

En bygd som fremdeles må karakteriseres som en av de viktigste sentralbygdene langs Sognefjorden var *Aurland* med både setegård og fylkeskirke. Her følges tradisjonen som sentralt sted godt opp fra jernalderen.

Innerst i *Sunnfjord* finner vi den allerede nevnte setegården *Hegrans* på Ålhus med «Audun Hugleikssons borg» ved Jølstravatnet. Selv om Audun selv ikke oppholdt seg mye på gården da han var aktiv i rikspolitikken, må gården og «borgen», med tilhørende eiendommer utvilsomt

ha vært et senter i indre Sunnfjord langs den indre kommunikasjonslinjen mellom sør og nord. Som sentralt sted må vi ut fra få jernalders markeringer regne dette som et nytt element.

I *Nordfjord* skjer det også endringer. I Gloppen finner vi hovedkirken på *Vereide* et stykke ut i og nord ved fjorden. Vi finner også et lendmannssete på *Stårheim*, som ikke lå i vikingtidens sentralbygd Eid i fjordbunnen der hovedkirken var, men ytterst i Eidfjorden ved selve hovedfjorden Nordfjord. Det viktigste kirkelige senteret var imidlertid St. Albanusklosteret på Selje som til å begynne med også var bispesete.

I Sogn og Fjordane ser vi at de gamle jordbruksbygdene i Sognefjorden fremdeles holder stand som viktige bygder. Lærdal kommer inn som et nytt sted, uten tvil som resultat av økt trafikk mot Østlandet, selv om dalens betydning ble enda større etter etableringen av Lærdalsmarknaden fra 1500-tallet. Det vi særlig skal merke oss er at det i jernalderen umarkerte kystområdet i Sunnfjord og Nordfjord får flere fjerdingkirker, kongs- og lendmannsgårder, samt et kloster og bispesete på Selja. Vi får altså en økt fokusering på ytterkysten. Dette kan forklares med fremveksten middelalderens kommersielle fiske og økt handel og samferdsel langs «Nordvegen», noe jeg vil behandle nærmere i forbindelse med diskusjonen om sentralsteder, hierarkier og nettverkssystemer annet sted.

I *Møre og Romsdal* finner vi hovedkirkene på Sunnmøre i *Volda*, *Herøy*, *Borgund* og *Ørskog*. Romsdal hadde sin hovedkirke på *Veøy*, mens nordmøringene i hvert fall hadde hovedkirkene *Tingvoll* og *Edøy*. Kaupstedene eller småbyene *Veøy* og *Borgund* kommer vi tilbake til senere. Av de øvrige ligger i det minste *Herøy* i et område der flere av øyene rundt ble regnet som sentrale. Det vi første og fremst skal merke oss her er stormannssettene på *Blindheim* og *Giske*. Disse var lokalisert i et øy-miljø som særlig utmerket seg i eldre jernalder, men hvor også vikingtidsfunn var tallrike. Familiene her kan føre sine aner tilbake til slutten av vikingtiden. Det som preger dette området og særlig *Borgundfjorden* i middelalder og senere, er vinterfisket etter gytetorsk som til tider kunne måle seg med Lofotfisket (Sørheim 2004b:115). Det er rimelig å tenke seg at *Giske*folket hadde sterke interesser i dette fisket, både som utøvere og gjennom landskyldsbetaling i tørrfisk fra eiendommene sine på Sunnmøre og i Romsdal. Fisken ble skipet til Bergen via *Borgund* for videre eksport. Dette er et resultat av det oppsvinget vi fikk i tørrfiskhandelen særlig fra 1100-tallet. *Kongsgården Hustad* på Nordmøre ligger i et område med et tidligere registrert stort gravrøysfelt og bygdeborg og nær et mulig ringformet tunanlegg.

Ser vi middelalderbosetningen Vestlandet under ett, ser vi at flere av de rurale sentralstedene i stor grad kunne finnes i de samme gode jordbruksbygdene som også markerte seg i jernalderen. Unntaket her er *Jæren*. Vi finner imidlertid vesentlige endringer som er et resultat av ny religion, rikssamling og sentralmakt og ikke minst nyvinninger innen næringsvirksomhet. Først og fremst gjelder dette fremvekst av byer og kaupsteder som vi skal se nærmere på i neste kapittel. Dernest finner vi nye sentra innen det kirkelige nettverket. Vi har også sett på forekomsten av nye administrative og økonomiske sentra – godsdannelser – basert på det politisk/administrative systemet med kongemakten på toppen. Til en viss grad finner vi kongs- og lendmannsgårdene i de samme områdene som markerte seg med rike funn og fornminner i forhistorisk tid. Vi forundrer oss ikke over at dette gjerne er i de gode jordbruksbygdene der også jernalderens stormenn og ledende slekter hadde sine gårder. Noe som imidlertid er nytt er at vi finner sentralsteder i form av kongs- og lendmannsgårder samt befolkningskonsentrasjoner sammen med hovedkirker i ytterkystnære områder langs

hovedleia, «Nordvegen», i Midt- og Nordhordland og i ytre Sunnfjord og Nordfjord, på steder som ikke tidligere var markert. På Sunnmøre var forholdene for bosetning på øyene allerede til stede i form av jordbruksmuligheter, mens det langs Romsdals- og Nordmørskysten vokste ytterkystbaserte steder frem uten at dette var påvist i det foregående. Dette må ha vært et resultat av, foruten nye politisk/administrative forhold, et oppsving i en kystrelatert økonomi der særlig fiske og produksjon av tørrfisk for salg via Bergen ble hovednæringsveg ved siden av gårdsbruket. Fisket fikk avgjørende betydning for bosetningen langs kysten da folk fikk flere ben å stå på med hensyn til livberging. Særlig fra 1100-tallet ble fisken en vare som kunne omsettes i, eller byttes med landbruksvarer etc. Dette ga mulighet for å kunne bosette seg ytterst på kysten, på jordfattige øyer nær fiskefeltene. Her grodde det etter hvert frem spesialiserte fiskevær. Noen av disse fikk med tiden en tettbebyggelse og bosetning som faktisk kan kalles urbanliknende, uten at disse skal karakteriseres som egentlige urbane. Det beste eksempelet på dette innenfor vårt undersøkelsesområde er det lille øysamfunnet Grip med en stavkirke fra 1400-tallet, ensomt og værutsatt, langt ute i havet på Nordmørskysten.

Konklusjonen som kan trekkes så langt er at det med få unntak (Karmsund, Etne, Rosendal, Osterøy, Vik, Sogndal og Aurland) ikke kan snakkes om en kontinuitet som sentrale steder/bygder fra eldre jernalder, gjennom yngre jernalder til tidlig middelalder. Av disse er det bare Karmsund/Avaldsnes, Sogndal og Aurland som kan markeres som sentra i både eldre og yngre jernalder samtidig som de kan oppvise mer enn ett element (kongsgård, kongelig kapell, setegård og/eller kirkelig senter) i tidlig middelalder.

11.3 Byer og kaupsteder på Vestlandet. Bakgrunn for utvelgelse.

I de tidligere kapitlene, som omhandlet eldre og yngre jernalder, måtte jeg i mangel av direkte informerende opplysninger søke, gjennom funn og fornminner og gjennom å tolke de arkeologiske levningene for å komme på spor etter sentrale, viktige steder eller bygder. Ved overgang til historisk tid kommer de skriftlige kildene til hjelp. Gjennom disse får vi opplysninger om de viktigste sentralstedene: Kaupstedene og byene. De skriftlige kildene gir oss imidlertid ikke detaljerte og fullstendige opplysninger om bakgrunnen og årsaken til disse stedenes oppkomst. Her kommer de arkeologiske kildene til hjelp, og det er særlig disse jeg vil benytte i den videre analysen.

I det følgende vil jeg konsentrere meg om byene og kaupstedene Stavanger, Bergen, Lusakaupangen, Borgund og Veøy, som alle er kjent gjennom skriftlige kilder og hvor det, særlig fra 1950-tallet, har vært drevet omfattende arkeologiske utgravninger. I vekslende grad er resultatene fra disse feltundersøkelsene systematisert, bearbeidet og publisert. Jeg trekker veksler på disse publikasjonene, men må også i noen grad gå dypere inn i feltmaterialet der vitenskapelige publikasjonene ikke er tilfredsstillende tilstede. På bakgrunn av de resultatene som fremkom i tidligere kapitler, vil jeg prøve å se om det er en sammenheng mellom jernalderens, da særlig yngre jernalders, sentrale områder og de nye stedene som vokser frem. Jeg vil forsøke å se om det er, eller ikke er, årsakssammenhenger mellom grunnlaget for at disse stedene eller områdene omkring fremtrer som sentrale også i middelalderen. Er det for eksempel indikasjoner på at et område som senere ble by eller kaupstad, ut fra vurdering av funn eller fornminner, også kunne regnes som et sentralsted eller en sentral bygd eller knutepunkt i forhistorisk tid? Dersom dette er tilfelle kan dette bety at det er de samme

drivkreftene eller «energien», jf. kap. 3.2, som har virket inn. Dersom dette ikke er tilfelle, kan det bety at det er andre drivkrefter eller tilførsel av «energi» som gjør at et sted vokser frem som et knutepunkt.

I slutten av vikingtiden og overgangen til middelalderen er det for øvrig enkelte steder som kunne vært ført opp på den listen av sentralsteder jeg vil undersøke nærmere. I det følgende tar jeg derfor for meg Egersund som ble nevnt som sentralsted i yngre jernalder og Notow/Gloppe ved Avaldsnes som nevnes som havn og handelssete i seinmiddelalderen. Selv om denne havnen, slik vi kjenner det i dag faller utenfor den tidsmessige rammen av denne fremstillingen, vil jeg kort omtale dette stedet for å belyse en mulig sammenheng mellom kongs- og kirkestedet Avaldsnes og det strategiske Karmsundet.

11.3.1 Egersund

Egersund eller Eikundarsundet fremsto, som vi så foran, som et senter i slutten av yngre jernalder. Dette gjelder ikke bare på gården Huseby, men også Egersundstranda. H. Grude mener den første kirken i Egersund ble reist så tidlig som på 1000-tallet. En bautasteinlignende gravstein med runeinnskrift ble i 1843 funnet i nåværende Strandgata 43. Steinen er datert til 1000-tallet. Grude mener den trolig har vært knyttet til en kirke. Kirkestedet slik vi kjenner det fra 1200-tallet, ligger på det som en gang var Heidningsholmen. Ble denne bygget på et gammelt hedensk helligsted? Mariakirken var fjordungskirke i Rogaland og dermed et kirkesenter for Dalane og Sør-Jæren. Her var også en annen kirke, Laurentiuskirken, som var kongelig kapell. Grude antar også at Egersund var leidangssete for skipreidene i Dalanefjordungen: Lund, Hetland, Bjerkreim, Sokndal, Egersund, Voll og Kvia. Selv om jeg tviler på at alle disse fant Egersund som sin naturlige havn, kan Egersund ha vært et sjømiliært støttepunkt for i det minste en del av disse fra slutten av vikingtid og inntil leidangen ble en fast skatt fra 1100-tallet, senere kalt bordleidang, i motsetning til den militære utfareleidang som fortsatt besto i ufredstid (Helle 1991:196). Egersundstranda fikk sin leidangsbu som var i bruk like til kort etter 1600. Trafikken med leidangsvarer må også ha ført til handel. Flaten foran Egersund kirke som senere ble byens torg, bar fra gammelt av navnet Lahedlå, et navn som forbindes med laste- og handelsplasser (Grude 1996:28–31). Eikundarsund er flere ganger nevnt som ventehavn (for eksempel Sturlasson 1942:314, 357, 359, 360) brukt av både Olav den Hellige, kong Knut og Erling Skjalgsson. Her kan siteres et vers fra «Tøgdråpa» av Toraring Lovtunga som forteller om kong Knuts ferd til Norge (Sturlasson 1946:359):

*Kolsvarte master
på kongens bylgjedyr
framom Listerlandet strauk,
so om stammen det fauk.
Av svanevangs-skier
var sjøen dekt
utmed strand
i Eikunda-sund*

Til sist skal igjen nevnes det store sølvskattefunnet fra Årstad med ca. 1849 sølvmynter, hovedsakelig tyske og anglosaksiske pennyer, som veier litt over to kilo. Den yngste mynten er datert til 1029. Dette er det nest største skattefunnet målt i antallet mynter som er gjort i

Norge (Skåre 1976:Table 9). Enten vi nå skal tolke dette som resultat av handel eller vikingrov, viser det at personer og området har spilt en betydningsfull rolle i historien.

Med dette ser vi at Egersund tidlig fremtrer som et sentralsted: Kirkesenter, sjømilitært senter, havne- og lasteplass, flittig benyttet ventehavn og geografisk havnesenter for en rekke tilstøtende innlandsbygder. Som følge av dette var Egersund utvilsomt også tidlig i middelalderen et lokalt senter, men vi har ingen holdepunkt for å betegne dette som et urbant senter.

11.3.2 Stavanger

Stavanger blir nevnt i forbindelse med Olav Haraldsson allerede i 1028 i den legendariske Olavssaga. I Boknafjorden kom han i kamp med Erling Skjalgsson. Slaget omtales av Theodricus, i Den legendariske saga, hos Fagrskinnaforfatteren og skildres inngående av Snorre (Nilsen 1976:269). Sagaforfatterne gir imidlertid ingen beskrivende omtale av Stavanger før i forbindelse med langt senere hendelser. I Morkinskinna kan vi lese at da biskop Magne satte seg imot Sigurd Jorsalfars nye giftemål, dro han til Stavanger i 1130. Stavanger fremstår da som bispesete før denne tid. Finnur Jónsson hevder imidlertid at denne beretningen er et senere innskudd, den sto ikke i Den eldste Morkinskinna. Mest sannsynlig har han rett for beretningen finnes verken i Fagrskinna eller Heimskringla. Stavanger ble sannsynligvis opprettet som bispesete i 1120-årene. Sagaene omtaler en biskop Reinald i Stavanger i kong Sigurd Jorsalfars levetid. I Firenzelisten over nordiske bispedømmer nevnes Oslo, Bjørgvin og Nidaros, men ikke Stavanger. Den Anglo-Normanniske historieskriveren Odericus Vitalis forteller ca. 1135 at kong Sigurd anla kirker og klostre etter brødrenes død, dvs. 1123. Noe bestemt tidspunkt for opprettelsen av bispedømmet lar seg ikke fastslå, men Knut Helle (1975:52) slutter seg til Olav Kolsrud som holdt det som «sannsynlig at Stavanger bispedømme er opprettet ved midten av 1120 årene...med et rundt tall kunde man henføre Stavanger bispestols grunnleggelse til 1125» (Kolsrud 1922:63).

Senere fortelles det at biskop Reinald av Stavanger ble hengt i Bergen etter slaget mellom Harald Gille og Magnus Blinde i januar 1135. I tilknytning til begivenhetene etter slaget blir Stavanger benevnt som *staðr*, bispesete, og biskopen er den engelske Reinald. «Stavanger fremstår altså som bispeby uten at sagaforfatterne har gitt den aller minste beskjed om når dette skjedde. Ei heller får vi greie på hvem som har tatt initiativet til at Stavanger blegeistlig sentrum» (Nilsen 197:269–70). Vi hører heller ingen ting om det kan ha vært visse urbaniseringstendenser på stedet før bispesetet ble opprettet. Etter dette er sagaene tause om stedet. Først i Sverres saga nevnes Stavanger på nytt.

Nilsen konstaterer at i Morkinskinna, Heimskringla og Sverres saga er det biskopbyen som vies omtale. Bøglungasagaen gir oss utvetydige opplysninger om at Stavanger også fungerte som verdslig administrasjonssentrum tidlig på 1200-tallet. «Hvorvidt Stavanger også senere var sete for den kongelige administrasjonen sier Sturla ingenting om. Han forteller bare om de to kongebesøkene, i 1243 og i 1260. Bakgrunnen for disse besøkene tier han om» (Nilsen 1976:276–7).

Knut Helle skriver at Stavanger ble omtalt som by i kong Håkon Håkonsson stadfesting av et gavebrev der Magnus Erlingsson overdro «selve byen (*bæen*) Stavanger» til biskopen, der han skulle ha ansvar for lokal administrasjon og rettshåndheving og rett til de kongelige inntektene av byen. Sammen med opplysninger i sagalitteraturen (nevnt over), mener Helle at dette tyder på at Stavanger først ble oppfattet og juridiskjonelt avgrenset som by i

annen halvdel av 1100-tallet. Dette var etter at biskopen hadde virket der, slik at det var den kirkelige sentralfunksjonen som brakte stedet opp på bynivå. Det sene tidspunktet støttes av at Stavanger ikke nevnes blant de civitates Ordericus Vitalis nevner langs norskekysten i 1135. (Helle 2006:68)

Eldbjørg Haug stiller spørsmål ved at betegnelsen *bær* i stadfestingsbrevet skal oversettes med by i dette tilfelle. Hun diskuterer de ulike tydingene av bær som opprinnelig betyr bosted og er avledet av *bær* eller *bjr*. Dette er ifølge «Ordbog over det norrøne prosasprog», gård med henblikk på bygningene eller den tilliggende jorden; gård med hushold i by; om et kloster; by eller kjøpstad; bygd, område. Spørsmålet er hvorfor man i Stavangerprivilegiet brukte betegnelsen *bær* fremfor den mer alminnelige betegnelsen kaupang. I de skriftlige overleveringene er det en kilde som bruker *bær* utvetydig om by, nemlig Håkon V'es retterbot om kjøpstevne i byene, som utvilsomt gjaldt for Bergen. Haug konkluderer med at i motsetning til dette, kan ikke begrepet *bæen sjalvan Stafangr* forstås som «by» ut fra den øvrige teksten i diplommet (Haug 2005:39–41). Det kan ut fra dette reises spørsmål om Stavanger var en by i høymiddelalderen. «Forutsetningen var til stede for at Stavanger kunne fått bystatus allerede i høymiddelalderen. Men det er ikke til å komme forbi at det var under Erik av Pommern at Stavanger fikk kjøpstadsprivilegier og bystatus (1425)» hevder Eldbjørg Haug, noe hun senere understreker med at «Det er slått hull i oppfatningen at Stavangerprivilegiet er den 'første sikre dokumentomtale' av Stavanger som by. Det var ingen by her før i 1425, da Erik av Pommern ga det første byprivilegiet. Det er tvert om grunn til at uttrykket *bæen sjalfan Stafangr* sikter til hovedgården Stavanger med underliggende gårder, hele fundasjonsgodset til Stavanger domkirke, og reflekterer et ikke-tinglig eiendomsbegrep» (op. cit.:56. Forfatters understrekning). Dette blir imidlertid kraftig tilbakevist av Knut Helle som skriver at «Det finnes tallrike dokumentariske belegg for at bær/býr og genitivsformen *bæjar-* i sammensetninger står for by». Han sier videre at i sagaene om norske konger er det fra 1130-årene og utover nedtegnet tilnærmet samtidige beretninger der *bær/býr* er en vanlig betegnelse på norske byer» (Helle 2008:581). De byene som blir karakterisert slik er Bergen, Nidaros, Oslo, Tønsberg, Borg, Konghelle, Skien, Veøy og Steinkjer (Nilsen 1976:299–300, Helle 2008:582, fotnote 18). «Av særlig interesse i vår sammenheng», skriver Helle videre, «er det at Sagaen om birkebeinerne og baglerne forteller at baglerne under sitt angrep på Stavanger i 1205 tok mye gods som tilhørte *bejarmenn*, en sammensetning som i de norrøne ordboksverkene bare er belagt i betydningen 'byboer, borger'» (loc. cit).

Å bruke mangelfulle skriftlige kilder til å benekte at det har vært en by her før denne tid, er noe dristig, men det er påfallende at de skriftlige kildene ikke antyder by, eller annen urban bebyggelse eller aktivitet før i seinmiddelalderen. Vi må derfor se hva de arkeologiske kildene kan fortelle:

Den eldste skriftlige kilden som peker ut Stavanger som et mulig sentralt sted, selv om det ikke nevner stedet ved navn, er minnekorset over Erling Skjalgsson som må ha vært reist like etter hans død i 1027 eller 1028. Innskriften forteller at Erling hadde en prest og det er derfor mulig å tenke seg at det hadde stått en kirke i nærheten. Korset sto opprinnelig på Steglebakken, et lite stykke øst for Breiavatnet.

Den nærmeste kirken var den senere Domkirken. Som katedral er den knyttet til etableringen av bispesetet i 1120-årene. Enkelte bygningsarkeologiske og kunsthistoriske detaljer viser at den opprinnelig ikke kan ha vært planlagt som bispekirke. Den kan derved ha blitt påbegynt

noe før 1120. Andre moment gjør en byggestart til 1120-årene like sannsynlig (Lillehammer 2000:17). Etter en brann i 1272 ble det romanske skipet forlenget med et kor i gotisk stil med en monumental østfront. I 1967–68 ble det utført arkeologisk utgravning under dette koret. Her ble det funnet stolpehull som var fylt og dekket av et sandlag. Over dette lå et trekullag som fortalte at det hadde vært en brann på stedet. Sandlaget var ikke brannpåvirket, noe som forteller at det ikke var bygningen som stolpehullene hadde tilhørt, som var brent. Det er for øvrig ikke mulig å se om disse stolpehullene hadde tilhørt en eldre kirke. Det ble funnet begravelser både her og senere også utenfor kirken som var orientert rett øst-vest. Disse avvek derfor ca. 20 grader fra akse på domkirken som er mer dreid mot øst-sørøst. (Rolfen 1968). Gravene under koret var gravd ned gjennom kullaget og er derved yngre enn dette. Nye ¹⁴C-dateringer av hasselnøttskall fra brannlaget og skjelettene (skjelett 26: 1010 +/- 30BP, skjelett 27: 1025 +/- 35 BP), viser at disse er eldre enn steinkirken (Sandvik 2006:9-12). Brannlaget har dateringer 1005+/-35BP, 1050+/-110BP, 1175+/-40BP, 1185+/-35BP. Dette viser at det har vært aktivitet her godt ned i vikingtiden, uten at vi kan avgjøre hva slags aktivitet dette har vært. De yngre gravene indikerer imidlertid at det er sannsynlighet for at det har stått en kirke her eller like i nærheten, forut for domkirken.

Informasjon om de i alt 37 arkeologiske undersøkelsene som er blitt foretatt i Stavanger frem til år 2000 er oppsummert av A. Lillehammer (2000). Konklusjonen var at gjennomgangen viser at de sikre sporene etter middelalderbosetningen i Stavanger skriver seg fra området innerst i Vågen og et stykke utover på østsiden langs gateløpet Skagen, foruten på ryggen mellom Vågen og Breiavatnet. De funnene som direkte forteller om bydannelse er få og lar seg ikke sikkert datere til tiden før bispesetet ble etablert i begynnelsen av 1100-tallet. Ut fra fordelingen av de sikre middelalderfunnene er det mest rimelig å tro at den eldste bosetningen lå rundt innerste del av Vågen. De få observasjonene som inntil da var gjort i bakkene ned mot Østervåg og på Holmen, henholdsvis øst og utenfor Vågen, tydet på at det ikke kan ha vært særlig bosetning her i middelalderen (op. cit.:22–23). Gjennom disse undersøkelsene, samt betydelige undersøkelser på og ved torget i tillegg til et stort antall observasjoner ved tilfeldige grøftegravinger og andre tiltak i tiden etter at Lillehammer utarbeidet sin oppsummering i 2000, har en fått et meget godt bilde av middelalderbyens utstrekning og bevarte kulturlags dimensjoner og innhold. Med dette har bildet, slik Lillehammer beskrev det, blitt ytterligere bekreftet (for eksempel Meling 2004, og diverse rapporter over overvåkinger og undersøkelser, NIKU og Arkeologisk Museum sine topografiske arkiver). Av særlig interesse har undersøkelsene i forbindelse med opprustingen av torget med omgivelser («Tusenårsstedet») vært. Det er påfallende at det ved disse undersøkelsene ble funnet svært få spor etter profan bebyggelse og funn som kan fortelle noe om urban virksomhet utenom kirkens bebyggelse og virke jfr. Reed 2016, Brendalmo og Paasche 2017. Det går ikke lenger an å skylde på manglende arkeologiske undersøkelser når man ikke kan spore en eldre urban bebyggelse. Heller ikke kan en skylde på dårlige bevaringsforhold når fraværet av tidlig middelalderkeramikk eller andre lite nedbrytbare gjenstander mangler slik jeg har sett det etter gjennomgang av funnregistreringer fra de siste års undersøkelser på og ved torget.

Måler vi disse funnene og opplysningene vi har mot Solli (1989) sine «operasjonelle» problemstillinger (se kap. 5.2.1), finner vi at bare punkt 8, «Er innslaget av steinarkitektur betydelig» til en viss grad blir oppfylt. Riktignok ble en tømmerkasse som er tolket som biskopens brygge funnet, men jeg vil ikke regne denne ene bryggen som en «større kai eller bryggeanlegg».

Figur 69

Stavanger torg. Arkeologisk undersøkelse i 2005. Steinfylt bolverkskar fra brygge datert til 1121–1150. En enkel bryggekonstruksjon som denne kan på ingen måte fylle kravet om «større kai- eller bryggeanlegg» etter B. Sollis operasjonelle problemstillinger for å fastslå at et sted har vært en by ut fra arkeologiske funn» (se kap. 4.2.1). Foto T. Tveit, AM/UiS.

Stavanger. Archaeological investigations 2005. Stone-filled timber construction from a small quay. Photo: T. Tveit, AM/UiS.

Spørsmålet er om det kan ha vært noen form for økonomisk aktivitet i Vågen før bispesetet ble opprettet. Omlandets økonomi må ha vært basert på rent agrar virksomhet, utvilsomt supplert med hjemmefiske i fjorden. Dette alene gir lite grunnlag for urbanisering basert på handelsvirksomhet. Tidligere har jeg vist til en viss utvekslingsaktivitet og transport av jern og jaktprodukter fra fjellområdene i jernalderen. Dette er imidlertid en transport og vareomsetning som heller ikke fordret noe utpreget merkantilt apparat som kunne gi grunnlag for urbanisert bebyggelse og aktivitet.

Resultatene fra flere borer i 2000, 2004 og 2005 omkring Stavanger torg og Vågen, har vist at det finnes betydelige antropogene sedimenter med høyt innhold av heterogent organisk materiale under havoverflaten. To ¹⁴C-dateringer av hasselnøttskal fra to ulike høydenivåer, viser at danningen av disse lagene var i gang på 1000-tallet og holdt fram i middelalderen (Sandvik 2005:10). Dette viser at det har vært en bosetning i området før bispesetet ble etablert, for eksempel en gårdsbebyggelse, noe som det også ble funnet spor etter ved utgravningene i 2004–2006 (Reed 2016). Det er som vist over også mulighet for at her har stått en kirke før byggingen av steinkirken kom i gang. Å karakterisere dette som en urban bebyggelse, samt koble dette sammen med Erling Skjalgsson som bygrunnlegger, vil jeg imidlertid klart avvise. Heller ikke Geir Atle Erslund i Stavanger bys historie (Erslund 2012:29–46), som gjennomgår tidligere funn og tolkninger, ibefattet Sandviks (2005:10) og denne forfatterens arbeid og konklusjoner (Sørheim 2010:303), finner å kunne føre byens opprinnelse som et urbant sentrum tilbake i tid.

I foregående hovedkapittel har jeg påvist at det er lite som bygger opp under en bydannelse fra slutten av forhistorisk tid. Jeg har bl.a. tilbakevist påstanden om øya Hundvåg utenfor Stavanger kan ha representert noen form for forløper til en byoppkomst. Det er først og fremst gårder som Gausel og Soma m.fl. lenger sør og vest for Stavanger som utmerker seg med rike funn og fremtredende gravminner fra vikingtiden og som på grunnlag av dette ble trukket frem som sentrale gårder i min gjennomgang. Slike funn og fornminner mangler vi i Stavanger og i Stavangers umiddelbare nærhet. Det eneste vi har er Erling Skjalgssons minnekors som er datert omkring 100 år før bispesetet ble opprettet. Flere har tatt til orde for at Erling Skjalgsson på Sola sto bak bygrunnleggelsen (Titlestad 1999, Gjerde 1999). Bortsett fra korset, som for øvrig sto avsides plassert i forhold til det senere bysenteret, taler tidsforskjellen på over 100 år mot en slik påstand.

Den spredte bebyggelsen som er blitt påvist fra tiden etter bispesetets opprettelse, den befolkning og aktivitet som driften av selve bispesetet med «agglomerative economies» (se kap. 3.4) førte med seg, må imidlertid ha vært av et slikt omfang at vi kan snakke om en tilnærmet urban (tett) bebyggelse som skilte seg ut fra den omliggende rurale bebyggelsen. Som kirkesenter skilte stedets funksjon seg avgjort fra omlandet, og den sosiale karakteren, med et sterkt islett av geistlige, må også ha representert en sosial karakter som skilte seg fra omlandet, selv om denne ikke kan kalles urban i egentlig forstand. Jeg vil derfor holde fast med at Stavanger, særlig ut fra samtidens omtale og syn på stedet, ble en by etter opprettelsen av bispesetet, med et markert geistlig islett – en kirkeby av samme karakter som f. eks. Hamar eller Linköping m.fl. (Tagesson 2002:234f.). Det er fristende å karakteriser Stavanger på samme måte som Henri Galinié omtalte bispebyen Tours: «a town without urban life» (etter Clarke & Ambrosiani 1991:7).

At Stavanger utviklet seg så sent til et urbant senter, en by, kan kanskje bero på at byen lå i et utpreget selvforsynt jordbrukslandskap som ikke hadde særlige behov for vareutveksling i større målestokk slik Bergen fikk gjennom bl.a. tørrfiskomsetningen. Dette kunne vi vel kanskje ha brukt om Nidaros som også lå i et utpreget landbruksområde. Forskjellen er imidlertid at Nidaros dels i motsetning til Stavanger var sentral i vekslende politiske systemer (nærhet til jarlegården Lade, sentralt sted under bl.a. Olav Tryggvasson og Olav Haraldsson). Dessuten vokste Nidaros senere frem som erkebispsete fra 1154, med en betydelig større kirkelig aktivitet, både når det gjaldt religiøs aktivitet og økonomisk virksomhet.

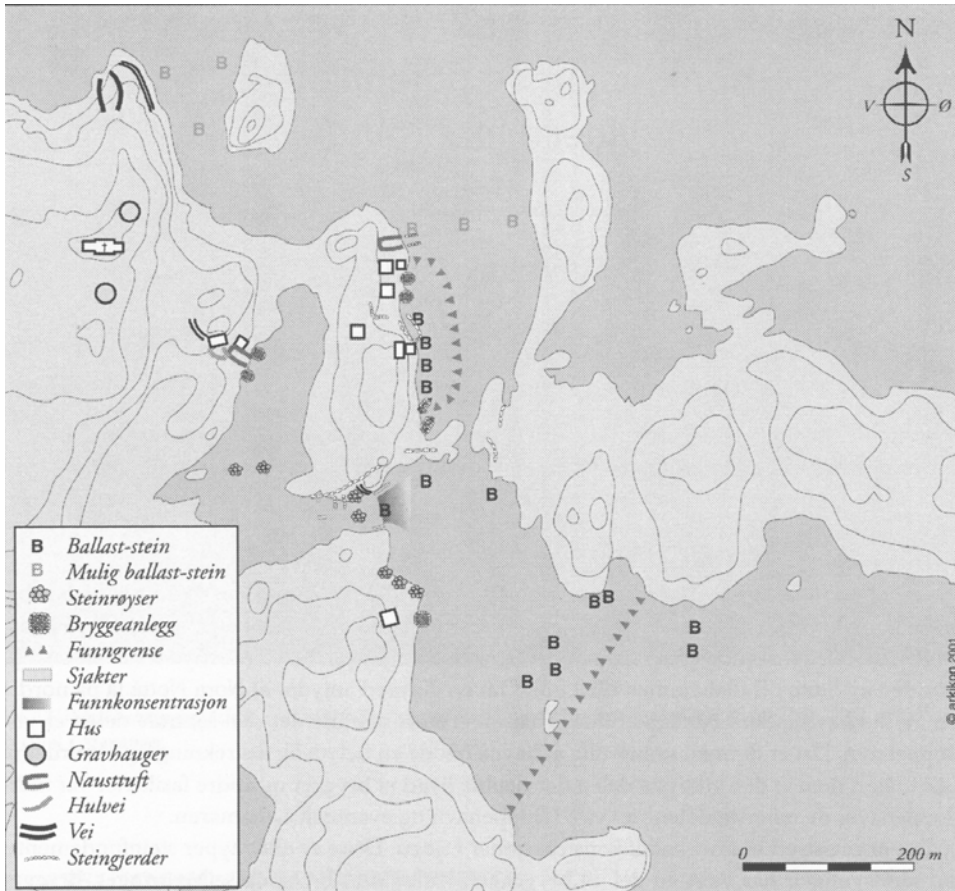
Bispesetet og kapittelgodset ble etter hvert dominerende jordeiere på Nord-Jæren nærmest byen (Helle 1995:151). Dette kan ha medført at den omsetningen av jordbruksprodukter som fant sted gjennom Stavanger i hovedsak ble kanalisert gjennom kirkens nettverk slik at noe sterkt borgerskap på grunnlag av handel knapt ble utviklet. Kongen og statsmaktens aktivitet i byen var også ubetydelig. Ved byprivilegiene fra 1625 fikk byen fulle kjøpstadsrettigheter men innbyggertallet var fortsatt lavt. At det urbane livet hvilte på et svakt grunnlag, ser vi av at byen nesten forsvant da bispesetet ble flyttet til Kristiansand i 1682. 150 av byens 350 hus brant i 1684 og i 1686 gikk også kjøpstadsprivilegiene tapt. Disse ble imidlertid gitt tilbake i 1690.

11.3.3 Notow/Gloppe

Notow eller Gloppe på Avaldsnes faller, slik vi kan se det i dag, delvis utenfor den øvre tidsrammen jeg har satt som grense, men jeg vil likevel kort komme innom dette stedet for å se sammenhengen mellom det betydningsfulle jernaldersenteret og middelalderens kirke- og handelssenter.

Hanseatene benyttet en rekke havner sør for Bergen, men mye tyder på at *Notow* var den viktigste havnen mellom Lindesnes og Bergen. Stedet er nevnt i en rekke tyske kilder fra 1425 og senere. I *Den norske so*, antatt forfattet i 1584 av en tysker som bodde i Bergen, fortelles det mellom annet at Hanseatene hadde fire kontor, Brügge, London og Novgorod. Det fjerde var i Norge og ifølge forfatteren var dette en tid *zu Nothau*, men på grunn av sjørøvere måtte det flyttes til Bergen. Dette hevdet også Edvard Edvardsen i sitt verk om Bergen fra andre halvdel av 1600-tallet. Han la til at kontoret lå *udi Notau, som har været udi Karmsund*. Vi finner Notow avmerket på en rekke kart fra 15-, 16- og 1700-tallet. Notow kan være en germanisering av Nautøy. En av øyene ved Avaldsnes kan tidligere ha hatt navnet Nautøy og en antok at det var her havnen hadde vært. I 1978–80 gjennomførte Stavanger sjøfartsmuseum marinarkeologiske undersøkelser ved Gloppeneset der det lå et handels- og gjestgiversted på 1700-tallet til omkring 1870. Blant funnene her var Siegburgkeramik og annen nordtysk og hollandsk keramikk som kunne dateres tilbake til 1200-tallet, mens perioden 1300–1500 og da særlig 1400-tallet var godt representert.

Figur 70

Notow/Gloppe. Prinsippskisse over registreringer i sjøen og på land. Grafikk: Ragnar Børsheim, Arkikon (Opedal 2001: Fig. 12).

Notow/Gloppe, at Karmsund. The medieval port. Avaldsnes medieval church with the king's estate between two huge Early Iron Age grave mounds up to the left. Graphic art. R. Børsheim, Arkikon (Opedal 2001: Fig. 12).

Siden sommeren 2000 har Sjøfartsmuseet gjennomført nye marinarkeologiske undersøkelser her (Elvestad 2003). De store mengdene med gjenstandsmateriale deponert på sjøbunnen, hauger med ballaststein, bryggefundamenter i strandsonen og ute i sjøen, samt hustuffer, nausttuffer med mer inne på land, tyder på at vi her står overfor en intensivt benyttet havn. Den kan, særlig på grunnlag av keramikken og datering av bryggekonstruksjonen og et vrak innerst i Gloppehavn dateres til ca 1250–1550, med hovedvekt på 1300- og 1400-tallet (Opedal 2001:75). Opp til 2,5 m slam i havneområdet gir mulighet for at det finnes eldre funn i dypere lag. Asbjørn Simonsen har utført kvartærarkeologiske undersøkelser, samt pollenanalyse i den nordlige delen av Gloppehavn. Han påviste en markert økning av trekullpartikler i lagdelingen i sjøen, som ble datert til 1000-tallet. Dette tyder på en klar intensivering av menneskelig aktivitet her. Simonsen daterte dessuten en begynnende

tilslamming her fra 900-tallet. Dermed finnes svake indikasjoner på bruk av havneområdet på 900-tallet, men særlig 1000-tallet kan være en viktig periode for havnen (op. cit.:77). Med dette kan vi knytte havnen og aktiviteten her til kongsgården og det senere kirkestedet. «Olavskirken symboliserer det kongelige engasjementet på Avaldsnes i høymiddelalderen. Håkon Håkonsson igangsatte byggingen, trolig på 1250-tallet, men kirken sto ikke ferdig før flere tiår senere. Dette var en av de største og rikeste kirkene i landsdelen og en av de fire kollegialkirkene i kongemaktens kapellorganisasjon som i 1308 ble delvis fristilt fra pavekirken» (op. cit.:79). Disse kirkene hadde viktige funksjoner innenfor kongedømmets administrasjon med et godt utdannet prestekollegium som også kunne ivareta økonomiske funksjoner. Den nylig påviste steinbygningen som er omtalt som kongsgård fra omkring 1300 (Skre 2012:8) settes i forbindelse med kirken. Ut fra detaljer i døråpningen i vestveggen i koret er det foreslått at denne bygningen kan ha vært bygget vinkelrett sammen med koret i krikaen (muntlig meddelelse D. Skre 24.10.2012). Som sådan understreker dette Avaldsnes med sin betydelige posisjon i den kongelige administrasjonen, et kongelig kapell med tilhørende bygninger, sammen med handelsstedet Notow som et sentralt sted også i middelalderen.

Opedal (loc. cit.) poengterer at en side ved kongens tiltak med å tilrettelegge havner og garantere for fred, kan være muligheten for å legge toll eller avgifter på handel. Dette kunne være en viktig del av grunnlaget for kongedømmets økonomi og derved være motivet bak etableringen av å etablere en stor havn ved Karmsundet.

Med dette kan vi føre Avaldsnes og Karmsundet frem gjennom middelalderen som et sentralsted eller sentralområde på Vestlandet med nærmest ubrutt kontinuitet fra romertid og kanskje enda lenger tilbake.

11.3.4 Bergen

I løpet av middelalderen vokste Bergen frem til å bli den fremste byen i Norge. Fra slutten av 1100-tallet var byen bispesete, her var kongesete og den ble den største handelsbyen i landet. Etter «kongetradisjonen» ble Bergen «satt» som *kaupstaðr* i Olav Kyrres regjeringstid. Det er imidlertid ingen skriftlige kilder bevart som kan fortelle noe om Bergen før 1130. Noen spredte kirkelige notiser og litt lovstoff kan fortelle litt om den eldste historien, men det meste av skriftlige kilder om byutviklingen er nedtegnet i andre halvdel av 1100-tallet og da mest i sagaer. De viktigste av disse er samleverkene om norske konger fra omkring 1220–30 som Morkn skinna, Fagrskinna og Snorres Heimskringla. Knut Helle går derfor ut fra at *muntlig* tradisjon over kortere og lengre tid er hovedbindeleddet mellom byens eldste historiske forhold og fremstillingen av dem i langt senere bevarte sagaverker. (Helle 1995:113.)

Interessen for Bergens tidligste historie går langt tilbake. Alt i Bergens eldste historie, *Bergen fundas* (ca. 1560), er forholdet mellom kongsgården Alrekstad og kongens innsats ved Vågen beskrevet. Allerede på 16- og 1700-tallet ble det foreslått at området rundt Vågen var bosatt før Olav Kyrre. Olav Kyrre «grunnla» byen ved å gi den privilegier. Dette ble grunnlagt med lokal tradisjon, stedsnavnet Bjørgvin og sagaberetningene. Gunstig beliggenhet for handel ble også vektlagt (Meyer 1904 [1764]: 16–17; Edvardsen 1951 [1630–95]: 32–34).

Yngvar Nielsen (1877:1–7) fulgte dette opp og viste også til forbindelsen mellom Vågen, der kongen var antatt å ha eiendom og kongsgården Alrekstad, men han mente at kongsgården alene ikke kunne være nok til å gi grunnlag for en by men at stedet også måtte være attraktivt

for allmuen å bygge naust og drive handel. P. A. Munch (1849:27–30) var imidlertid av den oppfatning at de fleste byene i Norge, også Bergen, hadde grodd frem fra tidlige markeds- og fiskersentra og først senere ble regulert og gitt privilegier av kongen. Gustav Storm (1969 [1899]) mente at byene oppsto fra grunnen av som markedssteder. At Bergen oppsto fra en gård grunnga han med byens opprinnelige navn *Bjorgvin* og gården var kongens eiendom. Hans hypotese vant imidlertid ikke tilslutning før på 1950-tallet (Hansen 2005:24).

C. Koren-Wiberg mente at byen var vokst frem fra gårder som lå langs en gammel vei langs foten av Fløyfjellet. Kong Olav Kyrre ordnet bystrukturen og ga lover og bygde kirker. Bebyggelsen før Olav Kyrre oppsto på grunn av gunstig topografi for kjøpmenn og fiskere. (Koren-Wiberg 1921:14–22, 45–51). Bernt Lorentzen (1952: 38–42, 75–77) fant gjennom retrospektiv bruk av senterkilder grunnlag for å slutte seg til de gamle hypotesene om at området rundt Vågen var kongelig eiendom og at grunnleggelsen av Bergen hadde sin bakgrunn i kongelig initiativ. Han fant imidlertid liten støtte for at Olav Kyrre planla topografien. Han mente byen vokse gradvis frem fra nord gjennom kongelig utstyking av tomter. Lorentzen bruker bebyggelsesretning som et argument mot en strandstedsutvikling i tilknytning til den mulige kongshavnen lenger sør, i Vågsbotn.

Johan Schreiner mente at Bergen ble grunnlagt av en kongemakt og aristokrati som et fjernhandelsentrum, og Asbjørn Herteig sluttet seg til denne tanken. Knut Helle kommenterer dette med at det her dreier seg om ikke noe mer enn «et resonnement med utgangspunkt i den funksjonen Bergen senere hadde i norsk økonomi. Ikke noe tyder positivt på at det helt fra første stund var planen å skape en 'riksinstitusjon' i Bergen, enn si at planen var satt ut i livet av Olav Kyrres regjering uten synderlige forutsetninger i noen tidligere sentrumsutvikling ved Vågen»...«Det var – må vi huske – ennå ikke utviklet noe virkelig riksomfattende styringsapparat i Norge» (Helle 1995:110).

Mens historikerne, på grunnlag av de mangelfulle skriftlige kildene, har diskutert byens opphav og historie i årevis, har vi nå fått et arkeologisk og naturvitenskapelig kildetilfang som gir oss grunnlag for å nyansere gamle hypoteser og komme med nye slutninger om byens grunnlegging og fremvekst.

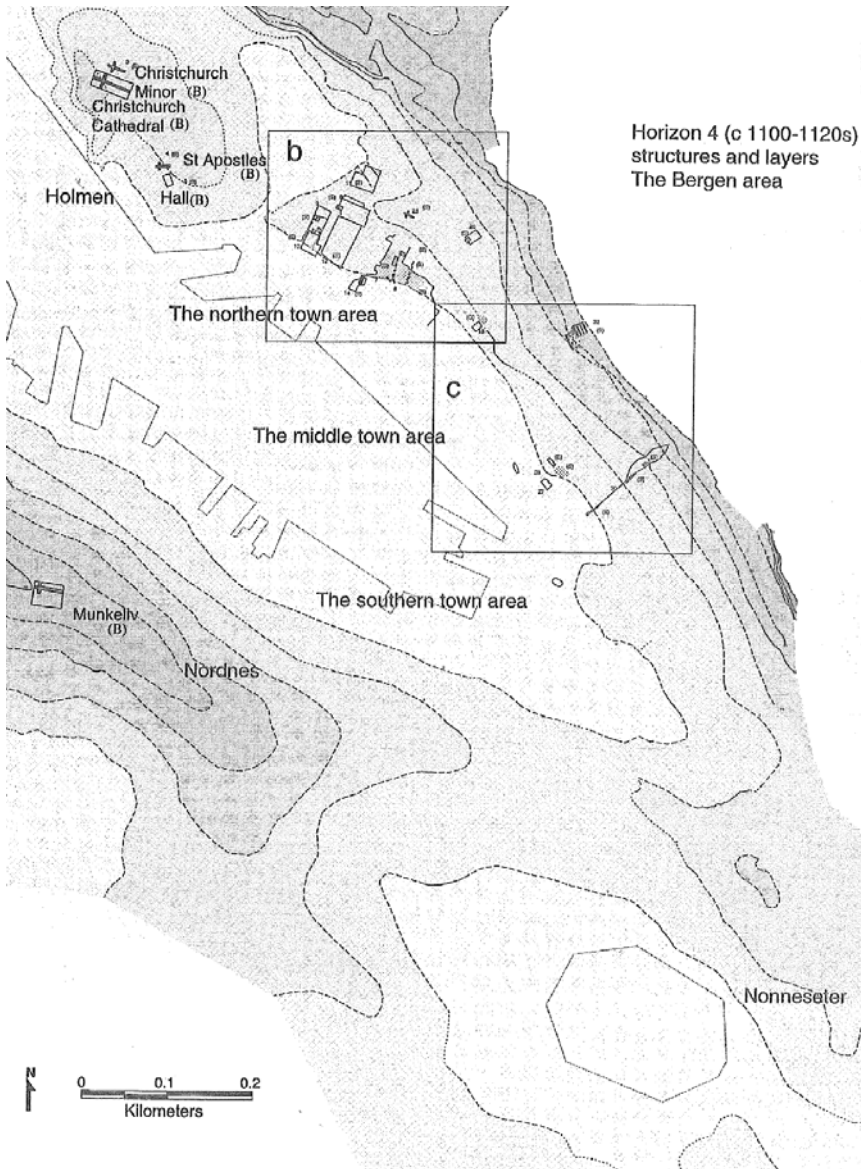
Da de store Bryggegravningene startet i brannområdet øst for Vågen, mellom Bredsgården og Dreggsalmenningen i 1955, var det med forventning om at en skulle kunne klare å kaste nytt lys over byens oppkomst, men det viste seg at det ble gravd i enorme fyllmasser fra det som på forhånd var en by. Den opprinnelige strandgrensen lå ca. 140 m bak dagens kaifront. Derfra ble strandlinjen, fra omkring 1100, fylt opp og bygd ut i Vågen (Helle 1995:16). Gjennom Asbjørn E. Herteigs oppsummering av resultatene fra Bryggegravningen 1955–69, går Schreiners oppfatning delvis igjen. Etter Herteigs mening ble ikke Bergen grunnlagt på bar bakke. Som andre hadde ment før ham regnet han med at Alrekstad hadde havn ved Vågen. Kongshavnen kunne i seg selv gi opphavet til en viss bebyggelse på østsiden av Vågsbotn, men likevel ikke til noen permanent virksomhet (Herteig 1969b:129–146). Hans konklusjon fra Bryggegravningene var imidlertid at «Det er ikke gjort funn fra tiden før byens offisielle bygrunnleggelse. Ennå ligger 70 år av byens historie i mørke. Tendensen i de eldste funnene er dog slik at teorien om en eldre forutgående bebyggelse ikke kan opprettholdes. Tvert om synes materialet i lys av skriftlige kilder å bygge bro over de dunkle decenniene, at sagaens beretning om grunnleggelsen er å oppfatte bokstavelig, at kong Olav Kyrre ikke bare har stilt sin grunn

til disposisjon, men trukket opp retningslinjene for og organisert bysamfunnet ved Vågen med sikte på å samle under sin kontroll den handel kystens rikdommer ga høve til» (Herteig 1969b:210).

Etter en gjennomgang av tilgjengelige kilder konkluderte så Knut Helle så sent som i 1995 i «Bergen bys historie» (1995:113) at «Den foregående drøftingen har forhåpentlig vist at vi mangler belegg for å regne Bergen til de byene som i middelalderen ble grunnlagt så å si på bar mark gjennom en bevisst engangsbeslutning eller en tett og kronologisk skarpt avgrenset rekke av slike beslutninger.»

Bryggen-undersøkelsene ga ikke noe entydig svar på byens oppkomst, men gjennom sitt arbeid «Bergen c 800–1170. The Emergence of a town» fra 2005, har Gitte Hansen gått grundig inn i det foreliggende arkeologisk/naturvitenskapelige materialet fra samtlige 46 små og store felt, også utenfor Bryggen. Hennes mål var å studere «the process of how a place developed into a living urban community in the interplay between people from different levels of the social hierarchy and their wider historical context. The main questions to be addressed are how, when, by the initiative of whom and why Bergen emerge» (Hansen 2005:17). Gjennom seks delstudier forklares hovedinitiativene og den daglige aktivitet som fant sted i Bergensområdet fra det 9. århundret til ca. 1170. I det følgende vil jeg i hovedsak legge Hansens gjennomgang til grunn for min diskusjon. Videre viser jeg til hennes diskusjon og redegjørelse for det teoretiske grunnlaget, kildetilfanget og metodiske tilnærming hennes avhandling hviler på. (Op. cit.:part I). Det jeg vil forsøke å fokusere mer på enn det Hansen har gjort, er de geografiske og økonomiske omgivelsene og forutsetningene, samt de (for) historiske fakta, gjennomgått tidligere, som skulle kunne være med på å forklare hvorfor en by oppsto akkurat her.

Det eldste Bergen vokste fram ved foten av Fløyfjellet, langs den smale nordøstbredden av Vågen. Ytterst ligger Holmen der de «offentlige» anleggene ble reist. Sørøst for Holmen gikk det inn en grunn vik, Veisan. Videre sørøst for Veisan lå den eldste bebyggelsen langs stranda, som var delt i to med et brattere parti. Innerst i Vågen var det et lavt eid over til Alrekstadvågen, nå Store og Lille Lungegårdsvann. Mot nord åpnet Vågen seg mot det vi i dag kaller Byfjorden, med forbindelse mot hovedleia i nord og vest og mot Nordhordland. Nord i Byfjorden går Oster- og Sørfjorden inn med forbindelse til Voss. Mot sør leder Bergensdalføret mot Fanabygdene. Kommunikasjonsmessig var det først og fremst sjøveien som var den mest aktuelle og her har Bergen et godt fortrinn nær hovedleia og sentralt i forhold til øy- og fjorddistriktet rundt om. Selve Vågen kan imidlertid ikke ha vært den beste havnen med åpen eksponering for vind og sjø inn Byfjorden fra nord og nordvest.

Figur 71

Bergen. Horisont 4 (c 1100–1120-årene). Strukturer og lag i Bergensområdet (Hansen 2005:120).

Bergen. Horizon 4 (c 1100–1120s). Structures and layers. The Bergen area (Hansen 2005:120).

Bryggesiden i øst var imidlertid noe mer beskyttet enn Nordnessiden i vest (Helle 1995:47–49). Veisan var derimot godt beskyttet mot været, men var så grunn at bare de minste båtene kunne ta seg inn dit på et tidlig stadium. Stranden langs Fløyfjellsets fot ga imidlertid gode muligheter for båtoppbygg og lasting og lossing av mindre båter i den eldste tiden. Etter

min mening kan det ikke være spesielt gode havneforhold som har vært utslagsgivende for stedsvalget. Hansen som diskuterer havneforholdene nøye, sier også etter å ha gjennomgått relevante funn, at havneforholdene muligens ikke var hovedprioriteten bak reguleringen til eiendommer i det nordre byområdet, men at forbedringer på en av eiendommene (plot 6/D) indikerer som det ble påvist ved den store Bryggen-utgravningen, at sjøtransport generelt ble ansett som viktig for brukerne her. Hansen fant ingen indikatorer på at det ble drevet handel i horisont 2 (c 1020/30–c 1070). I horisont 3 (c 1070–c 1100) er det indikasjoner på at landingsforholdene ble viktigere, men først fra århundreskiftet er det påvist brygger som kunne brukes av tidens lasteskip. Dette illustrerer hun med omtale i Orknøyenes saga om Ragnar Kale og andre handelsmenn som forteller at Bergen var et nodalpunkt i både innenlands og utenlandsk handel på begynnelsen av 1100-tallet. (Op. cit.:209–12).

Bergens oppland besto av et avgrenset, middels godt jordbruksland der bygdene Fana, gamle Haus kommune og Lindås hevet seg noe over gjennomsnittet (etter 1949-standard, jf. fig. 1). For øvrig må Bergensdistriktet karakteriseres som temmelig begrenset i jordbrukssammenheng. Dette ble supplert med jakt- og fiskemuligheter selv om det ikke kan vises til store årvisse sesongfiskerier som på Sunnmørskysten lenger nord. Ser vi på forhistoriske funn og fornminner i Bergens nærhet er hele Midhordland og nærmeste del av Nordhordland temmelig tynt besatt. For eldre jernalders vedkommende er det først og fremst funn fra Osterøy vi merker oss. Herfra kan vi dra forbindelsen opp til Voss, mens Bergen ligger ikke umiddelbart sentralt til i forhold til disse innlandsbygdene. De få rike funnene fra eldre jernalder som er gjort i nåværende Bergen kommune er så spredte at dette heller ikke gir grunnlag om noen sentrumsdannelse her i eldre jernalder. Tar vi for oss yngre jernalder viser, slik jeg har sett det tidligere, heller ikke funn og fornminner at det skulle være noe grunnlag for sentrumsdannelse fra forhistorisk tid i dette området. Særlig påfallende er den talende mangelen på insulære gjenstandsfunn i hele Mid- og Nordhordland. De få arkeologiske funnene og registreringene i området kan forklares med lite selveie, men i så fall må vi ha hatt sammenhengende, stabile godsdannelser gjennom hele jernalderen, noe jeg ser som svært lite sannsynlig. Et spørsmål jeg da også vil stille er hvor var hovedgården med de mange gravminnene? Konklusjonen er at det er svært lite i det forhistoriske arkeologiske materialet som tilsier noe grunnlag for en bydannelse i Bergen.

Tilbake står vi da med de skriftlige kildenes opplysninger om kongsgården på Alrekstad som gjennom forskningshistorien har vært hyppig trukket inn i diskusjonen omkring Bergens oppkomst. Knut Helle, som i 1982 diskuterte de tidligere kildene til Bergen bys oppkomst, argumenterte for at kongsetet på Alrekstad, 2 km. sør for Vågen, tidlig førte med seg en viss fortetning og bosetning i Bergensområdet som jeg har sett få spor etter i det arkeologiske materialet, og til begynnende administrativ og økonomisk sentrumsdannelse. Det er rimelig å regne med at utviklingen rundt kongsgården for en del var knyttet til Vågen ved at denne tjente som havn, fremfor den mye nærmere Alrekstadvågen. Argumentene for dette har vært vanskeligere tilgjengelighet som følge av strøm og seilforhold samt tilfrysing om vinteren. Helle argumenterte også for at kongen eide grunnen der byen senere vokste frem (Helle 1995:72–79 [opp. 1982]).

De første spørsmålene vi kan stille er om de arkeologiske funnene kan bekrefte sagaens opplysninger om at byen ble etablert på Olav Kyrres tid, eller om det finnes tegn til tettbebyggelse og «byrelatert» aktivitet på stedet før dette.

Botanikeren Kari Loe Hjelle som har diskutert naturvitenskapelig materiale fra Bryggen i lys av Helle og Nedkvitnes bydefinisjon (1977), sier at den tidlige bosetningen ved Veisan var muligens mer konsentrert enn landbebyggelsen rundt Bergen. Den var av permanent karakter. Funn av innført korn forteller om utenlandshandel (Hjelle 1986 etter Hansen 2005:128-9). Hansen kan imidlertid ikke finne spor etter noe tettbebyggelse i området i det arkeologiske materialet. Hun kan heller ikke finne spor etter håndverksaktivitet som hun ifølge Clarke og Ambrosiani (1991) mener må være til stede for å kunne definere et sted for urbant. Til tross for at hun ser at data «*ex silentio*» er problematiske å bruke, sier hun at «Still, this lack of finds may also be a slight indication that no such Viking Age urban settlement resembling those at Kaupang, Birka and Haitabu was located to the Holmen area during horizon 1» (Hansen 2005:130). Avfallslagene kan like godt ha vært kommet fra en båt som fra land hevder hun videre.

Gitte Hansen har nærmet seg dateringsproblematikken gjennom å undersøke funn i ulike tidshorisonter: *Horisont 1*: c 800–c 1020/30. *Horisont 2*: c 1020/30–c 1070. *Horisont 3*: c 1070–c 1100. *Horisont 4*: c 1100–sent 1120-tall. *Horisont 5*: sent 1120-tall–c 1170. (Hansen 2005:42–43). En stolpe som tilhørte en brygge som ble påvist på Vertlidsalmenningen innerst i Vågen er dendrokronologisk datert til ca. 900. Denne kan isolert sett ikke indikere noen urban bebyggelse, men Hansen foreslår, selvfølgelig uten at hun kan si dette sikkert, at kaien kan settes i forbindelse med havneplassen til kongsgården på Alrekstad. Det kan ikke spores noe tegn til urban bebyggelse i Hansens horisont 1 – før ca. 1020/30. Funnene ved Veisan kan best bli forklart med agrar virksomhet mens bryggen på Vertlidsalmenningen ikke er en del av et større bebygd areal (op. cit.:131)

I horisont 2 (ca. 1020/30–ca. 1070) fant Hansen spor etter eiendommer avgrenset med palisadegjerder i tre felt på nordre del. Det eldste eiendomssystemet som dekket det nordlige byområdet synes å ha vært mer vendt mot stranden i Veisan enn mot stranden i Vågen. Det senere eiendomssystemet i horisont 3 dekket både Veisan og Vågenstranden i nordre og midtre byområde. Det var kontinuitet i eiendomsgrensene med ca. 11,5 m brede eiendommer opp fra sjøen i nord, mens bredden varierte mer i midtre byområde. Muligens har dette nye eiendomssystemet gitt rom for en kirke og en gate, men dette er ikke skikkelig empirisk dokumentert (op. cit.:143–5).

I følge de mangelfulle kildene synes bebyggelsesomfanget å ha vært lite i horisont 2, mens det i horisont 3 var betydelig aktivitet på «monument»-siden. Kildene som kan fortelle om den sekulære bebyggelsen i denne horisonten er mangelfulle, men synes å ha vært lokalisert til øststranden. Foreløpig synes det å ha vært lite press på byggearealet i horisont 3. Dette endret seg i horisont 4 da det også var stor aktivitet i reising av monumentale bygg. I horisont 5 synes de fleste eiendommene langs Vågen å ha vært bebygd (op. cit.:154–7).

Hansen studerer også forekomst av håndverk og produksjon for å se om dette har skapt en økonomisk basis for oppkomsten av byen. Først fra horisont 5 kommer spor fra slik aktivitet til syne, noe hun tolker som at nærvær av slik virksomhet kom som en konsekvens av et etablert samfunn og derfor ikke kunne regnes som en økonomisk basis for grunnleggelsen av byen (op. cit.:205). Handelsvirksomhet ser hun først og fremst ut fra den sjøorienterte reguleringen av eiendommene og at havneforholdene tidlig ble lagt til rette for sjøtransport. Handelsindikatorer viser at langdistansehandel, både nasjonalt og internasjonalt var en del av

økonomien til byens befolkning fra horisont 4, ca. 1100–, og at dette utviklet seg videre til en viktig aktivitet for Bergens innbyggere utover i neste horisont, fra ca. 1120 (op. cit.:218). Det er vanskelig å se hvordan bebyggelsen utviklet seg i horisont 2 og 3, men fra horisont 4 fant hun at veletablert og permanent bebyggelse var etablert og at slik bebyggelse ble dokumentert i hele byområdet fra horisont 5 (op. cit.:220).

Det ble funnet bebyggelsesspor som kunne føres tilbake til vikingtid (horisont 1). Funnene i Veisan ble tolket som spor etter agrarvirksomhet, muligens i forbindelse med bebyggelse på Holmen. Da det nordlige byarealet ble delt opp i eiendommer skjedde dette på et landareale som ikke før var opptatt av ikke-rural bebyggelse. Denne og senere oppdeling i eiendommer ble respektert i de følgende årene. Dette mener Hansen betyr at «the layout of the northern town area was considered as an act of fundamental character by the eleventh and twelfth century» (op. cit.:221). Det norrøne verbet *setja* betyr å fastsette noe fra grunnen av. Hansen mener at dette betegner den aktive handlingen med tomteoppdelingen i det nordlige byområdet godt. Det var kongen som antakelig eide grunnen. Hansen hevder at det bare var kongen som hadde autoritet til å dele området her i eiendommer. Dette ble gjort etter en bevisst plan for å skape et bysamfunn. Selv om dette er meget tynt empirisk belagt, blant annet fordi det ikke er påvist noen klar sammenheng mellom en dendrokronologisk daterte utstikkerkaien i fjæra nedenfor den senere Mariakirken og tomtesystemet lenger bak, finner Hansen at «*Bergen was probably founded when the northern town area was divided into plots by a king. According to the most plausible interpretation of available sources, this most likely happened during the first decades of the eleventh century, that is the years about 1020/30*» (op. cit.:223). De aktuelle kongene som i så fall skulle ha «satt» byen måtte da ha vært enten Olav Haraldsson eller Knut den mektige (1028–35). Ingen av disse hadde imidlertid noen tilknytning til Bergen. At Olav Haraldsson ikke er nevnt i forbindelse med Bergen i de ellers så rike kildene om ham, mener Hansen taler i disfavør om Olav som bygrunnlegger. Derimot argumenterer hun for at Knut, på generelt grunnlag, kunne være grunnlegger (op. cit.:222–3). Knut Helle (2006:47) sier imidlertid at det er direkte usannsynlig at han kunne ha hatt noen forbindelse til Bergen. Jeg har ikke noe forutsetning for å gå inn i denne diskusjonen. Det som imidlertid videre er av interesse, er at det grunnnet få bosetningsfunn synes som om det foreløpig var liten interesse for kongens byplan blant den nye «bybefolkningen».

Under Olav Kyrres tid, byens grunnlegger ifølge sagaen, ble det lagt ut et nytt eiendomssystem. De arkeologiske funnene viser imidlertid at kongen ikke *satt* byen på urørt mark, men bygget videre på det som var fra før. Han bygget også lille Kristkirken og startet byggingen av store Kristkirken på Holmen. Ennå viser imidlertid de arkeologiske funnene at det gikk sent med den profane bosetningen i byen (op. cit. 224–5). Kongenes initiativ vises også tydelig i den neste horisont 5, ca. 1100–1120-årene, med reisingen av kongshallen på Holmen, gjennom kirkebygging og gjennom å trekke Nordnesområdet inn i bystrukturen. Byens befolkning, på sin side, investerte nå mer i å bygge permanente hus og forbedre anløpsforholdene langs stranden.

Gitte Hansen konklusjon er at Bergen ble grunnlagt på kongelig initiativ på jordbruksland omkring 1020/30, sannsynligvis i løpet av Olav Haraldssons eller Knut den mektiges regjeringstid. Dette var en bevisst, planlagt handling fordi kongen kan ha ønsket å gjøre Bergen til en sentral stapelplass på Vestlandet og at varer i et internasjonalt og nasjonalt nettverk skulle kanaliseres gjennom Bergen. Gjennom også å utvikle Bergen til et kirke-

og administrasjonssenter, ville kongen få bedre kontroll over denne aktiviteten. Det tok likevel tid før byen utviklet seg. Kongen fulgte kanskje ikke opp byplanene med nødvendige midler eller styrke, eller han manglet tilstrekkelige ressurser til å gjennomføre nye regler eller utvikle ny tradisjon for stedet, konkluderte Hansen med. Først utover på 1100-tallet viste kongenes investeringer i de mange kirkelige anleggene at de innehadde sosial kapasitet til å styrke byen som stapelplass. På grunnlag av dette investerte etter hvert byens innbyggere selv i eiendommene som opprinnelig var tildelt dem av kongen, og ved selv å utvikle byen med å investere i kirkebygg. Handelsvirksomhet ble nå en mer synlig del av byens liv. Urbane «servicenæringer» var også med på å vise at Bergen hadde utviklet seg til en by som kunne leve sitt eget urbane liv (op. cit.:239–40).

Det er uønskelig å diskutere hvorvidt Bergen var en by eller ikke. Det som kunne være gjenstand for en diskusjon er tidspunktet for når bysamfunnet først ble etablert. Jeg har imidlertid liten forutsetning for å diskutere Hansens konklusjon om en første etablering rundt 1030 nærmere, annet enn å si meg enig i Helles kommentarer om at grunnlaget for å hevde at det ble etablert et urbant tomtesystem som i hovedsak var orientert mot Veisan, ikke mot Vågen så tidlig, hviler på et spinkelt arkeologisk grunnlag (Helle 2006:47). Forutsetningen for Hansens konklusjon var at kongen eide landet og at det var han som la ut det første tomtesystemet. Eiendomsforholdene blir forklart ut fra kongsgården på Alrekstad. Hvorvidt området ved Vågen lå under denne gården hviler imidlertid kun på spekulasjoner, men det er tydelig at kongen disponerte grunnen på Holmen sent på 1000-tallet og vesentlige deler av byområdet rundt Vågen i de følgende århundrene (Helle 1995:76–79). Dette gir god grunn til å hevde at kongen virkelig disponerte det eldste byområdet. Som før nevnt (s. 300) har S. M. Sindbæk nylig fremsatt tvil om man egentlig kan lese en kongens delaktighet ut fra tomteorganiseringen i de eldste byene (Sindbæk 2005:170). Godtar vi imidlertid tanken om at kongen eide grunnen, må det nødvendigvis også være grunneieren, eller på hans initiativ, bystrukturen med tomteutstikking ble foretatt. Det skulle derfor ikke være grunn til å opponere mot dette. Det er imidlertid noe dristig å konstruere et større eiendomssystem ut fra i hovedsak kun to parallelle palisadegjerder ved Veisan og et palisadegjerde som utgjør nordvest og sørsiden i en eiendom i det store Bryggefeltet (Hansen 2005:65) selv om dette til en viss grad kan bekreftes med senere funn. Jeg vil likevel ikke benekte Hansens konklusjoner om at et spiren til et kommende bysamfunn kunne ha blitt lagt for Olav Kyrres tid.

Det jeg imidlertid ser som viktig i denne sammenhengen er å finne årsaken til at Bergen oppsto og hvorfor akkurat dette stedet ble valgt. Jeg vil ikke oppfatte den værutsatte Vågen som noe ideelt sted for en havn. Heller ikke var den mer beskyttede Veisan ideell på grunn av den grunne vannstanden. Havneforholdene vil jeg derfor knapt vurdere som årsak til stedsvalget. Sett i forhold til omlandet og fjordsystemene ligger Bergen sentralt til, men de nærmeste økonomiske forutsetningene var knapt til stede for å tenke seg at byen kunne ha utviklet seg fra en markeds plass. Spor av bebyggelse og gjenstander som kan vise til noe slikt er, som Hansen har påvist, ikke til stede. Det forhistoriske materialet forteller, som jeg har vist tidligere, og så langt vi kan trekke vekslers på et slikt materiale, at distriktet rundt Bergen ikke fremsto som noe rikt område eller hadde spesielle ressurser, som kunne gi noen bakgrunn for å utvikle et bysamfunn, slik vi for eksempel skal se det senere med Borgund. Det vi da står igjen med er kongens rolle, der kongsgården på Alrekstad blir regnet som den sentrale for byoppkomsten. Alrekstad var imidlertid ikke den eneste aktuelle kongsgården på Vestlandet som kunne danne utgangspunkt for urbanisering. Trekker vi inn det forhistoriske grunnlaget, skulle vi heller tro

at Avaldsnes og det transportstrategiske Karmsundet, ville ha vært mer aktuelt for å utvikle et betydningsfullt bysenter. Her utviklet det seg da også i løpet av middelalderen, som vi så, en liten handelsplass, Notow eller Gloppe, langs stranden nedenfor kongsgården og kirken. Hvor langt tilbake denne virksomheten kan ha gått, har vi imidlertid få arkeologiske holdepunkt for å fastslå.

Vi vet, som vi har sett, ikke med full sikkerhet hvilken konge som tok initiativet til de første tomteutleggingene. Da kongen rolle tydeligvis må ha vært avgjørende i denne sammenhengen, er det hans valg med utgangspunkt i kongsgården på Alrekstad som var det bestemmede for stedsvalget. Vi vet imidlertid ingenting om Alrekstads posisjon som kongsgård i det aktuelle tidsrommet før Olav Kyrres tid. Vi kan derfor ikke si om dette var en kongsgård som ble flittig benyttet av de aktuelle kongene og at en kongsgård av større betydning enn andre var utgangspunktet. Snarere var det tvert imot når det gjaldt de nevnte kongene Olav Haraldsson og Knut den mektige. Ser vi på stedsvalget i en noe større geografisk sammenheng finner vi imidlertid at Bergen kanskje ligger mer strategisk til i forhold til de norrøne produksjonsstedene og de europeiske, fortrinnsvis vestbritiske, havnene enn det Karmsundet og Avaldsnes gjorde. Dette kan være en av årsakene til at kongen valgte kongsgården på Alrekstad og Vågen som utgangspunkt for sin bygrunnlegging.

Den videre utviklingen av byen fra Olav Kyrres tid, var klart kongestyrt. Foruten å stå bak tomteregulering og en overordnet byplan sto kongene også bak byggingen av en rekke kirker og klostre, flyttingen og utviklingen av bispesetet samt utbygging av de kongelige anleggene på Holmen. Først fra 1100-tallet ser det imidlertid ut til at byen fylles og videreutvikler seg ved byborgernes initiativ.

Jeg vil til sist slutte meg til Hansens konklusjon (op. cit.:239) om at kongene, og da særlig Øystein, hadde en plan med å styrke Bergen som kongelig og kirkelig senter. Kongene investerte i byen ut fra en plan om å influere og kontrollere handelen med tørrfisk fra Norge til Europa og de må ha ønsket å kanalisere forsyningene fra kongelige og andre godsavgifter gjennom byen og inn i et handelssystem. «Trade was the only recorded daily activity that may have served as an economic basis for the town, this corresponds well with the king's assumed plans for the town area»...«The process of urban development was slow and involved royal investments as well as investments from the hands of townspeople. In this interplay between actors from different levels of the social hierarchy and their wider historical context, Bergen in time developed from a planned townscape – a materialised idea – into a living urban community characterised by a diversity of functions» (op. cit.:239–40).

11.3.5 «Lusakaupangen»

Første gang vi hører om «Lusakaupang» i Sogn er under borgerkrigstiden i siste del av 1100-tallet. Kong Sverre satte systemenn over de nyvunne områdene etter at han hadde lagt Vestlandet under seg i 1183. Til Sogn sendte han bl.a. Ivar Dape. «Det var noko før jul at systemennene kravde utreise til julekosten sin, og esla seg til å sitja i Lusekaupang. Det ville ikkje kaupangsmennene på noko vis» (Sverresoga 1941:105). Sokndølene slo seg sammen med kaupangsmennene og drepte systemennene og nesten hele sveiten deres. Sverre likte ikke dette og året etter brente og ranet de kjøpstaden. Deretter ranet de og brente i Norefjorden (Sokndalsfjorden): «Hundre gardar brente dei der, og det var før ei storfager bygd» (op. cit.:109–10). Etter det påfølgende slaget ved Fimreite kom sokndølene og kaupangsmennene

til kongen og gjorde forlik (op. cit.:126). Neste gang vi hører om stedet er i 1201 da Birkebeinerne gikk mot baglerne som hadde slått seg ned i Lusakaupangen der de hadde holdt ting med sogningene og tatt Inge til konge. Det er bare Sverresoga som nevner stedet som kaupang og kjøpsted i middelalderen. På 1300-tallet omtales stedet som Kaupanger. Dette er da blitt navnet på stedet. De samtidige kildene forteller imidlertid lite om stedet, men her var badstuer og brygger. Det er tydelig at stedet var en handelsplass og her må ha vært bygninger og forråd siden baglerne kunne slå seg til der om vinteren. I Kaupanger var det kirke, tingplass og administrasjonssentrum.

Figur 72

Kaupanger. Området der Lusakaupangen er lokalisert. Stavkirken bak trærne nær det røde huset til høyre. Foto forf.

Kaupanger. The site where the medieval Lusakaupangen (the lousy market town) is localised. The stave church behind the trees near the red house to the right.

Spørsmålet var hvor ved Amlabukten kaupangen hadde ligget. Var det ved Amla i øst eller ved Kaupanger hovedgård med middelalderkirken vest i bukten? Ingvild Øye gir en oversikt over de til da kjente funn og fornminner som lokaliserer kaupangområdet i Sogndal bygdebok (1986:376–386). Hun har en rekke innvendinger mot de eldre slutningene som Sigurd Grieg (1932) og Gert Falch Heiberg (1932 og 1934) hadde fremsatt. De mente kaupanger hadde ligget på Amla, på østsiden av bukten. Grieg og Heiberg mente at funn fra 14- og 1500-tallet som var gjort her var «byfunn» som kunne vitne om kaupanghandel. Etter sammenlikning med andre senere undersøkte gårdsfunn fra Vestlandet, mente Øye at disse «byfunnene» like godt kunne komme fra vanlig gårdsbebyggelse. Gården Kjøpstad, 1 km nordvest for kirken utelukker hun også som sted for kaupangen. Derimot skriver hun at funn og brannlag påvist ved Kaupanger hovedgård ved vestsiden av bukta, kunne fortelle at det var her kaupangen hadde ligget. Sør for Kaupangerelva var det også registrert brannlag over et større område. Her

ble det i 1970 gravd ut et felt på ca. 300 m². Det ble funnet spor etter en bygning med mer, men bare ett keramikkskår kunne tidfestes til middelalder. I 1977 kunne en derimot i et 250 m² stort felt påvise lag og konstruksjoner som tydet på flere bruksfaser med tjæreproduksjon, trekullbrenning og jernfremstilling fra middelalderen. De arkeologiske funnene tyder på at dette i første rekke var en produksjonsplass som vel kanskje hadde vært plassert utenfor selve bosetningsområdene som da lå på den andre siden av elva (Øye 1986:376–384).

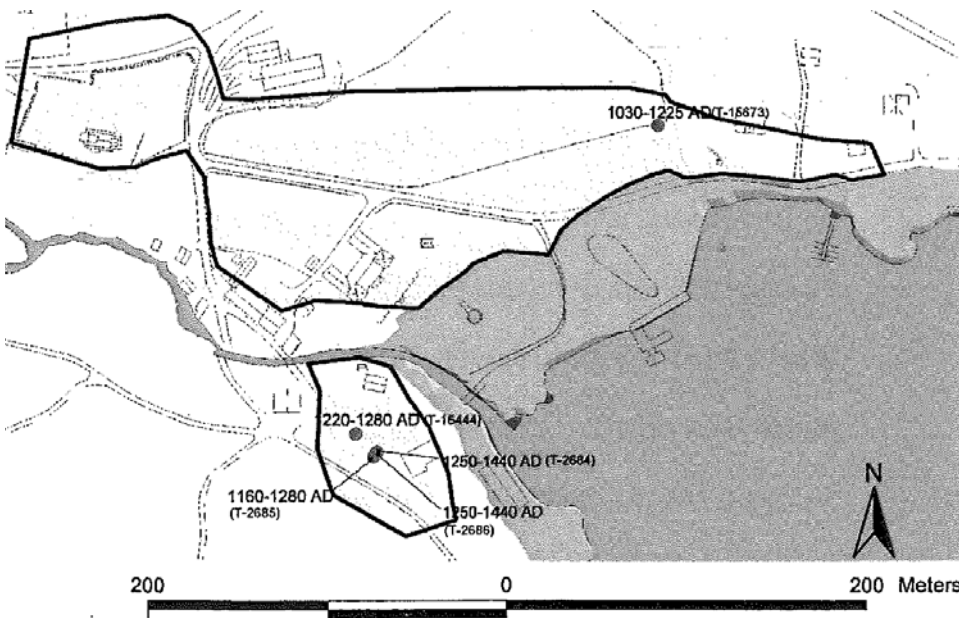
Etter denne tid har Kristoffer Knagenhjelm gravd 50 prøvestikk, 5 sjakter, samt undersøkt en dreneringsgrøft i området (Knagenhjelm 2004). Ut fra dette mener han å kunne avgrense kaupangområdet mer presis. Ikke uventet fant han spor etter aktivitet som naturlig knyttes til agrar virksomhet helt tilbake til førromersk jernalder. De arkeologiske sporene fra slutten av 900- og begynnelsen av 1000-tallet er for få og uklare til at de med sikkerhet kan knyttes til en kaupang. Det arkeologiske materialet fra området sør for elva, som er best undersøkt, viser at området i hvert var i bruk fra 1100-tallet og frem til 1300/1400-tallet. Den eldste kirken kan teoretisk være bygget både før og etter etableringen av kaupangen, avhengig av hvem som reiste den og konteksten den inngikk i. Datering av kirken er usikker, men dateringen av en grav indikerer at den er reist i første halvdel av 1000-tallet. (Knagenhjelm 2004:86–89).

Håndverksaktivitet er noe av det som kjennetegner et urbant samfunn. Spor etter jernsmiing, om enn i beskjedne kvanta, er tidligst påvist fra slutten av 900-tallet/begynnelsen av 1000-tallet. Tilsvarende er påvist gjennom hele høy- og senmiddelalderen, frem til ca. 1400. Her er også funnet spor etter kobberarbeid. Knagenhjelm mener at avfallet fra jernsmiingen slik det fremtrer i det arkeologiske materialet, gir en indikasjon på betydningen av dette håndverket for Kaupanger, særlig i perioden 1100–1400. Siden det er snakk om mye slagge og mange gjenstander som kan kobles til slik produksjon, tyder dette på stor produksjon, både masseproduksjon og mulighet for finsmedarbeid. Han viser til at Valdres har vært et område for jernproduksjon og at Kaupanger tradisjonelt har hatt god forbindelse hit (op. cit.:111–112). Dette føyer seg godt inn i den tradisjonen jeg tidligere har redegjort for, at det er mye smedutstyr i yngre jernalders graver i Sogn og Nordfjord. Siden smedredskapene til overveiende grad er funnet sammen med jordbruksutstyr i gravene, viser dette at vi knapt kan snakke om et spesialisert smedyrke her, men at denne virksomheten ble drevet sammen med annet gårdsarbeid. Spørsmålet er om produksjonen i Kaupanger har vært så stor og spesialisert at dette kan ha virket drivende for stedets mulige urbane utvikling.

En annen håndverksvirksomhet Knagenhjelm foreslår er skipsbygging. Dette bygger han på funn av 213 nagler, naglefragmenter og spiker og setter dette i sammenheng med den gode furuskogen i bygda (op. cit.:112). Dette kan virke sannsynlig, men er dog kun spekulasjoner. Hele nagler, der treverket nødvendigvis må ha blitt brent eller råtnet vekk, kan neppe ha sammenheng med båtbygging eller båtrepasjoner. Mer sannsynlig er det at de kommer fra båtgraver. Knagenhjelm viser da også til to fjernete gravhauger i området som er avbildet på et maleri fra 1830 (op. cit.:117).

Det er til nå funnet minimale spor etter bebyggelse. Det er heller ikke påvist omfattende rester etter svartjord slik vi kan se det i Borgund og Veøy. Dette kan være en indikasjon på at bebyggelsen kan ha vært mer spredt og organisert på en annen måte, men må også ha sammenheng med omfanget av arkeologiske undersøkelser. Aktivitetssporene strekker seg langs Amlabukten, men også mot, og muligens ved kirken. Knagenhjelm konkluderer med at funnmaterialet som består av keramikk, kleberkar, vevtynger og kvernstein, samt

de registrerte konstruksjonene i seg selv, gir grunnlag for å anta at det har vært fastboende bosetning Kaupanger. Vevtyngene og spinnehjulene indikerer også at det har vært kvinner her (op. cit.:121).

Figur 73

Kaupangers antatte arealutstrekning i høymiddelalderen. Kartet bygger på 14C-dateringer, arkeologiske utgravninger og registreringer, samt gjenstandsmateriale. Kart: Christoffer Knagenhjelm (Knagenhjelm 2004:87).

Kaupanger. Supposed area in the High Middle Ages. The map is based on 14C-datings, archaeological investigations and registrations and finds. Map: Christoffer Knagenhjelm (Knagenhjelm 2004:87).

De arkeologiske funnene gir oss altså svært få holdepunkter om at det har vært en særlig urban aktivitet på stedet. Det vi har å holde oss til er opplysningene i Sverres saga og dokumenter fremover mot 1600-tallet. I Sverres saga nevnes «kaupangsmenn». Her nevnes badstuer og brygger. I de senere dokumentene fra 1300–1600 nevnes *Brasagårdr* og *Skollagårdr*. Øye (1986:384) skriver at sammensetninger med personnavn/tilnavn og -gard som oftest ble brukt om bygårder i middelalderen.

Kaupanger var administrasjonssted i høymiddelalderen. Hendingene i 1201 tyder også på at Kaupanger var tingsted. Opplysningene i Sverre-sagaen tyder også på at Kaupanger da var fylkestingsted (op. cit.:391). Det kjennes ikke noen lendmannsgårder i Kaupanger. Disse lå i Aurland, Urnes og på Kvåle i Sogndal (Iversen 1999:16, 45–56).

Den eldste kirken fra 1000-tallet ble erstattet to ganger. Dagens kirke ble bygd etter en brann i slutten av 1100-tallet, trolig etter angrepet i 1184. En gang før 1350 ble den forlenget med 3,5 m, noe som kanskje kan fortelle om en ekspansjon på stedet. Kirken, en liten trekirke med begrenset plass, var soknekirke og forteller ikke om spesielle sentrale funksjoner slik fylkeskirkene eller fjordungskirkene kunne signalisere. Disse lå på Hopperstad i Vik, Rygg i Aurland, Tønjum i Lærdal og Stedje i Sogndal.

Ved utgraving i kirken ble det i to omganger funnet hele 1428 mynter og brakteater preget mellom 1065/180 og 1809. Dette er et av de største numismatiske funnene i Norge. I alt er 1007 av disse preget i tidsrommet 1177–1319, noe som kanskje kan indikere kaupangens glansperiode. Myntene var i hovedsak norske småmynt som kan ha inngått i en markedshandel før de ble mistet eller kanskje ofret under kirkegulvet. Av andre gjenstandsfunn som kan indikere handelsvirksomhet på stedet er keramikkskår og gjenstander som kleberkar og baksteheller som er tilvirket av steinsorter som finnes i regionen, men ikke i kaupangen.

De arkeologiske funnene gir oss altså ikke særlig god informasjon om stedets status i middelalderen. Det som imidlertid er den sterkeste indikasjonen på at stedet har vært et handelssentrum er selve navnet. I begynnelsen av middelalderen var kaupang en vanlig betegnelse for byer i Norge slik vi for eks. ser det i Bjarkøyretten for Nidaros eller i kaupangretten i Gulatingsloven på 1100-tallet. Når kong Sverre brukte kaupangnavnet og kalte folket der for kaupangsmenn, kan man spørre om folk i samtiden så på Kaupanger som en by. Navnet forteller at samtiden så at stedet skilte seg ut som noe annet enn det agrare omlandet. Øye mener at Kaupanger til en viss grad fyller kriteriene for bydefinisjonen til Helle og Nedkvitne (1977:190). Kaupanger hadde visse sentrumsfunksjoner og kan ha hatt en bebyggelse som skilte seg fra den agrare bebyggelsen rundt om. «Det er heller ikke utenkjende at den kaupangsretten Gulatingslova nemner, kan ha golde for andre stader på Vestlandet enn Bergen, og då mellom andre Kaupanger. I så fall ville staden heilt klårt ha skilt seg ut. Mykje tyder på at han i alle høve gjorde det» (Øye 1986:374). Hun viser imidlertid til kong Sverres nedsettende benevnelse «Lusakaupangen» som kan tolkes i betydningen «liten, ring». Vi skal imidlertid ikke se bort fra at Sverresagaens forfatter la noe annet, nedsettende, i lusa-begrepet i den opphetede situasjonen de den gang var i.

Knagenhjelm følger opp dette. Med utgangspunkt i Hodges' sentrum-periferimodell (1988, 1989) og Helle og Nedkvitnes bydefinisjon, sier han at «Kaupanger oppfyller kravene for at stedet i sin samtid ble oppfattet som det vi i dag kaller en sentralplass, og i samtiden omtalt som kjøpstad og kaupang» (Knagenhjelm 2004:126). Dette baserer han på at det her har vært drevet spesialisert produksjon, både masseproduksjon og finarbeid og handel med utveksling av råvarer og foredlete varer. Fra 11/1200-tallet var det mulig å spore fast bebyggelse i tilknytning til dette. Stedet var tidvis et administrativt senter for omlandet. Kaupanger var imidlertid ikke et religiøst senter for et større opland.

Knagenhjelm hevder at «Vurdert ut fra produksjon og handel, fungerte Kaupanger som et senter av høyere orden fra 1100-tallet. Kaupangen har vært kjent utover landet. Men dersom religion eller administrative funksjoner tillegges like stor vekt, har den mer fungert som et lavorden senter, siden disse funksjonene bare gjaldt omlandet» (loc. cit.). Måler vi Kaupanger mot Solli sine «operasjonelle» problemstillinger (se kap. 5.2.1) om hvorvidt en ut fra det arkeologiske materialet kan kalle Kaupanger for en by, finner vi at det vi vet knapt eller ikke i det hele tatt fyller kravene for bystatus. Jeg mener det arkeologiske belegget for å si at kravene i Helle og Nedkvites bydefinisjon er tilfredsstillende oppfylt er spinkle. Det vi kan holde oss til er de skriftlige kildene som omtaler Kaupanger som «Lusakaupangen» og forteller om brygger og badstuer. I tillegg har vi de få kildene som forteller om administrative funksjoner. Etter min «bydefinisjon» kan vi knapt si at det med sikkerhet har vært påvist en *tettbebyggelse og varig befolkningskonsentrasjon ulik det agrare omlandet*. Utgravinger og registreringer gir

likevel, slik Knagenhjelm har redegjort for, en antydning om at dette til en viss grad *kan* ha vært tilstede. Selve navnet forteller om en handelsfunksjon som skiller seg fra omlandet, men om dette representerer en vesentlig sosial karakter som skiller seg fra omlandet, vet vi ingen ting om. Jeg vil derfor ikke bruke et bybegrep om Kaupanger slik Øye og Knagenhjelm har gjort, men nøye meg med kaupang-betegnelsen og, om vi skal ta Sverre-sagaens omtale alvorlig, en ganske liten og ubetydelig kaupang, blant annet ut fra den manglende lederfunksjonen og de økonomiske aktivitetene et kirkelig senter ville ha brakt med seg.

Skal vi forsøke å se bakgrunnen for den posisjonen stedet tross alt hadde, ser vi at vi ikke finner Kaupangerbygda, slik jeg har redegjort for tidligere, blant jernalderens mest sentrale bygder i Sogn. Det er gjort en del enkeltfunn her, men av vikingtidsfunn er det bare ett gravfunn fra Amla, B10477 fra 8.–9. årh. med bl.a. stigbøyle som ble fremhevet. Når det gjelder jernalderen var det først og fremst nabobygdene Sogndal og Norum vi la merke til. Det var jo også Sogndalsbygda som ble omtalt som «ei storfager bygd» før kong Sverre brente hundre gårder her i 1184 (Sverre-soga 1941:109–10). Vi kan altså ikke se noen spesiell kontinuitet i Kaupanger som sentralsted fra forhistorisk til historisk tid. Dette må bety at det er andre drivkrefter, eller energi (jf. kapittel 2.2, Chorley 1962:3–8) enn det som var aktuelt i det forhistoriske jordbrukssamfunnet som har gjort stedet til et senter i middelalderen.

Ingvild Øye mente det var den geografiske plasseringen og havnemulighet som gjorde stedet til et sentrum (Øye 1986:372). Stedet ligger på nordsiden i en brei bukt, som den første naturlige havnen på veg ut Sognefjorden like utenfor delingspunktet for Lærdalsfjorden, Årdalsfjorden og Lustrafjorden. Lenger ute i Sognefjorden går Aurlandsfjorden mot Sør. Her merket vi oss særlig Aurland som en av de mest sentrale Sognebygdene i jernalderen. Videre ut i fjorden, rundt Fimreitehalvøya, går Norefjorden/Sogndalsfjorden med rike jernaldersbygder inn mot nordøst. Fra Sogndalsfjorden er det imidlertid kort veg over Eide til Kaupanger. Ser en på kartet kan man være enig i at stedet ligger sentralt for de indre Sognebygdene, og sett i forhold til en trafikk østover. For bygdene i Aurlandsfjorden og de rike bygdene lenger ut i Sognefjorden, for eksempel den i jernalderen så markerte Vik, ligger Kaupanger ikke umiddelbart sentralt til om en skal knytte forbindelsen ut fjorden, og da særlig mot Bergen. Min konklusjon er at vi først og fremst må se Kaupanger som et lokalt senter for de indre Sognebygdene og som et punkt på den viktige ferdselsvegen via Sognefjorden og mot Østlandet. Geografisk kan vi derfor sammenlikne Kaupanger med Veøy i Romsdal som også fremstår som et lokalt senter i et fjordsystem og som et punkt på viktige forbindelseslinjer mellom Vestlandet og andre landsdeler.

Kaupanger mistet sin betydning som senter mot slutten av middelalderen. Det er ikke urimelig at Kaupanger var handelssentrum for Indre Sogn frem til 1500-tallet, sier Øye, men aktiviteten var trolig sterkt redusert i forhold til høymiddelalderen (Øye 1986:395). Dette kan skyldes nedgangstidene og folketapet etter Svartedauden og senere pestepidemier, men også handelsomlegginger som jeg skal gjennomgå noe mer i detalj senere under behandlingen av Borgund og Veøy. Etter 1360-årene har vi ikke opplysninger om Kaupanger før ut på 1500-tallet. Tradisjonen vet å fortelle at handelslivet i Kaupanger tok slutt da Lærdalsmarknaden ble opprettet på 1500-tallet.

11.3.6 Borgund

På slutten av 900-tallet kom færøyingen Sigmund Bresteson til Møre for å besøke Håkon Ladejarl. Sigmund la til i Steinvågen, like utenfor sentrum av dagens Ålesund. Her plukket han ut 12 mann og rodde i en mindre båt inn til Borgund hvor han fant jarlen ved drikkebordet (Reitan 1925:69). Beretningen som er hentet fra Færøyingasagaen er den eldste skriftlige sammenhengen vi kjenner Borgund fra. Færøyingasagaen gjenspeiler vel helst forholdene slik de var da de ble nedskrevet på 1200-tallet, og da var Borgund et kjent sted. Det var vel helst på nabogården Skuggen, jarlens gård, han fant den han søkte, slik Geirmund gjorde det da han i 986 brakte tienden om at Jomsvikingene herjet i landet (Fagrskinna 1972:105). Skuggen har F. Iversen klassifisert som en «mulig(?)» kongsgård (Iversen 2004:23–24).

Figur 74

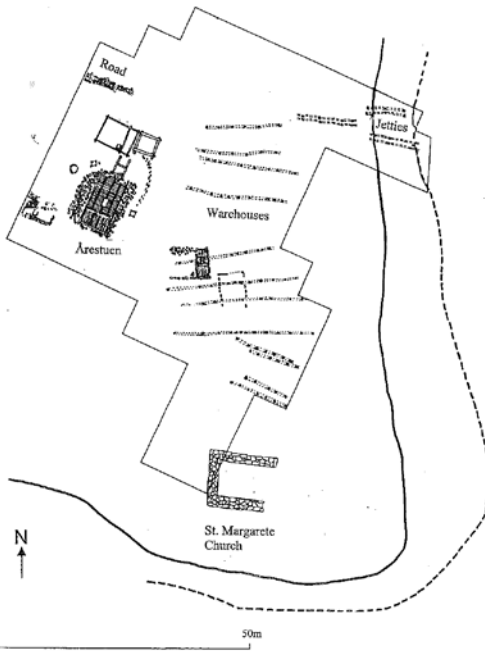
Borgundkaupangen. Bebyggelsen lå på markene i venstre bakkant av bildet. Bakerst Borgund kirke der tverskipet danner den gamle Peterskirken. I bakken ned mot Katevågen til høyre for kirken, lå gravplassen fra 1000-tallet og flere naust. Ved prestegården til venstre ligger nok en steinkirkeruin skjult i bakken. På neset foran til venstre lå Margrethakirken. Langs stranden mot Klokkersundet i forgrunnen fantes brygger og lange lagerhus. I fjøra mot Borgundfjorden til venstre skimtes båtstøer. Bak den skogkledde halvøya, kalt Gavlen, skimtes Tyskholmen med Hundsvær, et tidligere fiskevær nevnt i Olav den helliges saga. Foto: Roger Engvik.

Borgund. The built up area was once to be found at the fields in the back left quarter of the picture. Behind the Borgund parish church were the cross nave once was the medieval St. Peter's church. In the slope down to bay Katevågen (Kate = a small boat) to the right of the church, an 11th century graveyard is excavated. Here, we also find the remains of some boathouses. At the vicarage to the left of the parish church, the remains of another stone church are hidden in the ground. At the headland to the left, we find the remains of the Margaretha church. Along the shore in front of the museum building there were quays and long warehouses. Along the shore towards the Borgundfjord landing places for boats can be seen. Behind the peninsula covered with trees, we can see parts of some small islands, once the ground for the medieval fishing station, Hundsvær, mentioned in the saga of St. Olav. Photo: Roger Engvik.

Den eneste gangen Snorre nevner Borgund, er i Olav den helliges saga. Under sin flukt fra Håkon jarl Eiriksson inn Storfjorden i 1028, ligger også kongen i Steinvågen utenfor sentrum av dagens Ålesund. Kongen får høre at en stor hær kommer nordfra Bjarnøy (Bjørnøy i Haram). Da bondehæren kom seilende forbi Tjotane (nå Kverve på Ellingsøy) «stemnde kongen innafør Nyrve og inn om Hundsvær (øyar utanfor Borgund)» (Sturlasson 1942:365). Ved Borgund fikk han høre at Aslak Fitjaskalle, Erling Skjalgssons banemann, var drept her om natten. Disse presise geografiske beskrivelsene forteller at Borgund og området rundt var godt kjent i det minste på 1200-tallet da Snorre skrev sagaen. Vi merker oss spesielt Hundsvær som var et tettbygd fiskevær i bruk helt opp på 1800-tallet. Været lå på noen holmer, Tyskholmen, like vest for Borgund. Under borgerkrigstiden 1130–1240 er Borgund flere ganger åsted for begivenheter. Leidangen samles i Borgund og kongens sysselmann holder tidvis til her (Nilsen 1976:174–179). Vi merker oss blant annet lendmannen Peter Pålsson av Giske som en aktiv deltaker i stridighetene gjennom borgerkrigstiden. I 1253 styrte han skipet «Borgundbåten» i kong Håkons hærferd mot dansk kongen (Kvalsund 1957:295–299). Dette viser forbindelsen mellom Borgund og den mektige Giskeætten med sete på den lille øya Giske like utenfor Ålesund, som jeg senere skal komme tilbake til. Sagatekstene plasserer Borgund omtrentlig på kartet men sier, bortsett fra en opplysning om skipsbygging (Nilsen 1976:176), ingen ting om livsgrunnlaget i middelalder-Borgund, virksomheten til den jevne kvinne og mann.

Hvor lå da Borgund? Tre kilometer innenfor det som i dag er Ålesund sentrum stiger det en bratt halvøy opp på nordsiden av Borgundfjorden. Dette er den vestligste spissen av den store Oksnøya. Fra vest ser høyden ut som en gavl, derav navnet Gavlen. Rett utenfor denne lå fiskeværet Hundsvær på noen små holmer. På nordsiden går det trange Nørvasundet over i Ellingsøyfjorden. Hva navnet Borgund kommer av vet man ikke. Kanskje lå det en bygdeborg på toppen av Gavlen. Vi har lett, men noe spor etter en slik borg er ikke funnet. Mot sørøst flater halvøya seg ut og her finner vi Borgund kirke og prestegård hvor folketradisjonen kunne fortelle at kaupstaden hadde ligget. Men, hør hva presten og opplysningsmannen Hans Strøm kunne fortelle i 1776: «At Gaarden i ældre tider har været en Kjøpsted, eller i det minste havt Kjøbsteds Ræt, at det virkelig skulde forholde sig saa, derom har jeg vel fra Ungdommen af hørt tale; men da jeg ikke har fundet noget Spor hertil paa Præstegaarden selv, ei heller nogen Iindberetning derom hos vaare Skribenter»...«saa havde jeg vist nok anseet Sagen som meget uvis, eller maaske ganske benækte den,» (Strøm 1776:86). Når Strøm, som selv hadde vokst opp på prestegården eller hans far som hadde vært prest her fra 1721 ikke kunne se noen spor etter kaupstaden, hvor kunne den da ha ligget?

Figur 75 og 76

Borgunds utstrekning og østre utgravingsfelt (nederst).

The area surrounding the town of Borgund with the eastern excavation site (below).

På 1800-tallet ble det gjort flere funn som kunne fortelle om en tettbebyggelse på prestegårdens grunn (Bugge 1923, Sørheim 1990). Da Borgund kirke (Peterskirken) brant i 1904 ble det foretatt en mindre bygningsarkeologisk undersøkelse (Aars 1905). I 1912 gravde Gerhard Fischer ut tuften til «Mariakirken» (Margaretakirken) (Fischer 1913). Opptakten til de store undersøkelsene etter krigen skjedde i 1940 da Per Fett undersøkte funn som var gjort ved grøfting øst for prestegården. Særlig ble det den gang gjort funn fra skomakervirksomhet. Etter krigen undersøkte Bernt C. Lange deler av det som senere ble kalt Årestuekomplekset samt en kirkeruin ved låven på prestegården. Dette ble starten til undersøkelser som skulle fortsette i et 20-talls sesonger under ledelse av Asbjørn E. Herteig med flere (Herteig 1957 og 1974, Sørheim 1990).

Borgund sin plassering er ideell sett i forhold til hovedleia, «Nordvegen», og som et møtepunkt mellom de ytre Sunnmørsøyene og fjordbygdene i øst og sør. På prestegården kunne Herteig registrere et svartjordsområde på ca. 45 000 m² hvorav ca. 5 mål er arkeologisk undersøkt. Området er avgrenset av en bukt, Klokkersundet, i øst. Herfra løper en trang kanal inn til Katevågen (av norrønt *kati* m. «eit slags skip el. båt» (Heggstad 1958:360)). Fra Katevågen kunne en også ro eller trekke små båter over til Nørvasundet med kontakt mot Ellingsøyfjorden og leia nordover. Mens stranda ut mot Borgundfjorden i sør er svært værutsatt er Klokkersundet og Katevågen godt beskyttet. Vannstanden i Katevågen og Klokkersundet er i dag grunn, men ser en bort fra den oppsanding og utfylling som har funnet sted gjennom stedets brukstid, samt tar hensyn til en moderat landstigning, må dette ha vært utmerkete havner for mindre fartøyer.

Av synlige kulturminner kan en i dag se ryddete båtstøer i fjæra sør mot Borgundfjorden. I det grunne Klokkersundet finnes 16 stolperester i en firkant som vel kan tolkes som rester etter ei sjøbu. I bakken mot Katevågen finnes to inngravinger i bakken som må tolkes som nausttufter. Fremme på neset finner vi tuften etter Margaretakirken, i folketradisjonen feilaktig kalt Mariakirken (Kloster 1957:354–6). Øverst i området, bak Tinghaugen, er tversskipet i dagens soknekirke restene etter den opprinnelige Peterskirken. En tredje steinkirke finnes det ruiner etter i bakken under nedkjøringen til prestegårdstunet. Ved dagens Borgund kai, vest for svartjordsområdet, er det tidligere registrert et langskipsnaust.

De viktigste utgravningene fant sted på 1950 og -60-tallet, fremme på flaten mot Klokkersundet og i bakken nedenfor Peterskirken mot Katevågen. Utgravingsmetode og dokumentasjon samt naturvitenskapelige analyser er etter denne tids standard og det foreligger bare en begrenset og lite detaljert topografisk-stratigrafisk analyse av deler av utgravingsfeltet (Myrvoll 1977:36–42). Den kunnskapen jeg kan trekke veksler på om det utgravde materialet er begrenset. Det hviler i hovedsak på Herteigs oversiktsartikkel fra 1957 og andre artikler som er skrevet mer eller mindre på grunnlag av denne. Jeg støtter meg også til egen gjennomgang av utgravningenes dokumentasjonsmateriale i forbindelse med produksjonen av utstillingen i, og mitt arbeid ved Middelaldermuseet i Borgundkaupangen. Gjenstandsgruppene sko og kleber er behandlet (Larsen 1972, Myrvoll 1977) og en artikkel om Borgundfjordfisket og funn av fiskeredskap forefinnes (Sørheim 2004b). Robert Kloster har skrevet om kirkene i Borgund i bygdeboka (Kloster 1957). Senest har Arne J. Larsen (2008:41–56) foretatt en fornyet vurdering av kronologien basert på nye ¹⁴C-dateringer med til dels forbausende gamle dateringer med ytterpunkt fra midten av 600-tallet til 1400.

Stedet har hatt en klar sjøorientert bebyggelse. Foruten de nevnte nausttuftene og båtstøene fant man utstikkerkaier eller gangbroer i fjøra i Klokkersundet. A. J. Larsen har fått en overraskende tidlig datering på stolper fra disse, 770–960 AD (T-13628, 1175+/-60) og 890–980 (T-13629, 1115+/-40) (Larsen 2008:49), men gir dem en rammedatering på grunnlag av annet materiale i tillegg til 770–1120 (op. cit.:53). Dette korresponderer med en datering fra det såkalte «halvkløvningshuset» en palisadebygd bygning like ovenfor med en ¹⁴C-datering til 650–770AD (T-13624, 1320+/-50), men siden man også fikk dateringer til 50BC–80AD og 455–595AD fra de samme konstruksjonene (op. cit.:48) gir dette oss grunn til å tvile på så tidlige dateringer (se nedenfor). Bak disse fantes stolperækker fra det som er tolket som opp til mer enn 30 m lange lagerbygninger vegg i vegg. Samlet utgjør disse utgravde bygningene et areal på ca. 600 m² (Sørheim 2004b:111). Når vi i tillegg kan tro at det har ligget flere slike lagerbygninger langs stranda for øvrig og slik som det også ble påvist inne i Katevågen, forteller dette om et betydelig lagerbehov som må settes i sammenheng med vareomsetting. En alternativ tolkning som har vært fremsatt er at disse stolperékkene er rester etter fiskehjeller (Larsen 2008:48). Fremme på neset tronet den marmorkledde Margareta-(Maria)kirken som i hvert fall i senere tid var omgitt av en oval kirkegårdsmur. Kirken, som til like med de øvrige kirkene antas å være reist på 1100-tallet, målte 20 x 10 m. (Fischer 1913, Kloster 1957:361). Bak kirken og sjøhusene var det en uregelmessig bebyggelse som må betegnes som en blanding av bolig- og økonomibygninger med vegfar, i yngre lag tidvis steinbrolagte (av kokstein) områder og med brønner innimellom. S. Myrvoll som undersøkte de kronologiske forholdene over et begrenset område (Myrvoll 1977:36–54) kunne skille mellom et «myrslag» med bl.a. «årestuekomplekset» fra 1050 til 1200, og et «koksteinskikt» fra omkring 1200 til nyere tid. I et område kunne hun også skille ut et eget trekullskikt som ble tidfestet til 1300-tallet. Ut fra keramikkfunn viste det seg at virksomheten i koksteinsskiktet hovedsakelig falt i perioden 1250 til ca. 1400-tallet.

Av særlig interesse er det såkalte «årestuekomplekset», en samling bygninger hvor bl.a. en meget stor, særdeles forseggjort stue med midtåre, oppført mest sannsynlig i laftekonstruksjon, men med steinmurer på utsiden i tillegg, er den mest iøynefallende (Herteig 1957: Fig. 3, 4 og 5, Sørheim 1999:408–410). I myrslagets lavere deler kunne Herteig påvise rekker av peler og pælehull samt flettverk av tynne greiner som han tolker dels som gjerder, dels som enkle pælehus med flettverksvegger. Dateringen av årestuekomplekset og disse eldste funnene hvilte på gjenstandsfunn som et beinskapt og en spenne i Urnesstil og en ringspenne av «vestfinsk» type, alt fra 1000-tallet/siste halvdel av 1000-tallet. Det eldste skomaterialet sammenlignes med funn fra 900–1200-tallet (Myrvoll 1977:45). Herteig daterer årestuekomplekset med fire tømmerhus (hus 1–4) til «siste halvdel av 1100-tallet og ikke nevneverdig etter 1100» og på et ganske usikkert grunnlag strammer han denne dateringen inn, gjennom å sammenlikne årestuen med Olav Kyrres kongshall i Bergen, til «omkring 1100 – helst noe før.» Det har imidlertid vært minst én byggeperiode på stedet før tømmerhusene. «Dermed skulle man formodentlig rekke fram til midten av 1000-tallet» (Herteig 1957:464–5). Larsen konkluderte imidlertid med en rammedatering av gangbroene eller utstikkerkaiene ved Klokkesundet og kanskje hus 3 og 4 (årestuen) til «før 1000 til noe inn i 1000-tallet» (2008:54). Jeg har tidligere omtalt at årestuen innehar enkelte alderdommelige trekk: Steinmurer utenfor langveggene og det sentrale ildstedet peker hen mot jernalderens langhus (Sørheim 1999:410). Selv om det ikke ble funnet stolpehull kan det ikke sies med full sikkerhet om huset var laftet, slik at jeg ikke er fremmed for å godta Larsens tidligere datering.

I bakken ned mot Katevågen, nedenfor og nordøst for Peterskirken og Tinghaugen, ble det gravd ut en stor kristen kirkegård med 3–400 graver. Kirkegården var i bruk over 3–4 generasjoner (Herteig 1975:26). Dessverre finnes det ikke ¹⁴C-dateringer som kan fortelle om alderen, men en Æthelred II-mynt, preget i York mellom 1004–1009, antyder at kirkegården har vært i bruk fra tidlig på 1000-tallet. Det er et spørsmål om denne kirkegården har en sammenheng med de tre lokaliserte kirkene på stedet eller kan ha tilhørt en fjerde kirke, enten Matiaskirken nevnt i et avlatsbrev fra 1309–1332 (Regesta Norvegica, IV nr. 923), og i Aslak Bolts jordebok, eller Kristkirken som nevnes i Bjarne Erlingssons testamente fra 1309 (Regesta Norvegica III nr. 547), eller kanskje en annen ukjent eldre kirke. Den nærmeste, Peterskirken ligger fysisk atskilt fra denne kirkegården med en bratt skrent imellom. Gravene avviker også 20° fra retningen på denne kirken så jeg vil ikke tro det er noen sammenheng her. Tidsmessig synes også Peterskirken og de andre kjente kirkene å være reist etter at denne kirkegården gikk ut av bruk.

I tillegg til denne kirkegården ble det også avdekket stolpehull fra to overlappende store stolpebygninger nede ved stranden i Katevågen. Disse kan muligens også ha tjent som sjøhus. Like ved lå også de omtalte naustene, to groper gravd inn i den bratte bakken. Dateringen av disse er imidlertid uvis.

Til tross for omfattende utgravninger er utgangspunktet for den videre diskusjonen ikke det beste. Til det er den stratigrafisk-topografiske analysen for mangelfull og de eksakte dateringene av de ulike lagene og konstruksjonssporene lite tilfredsstillende.

Sunnmøre synes å ha vært tett bebygd i jernalderen i den grad den fjellendte naturen tillot det. I eldre jernalder synes det som om øyene var tettest befolket, der særlig øyrekken vest og nord for Ålesund i en kortere periode fremsto som sentral. I yngre jernalder blir også fjordbygdene fullt utnyttet. I selve det umiddelbare nærområdet for Borgund er det ikke gjort nevneverdige gravfunn fra verken eldre eller yngre jernalder. Det er igjen øyene i Giske og hele Haram kommune som markeres med rike funn, om enn ikke så markert som området ble markert med rike funn og storhauger i eldre jernalder. De interessante funnene, som for eksempel de insulære gjenstandene, er spredt jevnt utover hele Sunnmøre. Vi kan derfor anta en ganske jevn fordeling av markerte gårder og menneskelige ressurser.

Vi skal imidlertid merke oss det de skriftlige kildene kan fortelle: Nabogården Skuggen ser ut til å ha tilhørt Ladejarlene og ble av denne grunn oppfattet som en mulig kongsgård, dog markert med spørsmålstegn, av F. Iversen. Det er ikke umulig at det som i dag er prestegården i Borgund lå under Skuggen. I alle fall kan Klokkersundet og Katevågen ha vært en godt egnet naustplass for denne gården selv om ingen kulturlag fra tidsperioden er dokumentert på denne siden av sundet. Med dette kan vi ha et utgangspunkt med jarlegården som lokalt samlingspunkt for en senere kaupstadsdannelse. Videre skal vi merke oss betydningsfulle ætter, eller godsoppbygginger som kommer til syne i de skriftlige kildene helt tilbake fra vikingtiden. Dette er Mørejarlene som vi ikke vet stort om lokalt, Blindheimsætten med hovedsete på Vigra og den rike og mektige Giskeætten (egentlig flere ulike ættekonstellasjoner med slektskap og samgifte ut gjennom middelalderen (Kvalsund 1957:235)). Av disse er det særlig Giskeætten vi kan knytte til Borgund og til økonomisk aktivitet mot Bergen i middelalderen. Giskeætten eller Arnungætten kan føres tilbake til vikingtiden. De er mellom de fremste høvdingene på Håkon Ladejarls side ved slaget i Hjørungavåg 986. Mer kjent er sønnene til Arne Arnmodsson som var blant de ledende høvdingene – på begge sider – i slaget på Stiklestad i 1030. En direkte

forbindelse til Borgund får vi i opplysningene om at Petter av Giske med sønnen Nicolas styrte «Borgundbåten» under kong Håkons hærferd mot danskekongen i 1253. Disse nevnes som de fremste høvdingene i kongens følge. Giskegodset eide også en bygård i Bergen omkring 1200 (Kvamme 1994:192), noe som forteller om handelsvirksomhet, utvilsomt også med tørrfisk fra Borgundfjorden. Et annet eksempel er «Borgundbussen» som ble ført av den samme Peter i 1252. Denne kunne føre varer over havet (Håkon Håkonssons saga) og forteller, sammen med flere andre opplysninger fra begynnelsen av 1300-tallet, at sunnmøringene også drev direkte utenrikshandel uten å gå om Bergen (Larsen, S.U. 1994:172–6). Jeg vil se det som sannsynlig at Borgund kunne ha vært sentral også i denne virksomheten.

Av særlig interesse er de geografiske betingelsene. Borgund lå sentralt til som et samlingspunkt mellom de indre fjordbygder og de tett befolkede øyene utenfor. Jeg vil tro de ulike økologiske forholdene inne i fjordene og ute ved kysten skapte et behov for møte og utveksling av ulike varer. I forhold til ytterleia, ligger stedet noe tilbaketrukket (7 km), men Borgund ligger direkte i tilknytning til den indre leia som går innenfor de store øyene på søre Sunnmøre, og gjennom Nørvasund og Ellingsøyfjorden videre nordover. Man kan jo lure på om ikke Steinvågen, lenger ute, som flere ganger opptrer som havneplass i sagaene, ville vært en gunstigere plass som samlingssted ut fra kommunikasjonslinjen nord–sør, men spørsmålet er om havneforholdene egentlig var så gunstige her, med åpen eksponering mot nord, og et skar mellom fjelltopper som gir farlig vindeffekt fra den fremherskende vinden fra havet i vest. Dette kunne jeg selv registrere effekten av her gjennom veltede biler og avblåste tak etter en stororkan første nyttårsdag i 1992. Skal en knytte en byfremmede virksomhet til Giske og hovedsetet for Giskegodset, kan det kort sies at på denne lille øya er det ikke beskyttede havnemuligheter overhodet. Dette øker muligheten for at Borgund tidlig tjente som Giskegodsets kommersielle havneplass og senter for annen aktivitet båret frem av deres virksomhet.

Havneforholdene i Borgund var gode. Rullesteinsstranda mot Borgundfjorden, der vi i dag ser spor etter båtstøer er værutsatt, men Klokkersundet og Katevågen gir gode, beskyttede havneforhold. Med en noe høyere vannstand og uten den oppsandingen vi ser her i dag, må havne- og lasteforholdene på den flate stranda ha vært gode for båter og mindre skip. Ved anlegging av pirer eller utstikkerkaier lastet og losset man skip som var for store til å bli trukket opp på stranda. Imidlertid må farbarheten ha blitt forringet ut gjennom brukstiden ved utfyllinger og oppsanding. Det ble antakelig problematisk å buksere de større fartøyene som kom i bruk ut gjennom middelalderen etter som vågen og sundet ble grunnere. Sunnmøre museum sin kopi av knarren Skudelev 1 (bygd 1030), som tilhører en lasteskipstype som sikkert hyppig søkte til Borgund i begynnelsen av middelalderen, kan for eksempel ikke legge til her i dag, men med de mindre båtene vi kan anta var i bruk gjennom den første bruksperioden, skulle ikke dette være noe problem.

Byggegrunnen på det slette, svakt hellende terrenget ned fra Tinghaugen var også god. Herteig foreslår at den eldste bygningsfasen med flettverkshus ikke kan ha vært permanente boliger. «They are more likely to have been sheds or huts for short periods, partly for living purposes» (Herteig 1975:30–31). Vurdert ut fra terrenget slik vi kan bedømme det i dag og under utgravingen, lå disse «skurene» i et lavereliggende fuktig område. Det er derfor bygningsfunnene her var så godt bevart. Dersom grunnforholdene var de samme da den første bebyggelsen ble oppført, vil jeg tro man først tok i bruk de tørrere områdene før de slo seg ned i denne dumpa, slik at det kan ha vært eldre bebyggelse andre steder enn det vi fant her.

Den viktigste lokaliseringfaktoren, eller i hvert fall den viktigste utviklingsfaktoren for Borgund, var torskefisket i Borgundfjorden og tilliggende områder. I historielitteraturen er det først og fremst Lofotfisket etter atlantisk gytetorsk, skreien og Vågan som blir fremhevet. Noe av skreien gyter imidlertid også så langt sør som på Sunnmørskysten og Borgundfjorden er den fremste fiskeplassen her. Den grunne fjorden var velegnet for gyting og for middelalderens fiskemetoder. Sunnmøre var også det sørligste området der en kunne produsere tørrfisk av noenlunde kvalitet. Borgundfjordfisket kunne ifølge nedtegninger av Leopold von Buch i 1807, til tider måle seg med Lofotfisket, men fisket her var mer ustabil (Solhaug 1976:207–8). Ifølge Hans Strøm deltok 499 fjøringsfarenheter (den gang den største fiskebåten, et rom mindre enn sunnmørsåttringen) med 2994 fiskere i Borgundfjordfisket i 1756 (Strøm 1762:470–72). I tillegg må vi regne et ukjent antall fiskere på fiskefeltene ellers på Sunnmøre. Totalt overgår dette de 3000 fiskerne som deltok i Lofotfisket i 1660 (Dyrvik m.fl. 1979:34). (Sørheim 2004b:114–117). Det er selvfølgelig umulig å vurdere hvordan situasjonen var omkring 600 år tidligere, men dette viser i det minste hvilken betydning Borgundfjordfisket, produksjonen av tørrfisk og omsetningen av denne må ha hatt etter at tørrfisk ble den viktigste varen i et nytt og raskt voksende handelssystem. Navn som Hundsvær, nevnt i Olav den helliges saga, og Moldvær på den andre siden av fjorden kan også fortelle om dette fisket, selv om vær-tradisjonen i nordnorsk forståelse ikke er kjent i samme grad på Sunnmøre.

Borgundfjordtorsken har selvfølgelig vært utnyttet lokalt til eget bruk fra lang tid tilbake. Spørsmålet jeg vanskelig kan besvare nøyaktig er når fisken ble en *vare* (jf. Mandel 1963:11), ment for salg/bytte? Har det foregått direkte utførsel av tørrfisk til utlandet før Bergen markerte seg som senter for tørrfiskeeksporten? Har Borgund oppstått som et fiskerleie i kontakt med og parallelt med utviklingen av Bergen som handelsby? Kan de enkle skurene som Herteig mener å ha påvist, da ha tjent som en slags rorbuer i den aller tidligste produksjonsperioden, eller har de tjent som midlertidige innkvartering ved at Borgund oppsto som et lokalt marked for Sunnmøre i ly av jarlegården Skuggen? Kan vi også, eller i stedet for, søke årsaken til tettbebyggelsen i et tidlig kirkesenter, med kristen gudsdyrking som går lenger tilbake enn det tradisjonelle arkeologiske metoder alene har kunnet påvise, slik vi senere skal se det for Veøy sitt vedkommende? Til sist skal også nevnes at Borgund var senter i Oxe skipreide, en militærordning som går tilbake til tiden før de eldste dateringene vi kjenner herfra.

Et kirkesenter i den hedenske jarlens umiddelbare nærhet og på hans grunn på 900-tallet, er lite sannsynlig. En jarlegård her kan imidlertid ha virket lokaliserende som et samlingspunkt i slutten av vikingtiden på samme måte som ved Alrekstad i Bergen, men dette blir bare spekulasjoner. Dersom vi på grunnlag av ett myntfunn skal våge å føre kirkegården tilbake til tidlig på 1000-tallet eller i det minste til omkring Olav den helliges tid, rundt 1027–28, om vi skal tro Snorre, vil dette være i tidligste laget for å hevde at et utbredt kommersielt fiske var årsaken til grunnleggingen. Jeg vil da heller tro at et mulig lokalt marked og møteplass for folk fra Sunnmøre på et godt egnet «offentlig» sted (gjennom jarlegården), og et lokalt «hjemmefiske» kombinert med en tidlig kristen samlingsplass var den første kimen til det senere senteret.

Om vi kan være usikker på den første begynnelsen, er jeg ikke i tvil om at Borgundfjordfisket var den fremste drivkraften for den videre utviklingen fra slutten av 1000-tallet. I samband med utviklingen av Bergen som handelsby vokste Borgund frem som et «fiskevær», produsent av, og stapelplass for tørrfisk. Muligens var Lofotfisket av større betydning slik det kanskje gjenspeiles i de skriftlige kildene, men Borgund lå for det første betydelig nærmere Bergen

og var lokalisert i en del av landet som må ha vært tettere befolket. Med dette fikk Borgund en større betydning som landsdelssenter enn det Vågan hadde, med flere bofaste aktører i distriktet enn det Vågan kunne oppvise, etter som det kommersielle fisket skapte nye og utvidete leve- og bosetningsvilkår langs ytterkysten. Her var flere viktige aktører som på mange plan brakte virksomheten i Borgund frem. Jeg har allerede nevnt Giskeætten. En annen og kanskje viktigere aktør var kirken:

Vi vet lite om eiendomsforholdene på Sunnmøre i middelalderen. Først fra 1651 få vi de første nedtegningene som gir oss et fullstendigere bilde av dette. Kirken eide da over fjerdeparten av alt jordegods på Sunnmøre. Margaretakirken, som i motsetning til Peterskirken, ikke var soknekirke i Borgund, «Margareta virginis prebende», eide for eksempel nesten det dobbelte av de rikeste soknekirkeene. Giskegodset var det største private godset og blant de mest betydningsfulle i landet. Det er ikke godt å si hvor langt dette kan føres tilbake, men Giskes posisjon i den tidlige middelalderhistorien og kirkens raskt fremvoksende økonomiske styrke gir grunn til å anta at deres økonomiske dominans ble gjort gjeldende tidlig i Borgunds levetid. Borgunds posisjon som leidangssenter gjorde også at leidangen ble samlet her etter at denne ble omgjort til en skatt. Det er ikke umulig at kirkens menn også deltok direkte i det økonomiske livet som utspant seg ut fra Borgund. Dette måtte føre til en betydelig verdioppsamling i Borgund. Verdien kan måles i at det i Borgund ble reist hele 3 steinkirker i løpet av 1100-tallet. I alt kjennes her navnet til 4 kirker. En betydelig økonomisk virksomhet kan vi også lese ut fra de store, antatte lagerbygningene/alternativt fiskehjellene. Den aktiviteten kirkens virksomhet og stormannsettene i distriktet, med Giskefolket som de ledende, drev, må ha hatt en betydelig innvirkning på virksomhet og bosetning i Borgund.

Allerede Per Fett kunne i 1940 påvise håndverksaktivitet i form av avfall etter lærarbeid midt på prestegårdsjordet (i Bergen museums tilvekst av oldsaker: B9222, kalt «garveri») (Fett 1943:6)). Sko og lærmaterialet fra denne og senere undersøkelser er senere undersøkt av A. J. Larsen som konkluderte med at det er «sannsynlig at det allerede på 1000-tallet ble drevet et 'europeisk' skomakeri på Borgund, og ikke bare et tradisjonsbundet bondeskomakeri» (Larsen 1972:50). Dette må bety at det har vært profesjonelle skomakere her. S. Myrvoll Lossius antyder også at spesielle arbeidere har bearbeidet innførte kleberkar på stedet (Myrvoll 1977:70). Det er også spor etter et variert utvalg av smedvirksomhet innen metall- og trebearbeiding og her er spor etter diverse tekstilarbeider. Små nøster av gulltråd kan fortelle om tekstilarbeid ut over det vanlige husflidsarbeidet. Her ble det også bygget skip. (Sørheim 1994). Det er ikke lett å skjjelne mellom hjemlig husflid og profesjonell håndverksvirksomhet, men en ting er sikkert: Ved bygging av de tre steinkirkene må det ha kommet et stort antall profesjonelle stein- og murhåndverkere til Borgund som har preget både aktiviteten og bosetningen i lange perioder. Dette viser at her har funnet sted et variert utvalg av profesjonell håndverksvirksomhet som skiller stedet ut fra en vanlig gårdsaktivitet og husflidsproduksjon.

Skal jeg våge meg på noen konklusjon ut fra et ikke helt tilfredsstillende daterings- og grunnlagsmateriale må dette bli at Borgund, på grunnlag av funn fra enkle mulige bygninger, tidlig *kan* ha oppstått som en møteplass mellom indre fjordbygder og de tett befolkede øyene på Sunnmøre og som et slags fiskevær under Borgundfjordfisket for tilreisende bønder fra Sunnmørsfjordene. Hvor tidlig dette kan ha vært er det vanskelig å fastslå. En mulig jarlegård på slutten av 900-tallet som er omtalt i langt senere kilder, *kan* ha vært en medvirkende lokalisierende faktor, men dette er usikkert. Borgund må også tidlig ha vært et kristent senter,

muligens på linje med Veøy, men noen holdepunkt for så tidlig kristen virksomhet som vi har der (se nedenfor), har vi i mangel av ¹⁴C-dateringer fra kirkegården ved Katevågen ingen holdepunkt for å avgjøre. En antydning, basert bl.a. på grunnlag av myntfunn, om første halvdel av 1000-tallet, for eksempel under Olav den Helliges styringstid kan foreslås. Sikre funn som forteller om permanent bebyggelse finner vi først med «årestuekomplekset» senere på 1000-tallet.

Borgunds videre utvikling må vi se i lys av den økende handelsvirksomheten med Bergen som avtaker av i første rekke tørrfisk. Vi ser også at Borgund vokser frem som et betydelig kirkesenter i løpet av 1100-tallet med hele tre steinkirker, kanskje 4 kirker totalt. Kirkens virksomhet, både i form av eiendomsbesitter, kirkelige handlinger og skatlegging og utvilsomt også som en direkte aktør i det økonomiske livet, medførte at betydelige verdier i form av fisk, smør, huder og andre bondevarer ble kanalisert via Borgund. Giskeættens økonomiske virksomhet kan også til dels ha vært kanalisert gjennom Borgund. Personer tilknyttet Giskegodset og andre stormannsætter må også ha vært en betydelig aktør i de økonomiske og administrative virksomheten som utspant seg i og rundt Borgund. Kongens medvirkning i dette vet vi ingenting om for den eldste perioden, men kongelige tillitsmenn hadde i senere tidvis tilhold her, samtidig som Borgund var sete for lokale tingfunksjoner.

Borgund blir med ett unntak (se nedenfor) aldri omtalt med annet enn sitt egnenavn. Vi får derved ingen indikasjoner på om samtiden så på stedet som en by slik de skriftlige kildene kunne fortelle om Stavanger og Veøy. Stedet har i vår tid blitt omtalt som «Borgundkaupangen» jf. «Middelaldermuseet i Borgundkaupangen», men for å vurdere om Borgund skal kunne betegnes som en by, vil jeg vurdere de arkeologiske funnene opp mot B. Sollis «operasjonelle» problemstillinger med mine utfyllende kommentarer (se kap. 4.2.1): Punkt 1 gjelder bygningsmessig fortetning. Her kan jeg vise til stolpehusene, eller sjøhusene mot Klokkesundet og «årestuekomplekset» like bak. I punkt 2 spørres det om bebyggelsen er anlagt etter en plan? Dette synes tvilsomt. Det er ikke mulig å påvise organiserte byggetomter og eiendomsparseller. Sjøhusene ligger vegg i vegg, men om det var noen mer organisering i dette enn det vi for eksempel kan se i mange naustrekker på Sunnmøre den dag i dag (for eksempel Naustrekken på Ulla i Haram med naust tilbake fra 1650-tallet, eller de tidligere naustene på Stranda i Storfjorden med kyrkjebuer og kirken bak) er det vanskelig å se. Kulturlagsakkumulasjonen er sterk med opp til 1 meter svartjord og påfyllinger av flere meters tykkelse (punkt 3). Punkt 4 er oppfylt gjennom at innslaget av artefakter av «ikke regional karakter» er betydelig. Her er større kai- og bryggeanlegg (punkt 5) og artefaktmaterialet viser tegn på standardisering (jf. skomaterialet) (punkt 7). Her er bygninger med klare spesialistfunksjoner; sjøhus, den store årestuen, mange kirker (punkt 7). Steinarkitekturen er med 3 steinkirker betydelig (punkt 8), mens økofaktsammensetningen (punkt 9) er det lite informasjon om bortsett fra beinanalyse. Med unntak av planmessig bebyggelse er de øvrige kriteriene oppfylt. Dette, med tillegg av skriftlige kilder bør fullt ut tilfredsstillende Helle og Nedkvitnes krav om at både de funksjonelle kriteriene og de strukturelle kriteriene er til stede for å karakterisere Borgund som en by gjennom noen hundre år, og med utgangspunkt i årestuekomplekset, fra slutten av 1000-tallet. Jeg har også stilt krav om at en bydefinisjon også skal kreve at den sosiale karakteren skiller seg fra omlandet. Med det store innslaget av kirkelig tilknyttet beboere, handelsfolk og håndverkere, kanskje til tider av året mer eller mindre profesjonelle fiskere og fisketilvirkere, administrativt personale og funksjoner, den spesielle bosetningsstrukturen osv. osv., er jeg ikke i tvil om at den sosiale karakteren skilte seg fra

den omliggende fisker- og bondebefolkning. Jeg vil derfor ikke nå i ettertid nøle med å kalle Borgund en by ut fra de kriteriene vi i dag bruker som målestokk for middelaldersamfunnet. Når den langt mindre Veøy blir oppfattet som en by i sin samtid, bør også Borgund kunne få smykke seg med denne karakteristikken.

Borgund fikk ingen lang levetid. Allerede i 1331(?) får vi høre at biskop Eilif gir 30 dagers avlat til hver botfeldige synder som ved gaver bidrar til gjenreisningen av Mathiaskirken i Borgund som står til nedfalls (DN bind XVIII s. 9, feilaktig henvisning til Lærdal). Dette kan bety at kaupangen allerede da var i tilbakegang.

Svartedauden i 1349 og de følgende pestepidemier må ha hatt fatal innvirkning både på byens innbyggere, men også i distriktet. Beregninger over folketallet på Sunnmøre på 13–14 000 mennesker i 1340 var sunket til 3400–4600 i 1520. Skatter og avgifter sank dermed drastisk, landskylden med opp mot 80 % (Sulebust 1994:150–153). Med dette falt et vesentlig grunnlag som samlingssted for skatter og avgifter i Borgund vekk. Av samme grunn mistet også kirkestedet sin betydning. De gjenlevende «flyttet til de beste gårdene som ble ledige, og produserte det de trengte uten at de ble etterspørsel etter andre varer, og uten at de satset på å produsere for salg. En stund etter 1350 steg fiskeprisene» (Larsen S.U. 1994:181). Det gjorde at folk trakk lenger ut på kysten og organiserte fiskehandelen direkte med Bergen. Bl.a. som følge av dette måtte kong Olav Håkonsson 19. august 1384 utstede et stadfestingsbrev og skipan:

«Han og hans råd, både biskoper, riddere og flere andre, har merket seg at kjøpstedene Bergen, Trondheim, Vågan og andre små kjøpsteder som fra gammelt av har hatt takmark, forderves og legges øde fordi sjøfarende ikke seiler med sine handelsvarer til de kjøpstevene som har vært fra gammelt av. På grunn av dette og fordi de avdøde kongene Magnus [Eriksson] og Håkon [VI Magnusson] [...] med gode menns råd har forbudt alt fjordkjøp og værkjøp, slik deres brev vitner om, samtykker kong Olav nå i dette og stadfester det. I tillegg har kong Olav gjort følgende skipan med samtykke og råd fra gode menn, særlig fra dem som nevnes senere i brevet: Folk forbys å seile til andre kjøpsteder med gods og varer enn her er sagt. De fra Finnmark og Helgeland skal seile til Vågan, de fra Namdalen, Trondheim febirdsle og Nordmøre til Trondheim, de fra Romsdal til Veøy, de fra Sunnmøre til Borgund. Bymenn i Bergen skal seile til Vågan og holde kjøpstevene der» (Regesta Norvegica VII 1191).

Fra 1400-tallet blir det slutt på Englandshandelen på norske hender, og fra samme tid begynte utlendingene å handle nord for Stad. Riktignok er det noen få brev som omtaler handel i Borgund på 1400-tallet, men i en skatteliste fra 1520 finnes det ikke en eneste skatteyter fra Borgund. Da må prestegårdsjordene ha ligget øde og allerede etter 250 år var sporene etter et livlig bysamfunn vekke, skal vi tro Hans Strøm.

11.3.7 Veøy

Veøy ligger sentralt midt i Romsdalsfjordbassenget, innenfor den store øya Sekken, midt for Romsdalsfjorden og ved munningen av Langfjorden som strekker seg nordøstover og med kort overgang over Tiltereidet til indre Nordmøre. I nord har vi området rundt Fannefjorden med relativt flatt landskap, men de indre fjordbygdene er dominert av alpint terreng med

begrensete jordbruksmuligheter langs fjordene og i dalbunnen. Selve øya er langstrakt, ca. 1,6 km lang SV–NØ og 0,6 km bred. Øya er delt i to på langs i Sørøya og den mindre Nordøya. Disse er forbundet med et lavt eid som i vest er delt mot to vikar, Bondevika i sør og Sørvågen i nord. I den andre enden, mot NØ, finner vi Nordvågen. Sørvågen avgrenses mot nord av Katneset, av *kati*= båt. Det er den samme navneformen vi også fant i Katevågen i Borgund, noe som forteller om en god laste- eller havneplass (Buset 1950). Landskapet har imidlertid endret seg siden den tid vi her skal behandle. For 1000 år siden sto havet 2,55 m høyere (Solli 1996:51). Et havnivå mellom 2,5 og 1,5 meter i middelalderen må ha gjort at vikene, særlig den langgrunne Nordvågen, var dypere og havnene mer beskyttet mot været.

I Soga om Magnus Erlingsson blir Veøy nevnt i forbindelse med slaget ved Sekken i 1162 der Kong Håkon Herdebreid falt i kamp mot Erling Skakke. Kong Håkon Herdebrei som lå i Steinvågen (i Ålesund) seilte nord «til Veøy; for der venta dei seg mykje hjelp av bymennene» (min understrekning) (Sturlasson 1942:611–12). I 1206 omtales Veøy i forbindelse med stridighetene mellom Baglerne og Birkebeinerne. Baglerne seilte om natten til Veøy og la seg til i den ytre vågen (*j hinn ytra wogni* = Sørvågen). Birkebeinerne lå i den indre vågen (*j hinum jnnra woginum* = Nordvågen). Baglerne ransaket byen (*rannsaki bæinn*) og tok leidangen og mye annet gods. Veøy omtales også i enkelte andre skriftlige kilder, bl.a. i retterbøtene fra 1372 og 1384, som forteller at byen, liksom Borgund og Vågan er i ferd med å forfalle. Foruten dette finnes det brev fra slutten av 1300-tallet som refererer til en Marteinsgård som kan ha ligget ved Mortensteinen ved sjøen nord for Sørvågen og Blyfotgården som kan assosieres med Futgarden litt lenger nord (Herteig 1954:76, Solli 1996:119–20). Muligens kan disse oppfattes som bygårder. Til sammen forteller kildene om 4 bygårder og diplomer omtaler en Peterskirke og en Korskirke (Herteig 1954:72). Kildene forteller at samtiden oppfattet Veøy som en by (*bæinn*) og innbyggerne omtales som bymenn (*beyarmonnum*). Kildene forteller at her var leidangen samlet og her var mye gods, men de sier ikke noe om selve byen, dens opprinnelse, størrelse eller betydning.

Av synlige kulturminner av interesse på Veøy, skal jeg innledningsvis nevne steinkirken, Peterskirken, på det høyeste partiet av eidet, nærmest Nordvågen. Den ble reist på slutten av 1200-tallet og er den eneste middelalderske steinkirken i Romsdal. Den ble betegnet som fylkeskirke for Romsdal i 1488 (DN III:704 etter Solli 1996:53). SV for kirken finnes to store rektangulære arealer, omgitt av steinvoller. Vollene har tradisjonelt blitt oppfattet som kirkegårdsmurer. I Bondevika finnes vollene fra to store naust, vegg i vegg. Det største kan ha vært 22–25 m langt og 9–10 m bredt. Ut fra Svendsen & Mangeruds (1987) strandlinjediagram anslår Solli at naustene ble reist på 1000-tallet. En ¹⁴C-datering av trekull fra veggen i naust 1, (T-9970) ga som resultat AD 890–1015. Solli fant det vanskelig å akseptere en datering til omkring 950 e.Kr. fordi naustene ifølge strandlinjekurven da ville ligge for nær sjøen. Etter strandlinjekurven på +2,55 m, ville en datering til 1000–1100 være naturlig, men en datering til midten av 10. årh. ville Solli likevel ikke utelukke (Solli 1996:112–116). I Grønvika, helt nordøst på Nordøya finnes også restene etter et naust. På flaten på toppen av Sørøya, med det uforklarlige navnet «Kirkegården» er det registrert kullgroper og åkerspor. Enten kan dette området ha tilhørt kirkens gård, eller at folk var seg bevisst at mange av røysene var hedenske graver (Solli 2008c:10). Solli undersøkte flere av disse åkersporene. Da disse kunne henføres til forhistorisk tid lar jeg dette, sammen med noen gravrøyser i begge ender av Sørøya, ligge her.

Sommeren 1953 foretok Asbjørn Herteig arkeologiske undersøkelser «på Veøy i håp om å finne spor etter den gamle kaupangen som tradisjonen forteller om» (Herteig 1954:69). Gjennom prøvestikking kunne Herteig avgrense et bosetningsområde, «svartjordsområde» på 35–40 dekar. Dette strekker seg fra like øst for kirken og ned mot og på begge sider av Sørvågen. Han gravde tre søkegrøfter med bredde 0,8 m, og en samlet lengde på 130 m. Samtlige ga positivt resultat. To av dem løp sågar gjennom 3 hustufter som var gjemt under flat mark. To av disse husene ble undersøkt. Hus 1 på 4,8 x 4,3 m hadde steinsyll. Hus 2 som også hadde steinsyll målte 4,5 x 7 m. Funn av gjenstander og konstruksjoner inne i huset tyder på at dette har vært et verksted, for eksempel smie. Ut fra den kunnskap om middelalderarkeologi man hadde i 1953 og uten mulighet for ¹⁴C-dateringer, kunne han ikke gi presise dateringer av husene, men keramikkskår som ble funnet antok han var fra det 13. årh. Nedenfor kommer jeg tilbake til B. Sollis etterundersøkelse av dette objektet. I tillegg registrerte Herteig 6–7 brønner, hvorav en som var foret med solid tømmerkonstruksjoner, ble delvis utgravd.

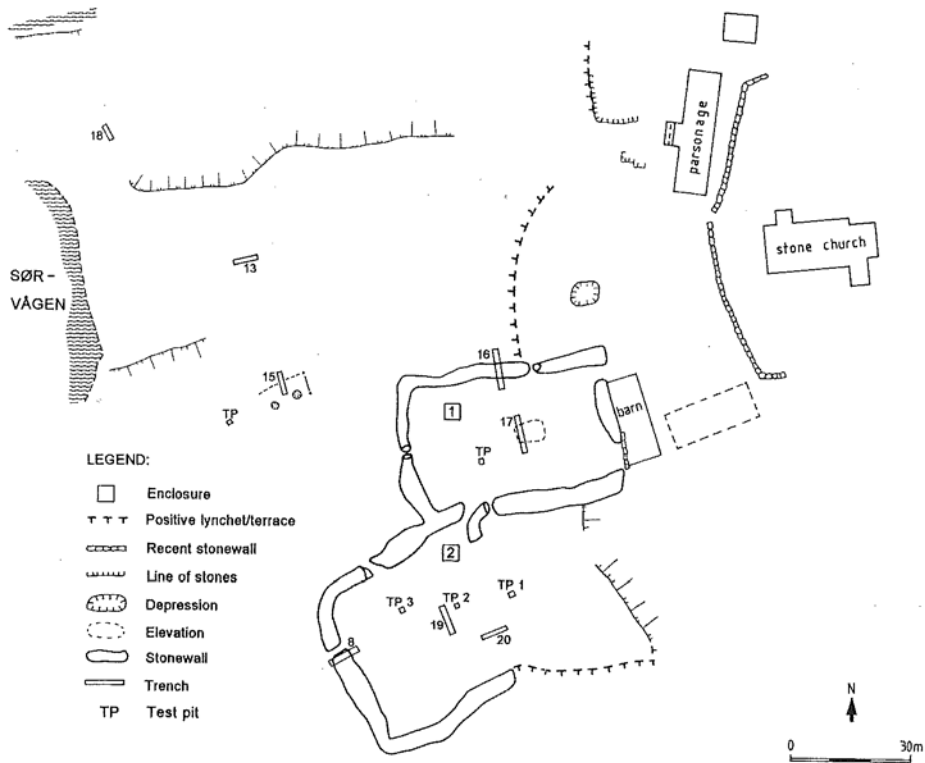
Brit Sollis undersøkelser på 1990-tallet gir oss mer detaljert og sikrere datert informasjon. Her vil jeg konsentrere meg om de undersøkelsene som lå innenfor svartjordsområdet. Solli gravde to søkesjakter i området kalt *Futgarden* nær stranda på nordsiden av øya. Her fant hun steinfeldamenter og brent tømmer. Fem ¹⁴C-dateringer ga som resultat AD 980–1040, 1035–1225, 800–980, 960–1040 og 1025–1255. En mynt fra Håkon V (1299–1319) ble funnet, likeså keramikk fra 13. og 14. årh. Uten å gå for detaljert inn på hennes diskusjon om alder, ser vi at området, som ligger relativt perifert i forhold til kirken og svartjordsområdet med havnene, ser ut til å ha vært dekket av flere bygninger gjennom en 400-årsperiode fra slutten av vikingtiden (Solli 1996:121–130).

To prøvesjakter ved Sørvågen viser meget tidlig middelalderdatering, muligens sen vikingtidsaktivitet. En annen sjakt 30 m sør for disse ble gravd gjennom en hustuft. Keramikkskår som ble funnet var fra 13. og 14. årh. ¹⁴C-prøver viste AD 1252–1375 og AD 1015–1163 (Beta 56488 og 56489). Disse sjaktene og flere andre prøvehull viste at kulturlagene hadde betydelig tykkelse, lest ut fra snittegningene opp til drøye meteren (op. cit. 130–141). Dette forteller om omfattende aktivitet gjennom flere århundrer på stedet.

For å finne daterbart materiale, undersøkte Solli igjen Herteigs «hus 1». 7 m² ble undersøkt inne i hustuften. En kort sjakt ble gravd utenfor. Hun fant en god del slagg, men bare 2 baksteheller. I smeltetropen som Herteig dokumenterte fant hun slagg. Videre fant hun brente hasselnøttskall. Dessverre ble dateringsprøver tatt på trekull og ikke på disse skallene som ville gi en mer presis datering. ¹⁴C-dateringer ga som resultat AD 890–1040 og AD 885–1030 (T-9977 og T-10213). Disse dateringene er så tidlige at man må mistenke at trekullet ikke var kontekstuelt forbundet med det aktuelle huset men forteller om tidligere aktivitet på stedet (op. cit.:171–177).

Flest spørsmål knyttet det seg imidlertid til de to mystiske, rektangulære innhegningene sørvest for kirken. Ifølge Herteigs kart var det ikke noe svartjord innenfor innhegningene. Om dette var tilfelle, og også kunne bekreftes for de dypere kulturlagene, måtte dette bety at innhegningene ble tatt i bruk enten tidligere eller samtidig med bebyggelsen og at området ikke var benyttet til regulær bosetning slik svartjordlag med relevante gjenstandsfunn gir indikasjon om. Sollis sjaking kunne bekrefte dette. Sjakt 8 i vestvollen av den sørligste innhegningen (innhegning 2), viste at de få gjenstandsfunnene lå utenfor vollen. Det mest spektakulære

funnet var en gullring med en «kjærlighetsinskrripsjon» ble funnet innenfor innhegningen. Ringen dateres til rundt 1200 e.Kr. Det er ikke uvanlig at kristne blir begravd med ringer. Mangel på svartjord innenfor innhegningene kunne også bekreftes gjennom andre prøveruter. I en sjakt i nordsiden av innhegning 1, ble det funnet to eller kanskje tre begravelser innenfor innhegningen. Keramikkskår som ble funnet i sjakten, dateres til mellom 11- og 1300-tallet. ¹⁴C-dateringene av gravene ga forbausende tidlig alder. Grav 1, utført av to ulike laboratorier ga som resultat «AD 772–953 (*betula* or *populus* bark) (Beta-56481)» og «AD 725–1030 (*homo sapiens*) (T-10411)». Grav 2: «AD 820–1000 (*pinus*) (T-10412)» og «AD 897–1018 (*pinus*) (Beta-56480)». Jeg viser til Sollis avhandling (op. cit.:152) for nærmere diskusjon og vurdering av disse dateringene. En annen sjakt ble gravd midt inne i innhegning 1. Heller ikke her ble det påvist svartjord. I sjakten ble det funnet graver; to av dem med tilsvarende tidlige dateringer fra slutten av 800-tall til rundt år tusen (op. cit.156–162). Midt i denne innhegningen fantes en «plattform» av hardtrampet jord som var ca. 6,5 m vid. Her var det ikke graver.

Figur 77

Veøy. Det sentrale bosetningsområdet med Peterskirken, innhegningene og B. Sollis undersøkelsesområder (Sollis 2008: Fig. 5, oppr. Sollis 1996:fig. 63).

Veøy. The central built up area with St Peter's Church, grave enclosures. (Sollis 2008: Fig. 5, originally Sollis 1996:fig. 63).

To sjakter ble gravd i midtpartiet av innhegning 2. Her ble det funnet steinrekker som muligens kan assosieres med det Gerhard Schønning nedtegnet på sitt kart i 1773 (Solli 1996:60). Også her ble det funnet spor etter graver med dateringer som strekker seg fra slutten av 700-tallet til 1160 e.Kr. Mest sannsynlig har den eldste begravelsen funnet sted omkring rundt år 900 (op. cit.:164). Selv om mange av dateringene fra gravene er utført på treverk som kan gi for høy alder i forhold til når selve begravelsen har funnet sted (jf. Solli 1996:179), betyr dette at også den som ligger begravd her har hatt et livsløp som til dels oppveier voksterperioden for treet dateringsprøven er tatt fra.

Det er utvilsomt at gravene Solli kunne påvise er kristne graver (Solli 1996:169). Dette betyr at det i tilknytning til Veøy har levd kristne personer her et godt stykke ned i vikingtiden, før det allmenne religionsskiftet var gjennomført. Plattformen i innhegning 1 oppfatter Solli som stedet for den eldste kristne generasjonens kirke. Bredden på 6,2 m antyder en relativt stor bygning. Steinmurene i innhegning 2 indikerer at det også her kan ha stått en kirkebygning. Kirkegårdene må oppfattes som indisium på den primære aktiviteten i bebyggelsehistorien på Nordøya hevder Solli (1996:179). Er dette korrekt må vi kunne oppfatte Veøy som et av de eldste sentrene for kristen religionsutøvelse på Vestlandet.

Navnet *Væyyrar* som nevnes i Håkon Herdebreids saga er tolket som den «hellige øya» av Oluf Rygh (Rygh 1908:244). Tradisjonelt har dette navnet vært forklart med gammel hedensk kult. Det er imidlertid knapt mulig å etterspore et slikt religiøst senter i et arkeologisk materiale. Den religiøse kultutøvelsen har blitt utført på gårdene, og vi bør kunne regne med at dersom det har vært noe felles sentralt kultsted, må dette ha ligget til de mest sentrale, ledende gårdene. Det er ikke noe i jernalderens funn og fornminner, slik jeg har gjennomgått dette tidligere, som forteller at Veøy har fremstått som noe politisk, religiøst eller økonomisk senter i Romsdalsfjodområdet i eldre tid (Sørheim 1991:372, Solli 1996:201). Den rikeste og mest sentrale bebyggelsen må ha vært i nedre del av Romsdalen. Denne slutningen kom også Solli til: «...I have seldom been less in doubt: The centre of gravity in terms of Late iron Age finds is to be found in the lower part of the valley of Romsdal» (Solli 1996:201). Den sentraloppbyggingen vi så i selve Romsdalen må referere seg til gode, om enn begrensede jordbruksforhold, men må først og fremst være et resultat av den strategiske posisjonen denne dalmunningen hadde som nodalområde i en av de viktigste overgangene mellom Vestlandet og Østlandet.

Det viktige spørsmålet er om denne sentrale bebyggelsen i dalmunningen var i ferd med å miste sin betydning mot slutten av jernalderen. «Interpreted in terms of 'cultural stress', the rich finds may be said to represent rather desperate symbolic manifestations in the shape of material culture in an ongoing combat against territorial and ideological aggressors. The traditional archaeological interpretation that rich graves signify manifestations of power and wealth, thus turns into narratives of symbolic and ideological defense, performed by a community under severe cultural stress» foreslår Solli (op. cit.:202). Enten man nå velger å fokusere på det tradisjonelle «power and wealth» eller på «cultural stress» ville det være særdeles viktig å plassere et eventuelt hedensk religiøst senter i selve denne delen av Romsdalen. Ut fra dette ville det ikke være rom for et regionalt hedensk tempel, et fylkeshov på Veøy (loc. cit.). Mitt forslag er at siden hedensk gravskikk manifesterer seg så sterkt i Romsdalen opp i det 10. årh., kan de første få kristne ha følt et behov for, eller ha blitt tvunget til å distansere seg fra dette området gjennom å søke seg ut til Veøy for sin gudsdyrking. Dermed kan Veøy ha fått sin spede begynnelse som et kristent senter tidlig i misjonstiden.

Utgangspunktet for Veøy kan knapt finne sitt opphav i en storgård på selve øya. Til det er arealene for små. Jeg vil heller søke oppkomsten i et tidlig kristent senter og ut fra ønsket om et økonomisk og administrativt samlingspunkt som skulle tjene hele Romsdalsregionen og ikke bare være et nodalpunkt på forbindelseslinjen mot øst. Dette ble særlig aktualisert gjennom de endrede eiendomsforholdene vi fikk gjennom kirken og stormennenes godservervelser samt kirken (jf. Brendalsmo 2008) og kongens fremvoksende administrasjon med derav følgende skattlegging og avgiftssystemer. Det er tvilsomt om den alminnelige gårdsdriften ga et overskudd av betydning som kunne omsettes på et marked og inngå som varer i et handelssystem utad, men en formodet fortsatt handelstransport gjennom Romsdal og andre ruter må fortsatt ha funnet sted. Veøy kan imidlertid i liten grad ha deltatt i den kystbaserte handelsoversettingen som raskt vokste frem. Jeg slutter meg til en viss grad til Sollis vurdering: «In the mid- or later part of the 10th, or early in the 11th century, Veøy became a part of the power strategies of the Norwegian kings. The issues at stakes were control over larger and larger territories, and an important instrument regarding this effort was the new religion, Christianity. In course of the 12th and 13th centuries Veøy's significance in regional and inter-regional exchange gradually increased. But trade, in the purely commercial sense of the term, never became anything but a fringe activity on Veøy» (Solli 1996:206). Jeg vil tro Veøys funksjon som et samlingssted for skatter og avgifter var det som i stor grad preget handelen her. Ut fra funn av keramikk, baksteheller, kleberkar, bryner, osv. ser vi at dagligvarer har funnet veien til det lille bysamfunnet. Baglerne fant leidangen og mye gods her i 1206. Kong Olav Håkonssons klage fra 1384 over at sjøfarende ikke lenger reiser til de kjøpstevnene som har vært fra gammelt av (Regesta Norvegica VII 1191), forteller også at Veøy virkelig også hadde vært et handelssenter.

Til sist vil jeg stille spørsmålet var Veøy en by? Vi har ikke mye arkeologisk informasjon å støtte oss til. Ut fra Sollis «operasjonelle» problemstillinger (se kap. 5.2.1), kan vi svare at svartjordsområdet og tykkelsen på kulturlagene som ble dokumentert gjennom samme forskers sjakter og prøvehull, viser at vi her har hatt en tett og intensiv bebyggelse og aktivitet (punkt 1 og 3). Hvorvidt denne har blitt anlagt etter noen plan (punkt 2) kan vi ikke avgjøre ut fra det tilgjengelige materialet. Innslaget av artefakter/økofakter av ikke-regional proveniens (punkt 3) er det heller ikke godt å gi noe entydig svar på. Til det er undersøkelsen for små mens funnmaterialet som forefinnes er ikke publisert. De få opplysningene vi har om keramikklfunn kan imidlertid tolkes i en slik retning. Det har vært kaianlegg samt en mulig havnesperring i Nordvågen (Solli 2008b:153ff.), noe som kan fortelle om aktivitet ut over vanlig gårdsøkonomi (punkt 5). Hvorvidt artefaktmaterialet viser tegn på standardisering (punkt 6), kan heller ikke med sikkerhet besvares, men her er funn av engelsk og tysk keramikk, gullring og det er nevnt mulighet for utmynting her (Solli 2008b:27). Herteigs utgraving med Sollis ettergraving forteller om håndverksaktivitet, men dette kan ikke tolkes lenger enn til å fastslå bruken av et enkelt hus. Heller ikke forteller dette noe om at dette har vært en bygning med spesialistfunksjon (punkt 7) utover det man kan finne i en vanlig gårdsbebyggelse. Bortsett fra kirken er her er ikke steinarkitektur av betydning (punkt 8) men muligheten for tre kirker i funksjon på samme tid (Solli 1996: 237) kan fortelle om stedets betydning ut over det å være et bygedesenter. Jeg har til sist ingen informasjon om økofaktsammensetningen (punkt 9).

Positivt svar på punkt 1 og 3 viser de strukturelle kriteriene, ut fra Helle og Nedkvitnes definisjon som innebærer varig befolknings- og bebyggelseskonsentrasjon i forhold til landsbygden er oppfylt. Heller usikre eller manglende svar på punktene 4–9 hjelper oss

ikke videre på veien i spørsmålet om de funksjonelle kriteriene er oppfylt. Heller ikke den sosiale karakteren (punkt 4, 7 og 9) får vi noe svar på selv om den kirkelige funksjonen med muligens tre samtidige kirker forteller noe. Det som imidlertid er av større betydning er de skriftlige opplysningene om byen og bymenn. Dette forteller at Veøy ble oppfattet som en by av samtiden. Jeg vil derfor fastlå at Veøy må ha fungert som en by fra tidlig i middelalderen. Å fastsette det nøyaktige tidspunktet for en slik «bydannelse» vil jeg imidlertid ikke våge meg inn på ut fra det kildetilfanget som foreligger.

Som Borgund mistet også Veøy sin posisjon og ble lagt øde. Folketapet og fallet i priser og landleie etter svartedauden var dramatisk. Ved at fisken ble en stor handelsvare fikk vi en mer ytterkystbasert økonomi. Omleggingen av handelsmønsteret som skipanen fra 1384 gir beskjed om, gjorde at Veøy ble liggende i en bakevje. Bysamfunnet på Veøy døde hen. Bare kirken holdt ennå stand i 500 år.

11.3.8 Diskusjon byer og kaupsteder

I det foregående har jeg gjennomgått bakgrunn og oppkomst for byene og kaupstedene på Vestlandet. Felles for disse er at det er lite eller ingen ting i det forhistoriske materialet som forteller at et særlig grunnlag for oppkomsten av disse stedene var lagt i forhistorisk tid.

Da disse stedene er klarere geografisk definerte enn de mer utflytende sentrale bygdene i forhistorisk tid vil jeg forsøke å anvende systemteori som jeg redegjorde for i kapittel 2.2 for å forklare likheter og ulikheter mellom de ulike byene og kaupstedene og deres omgivelser. Jeg vil forsøke å se om disse stedene kan forklares ut fra lokale og regionale systemer, fra «energi» til «gjenkjennelig landskapsform» (jf. fig. 6, hentet fra Hagget 1969: Fig. 1.5). Videre vil jeg se om disse inngår i et eller flere nettverk som skaper knutepunkt eller nodalpunkt og dernest om vi kan oppfatte noen form for hierarkiske systemer dem imellom. Det er denne ideen om knutepunkt-regionen som ligger til grunn for de fleste Central-place-teoriene.

Eksempler på energi kan først og fremst være av økonomisk karakter, tilgang på råvarer og foredling og omsetting av disse, bygget på tilbud og etterspørsel, men energien kan også komme av andre årsaker som styrt administrasjon, for eksempel ut fra kongemaktens eller kirkens behov eller deres aktivitet.

Jeg tar i dette kapitlet først for meg de enkelte vestlandske middelalderbyene/kaupstedene og oppsummerer hvilken «energi» som kan ha ligget bak oppkomsten og utviklingen av disse. Deretter vil jeg, ut fra den tidligere gjennomgangen av de ulike stedene, forsøke å se om disse kan innpasses i ett eller flere nettverkssystemer, ut fra en tanke om energiflyt, fra det lokale til det regionale, for hele Vestlandet og videre i en større nasjonal og internasjonal sammenheng og se om det kan spores hierarkier innen et eventuelt nettverk.

Stavanger ligger sentralt til i en utpreget jordbruksregion. Både i eldre og yngre jernalder har denne gjennomgangen vist at distriktet rundt, Jæren, Ryfylke og Boknafjordøyene, tilhørte de mest fremtredende områdene på Vestlandet. Den tilsynelatende økonomiske velstanden i regionen baserte seg på en selvforsynt landbruksøkonomi som ikke kan ha skapt særlig handelsvirksomhet. De rike funnene og spesielle fornminnene jeg har brukt som basis for den forhistoriske fremstillingen hadde sin bakgrunn, foruten i landbruket og utnyttelse av andre naturressurser, i et samfunn grunnlagt på en krigerkultur og en alliansebygging

med en vare(gjenstands)omsetting drevet av gaveutveksling og handel med luksusvarer. Nærheten til De brittiske øyene og kontinentet kan også ha vært en årsak til de mange fremmede «rikdomsfunnene» som kjennetegner området. En viss varestrøm må ha foregått mellom innlandet og kysten og da tenker jeg først og fremst på forsyning av jern og jakt- og fangstprodukter fra dal- og fjellbygdene. Jeg vil hevde at varestrømmen innen denne landbruksøkonomien ikke kunne gi «energi» nok til at det kunne oppstå knutepunkter som kunne føre til fremvekst av noen vesentlige økonomisk baserte urbane samfunn i jernalderen. At Stavanger skulle oppstå nettopp der den gjorde, innerst i Vågen kan knapt forklares ut fra en økonomisk varestrømsmodell. Jeg vil imidlertid se det som sannsynlig at det har vært en fortrinnsvis agrar aktivitet i Vågen før kirken etablerte seg her.

Gjennom arkeologisk overvåking ved anleggsarbeider og arkeologiske undersøkelser flere steder i bykjernen har vi god oversikt over det som måtte være bevart av spor etter den eldste bebyggelsen omkring Vågen og ellers mot sjøen i øst. Det er påfallende at kulturlagene fra middelalderen for en stor del er fraværende eller er ganske ubetydelige. Den aktiviteten som vi har funnet sparsomme spor etter i de aller siste årenes arkeologiske undersøkelser, forteller muligens noe mer enn at det her har vært en gårdsbebyggelse og muligens et tidlig kirkested. Erling Skjalgssons minnekors kan selvfølgelig gi oss grunn til å spekulere om jarlen hadde særlige interesser i dette området, men de arkeologiske funnene gir oss ingen holdepunkt for å stipulere noen urban bebyggelse og vesentlig aktivitet her på hans tid. Tilbake står vi da med de håndfaste holdepunktene om kirkens etablering her, med kongens medvirkning. Jeg ser derfor ingen grunn til å endre den etablerte oppfatningen om at det *muligens* kan ha vært et kirkested og en gårdsbebyggelse med noen tilleggsfunksjoner her, men at de arkeologiske undersøkelsene de aller siste årene knapt har kunnet påvise sporene etter noe slikt før kirken etablerte seg som bispesete i 1120-årene. De arkeologiske undersøkelsene har heller ikke kunnet påvise vesentlig urban bebyggelse og aktivitetsspor i Stavanger i de aller nærmeste årene etter bispesetets etablering. Jeg er derfor av den oppfatning at Stavanger som by har bygget sin første utvikling og eksistens på kirkens aktivitet og i tillegg, noe senere, på kongedømmets administrative behov. Det var altså først og fremst kirken og bispesetet som skapte «energien» som førte til Stavangers oppkomst og videre ga den viktigste energien til å kunne opprettholde systemet. Følger vi R. J. Chorley (1962:3–8) videre og ser hvordan hans krav om sikre, stabile omgivelser virket, ser vi hvilken knekk Stavanger som by fikk da bispedømmet ble flyttet til Kristiansand på 1600-tallet, ja til og med mistet sine kjøpstadsrettigheter fra 1686–1690. Stavangers rolle i senere historisk tid har da også vært avhengig av skiftende ressurstilgang i form av særdeles svingende sild- og brislingressurser, før oljealderen kom, igjen med sin opp- og dagens nedtur.

Stavanger sitt viktigste nettverk (jf. fig. 6) var den kirkelige organisasjonen, der Stavanger lå geografisk sentralt i det nye bispedømmet. Kirkens inntekter, i hovedsak bestående av landbruksartikler men også produkter fra skogbruk, fangst og fiske, førte også med seg en vareomsetning, der Stavanger tjente som oppbørselsenter for bispedømmet, og derigjennom ble knyttet videre til handelssystemet i Sør-Norge, ikke minst mot Bergen, men også over Nordsjøen og Skagerrak. Skal vi følge Haggets skjema (se fig. 6) videre til den «gjenkjennelige landskapsformen, flaten», kan vi for det første se Stavanger i et omland som ved første øyekast må ha omfattet det landskapet som naturlig så Stavanger som sitt senter. Det som imidlertid kan vekke undring er utstrekningen av Stavanger bispedømme som også omfattet de øverste dalbygdene på Østlandet som Hallingdal og Valdres. Dette kan kanskje fortelle noe om

forbindelseslinjer, der det snau høvfjellet kunne være lettere å krysse enn å ferdes gjennom kronglete og veiløse Østlandsdalfører.

For *Bergen* sin del har ikke minst Gitte Hansen klargjort at det var kongen, med utgangspunkt i kongsgården på Alrekstad som sto bak byetableringen. Kongen var energien som skapte det første initiativet og var toneangivende i den første utviklingen gjennom regulering av bygrunnen, bygging av offentlige bygninger og annen stimulerende økonomisk aktivitet. Etter hvert tilførte kirken også, i kraft av sin egen virksomhet, betydelig energi til å bidra til å forsyne og opprettholde systemet. Byborgernes aktivitet var til å begynne med treg, men vokste i løpet av 1100-tallet frem til en betydelig kraft.

Jeg fant ikke særlig grunnlag i det forhistoriske materialet som skulle tilsi at stedsvalget for Bergen kunne ha bakgrunn i andre verdioppbygginger enn det de skriftlige kildene kunne fortelle om det kongen med sin tilstedeværelse, eiendom og aktivitet kunne skape. Når først byen var etablert, ble Bergen det mest betydningsfulle handelssenteret både lokalt, nasjonalt og internasjonalt. Byen inngikk i flere nettverk. For det første var det kongens administrasjon som etter hvert ble utbygd med fast residens og ombudsmenn rundt om. Det andre var kirkens organisasjon innen bispedømmet, med kontakten mot erkebispesetet og videre mot den europeiske kirkeorganisasjonen. Innen begge disse nettverkene fant det sted vareforflytning, utgått fra skatter og avgifter, som i sin tur ble kanalisert videre, for eksempel til utlandet. Det viktigste nettverket ble imidlertid etter hvert skapt av handelen i seg selv. Det som fremfor alt kjennetegner handelen over Bergen er tørrfisk – bergerfisk. Vi husker de danske pilegrimene som uttalte i 1191 at i Bergen var det så mye tørrfisk at den verken kunne telles eller måles (Nedkvitne 2014:30). De flest forbinder denne handelen med Lofotfisket og Vågan, men som jeg har vist over, må også betydelige mengder av den tørkede skreien ha kommet fra Sunnmøre, der Borgund var stapelplassen. Bergen ble et nodalpunkt i denne handelsvegen som startet blant annet i Borgund og Vågan. Energien som drev denne handelen var etterspørselen etter tørrfisk innenlands (jf. Sverres tale mot drukkenskapen: «skrei, som det er stort tap for landet å sende bort» [Sverre-soga 1941:137]) og i Nord-Europa og da til å begynne med særlig Øst-England der kornvarer dominerte som motytelser, foruten honning og klede. Ved siden av dette må det også ha utviklet seg andre lokale nettverk.

Borgund kan, som vi har sett, kobles til dette nettverket langs hovedleia der først og fremst tørrfisk og omsetningen av denne sto i fokus. Jeg har diskutert hvorvidt Borgund kunne ha oppstått som et lokalt fiskerleie og/eller møtested for folk mellom indre og ytre Sunnmøre, kanskje med utgangspunkt i jarlegården Skuggen. Stedet må i alle fall, etter at det ble etablert ha fremstått som det viktigste senteret for Sunnmøre, slik at dette ble et nodalpunkt for distriktet. Som det eneste av de nevnte middelaldersentraene på Vestlandet, når vi ser bort fra jakt- fangst- og landbruksproduksjonen og mindre industrivirksomhet som i Hyllestad m.fl., vil jeg fremheve at Borgund med Borgundfjordfisket var et betydelig produksjonssted av en *vare* som i store kvanta fant vegen via Bergen til fjernere markeder. Borgund ble et betydelig kirkesenter og et administrativt senter, slik at både den kirkelige og kongelige administrasjonsvirksomheten virket som energi for at stedet vokste frem og ble opprettholdt. Til dette lå ikke minst en betydelig økonomisk aktivitet i form av ulike skatter og avgifter som utvilsomt, frem til midt på 1300-tallet, ble kanalisert gjennom stedet og i hovedsak videre til Bergen. Jeg vil tro at Borgund av denne grunn fikk nær tilknytning, både administrativt og økonomisk til Bergen og at fremveksten av dette stedet hang nøye sammen med utviklingen

av byen lenger sør. En viktig aktør her var Giskeætten som gjennom kunnskapen om at de eide en bygård i Bergen, er med på å underbygge denne forbindelsen.

Den samme tilknytningen til Bergen kan vi ikke så lett spore for *Kaupanger* og *Veøy*. Det disse har felles er at de er sentra som ligger langt inne i store fjordsystemer med overgang til andre landsdeler. Det kan se ut, uten at jeg kan si dette med sikkerhet, som om disse stedene delvis overtok nodalfunksjonene som tidligere lå i fjordbunnene i dalene over til Østlandet. Flytting av senteret kan, foruten det jeg har nevnt under gjennomgangen av disse stedene, også henge sammen med endrete behov. De skulle nå også tjene som sentra for hele eller deler av fjordsystemet, ikke bare for forbindelsen langs én ferdselslinje. Vi ser altså at det regionale systemet er endret, noe som kan ha mange årsaker, begrunnet i endrete behov for møteplasser. Dette kan være ny politisk struktur med endrete maktforhold, behovet ny religion førte med seg, endrete handelsmønstre, nye kommunikasjonslinjer med mer. Alt dette veves sammen til nye behov for samkvem og møteplasser.

I motsetning til *Kaupanger* var *Veøy* et sentralt kirkested og kirkens virksomhet var derfor en av de «energiformene» som skapte og vedlikeholdt systemet. Her var også til tider kongelig administrasjon og oppbørslesenter. Selv om *Veøy* og *Kaupanger* ikke kunne settes i direkte forbindelse med den ytre kystøkonomien og aktiviteten langs hovedleia nord-sør, vil jeg likevel tro at det også her var kontakt mot Bergen.

Skal vi følge skjemaet i fig. 6 videre, ser vi at vi kan postulere Bergen som det viktigste stedet i et hierarki på Vestlandet. Spørsmålet er om vi skal knytte Stavanger til det samme nettverket. Det de fleste stedene hadde felles var den kongelige administrasjonen og aktiviteten som kunne knyttes mot Bergen. Kirkestedet Stavanger kan imidlertid bare knyttes til Bergen gjennom kongens medvirkning i etableringsfasen. Senere skriftlige opplysninger tilkjennegir også handelsforbindelser mot Bergen der kirken bl.a. var en aktiv part. Etter at erkebispsetet ble opprettet i 1152 var bispesetet underlagt Nidaros. Med vektlegging på Stavanger som et kirkesenter betyr det at byen hovedsakelig tilhørte et annet regionalt system enn de øvrige byene og kaupstedene på Vestlandet. Når det gjelder økonomiske forhold kan vel også Stavanger regnes å ha tatt del i det samme nettverkssystemet, men ut fra geografisk forståelse må det også ha gått veger direkte til utlandet og Sørøst-Norge utenom Bergen. Nidaros ble erkebispsete, men Bergen var utvilsomt det fremste av kirkestedene på Vestlandet, målt ut fra antallet kirker og klostre og spilte en utstrakt rolle i kirkehierarkiet, bl.a. mot bispesetene i Vesterhavet (for eksempel ved bispeutnevnelser, se Sørheim 1991c). Stavanger hadde som bispesete en fremtredende plass innen det kirkelige hierarkiet. Ut fra en økonomisk betraktning må også Borgund som kirkested, målt ut fra antallet kirker, ha spilt en betydelig rolle i og med at kirken kunne delta i og nyte godt av den økonomiske vinningen fisket førte med seg.

12 Gjennom forhistorisk tid til middelalder – fra storgårder og sentrale bygder til byer og kaupsteder

Mens de forhistoriske sentrale stedene eller bygdene i hovedsak er påvist på grunnlag av vurdering av funn og fornminner, er de middelalderiske byene, kaupstedene og andre sentrale steder i hovedsak påvist etter skriftlig dokumenterte overleveringer. Først helt i slutten av yngre jernalder, etter tusenårsskiftet, kan vi snakke om en tiltakende urban bosetning og aktivitet på Vestlandet. Det er vesentlige ulikheter mellom hvordan de forhistoriske lokalitetene og middelalderens urbane eller urbanliknende objekter vokste frem. Årsaken til disse ulikhetene kan søkes i politiske, religiøse og/eller økonomiske forhold. Jeg vil ta utgangspunkt i det siste. Bygdene eller områdene som markerer seg gjennom jernalderen ligger stort sett i gunstige jordbruksområder. Det synes ikke som om havets ressurser har vært viktig som lokaliseringfaktor. Imidlertid skal vi ikke glemme at vestlandsbonden, utvilsomt til enhver tid, har nytt godt av det havet, fjorder, elver og vann kunne gi. At produkter av marin opprinnelse også var en handels- eller byttevare innenfor et spesialsegment forteller bl.a. beretningen om Ottar fra Hålogaland om. Så lenge de marine ressursene ikke var en omsettbare vare (slik dette er definert) i noe vesentlige kvanta, synes imidlertid ikke disse å være toneangivende for bebyggelse og sentralisering i jernalderen. Det som er viktig til alle tider er den rollen sjøen spilte som transportveg. Hovedleia langs kysten var og er sentral. Herfra strakte de store og mindre Vestlandsfjordene seg og nådde, med få unntak, alle de sentrale landbruksbygdene på Vestlandet. Fra fjordbunnene gikk det ferdselsveger over fjellet til Østlandet og mot Trøndelag. Også mot Agder fantes landvegs forbindelser. Gravfunn og offerfunn viser at kontakten over Kattegat og Nordsjøen var av betydning i hele den perioden denne fremstillingen behandler. Blant de gjenstandsgrupper jeg har benyttet her, er det særlig funn fra de romerske provinsene og insulære vikingtidsfunn som har vært trukket frem for forhistorisk tid, men flere gjenstandsgrupper og forbindelser kunne ha vært brukt i en mer detaljert undersøkelse. Skipsteknologien har vært godt utviklet i hele denne perioden, noe Nydamskipet fra omkring 350 e.Kr. skulle kunne vise fra den eldste tiden dette arbeidet omfatter. Allerede før dette var man i stand til å gjøre omfattende ferder over de aktuelle havstrekningene. En vesentlig forbedring var det da en tok seilet i bruk og seilskipene ble utviklet fra merovingertiden av. Utviklingen av de spesialiserte handels- og fraktefartøyene i overgangsperioden mellom forhistorisk tid og middelalder var et resultat av at en nå fikk behov for å transportere større og mer plasskrevende varemengder. Dette er en utvikling som kan kobles sammen med etableringen av de første byene og deres økonomiske utvikling.

På Jæren har vi vide landbruksområder, mens det ellers på Vestlandet er mer avgrensede landbruksarealer, som for eksempel Vik i Sogn som jeg har fokusert på som en av de mest sentrale bygdene på Vestlandet, med tilsynelatende rike og mektige gårder, med fremstående kvinner og menn, både i eldre og yngre jernalder. Enkelte områder, som også kan regnes som gode jordbruksområder, har trukket vekslers på strategisk beliggenhet i forhold til viktige ferdselsveger. To steder, der kombinasjonen av gode jordbruksforhold og kontroll over hovedleia fremsto som særlig gunstig, var Karmsundet og øyrekken i Giske og Haram kommuner utenfor og nord for Ålesund. Mens Karmsundet synes å ha en kontinuitet over lang tid, synes det som om den mest fremtredende glansperioden for Giske-Haram var relativt kort i eldre jernalder. Giske, med «Arnmødlingene» og Giskegodset og andre historisk kjente slekter blir imidlertid, så langt de skriftlige kildene kan fortelle, dominerende igjen fra slutten av vikingtiden. Andre steder kommer i fokus som mulig religiøse samlingspunkter slik vi kan lese det gjennom stedsnavn eller gjennom funn og fornminner. Noen fullstendig analyse av de religiøse samlingspunktene, for eksempel gjennom studiet av stedsnavn, har jeg imidlertid ikke hatt mulighet for å gjennomføre her.

Til sist vil jeg nevne steder der naturen ga andre spesielle muligheter for økonomisk utnyttelse. Noen omfattende «industriell» virksomhet slik som den senere kvernsteinsbrytingen i Hyllestad fantes knapt i forhistorisk tid, men med trange landbruksforhold mellom stupbratte fjell, var utnyttelsen av fjellet viktig. Jeg har bl.a. vært innom stølsdrift og ikke minst jakt og fangst i fjellet. Jernproduksjon var en viktig virksomhet som også ga økonomiske ringvirkninger. Mye av jernet kom fra Østlandet, men noen utpreget spesialisering innen smedyrket gir ikke gravfunnene noe særlig beskjed om. Det meste av smiearbeidet ble tilsynelatende utført av bonden selv, skal vi tro gravfunnene. Det kan imidlertid ikke ha vært tvil om at enkelte særlig dyktige spesialister har vært i arbeid, både når det gjelder selve grovsmiingen og, for ikke å snakke om den høyt spesialiserte kunnskapen og dyktigheten hos finsmeder og smykkeprodusenter, slik disse kommer til syne gjennom tallrike eksempler i gravmaterialet. Tekstilproduksjon, klebertilvirkning med mer, der produktene fant vegen langt avgårde, er også nevnt. Vi kan imidlertid knapt snakke om annet enn et overskudd fra en husflidsproduksjon og kanskje omreisende spesialister i disse tilfellene, langt mindre en vareomsetning langs handelsveger som skulle kunne møtes i urbane knutepunkt.

I avsnittene over har jeg gitt noen eksempler på økonomiske faktorer som må ha ligget til grunn for at enkelte bygder kunne stå frem som mer betydningsfulle enn andre. Det som imidlertid må ha vært like viktig for den geografiske leder- og senterutviklingen, var de menneskelige ressursene. Enkelte kunne være begunstiget av å besitte, kontrollere og videreutvikle de fra naturen beste økonomiske ressursene som gode gårder, fangstrettigheter og anlegg eller andre goder oppbygd gjennom tid, arv osv. Videre måtte disse ha evnen til å forsvare sine posisjoner mot utenforstående. Jeg vil særlig poengtere viktigheten av de menneskelige ressursene i seg selv. Personlige lederegenskaper, kunnskap, initiativ og pågangsmot osv. hos enkeltpersoner eller innen særlige miljøer, var også ressurser som gjorde at noen kunne fremstå som ledende i samfunnet og med dette kunne skape senterdannende virksomhet rundt seg. Ikke minst har evnen til samarbeid og å kunne skape allianser vært fremhevet som viktig i jernalderssamfunnet. H. Steuer (1989:102) beskriver da også det eldre germanske og frankiske samfunnet som personforbundsstater. Slike personavhengige enheter må imidlertid ha vært svært sårbare og flyktige. Små og skiftende riker – maktkonstellasjoner med mye ufred, ga ikke de beste mulighetene for fredelig økonomisk virksomhet eller annen kommunikasjon mennesker, bygder og regioner imellom.

Germanske tropper ble ofte innlemmet som komplette kampenheter i de romerske hærene (loc. cit.). Også fra Vestlandet har ledere med deres følge deltatt i de romerske leietroppene. Ved hjemkomsten kunne disse være med på å forme samfunnet. Senere kunne turen gå til Frankerriket eller, som Harald Harråde, i den Bysantinske keiserens tjeneste. De hjemvendte krigerne brakte med seg verdier som kunne brukes til å oppnå allianser og makt og kunnskap til å underkaste seg og administrere folk og landområder. Det er først og fremst disse ledernes tilholdssteder som tilkjenner seg med verdifulle og importerte gjenstander i gravmaterialet. En annen mulighet er den makt og rikdom enkelte kunne oppnå gjennom krigshandlinger, rov og plyndring både her hjemme og i utlandet. Offerfunnene i Illerup Ådal i Danmark er et eksempel på at kanskje vestnorske krigere ikke alltid lyktes med dette. Muligens skjer det strukturelle samfunnsendringer i overgangstiden fra eldre til yngre jernalder. Selv om enkelte av de argumentene som har vært brukt for å hevde dette, ved senere vurderinger ikke lenger er så tydelige, kan dette bl.a. sees i at bygdeborgene tilsynelatende går ut av bruk. Dette kan muligens fortelle at krigene føres på en annen måte slik at borgene ikke lenger hadde noen strategisk betydning. De samfunnsmessige endringene som finner sted kan også sees i det arkeologiske funnmaterialet i løpet av folkevandringstid og senere for fullt i merovingertiden.

Vikingtoktene kjenner vi bedre, både gjennom det arkeologiske materialet og, ikke minst, gjennom skriftlige kilder. Funn av insulære gjenstander med særlige konsentrasjoner av funn på Nord-Jæren og omkring Boknafjorden, i indre Sogn og Nordfjord og på Sunnmøre viser hvor røvergødet til sist havnet, eller var det innimellom fredelig brudemedgift eller handelsvarer? Krig ble ansett som noe helt normalt i det førkristne samfunnet. Ingen gevinster var mer rettferdig enn dem man skaffet seg gjennom krig, hevder den franske historikeren G. Duby (1981:175). Dette var noe av den «energien» som ble tilført og skapte grunnlag for rikdom, allianser gjennom gaveutveksling, riks(=makt-)dannelser og territoriebesittelser med senterdannelser i jernalderen.

Med Harald Hårfagre får vi, så vidt vi vet, de første forsøkene på å samle Vestlandet i et større rike. Kjernen eller senteret i dette rike kan imidlertid ikke henføres til en plass, noe som forteller at høvdingene eller kongene ikke nødvendigvis hadde faste residenser, men reiste omkring mellom sine veitslegårder. Personlig tilstedeværelse var noe av det som var nødvendig i en svakt organisert riksstruktur. Kongens storgårder utgjorde i en tidlig fase trolig viktige støttepunkter i rikene til Harald og de følgende kongene som hadde Vestlandet som base for sin virksomhet. Disse var sentra i kongens virksomhet for å opprettholde territoriell kontroll og for å underholde hirden i et ambulerende kongedømme. Også vasallene på 900- og 1000-tallet synes tilsvarende å ha tatt inntekter og benyttet kongsgårdene ifølge berettende kilder (Iversen 2004:21). Gjennom disse kildene får vi kjennskap til noen, men sikkert ikke alle kongens gårder. Enkelte av disse har en historie som kan spores gjennom arkeologiske kilder som rike og betydningsfulle gjennom lengre tid. Fremfor alle gjelder dette Avaldsnes. Rundt de fleste andre kongsgårdene, for eksempel Alrekstad og Seim, har jeg (til dels i motsetning til Iversen 2004) funnet få arkeologiske kriterier som forteller om spesielle sentrumsfunksjoner. I denne forbindelsen har jeg blant annet diskutert problemstillingen omkring eiendomsforhold og rett til gravlegging og funnet at mangel på gravminner som følge av dette ikke kan være en medvirkende årsak da også eldre jernalders graver og funn i det samme området er få. Godskonstellasjoner og maktområder kan neppe ha vært uendrete i bortimot 1000 år, og hvor er sporene etter hovedgården? Bortsett fra på Avaldsnes og noen få mindre, eller dårlig markerte kongsgårder, som for eksempel Utstein eller Fitjar, mangler vi også en tydelig markering av et godssenter tilkjennegett gjennom markante graver og rike funn.

Min gjennomgang har vist at det ikke fantes rene urbane bebyggelser og samfunn på Vestlandet i førkristen tid. De stedene eller bygdene som jeg mener har vært sentrale, er et produkt av et landbrukssamfunn der forholdene lå til rette for et godt utbytte av naturressursene og hvor enkelte, eller noen få gårder hadde et naturgitt fortrinn fremfor andre. Det som løftet noen av disse frem, var i tillegg de menneskelige ressursene der enkeltpersoner, eller flere i samarbeid, kunne utnytte og videreutvikle det grunngitte fortrinnet de hadde, sammen med personlige egenskaper som også gjorde dem i stand til å ta del i et rikere og mer aktivt samfunn utenom hjemstedet. Dette kunne være ufredelig aktivitet i nabobygder eller lengre unna, eller gjennom tjenestegjøring hos fremmede makter eller krigsherrer. Gjennom utbytte fra rov og krigshandlinger eller «lønn» for sine tjenester hos fremmede stater eller krigsherrer, kunne disse ved hjemkomsten få en posisjon som gjorde dem til ledere og finne sin plass blant aristokratiet hjemme. Gjennom gaver og utveksling av verdigjenstander, gjerne oppnådd gjennom tjenester hos andre, kunne allianser bygges opp og sosial, politisk og økonomisk posisjon videreutvikles. Disse ledernes, eller aristokratiet om man vil, sitt eller sine tilholdssteder ble sentrale punkter i landskapet. Gjennom en storslått gravlegging manifesterte de sin posisjon i ettertiden. Slike personavhengige konstallasjoner var imidlertid flyktige og ga politisk ustabilitet. Selv Harald Hårfagres kongerike viste likheter med eldre forhold. Det var bygd opp av kongen, hirden og et nettverk av allianser. A. Opedal poengterer at man vanskelig kan bruke begrepet stat om Haralds rike. «Staten var en organisasjon som kunne bestå og fungere uavhengig av kongens person og egenskaper, der kongens person ikke førte til noen krise. Haralds rike hadde derfor lite med den stabile og institusjonaliserte middelalderstaten å gjøre» (Opedal 2005:188–9). Opedal konkluderer i sin avhandling med å si at de to kjente skipsgravene på Karmøy: Storhaug og Grønhaug, som begge inngår i mitt grunnlagsmateriale, må sees på som bevisste og viktige tiltak med potensial til å påvirke herskeres maktgrunnlag og rikers mulighet til å overleve krisesituasjoner som for eksempel ved kongens død. «I begge perioder kan storslåtte gravritualer ha knyttet forbindelser mellom kongeslekter i vansker og tidligere tiders mytiske og legendariske herskere, og dermed bidratt til økt legitimitet. Avaldsnes-området primære rolle, ved siden av å være av stor strategisk betydning, kan ha vært som en lokalitet der det var mulig å oppnå en slik tilknytning til en mytisk og legitimerende fortid» (loc.cit.:189). Avaldsnes er et av de fremste sentrale stedene jeg har markert på Vestlandet, men det er som jeg har vist, flere slike steder eller bygder der de samme argumentene kan brukes.

Den flyktige og usikre økonomiske og politiske bakgrunnen, samt lite stedfast bosetning for aristokratiet i de flyktige maktområdene, ga dårlig eller intet grunnlag for utvikling av større og varige tilnærmet urbane sentralsteder. Når Skiringsalkaupangen i Vestfold vokste frem, er dette grunngett i at det danske overherredømmet i Viken over lengre tid ga en stabilitet som ga mulighet for fremveksten av et slikt sentralsted, mens Kaupang forsvant i Jellingekongenes tid da det norske kongedømmet ble styrket (Skre 2006:468–9). Dette påvirket også grunnlaget og muligheten for handel. Først når vi kan snakke om en større og mer stabil form for statsdannelse, lå forholdene til rette for en utvikling av urbane sentra. Det er kanskje ikke uten grunn at Nidaros, som en av Norges eldste byer, slik det også er påvist gjennom arkeologiske metoder, kan føre sin historie tilbake til Olav Trygvassons regjeringstid, da nettopp Trøndelag var basis i Olavs rike. Først med Olav Haraldsson kan vi snakke om en egentlig rikskonge. Vi ser da at *fra* denne tid kan vi snakke om de første omfattende etableringene av urbane steder i Norge. Mitt poeng her er at forutsetningen for at de første urbane stedene kunne oppstå, må ha vært at det er en stabil styringsmakt som kan skape forutsigbare og sikre forhold for

mellommenneskelig samkvem innenfor et større geografisk og økonomisk område. Dette er forutsetningen for at de byskapende og byfyllende kreftene skal kunne fungere og at «energien» for at slike urbane steder blir skapt, eller at man kunne få ta del i den «energien» på dette feltet som allerede utviklet seg i Nord-Europa. Foruten å sikre markedsfred og trygge ferdselsveger, var også kongens lovgiving viktig både for mellommenneskelige forhold og særlig økonomisk virksomhet.

Et viktig element i denne sammenhengen var også religionsskiftet. En ting var at kristendommen var direkte medvirkende i byetableringen, slik vi kunne se det i Stavanger og delvis på Veøy. Det som også var viktig, var kirkens indirekte medvirkning i etableringen av kongedømmet gjennom oppbyggingen av Olav Haraldsson som helgenkonge og gjennom kirkens salving av kongen. Kongen var ikke lenger bare et uttrykk for folkets vilje, men ble nå også en konge av kirken og Guds vilje. På en annen side ser vi kongens medvirkning i kristningsprosessen med den følge dette hadde for byutviklingen på Vestlandet, gjennom kongen og kirkens organisasjonsutvikling, byggevirksomhet og annen økonomisk virksomhet. Det var for eksempel, som K. Helle (2006:77) understrekte, kongen som la grunnlaget for den norske kirkens organisering. Gjennom kirkens organisasjon ble Vestlandet knyttet nærmere til de europeiske kulturstrømmingene der også et urbant liv og virksomhet var i en sterk utviklingsfase. En viktig bieffekt som fikk betydning for den norske utenrikshandel, var kirkens fasteregler som skapte ny og økt etterspørsel etter tørrfisk. Det vi også skal huske på, er at Vestlandet og Norge som en samlet stat fikk del i en utvikling som var i full gang i Nord-Europa. Her skjedde det bydannelse som følge av religiøs og politisk, demografisk og økonomisk utvikling der langdistansehandelen med konsumvarer blomstret opp.

Bygrunnlegging på kongens initiativ, så vi ifølge Gitte Hansens arbeide (2005) når det gjaldt Bergen. Stavanger ble «grunnlagt» som et bispesete, men også her er kongen sterkt inne i bildet bl.a. gjennom jordegodsdonasjoner som gjengjeld for personlige ytelser, skal vi tro kongesagaen. Når det gjelder spørsmålet om kongen eller jarlen medvirket til Borgunds fremvekst, vet vi lite. Muligens vokste byen frem på eller ved ladejarlsgården Skuggens grunn. I det minste kunne denne gården som jarlegård, med den naturlige havnen i Klokkersundet og Katevågen like ved, ha virket som et samlingspunkt for regionen gjennom lengre tid. «Årestuen» fra 1000-tallet, hadde en slik størrelse og bygningsmessig kvalitet at denne kan sammenliknes med jernalderens hallbygninger eller ha vært bolig for en rik og mektig person. Det som imidlertid var viktigst her var den økonomiske utviklingen stedet fikk gjennom fiske, antatt produksjonssted og stapelplass for tørrfiskomsetningen gjennom det økonomiske samkvemmet med Bergen. Indirekte ser vi at kongens initiativ ved etableringen av Bergen også må ha medvirket til Borgunds utvikling.

Hvilken interesse hadde kongen av å anlegge en by? Ut fra de skriftlige kildene fra samtiden, ser vi at dette er blant de prestisjefylte handlingene, foruten å bygge kirker, opprette klostre og gi gaver til disse osv., som fremheves. Mens kongens administrasjon og andre funksjoner tidligere var desentralisert og tidvis i hendene på danske overkonger, var det med den nye, mer stedbundne og voksende riksorganiseringen, særlig fra 1034 da den styrende makten kom i hendene på norske konger, behov for stabil og fast organisasjon. Kongen trengte rom for sitt eget hushold, huskarer, hird, tjenere, arbeidsfolk osv., slik Snorre beskrev det om Olav Haraldssons hushold i Nidaros. Videre var det behov for juridiske, administrative, kulturelle og religiøse, samt militære funksjoner som nå ble samlet. Kongemakten hadde

også selv interesse av at den økonomiske aktiviteten som vokste frem ble samlet. Gjennom sentralisering kunne kongens administrasjon føre kontroll med, styre og ikke minst skattlegge den økonomiske aktiviteten. Kongemakten var også selv avhengig av forsyninger og tilgang til et omsetningsapparat for de verdiene skatter og avgifter brakte inn.

G. Hansen sier om Bergens tidligste utvikling at den var «slow and involved royal investments as well as investments from the hands of the townspeople. In this interplay between actors from different levels of the social hierarchy and their wider historical context, Bergen in time developed from a planned townscape – a materialised idea – into a living urban community characterised by a diversity of functions» (Hansen 2005:240). Skal vi gå tilbake til stadiene i analysen av de regionale systemene, se kapittel 3.2, må det ha funnet sted en betydelig utvikling og endring i energiformen og de følgende stadiene av utviklingen av systemene fra forhistorisk tid til middelalder. I det meste av jernalderen var det et lokalt aristokrati som alene eller i stadig skiftende allianser var drivkraften i at enkelte gårder, eller bygder kunne fremstå som betydningsfulle. «Bevegelsen» på alle plan mellom disse sentrale stedene kunne til tider være dårlig eller sterkt vekslende. Dette skyldtes manglende interesse eller behov for utveksling av varer og tjenester som krevde stor menneskelig og teknisk innsats i form av transport, lagerkapasitet, omsetningsapparat osv. og som kunne gi grunnlag for en urban bebyggelse og aktivitet. Mulighetene for slikt samkvem kunne også til tider være problematiske med mange og ulike maktinteresser og hindringer undervegs. Karmsundet er et av de punktene der en hersker lett kunne kontrollere, trekke vekslere på eller legge hindringer i veien for den bevegelse og aktivitet som foregikk langs hovedleia. Likevel kunne nettverk oppstå, og her var det først og fremst sjøvegen som var transportvegen for bevegelsen. I tillegg fantes det noen få innlandsbygder, som for eksempel Voss, med landvegs forbindelse til hovedleia og fjordene. Nettverket kunne være lokalt, for eksempel innad på Jæren eller rundt fjordene som i indre Sogn, Nordfjord eller rundt Romsdalsfjorden, eller det fantes bevegelser som ble knyttet til andre landsdeler eller til utlandet. Overgangene til Østlandet, sjøvegen over Nordsjøen eller Kattegat til andre etablerte samfunn, er bl.a. lagt til grunn for noen av de nettverkene og knutepunktene som jeg har behandlet foran. Ut fra studiet av funn og fornminner har jeg påvist en rekke slike knutepunkt eller sentralsteder som oppsto allerede i eldre jernalder. Det er ikke lett å se om det utviklet seg noen former for hierarkier i dette systemet, om enkelte steder over kortere eller lengre tid fremsto som viktigere enn andre. Jeg har derfor ikke satt dette i noe skjema slik for eksempel B. Ringstad gjorde gjennom sin rangering av storhaugsentrene. Karmsundet fremstår imidlertid som et eksempel på et av de mest fremstående sentralområdene både i eldre og yngre jernalder, mens andre steder tilsynelatende endrer sin betydning innen sitt naturlige geografiske område. Eksempler på dette kan være Etne som ser ut til å svekkes i yngre jernalder, eller gårdene ved Gloppenfjorden, der Eid lenger ute i Nordfjord ser ut til å overta som den dominerende sentralbygden for indre Nordfjord i yngre jernalder. Parallellen til Karmsundet, øyene utenfor Ålesund hadde tilsynelatende sin glanstid bare i en kortere periode.

Fra forhistorisk tid ble det benyttet arkeologiske kilder som grunnlag for å finne de viktigste gårdene, stedene eller bygdene på Vestlandet. Det er disse som i denne fremstilling er blitt kalt sentralsteder. Med kristendommens innføring forsvant det viktigste arkeologiske kildematerialet for denne undersøkelsen: Gravfunn og gravanlegg. Til gjengjeld får vi et, om enn til å begynne med sparsomt, skriftlig kildemateriale. For byene og kaupstedene har vi imidlertid et til dels godt arkeologisk kildemateriale. Hovedvekten har derfor blitt lagt på å undersøke og

diskutere disse for middelalderens del. For den rurale, tidlige middelalderbosetningen har det likevel blitt gjort et forsøk på å sammenlikne de viktigste sakrale og profane sentraene fra forhistorisk tid med middelalderens sentra, slik de kommer til syne i de skriftlige kildene. Til dette ble de kirkelige rurale sentraene; hovedkirkene, de kongelige kapellene samt kongs- og lendmannsgårdene brukt som kilde i denne undersøkelsen. Særlig var det av interesse å se om vi finner de rurale sentraene på samme sted eller i samme område som de vi kom frem til for jernalderen. På dette spørsmålet kunne vi stort sett svare positivt. Det er de samme gode jordbruksbygdene som også markerer seg i middelalderen i form av kirkesentra og hvor vi finner setegårdene for den herskende klassen, konge og lendmenn m.fl. Setegårdene var også sentra i større godskompleks, men en god del av kongsgodset ble etter hvert overført til kirkelige institusjoner.

Likevel er det to ting vi merket oss. Det første er at det ikke kunne påvises særlig tydelige sentralsteder i form av rurale setegårder og jordegods, samt klare kirkesentra på det som tidligere hadde vært noe av det mest markerte og rike jordbruksområdet på Vestlandet, nemlig Jæren. En årsak kan være at de kirkelige institusjonene fikk en dominerende stilling på eiersiden, særlig etter at Stavanger bispesete ble etablert i 1120-årene. Det andre vi kunne merke oss er at det nå syntes å være en mer kystbasert virksomhet, for eksempel i Midt- og Nordhordland, Sunn- og Nordfjord samt på Nordmøre, der det tidligere var få eller ingen markeringer. Dette ser vi bl.a. i form av kongs- og lendmannsgårder samt kongelige kapell og hovedkirker på øyer og langs ytterkysten, langs hovedleia nordover. En forklaring på dette kan være at det nå, og i særdeleshet fra 1100-tallet, vokste frem en markedsbasert, kystrelatert næringsvirksomhet i form av fiske og handel med fisk. Dette ga grunnlag for en tettere og mer allsidig næringsmessig basert bosetning langs kysten; nærmest fiskefeltene, der jord- og februksforholdene alene ikke kunne gi tilstrekkelig grunnlag for særlig bosetning. Med dette fikk vi også spesialiserte fiskevær der enkelte steder faktisk fikk en urbanliknende fast bosetning. Det mest utrerte eksempelet på dette innenfor vårt undersøkelsesområde, er fiskeværet Grip på en liten jordløs øy, ensom beliggende 12 km ut i Atlanterhavet, vest for Kristiansund på Nordmøre. Her ble det også reist en stavkirke på 1400-tallet.

Felles for de forhistoriske sentrale gårdene eller bygdene i hvert sitt lille rike eller maktområde, var at de manglet økonomisk eller administrativ energi nok til å utvikle seg til urbane sentra. Dette var noe de hadde til felles med store deler av Europa gjennom store deler av jernalderen etter romerrikets fall. Gjennom rikssamling og bedre statsetablering med et organisert styrings- og administrasjonsverk, fremsto konger og stater senere som krefter kraftig nok til at urban utvikling kunne oppstå. På Vestlandet og i Norge for øvrig var det først etter tusenårsskiftet at forholdene lå til rette for at stabile urbane samfunn kunne utvikle seg slik de allerede var i ferd med i landene lenger sør.

Mens kongen kunne være fødselshjelper, slik Gitte Hansen påviste det for Bergen, var det også andre krefter som gjorde at de urbane stedene kunne utvikle seg. Kirkemaktens organisering er nevnt som grunnlag for Stavangers utvikling. Veøy kan ha vokst ut fra en tidlig kristen samlingsplass. Borgund og, ikke minst, Bergen ble betydelige kirkebyer. Kirken og deres organisasjon vil jeg, med unntak for Stavanger imidlertid ikke regne som en vesentlig bygrunnlegger før i det 12. og 13. årh. (jf. Bull 1969:413). Derimot blir kirken raskt en stor jordegodseier. A. Holmsen (1961:225) poengterte at på ett unntak nær var det jordegodseierne som skapte de gammelnorske byene. «I første rekke sto her de kirkelige sentralinstitusjonene;

dernest kongen og hans folk og andre verdslige stormenn». Ved siden av å fylle byene med sine tjenestemenn og administrasjon, ble kirken en dominerende økonomisk aktør. 1100-tallet ble en svært viktig tid for handelsutviklingen i middelalderen. Da startet for fullt den ekspansjonen i nordeuropeisk fjernhandel som noen historikere har kalt «The commercial Revolution of the Middle Ages» (Lopez 1971). Nye vareslag kom til og vareomsetningen økte sterkt. Massevarer som korn, trelast, tøy og fiskevarer dominerte stadig sterkere i forhold til luksusvarene. Bonde- og jordeierkjøpmennene ble gradvis erstattet av profesjonelle bykjøpmenn. Den grunnleggende årsaken kan vi bl.a. se i den raske befolkningsøkningen som fant sted i Nord-Europa fra begynnelsen av 1000-tallet (Nedkvitne 2014:29).

Min konklusjon er at selv om rikssamling og stabile politiske forhold var en nødvendig forutsetning for en urban etablering, og at kongen og til dels kirken kunne stå bak de første initiativene til bygrunnleggelse, var det først og fremst den allmenne og nasjonale og internasjonale utviklingen i folketall og økonomi samt politisk og sosial organisering, som ikke minst kirken og kongen også var en del av, som var den fremste vekstfaktoren for byene også i Norge.

Økonomiske og demografiske forhold var kanskje de viktigste «energikildene» i utviklingen av de urbane stedene. Som vi har sett er det imidlertid ulike energiformer som har *skapt* de urbane sentraene. Det er også ulike bevegelser og nettverk som virker hver for seg eller sammen for å knytte de ulike urbane stedene sammen på Vestlandet. Her vil jeg oppsummere det foregående i tre vesentlige *regionale systemer* som har virket hver for seg, men likevel er vevd inn i hverandre. Dette er kongens/statsmaktens nettverk, kirkens administrasjon og det økonomiske nettverket hvor også, og ikke minst, kongen og kirken var aktive aktører.

Det er naturlig å sette Bergen inn som senter i et *hierarkisk økonomisk* system på Vestlandet. Bergen var også knyttet til et videre handelssystem mot særlig De britiske øyene og senere som kontor i Hansaforbundet. Jeg må også nevne forbindelsen til Vesterhavsoyene. Vi ser også at det umiddelbart er naturlig å sette Borgund inn i nettverket mot Bergen som leverandør av tørrfisk på samme måte som vi har kunnet se det for Vågan og nordlandshandelen. Borgund var imidlertid også et lokalt senter for og mellom øy- og fjordbygdene på Sunnmøre. De andre byene og kaupstedene på Vestlandet må også ha hatt økonomisk kontakt mot Bergen. Til og med Stavanger som helst må regnes som en bispeby, har bl.a. gjennom kirkens økonomiske aktivitet vært knyttet til Bergen, noe vi bl.a. ser av at Stavangerbispen eide en bygård i Bergen. Stavanger må også regnes som et lokalt senter i Rogaland, selv om de arkeologiske funnene ikke antyder noen betydelig urban profan bebyggelse og aktivitet ved Vågen. Veøy må på samme måte regnes som et lokalt senter i Romsdal. Økonomisk var det herfra også forbindelser mot Bergen og det internasjonale nettverket, men det er også nærliggende å tenke seg en forbindelse mot Trøndelag og Nidaros og mot Østlandet. Kaupanger eller Lusakaupangen fremstår som et geografisk sentrum i indre Sogn med forbindelse ut fjorden mot Bergen, samt over fjellet mot Østlandet. At disse siste forbindelsene ble viktigere på et langt senere tidspunkt, ser vi at markedene i Lærdal og Romsdal overtar denne økonomiske funksjonen. Når disse mindre urbane stedene forsvinner i seinmiddelalderen er det ikke minst endringer i handelsmønsteret som må ha vært den viktigste negative faktoren som har slått beina under Veøy, Borgund og Kaupanger. (Jf. kong Olav Håkonssons skipan av 19. august 1384: «Folk forbyr å seile til andre kjøpsteder med gods og varer enn her er sagt. De fra Finnmark og Helgeland skal seile til Vågan, de fra Namdalen, Trondheim fehirdsle og Nordmøre til Trondheim, de fra Romsdal til Veøy, de fra Sunnmøre til Borgund. Bymenn fra Bergen skal seile til Vågan og holde kjøpstevne der» (Regesta Norvegica VII 412).

Ser vi Vestlandet under ett, ser vi at det er sentra, byer eller kaupsteder i de fleste regionene som her er markert omkring de store fjordene eller fjordsystemene. Stavanger som et naturlig midtpunkt for Jæren og Ryfylkebasenget, Bergen for Hordaland, Kaupanger for Sogn, Borgund for Sunnmøre og Veøy for Romsdal. I tillegg har vi Notow/Gloppe som ble et mindre handelssted i Karmsundet. Hvor langt tilbake i tid dette stedet kan trekke sin historie, vet vi imidlertid lite om. Vi mangler tydelige urbane sentra for Nordmøre, Nordfjord og Hardanger/Sunnhordland. Muligens var de økonomiske aktivitetene for svake til at tydelige sentra kunne etablere seg her, eller Bergen var et så kraftfylt senter at denne fylte de kanskje beskjedne behov for et fast, urbant senter som Nordfjordingene, Sunnhordlendingene og Hardingene trengte. Sunnhordlendingen og Hardingene kunne også reise sør til Karmsundet og Gloppe, men jeg ser dette som mindre sannsynlig da man måtte passere det åpne havstykket Sletta. Dessuten viser forbindelsene i senere historisk tid at det var Bergen som tradisjonelt var «byen» for disse.

Det andre nettverket var *kongen* og *statens* administrative og militære apparat. Det ambulerende kongedømmet ble gradvis utviklet til fordel for et større og mer institusjonalisert kongedømme med basis i egne kongsgårder i byene, og med annet og bredere inntektsgrunnlag i form av bl.a. utvidete skatter og kan hende indirekte mer jordeiendom (Iversen 2004:30). Den første kongsgården i Bergen ble antakelig reist av Øystein Magnusson (konge 1103–1123). I rundt 200 år var Bergen det verdslige maktsenteret for riket, og ble også et viktig religiøst senter for Vestlandet og Vesterhavsoyene. Kongen eide gårder og hadde sine ombudsmenn; årsmenn og lendmenn, plassert rundt om på Vestlandet. De rurale kongsgårdene hadde omkring 1200 trolig mistet sin rolle i den direkte styringen av landet. En sentralisering eller urbanisering av kongsgårdfunksjonen hadde funnet sted, hevder F. Iversen. Kongen flyttet sin virksomhet til byene og overlot distriktene til nye sysselmenn, ofte rekruttert fra de tidligere lendmannsættene. Disse kan ha styrket sin posisjon i enkelte områder, muligens med en ny konkurrent i sentralkirkelige institusjoner med kongelig bakgrunn (op. cit.:32). Mens Borgund var sete for kongelige embetsmenn i det minste i senmiddelalderen, er det Sogndal og ikke Kaupanger som er sete for en av de kongelige tjenestemennene i Sogn, noe som kan være forklaringen på dette stedets beskjedne posisjon.

Til sist har vi den energien *kirken* og *kirkens* organisasjon førte med seg. Gjennom det utbygde sognesystemet og bispedømmene hadde kongedømmet i samvirke med kirken et effektivt redskap for kontroll over befolkningen «Det er derfor ikke til å undres over at kongedømmet stod bak og hadde interesse av utbredelsen av kirkeorganisasjonen, selv om det i perioder var hard maktkamp mellom kirke og kongedømme» (Tryti 1994:2). Mens Adam av Bremen klaget over mangel på «kirkelig geografi» i Norge, kom dette etter hvert på plass, særlig etter at de første bispesetene ble opprettet, trolig i Olav Kyrres regjeringstid. De første bispene hadde liksom kongen, ambulerende residenser. Først med opprettelsen av erkebispetet i Nidaros i 1152/53 fikk vi en inndeling i faste bispedømmer i erkeprovinsen, seks på øyene vest i havet og fem i Fastlands-Norge, med bispeseter i Nidaros, Bergen, Stavanger, Hamar og Oslo. Det kirkelige, internasjonale nettverket, fra pavestolen i Roma til den minste soknekirke på Vestlandet, var det mest omfattende internasjonale nettverket i middelalderen. De nasjonale nettverkslinjene går både mot erkebispetet i Nidaros, men også mot bispesetet i Bergen som også hadde en viktig funksjon mot bispesetene i Vesterhavet.

Det siste stadiet i analysen av de regionale systemene, jf. fig. 6, er «flater», dvs. bosetnings- og utnyttelsessoner. Med ustabile og skiftende herskere er det vanskelig å fastsette grensene for de forhistoriske rikene, dvs. maktområdene. Historieskriveren Jordanes nevner i 551 flere folkegrupper eller stammer der raumene, hordene og rygene er aktuelle for vårt område. Disse gruppene kan ha tilhørt et stammemessig fellesskap som har bebodd de tilsvarende geografiske områdene som vi i dag kjenner som Romsdal, Hordaland og Rogaland. Innenfor disse og evt. andre geografiske områder, kan det igjen ha vært flere og skiftende områder som kan betegnes som mer eller mindre etablerte maktområder og/eller bosetningsområder. Det er slike områder eller bygder som har kommet til syne gjennom denne gjennomgangen. Flere har forsøkt å definere eller antyde politiske grenser for territorier eller kulturområder (for eksempel Myhre 1979, 1991, Näsman 1999). Vi skal være forsiktig med å etablere slike områder, men her kan foreslås Jæren, markert av bygdeborger i sør og nord, men hvor flere, vanskeligere geografisk detaljdefinerte sentrale områder er påvist. Det er lettere å definere geografiske flater der landskapet setter grenser, for eksempel i Etne eller Vik som er definerte geografisk avgrensede bygder mot land, men som likevel er åpne mot fjorden, som vi må regne som den viktigste forbindelseslinjen. Dette kan illustreres med å se på utstrekningen av tidligere Vik prestegjeld som omfattet sokn på begge sider av Sognefjorden (jf. kart i Fett 1954–9). Denne gamle prestegjeldsinndelingen angir området for naboskapet slik det ble definert ut fra tidligere sjøveis kommunikasjon. Ut fra dette er derfor nærliggende å se Flatbygdi i Vik sammen med Engjum og Målsnes m.fl. på nordsiden av fjorden. Tilsvarende må vi se Leikanger med Systrond på nordsiden, lenger inne i Sognefjorden, i sammenheng med Vangnes, Rinde og Feios på sørsiden.

Arnfrid Opedal (2005:129–138) har valgt en annen tilnæringsmåte for å se «flater» eller regionale enheter. Hun tok i Steuers modell for politisk organisering, der medlemmer av krigerfølget ble plassert på strategiske steder og fikk jordeiendommer. Opedal mener det burde kunne finnes likheter mellom våpnene fra Storhaug og de rikeste krigergravene fra samme periode, siden kongen ofte utstyrte følget. Slike krigergraver fant hun på Fitjar, Støle i Etne, i Kvinnherad på gårdene Skåla, Nes, Naterstad og på Halsnøy samt på Tynes, alle i Sunnhordland. I Rogaland viser hun til gårdene Ferkingstad på Karmøy og Sørbø på Rennesøy. Spørsmålet er om den rikdomsoppbygging vi har sett i Karmsundet baserte seg bare på aktiviteten rundt dette strategiske sundet, eller om vi kan snakke om et maktområde eller rike med den utstrekning Opedal antyder.

Ser vi på de områdene eller bygdene som fremstår som betydningsfulle i forhistorisk tid i denne undersøkelsen, ser vi større konsentrasjoner eller samlinger av sentrale bygder, som for eksempel på Jæren, i Sunnhordland, indre Sogn og Nordfjord og på ytre Sunnmøre (særlig i eldre jernalder). Innenfor disse områdene er det gjerne flere bygder eller gårder som er markert som sentrale steder. Sentralfunksjonen, slik dette ble definert innledningsvis, kan bero på flere roller slik som militære, økonomiske, politiske eller religiøse. De som innehadde disse rollene foretok strategiske valg i sine handlinger gjennom ulike former for opptredener alene eller i fellesskap med andre. Eksempel på dette er tilsynelatende mektige personer, nærmest på hver sin øy i Giske og Haram kommuner, som over et relativt kort tidsrom i eldre jernalder må ha oppnådd posisjoner som gjorde at de kunne få rike gaver med seg i gravene og også hadde en posisjon som gjorde at de etterlevende reiste imponerende minnesmerker over dem i form

av store og dominerende gravminner. Det er vanskelig å tenke seg at enkeltpersoner innenfor dette svært begrenset øyområdet kunne oppnå slik rikdom og posisjon hver for seg. Jeg tror derfor at denne ble oppnådd gjennom felles samarbeid og handlinger i den gitte situasjonen. Slikt samarbeid kan vi også tenke oss at har funnet sted mellom nabogårder, grender eller bygdene langs de store fjordene, slik som mellom de betydningsfulle bygdene for eksempel innerst i Nordfjord, i Sogn, i Sunnhordland, rundt Boknafjorden eller på Jæren. Offerfunnet fra Illerup i Danmark, er i form av sin størrelse et annet eksempel på en samhandling mellom flere krigsherrer – om enn ikke av de heldigste, som også kan ha hatt sin rot helt eller delvis innen den regionen dette arbeidet omhandler.

Det ligger noe på siden av målsettingen i denne boka å spekulere for mye over slike tidlige maktkonstellasjoner eller «riker» om man vil. Det jeg til slutt vil konkludere med er imidlertid at disse enhetene var for små og for lite stabile til at urbane eller tilnærmete urbane sentra kunne oppstå. Først med et overordnet stabilt politisk system over et stort område – en rikssamling, i kombinasjon med økonomiske strømninger og en overordnet religiøs administrasjon, altså et *gjennomgripende systemskifte*, lå forholdene (jf. kapittel 3.1 og 3.2: Chorley 1962:3–8) til rette for at egentlig *urbane sentra* kunne oppstå.

Summary

The concepts of *Central Place* and *centre* and the emergence of towns have been frequently debated in historical and archaeological research for many years. Extensive town excavations for more than 50 years and numerous registrations and investigations in the countryside have produced new information about Central Places and important rural districts. Not least, new scientific methods have given us the possibility to approach our subjects with more questions and find new answers. The purpose of this investigation is to find and examine Central Places or important areas and the later villages or towns in *Vestlandet* (Western Norway: the counties of Rogaland, Hordaland, Sogn og Fjordane and Møre og Romsdal) from a period spanning approximately 1000 years, from about late Roman period to the first centuries of the medieval period (c. AD 200–1200). This period covers all or part of two main periods in Norwegian *prehistory*, the Early Iron Age and the Late Iron Age, and the beginning of the medieval period, which belongs to *historical* time (starting about AD 1030 in Norway).

Based on written sources, archaeological registrations, artefacts, excavations etc., I investigate the different periods, and I am especially interested in looking into similarities and dissimilarities, continuations or breaks during time. For the Iron Age, the first task is to *find* the Central Places or areas. For historical time, however, I have concentrated on the towns and market towns known from written sources. As far as possible, I have discussed what “energy” makes some communities, areas or places more important or more significant as Central Places than others in the investigated area.

Traditionally, we can see the concept of “centre” defined in mathematics, in connection with politics and political science and in the lingo of the social sciences; a geographical explanation is missing. Usually the concept is explained as the opposite of periphery, which is mainly supposed to be the outskirts or less interesting and thus of minor importance. Central–periphery processes are often discussed on the basis of the centre. In the economic scheme of things, the concept is used first and foremost in disparaging contexts. Also archaeologists have been engaged in seeing and explaining phenomena and developments in the light of what is “central”. Through newer, postcolonial theory, archaeologists have now found inspiration to study the diversity of cultural contacts. This refers to questions about the relationships between regions and their surroundings as well as the development of different habitation areas and living conditions within a given investigation area.

A concrete variation of the concept of Central Place is: “*A place of this kind is considered to have a number of functions, which are common to a region of some size. According the definition of the concept of Central Place put forward by Harrison, it is place where one or more social functions are concentrated in such a way that the place has become the dominating room of the region*’ (Harrison 1997:25)” (translated from Hårdh 2003:27). I refer to this definition of the Central Place, put forward by Harrison in this work. In my investigation, it has, however, been difficult to

find well defined geographical dark earth areas or habitation concentrations of the kind that have been found, investigated and discussed in Southern Scandinavia during the last decades. I therefore use the concept of Central Place with a somewhat wider extension of meaning, talking about central rural districts, where often one or more farms and their inhabitants, measured out of archaeological finds and ancient monuments, for one reason or another, seem to dominate a larger geographical landscape, region or fjord area.

The question about what a densely built-up area is, or to a greater degree, what a town is, and consequently find a clear and unambiguous definition of the concept, has engaged many researchers. There are no absolute criteria that can establish what a town or a city is. Requirements vary from place to place, from time to time or based on what questions you want to elucidate. Instead, my point of departure will be to focus on three elements that can be used to establish the “urban concept” (ref. Frey & Zimmer 2001:26):

1. A town or a city must possess an economic element, have a densely built-up area and a stable concentration of inhabitants that differs from the surrounding rural area.
2. The town or the city must have a function that differs from the surrounding area.
3. The town or the city must represent a social character that is different from the surrounding area.

In addition, a town or city also ought to serve as a centre for the surrounding rural area.

Questions about the Central Place and the density built-up area, i.e. the town, have a long history. This is an especially pertinent area of investigation for the geographic sciences. The discussion has mainly been taken up by the so-called “Central Place Theory”, established by Christaller (1933) and Lösch (1941). In spite of its limitations, it has become of interest to many archaeologists, who have made use of it when putting forward archaeological theories. Often, this has been connected to Polanyi’s (1957) three so-called “forms of interactions”: reciprocity, redistribution and market profit. If we are to make use of this Central Place Theory in a complicated geography as in Western Norway, we must pay special attention to and discuss questions concerning communication, difficult geography and possibilities for mode of living.

I have tried to see the various centres, and especially the medieval market towns and towns in the light of general system theory. A somewhat superficial description of what a system may be is: “a set of objects together with a relationship between the objects and their attributes” (Hall and Fagen 1956:18). “In human geography, our nearest equivalent is probably the nodal regions [...] in which the set of objects (towns, villages, farms etc.) are related through circulating movements (money, migrants, freight etc.) and the energy inputs come through the biological and social need in the community” (Hagget 1956:17). This idea is implicit in most Central Place Theory. First and foremost, economy is what we think of in this connection but we can also speak about movements and nodal places that arise out of other needs, for instance religious, political, juridical, military etc.

My investigation area, Western Norway, is defined from modern geographical borders, from south to north and includes the counties of Rogaland, Hordaland, Sogn og Fjordane and Møre og Romsdal. This part of the country must be defined as a coastal landscape, divided into numerous islands and deep fjords cutting into the mountainous landscape. Except from the Jæren plain in the south, the only possibilities for agriculture are on small tracts of land

between the sea and steep mountains, and in often narrow valleys leading up to mountain plateaus. Here we find people living where the geography and reduced risk of landslides make it possible. The most important fjords that dominate the investigation area are the Boknafjord in Rogaland, Hardangerfjord in Hordaland, Sognefjord and Nordfjord in Sogn og Fjordane, Storfjord and Romsdalsfjord in Møre og Romsdal. Consequently, most of the settlements are close to the sea and opportunities for sea-going communication and exploitation of marine resources have been excellent. There are few inland communities without close connection to the sea. Of special importance is the channel up north, “*Nordvegen*” (The North Way, i.e. Norway), where you can sail mainly inshore along the coast. Only a few longer stretches are not protected by islands, such as the fearful coast of Jæren in the south, the area around Statt between Nordfjord and Sunnmøre and Hustadvika between Romsdal and Nordmøre, in addition to some shorter open stretches. With the more and more advanced boats and ships, especially after the sail came into use around AD 700, we must regard the possibilities for communication and transport of commodities in the fjords and along the coast, as well as for crossing Kattegat and the North Sea, as good, at least in the summer.

I have studied the prehistoric periods, Early and Late Iron Age separately, followed by the Middle Ages. I have especially looked into conformities and differences between the periods. Have there been conformities in the emergence of Central Places/areas or can we see differences through time? If so, to what can we attribute these differences? What “energy” creates and maintains these places? Because of differences in the sources from prehistoric and historic times, methods for searching the Central Places also differ. Historical places, villages and towns are known through written sources. However, there are no written sources telling us about the Iron Age places. The first challenge for the prehistoric places is to find them. The next step for both the prehistorical and historical places is to discuss and explain them.

I use different archaeological registrations and finds as my point of departure for finding central places/areas in the prehistoric society. I use different archaeological registrations and finds. “The equipments of the graves symbolize, what here is mentioned as a “centre” and an “elite”, in accordance from the topmost archaeological material recognizable upper class within a hierarchic stratified community” (translated from Hansen 1995:461). There are methods for ranging the value of different artefacts that can serve to find social and political hierarchies within the societies (fig. 7). To some extent I will make use of them but I will also take into use a wider spectrum of criteria, such as number of and collections of monumental barrows and other monuments etc.

As help for finding “rich graves”, “monumental” buildings, barrows etc. I will use different surveys as Myhre (unpublished lists/personal information), Ringstad 1987b, Jåtten 2007, Sognnes 1979 etc. as listed in table 2, in addition to a number of special and local investigations. I have also made closer search in the museum catalogues and heritage registrations when necessary.

Many archaeologists have put a great deal of stress to warfare as important in the prehistoric society. The personal army (“*gefolgshaft*”) was “considered to be a central institution in the German society, mentioned in a number of written sources” (translated from Hedeager 1990:185 with references, Evans 1998). “The art of warship was partly characterised by competition between warlords, inside, but also crosswise the border of the tribes, partly between larger unions of armies that searched for gold and honour with their soldiers in unknown areas”

(translated from Skre 1998:185). Some have brought into mind the accumulation of power and wealth in connection with the Roman Empire or as a result of the Viking raids etc. I have therefore used Roman imports and insular finds etc. as help for localising and explaining the basis of building personal wealth and the emergence of central and important farms and places. This could be a result of warfare and plundering, but also a result of the exchange of gifts, dowry, payment for services, or can have been a result of peaceful trade. Accordingly, I have also used registrations of big boat-houses, circular gatherings of houses and local castles as an explanation of – and aid for – finding Central Places and territorial formations, but as these things are mostly found in the south, they present new questions.

On this basis, the different places are discussed and evaluated as a possible Central Place or area. Very often, the places are limited by natural geographical borders (mountains etc.), but especially on the Jæren plain in the south, where we find a more open and flat landscape with good conditions for farming, it is difficult to see such borders. We must take into consideration that the sea or fjords must not be seen as an obstacle to communication as we might feel as modern motorists. The sea was the easiest way to travel and for the transportation of goods in pre-modern society. Rather, communication was limited by the weather conditions: ice and dangerous lee eddies in the fjords and open stormy stretches of sea along the coast.

Archaeological finds and monuments tell us that some places and farms seem to have had a more prominent position than others during prehistoric times. Not surprisingly, it is the best farming areas that appear to have been most prominent. In Jæren, we find several central areas in good farming areas (see map, fig. 1). Forsand, in Ryfylke, must also be taken into consideration as a densely built-up village area from the bronze-age and up to the 6th century. In Hordaland, we find Etne, Rosendal (Kvinnherad) and the Haus-Osterøy area, as well as the inland community of Voss. In Sogn, we find a concentration of rich finds and monuments in Sogndal, Hafslo and in narrow valleys along the Lusterfjord. I would especially like to draw attention to the geographically limited valley Vik, which is the outermost of the marked central communities along the Sognefjord. There are no well-defined Central Places in Sunnfjord, but in Nordfjord, we find connections between good farming areas and rich and central areas in Gloppen/Breim and Innvik/Stryn. In Møre og Romsdal, we can also see connections between the best of the rather limited agricultural area and archaeological indicators. If the potential for agriculture seems limited for most of the investigation area, we must remember that the mountain valleys and plateaus provide good opportunities for grazing, hunting, iron production etc.

Some places may have been centres for religious activity. It is difficult to find such places from archaeological finds and registrations, but some place names can give indications about religious activity, such as Hove in Sandnes, Rogaland; Vik in Sogn; Nærheim and Nærland in Hå, Rogaland. Without having special knowledge of the history of religion or philological knowledge I will be, however, careful drawing too broad conclusions on this subject.

Some places appear to be central in the Early Iron Age because of their geographical positions. Two areas along the west coast are characterised by their proximity to narrow and controllable sailing channels combined with acceptable conditions for farming. This could have given people the opportunity to control the sea going communication, which could have led to power and wealth, and in turn, serve as the foundation for becoming a Central Place in the district. In this investigation, Karmsundet, with Avaldsnes, in Rogaland, and the islands outside

Ålesund in Møre og Romsdal are clearly marked by rich finds and monuments as such centres in the Early Iron Age. I will include rural districts that are strategically placed controlling the communication in and out of the main fjords as being in the same category. Here, I would like to mention the Hebnæs-Foldøy area in Ryfylke, the islands and Rosendal in Kvinnherad near the mouth of the Hardangerfjord, Vik in Sogn and Gloppen in Nordfjord. I have also found archaeological indications of possible centres strategically situated in the passage between seagoing and land routes or mountain areas, where there were good conditions for agriculture, such as Forsand in Ryfylke, Etne in Sunnhordland, Norum/Sogndal, Leikanger and Aurland in Sogn, Gloppen and Stryn in Nordfjord and the mouth of the Romsdal valley in Møre og Romsdal.

Finally, we have inland areas that are nodal in overland connections or land routes. In the open, densely built Early Iron Age landscape of the Jæren plain, it is difficult to point out such areas, but I will suppose that farms such as Hove in Sandnes, Tinghaug area in Klepp and the area around Nærbø in Hå are central in relation to inland communication lines over Jæren. However, there are alternative routes. Accordingly, we cannot definitely say whether a farm's location was dictated by the roads or whether routes were dictated by the farms. The most important inland areas within this category are, however, Voss and Vossestrand in the valleys between the Oster-/Sørfjord to the west, Sognefjord to the north and Hardangerfjord to the south.

In my investigation, I have also listed graves with weapons from the Migration Period (appendix 1). From this, we can see that some municipalities stand out as societies where the weapon ideology has been remarkably strong. To some extent, I can therefore establish that the grave finds with weapons indicate that some societies or farms may have acquired their wealth or position from being led by chieftain warriors or from having built their wealth on the culture of warlike spirit during the Migration Period. Necessarily, these centres of power and wealth may not have been constant, but may have varied in time and location.

Geography and access to physical and human resources – and perhaps heritage – may have been important, but in the Early Iron Age, as now, personal qualities must have been of importance for gathering and leading the crowd, the tribe or the small kingdoms. The ability to obtain the proper alliances and benefit from this was also of great importance in the pre-state societies. The monumental barrows or rich grave equipment were not necessarily a sign of power and stable government. Many archaeologists are of the opinion that monumental, defined graves and sumptuous grave goods could indicate a society in crisis and upheaval.

The time of transition from the Early to Late Iron Age has traditionally been described as a time of crisis. Seen from the reduced numbers of graves and farm registrations, it looks like the population was dramatically reduced. This apparent reduction is explained by the fall of the Roman Empire, pestilences, climate and other political and demographic occasions. However, new investigations in agrarian history tell us that there is no reason to expect that there was any severe agrarian catastrophe in Europe (Wickham 2005:549–50). In Norway, we can find similar results: “Instead of a supposed declination about 600, this was a time when the foundation for the historical, known farming and cultural landscape” (translated from Myhre 2002:175). We must therefore disparage the thought of crisis a little bit in this connection.

The increase in the numbers of Viking graves that we can see is, however, remarkable. The finds of weapons in male graves illustrate that the culture of war and fighting was extremely strong. The local fortresses were no longer in need. This can tell us that the strategy of attack and defence had changed. Through written sources and grave finds, we learn about robbery and occupation abroad, but also about more peaceful settlements, trade and exchange. In this regard, I have especially looked at the distribution of insular objects in Western Norway, and used them as an indicator for finding centres. The development of the boat, especially when the sail was taken into use around AD 700, was a revolution in terms of communication and opportunities for expansion and contact along the coast and across the oceans. At the very end of the Iron Age, the specialised cargo ship came into use (Crumlin-Pedersen 1999). This is an indication of growing transport and trade and a change in the type of goods from luxury items to masses of commodities. The concentrations of boat graves give us information of importance of the boat in people's daily lives, and as the boat was a valuable grave gift, it also is a useful indicator of wealth and power and thus of possible centres. Remarkable finds of rich ship graves found near Avaldsnes at Karmsund and one from Myklebust in Nordfjordeid – the latter also containing parts of the equipment for a huge army – testify to great economic, political and military power.

In the Late Iron Age the power of a society was still based on a network of personal ties among the leading political participants. These were vulnerable constructions that came into being or disappeared as a result of transient relations of power, dominated by ongoing conflicts on the basis of recurrent force in Anglo-Saxon England, among the Franks and here in the north. Even the kingdom of Harold Fairhair experienced a short lifetime compared to the later institutionalised Christian kingdom of Norway.

Even if urban culture was re-established in Western Europe and South Scandinavia from about AD 600, neither societal nor political conditions, nor production nor possibilities for the safe distribution of commodities were favourable for establishing economic centres before the end of the Viking Age. The first "town", Skiringsal in Vestfold grew up during stable political conditions under the leadership of the Danish king, but only existed for a relatively short period. From the time of Harold Fairhair, written sources tell us about the King's estates that must be reckoned as centres in the context of my investigations. Very few of them can prove their identity through rich and dominating finds and monuments. First and foremost, I would like to mention Avaldsnes, which still holds a unique position, but there are few remarkable finds and monuments in connection with the king's estates in Seim and Alrekstad, north of and close to Bergen, respectively.

The Central Places or rural districts from the Late Iron Age that are found noteworthy, are mostly the same as the ones from Early Iron Age. As a rule, we find them in the best agricultural areas, however, I take note of some smaller displacements and the establishment of a few new places. One of the new places worth mentioning is Egersund, in the southern part of Rogaland, which came up as a frequently mentioned harbour and a local centre, based on finds and written sources from the very end of the Viking period. The southern part of the flat agricultural Jæren plain seems not to have been so important as in Early Iron Age, maybe because the small harbour Øyren was no longer usable. On the other hand the area around the mouth of the river Hå seems to have been more important, as the farms on the northern side of the river also became more prominent. Among them Nærheim, which can have had religious functions, is worth mentioning. On the south side, we find Obrestad, which is mentioned

as a royal estate. The area around Tinghaug, where we found the Early Iron Age remains of a large circular village, seems somewhat less important even if a find of 16 tiny gold foil plaques, which normally are connected with sacred activity, can bear witness to a religious centre. From the numbers of “valuable finds”, it seems that the centre has moved westwards around Orrevatnet, closer to the ocean. The Hove area near Sandnes loses its importance in Late Iron Age. Instead, we find farms west of the Gandsfjord (at the bottom of which lies the modern town of Sandnes) like Soma, and especially Gausel, as the leading farms. In addition, there are several farms on the north of Jæren, the Stavanger peninsula, that are worth mentioning, but is it hard to rank among them. The village Forsand has been abandoned. Of special interest is the concentration of insular objects found in the middle and northern part of Jæren (fig. 46). From this we can learn that adventurers, warriors and tradesmen from Jæren were busy partners in the Viking activities across the North Sea and brought wealthy objects home from The British Islands.

In the northern part of Rogaland, north of the Boknafjord we still find Avaldsnes at Karmsundet as a remarkable centre. Of special interest are the great ship graves of Storhaug and Grønhaug, which must be ranged among the most outstanding national and international finds, among them the Oseberg and Sutton Hoo graves. Graves like this are, as a rule, placed in the central area of power. Avaldsnes, with the royal estate, is interpreted as the centre of a pre-state kingdom and must therefore be reckoned as one of the most stable and important centres in Western Norway, all through the Iron Age.

Some smaller places are also worth mentioning, for instance Sandeid at the bottom of Vindafjord, marked by finds and monuments, where an isthmus leads over to the fjords in Sunnhordland. We also see that the fjords and mountain tracks leading to Setesdal in the east and Røldal up north are marked by valuable finds. This tells us about communication and the economic connection with the mountain areas and inland valleys.

From this, I will postulate two large, dominating political, economic and areas of power in Rogaland during the Late Iron Age: one in the north at Avaldsnes and the other in the northern part of Jæren, where Gausel and the nearby farms were the centres. Especially the milieu in the northern part of Jæren, but also the farms further south, around Orre, seems, on the basis of insular finds, to have been frequent members of the Viking raids or had more peaceful connections to the Irish and British Islands.

In Hordaland, Etne seems to lose some of its importance. The islands outside the mouth of the Hardangerfjord are no longer of the same importance as in Early Iron Age, but the main district, Rosendal, still holds its position. Some grave finds tell us about noteworthy farms or societies along the fjord. Of special interest is Eidfjord, where we find one of the biggest Late Iron Age grave fields in Western Norway. As the area for agriculture in this narrow valley is extremely limited, it is the resources from the Hardanger mountain plateau – mainly reindeer hunting and iron production – that have been the basis for the registrations. There have also been several insular finds in the inland valley Røldal, which can be explained from its central position as the meeting point of the roads or tracks from Hordaland, Rogaland and eastern mountain districts. Fitjar, at the north point of the isle of Stord, must be reckoned as a Central Place from the information about a royal estate, supported by rich finds nearby. Fitjar is mentioned as “*oppidum nomine Fittium*” in *Historia Norvegie* written in the AD 1070.

As in the Early Iron Age, there are few indications of centres in the Bergen area. Regarding the later emergence of Bergen, the king's estate Alrekstad is of special interest. However, finds and registrations give no information about concentration of centres or activities that can be seen as indication of the beginning of a foundation for the later city of Bergen. Here, we must later rely on the conclusions drawn from thrifty written sources.

As in the Early Iron Age, the area of Arna-Haus-Osterøy may be mentioned and, as a newcomer, the mouth of the Vosso River, flowing from the inland area of Voss, as showing a number of rich finds and monumental barrows. This bears witness to the traffic from the rich farming valleys in Voss, which maintain their central position from the Early Iron Age. In addition to the rich farming conditions, we should keep in mind the position of Voss as a nodal point on the inland routes between Hardanger and Sogn, in addition to the route west to the Bergen area.

I find, as mentioned for Alrekstad, no archaeological finds that can tell us about Central Places at the possible king's estate Herdla, on the island of Askøy, or the king's estate Seim, north of Bergen. From my registrations, these estates seem to have been of no importance as centres, except for their function as royal estates for the ambulating king and his retinues, as can be read in the written sources. In my discussion, I have been a little sceptical to the theory that missing graves are due to extensive estate ownership and a lack of freeholders. There are consistently few rich finds and barrows in these areas in both the Early and Late Iron Age and we don't find such remains where the centres of estates were supposed to be. The structure of the royal estates, like we can see from written sources from the time of Harold Fairhair, can therefore be new establishments on the background of the riots forced by the foundation of the young kingdom.

In Sogn, we must first and foremost mention the seat of the *Gulaping* south of the mouth of the Sognefjord. On the north side we find the small society of Hyllestad, where the first large scale "industrial" area, mill stone quarries, grew up from the very end of the Iron Age. Ortnevik is a small valley with a few farms at the middle of the Sognefjord. Here, lots of rich grave finds, among them several insular objects, have been found. As we have seen in the small society Marvik in Ryfylke with similar finds, it is impossible to think of the few and small farms here as a Central Place of importance. Places like this are too small to be mentioned as a Central Place. I would rather characterise them as a society with small but rich farms, achieved by skilled farmers who obtained their wealth and positions by hard work and participating in lucky Viking raids.

As for the Early Iron Age I will again put forward Vik as one of the leading societies in Sogn, especially the farms Hove (holy place?) and Hopperstad. Also Sogndal was a central and important district in the Late Iron Age as well as for the previous period. For the neighbouring Kaupang, where later a small medieval market town grew up, I cannot find any signs of centralisation as early as in the Viking period.

In the bottom of Sognefjord, at Lærdal, which became a central market place later in historic times, in addition to becoming the port and nodal point for one of the most important routes from Western Norway to Eastern Norway, I find surprisingly few finds and monuments. On the other hand, Aurland, at the bottom of one of the other bi-fjords at the bottom of the Sognefjord, from where the tracks cross the mountain over to Hallingdal in Eastern Norway,

must be reckoned as a very rich and Central Place. One of the Viking female graves from Aurland has to be mentioned, together with a grave from Gausel near Stavanger and one from Hopperstad in Vik, as some of the richest female graves in Norway. The many insular finds in these graves indicate the close connection to The British Islands, which also can be confirmed by information about trade with Dublin in Egil's Saga.

In Sunnfjord, there are still few finds and monuments, when the most important Central Place in Nordfjord has been moved further out in the fjord to Nordfjordeid. Based on, among other things, an extremely rich ship grave of international importance, I will consider the farm Myklebust as one of the leading centres in Western Norway in the Late Iron Age, a centre of power and politics that could give the old, still important communities of Gloppen and Stryn competition, and even surpass them. Also in the Hardangerfjord and Sognefjord and partly in Boknafjord, we can see the same pattern, where the outermost of the central communities seem to dominate the head of the fjords. The importance of the boat can be seen from the numbers of Viking boat and ship graves in the fjord. The large number of insular finds in Nordfjord is also worth mentioning.

In Sunnmøre, an equalisation between the coastal island and the fjord settlements in the Late Iron Age took place in the Late Iron Age. Even if the islands in Giske and Haram still are strong, the power and wealth, measured from finds and monuments, seem more equally distributed among the islands and the fjords. Noteworthy are the two big boat offerings at Kvalsund and Fjørtoft, which I, also based on other exceptional relics, will characterise as central holy places. The farm Skuggen, near the later town Borgund, is known as an earl's (king's) estate. There are, however, few monuments or finds from the Iron Age that can form an early basis of this later town.

In Romsdal, I would first and foremost like to draw attention to the farms in the mouth of the Romsdal valley in the municipality Rauma. These are farms that belong to the transition between the sea route and the passage to Gudbrandsdalen in Eastern Norway. Especially the rich Setnes find, containing insular Viking loot, tells us about contact abroad. In the middle of the Romsdalfjord, we find Veøy, where very early Christian graves are found, which bear witness to the change in religion and the forthcoming changes in the society.

At the outermost coast against the open Atlantic Ocean, we find Hustad, where some registrations may confirm the information about the later king's estate. We also find a concentration of finds and grave fields and other relicts in Sunndal in Nordmøre that tell us about rich nodal farms along the valley leading up to the tracks crossing the mountains to the upper valleys of eastern Norway.

As for the Early Iron Age, the possibilities of agriculture and exploitation of the outlying fields must be reckoned as the main foundation of the settlements. The maritime resources were hardly the foundation for the central settlement in pre-commercial society. From registrations of prehistoric relicts and grave finds at the head of the longest fjords, we can see that the connection to Eastern Norway and the mountain area (iron production, mountain pasturing, hunting etc.) become more important during the Late Iron Age. Some nodal points that controlled the main sea routes, like Avaldsnes in Karmsund and the outermost of the most important agricultural societies in the main fjords, with a few changes, were still central. While contact with the Roman and Frankish empires was important in the Early Iron Age,

we find that it is the Viking raids and trade to The British Islands and the continent that are in focus in the Late Iron Age. This is among the activities that furnish the graves with the richest grave finds. Through a more and more sophisticated knowledge of shipbuilding, especially when the sail was taken into use in the beginning of the 8th century, and through a growing seamanship, the Norwegians travelled far from home. Through robbery, peaceful trade, dowries or gift exchanges, based on luxury items or special goods and from service in foreign countries (for instance king Harold Hardruler), the foundation was laid for some leaders, farms or societies to grow as the leading or Central Places.

As there were rather a few major changes in society, the political system etc. that could create energy for the rise of urban-like Central Places in Western Norway during the Iron Age, we are witness to major changes around the time of transition from the prehistoric to the historical period. Also Western Norway participated in the economic, cultural and demographic changes that took place in Europe at the end of the Iron Age. King Harold Fairhair is popularly given the credit of gathering the Norwegian kingdom, but we cannot talk about a fairly stable, institutionalised and gathered nation-state until the time of Saint Olav (ruled as King Olaf II of Norway 1015–1028). As mentioned for Kaupang in Skiringstal, under the rule of the mighty Danish king, I will use the stable political conditions and larger national unities as my assumption for the economic foundation for real urban societies, towns and cities to grow up. The power of kings is supposed to be an important town-creating factor, due to the activity of king and his administration, and from the fact that the king had interest in controlling and profiting from the economic life of a town. The stimuli that a king could give the economic life, organising the trade and other related activities, legalising and maintaining laws, giving protection to the tradesmen and their activities etc. was of great importance. The change to Christianity was also of importance, not only through their own establishment and building of churches, cloisters and other institutions, but also very soon as an important owner of property and an economic participant whose activity was canalised to and through the towns and cities. The church also became an important intermediary of culture, which created contact with international advances. Not at least the church's establishing of the "Peace of God" that grew up with the feudalism in Western Europe must have changed the society. The thorough change in the understanding of moral questions that Christianity led to, must have eased social intercourse, also in terms of trade and the development of nodal points and Central Places. A subsidiary effect of the activity of the church was the knowledge of writing. By conducting their trade from the writing chamber the Hanseatic League, for instance, could out their competitors from the 13th century. Also the ritual landscape was reorganised and changed as result of the Christianisation. The dead were moved from their relatives and the farms. The landscape was organised around the new holy places. The church became the new centre of the local society.

During the 11th century a universal revolution in the organisation of the society started. The contact between east and west and between different regions of Western Europe began. The trade quickly developed. "As result a profound change in the social structure took place: the tradesmen moved up alongside the warriors, citizens moved up alongside the noblemen" (translated from Le Bras 1975:291). From the middle of the 11th century, cloth – primarily Friesian cloth – became the first industrial product that was exported in large quantities. However, the product that was to dominate the trade and have impact on the settling along the Norwegian west and north coast was dried cod. The stockfish or *bergerfisk* – fish from

Bergen, was produced from Atlantic cod. The main spawning area is Lofoten but some of it also spawns as far south as Møre on the north-western coast. The Borgundfjord, where the town of Borgund grew up, became one of the most frequently used fishing grounds. What was new from the 11th century is that the fish became a commodity, i.e. a product produced to be sold or changed, and not meant for own consumption. As a result, it became possible for the new semi-professional fishermen (fishing-farmers) to settle along the coast, where the agriculture conditions were bad, but near the spawning grounds. One of the extreme examples of this to be mentioned is Grip, a fishing community on a tiny island far out in the Atlantic Ocean, without any soil for cultivating crops – or for burying their dead at the still-standing stave church from the 15th century.

The prehistoric centres or central communities are found from the evidence of finds, monuments etc. Because of changed burial customs and lack of finds of house grounds, farms etc., we do not have the available archaeological material from the first centuries of medieval times. Instead, we must rely on written sources. We must, however, be aware that this difference in the source material and quality can present some methodological problems that are not easy to solve. I have searched for king's estates and the special king's churches as well as the main churches and cloisters. I have also made a review of lords' main manors in the investigation area. Except for the churches, cloisters and the few remains of royal castles and fortifications, the only archaeological finds of interest are the remains of two stone buildings (castles?), at the manor Giske, Sunnmøre and "Audun Hugleiksson's castle" in Jølster, Sunnfjord. In Norway, there are only three known secular medieval stone buildings of this kind. In table 9, these registrations are listed together with the Central Places of the Early and Late Iron Ages. From the table, we can see that, with a few exceptions, there is a rather weak accordance between the Iron Age centres and the medieval ones. We find, of course, the main estates and churches in the old good farming communities along the fjords, but the lack of distinct centres in the important Jæren district is remarkable. In particular, there is a remarkable lack of old centralisation in the areas close to where the new towns and cities emerged. This is discussed later, in a closer examination of the urban or urban-like places. An important thing that also can be read out of the maps and this table is the fact that the outermost coast north of Bergen seems more important in the early medieval period than in previous times. This can also be seen from the settlement at the islands in specialised fishing communities, "*fiskevær*", close to the fishing grounds. A new specialised fishing population arose, which can be explained by the development of commercial fisheries and trade of stockfish from the 11–12th centuries.

The urban and urban-like settlements, are presented and discussed more closely. First, I have briefly discussed Egersund in the southern part of Rogaland, which is mentioned in written sources as a port, church centre and also because of a major treasure find from the 11th century. Notow, at Avaldsnes, is known as a Hanseatic port from the 15th century, but archaeological finds can be dated back to the 13th century and the place may be older because there is a lack of investigations in the deeper culture layer. Notow is the only centre in Western Norway where we see continuity as centre through the Early Iron Age into historical time.

Stavanger was established as a bishop's seat in the 12th century. On the basis of very little secular archaeological evidence from the first years of its foundation, we can scarcely talk about Stavanger as a real town. I am tempted to characterise Stavanger as Henri Galinié did about the bishop's seat of Tours, in France, up to the 10th century, as "A town without urban

life” (from Clarke & Ambrosiani 1991:7). In this connection, we must, however, rely on the written evidence and the ecclesiastical remains, especially the cathedral, and define Stavanger as a town.

Bergen grew up during the Middle Ages to be the most important city in Norway. Bergen was the only *civitates* mentioned in Western Norway by Ordericus Vitalis. According to written sources (the kings’ sagas *Morkinskinna*, *Fagraskinna* and *Heimskringla*, recorded in the 1220–30s) Bergen was founded (Old Norse: *setja kaupstad*) during the reign of Olav the Gentle (1067–1093). However, according to archaeological evidence, (plots and plot boundaries etc.) the first germ of the urban structure was laid as early as around the 1120–30s at a shallow bay, Veisan, north of the main harbour Vågen. Sometime later, during the reign of Olav the Gentle, we find more extensive constructions like churches and sea-oriented built-up areas (Hansen 2005). The king’s initiative in the foundation, based on the king’s nearby estate of Alrekstad, and the active participation in the development of the town is obvious. Besides organising the plots and an overall town plan, the king raised a number of churches and cloisters and moved the Episcopal seat from Selje in Nordfjord to Holmen in Bergen. It was not until the 12th century that the town was populated and developed on the initiative of the citizens, mainly as an export harbour for stockfish.

In Sogn, we know the “*Lusakaupangen*” (the lousy market town). Few remnants from urban-like activity are recorded and investigated. Kaupanger seems not to have had an important role as a church or administrative centre. Based on geographical considerations, I consider the place to have grown up as an economic centre for the whole fjord system and all the societies in the inner parts of the fjord, in preference to the Iron Age nodal centres at the very head of the fjords like Sogndal, Aurland and Vik etc. I will not define Kaupanger as a town on the basis of my definition.

Borgund in Sunnmøre may have grown on the basis of the earl’s estate Skuggen in the early 11th century as a local meeting place for the fjord societies and the outward island societies. It is, however, the fisheries and production of stockfish that must have given Borgund its economic foundation. Four churches, among them three stone built, seen in association with major cultural layers, containing dwellings and storehouse remains, jetties and boat houses etc. bear witness to considerable economic activity and wealth. The nearby wealthy noblemen at the Giske estate must have had major interests in the activities that took place here until the town was abandoned during the 14–15th century.

On Veøy (The Holy Island), a small island in the middle of the Romsdalsfjord, very early Christian graves have been found, dating back to the end of the 9th century. As seen for Kaupanger, Veøy seems to be the natural geographic centre for all the societies in the fjord. Veøy grew up as a regional church centre and also as an administrative centre. It is described as a town in the written medieval sources. As a main regional centre, it partly took over the role of the more local the Iron Age nodal point at the mouth of the Romsdal (the valley). Later on, long after the island was abandoned in the late medieval period, the farms in Romsdal became the seat of the “Setnes marked”, the largest local marked in the county.

From these centres and based on my town definition, I will consider Stavanger, Bergen, Borgund and Veøy as towns. Due to the lack of sufficient remains of an urban culture in early Stavanger and Veøy, I have mainly based my decision to include them in my town definition on written sources using terms related to towns.

What was common for the prehistoric central farms or societies in their own little “state” or area of power was the lack of economic or administrative energy to create a real urban centre. This was also to be seen in most of Europe during the centuries after the fall of the Roman Empire. By establishing the gathered state and an organised leadership and administration, the king and the state became catalysts strong enough for urban societies to emerge. In Western Norway, and for the whole new state, this began in earnest in the 11–12th centuries, when political conditions were stable enough and the economic system for the urban societies to be established had grown like we already had seen in Northern Europe in the previous years.

Even if the establishing of the state and stable conditions were presuppositions necessary for the growing of urban centres and towns, and the king and partly the church could take the first initiative in the founding of new towns, it was first and foremost the general, national and international development of population and economy, where also the king and church participated, that were the most important reason for the establishing and development of the first towns and market towns in Norway. Economic and demographic conditions were perhaps the most important “energy” developing the new towns. As we have seen, it was however, different forms of energy that created the towns. There were also different movements and networks that separately or together linked the urban centres in Western Norway. We had the network of the king and state, the ideology and administration of the church and, in addition, the economic network, where the two first institutions mentioned also participated.

It is natural to see Bergen as centre in a hierarchical trade system for Western Norway and the coast up north. Bergen was also linked to the trade routes abroad, especially to The British Islands and later to the Hanseatic League. The connection to the Atlantic islands is also worth mentioning. It is natural to link Borgund to the trade network of Bergen delivering stockfish like Vågan in Lofoten, Northern Norway. Borgund also served as a local centre like Veøy in Romsdal and Kaupanger in Sogn. Even Stavanger, which mainly belonged to the ecclesiastic network, took part in the economic network to Bergen, but must also have served as a local centre in Rogaland. Notow became a centre connected to the church centre and king’s estate Avaldsnes, but is best known as a participant of the early Hanseatic network.

Another network was the king’s and the administration of the state. For about 200 years, Bergen was the secular capital of Norway. The king had his representatives around the area, and Borgund and Veøy become two of the centres in this organisation. In Sogn, however, the old central district Sogndal served as a seat for the king’s servants, not the neighbouring Kaupanger.

Finally, we have the “energy” and the network that belonged to the church and its organisation. When Adam of Bremen complained of lack of “the geography of the church” this finally came into being through the bishoprics of Stavanger, Bjørgvin and Nidaros. When the archbishopric of Nidaros was established in 1152, the geography of the church was put into system from the pope in Rome to the tiniest local church in the fjords of Western Norway. Bergen, however, had a special function regarding the bishoprics on the Atlantic islands.

The last stage of the regional analysis, refer to fig. 4. E, is *surfaces* (Hagget 1969:Fig. 1. 5). Because of unstable and shifting rulers it is difficult to find the borders of the prehistoric “kingdoms”, i.e. domains. In AD 551, the historian Jordanes, mentions different tribes or peoples of which the *raumi*, *arochi* and *rugi* are relevant to our investigation area. These people may have lived in the present geographic area named Romsdal, Hordaland and Rogaland.

Regarding the areas or societies that, in this investigation, appear as most important during the Iron Ages, we can see larger concentrations or gatherings of central societies in the best agricultural districts, for instance on the Jæren plain, around Avaldsnes, Sunnhordland, inner Sogn and Nordfjord and on the outermost islands of Sunnmøre (especially during the Early Iron Age). The outermost coastal areas, near the spawning grounds seem not as important for building up central areas as long as there was no demand for or professional market for the fish products until the 11th century. In these central regions, there may be several inhabited areas or farms that can be noted as local Central Places. The function of Central Places, in the way as mentioned at the beginning of this summary, could be due to, in addition to arable land, different reasons such as military power, economy, inheritance, political or religious reasons etc. and, of course, personal qualifications. The leaders possessing these qualifications had to undertake their strategic choices for their behaviour, alone or with useful partners. It is a little beyond the scope of this investigation to discuss the earliest constellations of power or kingdoms. My opinion, however, is that these constellations and their activity were too small and too unstable for urban or urban-like centres to arise. When the “energy” that came through the biological and social need in the community was finally strong enough, as Hagget ascertained (1956:17), the conditions were favourable enough for urban centres. This found place in Norway, a few years after the change of the millennium, at the beginning of historical time, when an overruling stable political system and gathered administration over a larger area was in place: a gathered kingdom, combined with economical currents, a growing demography, and a superior religious administration with its cultural bonds and its own considerable economy. Consequently: *a radical change of the system*. Significant for this is that there was none – or at least very little – continuity from the old central farming districts and their central estates to the new towns.

Forkortelser

- Ab: Aarsberetning: Foreningen til Norske Fortidsminnedesmerkers bevaring.
- B: Historisk museum, Bergen: *Bergen Museum – Arkeologisk hovedkatalog*.
(Online: www.dokpro.uio.no/arkeologi/bergen/hovedkat.html)
- C: Kulturhistorisk museum, Oslo. *Oldsaksamlingens hovedkatalog*.
(Online: www.dokpro.uio.no/arkeologi/oslo/hovedkat.html)
- DN: *Diplomatarium Norvegicum*, utgitt av Chr. C. A. Lange, C. R. Unger, H. J. Huilfeldt-Kaas o. Fl. Christiania 1847ff. Anført etter bind og sidetall.
- NIKU Norsk institutt for kulturminneforskning.
- NM: Nationalmuseet, 1. afdeling, København.
- NGL Noregs gamle love indtil 1387. Utgitt ved R. Keyser (et.al) 1846–1895. Christiania.
- NRJ: *Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16de Aarhundrede* (1520–1570). Utgitt av H. J. Huitfeldt Kaas. Kristiania 1887–1906. Anført etter bind og sidetall
- R: Rygh, Oluf 1885.
- S: Arkeologisk museum (i Stavanger)/Universitetet i Stavanger.
- SHM: Statens historiska museum.
- T: Vitenskapsmuseet, Trondheim. Arkeologisk hovedkatalog
(Online: www.dokpro.uio.no/arkeologi/trondheim/hovedkat.html)
- Å: Aalesunds museum.

Litteratur

- Ab 1874. Fortegnelse over de til Bergen Museum i 1874 indkomne Oldsager. *Foreningen til Norske Fortidsmindesmerkers Bevaring : Aarsberetning for 1874*. Kristiania 1875, 79–92.
- Ahlmann, Hans W:son 1957. Norge: Natur og næringsliv. Universitetsforlaget AS, Oslo.
- Alsaker, Sigmund & Olsen, Asle Bruen 1984. Greenstone and diabase utilization in the production and distribution. *Norwegian Archaeological Review* 17/2, 71–103.
- AmS 2006: www.fornminner.no/AmS/23-30/post-5/29-ryttargrava.htm (nedlastet 13.12.2006).
- Andersen, Erik; Milland, Jytte og Myhre, Eva 1989. *Uldsejl i 1000 år*. Vikingskibshallen, Roskilde.
- Andersen, Per Sveaas 1977. *Samlingen av Norge og kristningen av landet: 800-1130*. I serien Handbok i Norges historie; 2. Universitetsforlaget Bergen – Oslo – Trondheim.
- Andersen, Per Sveaas 2006. *Det siste norske landnåmet i Vesterled: Cumbria – Nordvest-England*. Unipub, Oslo.
- Andersen, Harald 1951. Tomme høje. *Kuml 1951*, 91–135.
- Andersson, Hans 1971. *Urbaniserte Ortschaften und lateinische Terminologie : Studien zur Geschichte des nordeuropäischen Städtewesens vor 1350*. Acta Societatis Scientiarum et litterarum Gothoburgensis. Humaniora 6. Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället, Stockholm.
- Andersson, Hans 1972. Zentralorte, Ortschaften und Städte in Skandinavien – Einige metodische Probleme. *Kiel papers '72. Frühe Städte im westlichen Ostseeraum* 23–31. Karl Wachholz Verlag, Neumünster.
- Andersson, Hans 1979. *Urbaniseringsprocessen i det Medeltida Sverige*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer RAPPORT. Medeltidsstaden 7, Stockholm.
- Anderson, K. & Herschend, F. 1997. Germanerne och Rom. *OPIA 13*. Institutionen för arkeologi och antik Historie. Uppsala universitet, Uppsala.
- Andrén, Anders (red.) 1989. *Symposier på Krapperups borg : 1. Medeltidens födelse*, 11–23
Gyllenstiernska Krapperupstiftelsen, Lund, Anglert, Mads & Larsson, Stefan 2008. Landskapets urbanitet och urbanitetens landskap. I Andersson, H; Hansen, G og Øye, I. (red.). *De første 200 årene – nytt blick på 27 skandinaviske middelalderbyer*. UBAS Nordisk. 303–322. Universitetet i Bergen Arkeologiske skrifter. Universitetet i Bergen, Bergen,
- Aschehoug og Gyldendal 1999. *Store Norske leksikon*, Oslo.
- Auestad, Jan G. 1990. *Sogn i Romertid og Folkevandringstid – et samfunn i endring* –. Upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Bergen.
- Auestad, Jan G. 1995. Langhus og nauststuf. I Høgestøl, M. (red.). *Arkeologiske undersøkelser i Rennesøy kommune, Rogaland, Sørvest-Norge*. AmS-Varia 23, 233–244, Stavanger.
- Bakka, Egil 1993. Gauselfunnet og bakgrunnen for det. *Arkeologiske Skrifter Historisk Museum. No. 7–1993: Minneskrift til Egil Bakka*, 248–304. Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Bang-Andersen, Sveinung 1976. Arkeologi fra stor høyde: Flyfoto avslører ringformet tunanlegg i Suldal. *frå haug ok heidni nr. 2 1976*, 21–24.
- Bang-Andersen, Sveinung 2004. *Reinsdyrgraver i Setesdal Vesthei : analyse av gravenes beliggenhet, byggemåte og brukshistorie*. AmS-varia 40. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- Bately, Janet & Engler, Anton (eds.) 2007. *Ohthere's voyage: a late 9th-century account of voyages along the coast of Norway and Denmark and its cultural context*. Maritime culture of the North 1. The viking Ship Museum, Roskilde
- Baug, Irene 2001. *Kvernsteinsbrota i Hyllestad: Arkeologisk punktundersøkingar i steinbrotområdet i Hyllestad i Sogn og Fjordane*. Upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Bergen.
- Behmer, Elis 1939. *Das zweischneidige Schwert der germanischen Völkerwanderungszeit*. Upubl. dr.philos.-avhandling, Stockholms högskola.
- Bemmann, Jan und Hane, Güde 1994. *Waffenführende Grabinventare der jüngerer römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit in Skandinavien. Studie zur zeitlichen Ordnung anhand der norwegischen Funde*. Sonderdruck aus Bericht der Römisch-Germanischen kommission 75, 1994. Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.

- Bendixen, B. E. 1881. Iagttagelser paa en stipendiereise i Søndmøre 1880. *Foreningen til Norske fortidsminde-merkers bevaring: Aarsberetning for 1880*, 18–63.
- Bencard, Mogens; Bender Jørgensen, Lise; Brinch Madsen, Helge (reds./forf.) 1981. *Ribe Excavations 1970–76*. Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg.
- Bender Jørgensen, Lise 1986. Forhistoriske tekstiler i Skandinavi. *Nordiske fortidsminder. Serie B. 9*. København
- Berglund, Birgitta 1996. *Tjøtta-riket: en arkeologisk undersøkelse av maktforhold og sentrumsdannelse på Helgelandskysten fra Kr. f. til 1700 e.Kr.*: UNIT, Vitenskapsmuseet, Fakultet for arkeologi og kulturhistorie, Arkeologisk avdeling, 1995. 2. opplag, Trondheim.
- Bergstøl, Jostein 2004. Creoles in Iron Age Norway? *Reconsidering ethnicity: material culture and identity in the past*. I Hakenbeck, S. E. and Matthews, S. G. (eds.): *Archaeological review from Cambridge*. Vol 19.2, 7–24.
- Bergsvik, Toril 2003. *Samfunn og ferdsel i yngre jernalder i Romsdal – Bakgrunn for kjøpstedet Veøy*. Upublisert hovedfagsoppgave NTNU, Trondheim.
- Berry, Brian J. L. 1967. *Geography of market centers and retail distribution*. Foundations of economic geography series. Englewood Cliffs, N.J.
- Bertelsen, Reidar 1994. Helgelendingene og Vågan i Lofoten. I Berglund, B. (red.). *Helgeland historie. Fra middelalderens begynnelse ca. 1030 til reformasjonen 1537*, 113–132. Helgeland historielag, Mosjøen.
- Bertelsen, Reidar 1997. Kystfolket i jernalder og mellomalder, bønder, fiskerbønder eller bondefiskere? I Sørheim, H. (red.). *Arkeologi og kystkultur*, 6–15. Sunnmøre Museum, Ålesund.
- Bertelsen, Reidar 1998. Archaeology and urban history in Norway. I Supphellen, S. (ed.): *Urban history. The Norwegian Tradition in a European context. No. 25 Trondheim Studies in History*, s. 97–111. NTNU, Trondheim.
- Bertelsen, Reidar 1991. Periferi og periferidannelse fra førhistorisk til historisk tid. I Wik, B. (red.). *Sentrum – Periferi*. Gunneria 64, vol. 1, 51–72. Trondheim.
- Binford, Lewis R. 1971. Mortuary practices: their study and their potential. I Brown, J. (ed.). *Approaches to the social dimensions of mortuary practices*, 6–25. I serie: *Memoirs/Society for American Archaeology*; 25. Menasha, Wis.
- Binns, Kari Støren 2001. *Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Frana kommune, Møre og Romsdal 2000*. NIKU publikasjoner 106: 1–26.
- Birkeli, Fridtjov 1973. *Norske steinkors i tidlig middelalder*. Skrifter utgitt av Det Norske Videnskabs-Akademi i Oslo. II. Hist.-Filos. Klasse. Ny Serie. No. 10. Universitetsforlaget, Oslo.
- Birkeli, Fridtjov 1979. *Norge møter kristendommen : fra vikingtiden til ca. 1050*. Aschehoug, Oslo.
- Bjørge et al. 1992 (Bjørge, T.; Kristoffersen, S.; Prescott, C.). *Arkeologiske undersøkelser i Nyset-Stegjevassdragene 1981-87*. Arkeologiske rapporter 16. Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Bjørnstad, Ragnar 2003. *Teknologi og samfunn. Jernvinna på Vestlandet i jernalder*. Upublisert hovedfagsavhandling i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Bjørvik, Halvard 1967. Utskyld. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, XIX*, 384–388. Malmö.
- Blehr, Otto 1973. Traditional Reindeer Hunting and Social Change in the Local Communities Surrounding Hardangervidda. *Norwegian Archaeological Review Vol. 6, No. 2 1973*, 102–112.
- Blindheim, Martin 1986. A house-shaped irish-scots reliquary in Bologna, and its place among the other reliquaries. *Acta Archaeologica. Vol. 55 – 1984*, 1–55.
- Blindheim, Charlotte 1960. Kaupangundersøkelsen etter 10 år. *Viking XXIV*, 43–68.
- Blindheim, Charlotte 1963. Smedgraven fra Bygland i Morgedal. *Viking XXVI*, 25–80.
- Blindheim, Charlotte 1992. Kaupang i relasjon til de andre nordiske sentra. I Mikkelsen, E. & Larsen, J. H. (red.). *Økonomiske og politiske sentra i Norden ca 400-1000 e.Kr. Åkerseminaret, Hamar 1990. Universitetets oldsaksamlings skrifter. Ny rekke; 13*, 137–150. Universitetets oldsaksamling, Oslo.
- Blindheim, Charlotte et al. 1981. (Blindheim, C.; Heyerdal-Larsen, B.; Tollnes, R. L.). *Kaupang-funnene Bind I*. Norske Oldfunn XI. Universitetets oldsaksamling, Oslo.
- Blom, Grethe Authén 1956. *Trondheim bys historie. Bind 1: St. Olavs by ca 1000–1537*. Trondheim kommune. I kommisjon hos F. Bruns bokhandels forlag, Trondheim.

- Blom, Grethe Authén 1977 (red.). *Urbaniseringsprosessen i Norden 1–3: Det XVII. Nordiske historikermøte, Trondheim 1977*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Bonde, Niels og Stylegard, Frans-Arne 2009. Fra Avaldsnes til Oseberg. Dendrokronologiske undersøkelser av skipsgravene fra Storhaug og Grønhaug på Karmøy. *Viking LXXII*, 149–168. Norsk arkeologisk selskap, Oslo.
- Boserup, Ester 1965. *The conditions of agricultural growth: the economics of agrarian change under population pressure*. George Allen & Unwin, London.
- Bourdieu, Pierre 1977. *Outline of a theory of practice*; translated by Richard Nice Cambridge studies in social and cultural anthropology 16. Cambridge University Press, Cambridge.
- Brendalsmo, A. Jan 1994. *Tønsberg før år 1000. Fra gård til by*. Varia 28. Universitetets oldsaksamling, Oslo.
- Brendalsmo, Jan 2008. Kirkene i Romsdal i middelalderen : En diskusjon a funksjon og status. Veøy kirke. *Romsdalsmuseets årbok 2008*. Molde. 31–67.
- Brendalsmo, Jan og Paasche, Knut 2017. Stavanger – før det ble en by. *Historisk tidsskrift bind 96*. 103–106.
- Brink, Stefan 1996. Political and Social Structures in Early Scandinavia. A Settlement-historical Pre-study of the Central Place. *TOR Vol.28 1996*. 153–174.
- Brink, Stefan 1998. Land, bygd, distrikt och centralort i Sydsvrige. Några bebyggelsehistoriska nedslag. I Larsson, L. og Hårdh, B. (reds.): *Centrala platser, centrala frågor : samhällsstrukturen under Järnåldern : en vänbok till Berta Stjernquist*. Acta archaeologica Lundensia. Series in 8° / [published by the Institute of Archaeology, University of Lund (Lunds universitets historiska museum)]. Uppåkrastudier 1 No 28. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Brink, Stefan 1999. Nordens husabyar – unga eller gamla? I Fuglestvedt, I. et al. (red.): *Et hus med mange rom. Vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen. AmS-Rapport 11*. 283–91. Stavanger.
- Bruns, Friedrich 1900. *Die Lübecker Bergensfahrer und ihre Chronistik*. Hansische Geschichtsquellen / herausgegeben vom Verein für hansische Geschichte. Bind 2. Pass & Garleb, Berlin.
- Brumfield, E. (U.årgang). Specialisation and exchange in the development of the Aztec State. *XII Congress of Anthropological and Ethnological Sciences*. Vancouver
- Bruun, Inga Malene 2007. *Blandete graver – blandete kulturer? En tolkning av gravskikk og etniske forhold i Nord-Norge gjennom jernalder og tidlig middelalder*. Upublisert mastergradsoppgave, Universitet i Tromsø
- Brøgger A. W. 1937. Gullalder. *Viking I*.137–195.
- Bråthen, Helge 1989. *Ryttergraver: Politiske strukturer i eldre rikssamlingstid*. Varia 19. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Buer, Margareth 1995. *The Insular Material of Northern Europe and its importance in the County of Rogaland, Norway, during the Viking Period*. Avhandling (M. Phil.) University of Glasgow.
- Bugge, Alexander 1969. Anlægget av kjøpstæder i Norge. I: Holmsen, A. og Simensen, J. (reds.): Samfunnsmaktene brytes. *Norske historikere i utvalg II*, s. 393–400. Oslo: Universitetsforlaget. Opprinnelig trykt i *Historisk Tidsskrift 5. R. III 1916*, s. 143–49.
- Bugge, Kristian 1923. *Aalesunds historie I utgit av Aalesunds kommune i anledning av byens 75-års jubileum*. Sundmørsposten's Bok- & Akcidenstrykkeri, Aalesund.
- Bull, Edvard 1918. Skipstomter og naustetomter fra vikingetid eller middelalder. *Foreningen til norske fortidsmindesmerkens bevaring. Aarsberetning for 1917*, 17–23.
- Bull, Edvard 1920. Om opprindelsen til Oslo og de andre gamle norske byene. *St. Halvard*, 65–80.
- Bull, Edvard 1920b. *Leding: militær- og finansforfatning i Norge i eldre tid*. Steenske, Kristiania.
- Bull, Edvard 1969. Byene i Norge i middelalderen. Nyopptrykt i Holmsen, A. og Simensen, J.: *Norske historikere i utvalg II*, s. 412–433. Universitetsforlaget, Oslo. Opprinnelig trykt 1933 i *Nordisk Kultur XVIII*, 73–93. Bonnier. Stockholm.
- Buset, R. 1950. Nokre Kata-namn på Sunnmøre. *Sunnmøre historielags tidsskrift 1950*, 32–35.
- Bødal, Sigmund Matias 1998. *Vik i Sogn 750 – 1030 : Lokalsamfunn med overregionale kontakter*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen
- Bøe, Johs. 1923. Norske gullfunn fra folkevandringstiden. *Bergen Museums Årbok 1920–1921*. *Historisk-antikvarisk rekke, nr.2*.
- Bøe, Johs. 1926. An ornamental Celtic Bronze Object. *Bergen Museums Årbok 1924–1925*. Historisk-antikvarisk rekke.

- Bøe, Johs. 1927. Norsk gravguld fra ældre jernalder. *Bergen Museums Årbok 1926. Historisk-antikvarisk rekke*. Bergen.
- Bøe, Johs. 1942. Fra ledens fortid. Et forsøk. *Viking VI 1942, 175–194*.
- Børsheim, Ragnar L. & Soltvedt, Eli-Christine 2002. *Gausel-utgravingene 1997–2000*. AmS-Varia 39. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- Callmer, Johan 1984. Aspects on production and style: an essay with reference to the Merovingian and Early Viking period material of Scandinavia. *Festskrift til Thorleif Sjøvold på årsdagen. Universitetets Oldsaksamling Skrifter. Ny rekke Nr. 5, 57–86*. Oslo.
- Callmer, Johan 1991. Territory and Dominion in Late Iron Age in Southern Scandinavia. I edited by Kristina Jennbert ... [et al.] (eds): *Regions and reflections : in honour of Märta Strömberg*. Acta archaeologica Lundensia. Series in 8° / [published by the Institute of Archaeology, University of Lund (Lunds universitets historiska museum)]. Almqvist & Wiksell, Lund.
- Callmer, Johan 1995. Handversproduktion, samhällsförändringar och bebyggelse. Iakttagelser från östra Sydskandinavien ca. 600–1100 e.Kr. *Produksjon og samfunn : om erhverv, spesialisering og bosetting i Norden i 1. årtusen e.Kr. Varia 30, 39–72*. Universitetets oldsaksamling, Oslo.
- Cappelen 1966. *Cappelens atlas : Større utgave for hjem og skole*. J.W. Cappelens Forlag, Oslo.
- Carelli, Peter 2001. *En kapitalistisk anda: Kulturelle förändringar i 1100-talets Danmark*. Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- Carmichael, David L (ed.) et al. 1994. *Sacred sites, sacred places*. I serien: One world archaeology; vol. 23. Routledge, London.
- Carnap-Bornheim, Claus von 1997. Zur Bedeutung der militärischen Seefahrt bei der Barbaren im 3. Jahrhundert n. Chr. – Skandinavien, die Nordsee und das Schwarze Meer. *Military Aspects of Scandinavian Society. In an European Perspective AD. 1-1300. PNM Studies in Archaeology & History Vol 2, 226–238*. Nationalmuseet, København.
- Carnap-Bornheim, Claus von & Ilkjær, Jørgen 1999. Import av romersk militærudstyr til Norge i yngre romertid. *Et hus med mange rom. Vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen. AmS-Rapport 11A, 135–148*. Arkeologisk Museum i Stavanger, Stavanger.
- Christensen, Arne Emil 1998. Skipsrestene fra Storhaug og Grønhaug. I Opedal, Arnfrid 1998 *De glemte skipsgravene. Makt og myter på Avalsnes*. Ams småtrykk 47, 206–220. Arkeologisk Museum i Stavanger.
- Christaller, Walter 1933. *Die zentralen Orte in Süddeutschland: Eine ökonomisch geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*. Verlag von Gustav Fischer, Jena.
- Christensen, Arne Emil 1984. Uten båt – ingen bosetting. I Indrelied, S. og Larsen, S. U. (reds.) *Sunnmøres forhistorie : fra de første fotefar*, 128–133. Sunnmørspostens forlag, Ålesund.
- Christophersen, Axel 1982. Den urbane varuproduktionens oppkomst og betydning for den tidigmedelalderske byutviklingen. *Bebyggelsehistorisk tidskrift nr. 3 1982 : Den medeltida staden*. Stockholm.
- Christophersen, Axel 1989. Kjøpe, selge, bytte, gi. Vareutveksling og byoppkomst i Norge ca 800–1100: En modell. I Andrén, A. (red.), *Medeltidens fødsel*, 109–145. Lund.
- Christophersen, Axel og Nordeide, Sæbjørg 1994. *Kaupangen ved Nidelva. Riksantikvarens skrifter nr. 7*. Riksantikvaren, Trondheim.
- Chorley, R. J. 1962. Geomorphology and general system theory. *U. S. Geological Survey professional Paper, 500-B*. Washington.
- Cinthio, Erik 1972. Variationmuster in dem frühmittelalterlichen Städtewesen Schonens. *Kiel papers 72. Frühe Städte im westlichen Ostseeraum*, 57–56. Karl Wachholz Verlag, Neumünster.
- Cinthio Erik 1975. Köping och stad i det tidigmedeltida Skåne. *Ale nr1/1975*.
- Clarke, Helen & Ambrosiani, Bjørn 1991. *Towns in the Viking age*. Leicester University Press, Leicester and London.
- Classen, Henry J. M., Skalnik, Peter (eds) 1978. *The early state*. New Babylon studies in the social sciences 32. Mouton, The Hague.
- Cohen, R and Service, Elmer 1978. *Origins of the State. The anthropology of political evolution*. Institute for the Study of Human Issues, Philadelphia.
- Crumlin-Pedersen, Ole 1999. Ships as indicators of trade in northern Europe 600–1200. *Maritime Topography and the medieval Town. PNM Vol4, 11–20*. Nationalmuseet, København.

- Dalton, George (ed.) 1967. *Tribal and peasant economies: Readings in economic Anthropology*. University of Texas press, Dalton, Austin
- Diinhof, Søren 2005. Den vestnorske agrarbosætning. Fra sen stenalder til folkevandringstid. Arkeologiske resultater fra et tiår med fladeafdækninger på Vestlandet. I Høgestøl, M. et al. (reds.), *Konstruksjonspor og byggeskikk. Maskinell flateavdekking – metodikk, tolkning og forvaltning*. AmS Varia 43, 75–85. Arkeologisk Museum i Stavanger, Stavanger.
- Dommelen, Peter van 2006. Colonial Matters: Material Culture and Postcolonial Theory in Colonial Situations. I C. Tilley et al. eds. *Handbook of material Culture*, 104–124. SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi.
- Dommasnes, Liv Helga & Hommedal, Alf Tore 2015. One thousand years of tradition and change on two West-Norwegian farms. I Dommasnes, Gutsmedl-Schumann Hommedal (eds.) *The Farm as a Social Arena*. Waxmann, Münster/New York.
- Duby, Georges 1981. *Krigare och bönder: Den europeiska ekonomins första uppsving 600-1200*. Nordstedt, Stockholm.
- Dyrvik, Ståle et al. 1979. *Norsk økonomisk historie 1500-1970 I*. Universitetsforlaget, Bergen.
- Edvardsen, Edvard 1951 [1630-95] *Den wiit=berømte i fordums Dage Kongelige Residentzis oc endnu høypriveligierede Kiøb= och Handels=stad Bergen udi Norge... Første Part*. Første part utgitt av Bergen Historiske forening ved Olav Brategard. J. D. Beyer, Bergen.
- Eikeland, Marit 1980. *Stadnamn frå Sandnes*. Upublisert hovedfagsoppgave i norsk språk, Universitetet i Oslo.
- Eliassen, Jens Eric 1983. Fisk og fiskerier i Nord-Norge. *Ottar* 6. 83.
- Elvestad, Endre & Opedal, Arnfrid 2001. *Maritim-arkeologiske forundersøkelser av middelalderhavna på Avaldsnes, Karmøy*. AmS-Rapport 18. Arkeologisk Museum i Stavanger, Stavanger.
- Elvestad, Endre 2003. *Rapport: Marinarkeologisk registrering. Stutøy og Midtøy, Karmøy kommune*. Stavanger sjøfartsmuseum, Stavanger.
- Engelstad, Ericka 1991. Nord-Norge: Den ytterste utkant? Om subjektivitet og objektivitet i arkeologisk forskning. I Wik (red.). Sentrum – Periferi. *Gunneria* 64, vol. 1. 125–134. Universitetet i Trondheim, Vitenskapsmuseet. Trondheim.
- Engström, Johan 1991. Fornborgarna och samhällsutvecklingen under mellersta järnaldern. I: Fabech, C. og Ringtved, J. (reds.). *Samfunnsorganisation og regional variation: Norden i romersk jernalder og folkevandringstid: beretning fra 1. nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11–15 april 1989*. *Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter*; 27. Århus.
- Ersland, Geir Atle 2012. *Stavanger bys historie. Bind 1: Bispeby og borgarby: frå opphavet til 1815*. Wigestrånd. Stavanger.
- Evans, Stephen S. 1997. *The lords of battle: image and reality of the comitatus in Dark-Age Britain*. Boydell Press, Woodbridge.
- Fabech, Charlotte 1987. *Krigsbytteoffer – religiøs ceremonie eller politisk manifestasjon? En undersøkelse af de sydkandinaviske krigsbytteofferfund og en vurdering af denne offerskiks karakter samt funksjon i romertid og eldre germanertids samfund*. Upublisert Konferancespeciale. Universitetet i Århus.
- Fabech, Charlotte 1991. Samfunnsorganisation, religiøse ceremonier og regional variation. I: Fabech, C. og Ringtved, J. (reds.). *Samfunnsorganisation og Regional Variation. Norden I Romersk Jernalder og Folkevandringstid*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII, 1991, 283–304.
- Fabech, Charlotte 1993. Skåne – et kulturelt og geografisk grænseland i ældre jernalder og i nutiden. *Tor Vol. 25*. Upsala.
- Fabech, Charlotte 1994. Reading Society from Cultural Landscape: South Scandinavia between Sacral and Political Power. I: P. O. Nielsen, K. Randsborg & H. Thrane (reds.). *The Archaeology of Gudme and Lundeborg. Arkæologiske Studier Vol X. Papers presented at a conference at Svendborg, october 1991*. 169–245. Akademisk forlag, København.
- Fabech, Charlotte 1999. Centrality in sites and landscapes. I: Fabech, C. og Ringtved, J. (reds.) *Settlement and Landscape*, 455–473. Jutland Archaeological Society. Højbjerg.
- Fabech, Charlotte 1999b. Organising the Landscape. A matter of production, power and religion. I: Dickinsons, T. and Griffiths, D. (eds.). *The making of Kingdoms. Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History* 10, 37–47. Oxford.

- Fabech, Charlotte & Ringtvedt, Jytte 1995. Magtens geografi I Sydskskandinavien – om kulturlandskap, produksjon og bebyggelsesmønster. I Resi, H. G. (red.). *Produksjon og samfunn. Varia 30*, 11–31. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Fagrskinna 1972. *Fagrskinna: en norsk kongesaga*. Oversatt og med innledning av Johan Schreiner. Fabritius, Oslo.
- Farbregd, Oddmund 1986. Elveosar – gamle sentra på vandring. *Spor 1986 nr. 2*. 6–12 NTNU, Vitenskapsmuseet. Trondheim.
- Farsund, Arild Aurvåg & Heinzerling, Gottfried 1997. *Omstillingsutfordringer : tre scenarier for Jærregionen mot 2010*. Rapport (Rogalandsforskning)/RF 1997/108. Rogaland Research, Stavanger.
- Fett, Eva Nissen 1968. Førhistorien i Etne. I Dyrvik, S. (skriftstyrar). *Etne-soga. Første bandet: Frå dei eldste tider til 1660*, 124–256. Bergen.
- Fett, Eva Nissen 1972. Forhistorisk tid. I Vaage, E. *Kvinneherad. Bygdesoga*. 11–157 Kvinnherad bygdeboknemnd, Rosendal.
- Fett, Per 1940a. Arms in Norway between 400–600 A.D. Part I. *Bergen museums årbok 1938. Historisk antikvarisk rekke, nr. 2*, s. 1–89. Bergen.
- Fett, Per 1940b. Arms in Norway between 400–600 A.D. Part II. *Bergen museums årbok*. Historisk antikvarisk rekke, nr. 2, 1–45. Bergen.
- Fett, Per 1943. Bergen museums tilvekst av oldsaker 1942. *Bergen museums årbok 1942. Historisk antikvarisk rekke Nr. 2*. 1–32. Bergen.
- Fett, Per 1950-5. *Førhistoriske minne på Sunnmøre 5: Ørsta prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 1950-7. *Førhistoriske minne på Sunnmøre 7: Hjørundfjord prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 1950-14. *Førhistoriske minne på Sunnmøre 14. Borgund prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 1950-14. *Førhistoriske minne på Sunnmøre 14: Haram prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 1951-2. *Førhistoriske minne på Sunnmøre 2: Sande prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 1951-3. *Førhistoriske minne på Sunnmøre 3: Herøy prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 1951-6. *Førhistoriske minne på Sunnmøre 6: Volda prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 1952-3. *Førhistoriske minne i Sogn 3: Årdal prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 1952-4. *Førhistoriske minne i Sogn 4: Lærdal prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 1954-1. *Førhistoriske minne i Sogn 1: Luster prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 1954-6. *Førhistoriske minne i Sogn 6: Lærdal prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 1954-7. *Førhistoriske minne i Sogn 7: Leikanger prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen:
- Fett, Per 1954-8. *Førhistoriske minne i Sogn 8: Aurland prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 1954-9. *Førhistoriske minne i Sogn 9: Vik prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 1955-1. *Førhistoriske minne i Hardanger 1: Røldal prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 1955-2. *Førhistoriske minne i Sogn 2: Hafslo prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 1955-6. *Førhistoriske minne i Sogn 6: Sogndal prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.

- Fett, Per 1956-1. *Førhistoriske minne i Sunnhordland 1: Kvinnherad prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 1957-3. *Førhistoriske minne i Fjordane 3: Gaular prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 1957-4. *Førhistoriske minne i Fjordane 4: Jølster prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 1958-7. *Førhistoriske minne i Fjordane 4: Bremanger prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 1960-11/12. *Førhistoriske minne i Fjordane 11-12: Eid prestegjeld og Hornindal prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 1960-13. *Førhistoriske minne i Fjordane 6: Gloppen prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 1961-15. *Førhistoriske minne i Fjordane 15: Stryn prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 1963-3. *Førhistoriske minne i Sunnhordland 3: Etne prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 1965-9. *Førhistoriske minne i Sunnhordland 9: Fjelberg prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 1966-13. *Førhistoriske minne i Fjordane 13: Gloppen prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 1971-10. *Førhistoriske minne i Sunnhordland 10: Ølen prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 1973-5. *Førhistoriske minne i Sunnhordland 5: Fitjar prestegjeld*. Universitetet, Historisk Museum, Bergen.
- Fett, Per 2001. *Førhistoriske minne på Vestlandet* [online: www.dokpro.uio.no/arkeologi/fett/fett_ramme.html]. Dokumentasjonsprosjektet. Oslo.
- Feveile, C & Jensen, S. 2000. Ribe in the 8th and 9th Century. A Contribution to the Archaeological Chronology of North Western Europe. *Vikings in the west. Acta Archaeologica vol. 71. Acta Archaeologica Supplementa vol. II – 2000*, 9–24. Munksgaard, København.
- Fischer, Gerhard 1913. Fra Borgund gamle kjøpstad. *Foreningen til norske Fortidsminnsmerkers bevaring. Aarsberetning 1913*. Kristiania.
- Frey, William H. & Zimmer, Zachary 2001. Defining the City. I: Paddison, R. *Handbook of urban studies*. SAGE publications Ltd. London.
- Fried, M 1960. On the evolution of social stratification of the state. Diamond, S. (red.). *Culture in history: essays in honor of Paul Radin*. Columbia University Press, New York.
- Friedman, J. 1986. Culture, identity, and world process. *Comparative studies in the development of complex societies, vol. 3. The World Archaeological Congress*. Southampton 1986. Allen & Unwin, London.
- Friedman, J. and Rowlands, M. 1977. Notes toward an epigenetic model of the evolution of "civilization". I: Friedman, J. and Rowlands M. J. (reds.). *The Evolution of social systems: proceedings of a meeting of the Research Seminar in Archaeology and related subjects held at the Institute of Archaeology, London University*, London.
- Fritzner, Johan 1972. *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. (4. utgave, uforandret etter 2 utgave 1883–1896). Universitetsforlaget, Oslo–Bergen–Tromsø.
- Fuglesang, Signe Horn 1981. Woodcarvers – professionals and amateurs – in eleventh-century Trondheim. I: David M. Wilson and Marjorie L. Caygill (eds.). *Economic aspects of the Viking Age*, 21–31. British Museum: Occasional Paper. No. 30. British Museum, London.
- Fyllingsnes, Frode 2004. Notow – hanseatane si hamn på Avaldsnes. *Heimen. Lokalhistorisk tidskrift 1-2004*. 3–22. Landslaget for lokalhistorie, Trondheim.
- Færøvik, Bernhard og Fett, Per 1944. Fjortoftbåtane. *Bergen museums årbok 1943. Historisk-antikvarisk rekke nr. 3*. Bergen
- Fønnebo, Reidar 1988. *Langs Nordmannslepene over Hardangervidda*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Gansum, Terje 1995. *Jernaldergravskikk i Slagendalen: Oseberghaugen og Storhaugene i Vestfold. Lokale eller regionale symboler? En landskapsarkeologisk undersøkelse*. Upublisert magistergrad i arkeologi. Universitetet i Oslo.

- Gansum, Terje 2004. *Hauger som konstruksjoner: arkeologiske forventninger gjennom 200 år*. GOTARC, Series B, Gothenburg archaeological theses. No 33. University, Department of Archaeology, Gothenburg.
- Gennep, Arnold Van 1999 [1909]. *Rites de passage*; oversatt av Erik Ringen. Pax, Oslo.
- Giddens, Anthony 1979. *Central problems in social theory: action, structure and contradiction in social analysis*. Macmillan, London.
- Giddens, Anthony 1984. *The constitution of society: outline of the theory of structuration*. Polity Press, Cambridge.
- Giddens, Anthony 1987. *Social theory and modern sociology*. Polity Press, Oxford.
- Gilhus, Ingvild Sælid 1999. Forord i Gennep 1999. *Rites de passage*, s. 9–19. Pax, Oslo.
- Gjerde, Jan 1999. Erling Skjalgsson og Stavangers opprinnelse. *Stavanger Aftenblad*, 28. desember 1999. Stavanger
- Gjerløw, Jens A. R. 1988. Utskylden : Funksjon – opprinnelse – avvikling. *Historisk tidsskrift 4-1988*, 361–398.
- Gluckman, Max & Daryll Forde 1962. *Essays on the ritual of social relations*. Manchester University Press, Manchester.
- Gluckman, Max 1963. *Order and Rebellion in Tribal Arica*. Free Press, New York.
- Grieg, Sigurd 1932. Byfundene fra Lusakaupanger. *Tidsskrift utgit av Historielaget for Sogn. Nr. 8*, 16–31.
- Grieg, Sigurd 1972. Lahellenavnet i Arkeologisk og kulturhistorisk lys. *Universitetets oldsaksamling årbok 1969*, 5–66. Oslo.
- Grimm, Oliver 2002. The military context of Norwegian boathouses AD 1-1500. *Maritime Warfare in Northern Europa. PNM. Publications from the National Museum Studies in Archaeology & History Vol.*, 105–125. Copenhagen.
- Grimm, Oliver 2006. Tunanlegg på Jæren og det europeiske continent. *frå haug ok heidni Nr. 4 2006*, 3–10. Stavanger.
- Grimm, Oliver 2007. Roman period courtsites i southwesen Norway – a social organisaton in an international perspective. Oliver Grimm, Kiel.
- Grimm, Oiver 2008. Angrep nordmenn Jylland rett etter 200 e.Kr.? Tolkninger av et dansk myroffersted. *Viking 2008*, 71–102. Oslo.
- Grimm, Oliver & Stylegard, Frans-Arne 2004. Court sites in Southwest Norway. In *Norwegian Archeological Review. Vol. 37 No. 2, 2004*, 111–134. Taylor & Francis, Oslo.
- Grude, Egil Harald 1996. Egersund byhistorie 1. Eigersund kommune, Egersund.
- Grøn, Ole 2002. *Rapport for seismisk undersøkelse av middelalderhavnen ved Avaldsnes, Karmøy*. NIKU, Oslo.
- Gulbekk, Svein H. Uten årstall. Gjerdeskatten fra Hyllestad – en typisk og utypisk myntskatt fra sen vikingtid. <http://www.kvernstein.no/Myntfunn.pdf>. (Nedlastet 8.3.2007).
- Gustavson, Gabriel 1891. En baadgrav fra vikingetiden. *Bergen museums aarsberetning for 1890 No 8*. Bergen.
- Gustin, Ingrid 2004. *Mellan gåva och marknad: Handel, tillit och materiell kultur under vikingstid*. Lund studies in Medieval Archaeology 34. Almgren & Wiksell, Malmö.
- Hagen, Anders 1973. Fra Sunnmørsledens fortid. Kommentar til et forsøk. *Finska fornminnesföreningens tidsskrift 75*, 50–59. Helsingfors.
- Hagen, Anders 1997. *Gåten om kong Raknes grav. Hovedtrekk i norsk arkeologi*. Cappelen, Oslo.
- Haggett, Peter 1965. *Locational Analysis in Human Geography*. Edward Arnold Ltd. London.
- Hall, A. D. and Fagen, R. E. 1956. Definition of system. *General System Yearbook, 1*, 18–28
- Hansen, Gitte 2005. Bergen c 800 – c 1170: the emergence of a town. *The Bryggen papers. Main series no. 6*. Fagbokfolaget, Bergen.
- Hansen, Ulla Lund et al. 1995. *Himlingøje – Seeland – Europa*. Det kongelige nordiske oldskriftselskab, København.
- Harrison, Dick 1997. Centalorter i historisk forskning om tidig medeltid. I: Callmer, J & Rosengren, E (red.): ”...gick Grendel att söka det höga huset...”: *arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder: rapport från ett seminarium i Falkenberg 16-17 november 1995. Slöinge projektet 1; Halland läns museers skriftserie; No 9 Gotarc. Ser. C, Arkeologiska skrifter; No 17*, 25–31. Hallands läns museer, Halmstad.

- Hatleskog, Anne-Britt 1997. Samfunnsorganisatorisk endringer eller religionsskifte i yngre jernalder med utgangspunkt i gravmateriale frå Sunnhordland og Hardanger. *AmS Varia* 31, 7–36. Arkeologisk museum i Stavanger.
- Haug, Elbjørg 2005. Fra byens grunnleggelse? *Stavanger museum årbok 2004*, s. 5–71. Stavanger.
- Hauken, Åsa Dalin 1984. Vestlandskittlar: en studie av en provinsialromersk importgrupp i Norge. Upublisert magistergradsavhandling i arkeologi. Universitetet i Bergen
- Hauken, Åsa Dalin 2005. *The Westland cauldrons in Norway*. AmS-Skrifter 19. Arkeologisk museum i Stavanger.
- Hedeager, Lotte 1980. Besiedlung, soziale Struktur und politische Organisation in der älteren und jüngeren römischen Kaiserzeit Ostänemarks. *Prehistorische Zeitschrift* 55, 38–109. Berlin.
- Hedeager, Lotte 1992. Kingdoms, Ethnicity and material Culture: Denmark in a European Perspective. Carver, M. O. H. (eds), *The Age of Sutton Hoo: the seventh century in north-western Europa*, 279–300. Boydell Press, Woodbridge, Suffolk.
- Hedeager, Lotte 2003. Kognitiv topografi: Ædelmetaldepoter i landskapet. I Rolfsen, P. og Stylegar, F.-A. (red.). *Snartemofunnene i nytt lys. Universitetets kulturhistoriske museer. Skrifter nr. 2*, 147–221. Universitetet i Oslo.
- Hedeager, Lotte og Tvarnø, Henrik 2001, *Tusen års europahistorie. Romere germanere og nordboere*. Pax Forlag A/S, Oslo.
- Heggstad, Leiv 1957. *Gamalnorsk ordbok*. Det norske samlaget, Oslo.
- Heiberg, Gert Falch 1932. Hvor lå middelalderens Lusakaupanger? *Tidsskrift utgitt av Historielaget for Sogn*. Nr. 8, 5–15.
- Heiberg, Gert Falch 1934. Hvor lå middelalderens Lusakaupanger? 2. *Tidsskrift utgitt av Historielaget for Sogn*. Nr. 9, 56–58.
- Helland, Amund 1901. *Nordre Bergenhus Amt I-II*, Norges Land og folk XIV, Kristiania.
- Helgen, Geir 1982. *Odd og egg: Merovingertidsfunn fra Hordaland, Sogn og Fjordane*. Arkeologiske avhandlingar No. 3. Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Helgeson, Bertil 2002. *Järnålderns Skåne : samhälle, centra och regioner*. Uppåkrastudier 5. Acta archaeologica Lundensia. Series in 8°, No. 38 [published by the Institute of Archaeology, University of Lund (Lunds universitets historiska museum)]. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Helle, Knut 1964. *Norge blir en stat, Handbok i Norges historie 3*. Universitetsforlaget, Bergen–Oslo–Tromsø.
- Helle, Knut 1991. *Norge blir en stat, Handbok i Norges historie 3*, 2. opplag. Universitetsforlaget, Bergen–Oslo–Tromsø.
- Helle, Knut 1975. Stavanger. Fra vår til by. Stavanger kommune, Stabenfeldt forlag, Stavanger.
- Helle, Knut 1978. Våre middelalderske bykjerners historiske betydning. *Middelalderske bykjerner. Deres historiske betydning og juridiske status*, 22–27. Bryggens museum, Bergen.
- Helle, Knut 1980. Handelsplass – By. *Riksantikvarieämbetet och Siatens historiska museer rapport. Medeltidsstaden 18. Handelsplats – Stad – Omland. Symposium om det medeltida stadsväsenet i Mellansverige*, 16–29. Stockholm.
- Helle, Knut 1984. *Nomadefolk og høykulturer:1000–1300*. Aschehougs verdenshistorie bind 5. Helle, K. et al. (red.). Aschehoug, Oslo.
- Helle, Knut 1987. Da Rogaland var Rygjafylke. Næss, H. E. og Hovland, E. (reds.). *Fra Vistehola til Ekofisk: bind I og II, Rogaland gjennom tidene*, 75–140. Universitetsforlaget. Stavanger–Oslo–Bergen–Tromsø.
- Helle, Knut 1993. Rikssamlingen etter Harald Hårfagre. I Marit S. Veia (red.). *Rikssamlingen og Harald Hårfagre: historisk seminar på Karmøy 10. og 11. juni 1993*, 147–161. Karmøy kommune. Kopervik.
- Helle, Knut 1995. *Bergen bys historie bind I*. 2. opplag. Alma mater forlag AS, Bergen.
- Helle, Knut 2001. *Gulatinget og Gulatingslova*. Skald, Leikanger.
- Helle, Knut 2006. *Norsk byhistorie: urbanisering gjennom 1300 år: Del I. Fra opphavet til omkring 1500*, 23–123. Pax forlag A/S, Oslo.
- Helle, Knut 2008. Stavanger by og Utstein kloster. *Historisk tidsskrift bind 87 nummer 4-2008*, 577–605. Universitetsforlaget, Oslo.
- Helle, Knut 2012. Bjarne Erlingsson. I: *Store norske leksikon*. Hentet fra http://snl.no/nbl_biografi/Bjarne_Erlingsson/utdypning (nedlastet 20.01.2012).

- Helle, Knut & Nedkvitne, Arnved 1977. Sentrumsdannelser og byutvikling i norsk middelalder. I Blom, Grethe Authén (red.). *Urbaniseringsprosessen i Norden. Del 1. Middelaldersteder*, 189–287. Universitetsforlaget, Oslo–Bergen–Tromsø.
- Hellesøe, Hege Presttun 2006. *Båtgravene i Nordfjord*. Upublisert mastergradsoppgave, Universitetet i Bergen.
- Hemdorff, Olle 1994. Hundvåg – Stavangers sentrum i forhistorisk tid. *frå haug ok heiðni Nr. 4 1994*, s. 4–5. Stavanger.
- Hemdorff, Olle 2003. Fra fangstfolk til vikinger. Hundvåg i 10.000 år. Før i tiå. *Fra Hundvåg og øyane*, s. 19–27. Stavanger: Hundvåg og øyane historielag, Stavanger.
- Hernæs, Per 1993. Kristen innflytelse i Rogalands vikingtid. *Rikssamlingen og Harald Hårfagre: historisk seminar på Karmøy 10. og 11. juni 1993*, s. 75–117. Karmøy kommune, Karmøy.
- Hernæs, Per 1999. Dommegagssteinen ved Avaldsnes kirke. *Et hus med mange rom. Vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen. AmS-rapport 11A*. 121–134. Arkeologisk Museum i Stavanger.
- Herschend, Frands 1993. The origin of the hall in southern Scandinavia. *Tor 25*, 175–201, Uppsala.
- Herteig, Asbjørn E. 1954. Omkring kaupangen på Veøy i Romsdal. *Viking, bind XVIII*, s. 69–88.
- Herteig, Asbjørn E. 1955. *Bidrag til jernalderens busetningshistorie på Toten*. Det norske videnskapsakademi i Oslo. 2. Hist.-filos. klasse; 1955, no. 1. Oslo.
- Herteig, Asbjørn E. 1957. Kaupangen på Borgund. *Borgund og Giske. Band I*, 421–472. Borgund og Giske bygdeboknemnd. Bergen.
- Herteig, Asbjørn E. 1969a. De arkeologiske undersøkelser på Bryggen i Bergen. Holmsen A. og Simensen J. (red.). *Samfunnsmaktene brytes. Norske historikere i utvalg II*, s. 454–462. Oslo. Opprinnelig trykket 1966 i *Beretning om det nordiske historikermøtet i Bergen 10.–13. august*, 71–76. 1964. Bergen.
- Herteig, Asbjørn E. 1969b: *Kongers havn og handels sete. Fra de arkeologiske undersøkelser på Bryggen i Bergen 1955–68*. Oslo: Aschehoug
- Herteig, Asbjørn E. 1974. *Borgundkaupangen på Sunnmøre*. Ålesund. Borgundkaupangens venner, Ålesund.
- Herteig, Asbjørn E. 1975. Borgund in Sunnmøre. Topography, history of construction, state of research. *Archaeological contributions to early history of urban communities in Norway*, 23–48. Universitetsforlaget, Oslo–Bergen–Tromsø.
- Herteig, Asbjørn E. 1979. Fra Kaupang til by. I Semingsen I. m.fl (reds.). *Kaupang og katedral. Norges kulturhistorie, bind 2*, 45–3. H. Aschehoug & Co, Oslo.
- Hiorth, Finngeir 1975. *Makt*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Hodder, Ian & Orton, Clive 1976. *Spatial Analysis in Archaeology*. New studies in archaeology 1. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hodder, Ian 1978. Social organisation an human interaction: the development of some tentative hypotheses in terms of material culture. I Hodder, I (ed.): *The Spatial Organisation of Culture. New Approaches in Archaeology*, 199–271. Duckworth. London.
- Hodges, Richard 1988. *Primitive and peasant markets*. I serien *New perspectives on the past*. Basil Blackwell, Oxford.
- Hodges, Richard 1989. *Dark age economies: the origins of towns and trade A.D. 600–1000*. I serien *New approaches in archaeology*. Duckworth, London.
- Hoel, Kåre 1985. Huseby-garders gamle navn. Huseby-Tesal, Huseby-Odinsal, Huseby-Skiringsal. *Årsmelding fra Institutt for namnegransking*, 119–32. Universitetet i Oslo, Institutt for namnegransking, Oslo.
- Hohenberg, Paul M. & Lees, Lynn Hollen 1996. *The making of Urban Europe, 1000 – 1994*. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts and London, England.
- Hofseth, Ellen Høygård 1980. Fjellressursenes betydning i yngre jernalders økonomi. *AmS-skrifter 5*. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- Holmsen, Andreas 1961. *Norges historie. Fra de eldste tider til eneveldets innførelse i 1660*. (3. utgave, i hovedsak et opptrykk fra 2. utgave 1949). Universitetsforlaget, Oslo–Bergen–Tromsø.
- Holmsen, Andreas 1976. *Nye studier i gammel historie*. Universitetsforlaget, Oslo–Bergen–Tromsø.
- Holmsen A. og Simensen J. (red.) 1969. *Samfunnsmaktene brytes. Norske historikere i utvalg II*. Universitetsforlaget, Oslo.

- Hommedal, Alf Tore 1997. Bakgrunnen for helgenanlegget på Selja og staden si rolle for den tidlige kristninga i Norge. I Rindal, M. (red.). *Selja – heilag stad i 1000 år*, 43–76. Universitetsforlaget, Oslo.
- Hougen, Bjørn 1933. Handelsforbindelser i Norge inntil 600 e.Kr. I *Handel og samferdsel i Oldtiden*, 27–38, utgivet af Johs. Brøndsted. I serien Nordisk kultur; 16 A. Bonnier, Stockholm.
- Hufthammer, A. K. et al. 2011. A study of bone remains and butchery patterns from medieval mass-hunting of reindeer in the South Norwegian mountain districts. *Quaternary International, Volume 238, Issues 1–2. 1 June 20*, s. 55–62. Oxford.
- Hvass, Steen & Storgaard, Birger 1993 (red.). *Da klinger i muld ... 25 års arkeologi i Danmark*. Det Kgl. Nordiske Oldskriftselskab, Jysk Arkæologisk Selskab. Aarhus Universitetsforlag, Århus.
- Hägerstam, Torstein 1953. Innovationsförloppet ur korologisk synspunkt. *Meddelanden från Lunds Universitet geografiska institution*. Avhandlingar XXV. Lund
- Hårdh, Birgitta 2003. The Contacts of the Central Place. “Centrality – Regionality. The Social Structure of Southern Sweden during the Iron Age. *Uppåkrastudier 7. Acta Archeologica Lundensia series in 8°, No.40*, 27–66. Almqvist & Wiksell International. Stockholm.
- Høgestøl, Mari et al. 2005. Konstruksjonsspor og byggeskikk: Maskinell fflateavdekking – metodikk, tolkning og forvaltning. AmS-Varia 43. Arkeologisk Museum i Stavanger. Stavanger.
- Haavaldsen, Per 1988. Spennende funn fra Håvodl, Sælland i Time. *frå haug ok heidni 1988 nr.1*, 16–20. Stavanger.
- Haavaldsen, Per 1995. Fra bronse til jern. Glimt av funn og fornminner fra bronsealder og jernalder i Eigersund. *frå haug ok heidni Nr.3 1995*, 10–17. Stavanger.
- Haavaldsen, Per 1997. Lavteknologisk jernframstilling i Rogaland i jernalder og middelalder. *AmS-Varia 31*, 69–92. Arkeologisk Museum i Stavanger. Stavanger.
- Idsøe, Rune 2003. *Rapport fra kultruhistorisk synfaring/registrering i Hjelmeland kommune. (Gnr.112, 113, 137, 138)*. Upublisert rapport, Rogaland fylkeskommune. Topografisk arkiv Arkeologisk museum i Stavanger.
- Ilkjær, Jørgen 1993. *Illerup Ådal bd. 3. Die Gürtel: Bestandteile und Zubehör: [Textband]*. Jutland Archaeological Society publications; 25. Aarhus University Press, Århus.
- Ilkjær, Jørgen 2000. *Den første Norgeshistorien – Illerupfunnet: Ny innsikt i skandinavisk romertid*. Kulturhistorisk forlag, Tønsberg.
- Indrelid, Svein og Larsen, Stein Ugelvik (red.) 1984. *Sunnmøres forhistorie: fra de første fotefar*. Sunnmørspostens forlag. Ålesund.
- Indrelid, Svein 1996. *Strilesoga band 1: Nord- og Midhordland gjennom tidene*. Eide, Bergen.
- Indrelid, Svein 2007. Fangstanlegget på Sumtangen, Hardangeridra – utforskning gjennom 165 år. *Viking 2007*, 125–154.
- Indreleid, S., Hufthammer A. K. 2011. Medieval mass trapping of reindeer at the Hardangervidda mountain plateau, SouthNorway. *Quaternary International, volume 238, Issues -2, 1 June 20*, 44–54. Oxford.
- Isard, Walter 1956. *Location and space-economy: a general theory relating to industrial location, market areas, land use, trade, and urban structure*. I W. Isard: The Regional science studies series 1. M.I.T. Press, Cambridge, Mass.
- Iversen, Frode 1997. *Var middelalderens lendmannsgårder kjerner i eldre godssamlinger? En analyse av romlig organisering av graver og eiendomsstruktur i Hordaland og Sogn og Fjordane*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen
- Iversen, Frode 1999. Hva arvet Erlend? Om gods og godsproblematikk på Vestlandet i yngre jernalder og middelalder. Et eksempel fra Etne. I: Fuglestad, L., Gansum, T. & Opedal, A. (reds.). *Et bus med mange rom. Vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen*. AmS-rapport 11B, 339–353. Arkeologisk Museum i Stavanger, Stavanger.
- Iversen, Frode 1999b. *Var middelalderens lendmannsgårder kjerner i eldre godssamlinger? En analyse av romlig organisering av graver og eiendomsstruktur i Hordaland og Sogn og Fjordane*. Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen – 4. Bergen.
- Iversen, Frode 2000. Grav, gård og gods i Etne i yngre jernalder og middelalder. I: Reidar Almås og Brynjulv Gjerdåker (reds.). *Norges landbruks historie til år 2000: Sosiale endringer i bondesamfunnet: rapport fra programseminar 15.-16. oktober 1999, Bergen. Rapport / Senter for bygdeforskning; 7/00*, 25–38. Senter for bygdeforskning. Trondheim.

- Iversen, Frode 2002. Kongsgåren Seim og jordegodset. Et nytt forsøk på arkeologisk og historisk rekonstruksjon. *Heimen* 39/3, 175–212.
- Iversen, Frode 2004. *Eiendom, makt og statsdannelse. Kongsgårder og gods i Hordaland i yngre jernalder og middelalder*. Dr. art. avhandling i arkeologi, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Iversen, Frode 2014. Om aritmetikk og rettferdinget. Tinget I randen av av Europa i jernalderen. I Gullbekk, S. (red.) *Ja, vi elsker frihet. En atologi*, 246–256. Dreyer, Oslo.
- Iversen, Frode 2015. House of Commons, House of Lords? The thing on the Treshold of Statehood in Rogaland, Western Norway in the Merovingian and Viking Ages. I Baug, I. Larsen, J. og Mygland, Sigrd Samsset (eds) *Nordic Middle Ages – Artefacts, Landscape and Society. Essays in Honour of Ingvild Øye on her 70th Birthday*. UBAS 8, 175–192. University of Bergen.
- Iversen, Frode 2015b. Hålogaland blir en rettskrets. *Heimen* bind 52, 101–120.
- Iversen, Frode i trykk 2017. Emerging Kingship in the 8th century? New datings of three court-yard sites in Rogaland. I Dagfinn Skre (red.). *Avaldsnes, A Sea-King's Seat at the Island of Kjørmt*. de Gruyter, Berlin.
- Jensen, Atle 2001. *Hæreid: gravfelt frå jernalder*. Eidfjord?. Hæreidprosjektet.
- Johannessen, Live 1998. *Fiskevær og fiskebuer i vestnorsk jernalder: En analyse av strandtuffer i Hordaland*. Arkeologiske Avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen – 2. Arkeologisk institutt, Bergen.
- Johansen, Sverre og Søbstad, Tom 1978. De nordnorske tunanleggene fra jernalderen. *Viking XLI*. 1977, 9–56. Norsk Arkeologisk selskap, Oslo.
- Johansen, Arne B. 1979. Livbergingsmåter i fjelldalene. *Jern og jernvinne som kulturhistorisk faktor i jernalder og middelalder i Norge. AmS-Varia* 4, 82–90. Arkeologisk Museum i Stavanger, Stavanger.
- Johansen, Arne B. 1991. Periferi og sentrum som arkeologiske begreper. I Wik, B. (red.) *Sentrum – Periferi. Gunneria* 64, vol. 1, 23–35. Vitenskapsmuseet. Trondheim.
- Johnsen, Oscar Albert 1929. *Tønsbergs historie, bind 1*. Gyldendal norsk forlag, Oslo.
- Jondell, Erik 1974. *Vikingatidens balansvågar i Norge*. Upublisert C1 upsats i arkeologi. Universitetet i Upsala
- Jørgensen, Lise Bender. Se: Bender Jørgensen, Lise.
- Jåtten, Therese 2006. *Insulære gjenstander fra yngre jernalder funnet på Vestlandet – Betydning og funksjon i ny kontekst*. Utrykt mastergradsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Kalhovd, Karl 1994. *Den kulturhistoriske orden: En analyse med utgangspunkt i Leksaren*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitet i Oslo.
- Kjelstadli, Jonas 2012. *Skipsnavn fra vikingtiden og middelalderen*. Hentet fra <http://axelnelson.com/skepp/navn.htm>. (nedlastet 23.01.2012)
- Kloster, Robert 1957. Borgund kirke og Giske kapell. *Borgund og Giske. Band I*, 353–420 Borgund og Giske bygdeboknemnd, Bergen.
- Knagenhjelm, Christen 2004. *Kaupanger: En analyse av kaupangens lokalisering og funksjon*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Koht, Halvdan 1996. Upphavs til dei gamle norske byane. I Holmsen, A. (red.). *Norsk Middelalder. Utvalgte avhandlinger for historiestudiet*, 110–130. Universitetsforlaget, Oslo-Bergen-Tromsø. Opprinnelig trykt 1921. *Innhogg og utsyn i norsk historie*. Aschehoug, Kristiania.
- Kolsrud, Oluf 1922. *Stavanger bispestol*, *Norvegica sacra*, 22–99. Kristiania
- Koo, Kook-Jin 2002. Central Place Theory. Online: www-personal.umich.edu/~kkoolup538handbook.html. (nedlastet 1.11.2003). Koren-Wiberg, Christian 1921. *Bergens kulturhistorie*. Johan Griegs forlag. Bergen.
- Kristoffersen, Siv 2000. Sverd og spenne. Dyreornamentik og sosial kontekst. Høyskoleforlaget. Bergen.
- Kvalsund, Ola 1957. Sagntida og den første historiske tida. *Borgund og Giske. Band I*, 145–352. Borgund og Giske bygdeboknemnd, Bergen.
- Kvamme, Sigrunn 1994. Herrane til Giske. I Larsen, S.U. og Sulebust J. (red.). *I balansepunktet: Sunnmøres eldste historie ca. 800–1660*, 166–188. Sunnmørspostens forlag. Ålesund.
- Larsen, Arne J. 1972. Skomaterialet fra utgravningene i Borgund på Sunnmøre 1954–1962. *Årbok (Universitetet i Bergen) / Humanistisk serie 1970:1*. Bergen.
- Larsen, Arne J. 1994. Audun Hugeliksson og «borga» på Hegrans i Jølster. *Viking LVII-1994*. Norsk arkeologisk selskap, Oslo.

- Larsen, Arne J. 2008. Borgund på Sunnmøre – de eldste konstruksjonene. Andersersson, Hans et al. (reds.). *De første 200 årene – nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer*. UBAS 5, 41–56. Universitetet i Bergen.
- Larsen, Arne J. og Reimers, Egil 1994. Har man funnet hovdingsetet til giskeætta? I Larsen, S. U. og Sulebust J. (reds.). *I balansepunkter: Sunnmøres eldste historie ca. 800–1660*, 281–291. Sunnmørspostens forlag, Ålesund.
- Larsen, Stein Ugelvik 1994. Fra Borgund til Bergen. I: Larsen, S. U. og Sulebust J. (reds.). *I balansepunkter: Sunnmøres eldste historie ca. 800–1660*, 189–205. Sunnmørspostens forlag, Ålesund.
- Larsen, Jan Henning 1978. *Utskyldsriket: Arkeologisk drøfting av en historisk hypotese*. Utrykt magistregradsavhandling i arkeologi, Universitetet i Oslo.
- Larsen, Mogens (forf./red.) 1979. *Power and propaganda. A symposium on ancient empires*. Akademisk Forlag, Copenhagen.
- Larsen, Stein Ugelvik 1984. Fra Sunnmøres særlige forhistorie. I: Indrelid, Svein og Larsen, Stein Ugelvik (red.). – *fra de første forefær*, 219–230. Sunnmørspostens forlag, Ålesund.
- Lavik, Per Jan 1969. *Godøyfunnet og bakgrunnen for det: studier i Sunnmørsledens eldrejernalder*. Utrykt magistregradsavhandling i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Le Bras, Gabriel 1975. Oppfatninger av økonomi og samfunn. I Lunden, K. (red.) *Europeisk middelalder: Økonomi og samfunn 500 – 1350*, 290–309. J. W. Cappelens forlag AS, Oslo.
- Lehman, Karl 1888. Der Ursprung des norwegischen Sysselamtes. *Abhandlungen zur germanischen, insbesondere nordischen Rechtsgesichte*, 177–215. Gutentag, Berlin.
- Lia, Øystein 2000. «Med hodet i sanden!». *frå haug ok heidni Nr 2/2000*, 24–29. Stavanger.
- Lie, Christian 2000. *Bygdeborgene i Etrne*. Upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Bergen.
- Lie, Hallvard 1982. *Om sagakunst og skaldskap: utvalgte avhandlinger*. Alvheim & Eide, Øvre Ervik.
- Lightfoot, Amy 1997. Ullseil i tusen år. *Spor 1997 Nr. 2*, 10–15. Fakultet for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, Trondheim.
- Lihammer, Anna 2007. *Bortom riksbygningen : människaor, landskap och makt i sydöstra Skandinavien*. Lund studies in historical archaeology, bind 7. Lunds universitet, Institutionen för arkeologi och antikens historia.
- Lillehammer, Arnvid 1973. Norske borger og forsvarsanlegg frå jernalderen. *Stavanger Museums årbok 1972*, 29–43. Stavanger.
- Lillehammer, Arnvid 1994. *Fra jeger til bonde – inntil 800 e.Kr*. Ascheougs Norgeshistorie. H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard). Oslo.
- Lillehammer, Arnvid 2000. *Rapport om forprosjektet mellomalderbyen Stavanger: spørsmål om grunnlegginga av Stavanger by*. AmS-Rapport 16. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- Lillehammer, Grete 1988. Kvasheimgravfeltet – ved porten til Leia. *Arkeologiske Skrifter Historisk Museum. No.4-1988: Festskrift til Anders Hagen*, 367–380. Universitetet i Bergen.
- Lillehammer, Grete 1996. *Død og grav. Gravsikkert på Kvasheimfeltet, Hå i Rogaland, SV Norge*. AmS Skrifter 13. Arkeologisk Museum i Stavanger. Stavanger.
- Lillehammer, Grete 2004. *Konflikter i landskapet. Kulturminnevern og kulturforståelse: Analyse av alvedans og utmarksmiljø i Hå kommune i Rogaland, SV-Norge*. AmS Varia 42. Arkeologisk Museum i Stavanger, Stavanger.
- Lindanger, Birger 1987. Rogaland og den store mannedauden. I Hovland, E. & Næss, H. E. (red.): *Fra Vistehola til Ekofisk. Rogaland gjennomtidende. Bind 1*, 142–152. Universitetsforlaget, Stavanger.
- Lindanger, Birger 2003. Storgardar og godtfolk på Hundvåg i mellomalderen. *Før i tiå. Fra Hundvåg og øyane*, 29–39. Hundvåg og øyane historielag. Stavanger.
- Lopez, Robert S. 1971. *The commercial Revolution of the Middle Ages 950–1350*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.
- Lorentzen, Bernt 1952. *Gård og grunn i Bergen i middelalderen*. Det Hansetiske Museums Skrifter bind 16. John Griegs boktrykkeri. Bergen.
- Lund, Niels 1996. *Lið Leding og Landvern. Hær og samfund i Danmark i ældre middelalder*. Vikingskibshallen. Roskilde.
- Lundquist, Lars 1996. Slöinge – en stormannsgård från järnåldern. I: Ersgård, L. et al. (red.) *Slöinge och Borg. Stormannsgårdar i öst öst och vest*. RAÄ Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 18. Lindköping.

- Lundquist, Lars 1997. Central Places and Central Areas in the Late Iron Age. Some Examples from South-western Sweden. I Andersson, H et al. (reds.). *Visions of the past : Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Lund Studies in Medieval Archaeology 19. RAÄ Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 24. Stocholm.
- Lundquist, Lars 2000. *Järnålderns centra – exempel från Halland och Västergötland*. Urbaniseringsprosesser i Västsverige. En utvärdering av updragsarkeologins möjligheter att belysa historiska prosesser. Göteborg.
- Løken, Trond 1991. Forsand i Rogaland – lokalt sentrum i de sørlige Ryfylkefjordene. I Wik, B (red.). *Sentrum – periferi*. *Gunneria* 64, 207–223. Vitenskapsmuseet, Trondheim.
- Løken, Trond 1992. Forsand og jernalderens landsbyanlegg i Rogaland – Ressursbakgrunn og struktur. *Gård – tettsted – kaupang – by*. *N.U.B* nr 3, 53–70. Riksantikvaren. Utgravingskontoret for Bergen, Bergen.
- Løken, Trond 2001. Jæren eller Karmøy – hvor var makta i Rogaland i eldre jernalder? *frå haug ok heidni*. Nr. 1-2, 2001, 3–14. Stavanger.
- Løken, Trond 2001b. Forsands historie. *frå haug ok heidni*. Nr 3, 2001, 6–19. Stavanger.
- Løken, Trond; Pilø, Lars og Hemdorff, Olle 1996. *Maskinell flateavdekking og utgraving av forhistoriske jordbruksboplasser. En metodisk innføring*. *AmS – Varia* 26. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- Lösch, August 1941. *Die räumliche Ordnung der Wirtschaft*. Jena: Verlag von Gustav Fischer [1944: 2 Neu durchgearbeitete Aufl. 1962: 3, Unveränderte Aufl. Stuttgart]
- Magnus, Bente 1967. *Studier i Nordfjords yngre jernalder*. Upublisert magistergradsavhandling Universitetet i Bergen.
- Magnus, Bente 1978. De eldste tider i Gloppen og Breim. I: Sandal, Per (red.) *Soga om Gloppen og Breim*. Bind 1: *Frå dei eldste tider til om lag år 1800*. 103–227. Gloppens sparebank, Sandane.
- Magnus, Bente 1992. Småkonger og politiske sentra i Fjordane i tidlig vikingtid. I: *Gård – tettsted – kaupang – by*. *N.U.B* 3, 371–82. Riksantikvarens utgravingskontor for Bergen. Bergen.
- Magnus, Bente 2003. Krigerens insignier: En parafrase over gravene II og V fra Snartemo i Vest-Agder. *Snartemofunnene i nytt lys*. *Universitetets kulturhistoriske museer Skrifter nr. 2*, 33–53. Oslo.
- Malinowsky, Bronislaw 1922. Tribal economies in the Trobriands. Reprinted in Dalton (ed.) 1967. *Tribal and peasant economies: readings in economic anthropology*, 185–223. University of Texas press, Austin.
- Malmer, Mats P. 1957. Pleionbegreppets betydelse för studiet av förhistoriska innovationsförlopp. *Finska fornminneförningens tidskrift* 58. Helsinki
- Mandel, Ernest 1973. *Innledning til marxismens økonomiske teori*. Novus, Oslo.
- Marstrander, Lyder 1983. *Inn-Trøndelag i romertid : en bosetningshistorisk undersøkelse*. Upublisert magistergradsavhandling Universitetet i Oslo.
- Marstrander, Sverre 1963. Et nytt vikingtidsfunn fra Romsdal med vesteuropeiske importsaker. *Viking* XXVI, 123–160. Norsk arkeologisk selskap, Oslo.
- Marcus, Joyce 1983. Lowland Maya archaeology at the crossroads. *American Antiquity*. Vol. 48, number 3, 454–489. Washington.
- Maxfield, Valerie A. 1981. *The military Decorations of the Roman Army*. B. T. Batsford LTD. London.
- Medeltidsstaden 1980. Handelsplass – stad – omland. Symposium om det medeltida stadsvæsendet i Mellansverige (1979). *Medeltidsstaden nr: 18*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Meling, Trond 2000. Graver med hest og hesteutstyr : eit uttrykk for makt og alliansar på Vestlandet i merovingertida? Upublisert hovedoppgave i Arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Meling, Trond 2001. Ein storgard frå romartid på Hundvåg i Stavanger. *frå haug ok heidni* Nr. 4 2001, 23–27. Stavanger.
- Meling, Trond 2004. Bispegården i Stavanger – Gårdens utvikling i middelalderen med utgangspunkt i en trebygning fra høymiddelalderen. *Viking*, bind LXVII-2004, 199–214.
- Meyer, Hildebrand 1904 [1764]. *Samlinger til den Berømmelige og Navnkundige Norske Handels Stad Bergens Beskrivelse ved Borgermester Meyer*. Ed. B. E. Bendixen. Bergen, Bergens historiske forening.
- Mikkelsen, Egil & Larsen, Jan Henning 1992 (red.). *Økonomiske og politiske sentra i Norden ca 400–1000 e.Kr.: Åkerseminaret, Hamar 1990*. Universitetets oldsaksamlings skrifter. Ny rekke; 13. Oslo.
- Moberg, Carl-Axel 1968. Northern Europe. I: Braidwood J. & Willey G.R.: *Courses toward urban life*, 309–330. Aldine Publishing Company. Chicago.

- Morkinskina 2001. *Morkinnskinna. Norske kongesoger 1030 – 1157*. Omsett av Kåre Flokenes. Erling Skjalgsonselskapet, Stavanger.
- Mumford, Lewis 1995 [1938]. *The Culture of Cities*. London.
- Munch, Gerd Stamsø 1991. Høvdinggården «Borg i Lofoten». *Ottar nr. 187 4–1991*, 43–48. Tromsø.
- Munch, Peter Andreas 1849. *Historisk-geographisk Beskrivelse over Kongeriget Norge i Middelalderen*. Gram, Moss.
- Munch, Peter Andreas 1852. *Det norske folks historie I*. Christiania.
- Myhre, Albert 1959. Nausttufter, havnivå og kulturlandskap på Jæren i eldre tider. *Ætt og Heim*, s. 5–18. Rogaland historie og Ættesogelag. Stavanger.
- Myhre, Bjørn 1972. *Funn fornminner og odegårder. Jernalderen i Høylands fjellbygd*. Stavanger Museums Skrifter, 7. Stavanger.
- Myhre, Bjørn 1979. Agrarian Development, Settlement History, and Social Organization in Southwest Norway in the Iron Age. I Kristiansen, K. & Paludan-Müller, C. (eds.). *New directions in Scandinavian archaeology. Studies in Scandinavian prehistory and early history 1*, 224–271. National Museum of Denmark, Lyngby.
- Myhre, Bjørn 1980. *Gårdsanlegget på Ullandhaug I*. AmS – Skrifter 4. Arkeologisk Museum i Stavanger, Stavanger
- Myhre, Bjørn 1980b. Sola og Madla i førhistorisk tid. *Soga om Sola og Madla, band I*, s. 11–186. Sola kommune, Stavanger.
- Myhre, Bjørn 1980c. Ny datering på våre eldste båter. *Arkeo 1980*, 27–30. Universitetet i Bergen.
- Myhre, Bjørn 1983. Beregning av folketall på Jæren i yngre romertid og folkevandringstid. *Føredag frå det XVI nordiska arkeologmötet, Island 1982*, 147–164. Þjóðminjasafn Íslands, Reykjavik.
- Myhre, Bjørn 1985. Boathouses as Indicators of Political Organisation. *Norwegian Archaeological review. Vol. 18, Nos 1–2, 1985*, 36–60.
- Myhre, Bjørn 1987. Chieftains' grave and chiefdoms territories in South Norway in the Migration Period. *Studien zur Sachsenforschung 6*, 169–187. Verlag August Lax Hildesheim. Hildesheim.
- Myhre, Bjørn 1992a. Ynglingeætten i Vestfold. I: Christensen, A. E.; Ingstad, A. S. og Myhre, B.: *Osebergdronningens grav. Vår arkeologiske nasjonalskatt i nytt lys*, 258–266. Schibsted. Oslo.
- Myhre, Bjørn 1992b. Borre – et merovingertidssenter i Øst-Norge. I: Mikkelsen, E. og Larsen, J. H. (reds.). *Økonomiske og politiske sentra i Norden ca 400-1000 e.Kr. Åkerseminaret, Hamar 1990*. Universitetets oldsaksamlings skrifter. Ny rekke, 155–179.; 13. Oslo.
- Myhre, Bjørn 1997. Boathouses and naval organization. *Military Aspects of Scandinavian Society. PNM Vol. 2*, 169–183. Nationalmuseet, København.
- Myhre, Bjørn 1997b: Hove – ein sentralstad i Rogaland. *frå haug ok beidni 1997 nr. 3*, 14–20. Stavanger.
- Myhre, Bjørn 2002. Landbruk, Landskap og samfunn 4000 f.Kr. – 800 e.Kr. *Norges landbruks historie I. 4000 f.Kr. – 1350 e.Kr. Jorda blir levevei*, 10–213. Det norske samlaget, Oslo.
- Myhre, Bjørn 2005. Byllepest, systemkollaps eller samfunnsendring på 500-tallet. *Menneske og maktene – når gamle sanningar ikkje gjeld lenger: seminarrapport Utstein Kloster 2004*, 62–73. Haugaland Akademi.
- Myhre, Lise 2004. *Trialectic Archaeology: Monuments and space in Southwest Norway 1700–500 BC*. AmS skrifter 18. Arkeologisk Museum i Stavanger, Stavanger.
- Müller, Inger Helene Vibe 1991: Fra ættefellesskap til sognefellesskap. *Nordisk Hedendom : Et symposium*, 359–372. Odense universitetsforlag.
- Müller-Wille, Michael 1970. *Bestattung im Boot..Studien zu einer nordeuropäischen Grabsitte*. Offa Band 25/26 · 1968/69. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster.
- Müller-Wille, Michael 1983. Der Schmied im Spiegel archäologischer Quellen. *Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit. Bericht über die Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas in den Jahren 1977 bis 1980*, 216–260. Herausgegeben von Herbert Jankuhn ... [et al.] Vanderhoeck & Rupert, Göttingen.
- Myrvoll, Siri (Lossius) 1977. *Kleberkarmaterialet fra Borgund, Sunnmøre*. Arkeologiske avhandlinger; 1. Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Myrvoll, Siri 1992. *Handelstorget in Skien – a study of activity on an early medieval site*. Nytt fra Utgravingskontoret i Bergen (N.U.B.) Nr.2. Riksantikvaren, Utgravingskontoret for Bergen. Bergen.

- Møllerop, Odmund 1971. De ringformede tunanlegg i Rogaland. *frå haug ok heidni 1971 Nr. 3*, 151–166. Stavanger.
- Møllerop, Odmund 1987. Spor i jord. I Hovland, E og Næss, H. E. (reds.). *Fra Vistehola til Ekofisk. Rogaland gjennom tidene. Bind I*, s. 13–50. Universitetsforlaget AS. Stavanger–Oslo–Bergen–Tromsø.
- Mølmen, Øystein 2000. *Jakt og fangst i Norddal*. Valldal: Norddal kommune
- Narmo, Lars Erik 1996. «Kokekameratene på Leikvin»: Kult og kokegroper. *Viking 1996 bind LIX*, 79–100.
- Nedkvitne, Arnved 1983. *Utenrikshandelen fra det vestafjeldske Norge 1100–1600*. Upublisert dr.philosavhandling, Universitetet i Bergen.
- Nedkvitne, Arnved 1988. «Mens Bønderne seilte og Jægerne fór.» *Nordnorsk og vestnorsk kystøkonomi 1500–1730*. Universitetsforlaget, Bergen.
- Nedkvitne, Arnved 2014. *The German Hansa and Bergen 1100-1600*. Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien.
- NGL 1846–1895. *Norges gamle love indtil 1387*. Utgitt ved R. Keyser... (et.al). Christiania.
- Nielsen, Karen Høylund 1991. Centrum og periferi i 6.–8. årh. Territoriale studier af dyrestil og kvindesmykker i yngre germansk jernalder i Syd- og Østskandinavi. I Mortensen, P & Rasmussen, B. M. *Fra stamme til stat i Danmark*. Jysk arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2. Viborg.
- Nielsen, Yngvar 1877. *Bergen fra de ældste Tider indtil Nutiden. En historisk-Topografisk Skildring*. Christiania. Tønsbergs forlag.
- Nilsen, Helge 1976. *Norrøne historieskriveres syn på de eldste byenes oppkomst og tidlige utvikling (rev. utgave)*. Bergen.
- Nordgård, Siw H. 2006. *Sentralplasser pro og kontra. En sammenlignende analyse av Tune i Østfold og Eid i Fjordane*. Upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Bergen.
- NOU 1974:30B. Hardangervidda. Natur – Kulturhistorie – Samfunnsliv. *Norges offentlige utredninger 1974:30B*. Miljøverndepartementet. Universitetsforlaget, Oslo–Bergen–Tromsø.
- Näsman, Ulf 1984. Glas och handel i senromersk tid och folkevandringstid. *Aun 5*. Uppsala.
- Näsman, Ulf 1998. Sydsandinavisk samhällsstruktur i ljust av merovingisk och anglosaxisk analogi eller I var är det som centralplatserna er centrala? I Larsson, L. og Hårdh, B. (red.): *Centrala platser, centrala frågor : samhällsstrukturen under Järnåldern : en vänbok till Berta Stjernquist*. Acta archaeologica Lundensia. Series in 8° / [published by the Institute of Archaeology, University of Lund (Lunds universitets historiska museum)]. Uppåkrastudier 1 No 28. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Näsman, Ulf og Roesdahl, Else 2003. Scandinavian and European perspectives – Borg. I Munch, G. S. et al. (red), *Borg in Lofoten. A chieftain's farm in North Norway*, 283–299. Bøstad: Lofotr - Vikingmuséet på Borg; Trondheim: Tapir Academic Press.
- Næss, Jenny-Rita 1996. *Undersøkelser i jernalderens gravskikk på Voss*. AmS-Rapport 7. Stavanger.
- Odner, Knut 1969. *Ullshelleren i Valldalen, Rødal: en studie i økologiske tilpasninger på grunnlag av et forhistorisk, arkeologisk materiale*. Årbok for universitetet i Bergen. Humanistisk serie; 1969:1. Universitetsforlaget, Bergen:
- Odner, Knut 1972. Ethno-historic and ecological settings for economic and social models of an Iron Age Society. I: Clarke, D. L. (red.). *Models in Archaeology*. Methuen. London.
- Odner, Knut 1973. Økonomiske strukturer på Vestlandet i eldre jernalder : (Ullshelleren i Valldalen II). Historisk museum, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Olsen, Asle Bruen 2013. Undersøkelsen av et elder jernalders tunanlegg på Sausjord, Voss, Hordaland. *Viking*. 87–112.
- Olsen, John 2003. *Rapport fra kulturhistorisk synfaring/registrering i Hjelmeland kommune*. (Gnr. 137, 130, 112). Utrykt rapport, Rogaland fylkeskommune. Topografisk arkiv Arkeologisk museum i Stavanger.
- Olsen, Magnus 1926. *Ættegård og helligdom: norske stedsnavn sosialt og religionshistorisk Belyst*. Aschehoug, Oslo.
- Olsen, Morten 2003. *Den sosio-politiske organiseringen av Jæren i eldre jernalder: et tolkningsforsøk med utgangspunkt i skriftlige kilder og tunanleggene*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Tromsø, Tromsø.

- Olsen, Olaf 1966. *Hørg, Hov og kirke. Historiske og arkeologiske vikingetidsstudier*. Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie 1965. Det Kongelige nordiske Oldskriftselskab, København.
- Olson, Mats 1999. *Vikingatida tråldom*. Lund Papers om Economic History. No 67, 1999. Department of Economic History, Lund University, Lund.
- Online 12/3-2007: *Kongsgård på Husabø*. www.allkunne.no/framside/fylkesleksikon/historie-i-sogn-og-fjordane/historie/kongsgard-pa-husabo/1901/78638/ (Nedlastet 8.1.2017).
- Opedal, Arnfrid 1998. De glemte skipsgravene. *Makt og myter på Avaldsnes*. Ams småtrykk 47. Arkeologisk Museum i Stavanger, Stavanger.
- Opedal, Arnfrid 2001. Konklusjoner og potensiale for videre forskning. Elvestad, E. og Opedal, A. (red.). *Maritim-arkeologiske forundersøkelser av middelalderhavna på Avaldsnes, Karmøy*. AmS-Rapport 18, s. 75–89. Arkeologisk Museum i Stavanger, Stavanger.
- Opedal, Arnfrid 2005. *Kongens død i et forstatlig rike: skipsgravritualer i Avaldsnes-området og aspekter ved konstituering av kongemakt og kongerike 700-950 e.Kr.* Unipub avhandlinger Acta humaniora, nr 228. Unipub AS, Oslo.
- Paddison, Ronan 2001. *Handbook of urban studies*. SAGE publications Ltd., London.
- Paulsen, Vidar Alne 2006. *Stormenn og elite i perioden 1030–1157*. Upublisert hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Bergen.
- Pedersen, Stine 2000. *Sentrumsdannelse i jernalder og middelalder i Vestfold og Grenland. Et forskningshistorisk perspektiv*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Petersen, Jan 1919. *De norske vikingesverd : en typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben*. Videnskapsselskapets Skrifter II. Hist.-filos. klasse 1919. No. I, Kristiania.
- Petersen, Jan 1920. Norsk industri i Vikingtiden. *Naturen 1920*, 145–151.
- Petersen, Jan 1933. Handel i Norge i Vikingetiden. *Handel og samferdsel i oldtiden udgivet af Jobs. Brøndsted*. I serien *Nordisk kultur*; 16 A, 39–48. Bonnier, Stockholm.
- Petersen, Jan 1936. *Gamle gårdsanlegg i Rogaland. Fortsettelse: Utsira, Lyngaland, Håvold, Birkelandstølen, Hanaland / mit deutschem Resumé*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B, Skrifter; 31. H. Aschehoug, Oslo.
- Petersen, Jan 1940. *British antiquities of the Viking period, found in Norway*. I Haakon Shetelig (ed.): *Viking antiquities in Great Britain and Ireland*. Part V. H. Aschoug & co, Oslo.
- Petersen, Jan 1951. Vikingetidens redskaper. Dybwad, Oslo.
- Petersen, Th. 1932. Grave og oldfunn på Villa i Tresfjord. *Romsdal Sogelag Årsskrift 1931–1932*, 2–10. Molde.
- Pirenne, Henri 1968. *Byene i middelalderen*. Norsk oversettelse. Gyldendal norsk Forlag, Oslo. [Originalens tittel 1925: *Medieval Cities. Their Origins and the Revival of Trade*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.]
- Polanyi, Karl 1978. Trade, Markets and Money. *Norwegian Archaeological Review*. Vol. 11, No 2, 1978.
- Prosch-Danielsen, Lisbeth 2001. Forsandmoen – landskap og bosetting i endring. *frå haug ok heidni Nr 3, 2001*, 25–33. Stavanger.
- Randers, Kjersti 1989. *Et ringformet tun? på Gjerland*. Utrykt rapport Historisk museum, Universitetet i Bergen
- Randers, Kjersti 1986. Breheimundersøkelsene 1982–1984. I: *Høyfjellet. Arkeologiske rapporter 10*. Historisk museum. Universitetet i Bergen
- Randers, Kjersti & Kvamme, Mons 1992. Breheimundersøkelsene 1982–1984. II: *Stølsområdene. Arkeologiske rapporter 15*. Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Ramqvist, Per H. 1991. Perspektiv på regional variation och samhälle i Nordens folkvandringstid. I Fabeck, C. og Ringtved, J: *Samfundsorganisation og regional variation : Norden i romersk jernalder og folkevandringstid : beretning fra 1. nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII. Aarhus
- Ramskou, Thorkild 1965. Stil F. En skisse. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie udgivne af Det kgl. Nordiske Oldskriftselskab 1963*, 100–118. København.
- Randsborg, Klavs 1989. Fra oldtid til middelalder: Norden og det europæiske perspektiv. I Andrén, A (red): *Medeltidens fødsel*, 11–22. Wallin & Daholm Boktr. AS, Lund.
- Ramstad, Morten 2011. Bjørkum. Et innblikk i nye økonomiske og sosiale strukturer i tidlig vikingtid. *RISS Nr. 2 2011*, s. 40–53. Universitetet i Bergen, Arkeologisk institutt, Bergen.

- Ramstad, Morten; Halvorsen, Lene Synnøve & Olsen, Asle Bruen 2011. Bjørkum: feasting, craft production and specialisation on a Viking Age rural site in Norway. *Antiquity Volume 085 Issue 328 June 2011* online: <http://atiquity.ac.uk/projgall/ramstad328/> (sist tilgjengelig 20.03.2012).
- Reed, Stein 2016. *Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006. De 1 Tekst og Del 2 vedlegg*. 723 NIKU oppdragsrapport 73/2016. Oslo.
- Regesta Norvegica. I–IX. 1989–2010. Oslo.
- Reitan, Jørgen 1925. *Soga um Sigmund Bresteson: gamalnorsk grunntekst og nynorsk umsetjing* / ved Jørgen Reitan. Gamalnorske bokverk 5. Det norske samlaget, Oslo.
- Renfrew, Colin 1984. *Approaches to social archaeology*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Resi, Heid Gjøstein 1979. *Die Specksteinfunde aus haithabu*. Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu. Bericht 14. Karl Wachholst Verlag, Neümunster.
- Resi, Heid Gjøstein 1979. *Die Wez – und Schleifsteine aus Haithabu*. Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu. Bericht 28. Karl Wachholst Verlag, Neümunster.
- Resi, Heid Gjøstein 1995. The Norwegian iron bar deposits : have they most to tell about production, distribution or consumption? *Varia 30: Produksjon og samfunn*, 131–146. Universitetets oldsaksamling, Oslo.
- Ringstad, Bjørn 1987a. De store gravminnene, et maktideologisk symbol? *Viking L*, 65–78.
- Ringstad, Bjørn 1987b. *Vestlandets største gravminner. Et forsøk på lokalisering av forhistoriske maksentra*. Upublisert magistergradsavhandling våren 1986, Universitetet i Bergen.
- Ringstad, Bjørn 1990. Ein Webschwert der Völkerwanderungszeit mit Entrelacs-Ornamentik aus Kvåle, Sogndal, Westnorwegen. *OFFA 46.1989*, 45–158. Karl Wachholt Verlag, Neumünster.
- Ringstad, Bjørn 1991. Bygdeborger i periferien – Bygdeborger på Nordvestlandet. I Wik, B. (red.). Sentrum – periferi. *Gunneria 64. Volum 1*, 179–196. Vitenskapsmuseet, Trondheim.
- Ringtved, J. 1999. The geography of power. South Scandinavia before the Danish kingdom. I Dickinson, T. & Griffiths, D. (eds). *The making of kingdoms Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History 10*, 49–64. Oxford University, Committee for Archaeology, Oxford.
- Rogaland fylkeskommune 2003. *Kulturhistoriske registrering i Sandnes kommune Gnr. 45, bnr 1,2,3 Gnr. 47, bnr. 7,8,9*. Arkeologisk museum i Stavanger: Topografisk arkiv 03/00486-004/613 og Forminnutvalget sak 064/2003.
- Rolfen, Perry 1968. *Arkeologisk undersøkelse under Stavanger domkirkes kor 1967–68*. Upublisert innberetning, Arkeologisk museum i Stavanger, topografisk arkiv.
- Rolfen, Perry 1974. *Båtnaust på Jærkysten*. Stavanger museums skrifter 8. Stavanger
- Rowlands, Michael T. and Kristiansen, Kristian (authors/eds) 1998. *Social transformations in archaeology. Global and local perspectives*. Routledge, London.
- Rowlands, Michael T. 1998. Centre and periphery. A review of a concept. I Rowlands, M. T. and Kristiansen K. *Social transformations in archaeology: Global and local perspectives*, 219–243. Routledge, London.
- Rygh, Oluf 1897–1936. *Norske Gaardnavne: Oplysninger samlede til Brug ved Matrikelens Revision*. Fabritius, Kristiania.
- Rygh, Oluf 1985. *Norske oldsager / ordnede og forklarede af O. Rygh*. Originalutg. Christiania: Cammermeyer, 1885. Faksimileutg. c1999. Trondheim: Tapir.
- Rygh, Oluf 1915. *Gaardnavne i Stavanger Amt. Utgivne med tilføjede forklaringar af Magnus Olsen*. [Faksimileutgave ved Børsums forlag og antikvariat 1969]. Oslo.
- Rygh, Oluf 1908. *Norske gaardnavne bind 13*. Kristiania.
- Rønne, Ola 1999. *Rogalands merovingertid: perspektiver på en funnfattig periode*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Oslo.
- Sahlins, Marshall 1965. On the sociology of primitive exchange. *Association of Social Anthropologists monographs 1*, 139–236. Academic Press, London.
- Samdal, Magne 2008. En båtbyggers grav på Gulli. *Viking bind LXXI – 2008*, 115–130.
- Sandvik, Paula Utigard 2005. *Skagen 4a, Bergjeland gnr. 55. Stavanger kommune: Arkeologisk og paleoekologisk analyse av sediment frå prøveboringer, oktober 2005*. Arkeologisk museum i Stavanger. Upublisert Oppdragsrapport (B) 2005/12 topografisk arkiv, Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.

- Sandvik, Paula Utigard 2006. Under overflata I mellomalderbyen Stavanger. *frå haug ok heidni* 2006 Nr 3, 9–12. Stavanger.
- Sawyer, Peter 2000. Coins and Commerce. I Jonsson, K. and Malmer, B. (eds). *Sigtuna papers 6: proceedings of the Sigtuna Symposium on Viking-Age Coinage 1–4 june 1989*, 283–288. Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia reperities. Nova series / The Royal Coin Cabinet. Kungl. vitterhets historie och antikvitets akademien. Stockholm.
- Saxe, Arthur Alan 1980. *Social dimensions of mortuary practices*. Ann Arbor, Mich.: University Microfilms International. [Orig. utg. 1970]. Ph.D. dissertation, University of Michigan.
- Schreiner, Johan 1953. [Opposisjon mot] B. Lorentzen: Gard og grunn i Bergen i middelalderen, *Historisk tidsskrift* 36, 1953, 429–39.
- Schetelig, Haakon 2003. En plyndret baadgrav. *Bergens Museums Aarvog 1902. No. 8*. Bergen.
- Schetelig, Haakon 1906. Gravene paa Myklebostad paa Nordfjordeid. *Bergens Museums Aarvog 1905. No 7*. Bergen.
- Schetelig, Haakon 1912. *Vestlandske graver fra jernalderen*. Bergen museums skrifter. Ny række. Bd. II. No I. Grieg, Bergen.
- Schück, Adolf 1926. Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta *utveckling*. Hugo Geber, Stockholm.
- Schiørring, Ole 1993. Middelalderbyen. I: Hvass, S. & Storgaard, B. (reds.). *Da klinger i muld ... 25 års arkeologi i Danmark*, 248–253. Det Kgl. Nordiske Oldskriftselskab, Jysk Arkæologisk Selskab. Aarhus Universitetsforlag, Århus.
- Schumacher, Jan 2005. Kristendommen i tidlig middelalder. I Bugge Amundsen, A. (red.) *Norges religionshistorie*, 63–105. Universitetsforlaget, Oslo.
- Schjødt, Jens Peter 1991. Fyrsteideologi og religion i vikingetid. I Iversen, M., Näsman, U. og Vellev, J. (reds.). *Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid*, 305–310. Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter; 28. Aarhus universitetsforlag, Århus.
- Scøning, Gabriel 1910. *Reise som giennem en deel af Norge i de aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestet Kongens bekostning er gjort og beskreven*. Det Kgl. norske Videnskabers Selskab i Trondhjem, Trondheim.
- Seip, Jens Arup 1983. Modellenes tyrani : Analyse av Stein Rokkans anvendelse av en sentrum-periferi modell på norsk historie. I Langholm, S. og Maurseth, P. (red.) *Periferi og sentrum i historien : utdrag av foredrag ved Nordisk fagkonferanse for historisk metodelære på Roros 16.–20.juni 1974. Studier i historisk metode* 10, 26–48. Oslo, Universitetsforlaget. Bergen, Stavanger, Tromsø.
- Service, Elman R. 1975. *Origins of the state and civilization : the process of cultural evolution*. Norton, New York.
- Shetelig, Haakon 1906. The cruciform brooches of Norway. *Bergen museums aarvog*, nr. 8. Bergen.
- Shetelig, Haakon 1925. *Norges forhistorie : problemer og resultater i norsk arkeologi*. Institutt for sammenlignende kulturforskning. Serie A, Forelesninger; 5 a. Oslo.
- Shetelig, Haakon og Fr. Johannessen 1929. *Kvalsundfunnet og andre norske myrfund av fartoier*. Bergen Museums skrifter. Ny rekke. Bind II. Nr. 2.
- Simensen, J. (red.). Samfunnsaktene brytes. *Norske historikere i utvalg II*, 389–393. Universitetsforlaget. Oslo. [Opprinnelig trykt 1899: *Historisk Tidsskrift* 3. R. V. S, 433–436.]
- Simonsen, Asbjørn 1970. Palynologiske undersøkelser ved nausttuftene på «Øyren», Hå. *Stavanger museums årbok 1969*. Dreyer, Stavanger.
- Simonsen, Povl 1979. *Veidemann på nordkalotten. Hefte 3*. Institutt for samfunnsvitenskap, Universitetet i Tromsø, Tromsø.
- Sindbæk, Soren Michael 2005. *Ruter og rutinisering : vikingetidens fjernhandel i Nordeuropa*. Multivers Academic. København.
- Skre, Dagfinn 1998. *Herredømmet. Bosetning og besittelse på Romerike 200–1350 e.Kr.* Acta humaniora; 32. Universitetet i Oslo, Oslo.
- Skre, Dagfinn 1999. Aristocratic dominion and landownership in Norway 200–1100AD. I Fabeck, C og Ringtvedt, J (eds): *Settlement and Landscape*. 415–422. Jutland Archaeological Society. Højbjerg.
- Skre, Dagfinn 2005. *Early urbanism in Scandinavia*. Upublisert foredragsmanus. Vikingkongressen Cork.

- Skre, Dagfinn 2007 (ed.). *Kaupang in Skiringssal / edited by Dagfinn Skre Kaupang Excavation Project publication series vol. 1. Norske oldfunn XXII*. Århus [Oslo]. Kaupang Excavation Project, University of Oslo. Universitetets kulturhistoriske museer, Oldsaksamlingen, Aarhus University Press, Århus.
- Skre, Dagfinn 2007. Towns and Markets. King and Central Places i South-Western Scandinavia c. AD 800–950. I: Skre, D. (ed.). *Kaupang in Skiringssal*, 445–470. Aarhus University Press Kaupang Excavation Project, University of Oslo 2007. Århus.
- Skre, Dagfinn 2011. Noen resultater frå utgravingene på Avaldsnes 2011. *frå haug ok heidni Nr. 4 2011*, 3–7. Stavanger.
- Skre, Dagfinn 2012. Utgravingene på Avaldsnes avsluttet! *frå haug ok heidni Nr. 4 2012*, 3–9.
- Skre, Dagfinn & Stylegard, Frans-Arne 2004. *Kaupang: vikingbyen: Kaupang-utstilling ved UKM 2004–2005*. Universitetet i Oslo.
- Skaare, Kolbjørn 1976. *Coins and coinage in Viking-Age Norway : the establishment of a national coinage in Norway in the XI century, with a survey of the preceding currency history*. Universitetsforlaget, Oslo–Bergen–Tromsø.
- Slomann, Wenche 1956. Folkevandringstiden i Norge. Spredte trekk og enkelte problemer. *Stavanger museum årbok 1955*, 63–86. Dreyer, Stavanger.
- Slomann, Wenche 1959. *Setrangsfunnet: hjemlig tradisjon og fremmede innslag*. Norske oldfunn; 9. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Slomann, Wenche 1972. Bosetning og bosetningsproblemer i Sydvest-Norge i eldre jernalder. *Stavanger museum Årbok 1971*, 5–39. Dreyer, Stavanger.
- Smestad, Ingrid 1988. *Etableringen av et organisert veihold i Midt-Norge i tidlig historisk tid*. Varia 16. Universitetets oldsaksamling, Oslo.
- Smestad, Ingrid 2001. Kavlebrua over Tiltereidet – når og for hvem? *Romsdalsmuseets årbok 2001*. 78–89. Molde.
- Sognnes, Kalle 1973. *Eidfjord i Hardanger: forsøk på analyse av førhistorisk bosetning*. Upublisert magistergradsavhandling, Universitetet i Bergen.
- Sognnes, Kalle 1979. Arkeologiske modeller for Vestlandets vikingtid. *Gunneria 34*. DKNVS museet, Trondheim.
- Sognnes, Kalle 1988. Sentrumsdannelser i Trøndelag. *Riksantikvarens utgravningskontor for Trondheim. Meddelelser 12*. Trondheim
- Solberg, Bergljot 1976. *Jernalder på nordre Sunnmøre. Bosetning, ressursutnyttelse og sosial struktur*. Upublisert magistegradsavhandling, Universitetet i Bergen
- Solberg, Bergljot 1984. Heile Sunnmøre vert busett. I Indreliid, S. og Larsen, S. U. (red.). – *fra de første fotefar*, 91–108. Sunnmørspostens forlag, Ålesund.
- Solberg, Bergljot 1984b. Frå funnfattigdom til høgstatusgraver. I: Indreliid, S. og Larsen, S. U. (reds.). – *fra de første fotefar*, 80–90. Sunnmørspostens forlag, Ålesund.
- Solberg, Bergljot 1986. Førhistorisk tid i Sogndal. I Sandal, P. (red.). *Sogndal bygdebok band I*. 119–236. Sogndal sogelag, Sogndal.
- Solberg, Bergljot 1994. Våpenfunnene fra yngre jernalder – avspeiler de urolig tider eller rangposisjoner i samfunnet? *Spor 1994/2*, 16–20. Trondheim.
- Solberg, Bergljot 2000. *Jernalderen i Norge: ca. 500 f.Kr.–1030 e.Kr.* Cappelen Akademisk Forlag, Oslo.
- Solli, Brit 1989. Norske middelalderbyer og bydannelse. Et arkeologisk utsyn. *Viking : Tidsskrift for norrøn arkeologi. Bind LII – 1989*, s.133–144. Norsk arkeologisk selskap, Oslo.
- Solli, Brit 1996. *Narratives of Veøy: An investigation into the poetics and scientific of archaeology*. Universitetets oldsaksamling skrifter. Ny rekke Nr. 19. Oslo.
- Solli, Brit 2005. Norrøn sed og skikk. I Amundsen (red.) *Norges religionshistorie*, 16–62. Universitetsforlaget, Oslo.
- Solli, Brit 2008. Kjøpstedet på Veøya i Romsdal. Andersson, H. et al. (reds.). *De første 200 årene – nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer*. UBAS 5, 109–124. Universitetet i Bergen.
- Solli, Brit 2008b. Havn og seilsperring på Veøya i middelalderen. *Viking. Bind LXXI – 2008*, 153–178.
- Solli, Brit 2008c. Kirke- og kjøpstedet på Veøya i middelalderen – Et arkeologisk utsyn *Veøy kirke. Romsdalsmuseet Årbok 2008*, 8–29. Molde.

- Standal, Ragnar 1996. *Fjellveier på Sunnmøre og i Romsdal*. Bind 2 i serien Vegar før vegar var. Hjørundfjord sogelag. Volda.
- Steen, Sverre 1969. Byens alder. I: Holmsen, A. og Simensen, J. (red.) *Samfunnsmaktene brytes. Norske historikere i utvalg II*. Oslo. 434–442. Oslo, Universitetsforlaget. Opprinnelig utgitt i 1947: *St. Halvard* 25, 97–103.
- Steinnes, Asgaut 1929. Kor gamal er den norske leidangsskipnaden? *Syn og segn* 35, 49–65. Samlaget, Oslo.
- Steinnes, Asgaut 1952-53. Utskyld. *Historisk tidsskrift*, 36te bind, 301–411. Oslo.
- Steinnes, Asgaut 1955. *Husebyar*. Grøndahl & sønn, Oslo.
- Steinsland, Gro 1992. De nordiske gullblekk med parmotiv og norrøn fyrsteideologi. *Collegium medievale, volum 3 1990/1*, 73–94. Oslo.
- Stene, Erna 1989. *Inntrøndelag i jernalderen : modell, materiale, metode*. Upublisert magistergradsavhandling, Universitetet i Oslo.
- Stenvik, Lars F. 1991. Jernproduksjon – et ekko i Midt-Norges periferi. *Gunneria* 64, vol. 2, 411–421. Vitenskapsmuseet, Trondheim.
- Stenvik, Lars F. 2002. Meråkers forhistorie. I Rogstad B. R. *Gard og gruve. Fra de tidlige tider til 1874*. Meråker kommune, Meråker.
- Steuer, Heiko 1987. Helm und Ringschwert. Prunkbewaffung und Rangabzeichen germanischer Krieger. *Studien zur Sachsenforschung* 6. Hildesheim.
- Steuer, Heiko 1987b. Gewichtsgeldswirtschaften im frühgeschichtlichen Europa. I: Düvel, K. & al. (eds): *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit im Mittel- und Nordeuropa. Teil IV. Der handel der Karolinger- und Wikingerzeit*, 405–527. Wandenhoock & Ruprecht, Göttingen.
- Steuer, Heiko 1989. Archaeology and History: Proposals on the Social Structure of the Merovingian Kingdom. I Randsborg, K. (ed.): *The Birth of Europe : archaeology and social development in the first millennium A.D.*, 100–122. Analecta Romana Instituti Danici. Supplementum; 16. L'Erma di Bretschneider. Roma.
- Stigum, Hilmar 1967. Naust. *Kulturbistorisk leksikon for nordisk middelalder, XII*. Malmö.
- Storgård, Birger 2003. Kosmopolittiske aristokrater. I *Sejrens triumf: Norden i skygen af det romerske imperium*, 106–125. Nationalmuseet, København.
- Storli, Inger 2001. Tunnanleggenes rolle i nordnorsk jernalder. *Viking LXIV – 2001*, 87–111.
- Storli, Inger 2010. Court Sites of Arctic Norway: Remains of Thing Sites and Representations of Political Consolidation Processes in in the Northern Germanic World during the first Millennium AD. *Norwegian Archaeological Review* 43/2, 128–144.
- Storm, Gustav 1969 De kongelige byanlæg i Norge i middelalderen. I Holmsen, A. *Samfunnsmaktene brytes: Norske historikere i utvalg II*. Universitetsforlaget, Oslo. [Opprinnelig trykket i *Historisk Tidsskrift* 3 R. V. 1889. 433–436 Oslo.].
- Straume, Eldrid 1962. Nordfjord i eldre jernalder. *Årbok for universitetet i Bergen – humanistisk serie 1961 No 4*, 3–82 samt plansjer plate I - XXXIV. Norwegian university press, Oslo.
- Straume, Eldrid 1986. Smeden i jernalderen Bergen – Oslo; bofast – ikke bofast, høy eller lav status. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1984/85*, 45–58. Oslo.
- Straume, Eldrid 1987. *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr.* Instituttet for sammenhengende kulturforskning. Serie B, Skrifter; 73. Universitetsforlaget Oslo.
- Strøm, Boye 1888. *Norges land og folk XI : topografisk-statistisk beskrevet : topografisk-statistisk beskrivelse over Stavanger amt*. Aschehoug, Kristiania.
- Strøm, Hans 1957[1766]. *Fysisk og Oekonomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør, beliggende i Bergens Stift i Norge. Anden Part*. Sorø. Faksimileutgave Oslo 1957: Børsums forlag.
- Strøm, Ingvald Onsoy 2007. *Tunnanlegg i Midt-Norge – med særlig blikk på Væremsanlegget i Namdalen*. Hovedfagsoppgave i arkeologi NTNU. Trondheim.
- Sturlason, Snorre 1942. *Snorres Konge Sogor*. Gyldendal norsk forlag, Oslo.
- Stylegar, Frans-Arne 2002. Hovedgårder, Stormenn og landnám. I Veia, M. S., Naley, H. R. (red.). *Fiender og forbundsfeller : regional kontakt gjennom historien: Karmøyseminaret 1999*, 37–65. Karmøy.

- Stylegar, Frans-Arne u. årstall 1 *Vikingtids gravfunn i Rogaland* <http://159.81.252.14/FAS/Katalog%20-%20Rogaland.pdf>. (Nedlastet 15.12.2006).
- Stylegar, Frans-Arne u. årstall 2 <http://159.81.252.14/FAS/rogaland.jpg>. (Nedlastet 23.02.2009).
- Sulebust, Jarle 1997. *Frå vikingtid til 1650*. I Myking, J. R.; Nysæter, E. og Øye, I. (red.): *Strilesoga: Nord og Midthordland gjennom tidene: Band 2*. Eide forlag, Bergen.
- Svanberg, Fredrik 1999. *I skuggan av vikingatiden: om Skåne, Halland, Blekinge och Själland*. Report series (Lunds universitet. Arkeologiska institutionen) no. 66. Arkeologiska institutionen. Lund.
- Svendsen, J. I. & Mangerud, J. 1987. Late Weichselian and Holocene sea-level history for a cross-section of western Norway. *Journal of quaternary Science*, vol 2., s.113–132. Sverre-soga 1941. *Norrøne bokverk Nr. 12–13*. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Somme, Axel 1954. *Jordbrukets geografi i Norge. A. Tekstbind*. Skrifter fra Norges handelshøyskole i rekken geografiske avhandlinger; 3. J. W. Eides forlag, Bergen.
- Sørensen, Rolf 2005. Klimahistorie. I Østmo, E. og Hedeager, L. (red.). *Norsk arkeologisk leksikon*, 217–219. Pax forlag, Oslo.
- Sørheim, Helge 1981. Synkroner og diakrone analogier i arkeologisk teoridannelse. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1980/1981*, 169–178. Oslo.
- Sørheim, Helge 1987. Sølvskatten fra Sløgstad. *Gavlen nr. 2*, 1987.
- Sørheim, Helge 1990. Borgund – en gammel kaupang, et nytt museum. *Viking LIII – 1990*, 117–140.
- Sørheim, Helge 1991. Vikingtids båtgrav i Søvik. *Gavlen nr. 3 1991*, 14–15.
- Sørheim, Helge 1991b. Nordvestnorske Kaupanger. *Gunneria 64*, 367–382, vol. 2. NTNU Vitenskapsmuseet, Trondheim.
- Sørheim, Helge 1991c. Kirkekrangel om bisp fra Borgund. *Sunnmørsposten* 12.1.1991. Ålesund.
- Sørheim, Helge 1992. *Innberetning til Historisk museum, Bergen, om funn av murer i et naust på Giske*. Utrykt rapport Middelaldersamlingen, Bergen Museum.
- Sørheim, Helge 1994. Borgundkaupangen dukker frem fra glemselen. I Larsen, S. U. og Sulebust, J. (red.). *I balansepunktet: Sunnmøres eldste historie*, 126–132. Sunnmørsposten forlag, Ålesund.
- Sørheim, Helge 1994. Det eldste håndverket på Sunnmøre. I Larsen, S. U. og Sulebust, J. (reds.). *I balansepunktet: Sunnmøres eldste historie*, 116–125. Sunnmørsposten Forlag, Ålesund.
- Sørheim, Helge 1996. Ráð Rett Rúnar. *Sunnmøre historielags årbok 1996*, 9–31. Ålesund.
- Sørheim, Helge 1997. *En høvding's gård – En høvding's grav*. *Gunneria 72*. NTNU Vitenskapsmuseet, Trondheim.
- Sørheim, Helge 1999. De første laftehus i Norge? I Selsing, L & Lillehammer, G (red.). *Museumslandskap. AmS-Rapport 12B*, 397–422. Arkeologisk museum i Stavanger.
- Sørheim, Helge 2002. Kultur på kultur! *Årsskrift for Suldal sogelag 4:2002*, 48–54. Suldal.
- Sørheim, Helge 2004a. Lead mortuary crosses found in Christian and heathen graves in Norway. *Mediaeval Scandinavia 14*, 195–227. Brepols publishers, Turnhout. Sørheim, Helge 2004b. Borgund and the Borgundfjord fisheries. *The Bryggen papers. Main Series no 5*, 107–133. Fagbokforlaget, Bergen.
- Sørheim Helge 2009. Rogalands «tapte middelalder»? Noen spredte betraktninger og spørsmål, samt noen forslag til diskusjon. *Den tapte middelalder? Middelalderens sentrale landbebyggelse. Varia 71*, 53–57. Kulturhistoriske museum. Fornminneseksjonen, Oslo.
- Sørheim, Helge 2010. Sentralsted, tettsted, knutepunkt, by. Bosetningshierarkier og sentraldannelser på Vestlandet fra jernalder til middelalder. Utrykt Dr. philos.-avhandling, Universitetet i Bergen.
- Sørheim, Helge 2011. Three prominent Norwegian Ladies with British Connections. *Acta Archaeologica vol 82*, 1753. København.
- Sørheim, Helge 2016. House, farmyard and landscape as social arena in a time of transition. I Dommasnes, L. H. Gutsmedl-Schumann, D. og Hommedal, A. T. (eds.) *The Farm as a Social Area*, 191–217. Waxmann, Münster.
- Sørheim et al. 2004. Hus, åker, groper, graver og gripedyr. Litt om de foreløpige resultatene fra Sør Bråde 2. *frå haug ok heiðni 4-2004*, 3–19.
- Tagešson, Göran 2002. *Biskop och Stad – aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping*. Lund Studies in Medieval archaeology 30. Almqvist & Wiksell international, Stockholm.

- Tainter, Joseph A. 1971. Social inference and mortuary practices : an experiment in Numerial classification. *World Archeology*, Vol. 7 No 1, 1–16. Routledge & Kegan: Paul Ltd., London.
- Tainter, Joseph A. 1978. Mortuary Practices and the Study of Prehistoric Social Systems. *Advances in Archaeological Method and Theory*. Vol.1, 105–142. Academic press. Inc. Ltd., San Francisco, London, New York.
- Taranger, Absalon 1888. Om betydningen af Herað og Herað-kirkja i de ældre kristenrætter. *Historisk tidsskrift II. rk.* 6, 333–401. Kristiania 1888.
- Taranger, Absalon 1888. Om eiendomsretten til de norske Præstegaarde. *Norsk Rettstidende 1896*, 337–438. Kristiania.
- Tesh, Sten 1989. Sigtuna – en anlagt stad. *Kulturmiljövård 5/89*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Titlestad, Torgrim 1999. Stavangers grunnleggelse – knyttet til Erling Skjalgssons tid? : innspill til ny diskusjon og forskning. *Stavangeren: medlemsblad for Byhistorisk forening 1999 nr. 3*. Stavanger.
- Titlestad, Torgrim 2000. *Norge blir et rike. Fra folkevandringstid til St. Olav*. Erling Skjalgssonselskapet, Stavanger.
- Tjomsland, Nina 2003. Vindafjord. I: Thomsen, H. (red.): *Rogaland : historien, landskapet, menneskene, kulturen : en kulturhistorisk reise gjennom fylkets 27 kommuner*. Wigestrands, Stavanger.
- Þorlákson, Helgi 1977. Urbaniseringstendenser på Island i middelalderen. I: Blom, G. A. (red.). *Urbaniseringsprosessen i Norden. Del 1. Middelaldersteder*, 161–189. Universitetsforlaget, Oslo – Bergen – Tromsø.
- Tryti, Anna Elisabeth 1987. *Kirkeorganisasjonen i Bergen bispedømme i første halvdel av 1300-tallet*. Upublisert hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Bergen.
- Tryti, Anna Elisabeth 1994. Bergen som sentrum i bispedømmet. Øye, I. (red.): *By og land i middelalderen*. I serien Onsdagskvelder i Bryggens museum – IX. Online: www.fou.uib.no/fd/1996/f/004001/index.htm (nedlastet 26.03.2007). Bryggens museum, Bergen.
- Tryti, Anna Elisabeth 2006. Fra åsatro til reformasjon. I Helle, K. (red.). *Vestlandets historie Kultur, bind 3*, 54–103. Vigmostad/Bjørke, Bergen.
- Tveit, Turid og Elvestad, Endre 2006. Portage of Power – a preliminary report from Rogaland, Norway. I Westerdaahl, C. (ed.): *The Significance of Portage*. BAR International Series 1499: 2006, 77–83. Archaeopress, Oxford.
- Tveiten, Ole 2005. *Utkant eller egg? Jarntvinning i Møre og Romsdal i førhistorisk tid og mellomalder*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen
- Valen-Sendstad, Fartein 1964. *Norske landbruksredskaper 1800 – 1850-årene*. De Sandvikske samlinger, Lillehammer.
- Vegvesen 2007. Online: www.vegvesen.no/region_vest/prosjekter/rv13_vikafjellet/ku/rapport_kultur/kultur_del3.pdf, (nedlastet 13.3.2007).
- Vilmundarson, Þórhallur 1992. Kultnavn eller ej? I: Fellows-Jensen, G og Holmberg, B. (reds.). *Sakrale navne 48*, 35–54. Nornaförlaget, Uppsala.
- Vogel, Walter 1935. Wik-Orte und Wikinger. *Hansische Geschichtblätter 60*. Köln.
- Wamers, Egon 1985. *Insularer Metallschmuck in wikingerzeitlichen Gräbern Nordeuropas*. Offa-Bücher Band 56. Karl Wacholtz Verlag, Neumünster.
- Werner, J. 1980. Der goldene Armring des Frankerkönigs Childrich und die germanischen Handgelenkringe der jüngeren Kaiserzeit. *Frühmittelalterliche Studien 14: Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster*.
- Werveke, Hans van 1975. Industriell vekst i middelalderen – tekstilindustrien i Flandern. I: Lunden, K. (red.). *Europeisk middelalder: økonomi og samfunn 500–1350*, 197–206. Cappelen, Oslo.
- Wessén, Elias 1922. Hästskede och Lekslätt. *Namn och bygd. Nionde årgången*. Lund
- Westerdaahl, Christer 2004. *Med båt över land – ed och båtdrag i historien*. Online www.abc.se/-pa/publ/ed_batdrag.htm (nedlastet 26.01.2007)
- Westerdaahl, Christer og Stylegard, Frans-Arne 2004. Husebyene i Norden. *Viking LXVII – 2004*, 101–138.
- Wheeler, Mortimer 1965. *Der Fernhandel des römischen Reiches in Europa, Afrika und Asien*. R. Oldenbourg, München–Wien.

- Widgren, Mats 1998. Kulturgeografernas bönder och arkeologernas guld – finns det någon väg til en syntges? I Larsson, L & Hårdh, B. (red.). *Centrala Platser. Centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern. Vämbok til Berta Stjärnquist*, 281–296. Acta Archaeologica Lundensia, Ser. In 8° 28, Lund.
- Wik, Birgitta 1991 (red.). Sentrum – periferi. Sentrum og sentrumsdannelser gjennom førhistorisk og historisk tid. *Gunneria 64, vol 1 – 2*. NTNU Vitenskapsmuseet, Trondheim:
- Wickham, Chris 2005. *Framing the Early Middle Ages*. Oxford University Press, Oxford.
- Wikipedia. Online leksikon: no.wikipedia.org
- Williams, Raymond 1973. *The country and the city*. Chatto & Windus, London.
- Zachrisson, Torun 1994. The Odal and its Manifestation in the Landscape. *Current Swedish Archaeology. Vol. 2. 1994*, 219–238. The Swedish Archaeological Society, Stockholm.
- Øye, Ingvild Sølvyberg 1976. *Driftsmåter i vestnorsk jordbruk ca 600–1350*. Universitetsforlaget Bergen–Oslo–Tromsø.
- Øye, Ingvild 1986. Sogndal i mellomalderen ca. 1050–1536. I Sandal, P (red.). *Sogndal bygdebok band 1*, 239–454. Sogndal sogelag, Sogndal.
- Øye, Ingvild 2002. Landbruk under press 800 – 1300. *Norges landbruks historie I. 4000 e.Kr. – 1350 e.Kr. Jorda blir levevei*, 214–414. Det norske samlaget, Oslo.
- Aakvik, Jan 2001. *Rapport om arkeologisk undersøkelse av yngre jernalders båtgrav og tre mindre forhistoriske bygninger på Husabø, gnr. 6, bnr. 4, Hundvåg, Stavanger k.* Oppdragsrapport (B) 2001/2. Topografisk arkiv UiS, Arkeologisk museum. Stavanger.
- Aarflot, Sivert 1949. *Runetrolldom og ringstav : frå etterleivde manuskript og prent / Sivert Aarflot (1759–1817)*. Aarflots prenteverks forlag, Volda.
- Aars, Hans 1905. Borgund kirke. Søndmøre. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Aarsberetning 1904*. Kristiania

Appendiks 1

Graver med våpen mellom 400 og 600 e.Kr.

Etter Fett 1938, med senere tilføyelser etter Bemmann & Hahne 1994 og søk i elektronisk hovedkatalog Bergen museum

ROGALAND								
Mus.nr.	Sted	Kommune	Sverd	Spyd/ lanse	Skjold	Øks	Piler	Kniv/ dolk
B2138		Jæren	•					
B2143		Jæren			•			
S3873	Haukland	Lund	•				•	•
S4386/4484	Eikeland	Lund		•				
S6178	Skåradal	Lund	•	••	•	•		
S4022	Årstad	Eigersund		•				
S4343	Eike	Eigersund		••				
S4200	Røysland	Bjerkreim	•	•	•			•
S5105	Vassbø	Bjerkreim				•		
B4343	Nærbø	Hå		•				
B4810	Horr	Hå	•	••				
B4881	Skjerpe	Hå		•				
B4882	Hå	Hå	••					
B4884	Lode	Hå			•			
B5343	Kvassheim	Hå	•	••				
B5354	Kvassheim	Hå	•	••				
B5985	Kvassheim	Hå					•	•
B5996	Kvassheim	Hå		•				
B6000	Kvassheim	Hå		•				•
B6005	Kvassheim	Hå		•				•
S911-18	Bø	Hå				•		
S927-38	Voll	Hå	••	••	•			
S1453	Reime	Hå	•	•	•		•	•
S2067-82	Anisdal	Hå	•	•				•
S4068	Håland	Hå	•				•	
S4069	Håland	Hå	•		•			
S4785	Høyland	Hå				•		
S8613	Ødemotland	Hå	•	••		•	•	•
B1862-65	Re	Time				•••		
S1111-19	Tunheim	Time	•	••	•			

S3856	Tegle	Time	•	•	•			
S4190	Netland	Time		••				
S4569	Haugland	Time		•				
S4858	Re	Time	•	•••	•			•
S8635	Vestly	Time	•	••	•		•	•
S9059	Helleland	Time		•••		•	•	•
B4000	Hauge	Klepp					•	
B4226	Orre	Klepp		•				•
B4782	Salte	Klepp		•				
C3300-13	Vatshus	Klepp	••	••			•	
S419-20	Laland	Klepp		•				
S845-48	Reve	Klepp		•				
S1476-93	Tu	Klepp	•	•	•			•
S2311	Erga	Klepp		•				
S2409	Sørbø	Klepp	•	••	•			
S2452	Braut	Klepp	•	••	•			••
S2717	Hødne	Klepp	•	•	•			•
S3845	Reve	Klepp			•			••
S5678	Sveinsvold	Klepp	•		•			
S6009	Øksnevad	Klepp	•	•				
S1440-42	Lima	Gjesdal	•					
S1154	Oftedal	Gjesdal				•		
S2436	Lima	Gjesdal	•					•
S2441	Dirdal	Gjesdal	•	••	•			•
B3100	Lunde	Sandnes		•				
S2234	Jødestad	Sandnes	•	••	•			•
S2393	Nordland	Sandnes					•	•
S3364	Høyland	Sandnes	•					
S4560	Høyland	Sandnes				•		
S4748	Høyland	Sandnes				•		
S4785	Høyland	Sandnes	•					•
S5325	Sporaland	Sandnes	•					
S1455	Hetland	Stavanger	•		•			
S3455	Bø	Randaberg	•	••	•			
S2279	Sunde	Randaberg				•		•
B1759	Håland	Sola				•		
S2462	Ræge	Sola	•	•			•	
S3533	Joa	Sola				•		
S8611	Håland	Sola	•					
S2948	Forsand	Forsand		••				•
S4561	Holte	Strand	•	••	•			
S5348	Tau	Strand	•					
S393	Bjelland	Hjelmeland		•				
S2362	Svaberg	Hjelmeland					•	•
S2370	Mæle	Hjelmeland		••			•	•
S2261	Østebø	Vindafjord		•				•
S2697	Østebø	Vindafjord				•		•

S4687	Åm	Vindafjord		••				•
B4282	Alna, Ølen	Vindafjord		••	•		•	
B4283	Alna, Ølen	Vindafjord		••	•	•	•	
B14289	Heggen, Ølen	Vindafjord		•				•
B3407	Sandve	Karmøy		••		•		

HORDALAND								
Mus.nr.	Sted	Kommune	Sverd	Spyd/ lanse	Skjold	Øks	Piler	Kniv/ dolk
B2049		Etne	•					
B3721 dobb. begravelse	Øvsthus	Etne		•••	•			
B5769	Sævareid	Etne	•		•	••		
B5888	Grindheim	Etne		•				
B5890	Rygg	Etne					•	
B5892	Rygg	Etne		•				
B5893	Grindheim	Etne		••	•			
B5894	Grindheim	Etne		•		••		
B6512 (2 sam- menbl. funn)	Hovland	Etne		•		••		••
B7734	Øvstebø	Etne		••				•
B7958	Øvstebø	Etne		•				
B8316	Øvstebø	Etne		•		•		
C6326	Støle	Etne		•••		•		
B10201/ S2213	Støle	Etne		•••		•		•
B102005/ S2850	Sørheim	Etne		•				•
B10204/ S2700	Rygg	Etne	•	•				
B10202/ S2618	Grindheim	Etne					•	•
B10304 I	Hårland, Grindh.	Etne		•				•
B10304 II	Hårland, Grindh.	Etne		•				•
B792-95	Røldal	Odda		••				•
B5873	Seim	Granvin	•					
B7837	Folkedal	Granvin					•	
B1213-14	Berge, Ølve	Kvinnherad		••				
B3358	Sæbø, Borgundøy	Kvinnherad	•					
B4472	Nes	Kvinnherad	•	••	•	•		
B3731	Øvsthus	Kvinnherad		•••	•			•
B4096	Nordhus	Kvinnherad					•	
B6883	Seim	Kvinnherad				••		
B7672	Volden	Kvinnherad				•		
S2733	Eide, Halsnøy	Kvinnherad				•	•	•••
S2734	Eide, Halsnøy	Kvinnherad				•	•	••
S2735	Eide, Halsnøy	Kvinnherad				•	•	••
B9254	Sjo, Halsnøy	Kvinnherad			•			

B11157	Nes	Kvinnherad		•				
B1292	Midthus	Kvam				•		
B5859	Steine	Kvam		••				
B6658	Byrkjeland	Kvam		•		•		•••
B6808	Øystese	Kvam	•	•				
B1460-61	Strandebarm	Kvam		•		•		
B1691	Strandebarm	Kvam	•					
B4923	Varberg	Ulvik					•	
B7509	Varberg	Ulvik					•	
B7363	Vespestad	Fitjar	•			•		
B2223-31	Hovland	Tysnes		••	••			
B2949-58	Hauge	Os	•	••	•		•	•
B6032	Døso	Os					•	•
B6032	Døso	Os				•		•
B4290	Austevoll	Fana/Bergen	•			•		
B4857	Hjellestad	Fana/Bergen		•	•			
B5541	Haugland	Fana/Bergen	•					
B9123	Skjold	Fana/Bergen		••	•			•
B5742	Mæle	Osterøy	•	••	•		•	
B6491	Mosevoll	Osterøy	•					
B6670	Raknes	Osterøy	•	••	•	•	•	••
B7962	Votlo	Osterøy	•	•	•			
B9015	Rongve	Osterøy	•	••	•	•		•
B395,653-69	Djukastein	Voss	••		••	•		
B739-51	Flatekvål	Voss	•	•	•	•	•	
B2665	Bø	Voss		••				
B3675	Li	Voss		•••		•		
B4290	Lekve	Voss					•	•
B5407	Skjelde	Voss		••				
B5639	Bakkatun	Voss		••				
B6227	Byrkjo	Voss		•				•
B6349	Herre	Voss	•	••	•		•	•
B6473	Hæve	Voss		••				
B6475	Hæve	Voss					•	
B6727	Løn	Voss		•			•	•
B6948	Rekve	Voss	•					
B7145	Aure	Voss					•	•
C1320	Bryn	Voss		••••				
C6326	Voss kirkeg.	Voss				•		
B9373	Graue	Voss	•	••	•	•		
B9614	Bolstad	Voss					•	•••
B9995	Kvåle	Voss	•	••	•	•	•	••
B9081	Lavik	Vaksdal		•				
B5749	Io, Herdla	Askøy				•		
B6621	Herdla	Askøy		•				
B5565	Frekhaug	Meland				•		
B2258	Gjervik	Lindås		•••	•			

B3175	Lygra	Lindås	•	••			•	
B4704	Hodneland	Lindås	•		•			
B4950, 5705	Hodneland	Lindås	•	•	•	•	•	
B10018	Grimstad	Lindås	•	••	•	•	•	
B2922-27	Solheim	Masfjord	•	•	•	•		

SOGN OG FJORDANE								
Mus.nr.	Sted	Kommune	Sverd	Spyd/ lanse	Skjold	Øks	Piler	Kniv/ dolk
B553, 555, 559-62, 1536, 1875	Hove	Vik	•	•	•		•	
B98, 835-6	Hove	Vik		••				
B2735, 2737	Hønsi	Vik		•		•		
B4400	Fresvik	Vik		••				
B4408	Sjøtun	Vik		••	•			
B4557	Førskj. Funn	Vik	••	•	•	•		
B5551	Hove	Vik	•		•			•
B5824	Nese	Vik		••				
B6691 I	Hove	Vik					•	•••
B6813	Nese	Vik					•	•
B7435	Holum	Vik				•		
B8033 I	Nese	Vik		••			•	
B8033 II	Nese	Vik					•	
C6103-06	Stadheim	Vik	•	•		•		
B1428-32	Ytre Oppedal	Gulen	••	•••	•	•		
B5062	Brekke	Høyanger		•		•		
B9192	Aven	Høyanger					•	•
B4405	Bale	Balestrand		•				
B5132	Sværen	Balestrand		•	•	•	•	
B6579	Låne	Balestrand		•				
B7435	Bale	Balestrand		•		•		
B3871	Hamre	Leikanger	•		•			
B12867	Røysum	Leikanger		••			•	
B4876 II	Årøyen	Sogndal		••	•			
B5996	Ølnes	Sogndal	•	••	•		•	•
B6375	Stedje	Sogndal			•	•		
B6400	Nornes	Sogndal		••				
B6400	Nornes	Sogndal				•	•	
B7414	Flugheim	Sogndal				•	•	•
B6092 II	Ugulen	Luster				•		
B6109 IV	Ugulen	Luster		••				•
B6269 I	Hillestad	Luster			•			
B6448	Sterri	Luster		•				
B6769	Ornes	Luster		•				
B11431	Modvo	Luster						••
B11431	Modvo	Luster		••	•			••

B8719	Veum søndre	Luster	•	••	•		•	••
B6794	Belle	Aurland		••			•	
B7072, 7151	Belle	Aurland		•		•		
B13209	Prestegarden	Aurland		•				
B10360	Kvam	Aurland		•				
B1816-19	Hauge	Lærdal	•	••	•			
B4731	Veum	Lærdal		•				
B5735	Myklebust	Fjaler				•		
B5555	Myklebust	Fjaler		•			•	•
B5558	Bortnheim	Fjaler	•		•		•	
B5559	Bortnheim	Fjaler	•	•	•	•	•	••
B5587	Bortnheim	Fjaler	••	••	•	•		
B10768	Dale	Fjaler		•			•	•
B6656	Sanddal	Jølster	•	••		•		
B752-54	Bruland	Førde		•	••			
B6485	Hjelle	Førde	•	••	•	•		•
B5842	Berle	Bremanger				•		
B7286	Davik	Bremanger		•				
B9924	Øyra	Selje	•	•				•
B5729	Roti	Eid		•				
B6261	Evebø	Gloppen	•	••	•		•	
B6261	Eide	Gloppen		•		•	•	•
B6690	Hetle	Gloppen		•				
B6695	Sårheim	Gloppen					•	
B6732	Sætre	Gloppen		•				
B10877	Gjemmestad	Gloppen					•	•
B11474	Bjørnarheim	Gloppen	•	••	•			••
B9498	Strand	Gloppen		•				
B6066	Værlo, Innvik	Stryn				•	•	
B6968	Beines, Innvik	Stryn					•	
B7817	Skarstein, Innvik	Stryn		•				
B3244	Sæten, Loen	Stryn		•			•	•
B3601	Bødal, Loen	Stryn		•				
B4408	Årheim	Stryn				•		•
B4506	Mindresunde	Stryn	•	•	•		•	
B4507	Mindresunde	Stryn		•				•
B4842	Bø	Stryn	•		•			
B5031	Gutdalen	Stryn					• (jakt)	
B5667	Sunde	Stryn				•		
B8989	Eikeneset	Stryn				•		
B10877	Bødal, Loen	Stryn			•			
B9506	Stauri	Stryn		•				

MØRE OG ROMSDAL								
Mus.nr.	Sted	Kommune	Sverd	Spyd/ lanse	Skjold	Øks	Piler	Kniv/ dolk
B6127	Sunnmøre					•		
B12923	Hauge, Kvamsøy	Sande		•				
B5933	Myklebust	Vanylven		•		•		•
B3005-09	Bjørke, Hjørundfjord	Ørsta						
B7075	Bjørke, Hjørundfjord	Ørsta		•				
Å1668-75	Bjørke, Hjørundfjord	Ørsta		•••		•		
B9964	Andlykja, Hjørundfjord	Ørsta					•	
B10747 III	Lyng	Ørsta		•				
B7449 I	Emblem	Ålesund		•				
B7449 II	Emblem	Ålesund	•	•				•
B894-900	Jangarden	Giske		••				
B2968-69	Roald	Giske				•		
B4776	Giske	Giske	•			•	•	
B6949	Staurnes	Giske				••		••
B6996	Røsvik	Giske		•		•		
Å1683 II	Staurnes	Giske	•			•		
Å1683 III	Staurnes	Giske		•		•	•	
B10790	Jangarden	Giske		••				
B1466	Veøy (prestegård)	Molde				•		
B6790-92	Sæterbø	Rauma	•	••				
T2826	Mjelva	Rauma		••				
T12558	Hole	Rauma		•				
T14184	Nes	Rauma				•		
T15935	Tomberg	Rauma	•	••				
T561-63	Rossvoll	Smøla		•				
T7573	Hanem	Tingvoll				•		
T12118	Leangen	Sunnal		•				

Appendiks 2

Våpengraver, merovingertid, Rogaland.

Kilde: Rønne 1999

ROGALAND								
Mus.nr.	Sted	Kommune	Sverd	Spyd/ lanse	Skjold	Øks	Piler	Kniv
B2643-45	Hogganvik	Vindafjord	•	•				
S4485, S4671	Østbø	Vindafjord	•		•			•
S7671	Førland	Vindafjord				•		
S3802	Hegeland	Vindafjord	•			•		
B5900	Lovra	Suldal	•			•		
S2660	Skimling	Suldal	•	•		•	•	
S6256	Foldøy	Suldal	•	•				•
S1752	Isdal	Suldal	•					
S2629	Helland	Strand	•	•		•		
S2243	Revheim	Stavanger		•	•	•		
S2341	Sømme	Stavanger	•				•	•
S2342	Skadberg	Stavanger	•	•		•		
S2703	Lutsi	Sandnes	•			•		
S352-356	Austvoll	Sandnes		•		••		
S5794	Figvedli	Sandnes	•	•		••		
S5794, 7578	Lutsimoen	Sandnes		•		•		
S2362	Sporaland	Sandnes	•					•
S3364	Helgeland	Sandnes	•					
S3665	Sandve	Sandnes	••			•		
B2716-18	Austvoll	Sandnes	•					
C7588-91	Kjosevik	Sandnes	••		•			
S1120-26	Hove	Lund	••	•		••		
S5320	Hove	Lund	••	•		••		
S839-844	Hove	Lund	•	•		••		
S5031	Prestegården	Lund	•					
S5480	Ø. Håland	Klepp	•	•		•		
S3428	Sør-Braut	Klepp	••	••	•	•		•
S4683	Laland	Klepp	•					
S7299	Tu	Klepp		•		••		
S2851	Tu	Klepp		•	•		•	
S2613	Valde	Hjelmeland	•					
S2614	Valde	Hjelmeland	•	•				•
S6358	Fister midtre	Hjelmeland	•					
S7704	Lerang	Forsand	••	•	•	•		

S4860	Bjerga	Finnøy	•	•		•		
S2051-55	Eik	Finnøy	••	•				
S1240-41	Nordheim	Finnøy				•		
S3977	Sæbø	Finnøy	•					•
S2975	Haugstad	Eigersund	••	•		•	•	•
S5974	Lille Haugstad	Eigersund	•					
S10127	Årdal	Eigersund	•					
S3850	Ferkingstad	Karmøy	•	•			•	
S3857	Ferkingstad	Karmøy					•	
B4438, 4468, 5941, S10015	Gunnarshaug/ Storhaug	Karmøy					•	
B6053, 6263, 6651	Gunnarshaug/ Salhusaugen	Karmøy					•	
S8952	Kopervik	Karmøy				•		
S1856-64	Kolstø	Karmøy	•	•				•
S2351	Kvalben	Hå						•
S8099	Hå gml. prestegård	Hå						•
B4769 A	Ogna	Hå	•	•		••		
B4769 B	Ogna	Hå	•	•				
B4769 C	Ogna	Hå				•		
B4769 D	Ogna	Hå	•					
S1761	Ukjent funnsted	Time	•					
B2518-19	Re	Time	•			•		
S4549	Oma	Time	•	•				•
S10484	Sørbø	Rennesøy						•

Appendiks 3

Insulære vikingtidsfunn

Se kart fig. 46.

Kilder: Jåtten 2006, Wamers 1985, søk i elektroniske hovedkataloger og tilvekster.

Rubrisering av funnene i profan, sakral og ukjent i hovedsak etter Jåtten 2006.

ROGALAND								
Nr.	Museums-nr.	Gård	Kommune	Insulære gjenstander	Datering	Profan	Sakral	Ukjent
1	S7956	Kirkebø	Sokndal	Spenne av forgylt bronse	Vikingtid		•	
2	C6699	Eia	Sokndal	Endestykke av nålen til en ringnål omgjort til brosjje	Vikingtid	•		
3	B4490	Hafsøya	Eigersund	Fragmenter av ringspenne av fortinnet bronse	9. årh.	•		
4	S7930	Litle Eige	Eigersund	Fragmentert bronsekjele med to fugleformete oppheng av fortinnet bronse	10. årh.			•
5	S2351	Kvalbein	Hå	Likearmet spenne. Balanse til vekt	9. årh.	•		
6	S2349	Kvalbein	Hå	Ringnål av fortinnet bronse	9. årh.	•		
7	B5459	Bø	Hå	Fragmenter av bronsekar med to fugleformete oppheng av fortinnet bronse	Vikingtid			•
8	S2005	Nærbø	Hå	Beslag av forgylt bronse	Vikingtid		•	
9	S3426	Refsnes	Hå	Beslag av forgylt bronse	9. årh.		•	
10	S5073	Refsnes	Hå	Fragmentert beslag av forgylt bronse. Rester etter nål på baksiden	9. årh.	•		
11	B1856-58	Tårland	Hå	Vektlodd av bly med hvelvet bronsebeslag	Vikingtid	•		
12	S9933	Vigesdal	Bjerkreim	Beslag av forgylt bronse	Vikingtid		•	
13	S3549	Orre	Klepp	Beslag av forgylt bronse med jernnål på baksiden	Vikingtid	•		

14	B2559-84	Ørre	Klepp	2564: Trebøtte med bronseblekk og hankefeste med to fugleformete beslag. 2561: Beslag av forgylt bronse. Rester etter nål på baksiden	Vikingtid	•		
15	S5670	Laland	Klepp	Tungeformet beslag av bronse, omgjort til brosjje	9. årh.	•		
16	S1865	Reve	Klepp	Beslag av forgylt bronse. Rester etter sekundært påført jernnål på baksiden	Vikingtid		•	
17	S7129	Bore	Klepp	Fragment av beslag av forgylt bronse		•		
18	S4254	Line	Time	Beslag av forgylt bronse, omdannet til brosjje	9. årh.	•		
19	S12453	Håland	Time	Korsformet beslag	Vikingtid		•	
20	C1647	Høyland	Sandnes	To beslag av forgylt bronse	Vikingtid	•		
21	S1765	Høyland	Sandnes	Fragmenter av bronsekar med fugleformede oppheng	Vikingtid			•
22	S4935	Austrått	Sandnes	Drikkehornavslutning	Vikingtid	•		
23	C3571	Austvoll	Sandnes	Messingskål	800–850	•		
24	S8890	Skruds Eigeland	Sandnes	Fragment av forgylt bronsebeslag	9. årh.			•
25	C1947-51	Soma	Sandnes	Bissel/seletøybeslag	9. årh.	•		
26	S2222	Frøyland	Sandnes	Beltespenne av bronse	9. årh.	•		
27	S4228	Hommersåk	Sandnes	Mannsformet oppheng til kar	10. årh.		•	
28	B4233	Gausel	Stavanger	Bronsebolle, tre endebeslag av bronse til drikkehorn, bisselmunnbitt av jern og ett sett bisselbeslag av bronse, to bruddstykker av et bronsebeslag, korsformet bronsebeslag	850–860	•		
29	B4772	Jåtten	Stavanger	Skålvekt av tinnbelagt bronse, futteral til vekten av forgylt bronse	Vikingtid	•		
30	Kbh.9084	Ukjent	Stavanger-området	Relikvieskrin	Vikingtid		•	
31	Kbh.7759	Ukjent	Stavanger-området	Beslag til bispestav	Vikingtid		•	
32	S12185	Revheim	Stavanger	Forgyldt bronsebeslag	9. årh.		•	

33	S1793	Revheim	Stavanger	Håndtak til sil/øse	Vikingtid		•	
34	S2192	Harestad	Randaberg	Bronsering til ringnål, Halvmåneformet beslag av forgylt bronse	Vikingtid		•	
35	S5285	Gilja	Gjesdal	Fragmentert ringnål i fortinnet bronse	Vikingtid	•		
36	S3251	Valheim	Hjelmeland	Ringspenne	9. årh.	•		
37	S2584	Kirkhus	Hjelmeland	Fragment av fortinnet bronsekar	9. årh.			•
38	S5110	Børøy	Hjelmeland	Ringspenne av forgylt og forsølvet bronse	Vikingtid	•		
39	C6837	Vareberg	Rennesøy	Forgyldt bronsebeslag	9. årh.			•
40	S6782	Hegreberg	Rennesøy	Bronsekar med to fugleformede oppheng	9. årh.		•	
41	S4001	Kingestad	Finnøy	Fragmenter av tinnbelagt bronsekjele	Vikingtid			•
42	S3258	Vigen	Finnøy	Korsformet beslag av forgylt bronse	Vikingtid	•		
43	S4399	Nedrabø	Bokn	Beslag	Vikingtid			•
44	S1052	Ferkingstad	Karmøy	Ringnål av bronse	Vikingtid	•		
45	S384-5	Ferkingstad	Karmøy	Ringnål til en ringspenne i forgyldt bronse	9. årh.	•		
46	S2980	Byggenes	Karmøy	Ringnål av fortinnet bronse	Vikingtid	•		
47	S1845	Nedstrand	Tysvær	Ringnål av forgyldt bronse	Vikingtid	•		
48	S1980-97	Håland	Vindafjord	S1980: Ringspenne av bronse. S1981: Vektlodd av bly med bronsebeslag	10. årh.	•		
49	S2315	Østbø	Vindafjord	Fragmentert remendebeslag av sølv	Vikingtid	•		
50	S2271	Marvik	Suldal	a: Beslag av forgyldt bronse. b: Fragment av fugleformet oppheng til kar. c: 3 fragmenter av bronsebissel	Vikingtid		•	
51	S11314	Lovra	Suldal	Skrinbeslag	Vikingtid	•		
52	C18846-54	Nærheim	Suldal	d: Fragmentert beslag. e: Emaljert beslag	9. årh.		•	
53	C3458	Bakka	Suldal	Korsformet, forgyldt bronsebeslag med rester etter nålebeslag på baksiden	Vikingtid	•		
54	S826-7	Våge	Suldal	Ringnål av en ringspenne i bronse	9. årh.	•		

HORDALAND								
Nr.	Museumsnr.	Gård	Kommune	Insulære gjenstander	Datering	Profan	Sakral	Ukjent
55	C2892	Førde	Sveio	Forgylt bronsebeslag	Vikingtid		•	
56	B4712	Støle	Etne	Forgylt bronsebeslag	Vikingtid	•		
57	B3700	Hovland	Etne	Fragmenteer av ringspenne (sølvstisel)	10. årh.	•		
58	B11377	Spysøyhamn	Bømlo	Zoomorf ringnål av forgylt bronse	ukjent	•		
59	B8220	Eldøy	Stord	Bissel av bronse	Vikingtid	•		
60	B8555	Søndre Vik	Fitjar	Vektstangen til en skålvect	10. årh.	•		
61	S5514	Eide	Kvinnherad	Ringnål	Vikingtid	•		
62	B8377	Hatteberg	Kvinnherad	Ringspenne av massivt sølv med gulldekor	10. årh.	•		
63	B7534	Nes	Kvinnherad	Svært fragmentert skålvect	Vikingtid	•		
64	B492	Seim, Røldal	Odda	Avlangt beslag av forgylt bronse	Vikingtid		•	
65	B6718	Seim, Røldal	Odda	Vektstangen til en skålvect	10. årh.	•		
66	B4266	Utne	Ullensvang	Bronsekar med to oppheng	Vikingtid			•
67	B3872	Lægereid	Eidfjord	Forgylt bronsering fra ringspenne	Vikingtid	•		
68	B322-26	Fana presteg.	Bergen	322: Bronsekar med tre fuglefomrede oppheng. 323: Bronsebolle	Vikingtid			•
69	B6737	Hole	Bergen	Fragment av vektstang til skålvect	Vikingtid	•		
70	B6657	Trå	Granvin	Håndtak til bronsesil/øse. Bronsekar med fugleformet oppheng	10. årh.			•
71	B2234	Lunde	Voss	Rund brosjje	Vikingtid	•		
72	Sth15460	Honve	Voss	Fragmenter av bronsekar	10. årh.			•
73	B3987	Bryn	Voss	Bronsekar med spor etter reparasjonen i jern	9. årh			•
74	B4864	Hyrte	Voss	Fortinnet randbeslag og drikkehornavslutning i bronse	Vikingtid	•		
75	B486	Vambheim	Ulvik	2 bronseskåler og vektstang til vekt	Vikingtid	•		
76	B12012	Fosse	Meland	Rund og flatt beslag av forgylt bronse med rester etter nål på baksiden	Overgangen Merovinger/Vikingtid	•		

77	B3319	Kleppe	Osterøy	Fragmenter av bronsekar	Ca. 800			•
78	B4830	Stamnes	Vaksdal	Sterkt fragmentert bronseskål	10. årh.			•
79	B484	Vik	Vaksdal	Jernring med tykt bronselag med et tosidig dyrehode	Udaterbart		•	
80	B3308	Votno	Lindås	Beslag av forsølvbet bronse, rester etter nål på baksiden	10. årh.		•	

SOGN OG FJORDANE

Nr.	Museumsnr.	Gård	Kommune	Insulære gjenstander	Datering	Profan	Sakral	Ukjent
81	B10243	Hantveit	Gulen	Beslag av forgyllt bronse, rester etter nål på baksiden	Vikingtid		•	
82	B6637, 6598, 6649	Brekke	Høyanger	Rund plate av forgyllt bronse, rester etter nål på baksiden	Vikingtid		•	
83	B4969	Fure	Askvoll	Pyramideformet beslag av forgyllt bronse. På baksiden er det et jernbånd som viser at det er omgjort til smykke	Overgangen Merovinger/Vikingtid		•	
84	B7833	Myklebust	Fjaler	Svært fragmentert bronsebeslag u. forgylling. Trolig rester etter nål på baksiden	Overgangen Merovinger/Vikingtid		•	
85	B11470	Følling	Gaular	5 fragmenter av beltespenne i bronse	10. årh.	•		
86	B845, 1164-77	Hellebost	Gaular	Fragmentert vekstskål av fortinnet eller forsølvbet bronse	9. årh.	•		
87	B6500	Skjørvo	Vik	Rundt beslag av forgyllt bronse. Rester etter nål på baksiden	Merovinger/Vikingtid		•	
88	B328	Hopperstad	Vik	Fragment av bronsekjel med fugleformet oppheng	Vikingtid	•		

89	B4511	Hopperstad	Vik	a: Bronsekar med fugleformete oppheng. b: Fragmenter av bronsekar med to emaljerte fugleformete oppheng. c: Fragmenter av bronsekjel. e: Trespann som har vært dekket av bronseblikk. h: Nesten intakt tinn eller sølvbelagt balansevekt. i: Vektlodd av bly med beslag av forgylt bronse på den ene siden. k: Vektlodd av bly med dyrehodeformet bronsebeslag	Vikingtid	•	(•)	(•)
90	B9060	Hopperstad	Vik	Beslag av forgylt bronse, muligens med rester etter jernnagle	10. årh.		•	
91	B5551	Hove	Vik	Dyrehodeformet drikkehornavslutning	Vikingtid	•		
92	B708-16	Hønsi	Vik	Fragmentert bissel av jern og bronse	10. årh.	•		
93	B1240	Sæbø/Sjøtun	Vik	Fragmentert beslag av forgylt bronse med rester etter nålefeste	Vikingtid	•		
94	B690-96	Vangsnes	Vik	Svært fragmentert bronsekar	10. årh.			•
95	B700-1	Vangsnes	Vik	Rundt koppformet beslag av forgylt bronse. Rester etter nål på baksiden	Overgangen Merovinger/ Vikingtid		•	
96	B594-603	Berdal	Vik					
97	B5773	Belle	Aurland	Beslag av forgylt bronse. På baksiden er det nålefeste	Vikingtid	•		
98	B8669	Tokvam	Aurland	Korsformet beslag av forgylt bronse med rester etter nål på baksiden	9. årh.	•		
99	B670-74	Vangen	Aurland	Liten bronsebolle fylt med brente bein	10. årh			•
100	B7731	Vinjum	Aurland	b: Forgylt sølvbeslag. Rester etter nål på baksiden. g: Fugleformet drikkehornavslutning. h: Rundet kopp og lokk av fortinnet bronse	9. årh.	•	•	
101	B9882	Skjerdal	Aurland	Skål fra balansevekt	Vikingtid	•		

102	Sth16687	Horge	Lærdal	Fragmentert ringspenne av forgylt bronse	Vikingtid	•		
103	B12131	Målsnes	Balestrand	Ringnål av bronse	10. årh.	•		
104	B5854	Hålen	Leikanger	a: Korsformet bronsespenne. b: Ringspenne forgylt sølv	9. årh.	•		
105	B6805	Foss	Sogndal	Remendebeslag	9. årh.	•		
106	B9065	Helgheim	Sogndal	a: Ringen av en ringnål av forgylt sølv. e: Bissel av bronse	9. årh.	•		
107	B3456	Kvåle	Sogndal	Bronsekar hvor øverste kant er brettet utover	10. årh.			•
108	B1097	Flahjammer	Luster	Rundt koppformet beslag av forgylt bronse	10. årh.		•	
109	B11224	Sognefjell	Luster	Ringspenne av bronse med rester etter forsølving	Vikingtid	•		
110	B4752	Folva	Stryn	Forgylt bronsebeslag	9. årh.		•	
111	B4505	Mindresunde	Stryn	Fragmenter av ringspenne av forgylt bronse	9. årh.	•		
112	B4297	Bø	Stryn	Skål fra en balansevekt	8. årh.	•		
113	B 5766	Hilde	Stryn	Fragmenter av bronsekjele	Vikingtid			•
114	B5786	Fure	Stryn	Bissel av bronse	9. årh.	•		
115	B6538	Sande	Gloppen	Liten sammenleggbare balansevekt	10. årh.	•		
116	B6026	Sande	Gloppen	Beslag av forgylt bronse. Rester etter nåle-feste på baksiden, men også et som synes opphavelig	Vikingtid	•		
117	B4844	Gloppestad	Gloppen	i: Bronsekar. k: Balansevekt med futteral	10. årh.	•		
118	B8821	Eide	Gloppen	Sammenleggbare vekt av bronse	10. årh.	•		
119	B11304	Skrøppa	Gloppen	Rundt og flatt beslag av forgylt bronse	Ikke datert	•		
120	B6657	Sårheim	Gloppen	Søvtistelspenne	Vikingtid	•		
121	B6688, 6618	Bø	Gloppen	Rester av en skålvakt	Vikingtid	•		
122	B3064-81	Bø	Gloppen	Balansevekt av bronse uten ornament	9. årh.			
123	B9014	Sanddalen	Gloppen	Bronsebeslag med emaljering	Overgangen Merovingertid/Vikingtid		•	
124	B11096	Hennebygda	Eid	Ringnål av forgylt bronse	Vikingtid	•		

125	B2978-3000	Myklebust	Eid	Bronsekar med 3 mannsformete emaljerte oppheng	9.åh.			•
126	B5807	Myklebust	Eid	Rand av bronsekar	9. årh.			•
127	B5730	Myklebust	Eid	Balanse og skåler til skålvekt	10. årh.	•		
128	B470	Lefdal	Eid	Bissel av bronse	10. årh	•		
129	B6613	Årsheim	Selje	To korresponderende bronsebeslag	Vikingtid		•	

MØRE OG ROMSDAL								
Nr.	Museums-nr.	Gård	Kommune	Insulære gjenstander	Datering	Profan	Sakral	Ukjent
130	B8384	Kalvatn	Volda	Meget fragmentert bronsespenne	9. årh.	•		
131	B8256	Bjørke	Ørsta	Kvadratisk forgylt bronseplate	9. årh.		•	
132	B11131	Kvistad	Ørsta	c: Fragmentert balansevekt. d: Vektlodd av bly med insulære emaljebeslag. e: Vektlodd av bly med forgylt bronsebeslag	9. årh.		•	
133	B5623	Store Standal	Ørsta	Beslag av forgylt bronse	9. årh.	•		
134	B8624	Store Standal	Ørsta	Smykke	9. årh.	•		
135	B6360	Mo	Ørsta	c: Liten bronsebolle med svakt rundet bunn. d: Bronsesil/øse. e: Fragmenter av bronsekar med to fugleformete oppheng	Vikingtid	•		
136	B7109	Osborg	Ørsta	Beslag av forgylt bronse	Merovinger/ Vikingtid			•
137	B3255	Lynge	Ørsta	Hank til bronsesil/øse	9. årh.			•
138	B12857	Festøy	Ørsta	To bronsebeslag. Ingen rester etter nålefeste	Vikingtid		•	
139	B12045	Hauge	Stranda	Firefliket beslag	10. årh.	•		
140	B4257	Indre Eide	Norddal	Korsformet beslag med opphavelig nål	9. årh.	•		
141	B17290	Midtre Flø	Ulstein	Bronsekjele	10. årh.			•
142	B8383	Røyset	Hareid	Ringspenne av bronse	?	•		
143	B675-83	Giske	Giske	Fragmenter av 2 skåler til balansevekt	9. årh.	•		
144	B5899	Roald	Giske	Korsformet spenne av forgylt bronse. Rester av nål på baksiden	Vikingtid	•		
145	T9607	Bud	Fræna	Drikkehornbeslag, endestykke	Vikingtid	•		

146	T10479	Tornes	Fræna	Fragment av et hult dyrehode av bronse		•		
147	B1470	Prestegården Veøy	Molde	Beltesepenne. Forgylt bronse	9. årh.	•		
148	B290	Tresfjord	Vestnes	Jetsmykke	Vikingtid	•		
149	T18198	Setnes	Rauma	Husformet relikvieskrin. Rundt bronsebeslag med emaljinnlegg festet på et blylodd. Forgylt bronsebeslag av form som et firfotet dyr festet på et blylodd. Angesaksisk seglinnfatning av gjennombutt sølv. Halvpert av dobbeltkonisk korsstavbesetning av forgylt bronse. Hengekar med ter fugleformete oppheng. Tinnbelagt skålvekt	10. årh.		•	
150	T15949	Sogge	Rauma	Langt rektangulært, flatt beslag av forgylt bronse	Vikingtid			•
151	T4351	Hen	Rauma	Bruddstykker av bronsefat	9. årh.			•
153	T14039	Løykja, Hof	Sunndal	7 små bruddstykker fra et beslag, to fragmenter av et rundt beslag	9. årh.		•	
152	T456	Hoven	Sunndal	Bruddstykker av vekt	Vikingtid	•		
155	C6185	Romfjellen	Sunndal	Avlangt forgylt bronsebeslag. Innfelt stor ravperle	Vikingtid		•	
156	T9260-79	Røttingsnes	Tingvoll	Beslag omgjort til smykke	9. årh.		•	
157	T4429	Ora	Kristiansund	Spennet av bronse	Vikingtid	•		

Appendiks 4

Yngre jernalders båtgraver

Se kart fig. 10.

Kilde: Müller-Wille 1970. Supplert og ajourført pr. 2008 etter museenes tilvektskataloger m.m.

ROGALAND								
Nr.	M-Willes nr.	Gård	Nærmere stedsang.	Mus.nr.	Kommune	Kjønn	Brent/ubrent	Datering
1	234	Tengesdal	Helleland	S1406-10	Egersund	M	B	VT
2	236	Sele		S5768	Klepp	M	B	VT
3		Håland	Bryne	S12450	Time	M	U	VT
4		Frøyland			Time	K	U	
5		Frøyland			Time	M	U	2. halv. 9. årh.
6	337	Ølbør		S2475	Sola	M	B	10. årh.
7		Tjøra		S12421	Sola	K	U	Merovingertid
8		Gausel		S11780	Stavanger	M	U	1. halv. 9. årh.
9		Gausel		S11782	Stavanger	M	U	Midt 9. årh.
10		Gausel		S11783	Stavanger	M	U	VT
11		Hundvåg		S5593	Stavanger		U	VT
12		Hundvåg		S	Stavanger		U	Y. JA.
13		Revheim		S12185	Stavanger	M	U	VT
14	238	Rossaland	Lura	S9267	Sandnes	M	U	VT
15	239	Harestad		S2190	Randaberg	M	U	VT
16	240	Harestad		S2193	Randaberg	M	U	VT
17	241	Frafjord		S21293	Gjesdal	M/K	U	VT
18	242	Strand		S8129	Strand	M	B	10. årh
19	243	Spanne		S4381	Finnøy	M	U	Slutt 9. årh.
20	244	Hidle		S4267	Finnøy	M	U	VT
21	245	Ferkingstad		S3852	Karmøy	K	B	Slutt 8./ beg. 9. årh.
22	246	Mosbroen	Åkra	S6567, 6888	Karmøy	K	U	9. årh.
23	247	Gunnarshaug	«Storhaug»	B4438, 4468	Karmøy	M	U	680–730/50
24	248	Bø	«Grønhaug»	B5758	Karmøy		U	Omkring 800
25	249	Sundfør	Skjold	S4402	Tysvær	M	U	9. årh.
26	250	Østbø	Vikedal	S3872	Vindafjord		U	
27	251	Vasshus		C18399	Suldal		U	
28	252	Vasshus		C18414-20	Suldal	M	U	VT
29	253	Vasshus		C18421-22	Suldal	M	U	10. årh.

HORDALAND								
Nr.	M-Willes nr.	Gård	Nærmere stedsang.	Mus.nr.	Kommune	Kjønn	Brent/ubrent	Datering
30	256	Hillestad	Fjelberg	B8912, 9017	Kvinnherad	M	U	9. årh.
31	257	Naterstad	«Klungerhaug»	B927-28	Kvinnherad	M/K	U	10. årh.
32	258	Skåla		B6993	Kvinnherad	M	U	Slutt 8. årh.
33		Sørheim		B11684	Etne	M		VT
34		Sørheim		B12049	Etne	M	U	VT
35		Sørheim		B12058	Etne	K	U	Y. JA.
116		Rygh		B12382	Etne		U	VT
36	260	Søndre Vik		B8555	Fitjar	M	U	10. årh.
37	262	Ytre Arna		B5701	Bergen	M	U	VT
38	263	Midhus		B1291-1304	Kvam	M	B	8. årh.
39	264	Utne		B4266	Ullensvang	M	U	Antakelig 9. årh.
40	266	Vardberg		B4924	Eidfjord	M/K		9. årh.
41	267	Folkedal		B7114, 7149	Granvin	K	B	VT
42		Bolstad	«Kongshaugen»	B13952	Voss			
43	269	Bygd	Vossestrand	B8598	Voss	K	U	Merovingertid (?)

SOGN OG FJORDANE								
Nr.	M-Willes nr.	Gård	Nærmere stedsang.	Mus.nr.	Kommune	Kjønn	Brent/ubrent	Datering
44	270	Belle		B5815	Aurland	K	B	Eldre merov.-tid
45	271	Veim		B5773	Aurland	K	B	Antakelig 9. årh.
46	273	Vinjum		B7731	Aurland	K	U	9. årh.
47	274	Flahamar		B7731	Luster	K	U	1. halvdel 10. årh.
48	276	Husabø		B6085	Leikanger	M	U	VT
49	277	Håum	Feios	B7640	Vik	M	U	VT
50	278	Vangsnes		B690-99, 702-706	Vik	M		10. årh.
51		Hopperstad		B4511	Vik	K	B	VT
52	279	Hopperstad		B9061	Vik	K	U	VT
53	280	Hopperstad		B9169	Vik	M	U	8. årh.
54		Voll		B9127	Vik	M	U?	VT
55	281	Skjørvo		B6500	Vik	M	U	VT
56	282	Brekke	Ortnevik	B8118	Høyanger	M	U	10. årh.
57		Fyling		B11470	Gaular	M+K	B	VT
58	283	Holmedal		B7893	Askvoll	K	U	VT
59		Laukland	Atløyyna	B11609	Askvoll			
60	285	Saddal		B11413	Jølster	K	U	9. årh.

61	286	Myklebost	Haug 1	B2978-99	Eid	M	B	9. årh.
62	287	Myklebost	«Skjorattippen»	B5807	Eid	M	U	VT
63	288	Myklebost	«Skjorattippen»	B5807	Eid	M	B	VT
64	289	Myklebost	Haug 5	B5764	Eid	K	B	10. årh.
65		Henne		B11557	Eid	M	B	VT
66		Henne		B10094	Eid	M		VT
67	290	Sande		B6037	Gloppen	M	U	VT
68		Sande		B6538	Gloppen	M	U	10. årh.
69	291	Gjemmestad	Kolbeinshaugen	B11390	Gloppen	M	B	10. årh.
70	292	Gjemmestad	Kolbeinshaugen	B11391	Gloppen	M	U	8. årh.
71	293	Bø	Breim	B9501	Gloppen	K	U	Tidlig 9. årh.
72	294	Sårheim	Breim	B6735	Gloppen	M	B	10. årh.
73	295	Eide	Rognehaug	B4610 II	Gloppen	M	B	VT
74	296	Eide		B4611	Gloppen	M	B	VT
75	297	Holvik		B11414	Gloppen	M	U	VT
76	298	Hauge		B5405	Gloppen	M	U	10. årh.
77	299	Hauge		B5150	Gloppen	M	U	9. årh.
78	300	Gloppestad		B7158	Gloppen	M	U	Slutt 8./ beg. 9. årh.
79	301	Tisthammar	Innvik	B10046	Stryn		U	?
80	302	Heggdal	Innvik	B9760	Stryn	M	U	9. årh.
81	303	Hilde	Innvik	B9760	Stryn	M	U	10. årh.
82	304	Langeset	Innvik	B6036	Stryn	M	U	VT
83	305	Muri	Loen	B7950	Stryn		U	VT
84	306	Flo	Oppstryn	B5865	Stryn	M+K	B	9. årh.
85		Loen		B14278	Stryn	M	B	VT

MØRE OG ROMSDAL

Nr.	M-Willes nr.	Gård	Nærmere stedsang.	Mus.nr.	Kommune	Kjønn	Brent/ubrent	Datering
86	307	Sandanger	Gurskøy	B10532	Sande	M	U	Slutt 8. årh.
87		Dravlaus		B11610	Volda	M	U	VT
88	309	Eikrem		Tapt	Volda	M	B	VT
89	308	Osnes		B8962	Ulstein	K	U	?
90	310	Mo	Ørstavik	B7976	Ørsta	M	U	10. årh.
91	311	Lynge	Barstadvik	B10747	Ørsta	M	U	9. årh.
92		Festøy		B12857	Ørsta	M	U	VT
93	312	Kvistad	Hjørundfjord?	B11131	Ørsta	M	U	VT
94		Kvistad	Hjørundfjord?	B12114	Ørsta			VT
95	313	Vinje		Tapt	Stordal			
96	314	Hove	Monshaug	B8650	Stordal	M	B	VT
97	315	Vestre	Ørskog	B10927	Ørskog		B	
98	316	Setnes	Grytten	T18198	Rauma	K	U	1. halvdel 10. årh.
99	317	Rypdal		B11633	Vestnes	M	B	VT
100	318	Gryta		B6617	Haram	M	B	VT
101		Nogva	Skuløy	B13258	Haram	K	B	VT

102		Fjørtoft		B11769	Haram	K	U	VT
103		Søvik		B15083	Haram	M	B	VT
104	322	Haram	Haram	Tapt	Haram			
105	323	Longva	Skuløy	B9471	Haram	K	U	VT
106	320	Røyrvik	Vigra	B8873	Giske		B	
107	321	Roald kirke	Vigra	C5034, 5037	Giske	M	U	9. årh.
108		Røsvik	Vigra	B13895	Giske	M?	U	VT
109	324	Eikrem	Gossen	T5034, 5037	Aukra	M	U	VT
110	325	Jelkrem	Bergsøya	C5412	Gjemnes	M		
111		Flemma		T13427	Gjemnes			
112	326	Flemma		T13428	Gjemnes			
113	327	Røttingsnes		T9260-79	Tingvoll	K	U	9. årh.
114	328	Røttingsnes		T9280-87	Tingvoll	M	U	VT
115		Mo kirke		T21955	Surnadal	M	U	900–950

Stedsregister

A

Adelsö 50
Afrika 65
Agder 75, 100, 112, 121, 123, 126, 127, 136,
147, 195, 219, 232, 240, 259, 329, 345, 350
Agderfylkene 71, 205
Albanus-klosteret 23
Alenfit 99
Allehelgenskirken 342
Alnestinden 299
Alrekstad 113, 211, 212, 251, 252, 305, 341,
342, 357, 370, 374, 375, 377, 378, 391, 402
Alrekstadvågen 372, 374
Alverstraumen 255, 257
Alversund 156
Amla 161, 162, 267, 310, 379, 383
Amlabukten 161, 268, 274, 379, 380
Anda 127, 186
Andreas kirkja 269
Anisdal 127, 197, 457
Apostelkirken 227, 342
Arna 155, 251, 252, 305, 317, 321, 358, 424,
476
Arnafjorden 201, 250, 259
Arnatveit 251
Arnestad 172, 285, 286
Ask 99
Askelund 263
Askvik 154
Askvoll 275, 276, 277, 352, 356, 359, 470, 476
Askøy 198, 200, 256, 257, 344, 358, 424, 460
Aslaksteinen 96, 300, 303
Atlanterhavet 18
Atlehaugen 275
Atløy 211, 212, 275, 276, 308, 341, 342, 356,
359
Auastad 149, 150
Audun Huggleikssons borg 345, 348, 349, 359
Auklend 224
Aukra 94, 185, 300, 478
Aure 184, 460
Aurland 19, 94, 165, 166–186, 198, 201, 238,
243, 262, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 303,
305, 311, 313, 316, 322, 325, 344, 345, 351,
356, 359, 361, 381, 383, 421, 424, 425, 428,
462, 471, 476
Aurlandsdalen 166, 167, 272, 274

Aurlandsvågen 166, 167, 270, 271, 272
Aursunden 184
Austbø 110, 137, 227
Austefjorden 291
Austgulfjorden 260
Austrheim (Eide) 148, 150
Austrått 132, 134, 224, 467
Austvoll 224, 464, 467
Avaldsnes 74, 87, 97, 98, 113, 130, 141, 143,
144, 147, 162, 181, 186, 188, 191, 196, 208,
211, 212, 234, 236, 237, 241, 242, 244, 247,
248, 249, 258, 259, 314, 317, 320, 321, 323,
328, 341, 342, 350, 351, 356, 357, 361, 362,
368, 369, 370, 378, 420, 422, 423, 425, 427,
429, 430
Avaldsnesområdet 87, 233, 242, 305, 309, 314,
317, 357
Averøy 184, 185, 345

B

Baldershaugen 263
Baldersteinen 264, 265
Balestrand 163, 198, 201, 263, 275, 305, 461,
472
Barmen 278
Barsnesfjorden 161, 267
Belle 201, 270, 272, 462, 471, 476
Berdal 264, 266, 471
Berge 166, 200, 459
Bergen 18, 29, 38, 41, 43–45, 47, 48, 58, 71,
79, 96, 113, 115, 120, 142, 150, 154, 156,
178, 189, 197, 198, 211, 227, 250, 252, 256,
259, 260, 268, 277, 278, 280, 281, 321, 332,
333, 335, 337, 338, 339, 342, 346, 348, 350,
353, 354, 356, 358, 360, 361, 363, 364, 368,
370–378, 382, 383, 388, 389, 390, 391, 393,
394, 401–403, 409–413, 422, 424, 427, 428,
429, 431–434, 436–438, 440–454, 457, 460,
469, 476
Bergensdalen 16, 251, 259
Bergensdalføret 372
Bergensdistriktet 374
Bergen sentrum 154
Bergenshalvøya 156, 192, 251, 252, 258, 317
Bergens Led 142
Birka 41, 49, 50, 213, 215, 216, 217, 269, 270,
275, 311, 322, 324, 375

- Birkestrond 211, 212, 342, 356
Bjarkøy 42, 269, 354
Bjarnøy (Bjørnøy) 385
Bjelland 75, 98, 458
Bjerkestrond. *See* Birkestrond
Bjerkreim 198, 221, 238, 362, 457, 466
Bjoa 151
Bjorgvin 252, 371
Bjåvatnet 221
Bjørgvin 42, 363, 370, 429
Bjørkum 269, 270, 274, 275, 305, 313, 322, 359
Bjørnarheim 202, 285, 286, 462
Bjørnefjorden 249, 250
Blimshaugen 180, 181, 182
Blindheim 180, 182, 202, 216, 217, 285, 296,
345, 355, 360
Blodheia 143
Blyfotgården 395
Bodlestrondo 125
Bokn 94, 142, 468
Boknafjord 419, 423, 425
Bolstad 164, 253, 305, 460, 476
Bolstadfjorden 155, 253, 256, 259, 305, 312,
313, 317, 321
Bolstadøyri 200
Bolsønes 299
Bolsøy 184, 328
Bondalen 178, 291
Bondevika 299, 395
Bordalen 155
Bore 223, 315, 467
Borg 41, 66, 110, 309, 364
Borgarholt 96
Borgund 377, 400, 402
Borgundfjord 334, 384, 427
Borgundfjorden 177, 334, 360, 384, 385, 387,
390, 391
Borgundkaupangen 99, 179, 212, 303, 308, 323,
346, 384, 387, 393
Borgund kirke 384, 385, 387
Borgund stavkirke 269
Borgundøy 151, 162, 192, 199, 200, 459
Bornholm 49
Borre 49, 207, 208, 236, 237, 281
Borrehaugene 208
Bornheim 198, 202, 462
Botnen (Bremanger) 170
Botnen (Sogndal) 161
Botnestranda 170
Brasagardr 381
Bratsberg 74
Breim 169, 170, 171, 174, 176, 188, 189, 198,
202, 285, 286, 289, 316, 323, 420, 477
Breimbygda 286
Breimsvatnet 168, 169, 171, 172, 282, 286
Brekke 261, 305, 461, 470, 476
Bremanger 169, 170, 198, 277, 462
Bremangerlandet 170
Bremsnes 185
Britannia 123
Bru 352, 356, 359
Brualand 132
Bruland 202, 462
Brusand 221, 222
Bryggen 47, 333, 372, 374, 375, 439, 441, 453
Bryggesiden 373
Bryggja 289
Bryllum 149
Bryn 254, 460, 469
Bryne 127, 475
Brügge 368
Bud 300, 473
Buskerud 110
Byfjorden 372
Bygd 255, 476
Bygland 433
Bygstad 276
Byrkjehaugen 255
Byrkjelo 169, 202
Byrkjo 255, 460
Bysantinske keiserriket 325
Bø 104, 127, 143, 169, 175, 185, 221, 222, 238,
255, 282, 284–287, 344, 345, 356, 358, 457,
458, 460, 462, 466, 472, 475, 477
Bødal 263, 273–275, 434, 462
Bømlo 469
Børøy 230, 468
Bøverdalen 164
- D**
- Dalane 16, 35, 95, 120, 122, 136, 195, 219, 220,
320, 362
Dalane fjordungen 362
Dale 163, 164, 202, 268, 462
Dalen 135, 166, 246, 278
Dalsfjord 341
Danelagen 332
Danevirke 215, 337
Dankirke 50
Danmark 34, 35, 37, 53, 54, 67, 98, 111, 112,
113, 118, 120, 122, 138, 163, 186, 190, 194,
236, 247, 266, 269, 281, 319, 325, 327, 357,
407, 415, 435, 442, 444, 447, 450
Devold 298, 299
Djukastein 253, 460
Dorestadt 66
Dovrefjell 301
Drags-Eidet (Stad) 278
Dragsleid / Drags-Eidet (Stad) 18, 169
Dragsleidet (Sunnhordland) 151, 278

Driva 301
 Dublin 78, 214, 313, 315, 425
 Dyflinnar 272
 Dyrskar 246
 Dyrvehaugen 253, 254
 Dysjane 100, 102–104, 122, 129, 130
 Døsen 154
 Døsland 153

E

East Anglia 236, 281
 Edlarvågen 231
 Edøy 352, 356, 360
 Egersund 112, 113, 220, 221, 238, 305, 312,
 319, 342, 351, 354, 356, 362, 363, 439, 475
 Egge 73, 242, 295
 Eggum 267
 Eid 88, 94, 169, 198, 208, 258, 278–282, 285–
 287, 289, 306, 313, 314, 316, 323, 344, 352,
 355, 360, 410, 438, 447, 462, 472, 473, 477
 Eide (Gloppen) 186
 Eide (Halsnøy) 151, 169, 173, 174, 184, 198,
 200, 202, 278, 282, 284–287, 289, 290, 292,
 301, 313, 314, 323, 383, 442, 444, 453, 459,
 462, 469, 472, 473, 477
 Eide (Selje) 169
 Eidfjord 82–84, 245, 246, 247, 258, 301, 303,
 305, 312, 321, 350, 423, 443, 451, 469, 476
 Eid kirke 279
 Eido 233
 Eidsborg 330
 Eidsdal 154, 292
 Eidsvåg 18, 154, 252
 Eidsøra 18, 184
 Eigersund (kommune) 198, 220, 309, 442, 457,
 465, 466
 Eik 153, 465
 Eikesdalsvatnet 184, 299
 Eikjum 164
 Eiknes 156
 Eikrem 185, 477, 478
 Eikrheim 291
 Eikundersund 220, 362
 Einehaug 278
 Eivindvik 260
 Eiðs kirkja 173
 Ekrehøgjen 168
 Elben 123, 329
 Ellefsrøysa 180–182
 Ellingsøy 385
 Ellingsøyfjorden 385, 387, 390
 Engjadalen 163
 England 35, 37, 69, 142, 205, 206, 211, 213,
 259, 315, 327, 329, 331, 332, 338, 402, 422,
 432, 441

Erga 130, 186, 188, 305, 355, 458
 Erhaug 256
 Erin (Irland) 318
 Erthaug 182
 Espelandsdalen 245
 Etne 16, 81–84, 94–96, 98, 148–152, 155, 158,
 162, 186, 189, 192, 198–200, 203, 242, 243,
 247, 249, 250, 258, 259, 282, 305, 321, 326,
 344, 356–358, 361, 410, 414, 420, 421, 423,
 437, 438, 442, 444, 459, 469, 476
 Etnebygda 95, 96, 149, 195, 200, 243, 314
 Etneelva 149
 Europa 35, 36, 45, 51, 66, 67, 125, 142, 162,
 181, 205–207, 215, 319, 320, 329, 332, 335,
 339, 350, 378, 402, 411, 412, 439, 440, 443,
 452, 454
 Evebø 170, 172, 173, 176, 188, 202, 286, 314,
 462

F

Fana 16, 97, 154, 189, 192, 196, 198, 250, 251,
 252, 321, 342, 374, 460, 469
 Fanabygdene 372
 Fana kirke 250, 342
 Fana prestegård 250
 Fannestranda 184
 Farstadbukta 300
 Fatten 346
 Fedje 160, 266, 273, 310
 Feios 160, 201, 263–266, 275, 286, 305, 310,
 414, 476
 Ferkingstad 234, 414, 465, 468, 475
 Festøy 291, 473, 477
 Fet 153, 205
 Figgve 134
 Fimreite 378
 Finnmark 327, 394, 412
 Finnøy 98, 99, 113, 230, 231, 243, 344, 351,
 465, 468, 475
 Firda 278
 Firdafylket 259, 328, 352
 Fitja 150
 Fitjar 94, 113, 198, 211, 212, 247–249, 258,
 305, 308, 314, 321, 341, 342, 344, 356, 357,
 358, 407, 414, 423, 438, 460, 469
 Fitjarviko 247
 Fitje 285
 Fitjo 253
 Fjaler 94, 168, 189, 198, 202, 274, 275, 276,
 323, 341, 462, 470
 Fjelberg 81, 126, 151, 186, 192, 198, 200, 355,
 438, 476
 Fjelbergøy 151, 192, 199, 200
 Fjetland 246
 Fjordane 13, 35, 64, 71, 79, 81, 82, 84, 100, 101,

117, 121, 126, 136, 157, 168, 178, 186, 189,
198, 258, 259, 263, 266, 270, 274, 282, 286,
305, 308, 311, 317, 322, 328, 342, 344, 350,
358–360, 417–419, 432, 438, 440, 442, 447,
448, 461, 470, 476
Fjærland 163
Fjørtoft 126, 180, 183, 295, 303, 306, 309, 425,
478
Flagghaug 143
Flahamar 268, 476
Flandern 331, 332, 454
Flat-Jæren 14, 122, 135, 240
Flatbygda 261, 316
Flatråker 249
Flemsøy 180
Flesland 154
Flo 174, 288, 477
Flora 84, 168, 277
Floturdi 264
Flugheim 163, 201, 461
Flåm 18, 166, 167, 271
Fløen 251
Fløyfjellet 371, 372
Foldøy 140, 186, 191, 192, 231, 232, 355, 421,
464
Folva 287, 472
Fonnes 156
Forland 345, 356
Fornsigtuna 49
Forsand 55, 110, 117, 137, 138, 140, 141, 146,
183, 186, 189, 191, 192, 198, 206, 227, 228,
320, 355, 420, 421, 423, 445, 458, 464
Forsandmoen 110, 111, 118, 138, 139, 206, 448
Fortunsdalen 164
Foss 267, 472
Fosse 256, 469
Fosshaga 264
Frankerriket 205, 331, 336, 407
Frankrike 331
Fredrikstad 349
Frei 184, 302, 303, 342
Fresvik 160, 263, 264, 266, 273, 275, 310, 461
Friestad 125
Fræna 184, 185, 296, 300, 433, 473, 474
Frøyland 224, 238, 311, 467, 475
Frøysjøen 170
Fure 276, 287, 470, 472
Futgarden 395, 396
Færøyene 112
Følling 276, 470
Førde 101, 168, 174, 189, 198, 202, 277, 462,
469
Førdefjorden 168, 174, 277
Føyno 143

G

Gallia 206, 213, 339
Gamlem 182
Gamle Upsala 49
Gandsfjord 135, 224, 423
Gard 99, 231, 450, 452
Garnes 294
Gaula 276
Gaular 168, 189, 211, 260, 269, 275, 276, 323,
341, 342, 438, 470, 476
Gaularområdet 277
Gaupne 163, 268, 344
Gausel 117, 118, 225–227, 229, 238, 240, 241,
258, 305, 316, 319, 320, 355, 357, 367, 423,
425, 435, 467, 475
Gavlen 384, 385, 453
Gene 111, 138
Gimmestad (Gjemmestad) 170, 202, 283, 285,
286
Giske (kommune) 94
Giske (øy) 84
Giske 81, 83, 84, 94, 97, 178–180, 182, 190,
198, 202, 243, 291, 294, 295, 296, 303, 306,
313, 323, 334, 345–349, 356, 360, 385, 389,
390, 406, 414, 425, 427, 428, 441, 443, 453,
463, 473, 478
Giskegjerdet 182
Gjemnes 301, 478
Gjerde 98, 148, 149, 151, 243, 244, 258, 344,
345, 357, 367, 439
Gjerland 101, 448
Gjerstad (Osterøy) 154
Gjerstad (Tysnes) 250
Gjerstad (Voss) 155
Gjersvik 249, 250
Gjervik 200, 460
Gjesdal 132, 135, 198, 458, 468, 475
Gjosund 97
Gloppe 98, 357, 362, 368, 369, 378, 413
Gloppeset 369
Gloppen 81–84, 88, 91, 94, 168, 169, 170, 171,
174–176, 186, 188, 189, 198, 202, 258, 277,
278, 282, 283, 285, 286, 287, 289, 290, 306,
311, 313, 314, 316, 323, 352, 355, 360, 420,
421, 425, 438, 445, 462, 472, 477
Gloppeneset 368
Gloppenfjorden 169–171, 188, 191, 192, 202,
282, 284–287, 316, 323, 410
Gloppestad 282, 284, 286, 472, 477
Goa 99
Godøy 179, 180, 182, 187, 334, 346, 355
Gokstad 236, 279, 281, 323
Gossen 184, 185, 300, 478
Gota 172
Gotland 329

- Gran 274, 349
 Granvin 198, 245, 247, 321, 459, 469, 476
 Granvinsfjorden 155
 Grauo 155
 Grenland 7, 74, 330, 448
 Grimstad 461
 Grinde 160, 264
 Grindheim 148–150, 199, 459
 Grip 361, 411, 427
 Grodås 169
 Gryta 295, 477
 Gryting 278
 Grøa 185
 Grødal 185
 Grønhaug 234–237, 241, 408, 423, 434, 435, 475
 Grønvika 395
 Guddal 153, 154, 244, 245
 Gudme 49, 50, 111, 138, 186, 436
 Gudvangen 155, 159, 166, 255, 313
 Gulatingslagen 259, 267, 350
 Gulen 18, 259, 260, 305, 322, 355, 461, 470
 Gullhaugen 256
 Guløy 260
 Gunnarshaug 77, 465, 475
 Gurskøy 94, 182, 477
 Gutdal 202, 287
- H**
- Hadeland 274, 349
 Hafrsfjord 130, 135, 227, 258
 Hafslø 96, 157, 161, 163, 164, 189, 195, 201, 268, 420, 437
 Hafsøy 221
 Hagan 125
 Haitabu (Hedeby) 375
 Halland 160, 439, 445, 453
 Hallingdal 42, 166, 201, 232, 247, 272, 274, 350, 401, 424
 Halsnøy 74, 84, 88, 94, 151, 186, 192, 198, 200, 244, 247, 258, 339, 353–355, 358, 414, 459
 Hamar 49, 367, 413, 433, 445, 446
 Hammerlev Nørremark 138
 Hamn 99
 Hamnsundhelleren 278
 Hamre (Leikanger) 160, 461
 Hamre (Osterøy) 351
 Hamre kirke 358
 Hamwih 216
 Hana 134
 Hantveit 260, 470
 Harabekken 123
 Harafloen 123
 Haram 81, 84, 94, 178–182, 187, 203, 291, 294, 295, 303, 313, 323, 346, 355, 385, 389, 393, 406, 414, 425, 437, 477, 478
 Haramshaugen 182
 Haramsøy 180
 Hardanger 35, 81–84, 99, 127, 141, 148, 151, 154, 155, 156, 166, 211, 242, 245–247, 255, 256, 259, 290, 301, 303, 311–314, 316, 321, 323, 324, 330, 332, 341, 342, 351, 358, 413, 423, 424, 437, 440, 451
 Hardangerfjorden 16, 18, 64, 95, 148, 151, 152, 154, 192, 200, 245, 246, 249, 258, 282, 314, 321, 324, 358
 Hardangervidda 18, 64, 65, 166, 191, 205, 246, 247, 258, 312, 321, 433, 438, 442, 447
 Hareid 181, 294, 473
 Hareidlandet 179, 181
 Hartz 332
 Harøy 180
 Hatlestad 154
 Hatlestrand 245
 Hatteberg 152, 244, 344, 358, 469
 Haugaland 446
 Hauge (Bremanger) 170
 Hauge (Gloppen) 171, 283–286, 477
 Hauge (Klepp) 100, 128, 129, 198, 223, 458
 Hauge (Lærdal) 269, 462
 Hauge (Skjolden) 164
 Hauge (Stranda) 292, 473
 Hauge 172
 Hauge kirkegård 269
 Haugen 129, 148, 149, 180, 234, 301
 Haugesund 234
 Haug kirke (Haug kirkja) 269
 Haugland 124, 125, 153, 458, 460
 Haugs kirkja (Haug kirke) 269
 Haugstad 124, 220, 465
 Huga 143
 Haukeland 252
 Hauklandsmoen 220, 305
 Haus 16, 99, 154, 155, 186, 189, 252, 253, 317, 356, 358, 374, 420, 424
 Hausken 99
 Hauskje 99
 Havrå 208
 Hebnæs 94, 140, 186, 191, 192, 231, 232, 355, 421
 Hedeby (Haitabu) 36, 41, 66, 67, 69, 213, 215, 216, 217, 236, 245, 247, 258, 281, 311, 315
 Heggdal 287, 477
 Heggeteig 162
 Hegrenes (Jølster) 277, 348, 349
 Hegrenes (Naustdal) 277
 Hegrenes 277, 348, 349
 Heidningsholmen 362
 Helgaland 132
 Helgeland 42, 102, 103, 394, 412, 433, 464

- Helgheim 267, 277, 472
Helgheims kirkja 277
Helgö 50, 215
Hellebost 276, 470
Hellen 42
Hellesylt 169, 174, 278
Helleve 255
Henne 284, 285, 477
Hennebygda 174, 282, 286, 289, 472
Hennøy 170
Herdla 198, 200, 211, 212, 256, 257, 308, 341,
342, 344, 345, 356, 358, 424, 460
Hereim 255
Hermansverk 160, 264, 267
Hernar 344, 354, 356, 358
Herøy 179, 182, 292, 352, 356, 360, 437
Hesby 99, 113, 231, 344, 351, 356, 357
Hetland 98, 362, 458
Hilde 287, 472, 477
Hillestad 268, 461, 476
Himlingøje 439
Hitra 184, 214
Hjartøyna 256
Hjelle (Førde) 202, 462
Hjelle 101, 104, 202, 285, 462
Hjelmeland 100, 198, 230, 442, 447, 458, 464,
468
Hjørundfjord 178, 198, 292, 437, 452, 463, 477
Hodne 198, 458
Hoel 217, 302, 441
Hogstad 227
Hole 185, 203, 251, 463, 469
Holene 160, 264
Holenuten 149
Holerøysa 182
Holmedal 276, 476
Holmen 350, 365, 372, 375–378, 428
Holo 252, 265
Holskeid 302, 310
Holvik 172, 284, 477
Hommersåk 238, 240, 467
Honve 255, 469
Hopperstad/Hoprekstad 158, 238, 261, 262,
271, 273, 275, 298, 315, 316, 381, 424, 425,
470, 471, 476
Hopsdal 156
Hordafylket 259, 328
Hordaland 13, 16, 35, 64, 71, 79, 81, 82, 84, 96,
97, 99, 100, 106, 113, 117, 126, 148, 149,
168, 178, 186, 189, 191, 195, 196, 198, 199,
240, 242, 245–247, 251, 258, 259, 264, 266,
274, 286, 305, 312, 321, 324, 328, 341, 342,
344, 350, 351, 357, 358, 413, 414, 417–420,
423, 429, 440, 442, 443, 447, 459, 476
Horge 269, 273, 310, 472
Horgehornet 269
Horgheim 298, 299
Hornindal 169, 174, 279, 438
Hornindalsvatnet 169, 278
Horr 123, 124, 125, 126, 186, 189, 192, 197,
221, 222, 355, 457
Hov 114, 133, 191, 219, 220, 266, 267, 273,
309, 310, 326, 448
Hovdekollen 96
Hove 131, 133, 134, 158–160, 169, 186, 189,
191–193, 199, 201, 219, 220, 224, 237, 238,
261, 262, 266, 267, 273, 277, 278, 301–303,
305, 306, 310, 319, 326, 355, 359, 420, 421,
423, 424, 446, 461, 464, 471, 477
Hovemoen 219
Hoven 302, 310, 474
Hovland 134, 149, 199, 242, 268, 269, 273, 310,
440, 444, 447, 459, 460, 469
Hovstad 134
Huldrehaugen 164
Huldrehøgjen 282
Hundshaug 227
Hundsvær 384, 385, 391
Hundvin 156
Hundvåg 110, 112, 113, 117, 137, 186, 227,
309, 367, 441, 444, 445, 455, 475
Hus 277, 396, 453
Husaberg 225
Husabø 74, 110, 112, 113, 137, 220, 221, 225,
227, 264, 265, 305, 308, 309, 359, 448, 455,
476
Huseby 50, 74, 112, 113, 217, 225, 309, 362,
441
Húsabær 112
Húsebýr 112
Husnesfjorden 258
Hustad 94, 96, 101, 184, 185, 195, 211, 212,
252, 300, 303, 306, 308, 342, 356, 360, 425
Hustadbukta 300
Hustadlandet 184
Hustadvika 18, 20, 184, 185, 303, 419
Hvesager 138
Hvåms kyrkja 276
Hyenfjorden 169
Hyllestad 260, 275, 305, 311, 322, 329, 332,
344, 345, 356, 358, 359, 402, 406, 424, 432,
439
Hylsfjord 141
Hylsfjorden 141
Hylskar 232
Hyrt 254, 469
Hægebostad 75
Hæreid 246, 258, 301, 305, 312, 321, 324, 443
Hærøy 182
Hög 50

Högom 50
 Højæren 136
 Høgsfjord 140
 Høgsfjordområdet 206
 Hønsi 201, 262, 461, 471
 Høyanger 198, 261, 461, 470, 476
 Høyland 131, 132, 134, 146, 189, 193, 199, 222, 224, 316, 457, 458, 467
 Hä 19, 100, 123–128, 186, 189, 191, 192, 197, 198, 221, 222, 223, 238, 305, 319, 355, 420, 421, 422, 444, 450, 457, 465, 466
 Hæelva 19, 123, 126, 127, 197, 222, 238, 310, 319, 357
 Häkonarhella 42
 Häländ 197, 457, 458, 464, 467, 468, 475
 Hälögaland 66, 67, 103, 104, 325, 327, 405, 443
 Häum 266, 476
 Håvoll 100

I

Illerup 98, 143, 190, 196, 407, 415, 442
 India 37
 Indre Bø 175
 Indre Eide 292, 473
 Innvik 169, 189, 202, 285, 287, 420, 462, 477
 Irland 35, 78, 219, 240, 241, 261, 272, 303, 315, 317
 Isegran 349
 Island 31, 35, 101, 112, 335, 337, 428, 443, 446, 454
 Isle of Man 225
 Isterdalen 298, 299
 Italia 28, 331

J

Jangarden 182, 202, 463
 Jelling 50
 Jelsa 140, 231, 232, 351
 Joa 135, 458
 Jondal 154, 245
 Jostedal 289, 313
 Jostedalssbreen 163, 168, 174, 202, 313
 Jåtta 238
 Jæren 16, 17, 18, 19, 35, 63, 73–75, 95, 96, 97, 98, 99, 101–103, 112, 117, 120–123, 128–130, 132, 134–137, 140, 141, 145–147, 158, 184, 189–192, 195–197, 199, 206, 211, 220–229, 237, 238, 240, 258, 308, 309, 310, 311, 314–316, 319, 320, 324, 326, 341, 342, 344, 357, 360, 362, 368, 400, 406, 410, 411, 413–415, 418–423, 427, 430, 439, 445–447, 457
 Jærens rev 127
 Jærkysten 98, 124, 125, 142, 192, 449
 Jærregionen 35, 437

Jølster 168, 189, 198, 277, 344, 345, 348, 349, 356, 427, 438, 443, 462, 476
 Jølstravatnet 168, 277, 359

K

Kaffihaugen 166
 Kambe 150
 Kanhave-kanalen 337
 Karmsund 94, 142, 145, 158, 181, 240, 246, 320, 356, 361, 368, 369, 422, 425
 Karmsundet 146, 147
 Karmøy 73, 77, 94, 95, 144–147, 155, 198, 208, 233–235, 281, 314, 326, 408, 414, 434, 436, 439, 440, 445, 448, 452, 459, 465, 468, 475
 Katarinakirken 342
 Katevåg (Borgund og Veøy) 260
 Katneset 395
 Kattegat 196, 405, 410
 Kattholmen 260
 Kaupang (=Nidaros, Trondheim) 41
 Kaupang (Skiringssal) 49
 Kaupang (Trondheim) 49
 Kaupang 41, 42, 49, 50, 66, 213, 216, 217, 218, 304, 325, 375, 408, 424, 426, 433, 441, 451
 Kaupanger (Sogn) 161, 267, 379, 380, 403
 Kaupangerelva 379
 Kingestad 231, 468
 Kinsarvik 99, 341, 351, 356
 Kirkebakken 300
 Kirkeidet 169, 175
 Kirkesola 127
 Kirkeværet 335
 Kirkjehågen 170
 Kisa 207
 Kjelahaugen 153
 Kjervastad 134
 Kjødesspollen 278
 Kjøpstad 379
 Klauhauane 100, 102, 104, 197
 Klepp 75, 96, 100, 114, 127–130, 188, 189, 190, 197, 198, 222, 223, 238, 326, 351, 356, 421, 458, 464, 466, 467, 475
 Kleppe (Osterøy) 252
 Kleppe 223
 Klepp prestegård 223
 Knaghaug 143
 Koengen 38
 Kolbeinshaugen 283, 477
 Kolstø 143, 465
 Kong Beles haug 263
 Konghelle 41–43, 45, 364
 Kongshaugen (Bolstad, Voss) 253, 476
 Kongshaugen (Seim, Lindås) 257
 Kongshaugen 180, 182, 278
 Kong Valders haug 180, 182

Korssundet 276
Korsvoll 276
Kristiansand 100, 113, 368, 401
Kristiansund 184, 411, 474
Kristkirken 350, 376, 389
Krosshaug-Loen 138
Krosshaug 129, 198
Kvalbein 221, 305, 466
Kvalsund 292–295, 303, 306, 309, 385, 389,
425, 443
Kvam 99, 198, 201, 460, 462, 476
Kvamsøy 94, 182, 463
Kvassheim 123–127, 186, 189, 197, 221, 305,
355, 457
Kvassheimgravfeltet 125, 444
Kvia 102, 126, 127, 186, 189, 362
Kvinnherad 16, 81, 82, 84, 94, 98, 148, 152,
153, 186, 189, 191, 192, 196, 198, 200, 212,
244, 245, 247, 249, 321, 344, 414, 420, 421,
437, 459, 460, 469, 476
Kvinnherad prestegjeld 152, 153, 438
Kvinnum 341
Kvistad 291, 473, 477
Kvitsøy 142
Kvåle 162, 163, 186, 201, 266, 267, 269, 273,
305, 344, 345, 354, 381, 449, 460, 472
Kyrkja á Eiðni 289
Kyrkje-Eide 287, 289, 290, 313, 323
Kyrkjetelet 292, 293
Kyrping 243, 344
Kåda 100
Kårevik 99
København 225, 348, 431, 433, 435, 436, 438,
439, 446, 448, 450, 452, 453

L

Ladby 236, 281
Lade 42, 368
Ladhelle 42
Lahedlä 362
Landa (Finnøy) 113
Landa (Fitjar) 113, 247
Landa (Forsand) 138, 189
Landås 113, 252
Langenuen 249
Langfjorden 184, 299, 394
Langsete 288
Laurentiuskirken 342, 351, 362
Leikanger 14, 74, 88, 94, 160, 186, 191, 198,
201, 263, 264, 265, 269, 273, 275, 286, 308,
322, 355, 414, 421, 437, 440, 461, 472, 476
Leikangerbygda 267
Leikvin 302, 303, 306, 310, 447
Leikvoll 131, 132
Leiranger 99

Leivdal 278
Lejre 49, 111, 138
Leksaren 100, 103, 104, 122, 123, 125, 127, 443
Lepsøy 180
Leri 164
Lesja 184, 296
Li 200, 245, 460
Lid 182
Lille Kristkirken 376
Lille Lungegårdsvann 372
Limes 143, 194
Lindesnes 96, 142, 328, 368
Lindås 16, 17, 94, 99, 153, 156, 198, 200, 208,
256, 322, 374, 460, 461, 470
Lirhus 253
Lista 18, 74, 75, 112, 113, 122, 142, 232
Listaområdet 75
Litlaland 228
Lode 222, 238, 457
Loen 138, 163, 169, 202, 287, 462, 477
Lofoten 66, 110, 309, 333, 427, 429, 433, 446,
447
Loire 213
Loiredalen 215
Lom 164
Lomelde 162, 163
London 215, 331, 368, 434–436, 438, 439, 441,
445, 447, 449, 454, 455
Lonevåg 253
Longva 295, 478
Lote 174, 278
Lund (Kvinnherad) 153
Lunde (Voss) 254, 469
Lunde 131, 132, 224, 289, 458
Lundeborg 49, 50, 186, 436
Lundenwic 215
Lund kommune 219, 220
Lundsvatnet 220, 237
Lura 224, 238, 305, 475
Lurefjorden 156, 257
Luro 255
Lusakaupangen 359, 361, 378, 379, 382, 412,
428
Luster 81, 94, 160, 161, 163–165, 186, 189,
198, 201, 268, 274, 437, 461, 462, 472, 476
Lustrafjorden 157, 160, 161, 163–165, 189, 191,
268, 270, 273, 274, 322, 355, 359, 383
Lye 129, 186, 355
Lygra 211, 212, 256, 341, 342, 356, 358, 461
Lygru kirkja 255
Lyngdal 75
Lyse kloster 353, 354
Låg-Jæren 16
Låne 201, 461
Lårdal 330

Læg Reid 245
 Lærdal 16, 18, 82, 84, 94, 166, 191, 198, 268,
 270, 272–275, 305, 310, 312, 313, 322, 356,
 359, 360, 381, 394, 412, 424, 437, 462, 472
 Løfallstrand 152
 Lønn 200
 Løykja 301–303, 306, 310, 474

M

Maas 332
 Madla 135, 137, 186, 227, 446
 Malefeten 300, 303
 Malmanger 152, 153, 154
 Mannseidet/Mands-Eidet 278
 Mardal (Gloppen) 171
 Mardal 172
 Margaretakirken 387, 392
 Mariakirken (=Margaretakirken, Borgund) 387
 Mariakirken (Bergen) 376
 Mariakirken 220, 338, 351, 362, 387
 Marsteinene 295
 Martheinsgård 395
 Marvik 231, 240, 261, 305, 424, 468
 Masfjord 156, 198, 461
 Mayen 329
 Mel 152, 344, 358
 Meland 198, 255, 256, 460, 469
 Mele 230
 Mellom-Europa 67, 162
 Middelhavet 207
 Midhordland 16, 35, 154, 156, 192, 250, 258,
 321, 374, 442, 453
 Midt-Jæren 127, 129, 130, 135, 146, 223, 238,
 240, 314, 316, 319
 Midtre Flø 294, 473
 Milkjålskirka 278
 Mindresunde 287, 462, 472
 Mjelde 99, 154, 189, 252, 253
 Mjeltehaugen 182, 202
 Mjelva 185, 187, 203, 298, 463
 Mo 268, 291, 303, 473, 477, 478
 Modvo 201, 461
 Molde 184, 185, 198, 296, 299, 328, 434, 448,
 451, 463, 474
 Moldefjorden 169, 278, 299
 Moldestad 285
 Moldvær 391
 Morkareitsdalen 164
 Mortenstein 395
 Motland 126, 127, 186, 189, 221, 222, 238
 Munkeberget 156
 Musland 153
 Myklebust (Fjaler) 168, 198, 202
 Myklebust (Kvinnherad) 153
 Myklebust/Myklebostad (Nordfjordeid) 208,

279, 281, 285, 289, 290
 Myklebust 276, 280, 282, 285, 473
 Myklestad 250
 Målsnes 263, 305, 414, 472
 Måri 288
 Mæle 98, 154, 189, 200, 458, 460
 Mære 242, 309
 Møre 17, 35, 64, 71, 99–101, 176, 177, 184,
 187, 189, 195, 198, 206, 291, 297, 299–303,
 306, 313, 328, 329, 334, 338, 342, 345, 350,
 360, 384, 417–421, 427, 433, 454, 463, 473,
 477
 Mørekysten 177
 Møre og Romsdal 13, 17, 35, 64, 71, 99–101,
 108, 176, 177, 184, 187, 189, 195, 198, 291,
 297, 300–303, 306, 313, 338, 342, 345, 350,
 360, 417–421, 433, 454, 473, 477

N

Naddvik 165
 Namdal 35
 Naterstad 244, 414, 476
 Naustdal 168, 211, 277, 308, 310, 323, 342,
 344, 345, 356, 359
 Nederland 215
 Nedrebygda 171
 Nedstryn 174, 186, 202, 287, 288, 355
 Nepal 65
 Nerheim 126, 141, 191
 Nerland (Fræna) 185, 300
 Nerland (Hå) 191
 Nerås 299
 Nes (Kvinnherad) 244, 414, 459, 460, 469
 Nes (Sogndal) 267, 273, 305
 Nes (Veblungnes) 463
 Nesbø (Bremanger) 170
 Nesbø (Molde) 299
 Nesflaten 232, 246
 Nesheim 155
 Nettet 185, 299
 Netland 198, 458
 Nidaros 41–43, 336, 338, 339, 350, 351, 363,
 364, 368, 382, 403, 408, 409, 412, 413, 429
 Njardarlog 249
 Njærheim 126, 191, 222, 223, 238, 305, 310,
 319, 326
 Nord-Europa 142, 181, 206, 207, 329, 335, 402,
 409, 412
 Nord-Jæren 357, 407
 Nord-Karmøy 145
 Nord-Norge 23, 45, 96, 101, 103, 112, 328, 329,
 332, 434, 436
 Nord-Rogaland 35, 142, 232, 312, 326
 Nord-Sunde 228
 Nord-Trøndelag 35, 100, 102, 103, 242

- Nord-Varhaug 127
Nordbø 96, 99
Norddal 182, 292, 447, 473
Norden 34, 46, 47, 55, 125, 134, 211, 215, 234, 269, 275, 327, 329, 433–436, 441, 445, 446, 448, 452, 454
Nordfjord 16, 18, 35, 68, 73, 81–84, 88, 96, 97, 163, 168–170, 172, 174, 176, 188, 189, 191, 192, 195, 202, 208, 258, 277, 278, 281–284, 286–290, 310, 311, 313–316, 323, 338, 339, 344, 345, 352, 360, 361, 380, 407, 410, 411, 413–415, 419–421, 425, 428, 430, 441, 452
Nordfjordeid (Eid) 169
Nordheim 143, 465
Nordhordland 16, 35, 73, 74, 82, 95, 96, 112, 153, 155, 156, 189, 255, 256, 259, 316, 317, 322, 342, 344, 345, 351, 354, 358, 359, 361, 372, 374, 411
Nordhus 199, 459
Nordland 100, 102, 104, 112, 458
Nordmannslepa 246
Nordmøre 15, 16, 18, 35, 50, 64, 71, 88, 112, 115, 184, 185, 195, 203, 205, 211, 296, 301–303, 308, 310, 313, 316, 323, 342, 345, 352, 360, 394, 411–413, 419, 425
Nordnes 348
Nordnessiden 373
Nordre Veset 252
Nordsjøen 18, 142, 240, 273, 275, 298, 315, 322, 325, 401, 405, 410
Nordsjøregionen 69
Nordstranda 263
Nordtyskland 329
Nordvegen 18, 24, 181, 182, 233, 241, 249, 276, 314, 339, 360, 361, 387, 419
Nordvest-Europa 36, 207
Nordvestlandet 97, 300, 449
Nordvågen 395, 399
Nordøya 395, 398
Norge 16, 23, 30, 35–37, 41, 54, 57, 59, 65, 67–69, 73, 95–101, 103, 111–113, 119, 120, 123, 129, 131, 132, 144, 147, 162, 172, 180, 196, 209, 211, 216, 217, 221, 223, 236, 237, 269, 277, 281, 296, 302, 304, 320, 327, 328, 329, 332–334, 336, 338, 340–342, 345, 346, 348–350, 359, 362, 363, 368, 370, 371, 378, 382, 401, 403, 408, 409, 411–413, 432–436, 440, 442–444, 446, 448, 450–453
Normandie 214
Nornes 161, 163, 186, 201, 267, 461
Norum 161, 162, 192, 267, 268, 273, 275, 383, 421
Norumsbygda 161, 163, 201, 266
Norwich 332
Nos 276, 446
Notow 357, 362, 368–370, 378, 413, 427, 429, 438
Novelles 331
Novgorod 368
Numedal 42, 247
Nyrve 385
Nærbo 123, 126, 189, 222, 240, 315, 421, 457, 466
Nærheim (Hå, Rogaland) 420
Nærheim 231, 240, 420, 422, 468
Nærland 126, 222, 223, 310, 311, 420
Nærlandsøy 294, 310
Nærøydalen 159
Nørre Snede 49
Nørvasund 390
- O**
Obrestad 222, 223, 238, 305, 308, 311, 341, 355, 357, 422
Odda 119, 198, 245–247, 256, 459, 469
Oddernes 100
Ogna 63, 123, 146, 189, 221, 222, 305, 319, 465
Oklevik 161
Olavskirken 342, 350, 351, 370
Oldedalen 169, 202
Olden 169, 287, 288
Olsvold 156
Onstad 166, 201, 270, 271
Oppdal 184, 301, 302, 303
Oppdøl 185
Oppheim 126
Oppheimsvatnet 255
Opplandene 112, 328
Oppstryn 287, 289, 306, 477
Oprostadir (Obrestad) 222
Ora 302, 474
Orkdal 184
Orknøyene 112
Ornes (Urnes) 163, 164, 359, 461
Orre 127, 223, 227, 238, 241, 305, 316, 345, 423, 458, 466, 467
Orrevatnet 198, 223, 238, 319, 423
Ortnevik 261, 275, 305, 424, 476
Os 97, 154, 196, 198, 251, 353, 460
Oseberg 234, 237, 281, 323, 423, 434
Oseborg 291
Osen 260, 269, 276
Oshaugen 182
Oslo 36, 38, 39, 41–45, 277, 339, 363, 364, 413, 431–436, 438–441, 443–450, 452–454
Oslofjord-området 36
Oslofjord 36
Osnes 179, 182, 477
Osterøy 99, 154, 156, 186, 189, 198, 200, 208, 250–253, 256, 259, 264, 305, 317, 321, 351,

356, 358, 361, 374, 420, 424, 460, 470

Ottadalen 169, 174

Otterøy 184

Oxe 99, 391

P

Peterskirken (Borgund) 338, 384, 387, 389, 392

Peterskirken (Veøy) 395, 397

Pikhaug 244

Ponthieu 331

Prestegarden (Voss) 255

Prestegården (=Sogn og Fjordane landbruksskule, Aurland) 270

Prestegården (Hafslo) 163

R

Radsund 156

Radsundleia 256, 257

Radøy 16, 17, 99, 156, 200, 322

Radøyfjorden 156

Ragnhildsnuten 131

Raknehaugen 208

Raknes 200, 439, 460

Randaberg 135–137, 344, 356, 458, 468, 475

Randøy 100

Raudemel 279

Rauma 185, 198, 203, 296, 297, 306, 323, 425, 463, 474, 477

Raumsdal 278

Raundalen 200

Raunefjorden 192, 342

Ravaldshaugen 164

Re 198, 223, 457, 458, 465

Refsnes 222, 223, 466

Rege 135

Reheia 234

Rekve 155, 460

Rennesøy 96, 97, 99, 100, 113, 122, 130, 135, 137, 146, 228, 229, 342, 357, 414, 432, 465, 468

Reve 123, 198, 223, 305, 458, 467

Revehaugen 250, 251

Revheim 154, 186, 228, 316, 355, 357, 464, 467, 468, 475

Revhushaugen 129

Rhinen 143

Rhinland 329, 331, 332

Ribe 44, 49, 50, 66, 213, 215, 216, 337, 433, 438

Rimestad 127, 128

Rindal 16, 184, 442

Rinde 414

Ringerike 274

Risøyna 256

Ritland 100–102, 141, 231

Roald 182, 294, 463, 473, 478

Rogaland 13, 15, 35, 55, 61, 64, 71, 74, 76, 84, 96, 97, 100–105, 110, 113, 117, 120, 121, 124, 125, 130–132, 135, 140–142, 145, 159, 183, 186, 192, 195–198, 205, 206, 208, 218, 220, 223, 225, 227, 229–232, 237, 238, 241–243, 245–247, 258, 305, 308, 312, 315, 316, 319, 324, 326, 328, 341, 342, 344, 350, 357, 362, 412, 414, 417–420, 422, 423, 427, 429, 432, 434, 437, 440, 442, 444, 446–449, 453, 454, 457, 464, 466, 475

Rognehaug 284, 477

Romerike 42, 135, 193, 195, 207, 450

Romerriket 78

Romfohjellen 302, 474

Romsdal (region) 13, 15, 17, 18, 35, 50, 64, 71, 88, 96, 99–101, 115, 176, 177, 184, 185, 187, 189, 191, 195, 198, 203, 211, 289, 290, 291, 296–303, 306, 313, 316, 323, 324, 338, 342, 345, 346, 350, 352, 360, 383, 394, 395, 398, 399, 412, 414, 417–421, 425, 428, 429, 433, 434, 441, 445, 448, 451, 454, 473, 477

Romsdalen (dal) 96, 184, 185, 187, 192, 195, 203, 296, 298, 303, 312, 355, 398

Romsdalsfjord 419, 428

Romsdalsfjorden 296, 298–300, 313

Romsdalsregionen 399

Rongve 200, 460

Rosendal 97, 152, 153, 196, 200, 244, 245, 247, 282, 290, 305, 311, 314, 330, 356, 358, 361, 420, 421, 423, 437

Rugsund 169

Rundhågen 279, 281, 290

Russland 143, 214

Rutlin 162, 163

Ryfylke 18, 35, 98, 99, 104, 113, 127, 137, 140, 149, 191, 196, 227, 229, 230, 240, 246, 261, 309, 313, 320, 321, 344, 351, 353, 400, 420, 421, 424

Ryfylkebassenget 135

Ryfylkefjordene 137, 320, 445

Rygg 148, 150, 166, 199, 381, 459

Rygjarhaugen 261, 263

Rysdal 285

Råum 163

Rødsmoen 207

Røldal 16, 82, 84, 141, 198, 232, 240, 245–247, 305, 313, 320, 321, 350, 423, 437, 447, 459, 469

Rønnestadhelleren 278

Røsvik 202, 294, 463, 478

Røttingsnes 302, 478

Røyneberg 228

Røyset 294, 473

S

- Saale 329
Salhusstraumen 145
Sand 141
Sandal 445, 451, 455
Sandane 171, 202, 445
Sanddal (Gloppen) 282
Sanddal (Jølster) 168, 277, 462, 476
Sanddalen (Gloppen) 472
Sande (kommune, Sunnmøre) 81, 178, 179, 182, 187, 198
Sandeid 232, 233, 242, 305, 310, 313, 326, 423
Sandnes (Neset) 185
Sandnes 63, 127, 131, 132, 135, 159, 186, 189, 191, 192, 198, 199, 219, 220, 224, 238, 310, 319, 326, 420, 421, 423, 436, 449, 458, 464, 467, 475
Sandsfjord 140, 141
Sandtorg 42
Sandviig-Eidet 278
Sandøya 335
Sandøyna 256
Saudafjord 141
Saude 164
Seglheim 152
Seim (=Sæheim, Lindås) 74, 96, 113, 156
Seim (Kvinnherad) 153
Seim (Røldal, Odda) 154
Seim (Vik) 158
Seim (Voss) 155
Seimsfjorden 255, 257
Sekken 203, 299, 394, 395
Sele 168, 475
Selja (øy) 278, 350, 360, 442
Selje 23, 24, 84, 169, 170, 277, 338, 339, 350, 353, 356, 360, 428, 462, 473
Seljestadjuvet 246
Selvåg 123
Sentral-Europa 125
Setberg 244
Seterbø 203
Setesdal 140, 141, 191, 232, 423, 432
Setesdal Vesthei 141, 432
Setnes 296–299, 303, 425, 428, 474, 477
Setre 151
Shetland 112
Sigtuna 44, 49, 50, 450, 454
Silla 150
Simones 182
Sivle 255
Sjo 151, 200, 244, 459
Sjonghelleren 278
Sjåk 164, 169, 174
Sjælland 143
Skadberg 135, 464
Skagerrak 237, 401
Skaim 167, 271
Skandinavia 7, 32, 33, 49, 56, 67, 110, 111, 125, 205, 209, 213, 214, 218, 320, 325, 329, 330, 331, 336
Skare 156, 322
Skarhaug 164
Skauset 279
Skei (Nord-Trøndelag) 102
Skei (Stavanger) 131, 227
Skeide 179
Skeie (Kvinnherad) 153
Skeie (Stavanger) 137
Skien 330, 364, 446
Skiprei(d)teigen 99
Skipshelleren 253
Skiringsal (=Sciringes Heal) 66, 213, 216, 217, 325, 422, 426
Skjeldestad 161
Skjerdal 272, 471
Skjerpe 127, 457
Skjervet 155, 245
Skjolden 18, 164, 270, 272
Skorpo 152
Skotteberget 99
Skretting 127
Skrøppa 282, 472
Skudelev 214, 390
Skudeneshavn 143
Skuggen 211, 212, 295, 296, 303, 308, 342, 356, 384, 389, 391, 402, 425, 428
Skuteviken 42
Skylehelleren 177
Skåla 98, 152, 153, 244, 358, 414, 476
Skåle kirke 351
Skåne 32, 35, 435, 436, 440, 453
Skånevik 199
Skånevikfjorden 151
Skíringssalr 109
Sletta 142, 233, 413
Slinde 161, 163
Slöinge 49, 439, 444
Sløgstad 292, 453
Småge 300
Smøla 184, 198, 328, 463
Snartemo 54, 232, 445
Sniltveitsøy 152
Sogge 298, 474
Soggebakken 298
Soggemoen 298
Sogn 13, 16, 19, 35, 42, 64, 71, 73, 79, 81, 82, 84, 88, 96, 97, 100, 101, 112, 117, 121, 136, 155–158, 160, 162, 163, 165, 167, 168, 169, 176, 178, 186, 189–192, 195, 196, 198, 200, 201, 202, 208, 212, 238, 243, 245–247, 254,

- 255, 258, 259, 261, 263, 264, 266, 267, 268,
270, 272–275, 285, 286, 289, 290, 303, 305,
308, 311–313, 315, 316, 321–324, 326, 328,
329, 341, 342, 344, 345, 350, 354, 358–360,
378, 380, 383, 406, 407, 410, 412–415,
417–421, 424, 428–430, 432, 434, 437, 439,
440, 442, 461, 470, 476
- Sogndal 81, 96, 157, 160–163, 165, 186, 189,
191, 192, 195, 198, 201, 265, 266, 267, 268,
269, 273, 275, 305, 310, 311, 316, 322, 344,
351, 352, 356, 359, 361, 379, 383, 413, 420,
421, 424, 428, 429, 437, 449, 451, 455, 461,
472
- Sogndalen 161, 201
- Sogndals-dalføret 163
- Sogndalsbygda 266, 267, 268, 273
- Sogndalsbygdene 162
- Sogndalsdalen 160, 267
- Sogndalsfjorden 266, 267, 268
- Sogndalsøra 161
- Sognefjell 164, 268, 472
- Sognefjorden 14, 16, 18, 88, 157, 158, 160, 161,
163, 166, 191, 192, 201, 261, 263–266, 270,
273, 274, 282, 310, 314, 322, 359, 360, 383,
414
- Sogn og Fjordane 13, 35, 64, 71, 73, 79, 81, 82,
84, 100, 101, 107, 117, 121, 136, 157, 168,
178, 186, 189, 198, 258, 259, 263, 266, 270,
274, 286, 305, 308, 311, 316, 322, 328, 342,
358, 359, 360, 417–419, 432, 440, 442, 461,
470, 476
- Sokndal 362, 466
- Sola 98, 127, 135, 137, 138, 193, 198, 227, 228,
241, 243, 258, 305, 344, 355, 357, 367, 446,
458, 475
- Solavika 135
- Solheim 156, 461
- Solskjel 185
- Solund 18, 260, 358
- Solvorn 163
- Soma 224, 227, 238, 240, 305, 316, 319, 355,
367, 423, 467
- Soppaland 230
- Sorte Muld 49
- Sotra 192
- Southwest Norway 23, 439, 446
- St. Laurentii kirke (Egersund) 220
- St. Olavskirken 351
- St. Sunnivahola 278
- Stad 16, 18, 24, 169, 170, 182, 278, 353, 394,
440, 445, 453
- Stadhavet 18, 169
- Stadheim 158, 201, 461
- Stadlandet 18, 169, 277, 278, 313
- Stafangr (=Stavanger) 364
- Stalheim 155
- Stalheimskleivene 155, 166, 254, 255
- Stamford Bridge 327
- Stamnes 253, 305, 470
- Standal 18, 178, 274, 289, 291, 298, 452, 473
- Stangeland 227
- Stat-Pynten 278
- Stauri 175, 462
- Staurnes 202, 463
- Stavanger 50, 71, 110, 112, 113, 117, 135, 137,
139, 198, 224–227, 229, 232, 240, 241, 262,
271, 273, 309, 316, 320, 338, 339, 350, 351,
353, 354, 356, 357, 361, 363–368, 393, 400,
401, 403, 409, 411–413, 423, 425, 427–429,
431, 432, 434–436, 439, 440–450, 452, 453,
455, 458, 464, 467, 468, 475
- Stavangerhalvøya 122, 130, 135, 137, 186, 189,
192, 227, 238, 319
- Stedje 161–163, 186, 201, 266–269, 273, 305,
351, 352, 381, 461
- Stedje kirke 267, 268
- Steinkjer 73, 242, 295, 364
- Steinvåg 334
- Stem (=Stad) 18
- Stend 98, 154
- Stentinget 49
- Sterri 201, 461
- Stiklestad 231, 243, 327, 346, 389
- Storavatnet 247
- Stord 99, 151, 247, 249, 258, 357, 423, 469
- Stordal 182, 292, 477
- Stordalen (Etne) 148
- Stordalsvatnet 199, 242
- Store Kongsvik 250
- Store Standal 291, 473
- Storfjord 181, 419
- Storhaug (Karmøy) 208, 234, 236, 241
- Storrøysa 182
- Strand 97, 196, 198, 228–230, 240, 305, 355,
458, 462, 464, 475
- Stranda 182, 292, 393, 473
- Strandebarm 99, 460
- Strusshamn 42
- Stryn 77, 81, 83, 101, 104, 169, 174–176, 188,
189, 191, 198, 202, 274, 277, 285–289, 306,
312, 313, 316, 323, 420, 421, 425, 438, 462,
472, 477
- Stryneelva 289, 290
- Strynefjell 202, 289, 313
- Stårheim 279, 344, 345, 356, 360
- Støle 148, 149, 150, 199, 242, 243, 244, 258,
344, 357, 358, 414, 459, 469
- Stølshaugen 181, 182, 202
- Sula 294
- Suldal 100–102, 140, 141, 186, 231, 240, 246,

- 305, 311, 313, 316, 432, 453, 464, 468, 475
Suldalslågen 141
Suldalsosen 141
Suldalsvatnet 141, 232, 246
Sumtangen 65, 442
Sund 256, 269
Sunde 135, 227, 228, 458, 462
Sunnanå 99
Sunnidal 198, 301, 303, 306, 310, 313, 316, 324,
326, 355, 425, 463, 474
Sunnalsøra 185, 310
Sunnfjord 18, 35, 81, 84, 168, 174, 189, 195,
202, 211, 259, 275, 277, 286, 308, 310, 323,
341, 344, 345, 352, 359–361, 420, 425, 427
Sunnhordland 16, 18, 35, 42, 73, 74, 81–84, 95,
140, 148, 152, 155, 162, 192, 232, 233, 240,
242, 247, 250, 310, 312–314, 316, 321, 326,
344, 345, 351, 353, 413–415, 421, 423, 430,
438, 440
Sunnmøre 18, 35, 71, 79, 81–84, 96, 97, 117,
126, 169, 174, 176–179, 182–84, 190, 191,
195, 196, 202, 243, 246, 260, 278, 285, 291,
292, 294, 296, 298, 303, 308, 309, 316, 323,
326, 334, 342, 345, 346, 352, 354, 360, 361,
389, 390–394, 402, 407, 412, 414, 419, 425,
427, 428, 430, 433, 434, 437, 441, 443, 446,
451, 453, 463
Sunnmørsfjordene 82, 88, 281, 292, 392
Sunnmørskysten 178, 191, 374, 391
Sunnylven 292
Supphelledalen 163
Surnadal 16, 184, 303, 478
Sutton Hoo 98, 196, 236, 281, 323, 423, 440
Svanøy 352, 356, 359
Svebestad 131
Sverige 35, 42, 54, 111, 112, 144, 186, 194, 215,
236, 269, 270, 281, 315, 319, 327, 329, 350,
432
Sygna 278
Sygnafylket 259, 275, 328, 351
Sykkylven 182
Sysendalen 64, 205, 246
Systronda 264, 265, 273, 275, 322, 359
Sårheim 282, 284–286, 462, 472, 477
Sæbø (Borgundøy) 151, 199, 459
Sæbø (Etne) 149, 244, 465
Sæbø (Radøy) 99, 322
Sæbø (Vik) 262, 471
Sæbø (Ørsta) 178
Sæheim (=Seim) 113, 153
Sæheims kirkja 256
Særheim 127, 134, 223, 305
Sætre 285, 462
Sævareid 199, 243, 459
Søndre Vik 248, 249, 258, 308, 469, 476
Sør-Braut 464
Sør-Jæren 122, 123, 146, 221, 362
Sør-Norge 16, 23, 96, 129, 147, 401
Sør-Skandinavia 7, 32, 33, 66, 110, 213, 214,
218, 320, 325, 330
Sør-Sunde 227
Sorbø (Rennesøy) 99, 113, 228, 342
Sorbø (Sandnes) 131, 132
Sorbø 134
Sørfjord 421
Sørhaug 234
Sørheim (Etne) 148–150, 242, 459, 476
Sørheim (Luster) 163, 164
Sørstranda 282, 283, 286
Sørvågen 395, 396
Sørøst-England 331
Sørøya 395
Søvik 295, 453, 478
- T**
Talgje 231, 344, 356, 357
Talgje kirke 231
Tegland 249
Tegle 198, 458
Telemark 68, 73, 97, 136, 196, 246, 247, 285,
313, 320, 321, 330
Tennfjord 182
Tenål 262
Terum (Tero) 272
Tiltreidet 18, 184, 299, 313, 394, 451
Time 100, 127–129, 186, 189, 198, 223, 238,
442, 457, 458, 465, 467, 475
Tinghaug (Klepp) 102, 127, 128, 130, 186, 189,
198, 223, 309, 421, 423
Tinghaug (Leikanger) 160
Tinghaug (Vindafjord) 232
Tinghøgjen (Gloppen) 171
Tingvoll 198, 301, 302, 352, 356, 360, 463, 474,
478
Tingvollfjorden 184, 299, 313
Tingvollhalvøya 302
Tisthamar 287
Tjelta 227
Tjentland 230
Tjora 135, 227, 228, 475
Tjotane (Kverve) 385
Tjøtta 66, 433
Tokvam 271, 471
Tomberg 185, 203, 298, 463
Tonning 289, 290
Torland 127
Tornes 185, 300, 474
Tørshof 133

Toten 48, 274, 441
 Tours 215, 367, 427
 Trandal 178
 Trangfjorden 184
 Tresfjord 299, 448, 474
 Trollstigen 299
 Troms 42, 100, 269, 327
 Tromøya 113, 227, 309
 Trondheim 21, 45, 47–50, 71, 184, 296, 330,
 335, 337, 394, 412, 431–433, 435, 436, 438,
 442–444, 447, 449–453, 455
 Trondheimsfjorden 103, 195, 335
 Trondheimsleia 184
 Trå 245, 469
 Trøndelag 35, 41, 64, 65, 73, 76, 87, 100, 102,
 103, 112, 113, 184, 195, 205, 208, 242, 301,
 302, 328, 329, 337, 343, 405, 408, 412, 445,
 451
 Trøndelagsbygdene 103
 Tu 114, 128–130, 186, 198, 223, 238, 305, 309,
 326, 458, 464
 Tubakken 223
 Tullinløkka 38
 Tuna 50
 Tune 42, 237, 280, 281, 447
 Tunes 154, 189, 251, 252
 Tungenes 146
 Tustna 184, 185
 Tyin 165
 Tyskholmen 384
 Tyskland 215, 332
 Tysnes 99, 198, 249, 250, 258, 305, 414, 460
 Tysnesøy 249
 Tysøy 342
 Tysvær 468, 475
 Tønjum (=Tyndjum) 268, 269, 351, 359, 381
 Tønsberg/Tunsberg 36, 41–43, 47, 50, 217, 364,
 434, 442
 Tørila 292

U

Uggdalseid 250
 Ugulen 164, 201, 461
 Ulla 32, 143, 393, 439
 Ullandhaug 110, 446
 Ulldalen 273, 311
 Ullebø 273, 311
 Ullensvang 154, 245, 311, 351, 469, 476
 Ullinshof 133
 Ulstein 94, 179, 182, 187, 294, 355, 473, 477
 Ulsteinvik 94
 Ulvebakken 172
 Ulvik 198, 245, 311, 460, 469
 Ulvsund 170

Uppåkra 32, 186
 Urke 202
 Urnes (Ornes) 163, 164, 266, 268, 344, 356, 381
 USA 37
 Uskedal 152–154, 186, 200
 Uskedalsbygda 153
 Usthus 199
 Utne 245, 469, 476
 Utstein 113, 211, 229, 231, 242, 258, 305, 341,
 342, 353, 356, 357, 407, 440, 446
 Utvik 169, 170, 287

V

Vad 150, 242–244, 250, 258, 282
 Vadheim 273, 311
 Vaksdal 198, 253, 460, 470
 Valdeland 125
 Valderhaugen 202
 Valderøy 179, 180, 182, 187, 202, 334, 346
 Valdres 165, 166, 232, 272, 274, 350, 380, 401
 Valheim 230, 468
 Valley of Mexico 22
 Valsgårde 50, 236, 281
 Valsnos 175
 Vambheim 245, 469
 Vang 244, 352
 Vange 273, 311
 Vangen 271–273, 311, 471
 Vangestad 267, 273, 311
 Vangskirken 351
 Vangsnæs 88, 261, 263–265, 275, 414, 471, 476
 Vangsvatnet 154, 200, 253, 255, 341
 Vanylven 198, 292, 463
 Vanylvsfjorden 169, 277
 Varaberg 228
 Vardberg 246, 476
 Varhaug 100, 123, 125, 127, 189, 222, 229
 Vassbygdi 201
 Vassbygdvatnet 272
 Vassenden 172
 Vasshus 128, 198, 231, 475
 Véeyrar (=Veøy) 398
 Veblungsnes 187, 298
 Veien 110, 111
 Veim 272, 476
 Veisan 372, 373, 375, 376, 377, 428
 Veitastrondvatnet 163
 Veka 155, 253, 254
 Vendel 50, 236, 281
 Veo (Søndre Veum) 201
 Vereide 170–172, 286, 352, 360
 Vereidebygda 287
 Verma 184
 Vertlidsalmenningen 375

- Vest-Agder 75, 100, 123, 127, 136, 195, 219,
232, 329, 445
Vest-England 35
Vest-Europa 35, 45, 51, 66, 215, 332, 339
Vest-Skandinavia 125
Vesterhavet 403, 413
Vestfellene 165
Vestfold 7, 31, 41, 42, 207, 216, 218, 236, 241,
266, 281, 304, 408, 422, 438, 446, 448
Vestlandet 7, 13, 15–18, 20, 25, 28, 29, 30, 35,
55, 56, 58, 64–67, 69, 71, 75, 76, 79, 81, 83,
91, 96, 97, 113, 115, 117–119, 121–123,
128, 145, 147, 149, 151, 154, 155, 163, 166,
170, 174, 178, 183, 188–191, 193, 195, 197,
200, 201, 203, 205, 206, 207, 210–212, 214,
220, 229, 234, 236–239, 242, 243, 245–247,
249, 251, 253, 255, 257, 260–262, 264, 268,
270, 271, 274, 278, 281, 282, 285, 286, 290,
298, 303, 304, 308, 310, 312–314, 316, 317,
320–330, 332, 337, 338, 340–342, 345, 350,
352, 354, 357, 360, 361, 370, 376–379, 382,
383, 398, 400, 402, 403, 405–413, 417, 433,
436, 438, 442, 443, 445, 447, 453
Vestlandskysten 99, 196, 208, 332
Vestlandsregionen 35
Vestly 128, 129, 198, 458
Vestnes 184, 296, 299, 474, 477
Vestre Åmøy 100, 102, 228, 316
Veststranda 163
Veøy 40, 47, 203, 260, 296, 299, 303, 306,
328, 352, 355, 360, 361, 364, 380, 383, 391,
393–400, 403, 409, 411–413, 425, 428, 429,
433, 434, 441, 451, 463, 474
Veøya 299, 451
Via 155, 277
Viddal 287
Vige 231
Vigra 97, 179–181, 187, 202, 295, 345, 355,
389, 478
Vigrestad 124, 125
Vik (Fitjar) 191
Vik (Oslofjordområdet) 36
Vik (Sogn og Fjordane) 14, 81, 84, 88, 155, 157,
158, 160, 186, 190–192, 198, 201
Vik (Øystese, Hardanger) 99
Vik 91, 94
Vikafjell 155, 254
Vikedal 99, 475
Viken 112, 113, 218, 276, 328, 408
Villa 299, 300, 448
Vilnes kirke 275
Vindafjord 140, 198, 232, 242, 310, 313, 423,
454, 458, 459, 464, 468, 475
Vinje 155, 246, 274, 477
Vinjegravna 182
Vinjum 238, 262, 271–273, 311, 316, 471, 476
Volda 182, 278, 291, 292, 323, 352, 356, 360,
437, 452, 455, 473, 477
Voldafjorden 169, 291
Voll (Hå) 124–127, 197, 262, 362, 457
Voll (Vik) 476
Vollum 99
Voss-Ulvikfjella 166
Voss 16, 18, 81, 82, 84, 91, 94, 101, 104, 154,
155, 158, 159, 166, 186, 189, 192, 198, 200,
201, 203, 211, 212, 245–247, 253, 254, 255,
259, 286, 308, 312, 313, 317, 321, 341, 342,
351, 352, 355, 356, 358, 372, 374, 410, 420,
421, 424, 447, 460, 469, 476
Vossebygdene 88, 159, 253, 255, 305
Vosseområdet 35
Vossestrand 94, 101, 154, 155, 192, 200, 253,
255, 421, 476
Vosso 253, 424
Vossodalføret 253
Voss prestegård 460
Votno 156, 256, 257, 470
Vågan 45, 333–335, 337, 391, 392, 395, 402,
412, 429, 433
Våge (Suldal) 232, 468
Våge (Tysnes) 99, 249, 250
Vågen (Bergen) 251, 370–372, 374, 375, 377,
378, 428
Vågen (Stavanger) 241, 365, 367, 401, 412
Vågenstranden 375
Vågsøy 169
Våtedalen 169
- W**
Weser 329
- Y**
Ygre 253
York 214, 332, 389, 436, 438, 439, 450, 454
Yrkesfjorden 232
Ytre Bø 175
Ytre Hamre 160
Ytterdal 292
Ytterøyane 126
Ålhusar kirkja 277
- Å**
Åk 185, 187, 203
Åker 49, 111, 138
Ålesund 94, 142, 177–179, 182, 192, 198, 211,
294, 308, 345, 346, 384, 385, 389, 395, 406,
410, 421, 433, 435, 441–444, 451, 453, 463
Ålhus slott 277
Åmot 207
Åmøy (Rogaland) 101

Åmøy 97, 100, 102, 122, 136, 196, 228, 240,
316
Årdal (Rogaland) 98, 230, 305, 465
Årdal (Sogn) 18, 64, 81, 82, 84, 165, 268, 270,
437
Årdal 355
Årdalstangen 165
Årdalsvatnet 165
Årsheim 277, 473
Årstad (Alrekstaðir, Bergen) 113, 251, 252, 258,
305, 321, 342, 356, 358
Årstad (Eigersund) 221, 238, 362, 457
Årstad 308
Årø 185
Årøy 161, 201
Åslandsnuten 132

Æ

Ænes 344, 356, 358

Ø

Øfsthus 151
Öland 298
Ølen 140, 151, 192, 232, 233, 242, 310, 313,
438, 459
Ølenfjorden 126
Ølmheim 267
Ølnes 163, 201, 461
Ølve 200, 330, 459
Ørskog 292, 352, 356, 360, 477
Ørsta 81, 178, 182, 198, 202, 291, 292, 323,
437, 463, 473, 477
Ørstabygda 291
Øst-Anglia 329
Øst-England 206, 402
Øst-Jylland 98
Østbø 232, 464, 468, 475
Østersjøen 142
Østervåg 365
Østfold 280, 281, 447
Østlandet 20, 84, 112, 115, 163, 166, 168, 176,
191, 192, 195, 201, 203, 208, 246, 268, 270,
274, 280, 289, 301–303, 311–313, 317, 322,
324, 329, 359, 360, 383, 398, 401, 403, 405,
406, 410, 412
Øverlandet 295
Øvrebø 151
Øvre Eidfjord 246
Øvre Henne 285
Øvre Ljosno 268
Øvre Madla 135
Øvreset 285
Øvre Årdal 165
Øvstebo 199, 459

Øvsthus 154, 199, 459
Øygarden 100, 102–104, 122, 136, 256, 344
Øyren 123–125, 127, 186, 189, 222, 238, 319,
355, 422, 450
Øystese 99, 460

ISBN: 978-82-90273-91-5 UBAS 10